

NÉPI

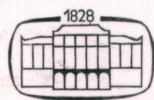
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

KULTÚRA—

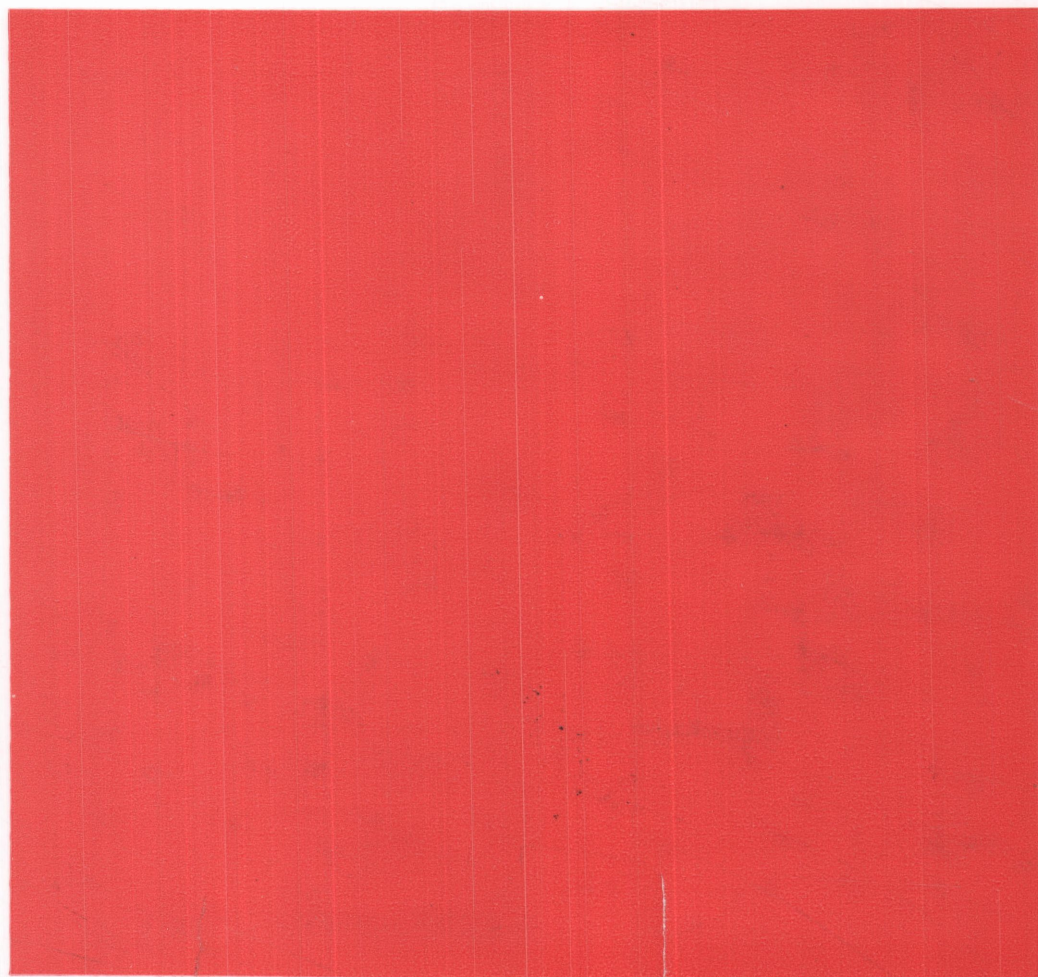
EVKÖNYVE

NÉPI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM

A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának
évkönyve V—VI.

Főszerkesztő
Ortutay Gyula

A kötet első részében az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának 11 munkatársa adja közre tanulmányait.

A második és harmadik rész két szimpozion érdekes anyagát öleli föl: az 1969-ben Moszkvában és az 1970-ben Budapesten tartott Néprajzi Kongresszus előadásait, hozzászólásait. A tanulmányok egymástól független témákat dolgoznak föl, s más-más szempontból vetik fel a néprajz történeti megközelítésének legfontosabb kérdéseit. Érdekes módon világítják meg ugyanakkor azokat a problémákat is, melyek a magyar paraszti társadalom és kultúra európai-eurázsiai helyét, belső, történeti és szerkezeti összefüggéseit kutatják.

Ez a kötet — éppúgy mint az előzőek — elsősorban a néprajz, a történettudomány, az irodalomtudomány művelőihez szól. Tematikája azonban olyan változatos, hogy az érdeklődők szélesebb tábora számára is hasznos olvasmány lesz.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

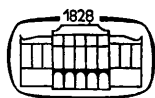
NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA- NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE V—VI.

FŐSZERKESZTŐ
ORTUTAY GYULA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1971

Szerkesztette

DIÓSZEGI VILMOS

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971

Printed in Hungary

FOLKLORISTICA IUVENICA

Studia ad honorem Iulii Ortu t a y

Összeállította KÓSA LÁSZLÓ

TARTALOM

Folkloristica Iuvenica

Ajánlás	11
NÉMETH IMRE: Néprajzi és szociológiai módszerek a szokáskutatásban	13
HOPPÁL MIHÁLY: Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához	25
KÓSA LÁSZLÓ—NAGY ILONA: Magyar néprajzi kutatások Romániában	45
JÁVOR KATA: Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai	71
KÜLLŐS IMOLA: Két szerelmi daltípusunkról (Kísérlet a folklorisztika új módszereinek alkalmazására)	105
FILEP ANTAL: Szokásleírások a 18. és a 19. századból	115
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Braun Soma és néprajzi munkássága	135
TÁTRAI ZSUZSANNA: Témagyakorítás az ethnographia 29 évfolyamában (1940—1968)	149
SÁRKÁNY MIHÁLY: Népmesekincsünk összetételéről	159
SZEMERKÉNYI ÁGNES: Ősz János	171
KRIZA ILDIKÓ: Ballada klasszifikáció — ballada műfaj (A <i>Magyar népballadák</i> kiadásának néhány tanulságáról)	183

A történetiség a néprajzban

ORTUTAY GYULA: Előszó	201
BROMLEJ, Ju. V.—SKARATAN, O. I.: A néprajz, a történettudomány és a szociológia egymáshoz való viszonya	203
ARUTJUNJAN, Ju. V.: Kísérleti etnopszichológiai kutatás (A metodika és metodológia néhány kérdéséről)	219
BRUK, Sz. I.: A világ népességének atlasza (A demográfiai és néprajzi kartográfia munkájának fő kérdései)	225
CSISZTOV, K. V.: A folklór specifikuma az információs elmélet fényében	241
GANCKAJA, O. A.—TYERENTYEVA, L. N.: Etnikus folyamatok és a család	259

PETROVA-AVERKIJEVA, Ju. P.: A „kulturális” és „szociális” antropológia egymáshoz való viszonyáról a nyugati tudományban	265
TOKAREV, Sz. A.: Az etnográfia mai állása Franciaországban	274
ORTUTAY GYULA: Hagyomány, változás — népi kultúra	283
GUNDA BÉLA: Történetiség és funkcionalizmus a néprajzban	290
TÁLASI ISTVÁN: Az eszközváltás első 100 éve a magyarországi aratóműveletekben és későbbi következményei (Eszköz- és munkatörténeti vázlat)	297
HOFFMANN TAMÁS: A kora-középkori agrárforradalom és az agrár etnográfia historizmusa	305
VINCZE ISTVÁN: Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében (Módszertani megfontolások és kutatási eredmények)	310
MANGA JÁNOS: A népi díszítőművészet stílselemzésének történeti tanulságai	314
BALASSA IVÁN: A szókincs és az anyagi kultúra kutatása	323
BARABÁS JENŐ: Tér és idő a néprajzi kutatásban	331
DRÓSZEGI VILMOS: A sámánizmus-kutatás történeti tanulságai (A honfoglaló magyar hitvilág történeti rétegei)	344

Az etnosz és etnoszociális szervezet kérdései

ARUTJUNOV, S. A.—CSEBOKSZAROV, N. N.: Néprajz és embertan	355
Hozzászólás	366
LIPTÁK PÁL	366
TÓTH TIBOR	367
Vita	368
ITYINA, M. A.: Néprajz és régészet	370
Hozzászólás	383
B. KUTZIÁN IDA	383
ERDÉLYI ISTVÁN	391
VINCZE ISTVÁN	394
Vita	395
KOZLOV, V. I.—POKSISEVSKIJ, V. V.: Néprajz és földrajz	399
Hozzászólás	409
GUNDA BÉLA	409
BARABÁS JENŐ	413
Vita	416

CSISZTOV, K. V.: Folklorisztika és etnográfia	417
Hozzászólás	427
ISTVÁNOVITS MÁRTON	427
DÖMÖTÖR TEKLA	432
VOIGT VILMOS	435
TYERENTYEVA, L. N.: Az agrártörténeti források jelentősége az etnog- ráfiai kutatásokban	439
Hozzászólás	451
WELLMANN IMRE	451
HOFFMANN TAMÁS	452
Vita	454
GROZDOVA, I. N.: Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyar lakosság körében	457
Hozzászólás	466
MORVAY JUDIT	466
Vita	469
BROMLEJ, Ju. V.: Etnosz és etnoszociális szervezet	470
Hozzászólás	480
GUNDA BÉLA	480
BODROGI TIBOR	482
TÁLASI ISTVÁN	485

AJÁNLÁS

Az ifjúság nagyot s újat akarása a fejlődés természetes rendje. Az egyik erő, mely előre viszi a világot. Természetes dolog az is, hogy a megváltani akaró indulatot a tapasztalt idősebbek fejcsóválva és kételkedve nézik. Ők tudják, hogy a megvalósításhoz nem elég a szándék, és a legjobb akarat is rosszba fordulhat. Nemzedék nemzedéket követ, az éles szembefordulás változik harmóniával, s a jó hagyományok valamiképpen mindig továbbélnek az utódokban. Régi emberi igazság, hogy a tanítvány akkor igazi tanítvány, ha egyszer vitába száll mesterével, s polémiájukból felfedezések, új eredmények születnek. E szerény tanulmánygyűjtemény, melyet Ortutay Gyula professzorunk hatvanadik születésnapjára tisztelegésképpen készítettünk, tárgyát a folklorisztika, tágabb értelemben a magyarság szellemi néprajzának köréből választotta. Szerzői intézetünk fiatal, tudományos fokozatot még nem szerzett munkatársai. A tárgyválasztás, a módszerek és az eredmények sokféle szint és utat mutatnak, de mindnyájunkat tudományunk ügyének előbbrevitele serkentett írás közben. Új ösvényeken igyekszünk haladni, nem feledve, hogy az eddig vezető utat elődeink készítették elő számunkra. Kérjük, fogadja tanulmánykötetünket szeretettel.

Budapest, 1970. március 24-én.

NÉPRAJZI ÉS SZOCIOLÓGIAI MÓDSZEREK A SZOKÁSKUTATÁSBAN*

1. Kutatásunk tárgya, a szokás, olyan mértékű ellenállást tanúsít érdeklődésünkkel szemben, hogy lassan már módszertani válságról kell beszélnünk. Sajnálatos módon azonban eredményeinkben nem tükröződnek az anyag tiltakozásából származó problémák. Általában azért, mert a kutatók a tudományos kérdések zömét a rendelkezésükre álló, kézenfekvően hagyományos módszerek határain belül igyekeznek megoldani. A válság legalizálását és az útkeresés gondjait csak az a néhány kísérlet tükrözi, amelyet az alábbiakban elemzünk. Nem arról van szó tehát, hogy anyagunk a paraszti életmód forradalmi átalakulásával eltűnik vagy megváltozik, hanem arról, hogy mostani módszertani apparátusunkkal nem tudjuk nyomon követni a változás és eltűnés folyamatát, mert azt várjuk el a valóságtól: úgy szerveződjék, hogy alkalmazhassuk rá eljárásainkat. Már az anyaggyűjtés során bizonyos elvárások szerint dolgozunk, s nem azt tárjuk fel, ami van, hanem azt, amire szükségünk van! — Egyetlen kutató hasonló eljárásáról sem szeretnénk azt állítani, hogy mindezt szándékosan teszi. Módszerének tulajdonítunk objektivitást, s a hibát is abban keressük.

2. A szokások elemzésére szolgáló eljárások célja — bármilyen is a kiindulópontjuk — a hagyományrendszer feltárása, amely egy-egy közösség foglalataként létezik. Funkciója szerint parancs a közösség minden tagja számára, mert hitelét a tradícióban igazolást találó, előítéletszerűen meg-

* A fenti dolgozat előszóiban is elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztálya ülésén 1969 februárjában. Az előadásra szánt szövegen azért nem változtattam, hogy akkori felfogásomat minél pontosabban tükrözze. A dolgozat elkészítése óta végzett kutatásaim ettől a felfogástól alig távolítottak el; inkább a felvetődő problémák közvetlensége-konkrétsága erősödött. A szokáskutatás elméleti-módszertani kérdéseinek ilyen értelmű tárgyalása segített hozzá a 30-as évek társadalmi indítású kutatásainak jobb megértéséhez. S számomra ez azért is fontos, mert e tanulmányokra mint bátorító előzményekre, mindig támaszkodni tudok.

A dolgozatban hivatkozom a fontosabb tanulmányokra, ezért a kötelező jegyzeteléstől eltekintettem. Az alábbi irodalomjegyzék a téma legfontosabb néprajzi tanulmányait tartalmazza.

nyilatkozó közvélemény szavatolja. Egyszerűbben (s természetesen pontatlanabban) fogalmazva: A szokás nem más, mint az itt és most, meghatározott módon, meghatározott társadalmi környezetben életbe juttatott hagyomány, amelytől eltérni csak kisebb rögtönzésekkel, ötletekkel lehet (a mindennapi élet bármely szférájában). Árnyaltabban fogalmazó kutatóknál bukkan fel a fentiek kiegészítéseként az a gondolat, hogy a hagyomány maga az élet, az egyedül megélhető valóság, amelyben a múlt és a mindennapi gond szerves egységben jelentkezik a közösség életviszonyait élő egyén számára. Ez az utóbbi gondolat azonban igen ritkán olvasható a szakirodalomban. Még azok a kutatók is, akik a szokásokat társadalmi jelenségeként vizsgálnák szándékuk szerint, a népi színjátszással foglalkozó tanulmányokból kölcsönzik a kategóriákat. Tény, hogy ez a kutatási irányzat dolgozik a legpontosabb, legdifferenciáltabb kategóriarendszerrel. Mi most — éppen módszertani meggondolásból — szakadjunk el a népi színjátszás kategóriarendszerétől, kijelentve, hogy annak önálló léte van. Kizárólag a társadalmi szokásokkal foglalkozunk, előrebocsátva, hogy megkíséreljük pontos meghatározásukat és a szokások egyéb területeihez való viszonyukat bemutatni. Azzal a kérdéssel sem foglalkozunk, hogy mi például az ünnepi szokások és a társadalmi szokások közötti különbség, mert úgy gondoljuk, hogy ezek kölcsönösen feltételezik egymást mint egy és ugyanazon jelenségcsoport határesetei.

Kiindulásképpen vázoljuk fel a szokás mint olyan sajátosságait, majd határozzuk meg a helyét a mindennapi élet szerkezetében. Kérdésfeltevésünk ebben a formájában lesz újszerű, de minden elágazásában a szakirodalom eddigi eredményeire támaszkodik, mivel magában a kutatás tárgyában benne lappang, benne van.

3. Egyetlen kutató sem „dolgozik” a szokással. Minden kutató egy forgatókönyvvel dolgozik, amely minden olyan jelenséget magában foglal, amely a szokásban stabil, hagyományos, sztereotip. A forgatókönyvet a szokás leírásával kapjuk az adatközlőtől, akinek az elmondás alkalmával a szokás egy közlendő, egy rekonstruált jelenségsor részletes, pontos vagy kevésbé részletes, attól függően, hogy jó vagy rossz adatközlővel van-e dolgunk. Több adatközlő véleménye, visszaemlékezése és elmondása hitelesíti a kutató által leírt szokásmodellt, amit a továbbiakban is forgatókönyvnek nevezünk és ami nem azonos azzal, amit mi szokásnak mondunk. Noha most tiltakozunk az ellen, hogy ezt a pontosan és hitelesen feljegyzett jelenségsort szokásnak nevezzük, ki kell jelentenünk, hogy a szokáshoz más úton nem lehet eljutni, csak a saját forgatókönyvén keresztül. A kutató tehát a forgatókönyvön keresztül, a nem szokáson keresztül jut el a szokáshoz. Nem bizonyítottuk azonban eddig

azt az állításunkat, hogy a forgatókönyv nem azonos a szokással, sőt arra sem utaltunk, miben látjuk értelmét a forgatókönyv és szokás effajta megkülönböztetésének.

Amikor a kutató munkája során feljegyzí a hagyományt, a többé kevésbé pontosan, csak más „szereplőkkel” megismétlődő jelenségeket, akkor a valóság tarka együtteséből kiemeli az összetartozó, állandó és szilárd együtteseket mint a valóság hihetetlen változatosságának és tarkaságának foglalatait, mondhatni: v á z á t. Nos, ez a váz lenne a f o r g a t ó k ö n y v, amely nyilvánvalóan nem azonos azzal a tarka jelenségtömeggel, amelyből kiemeltük. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy ebben a vázban, a f o r g a t ó k ö n y vben tükröződnek a valóságban, a mindennapi életben lejátszódó folyamatok lényeges törvényszerűségei, mert azok, a mi állításunk szerint a s z o k á sban tükröződnek. A szokás pedig nem azonos sem saját forgatókönyvével, sem a valóság, a mindennapi élet gazdagságával, még csak nem is ezek józanul kiszámított átlaga. A s z o k á s a f o r g a t ó k ö n y vben o b j e k t í v á l ó d o t t, m e g s z i l á r d u l t h a g y o m á n y és a mindennapi élet gazdag jelenségeinek találkozásánál megjelenő tendencia (amelyben egyszerre van ott a múlt és a jelen, a perspektíva és a rendszer változtathatatlanságának tudata stb.). Nem szeretnénk, ha az itt elmondottak logikai manipulációnak tűnnének, ezért próbáljuk meg gondolatainkat közvetlenebb módon megfogalmazni. A szokás ott jelenik meg, ahol a konkrét életviszonyok és a forgatókönyv találkozása megvalósul, mégpedig oly módon, hogy a két jelenség egymástól való idegenségének tudata fel sem merül. Mivel ilyen állapotról aligha számolhat be a kutatás, azt hiszem, helyes, ha a szokást mint olyat tendenciaként jellemezzük. — A szokás különös természetéről van szó: Objektív, a vizsgált közösség teljes érték-rendszerét (a mindennapi életnek az erkölcsi szférától a mágikus szféráig terjedő értékrendjét) tükröző rendszer, amelynek azon túl, hogy objektivitása van, van köznapi érvényessége, tehát funkciója is.

A szokás kétoldalú jelenség: V a n v i s s z a t ü k r ö z ő k é p e s s é g e (= felveszi a létrehozó viszonyok stabil elemeit), és v a n r e g u l a t í v f u n k c i ó j a (= „rákényszeríti” a vele élő közösségre saját visszatükröző képességét). Egyik oldalon hideg norma, erkölcsi kényszer, kellés, parancs, a másik oldalon magától értetődő természetesség, evidencia, tradíció. Hitelét az egyik oldalon az a társadalmi értékrendszer bizonyítja, amely magán kívül nem tűr mást, a másik oldalon ott áll mellette az a bizonyosság, hogy rajta kívül nincs is valóság, csak ez.

Ezek a kérdések a szokásokkal foglalkozó kutatásokban nem bukkantak fel ilyen tartalommal. A paraszti közösségekben élő egyén számára az

egyedül megélhető valóságban gyökereztek a szokások, a kutatókat pedig megtévesztette a szokások különös természete. Mindössze az történt, hogy a szokások visszatükröző képessége, amelyet legtisztább formájában a forgatókönyv mutat meg, tűnt a szokás lényegének, s a szokás regulatív funkcióját (= életmód szervező) a visszatükröző képesség pusztán önmegvalósításának tekintettük. Ebben a felfogásban a szokás (forgatókönyv) örök, az általa regulált valóság is örök, a változások, az alig kitapintható változások mind a forgatókönyv finom, alig kitapintható változásának függvényei.

4. 1964-ben Győr-Sopron megyében a parasztfiatalok életmódjával és kultúrájával foglalkozó kutatásokat kezdtünk. Életmód és kultúra kapcsolatának feltárását célzó kérdésfeltevésünk természetesen munkahipotézis, ismertetése azonban világosabbá teheti a fenti fejtegetéseket.

A tárgy természetéből adódóan elsősorban a társadalmi szokásokkal foglalkoztunk. A naptári ünnepek szokásvilágát csak abban az esetben vizsgáltuk behatóan, ha a társadalminak mondott szokásokkal közvetlen kapcsolatuk volt. Kategoriális szétválasztásukkal különösebben nem törődtünk. Az első pillanattól kezdve látható volt az a szakirdalom által is elfogadott törvényszerűség, hogy kölcsönösen átmehetnek egymásba.

A kutatás egyszerű, funkcionális adatfelvételi eljárásokkal indult. Adatközlőink emlékezetét faggattuk, igyekeztünk megállapítani a még felidézhető szokások lehetőleg teljes „forgatókönyvét”, okát, időpontját. Később derült csak ki, hogy a megye több községében ma is él még néhány társadalmi szokás (lakodalom, legényavatás, gyermekjátékok), ezért felcseréltük az adatokhoz való közvetett hozzáférkőzés (kikérdezés) módszerét a közvetlen megfigyeléssel, így módunk nyílt kiküszöbölni az adatközlők egyéniségéből fakadó véletleneket, noha véglegesen felszámolni nem akartuk őket: éppen ezek a közvetlen megfigyelések erősítették meg azt a véleményt bennünk, hogy az adatközlők nem egyszerűen a kutatás elsődleges adattárai, kútfői, hanem véleményük szubjektivitásával és tárgyával együtt a kutatás tárgyait képezik, és így jelentősek elsősorban. Minket az adatközlők véleményének befolyásoltsága, előítéletszerű jelentkezése, nagymértékű sztereotipizáltsága, az ezeken keresztül, vagy ezeken kívül megnyilatkozó egyéni állásfoglalás érdekelt (főleg ha van ilyen!) — a szélsőséges eseteket is beleértve.

Eredményeink a szokások regulatív funkciójára vonatkoznak (regulatív = életmódszervező). A társadalmi szokások intézményesítik a mindennapi élet tarka jelenségeit, a történetileg konkrét közösséget érintő, nem politikai-közületi gondok megoldásának fórumai, a magánélet nyilvánosságának a fórumai, s mint ilyenek, a közösség erkölcsének, bizonyos konk-

rét helyzetekben való viselkedésének regulátorai, amelyek amellet, hogy pontosan leírható közösségi struktúrák foglalatjai, intézményesítik a közösséghez tartozó egyének magatartását, megjelennek vélekedéseikben, bizonyos történeti-társadalmi helyzeten túl pedig mint előítéletek bukkannak fel (pl. napjainkban). A meghatározást, amelyet újabb kutatások nélkül az eddig megjelent szokás-publikációk alapján is levonhattunk volna, csak a közösség kultúrájának egyfajta, történetietlenül szemlélt modelljére szabad alkalmazni, noha vannak nyugodtan általánosítható kitételei is.

Később új technikai eljárásokkal próbálkoztunk: filmet forgattunk napjainkig szervesen továbbélő szokásokról (pl. dunaremeteik legényavatás). Aprólékosan leírtuk menetét, a benne résztvevők viselkedését. A falu szeme előtt zajlott a dolog, megkérdeztük az idősebb nemzedék elgondolárait arról, amit látott, tehát a megjelenített szokásról. E vizsgálati eljárásnak egyetlen értelme volt: sikerült kidolgozni a „forgatókönyv” kategóriáját, amely a szokásnak mint olyannak életbe játszott modelljét jelenti, s a szokástól lényegében csak a közösségi-társadalmi érvényesség (funkció) hiánya különbözteti meg. Többé-kevésbé tisztán mutatja fel a szokások visszatükröző képességét, amelyet elemezve megállapíthatók azok a társadalmi feltételek, amelyek a szokást hozták létre, vagy legutolsó állapotát kialakították. A forgatókönyv-kategória dinamikus kategória. További kutatások feladata lesz, hogy tartalmát véglegesen tisztázza. Kimondatlanul is vele dolgozik bizonyos szempontból a mindeddig legtöbb általános és konkrét eredményt felmutató történeti-társadalmi szempontú kutatás, amelynek sokáig érvényes szintézise lesz DÖMÖTÖR Tekla *Naptári ünnepek — népi színjátszás* című munkája. Éppen ennek a kategóriának a bevezetése tette feleslegessé az ünnepi szokások és társadalmi szokások merev szétválasztását, miután e kategória mozgása regisztrálja a két szokáscsoport egymásba játszását.

A szokások történeti változásainak a vizsgálata miatt is szükség volt erre a kategóriára abban a pillanatban, mihelyt a változások társadalmi okait próbáltuk vizsgálni. Azon a ponton jelent meg — természetesen ezt az utóbbi száz évben lejátszódott gazdasági-társadalmi változások ismeretében állítjuk csak —, ahol a közösség életrendje forradalmian átalakult, népszerűbben szólva; széthullott a közösség és üres forgatókönyvvé szegényedett szokásokat hagyott maga után. Egyes tagjai mentették át csupán egyéniségükben és szemléletükben a korábbi közösségi kultúra elemeit. Bevallottan ebből a jelenségből élnek az egyéniségkutatás legújabb hajtásai (ÚJVÁRY Zoltán dolgozatára gondolunk itt), s ezt a csak bizonyos történeti periódusra érvényes törvényszerűséget általánosítják örök törvényszerűséggé a szokáskutatásban, ad absurdum hajtva a következtetéseket. A

szokások forгатókönyvvé meghatározott történeti periódusokban alakulnak át. Nem biztos tehát, hogy az a kutató, aki manapság népszokásokat gyűjt, valóban szokásokkal is találkozik. Inkább valószínű, hogy a szokások forгатókönyveinek különböző feltételek között funkcionáló változatai jutnak el hozzá. Ezt azért szeretnénk hangsúlyozni, mert csak így magyarázható az a változatosság, amely a szokások mai megjelenéseinek a körülményeit jellemzi. — Részletes és értékelő felosztás helyett inkább felsorolnánk azokat az „erőket”, amelyek a szokásokat ma fenntartják, noha jól elválasztható máris egy tendenciózus népművelő tevékenység az objektív folyamatoktól, amelyekben döntő szerepet játszik részint a kapitalista fejlődés kereszttüzében fejlődő, esetleg annak peremére szorult falu, részint a szocialista tulajdonviszonyok által átmenetileg megmentett „falukép”. Itt tűnik fel általában a „közösségből kiemelkedő egyéniség”, aki magára vállalja az organizátor szerepét, s biztosítja a szokások szervesnek látszó másodvirágzását. A másik oldalon pedig megtaláljuk a Gyöngyösbokrétamozgalmat, manapság a gyöngyösbokréta-nosztalgiaát, a népi együttesek, a falusi tanító, kántor, tanácselnök, kultúrotthon-igazgató, úttörővezető mint „közbeszóló” hatását. Kuriózusként említenék meg, hogy ezt a névsort teszik teljessé a Népművelési Intézet, az Ethnológiai Adattár munkatársai, akik sok falut emlékeztettek egykori szokásaira, hagyományaikra, s ezekkel a „hagyományokkal” a terepen lépten-nyomon találkozik a kutató.

A kutatás során magunk is felélesztettünk néhány népszokást a szociológiától és pszichológiától kölcsönvett módszerek kipróbálása érdekében. Iskolásokat kértünk meg, hogy legyenek a szokás szereplői, s a d j á k e l ő úgy, ahogy az idősebbek még emlékeznek rá. Az idősebb nemzedékhez tartozó falubelieket pedig arra kértük meg, hogy r e n d e z z é k m e g a szokást. Természetesen nem az iskolások szereplőkészsége érdekelt minket, hanem az idősebbek rendezése, ha úgy tetszik: „dramaturgiai koncepciója”. (Ebben a játékos, megfigyelésre nagyon is alkalmas együttesben megnyilatkozott a legfiatalabbaknak a szokással kapcsolatos magatartása is. A szokás bizonyos mozzanatait nem „jöttek be” nekik, az idősebbeknek magyarázniuk kellett egy-egy mozzanatot, kifejezést, hogy a fiatalok megértsék, miben is vesznek részt.)

A szokások átörökítésében mutatkozó generációs különbségek vizsgálata külön elemzést igényelne. Még nem elég kimódoltak módszereink arra, hogy ezt a kutatást elvégezzük, s a most bemutatott is — amelyet részletesen nem taglaltunk — csak egy a sok lehetséges közül. Különösen akkor, ha megfontoljuk, hogy a különbségek a legritkább esetben múlnak magukon a generációkon.

Komoly módszertani hibát követnénk el, ha a szokások mai különös megjelenésének körülményeiből arra következtetnénk, hogy általában két fajtájukkal találkozunk manapság: a maga talaján, szervesen továbbélő és a megjelenési körülményeitől idegen, külső erőkkel fenntartott szokásokkal. Ezt a jelenséget felületes áttekintéssel is tudomásul veheti a kutatás anélkül, hogy a szokásokat közelebbről megismerné. Perspektivikusabbnak és eredményesebbnek tartjuk a szokásokat így vagy úgy fenntartó körülmények alaposabb vizsgálatát. A kutatás közvetlensége ebben az esetben az elméletileg általánosítható tételek érvényességét szélesítené társadalmilag és tenné konkrétabbá történetileg. Hogyan képzelhető el a kutatásnak ez a közvetlensége?

Mindenekelőtt úgy, hogy a kutatásainkban is tükröződnie kell módszertanilag annak a ténynek, hogy a visszaemlékezésen alapuló szóbeli közléssel a kapitalista, közvetlen megfigyeléssel pedig a szocialista viszonyok között érzékeljük az adatokat. Miután a szokás mint olyan ennek ellenére is öröknek látszik, két úton lehet kikerülni azt a csapdát, amelybe a szokás csalogatja a kutatót. Részint a paraszti viszonyok komplex vizsgálatával. Kérdésként fogadjuk ebben az esetben így hangzik: Hogyan alakultak át a paraszti életviszonyok a kapitalista fejlődés hatására? Milyen direkt vagy közvetett kihatásai vannak az iparosodásnak a falura? A közösség milyen konkrét formái tűntek el? Hivatkozhatunk itt BAUSINGER, H., BRAUN, M., SCHWEDT, H., von BLANKERBURG, P., BRAUN, R., KÜHN, H., KÖTTER, H., REDFIELD, R., MORGAN, W., WURZBACHER kutatásaira. Eredményeik a szokáskutatásban feltétlenül hasznosíthatók, s az utóbbi 4 évben figyelt is rájuk a magyar szokáskutatás, főleg részeredményeiket, nem pedig módszereiket méltányolva. E szerzők eredményei a nyugati szociológia differenciálódásával létrejött agrárszociológiának vagy faluszociológiának nevezett szakszociológiai kutatások eredményei. A rájuk való hivatkozást azonban megnehezíti, hogy hazánkban a szociológiai kutatások még nem bontakoztatták ki összes lehetőségeiket, noha éppen a néprajzi kutatásokhoz — konkrétan pedig a társadalmi szokások — vizsgálatához igen értékes szempontokat nyújt a két világháború közötti szociográfia és a napjainkban másodvirágzását élő irodalmi szociográfia. Természetesen itt a szempontok és módszerek alkalmazását meg kellene előzni egy tudománytörténeti értékelésnek. Annyi azonban máris jellemzőnek mondható, hogy a társadalmi szokások elemzése ott érte el a legtöbb eredményt, ahol szociográfia van. A nálunk induló gondolkodás itt elsősorban ORTUTAY Gyula korai dolgozataira, valamint FÉL Edit és KRESZ Mária igen tanulságos, sajnos azonban sem módszertanilag, sem valóságos és konkrét eredményeiben — pusztán adataiban — nem értékelt tanulmányaira.

A társadalmi szokások kutatása szempontjából gyümölcsözőnek tartott másik út lenne az említett szokásokkal kapcsolatban, sajátos kérdésfeltevással elvégezni a társadalomban lezajlott tudati változások vizsgálatát. A kutatás tudománytörténeti helyzete is ezt az eljárást indokolná leginkább.

A nagyon szépszámú, s a kutatás zömét jelentő adatközlésekből kiemelhető egy — szempontunkból most nagyon fontos — törvényszerűség: Minden szokásnak van regulatív funkciója és visszatükröző képessége. A regulatív funkciót, mint bemutattuk, nálunk elsősorban a történeti vizsgálatok kamatoztatták. A visszatükröző képesség legtisztább formájában akkor mutatkozik meg, amikor a konkrét életviszonyok ismerete nélkül csak magát a szokást vizsgálja a kutató, s elvonja belőle azokat a normákat, amelyek a mindennapi élet bizonyos szféráira vonatkoztak, s amelyeket a szokások működésük (funkcionálásuk) során vettek fel és rögzítettek. Ez a képesség jelenik meg a forgatókönyv-kategóriában is. Amennyiben a szokásokat csak ebből a szempontból vizsgáljuk, úgy tűnik, mintha a társadalmi szokások kizárólag a népi színjátszás körébe tartozó jelenségek lennének. A szokás ebben az esetben a visszatükröző képesség pillanatnyi megvalósításának tűnik, vagyis: a forgatókönyv életbe játszásának. A játékot optimális esetben az egyéniség irányítja, szervezi, de mivel így vagy úgy a közösséget reprezentálja, a szokáshoz tartozónak tűnik az egyszeri megjelenítésből elvonható dramaturgiai elv is. A szokáskutatásnak tehát kettős feladata lenne: részint kultúrtörténetileg meghatározni, részint megfigyelni, mit csinálnak a szokás szereplői, amikor szokást játszanak. — Eddig az abszurd eredményig könnyen jutott el a szokáskutatás.

A visszatükröző képesség és funkció szétválasztása módszertanilag indokolt, de egyik oldal kijátszása a másik ellen félrevezető, különösen akkor, ha a szokás belső törvényszerűségeit vizsgáljuk. Ennek ellenére is jól látszik, hogy manapság inkább visszatükröző képességüket érvényesítik a szokások, anélkül, hogy a bennük megfogalmazott tartalmaknak közösségi érvényessége (funkciója) lenne. Nem beszélhetünk azonban a ma élő szokások motivátlanságáról, noha nem tudjuk még pontosan körvonalazni az okok és okozatok rendszerét.

Ugyancsak a funkcionális vizsgálatoknak köszönhetjük (s itt elsősorban a szociográfiai irodalomra gondolunk) annak a jelenségnek a feltárását, hogy a szokásokhoz képest nyíltabbá vált a paraszti életvitel. Amíg a társadalmi szokások az élet legintimebb szféráit is zárttá tették, az új életviszonyok között ez a zártság feloldódik. Legjellemzően talán éppen a társadalmi szokásokhoz való viszony tanulmányozása alapján vázolhatnánk

fel ezt a folyamatot. A fejlődés jól láthatóan nem a szokás struktúrájában zajlott le (hiszen az hagyományos és alig változik), hanem a konkrét életviszonyokban: megváltozott a szokások helye és szerepe a mindennapi élet szerkezetében. Addig azonban nehéz lenne még csak körvonalazni is ezt a fejlődést, amíg a szokásokat nem itt, a mindennapi élet szerkezetében elhelyezve vizsgáljuk.

A társadalmi szokások a közösségbe tartozó egyéneknek státusukon kívüli életszféráit, magatartását is intézményesítették. Egyén és közösség viszonyának meghatározása ezért legteljesebben a társadalmi szokások mint intézmény jellegű képződmények elemzésével lehetséges, miután egyén és közösség viszonya a népi közösségekben nemcsak általánosan a mindennapi kapcsolatok rendszerében valósult meg, hanem különös módon az intézmények rendszerében oly módon, hogy az intézmények rendszere felolvadt a mindennapi kapcsolatok rendszerében. Így felvethető többek között a norma és betartás dialektikája is a népeletre vonatkozóan, azonban meg kell határozni, hogy a hagyományos közösségi gyakorlattól, életrendtől, magatartásformáktól való eltérés milyen történetileg, társadalmilag jellemezhető, megfogható pontokon jelenik meg, és milyen tartalommal. Abban a pillanatban, mihelyt a kutatás ezeket a kérdéseket napirendre tűzi, eddigi, kategoriálisan tulajdonképpen nem is létező közösség-fogalmától meg kell szabadulnia. Szívesen állítjuk itt ismét azt, hogy a kutatókat ebben az esetben is a szokások sokat emlegetett természete vitte tévútra. Ugyanis mihelyt a szokások oldaláról nézzük csak a közösséget, idillikus, minden társadalmi behatástól mentes együttesnek tűnik, noha nem egyéb történetileg változó, az adott társadalmi viszonyok által meghatározott konkrét, a parasztság különböző rétegeire jellemző társadalmasulási módnál. (Erre a törvényszerűségeire ORTUTAY Gyula 1934-ben már felhívta a figyelmet.) Ennek a mindennapi életet, emberi magatartást stb. szervező intézményei a szokások, amelyek most, a szokásokkal „élő” közösség megszűnése — átalakulása után úgy állnak előttünk, mintha azonosak lennének régi önmagukkal — mint a múlt visszfényei. Legjobb esetben azt tanulmányozhatjuk ma, milyen modern viszonyok motiválják őket. Izgalmas feladat, szükséges is elvégezni az erre irányuló kutatásokat, azonban bevallottan történeti határok közt érvényes megállapításokat vonhatunk csak le. Ezzel párhuzamosan vetődik majd fel a történeti kutatások szükségessége, amikor nem pusztán a szokások szerkezetében bekövetkezett változásokat követjük, hanem figyelembe vesszük azokat a társadalmi változásokat is, amelyek a közösség szerkezetét s a szokásoknak az itt betöltött helyét, szerepét változtatják meg. Annál is inkább fontos ez, mert a szokás szerkezete a legritkább esetben reagál azonnal a válto-

zásokra, tehát a forгатókönyv meglehetősen passzív. Amint említettük, a paraszti közösségekben megjelenő szokások nem közéleti funkciók foglalatai, hanem a mindennapi élet legközvetlenebb szféráját szervező intézmények, amelyek addig szokások, ameddig közösségi érvényességük van. Hivatkozhatunk itt két kitűnő, hasonló kérdéseket tárgyaló dolgozatra: GYÖRGYI Erzsébet és MOLNÁR Mária módszertanilag tanulságos munkájára. Konkrét eredményeik igazolhatják az itt elmondottakat.

Szeretnénk hinni, hogy dolgozataik a kutatás új, differenciálódó vonalát előlegezik, amely természetesen egyik útvonal lesz a sok közül, s választ lehet majd adni az itt felmerült, igen vázlatosan érintett, a kutatás által elfogadott kategóriákban alig kifejezhető kérdésekre.

Nem a szociológia és néprajz határai érdekeltek bennünket elsősorban, hanem azok az eredmények, amelyek a szociológia szemléletének és módszereinek a néprajz tárgyára való alkalmazásával elérhetők. Nem másodlagos kérdések ezek olyan tudomány számára, amely a népi társadalmat vizsgálja, különösen akkor, ha a társadalom néprajzába tartozó jelenségekről van szó, miután: ez is egyfajta szociológia.

Imre Németh

ETHNOGRAPHISCHE UND SOZIOLOGISCHE METHODEN DER BRAUCHTUMSFORSCHUNG

Der Verfasser setzt sich mit gewissen methodischen Vorurteilen der Brauchtumsforschung auseinander.

Vom methodischen Standpunkt werden Einwände gegen die Starrheit erhoben, die sich im Verfahren der Forscher bei der Sammlung des ethnographischen Materials erweist und ihnen wesentlich erschwert, die in den heutigen Erscheinungsformen der Bräuche und Sitten die Revolution zu erkennen, die im Alltagsleben vor sich geht. Der Hauptgrund hierfür ist, dass man auf die gesellschaftlichen Gewohnheiten in erster Linie die üblichen Kategorien der dramatischen Spiele anwendet und dass man mit einem in seinen Kategorien unausgearbeiteten, romantischen Gemeinschaftsbegriff operiert. Darum ist man bereit die Sitten und Gewohnheiten der Gesellschaft — als Institutionen für mannigfache Erscheinungen des Alltagslebens — für sonst nichts, als ein einfaches, sich oft wiederholendes Ins-leben-rufen der Tradition einzusehen, das durch ein einziges Motiv, den Traditionalismus der Lebensform bestimmt werde.

Die Analyse bestimmt das Brauchtum als grundlegend gesellschaftlich-historisches Produkt und schlägt als Untersuchungssphäre für ihr Funktionieren die Struktur des Alltagslebens vor. Zur Bestimmung der konkreten Umstände der Art und Weise ihres Funktionierens wird als methodischer Begriff die Drehbuchkategorie als eine dynamische Kategorie analysiert, die ein Organisationszentrum der regulativen und der widerspiegelnden Funktion der Gewohnheiten und ein genaues Register der inneren Verhältnisse der zwei aufeinander angewiesenen — einander voraussetzenden — Funktionen bildet.

Mit Hilfe der Drehbuchkategorie vermerkt der Aufsatz die Bestimmbarkeit der verschiedenen Schichten des Brauchtums, der funktionellen und strukturellen Probleme ihrer Aufeinanderschichtung. Als viel versprechende Voraussetzungen werden die Versuche der ungarischen Brauchtumsforschung mit Aspekten der Soziographie sowie die Untersuchungen der modernen Dorfsoziologie bezeichnet.

IRODALOM

- DÉGH Linda
1947 *A magyar népi színjáték kutatása.*
- DÖMÖTÖR Tekla
1960 *A színjátszás funkciója falun.* Bp.
1964a *Magyar néphit és népszokások — Kelet és Nyugat között.* Ethn. LXXV.
1964b *Naptári ünnepek — népi színjátszás.* Bp.
- FÉL Edit
1935 *Harta néprajza.* Bp.
1941 *Kocs.* Bp.
- GEHLEN, A.
1962 *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt.* Frankfurt am Main—Bonn.
- GYÖRGYI Erzsébet
1963 *Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél.* NK. VIII
- KRESZ Mária
1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* Néprajzi Tanulmányok. Bp.
- MARÓT Károly
1939 *Szent Iván napja.* Ethn. L.
1945 *Survival és Revival.* Ethn. LVI. *Magyarság Néprajza* (3. kiadás) III—IV.
- MOLNÁR Mária
1965 *A párválasztás és a házasság néprajzi vizsgálatához.* NK. X.
- NÉMETH Imre
1965 *Szokás-forgatókönyv-szerep.* Valóság 10.
- 1966 *A népi közösségekben élő fiatalok életmódja és kultúrája.* ARRA-BONA.
- ORTUTAY Gyula
1934 *A szerelem Ajak-on a házasságig.* Szeged.
1937 *A magyar népi színjátékszerű szokások kérdése.* A Színpad II. Szeged.
1937 *Magyar népismeret.* Bp.
1956 *Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez.* Ethn. LXVII.
1958 *Kis magyar néprajz.* 3. kiadás. Bp.
1962 *Az iskolai nevelés szerepe paraszt-ságunk kultúrájában.* Ethn. LXXIII.
- RÖHRICH, L.
1940 *Sage und Brauch.* Forschungen und Fortschritte 25. Berlin.
- SARTORI, P.
1914 *Sitte und Brauch I—III.* Handbücher zur Volkskunde. Leipzig.
- SZENDREY Ákos
1937 *A népi társadalom tagozódása.* Ethn. XLVIII.
- SZENDREY Zsigmond
1933 *A magyar népszokások osztályozása.* Ethn. XLIV.
- ÚJVÁRY Zoltán
1965 *Az egyén szerepe a népszokásokban.* Ethn. LXXVI.

JEGYZETEK AZ ETNOGRÁFIAI SZEMIOTIKÁHOZ*

Bevezetés

1. Az a tudomány, amelyet hazánkban néprajznak neveznek, de még inkább az, amelyet Amerikában *anthropology* névvel jelölnek, a kultúrák és a kultúrát létrehozó és használó emberi társadalmak tudománya.

MORRIS, Ch. világosan megfogalmazta egy negyedszázaddal ezelőtt, hogy „egy társadalmat sem lehet fenntartani jelek nélkül, mert a jelek megléte hozza szükségszerűen létre a kooperatív társadalmi viselkedést”,¹ majd hozzáteszi, hogy „a bonyolult és összetett társadalmi viselkedés minden formája a kommunikáció rendszerének meglétén és kiterjedésén alapszik, illetve attól függ”.² Egy korábbi munkájában még általánosabban ír: „az emberi civilizáció a jelektől és jelrendszerektől függ, már csak azért is, mert az emberi értelem is elválaszthatatlan a jelek funkcionálásától”.³ Ugyanezt megfogalmazta már VIGOTSKIJ, L., fiatalon elhunyt szovjet pszichológus, amikor azt írta, hogy az embernek nincs közvetlenül viselkedése, hanem külső jelekhez kell folyamodnia, amelyek irányítják viselkedését. A kultúra továbbélése tulajdonképpen jelszisztémák olyan megőrzése, melyek a viselkedés ellenőrzésére szolgál.⁴

Fentebb már említettük, hogy a jelek és jelrendszerek átvitelét csak a rendszeres és hatékony kommunikáció segítségével tudjuk biztosítani. Ebben az értelemben a kommunikáció szó egy folyamatot jelöl, amelyben a kommunikátor vagy kommunikátorok között jelek cirkulálnak.⁵

* E dolgozat első változata Moszkvában készült el, 1969 novemberében.

¹ MORRIS, Ch., 1946, 205. A *Jel és társadalom* c. fejezetben.

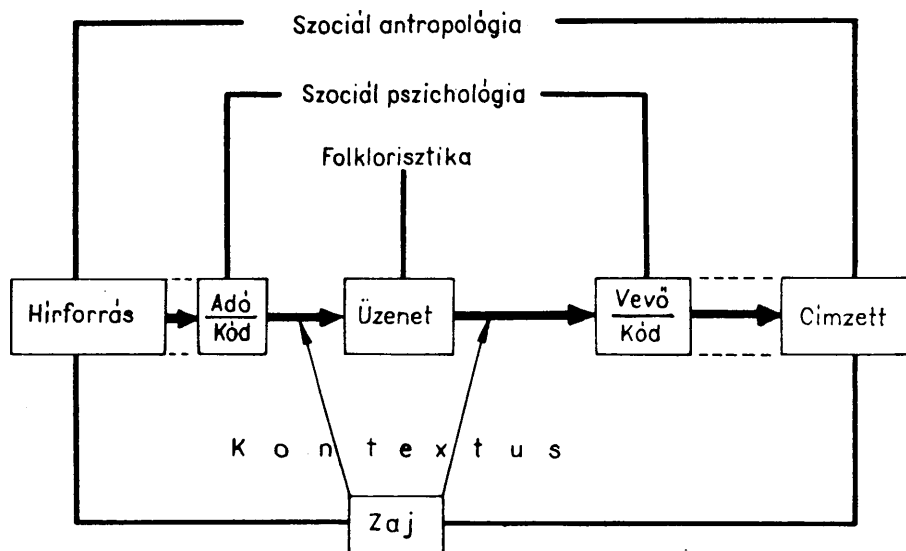
² MORRIS, Ch., 1946, 216.

³ MORRIS, Ch., 1938, 79. A civilizáció szó helyett ma inkább a kultúra kifejezést használjuk.

⁴ Idézi IVANOV, V. V. 1962, 4.; Vö. VIGOTSKIJ, L. Sz. 1967 és 1968. CHERRY, C., 1957 és MORRIS, Ch., 1946 is a kommunikáció legfontosabb funkcióját a viselkedés jelekkel történő regulációjában látja.

⁵ MORRIS, Ch., 1946, 118 *communicative sign behavior*-ról beszél. A magyar folklorisztikai szakirodalomban először VOIGT Vilmos alkalmazta a kommunikáció elméleti modellt egy kéziratban levő munkájában, ill. a Magyar Néprajzi Társaságban elhangzott előadásában. Vö. VOIGT Vilmos, 1967.

1.1. Vázoljuk fel az ismert kommunikáció-modellt. Célunk annak bemutatása, hogy a mi területünkön mit tudunk ennek a modellnek a segítségével pontosabban megfogalmazni. (1. kép.)

1. kép
(→ = csatorna)

Vegyük sorra az elemeket. A FELADÓ mondanivalóját bekódolja a KÓD segítségével, s egy meghatározott CSATORNÁN át ÜZENET formájában továbbítja a CÍMZETT irányába, aki az üzenetet ugyanolyan kód segítségével megfejti, kikódolja, vagyis megérti, mindez a KONTEXTUS — a valóság-összefüggés — kereteiben történik.⁶ (Felhasználjuk az alkalmat, hogy az unalomig ismert és ismételt modellt egy szélesebb keretbe ágyazzuk — azt jelöljük, hogy az antropológia tudományának mely részei foglalkoznak közelebbről az egyes elemekkel.) Természetesen ez a kommunikációs modellnek és a modell felhasználásának csak egyik fajtája a folklorisztikában. Igen hasznos gondolatokat tartalmaz a JAKOBSON-féle séma a *Hang—Jel—Vers* című kötetben⁷.

Néhány szó a modell elemeiről. Az információ forrása, a feladó és a címzett lehet egyén is és közösség is, de aki kódol, aki a kódolás folyamatát elvégzi és a vevő, aki a kódot megfejti, mindig egyén (egyetlen individuum).

⁶ SZÉPE György, 1969, 21.

⁷ JAKOBSON, R., 1969, 223.

Sok esetben, így például az ún. *face-to-face* kommunikáció esetén, az információk forrása maga az adó és a vevő egyben a címzett is.

Tudjuk, hogy az üzenet továbbítása mindig valamilyen csatornán történik és mindig bizonyos mennyiségű *zaj*jal kell számolni, ami ugyan zavarja a közlemény megértését, de egyben éppen ez teszi lehetővé, hogy a minket érő információ tömegből kiszűrjük a számunkra fontos (releváns) híreket.

JAKOBSON, R.⁸ szellemesen írta, hogy egy üzenet hatékonyságához megfelelő *k o n t e x t u s* szükséges. Ez a kontextus a folklór szövegek (üzenetek) esetében három féle lehet:

1. maga a természetes nyelv, amelyen a közlemény elhangzik — a nyelvi szövet, a rossz megfogalmazás zavarhatja a megértést,
2. u g y a n a b b a n a k ó d b a n a h a s o n l ó, de többé-kevésbé eltérő szövegek (variánsok)⁹ is zavarhatják a megfejtést,
3. m á s k ó d o k útján érkező ismeretanyag (pl. a szöveges mítosz elmondhat egy eseményt, amit a rítusban mozgásokkal jelenítenek meg).¹⁰

LÉVI-STRAUSS, Cl. szerint jellegzetes kód fajta a rokonsági rendszer, ahol az üzenet szerepében az asszonyokat, a társadalom női tagjait találjuk. A kommunikációnak van még két másik formája is a társadalom életében: az egyik a javak, a másik a hírek cseréje.¹¹

1.2. Ezek a kódok¹² ugyanakkor, amikor lehetővé teszik a kultúra életét és fejlődését, a társadalmak folytonosságát és a társadalmi csoportok funkcionálását és kontrollját egymás számára, *zaj*ként viselkednek. Az egyik kód a másik számára mint a teljes társadalmi kontextus része vagy mint eleme funkcionál. A *zaj* mindig együtt jelentkezik a közleménnyel, már csak azért is, mert a társadalmi kontextus nélkül nem lehetséges semmiféle kommunikáció. Hiszen két ember a legritkább esetben van (azt is mondhatnánk, soha sincs) abban a helyzetben, hogy kívül állna minden-

⁸ JAKOBSON, R., 1969, 216.

⁹ A variáns kérdéseit részletesen tárgyalta akadémiai székfoglalójában ORTUTAY Gyula, 1959.

¹⁰ A kontextus ilyen fajta felosztását lásd SEBEOK, Th. A. eds., 1964, 162. LÉVI-STRAUSS, Cl. 1964, példákat hoz arra, hogy a különféle népek mítoszai hogyan fogalmazzák meg a nyers és a főtt ellentétét, egy szembenállást, amelyet elsősorban a kulináris kódokban lehet adekvátan elmondani.

¹¹ LÉVI-STRAUSS, Cl., 1953, 536. JAKOBSON, R., 1969, 25—26 ezt írja róla: „LÉVI-STRAUSS kezdeményezte a legígéretesebb kísérletet arra, hogy a társadalom egészét a kommunikáció elmélet alapján értelmezze. Egy egységes kommunikációs tudomány létrehozására törekszik, amely fölölelné a szociálintropológiát, a közgazdaságtant és a nyelvészetet.”

¹² PAPP Ferenc, 1965, 202: „a kódnak fizikai sajátosságokkal kell rendelkeznie”, 205: „a kód az a forma, amelyben az információ a csatornába lép,” 202: „a kód elemekből, *jelekből* áll, valamint *szabályokból* arra vonatkozóan, hogy ezeket is jeleket hogyan szabad összekapcsolni, vagyis ezen jelekből milyen *sorozatokat* tekinthetünk továbbítható közléseknek.”

fajta társadalmi közösségen — s ezért amikor interperszonális kommunikációs viszonyba lépnek egymással, mindkettőjük viselkedését messzemenően meghatározza az a szabályhalmaz, az a társadalmi kontextus, amelyek abban a szűkebb csoportban, amelyhez ők is tartoznak mint kötelező viselkedési minta érvényes.

A közlemény mindig valamilyen kód formájában jelenik meg. A folklorisztikát a közlemény és a kód egyformán érdekli. Gondoljunk SEBEOK, Th.¹³ megfogalmazására: a népdal mint kód és mint message (közlemény). Azt írja: ha csak elmondanak egy népdalt, akkor az csak szimplán kódolt, de ha éneklük, akkor duplán, mert kétféle akusztikus jelet használnak (nyelv és zene) és ha ritmikus, táncmozdulatokkal is kísérik, akkor az már egy harmadik kód fajta.

A folklorisztika, különösen annak az az ága, amely az új strukturalista nyelvészet tanításait elfogadta és beépítette szemléletében, érdeklődéssel fordult a folklór alkotások formájában megnyilatkozó kódok felé — míg a régebbi folklorisztikát elsősorban a közlemény (annak tartalma) érdekelte. JAKOBSON szavait használva bennünket a metanyelvi funkció, és régieket a poétikai funkció érdekelte jobban — hangsúlyozzuk azonban, hogy ezt a kettőt nem lehet mereven kettéválasztani.

1.3. Felmerül ezután a kérdés: milyen kódok lehetségesek a folklórban vagy — szélesebb értelemben véve — az etnográfia által vizsgált jelenségek körében? Több szerzőt idézhetünk erre vonatkozóan, akik ha nem is tudományos igénnyel, de felsoroltak néhány kódot. YALMAN, N.¹⁴ kódnak mondja a rítust, OGIBENIN, B.¹⁵ *aesthetic-code*-ről beszél. Mások egyszerűen jelnek, nyelvnek vagy még általánosabban csak kommunikációnak nevezik a kódok fajtáit. (SCHAFF, A.¹⁶, MORRIS, Ch.,¹⁷ CHERRY, C.¹⁸) Példáik között ilyenek szerepelnek: gesztusok, hangnyelv, írás, képek, öltözködés, számok, ábrák, klubjelvények, uniformisok, regény, szimfónia, totemoszlop, költemény, hirdetés, közmondás, vice, film, ima stb.

Valahogy rendet kell teremteni ezek között a kódok között. A kód materiális jelek formájában jelenik meg. Ezért logikus, ha a kódokat az őket alkotó jelek fizikai természete alapján osztályozzuk, pontosabban az első lépésben annak alapján, hogy milyen csatornán érkeznek hozzánk a jelek. A filozófiai szakirodalomban már történt néhány kísérlet a jelek felosztá-

¹³ SEBEOK, Th. A., 1959.

¹⁴ YALMAN, N. 1964, 116.

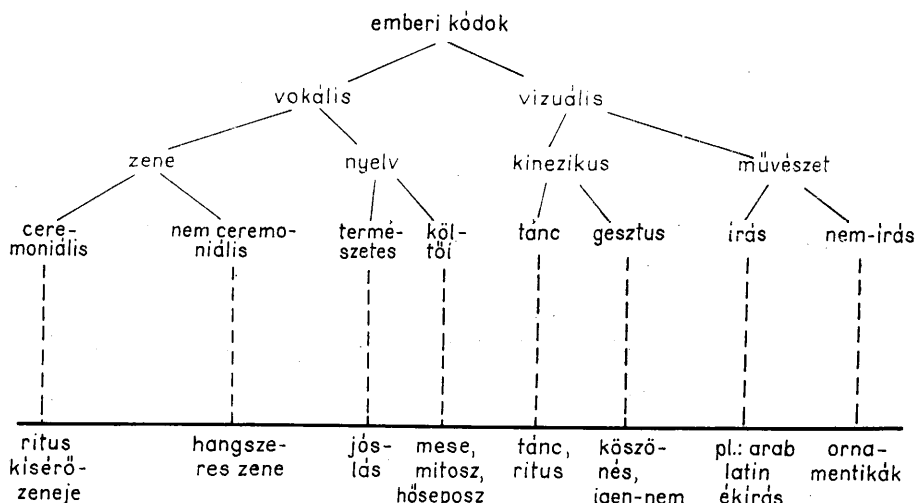
¹⁵ OGIBENIN, B. L., 1968, 1.

¹⁶ SCHAFF, A., 1967, 122.

¹⁷ MORRIS, Ch., 1946, 191.

¹⁸ CHERRY, C., 1957, 221.

sára (SCHAFF, A.,¹⁹ REZNIKOV, L.,²⁰ BONYHAI Gábor²¹), de a konkrét etnográfiai anyag más felosztást kíván. Ezt figyelembe véve és azt, hogy az etnográfiai és a folklór anyagban, csak a mesterséges, a valódi jelekkel kell foglalkoznunk, a következő felosztást készítettük: (2. kép)

2. kép

Természetesen a felosztást tovább lehetne finomítani — különösen²² szükségesnek látszik ez a gesztusok esetében — pl. a továbbiakban el kell választani az egyéni és közösségi érdekű (érdekében) végzett cselekvéseket. Meg kell állapítani, hogy ezek a kódok milyen kapcsolatban lehetnek egymással (pl. a ceremóniális zene a táncsal és a poétikus nyelvvel, vagy az öltözködési kód a művészettel, azon belül az ornamentikával stb.).

Ha tovább finomítjuk ezt az osztályozást, jelölni tudjuk azt is, hogy ha pl. egy termékenységaráztató rítusban szerepe van a költői szövegnek és a szakrális, művészen díszített tárgyoknak is. Ha számba akarjuk venni a népi kultúrában használatos kódokat és azokat jellemezni vagy osztályozni akarjuk, akkor először nagyszámú jelenséget kell összegyűjtenünk, amelyek a kultúrára jellemző információkat hordoznak. Majd el kell helyezni az ágak egyikén, így jellemezni és osztályozni tudjuk ezeket, s ha minden jelenséget jól, kielégítően el tudunk helyezni, akkor jó a rendszerünk.

¹⁹ SCHAFF, A., 1967.

²⁰ REZNIKOV, L. O., 1964.

²¹ BONYHAI Gábor, 1968, 59.

²² HOPPÁL Mihály, 1970, 41, vö. 4. kép.

1.4. MORRIS, Ch.²³ írja, hogy „a szemiotika alapot ad az emberi tevékenység fő formáinak és azok kölcsönviszonyainak megértésére, mivel mindezek a tevékenységek és viszonyok tükröződnek a jelekben”. Az előbb felsorolt kódok egyben a MORRIS által említett emberi tevékenységek produktumaiként is szemlélhetők. Ide kapcsolódik SZEGAL, D. M.²⁴ megállapítása is, amikor azt írja: „az emberi érintkezés annak következtében válik lehetségessé, hogy a szemiotikai rendszer egy meghatározott csoport számára közös, s hogy ez a csoport azonos értelmet tulajdonít a rendszer elemeinek és azonosan reagál a jelek által közöltekre”.

Mind a két idézet a jelről mint a szemiotikai rendszerek alkotóeleméről beszél. Lényegében az általunk adott kód felosztásra is azért volt szükség, hogy a kulturális jelenségek kódjaiban meg tudjuk határozni a kódot alkotó legkisebb egységet, a jelet. Ahhoz, hogy szinkron síkon kielégítően leírjunk egy rendszert, szükséges, hogy ismerjük a rendszer legkisebb alkotó elemét. A legkönnyebb a helyzet a nyelvben és a zenében, ahol a rendszer alkotóelemeit már pontosan meghatározták, nehezebb a gesztusok vagy a tánc esetében (bár ezeken a területeken is pontos és biztató eredmények születtek — pl. a táncok strukturális elemzése területén éppen Magyarországon).²⁵ Nehezebb a legkisebb alkotóelemet meghatározni a különféle narratív kódok esetében. Mégis elmondhatjuk, hogy igen jó előmunkálatokra támaszkodhatunk, így az orosz PROPP, V. J.²⁶ munkájára és az ő eszméit a modern strukturalizmussal kiegészítő MELETYINSZKIJ, E. M.²⁷ és társaira gondolunk elsősorban.

Még bonyolultabbak a vallásos-mágikus világképet modelláló szemiotikai rendszerek. Az ilyen rendszereknek példamutató elemzését és az ilyen kutatások elméleti megalapozását IVANOV, V. V. és TOPOROV, V. N.²⁸ végezte el, amikor az ószláv és a paleoázsiai két világ-modellt rekonstruálták.

1.5. Az előbbi példák, a különféle kódok felsorolása mutatta, hogy egyetértünk azokkal a véleményekkel,²⁹ amelyek arra mutatnak rá, hogy a kommunikáció jelensége mennyire fontos a társadalomtudományok számára. (A magyar közlés műszó nem adja vissza az angol kifejezés gazdag jelentésárnyalatait.)

²³ MORRIS, Ch., 1946, 285.

²⁴ SZEGAL, D. M., 1962, 92. ISTVÁNOVITS Márton fordítása nyomán.

²⁵ MARTIN György—PESOVÁR Ernő, 1959—60.; PESOVÁR Ernő, 1960.

²⁶ PROPP, V. J., 1928 és 1969.

²⁷ MELETYINSZKIJ, E. M. és társ., 1969.

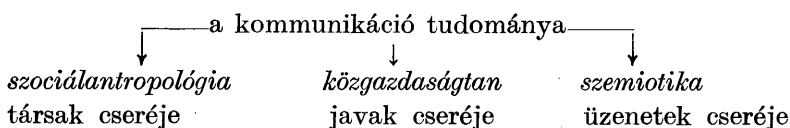
²⁸ IVANOV, V. V.—TOPOROV, V. N., 1965a és 1965b. IVANOV és TOPOROV kutatásait a Szovjetunióban töltött három hónapos tanulmányutam alkalmával sikerült megismernem, baráti segítségüket itt is megköszönöm.

²⁹ SZÉPE György, 1969.

Hangsúlyozzuk, hogy nem ez az egyetlen aspektusa a társadalmi és kulturális jelenségek megközelítésének, de biztos, hogy azoknak lényeges vonásait vagy e lényeges vonások egy jelentős részét lehet ezáltal megragadni. Ezért nem lesz haszontalan, ha emlékezetbe idézzük JAKOBSON és LÉVI-STRAUSS sémáit, amelyekben a kommunikáció tudományát elhelyezik a többi tudományok között.³⁰

JAKOBSON: verbális üzenetek kommunikációja = nyelvészet
 üzenetek kommunikációja = szemiotika
 kommunikáció = antropológia

LÉVI-STRAUSS:

Mindkét sémából kitűnik, hogy a kommunikáció tudománya és azon belül a szemiotika milyen szoros kapcsolatban áll az ún. antropológiai tudományokkal. Látszik és rendkívül tanulságos módszertani szempontból, hogy nincs áthághatatlan fal a három szint között. Így a nyelvészet kulcs vagy emelő gyanánt szolgálhat a szemiotika vizsgálatában; s a szemiotika bizonyos részei kulcs szerepét tölthetik be az antropológiai problémák vizsgálatának egy részében.³¹ (Az antropológia kifejezést itt a nálunk megszokottnál szélesebb, amerikai vagy az ismét idézett LÉVI-STRAUSS-i értelemben használjuk.) Ily módon a szemiotika a humán (antropológiai) tudományok egyfajta matematikájának tekinthető.³² Ebből következik ezeknek a tudományoknak a szoros kapcsolata. A fenti összefüggések lehetővé és indokolttá teszik, hogy szűkebb néprajzi problematikánk vizsgálatkor felhasználjuk a nyelvészet és a szemiotika módszertani segítségét. Különösen áll ez a modern nyelvészet legújabb eredményeinek a felhasználására. Megállapíthatjuk — még ha sok nyelvész nem is ért ezzel egyet —, hogy ma a nyelvészet van legelőbbre a saját anyagának a korszerű elemzésében és leírásában. Különösen szembeűnő ez a kultúrával foglalkozó kutatóknak, akik a saját bőrükön érzik egy (pl. a generatív nyelvelmélethez hasonló) átfogó elmélet hiányát.

³⁰ Mindkettőt idézi SZÉPE György, 1969, 23.

³¹ SZÉPE György, 1969, 23.

³² PAPP Ferenc, 1965, 174.

2. „*Men are the dominant sign-using animal*”³³ — ezzel a mondattal kezdi MORRIS, Ch. a *Jelek elméletének alapjai* című munkáját. Ebben a kissé provokatív fogalmazásban több értékes gondolat rejlik. Az egyik az, hogy az ember csak egy a többi élőlény között, amelyek mind képesek a jelzések (szignálok) felfogására és azáltal viselkedésük befolyásolására. De csak az ember az, aki fel tudja a szimbólumokat használni, ez ugyanis már a jel-használatnak egy magasabb szintje, mint a szignálok felfogása. (Erre már VIGOTSKIJ, L. is utalt.) Az állati jelek, jelzések néha igen bonyolultak is lehetnek, bár egyes kutatók ’nyelveknek’ nevezik e jelrendszereket, de ezek sohasem érik el az emberi jelrendszerek (pl. a természetes nyelvek, írások vagy művészet) összetettségét. (Az állatok által használt jelrendszerekkel az ún. zooszemiotikusok foglalkoznak.)³⁴

2.1. A jelekkel, a jelrendszerekkel foglalkozó tudomány a szemiotika. Röviden így határozhatnánk meg a szemiotikát. Hosszabb és alaposabb meghatározás esetén mindenekelőtt a jel fogalmát kell tisztázni; mit nevezünk jeleknek? MORRIS, Ch. meghatározását idézzük: „*m i n d e n f e l f o g h a t ó j e l k é n t , a m i j e l k é n t f u n k c i o n á l*”³⁵ (a kiemelés tőlünk — H. M.). Vagy ismeretes a BENSE, M.³⁶-féle definíció: „Jel minden, amit jellé nyilvánítottak, és csak az, amit jellé nyilvánítottak.” Elvileg tehát bármi jellé nyilvánítható. Ezeknek a meghatározásoknak a leglényegesebb eleme az, hogy rámutat arra, hogy a jelviszonyban a ’megegyezés’ játssza a legfontosabb szerepet, mi úgy mondanánk: a hagyomány, a tradíció. PAPP Ferenc így határozza meg ennek alapján a szemiotikai rendszer fogalmát: „szemiotikai rendszerről ott fogunk beszélni, ahol bizonyos fizikai jelenségekhez más jelenségek nem oksági, hanem konvencionális kapcsolattal kötődnek”.³⁷ Jellegzetessége a szemiotikai rendszernek még az is, hogy azonos jellegű jelek alkotják a rendszert.³⁸ PAPP Ferenc meghatározásából kitűnt, hogy a konvenció által szentesített kapcsolatban több dolog vagy jelenség kapcsolódik össze. Lényegében egy kapcsolódási folyamatot találunk. Milyen elemek vesznek részt ebben a folyamatban?

A különféle elnevezések nagyon eltérőek lehetnek, de nagy vonalakban megegyeznek abban, hogy bármiféle jelviszony létrehozásához legalább két elemre van szükség: egy jelölőre és egy jelöltre. (DE SAUSSURE, F.). Ehhez harmadikként az amerikai PEIRCE, Ch. és MORRIS, Ch. felvettek

³³ MORRIS, Ch., 1938, 79.

³⁴ SEBEOK, Th. A., 1968.

³⁵ MORRIS, Ch., 1938, 81.

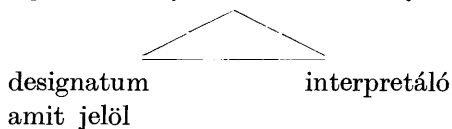
³⁶ BONYHAI Gábor, 1968, 58.

³⁷ PAPP Ferenc, 1965, 153.

³⁸ PETŐFI S. János, 1969, 144—45.

egy interpretálót, aki használja és megérti a jelet. Így a modell a következő:³⁹

sign vehicle jel-eszköz — ami jelöl

Végül idézzük a teljes meghatározást, amelyet ugyanott adott a jelképzési folyamattal kapcsolatban: „azt a folyamatot, amelyben valami jelként funkcionál, szemiózishoz nevezzük”.

2.2. A szemiotika lényegében a szemiózis tudománya vagy más szóval a jel-folyamatok tudománya.⁴⁰ De ugyanazokon az oldalakon, ahol ez a meghatározás található, még több kiegészítő meghatározását találhatjuk a szemiotikának. Ezek közül az egyik legérdekesebb az, amely azt mondja, hogy a szemiotika tudomány a tudományok között és egyben eszköz is a tudományok számára. Végül a szemiotika sokak szerint az első lépés azon az úton, amely a tudományok egyesítése és összefogása felé vezet.

A szemiózishoz a vizsgálata az antropológiai tudományok, s azon belül a néprajz és a folklorisztika területén még várat magára. Pedig úgy gondoljuk, hogy rendkívül tanulságos gondolatok felvetődését ígéri az etnográfiai jel-folyamatok alapos vizsgálata. A fiatal szovjet kutató SZEGAL, D. M. utalt arra, hogy a szemiózisban reprodukálódó elemek számát a memória befogadóképessége korlátozza.⁴¹ Ez a jelenség valószínűleg magyarázatokkal szolgálhat a szájhagyományozódás nem egy kérdésében. A jel-folyamatban résztvevő jelek a közösség tagjai számára mindig hordoznak valamilyen információt. Minden általunk a kultúrában jelnek nyilvánított vagy jelnek tartott objektum a kultúrára jellemző információ hordozója. Általuk valamit megtudunk az illető kultúráról vagy kulturálisan összetartozó, történeti-társadalmi sorsközösségben élő embercsoportról.

2.3. A PEIRCE—MORRIS-féle jelelméleti koncepció háromféle jelet különböztet meg: az *indexeket*, amelyek érintkeznek azzal a tárggyal, amelyet jelölnek (pl. a tűz jele a füst, az útjelző iránymutató tábla), az

³⁹ MORRIS, Ch., 1938, 81 és a következő oldalakon. Későbbi, 1946-ban megjelent könyvében részletesen meghatározza a modell egyes elemeit, s ezekből világosan kitűnik a szerző mélységesen behaviorista-pragmatista szemlélete. Vö. MORRIS, Ch., 1946, 17. A szemiózis meghatározásának egyik példája a következő: S jele D-nek I számára, aki (I) figyelembe veszi D-t S által. (ahol S = jel-eszköz, D=deszignatum, I=interpretant). Vö. még: MORRIS, Ch., 1938, 82. Itt hívja fel a figyelmet arra a finom megkülönböztetésre, hogy míg minden jelnek van *deszignatuma*, nem minden jel bír *denotatummal*.

⁴⁰ MORRIS, Ch., 1938, 80.

⁴¹ SZEGAL, D. M., 1962. (Fordítás kézirat)

i k o n i k u s (képszerű) jelek hasonlítanak tárgyakra (ilyen például a legtöbb útjelzőtábla — vasúti átjáró, útszűkület stb.), a harmadik s z i m b ó l u m, amely a törvény, a hagyomány révén vonatkozik tárgyára, a megszokás, a konvenció kapcsolja hozzá (erre legjobb példa a nyelv). CASSIRER, E. szerint a mitikus gondolkodás is ide tartozik.⁴²

2.4. A jeltípusok megismerése után a szemiózis szintjeivel is meg kell ismerkedni. Ezek a következők:

1. szintaktikai
2. szemantikai
3. pragmatikai.

Az első szinten a jelek közötti formális viszonyokat lehet vizsgálni.

A második, a szemantikai szinten a jeleknek és jelentésének az összefüggéseit lehet feltárni. A jelentés meghatározásának problémája körül még le nem zárt nyelvészeti viták zajlanak, hasonlóan hangosak a filozófus berkek is. Egyelőre — és különösen figyelembe véve az etnográfiai és folklór anyagot — hasznosnak tűnik, ha elfogadjuk PAPP Ferenc megfogalmazását: „azok a szabályok, amelyek az egyes jelekhez egyes valóságos dolgokat hozzárendelnek: a jelek jelentései”.⁴³ Ez a jelentés meghatározás lényegében a jelentés használat elméletével rokon. Ezekhez csatlakozik SCHAFF, A. is véleményével, amikor azt írja: „a jelet hasonlóan értik meg társadalmi szinten. A hasonló megértés mechanizmusa abban áll, hogy a jel társadalmi méretekben összekapcsolódik hasonló gondolkodási folyamatokkal, valamint cselekvés alakjában megnyilvánuló hasonló reakciókkal.”⁴⁴

A harmadik szint a pragmatikai. Ez a szint a jel, a jelentés és jelet használó ember viszonyát írja le, röviden a jel és a viselkedés kapcsolatát, de kitérhet ezek eredetének és hatásának vizsgálatára is. Az a véleményünk, hogy az egyes jelfolyamatok konkrét elemzésekor nem szabad összekeverni az egyes szintek jelenségeit és leghasznosabb, ha az elemzést szintenként végezzük el.

2.5. A szemiózis különféle szintjeinek megismerése után szólni kell arról is, hogy maga a szemiotika, a jelek tudománya hasonlóan sok más tudományhoz háromféle lehet:

1. tiszta szemiotika
2. leíró
3. alkalmazott.

MORRIS, Ch. szerint a *pure semiotic* lényegében metaszemiotika, megállapítások a jelek elméletéről.⁴⁵ Hasonlít ahhoz, amit most itt, ebben a feje-

⁴² CASSIRER, E., 1925 és 1955.

⁴³ PAPP Ferenc, 1965, 202.

⁴⁴ SCHAFF, A., 1967, 196.

⁴⁵ MORRIS, Ch. 1946, 219—20.

zetben igyekszünk megvalósítani. Itt kell szót ejteni a jelek fajtáiról, a jelfolyamat szintjeiről stb. A *descriptive semiotic* tanulmányozza az időszerű jeleket. Végül az *applied semiotic*-ban a jelekről szóló tudást felhasználjuk különféle célkitűzések elérésében.

2.6. Ide tartozónak érzünk — noha nem egészen szervesen kapcsolódik — egy rövid jegyzetet a szemiotikus elemzés lépéseinek a sorrendjéről:

1. a kód legkisebb alkotóelemeinek a meghatározása
2. a s z i n t a k t i k a i relációk felderítése és a kapcsolódási szabályok felírása.
3. minden elem s z e m a n t i k a i ágrajzának elkészítése
4. p r a g m a t i k a i megjegyzések (érzésünk szerint ide tartozik majd a funkció kérdése).

Látható, hogy az elemzés belső struktúrája analóg a szemiotika felépítésével.

2.7. Ezek a definíciók a meta-nyelv kialakításához szükségesek. Minden tudomány törekszik a saját meta-nyelvének a kialakítására, s minden tudománynak kell rendelkeznie egy meta-teóriával, állapította meg a dán nyelvész HJELMSLEV, L.⁴⁶ Korábban már rámutattunk, hogy a szemiotika használható meta-elméletnek látszik az antropológiai tudományok számára. Korábban idézett meghatározásunk szerint a szemiózissal foglalkozó tudomány a szemiotika. Így az etnográfiai és a folklór jelenségek körében megtalálható jelfolyamatokkal foglalkozó résztudomány elnevezésére az e t n o g r á f i a i s z e m i o t i k a elnevezést javasoljuk.⁴⁷

Szemiotikus analízis

3. Bármilyen jelrendszer szinkron leírásának a következő lépéseket kell tartalmaznia:

1. A kód alkotó elemeinek, a jeleknek a meghatározása.
2. A jelek összefüggés-rendjének (összekapcsolhatóságának) a meghatározása. Ez a szint a szintaktikai szint.
3. A következő lépés az elemek szemantikájának a meghatározása. Ez tulajdonképpen az adott jel és a jelölt tárgy közötti viszonyt kutatja. Ez a szemantikai szint az elem jelentését kutatja.
4. Az adott jelnek vagy jelrendszernek a (felhasználó) csoport viselkedésében, a viselkedés irányításában betöltött szerepét is kell vizsgálni. Ez a pragmatikai szint.

Minden kutatást bizonyos mértékig meghatároz a rendelkezésre álló és vizsgálandó anyag.

⁴⁶ Vö. PETŐFI S. János, 1968, 104.

⁴⁷ Vö. COLBY, B. N., 1966.

Nálunk (Magyarországon) egyelőre nem lehet a rendelkezésre álló folklór anyag alapján vallási-mitológiai szemiotikai rendszert rekonstruálni, de a még gyűjthető hiedelem-anyag alapján egy hiedelem-szemiotikai rendszert (BS)⁴⁸ fel lehet írni. Munkánk ilyen irányú a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Folklór Osztályán. Ebből a munkából mutatok be most két részletet.

Meg kell jegyezni, hogy leginkább a szintaktikai leírása folyik, némi pragmatikai kiegészítéssel. A legnehezebb, a bonyolult szemantikai szint megragadás.

3.1. Első példánk egy igen egyszerű felépítésű szemiotikai rendszer, a népi álmjóslatok rendszere.

Mielőtt rátérnénk az elemzésre, hosszabban idézünk IVANOV, V. V. egyik írásából, amelyben a modelláló szemiotikai rendszerekkel foglalkozik. Kiinduló megállapítása az, hogy a szemiotika is modellekkel dolgozik. A modelláló szemiotikai rendszerek a modelláló képesség különböző fokain valósítják meg a világ-modellek felépítését. Az adott rendszer, amely egy használójának szempontjából nagy modelláló képességgel rendelkezik, jelek sorozatának készletének fogható fel (pl. a jóslás szemiotikai eszköztárát ma úgy értékeljük, mint ami meghatározó szerepet játszott az ókori kelet államaiban a legfontosabb állami határozatok meghozatalakor). Az emberi társadalomban a világ modellálása olyan jelrendszerek segítségével valósul meg, amelyek kiegészítő viszonyban vannak egymással. Ezért a kutatók érdeklődéssel fordulnak az olyan archaikus történeti korszakok felé, amelyekben még funkcionáltak a mitológiai és a vallásos (jel)rendszerek. Ezek az archaikus rendszerek igen megfelelő tárgynak bizonyulnak a szemiotikai analízis részére, elsősorban azért, mert lényegesen kevesebb a modellálást kiegészítő (kísérő) eszközöknek (és ezért zavaró hatással fellépő rendszereknek száma), mint a mai társadalomban.

A népi hiedelem-rendszer, a népi tudás-anyag vizsgálata ezért rendkívül hasznos. A falusi ember „köznapi tudatának” vizsgálata egyre inkább a kutatások homlokterében kell hogy kerüljön.

A népi álmjóslosokról szólva meg kell jegyezni, hogy most nem az epikus formában elbeszélt, mitológiai motívumokat tartalmazó álm történetekre kell gondolni, hanem az olyan rövid mondatokban megfogalmazott jóslásokra, mint pl.: „Halottal álmodni esőt jelent.” Ezeknek az általános képlete: A-val álmodni a B bekövetkezését jelenti; röviden A implikálja B-t ($A \supset B$). Ilyen lakonikusan rövid formában még nyomtatásban is megjelentek ezek a jóslatok a 17. sz.-tól kezdve. Ezek a könyvek különösen az elmúlt

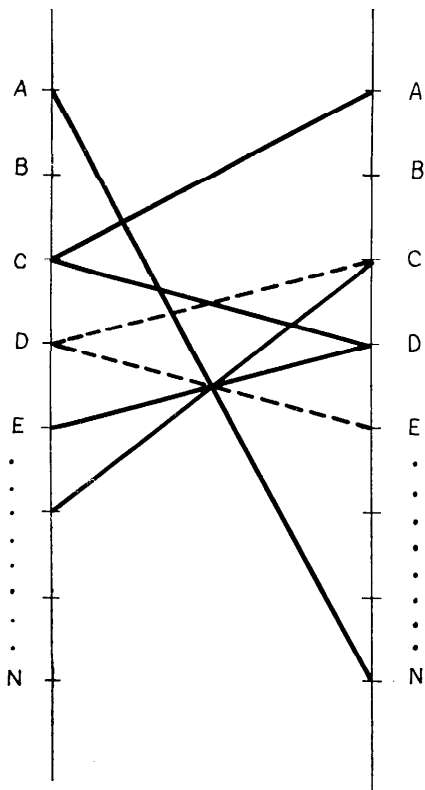
⁴⁸ A BS rövidítés feloldása: „Belief System”. Ezt az elnevezést, illetve rövidítést javasoljuk a hiedelem-rendszer elnevezésére, jelzésére.

⁴⁹ IVANOV, V. V., 1962, 6.

száz évben igen elterjedtek a falusi lakosság körében és ma is szórul szóra idézik. Pl. „vonattal álmodni hír”, „katonával álmodni levél”, „gyerekekkel pletyka”, „zavaros víz betegség”, „tisztá víz egészség” stb. A 'signifiant' és 'signifie' párok könnyen felírhatók:

halott → eső
 vonat → hír
 katona → levél
 gyerek → pletyka
 víz₁ → betegség
 víz₂ → egészség

ahol 1 = zavaros 2 = tiszta

3. kép

(Ha pl. a D-vel jelzett elemünk a VÍZ, akkor a második oszlopban C = betegség, E = egészség.)

ták' meg a gyereket). Ez implikálja a gyógyítás módját (pl. meg kell füstölni,

Ha mind a két oszlop tagjait (szavait) ábécé-be rendezzük és összekötjük az együtt — egy jóslásban — előforduló párokat, a következő egyszerű hálót kapjuk: (3. kép.)

Ez a háló egyben a rendszer szintaktikai leírását adja. Az ilyen leírás, mivel jól formalizált, lehetővé teszi a különböző időpontokban kiadott álmoskönyvek anyagának összehasonlítását a népi adatközlőtől lejegyzett anyaggal vagy távoli népek anyagával. Az egyes anyagok alapján felírt hálók pontról pontra megfelleltethetők egymásnak, ezt a munka, mivel meglehetősen mechanikus, akár gépi úton is elvégezhető.

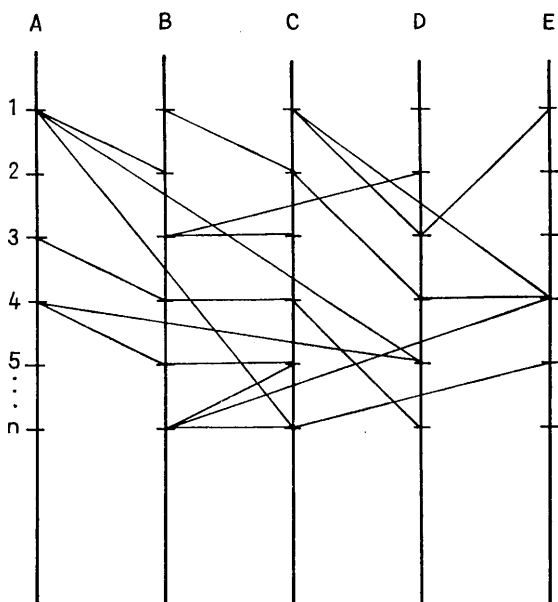
3.2. Nem ilyen egyszerű a helyzet, ha több releváns elemet tartalmaz a vizsgált megnyilatkozás (pl. egy népi gyógyító babona).

A betegség szimptomái mint jel kiváltja a gyógyítás lefolytatását. De a siker feltétele az, hogy néhány hagyományos előírásnak eleget kell tenni. Megállapítják a betegség okát (pl. szem által varázsozták, 'rontot-

vagy vízbe parazsat kell dobni), a gyógyítás időpontját (pl. éjfél vagy napkeltekor), csak meghatározott személy végezheti a cselekvést, csak meghatározott helyen, meghatározott eszközökkel stb. Egy hiedelem-rendszerben jól körülhatárolható osztályok alkothatók a hagyomány által meghatározott alkotó elemekből.

Ilyen osztályok: nevezetes időpontok (pl. napkelte, napnyugta, éjfél stb.), számok (pl. 3, 7, 9), helyek, természetfölötti lények, égitestek, nevezetes napok az évben, varázserejű eszközök stb. Ha az első példához hasonlóan oszlopokba rendezzük ezeket, akkor a következő hálót kapjuk: (4. kép.)

Az álomjólás modellje egy rész-rendszer a hiedelem-rendszeren (BS) belül. Az 5. kép több ilyen rész-rendszer kapcsolatát mutatja be. Közvetlenül leolvasható, hogy mely elemek kapcsolódhatnak, melyek nem. Még szemléletesebben látható ez a következő ábrán:

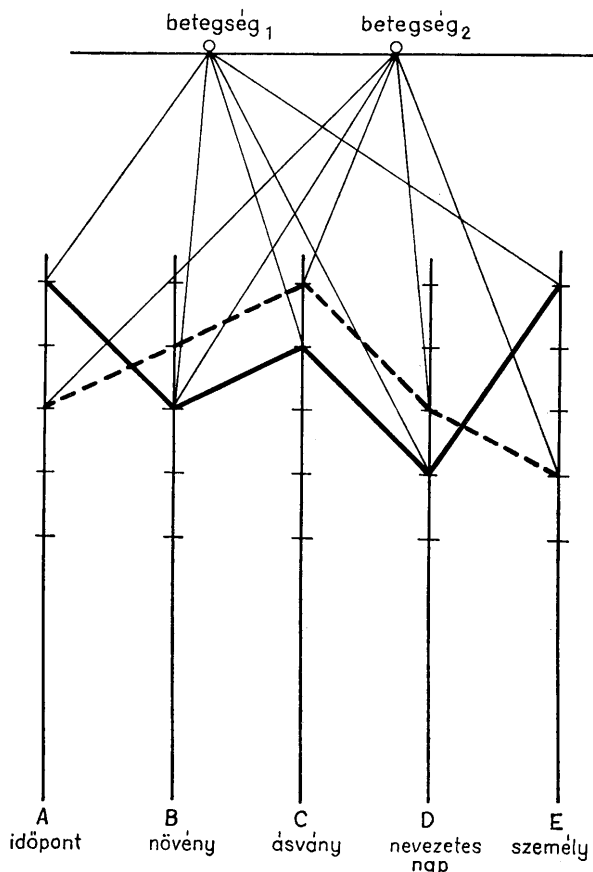

4. kép

A = a betegség neve, B = időpontok, C = számok, D = égitestek, E = eszközök

Ha az elemkapcsolatokat úgy tekintjük, mint egy hálót (4. kép), akkor abban az esetben, ha az egyik csomót felemeljük (vö. 5. kép), akkor megmozdulnak azok a csomók, amelyekkel a hagyomány az adott elemet összekötötte, és csakis azok az elemek mozdulnak meg.

Az 5. kép szaggatott vonalai megfelelnek, annak a vonalnak, amelyet akkor kapunk, ha *Hollerith* gépi lyukkártyán a kilyukasztott pontokat összekötjük. Az általunk javasolt osztályok a lyukkártyán az oszlopoknak felelnek meg, a pontok pedig az oszlopokon belül a kódszámokat jelentik.

5. kép

3.3. Az egyre szaporodó publikációk ontják az újabb és újabb anyagot és az archívumok anyaga is jórészt feldolgozatlan. Nálunk például az ún. hiedelem-lejegyzések (hiedelmek időjárás jóslás, ráolvasások, népi gyógyítások leírása, szellemtörténetek stb.) száma félmillió felett van.⁵⁰ Ilyen nagy anyagot csak gépekkel lehet rendezni és az előbb felrajzolt szintaktikai

⁵⁰ Ugyanez a helyzet Finnországban is — állapította meg Elli KÖNGÄS.

háló elkészítéséhez sok rendezésre van szükség. A lyukkártya valószínűleg csak az első lépés lesz, mert ilyen nagyszámú kártya esetén gazdaságosabb számítógépet használni. A lyukkártyás anyag rendezésénél segítséget várhatunk „*pattern recognition*” révén ismert kutatásoktól.

A szövegek gépi rendezésére szintén biztató eredmények születtek. (Pl. az ún. Kwic index készítése vagy az ismert és kipróbált GENERAL INQUIRER SYSTEM.⁵¹)

Ezeknek a hálóknak rekonstruálása azért szükséges, véleményünk szerint a világ felfogása és a társadalom, a közösség mindennapi életébe való beilleszkedés ennek a hálónak az elsajátítása (megértése) révén válik lehetségessé az egyes ember számára.⁵² Másrészt fontos lehet ez a háló az összehasonlító kutatásban is, ahol eddig inkább a részrendszerek összevetése folyt, s most talán a gépek segítségével lehetőség nyílik a teljes rendszerek összehasonlítására.

A hiedelem-rendszer (BS) szoros kapcsolata a nyelvvel rendkívül fontos, mert együtt alkotják azt a rendszert, amelyet egy újkeletű elnevezés szerint „*cognitive system*”-nek neveznek.

A „*cognitive system*” kutatás az etno-lingvisztikával együtt egyre jelentősebb helyet foglal el a modern etnológiai kutatásban.⁵³ Nálunk éppen elindulóban vannak ezek a kutatások a népi tudat, a népi tudás és a tudatformák⁵⁴ modellek segítségével történő vizsgálatában.

⁵¹ STONE, Ph. J. eds., 1966.

⁵² IVANOV, V. V.—TOPOROV, V. H., 1965b.

⁵³ SZEGAL, D. M., 1969.

⁵⁴ VOIGT Vilmos, 1969.

Mihály Hoppál

NOTIZEN ZUR ETHNOGRAPHISCHEN SEMIOTIK

Der Aufsatz ist als erstes Kapitel einer grösseren Arbeit zu betrachten. Der Verfasser befasst sich in diesem Werk mit den Kommunikationsprozessen, die in der Volkskultur funktionieren. Innerhalb der breiten und allumfassenden Erscheinungsgruppe der Kommunikation muss man sich mit der die Grundlagen der Kommunikation bildenden Zeichenprozessen (Semiosen) befassen. Deshalb muss die Wissenschaft der Zeichenprozesse der ethnographischen Erscheinungen ausgearbeitet werden. (Zur Benennung dieser Teildisziplin schlägt der Verfasser die Bezeichnung »ethnographische Semiotik« vor.)

Der Aufsatz ist in drei Abschnitte gegliedert. In der Einführung wird das allgemein bekannte theoretische Kommunikationsmodell entworfen (Abb. 1) und ein Überblick über die in der Folklore möglichen Kodexen geboten (Abb. 2). Die meta-semiotischen Erörterungen — im zweiten Abschnitt — beschäftigen sich im wesentlichen mit den allgemeinen semiotischen Gedanken von Ch. MORRIS und ergänzen diese mit Ergebnissen der neueren (und der ungarischen) Forschungen. Hierher gehört auch die Feststellung der Schritte der semiotischen Analyse: 1. die Bestimmung der kleinsten Elemente (des Zeichens) der Kode, 2. die Erschliessung der syntaktischen Relationen und Aufzeichnung der Schaltungsregeln, 3. die Anfertigung der semantischen Zweigzeichnung aller Elemente, 4. pragmatische Bemerkungen (Untersuchung der Funktion der Zeichen im System der täglichen Kommunikation der Gesellschaft).

Im letzten Abschnitt des Aufsatzes werden zwei Beispiele für die semiotische Analyse gebracht. Es wurden (wegen Platzmangel) nur die beiden ersten Schritte der Analyse durchgeführt und als deren Ergebnis das Schaltungsnetz der Elemente aufgezeichnet (Abb. 3—5). Dieses Netz eignet sich auch zur Verarbeitung für die Rechenmaschine wodurch sich eine neue Möglichkeit für die moderne Komparatistik eröffnet, da man die Elementnetze der verschiedenen Glaubenssysteme mit Hilfe der Rechenmaschine Punkt für Punkt vergleichen kann.

IRODALOM

- BENSE, M.
1967 *Semiotik. Allgemeine Theorie der Zeichen*. Baden-Baden.
- BONYHAI Gábor
1968 *M. Bense: Szemiotika. A jelek általános elmélete*. [Ism.] Kritika, 6/12.
- CASSIRER, E.
1955² *Philosophy of Symbolic Forms — The Mythical Thought*. London.
- CHERRY, C.
1957 *On Human Communication*. London.
- COLBY, B. N.
1966 *Ethnographic Semantics: A Preliminary Survey* Cur. Anthr. 7/1.
- HOPFÁL Mihály
1970 *Egy falu kommunikációs rendszere*. Bp.
- ИВАНОВ, В. В.
1962 Предисловие. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Москва.
- ИВАНОВ, В. В.—ТОПОРОВ, В. Н.
1965a *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва.
- 1965b *К описанию некоторых кетских семиотических систем*. Труды по знаковым системам, II.
- ЯКОБSON, R.
1969a *A nyelvészet a tudomány organizmusában*. Valóság, 12/4.—33.
- 1969b *Hang—Jel—Vers*. Bp.
- LÉVI-STRAUSS, Cl.
1953 *Social Structure*. Anthropology Today. Chicago.
- 1964 *Mythologiques I. Le Cru et le Cuit*. Paris.
- MARTIN György—PESOVÁR Ernő
1959—60 *A magyar néptánc szerkezeti elemzése*. Táncstudományi Tanulmányok. Bp.
- Мелетинский, Е. М. et alii
1969 *Проблемы структурного описания волшебной сказки*. Труды по знаковым системам, IV.
- MORRIS, Ch. W.
1938 *Foundation of the Theory of Signs*. Chicago.
- 1946 *Sign, Language and Behavior*. New York.
- OGIBENIN, B. L.
1968 *Communication Process in Indo-Tibetan Art*. (Preprint/Soksz.)
- ORTUTAY Gyula
1959 *Variáns, invariáns, affinitás*. II. Oszt. Közl. 9/3—4.
- PAPP Ferenc
1965a *Kód*. Nyr. 89.
- 1965b *Szemiotikai jegyzetek*. Általános nyelvészeti tanulmányok, III.
- PEIRCE, Ch. S.
1931—35 *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. I—IV. Cambridge, Mass.
- PESOVÁR Ernő
1960 *A simonfai verbunkok formai elemzése*. NÉ, XLII.
- PETŐFI S. János
1968 *A strukturális nyelvészet*. Valóság, 11/12.
- 1969 *A strukturális nyelvi műelemzés kérdései*. (Történeti és módszertani vázlat) Bp. (Kézirat)
- ПРОПП, В. Я.
1969 *Морфология сказки*. (2. изд.) Москва.
- РЕЗНИКОВ, Л. О.
1964 *Гносеологические вопросы семиотики*. Ленинград.
- SCHAFF, A.
1967 *Bevezetés a szemantikába*. Bp.
- SEBEOK, Th. A.
1959 *Folksong Viewed as Code and Message*. Anthropos, LIV.
- 1968 *A selected and annotated guide*

- to the literature of zoosemiotics and its background. Social Science Information, 7/5.
- SEBEOK, Th. A.—BATESON, M. K.—
HAYES, A. S. eds
1964 *Approaches to Semiotics*. London—The Hague—Paris.
- STONE, Ph. J.—DEXTER, C. D.—
MARSHALL, S. S.—DANIEL, M. O. eds.
1966 *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*. Cambridge, Mass.—London.
- СЕГАЛ, Д. М.
1962 О некоторых проблемах семиотического изучения мифологии. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Москва.
- 1969 О современной культурной антропологии. Вопросы философии 22/9.
- SZÉPE György
1969 *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet*. Valóság, 12/6.
- VIGOTSKIJ, Sz. L.
1967 *Gondolkodás és beszéd*. Bp.
1968 *Művészetpszichológia*. Bp.
- VOIGT Vilmos
1967 *A népköltészet strukturalista vizsgálata — Néhány metodikai szempont*. (Kézirat)
1969 *A társadalmi tudat formáinak modelljei*. Valóság, 12/4.
- YALMAN, N.
1964 *The Structure of Singhalese Healing Rituals*. HARPER, E. B. ed.: Religion in South Asia. Seattle.

MAGYAR NÉPRAJZI KUTATÁSOK ROMÁNIÁBAN

Immár száz esztendeje fordul megkülönböztetett figyelem az erdélyi magyar népköltészet felé. KRIZA *Vadrózsáinak* megjelenése óta Erdély a balladák, dalok, mesék csodálatos országaként él irodalmi köztudatunkban. A később megjelent népköltési gyűjtemények és a szépirodalom akarva-akaratlanul erősítette ezt a képzetet, jóllehet hamarosan kiderült, hogy a magyar nyelvterület más részein is él a székeklyként megismert népköltészet. Való igaz, hogy a későbbi gyűjtések ritkábban bukkantak vadrózsa-szépségű darabokra, vagy talán nem szűrték meg anyagukat annyira, mint KRIZA tette, de a különös figyelem továbbra is várja Erdélyből újabb és újabb népköltészeti értékek jelentkezését. Az 1969. év különösen jeles volt e tekintetben. Hosszabb szünet után jóval nagyobb számban jelentek meg népköltészeti-néprajzi kiadványok, mint Magyarországon. Az új kötetek könyvespolcot betöltő jelentkezése alkalmat nyújt áttekintő, értékelő összefoglalásra.¹

Az 1944-es történelmi esztendőt megelőző és követő néhány átmeneti év teremtette meg a mai romániai magyar tudományos élet, ezen belül a néprajzi kutatások alapjait. A Kolozsvárott 1940-től működött magyar egye-

¹ A romániai néprajzi kutatásokról a rendszertelenül napvilágot látott recenziókon kívül Magyarországon mindössze néhány kisebb híradás jelent meg (DRÁGOI, Sabin, 1955, 552—556; KOVÁCS Ágnes, 1960, 473—475; FÖLDES László, 1962, 342—345; FARAGÓ József, 1966, 566—568; POP, Dumitru, 1968, 425—429; FERENCZI Imre, 1970, 861—867; FÉJA Géza, 1970, 747—752). Ezek nagyobb része a román kutatásokat méltatja, a magyar kutatásoknak pedig egy-egy részletéről szólnak.

Dolgozatunk adatgyűjtését — különféle okokból — valamiként szűkítenünk kellett. Ezért néhány kivételtől eltekintve nem vettük figyelembe sem a magyarországi szakemberek romániai tárgyú dolgozatait, sem a romániai magyar kutatók magyarországi publikációit. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind a magyarországiak romániai kutatási lehetőségei, mind a romániai magyarországi megjelenése jóval alatta marad a tudományos kapcsolatok normálisnak nevezhető szintjének. Ezúttal nem tartottuk feladatunknak a magyar szakemberek román nyelven megjelent cikkeinek számbavételét sem. Sajnos ezek eredményeinek a magyar néprajzi tudományosságba való bekapcsolása igen nehéz. Nincs a témának recenzense, így a magyarországi szakemberek nemcsak nyelvi nehézségek miatt nem ismerik őket, hanem azért is, mert a központi folyóiratokon kívül körülményesen juthatnak hozzá más román nyelvű kiadványokhoz.

tem és a négy esztendeig fennállott *Erdélyi Tudományos Intézet* fellendítették a magyar társadalomtudományi kutatásokat. Az 1920-as évek aléltóságából lassan magára talált erdélyi magyar tudományosság ebben az időben látott nagyobb feladatok megoldásához. Jóllehet a háború igen nagy anyagi és szellemi veszteséget, hatalmas megrázkódtatást okozott, a helyükön maradt szakemberek azonnal igyekeztek pótolni a kiesést, részben a korábbi munkákat folytatták, illetőleg publikálták eredményeiket, részben új feladataikat vették számba. A Bolyai Egyetem friss erőket indított útnak és egy korábban pályát kezdett nemzedék is ekkor látott valóban munkához. A néprajznak majd egy évtizedig tanszéke működött Kolozsvárott, sőt néprajzi kiadványsorozat, az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* is napvilágot látott.

1948/49-től gyökeres politikai fordulat következteben teljesen megváltoztak a feltételek. A korábban verbuválódott néprajzi szakemberek merőben más helyzetbe kerültek. Új, máig ható körülmények, új kutatási helyek alakultak ki. A néprajzi tanszék az oktatás átszervezésének eredményeként megszűnt, helyét az egyetemen a magyar irodalom és nyelv tanításával kapcsolatos folklórkollégium vette át. 1949-ben a bukaresti *Folklor Intézet* megalakításával párhuzamosan létrehozták annak kolozsvári osztályát is.² Ezek, valamint az újjászervezett *Erdélyi Néprajzi Múzeum*, illetőleg a kisebb vidéki múzeumok váltak a magyar néprajzi vizsgáldások kutatási helyeivé.

A 40-es évek élénk publikációs tevékenységét néhány esztendő teljes szünet követte. Az *Erdélyi Tudományos Intézet* kiadványainak megszűnte után megszűnt az *Erdélyi Múzeum* és az *Erdélyi Tudományos Füzetek* is. Az átszervezett, kevés lappal rendelkező magyar sajtó, az egyetlen irodalmi újság, az *Utunk* egy tudománynak sem nyújthatott publikálási lehetőséget. Változás csak 1955 után kezdett mutatkozni: két tartalmas tanulmánykötettel jelentkezett a Bolyai Egyetem körül megizmosodott magyar tudományosság,³ és sorozatban jelent meg a „Gazdaságtörténeti Tanulmányok”. 1957-ben indult a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, a máig egyetlen romániai magyar társadalomtudományi folyóirat. Megjelenésekor komoly hiányok betöltését ígérte. Terjedelme azonban már 1957-ben is kevésnek bizonyult, s azóta az ívszámát évi 24–25-re csökkentették, és

² A Folklor Intézet Kolozsvári Osztálya bukaresti anyaintézményével együtt 1964-ben került a Román Tudományos Akadémia irányítása alá a következő névvel: a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókja Etnográfiai és Folklor Osztály. A romániai tudományos élet újabb, 1970. évi átszervezése folytán jelenleg a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája Kolozsvári Társadalomtudományi Központjának egyik alosztálya.

³ A *Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955. — Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.*

1961-től évi négy szám helyett csupán kettő jelenik meg. A folyóirat szűk profilú — mint neve is jelzi —, csupán a nyelv- és az irodalomtudomány eredményeinek közlését tartja feladatának. Egyedülvalósága miatt azonban rokontudományok, így időnként a néprajz is helyet kap benne. Ilyenformán a romániai magyar néprajzi szakemberek jelentkezésének egyik legfontosabb helye.

A havi társadalomtudományi szemle, a *Korunk*, az irodalmi folyóirat, az *Igaz Szó* és az irodalmi hetilap, az *Utunk* alkalmanként fontos néprajzi publikációkat közölnek. Kétséggkívül legtöbbet a *Korunk*, melynek szerkesztői célkitűzése minden tudományról tájékoztatni. Korábbi évfolyamaiban is találunk elszórtan néprajzi cikkeket, 1969-ben pedig két számban, az áprilisi helyismereti és a novemberi néprajzi számban adott közre tudománynépszerűsítő és adatközlő néprajzi tárgyú írásokat. Az *Igaz Szó* és az *Utunk* sokkal ritkábban és elsősorban irodalomtörténeti-folklor tárgyú cikkeket szokott közölni.

Külön kell szót ejtenünk a népművelési szakfolyóiratról, a *Művelődésről*, mely a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottság közlönyeként jelenik meg. Az 50-es években igen színvonalas folyóirat egy időben majdnem teljesen érdektelenné vált, s csak az utóbbi két — két és fél évben élénkült meg ismét (ezelőtt mintegy évtizedig szinte teljes terjedelmében román testvérlapja anyagát adta közre magyar nyelven). Ma tájékozódását erős néprajzi érdeklődés jellemzi.⁴

Magyar nyelvű néprajzi vagy helyismereti folyóirat nincs, de számbavéve a nem nagy számú romániai magyar sajtót (kb. 35 újság és folyóirat) a kifejezetten szakjellegű közlönyök kivételével alig találunk olyan lapot, melyben, ha nem is sűrűn, néprajzi értékű írás, esetleg fontos adatközlés ne akadna. Nem kivételek ez alól a megyei újságok, a nagyváradi *Fáklya*, a kolozsvári *Igazság*, a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör* vagy a *Brassói Lapok* sem.

A különféle minőségű, jellegű és célú néprajzi publikációk 25—30 főnyi szerzője között olyat, akinek a magyarországiéhoz hasonló néprajzkutatói diplomája van, nem találunk. Romániában ugyanis nincsen egyetemi néprajzi képzés. A néprajzkutatók egyéni tájékozódásuk szerint más tudományoktól, irodalomtól, nyelvészettől, történelemtől (régészet, művészet-történet) képezik át magukat néprajzra. Az idősebb magyar szakemberek a 40-es években hosszabb-rövidebb ideig hallgatták a kolozsvári egyetem

⁴ Sajnos mind az 50-es évekbeli *Művelődés*-számok, mind a folyóirat közvetlen elődjének a *Művelődési Útmutató*nak a számai Magyarországon nehezen hozzáférhetők. Pedig néprajzi közleményeik bízvást számot tarthatnak az itteni szakemberek érdeklődésére.

néprajzi előadásait. A fiatalabbak többnyire a magyar irodalom mellett meghirdetett folklórkollégium hallgatóiként ismerkedtek a néprajz problematikájával, és önműveléssel dolgozták magukat bele a tudományba. Legtöbben közülük vidéki tanítók, tanárok, sokszor nehezen megközelíthető falvakban élnek. Az adatközlő-publikáló önkéntes gyűjtőnek szakember hiányában a magyarországiénál fontosabb szerepe van. Akad közöttük parasztember, mint Magyarhermány monográfusa, MÁTÉ János vagy a Csernátfaluban élő fiatal gyári munkás, SERES András, a Barcaság jó ismerője, de közöttük jelentkezik időről időre a szépíró HORVÁTH István, a magyarózdai néphagyomány szorgos gondozója is.

Iskolákat, néprajzi irányokat ilyen feltételek között hiábavaló lenne keresnünk, de törekvésekről, tájékozódásról írhatunk.

Betartván a hagyományos tárgyalás rendjét, előbb az anyagi kultúra kutatásáról igyekszünk számot adni. Sajnos azonban inkább terjedelmes hiánylistát állíthatunk össze s nem a gazdag eredményeket sorolhatjuk, pedig a romániai magyar néprajzi csoportok anyagi kultúrájának vizsgálata nem kevésbé ígér új, értékes ismereteket, mint a „vadrózsák” kutatása. Archaikus, szép és kevésbé ismert a tárgyi néprajz. Ifjabb Kós Károly az egyetlen romániai magyar tárgyi néprajzi kutató, aki központi kutatóhelyen, az *Erdélyi Néprajzi Múzeumban* dolgozik. Egy sor tanulmánya román nyelven látott napvilágot. 1968-ban megjelent kis könyve, mely a serdültebb ifjúság számára a természetjárást és a néprajzot együtt népszerűsíti, mutatja, hogy milyen hatalmas magyar néprajzi anyag birtokában van.⁵ Elszórtan a *Korunkban* is található egy-egy cikke. Ő a legszorgalmasabb gondozója a tudománytörténetnek is.⁶

A tárgyi néprajz munkásai más helyzetben vannak, mint a folkloristák, akiknek népköltési gyűjteményeit állandó irodalmi érdeklődés övezi. Így is furcsálljuk azonban, hogy noha a román néprajztudomány erősen népművészet-központú, s számos román díszítőművészettel és viselettel foglalkozó írás és könyv látott napvilágot, ilyen tárgyú magyar munka alig jelent meg.⁷ Pedig, ha valahol, akkor Erdélyben valóban meg lehet találni a szép és régies magyar népművészetet. Mindemellett a publikációk kis számának valószínűleg az az egyik oka, hogy Romániában nemcsak a magyar,

⁵ Kós Károly, 1968a.

⁶ Kós Károly, 1957. Kós Károly munkássága szerteágazó. Sajnos azonban a tárgyi néprajz jellegénél fogva kizszorul a különben erősen irodalmi érdeklődésű romániai magyar központi sajtóból. Ezért — s továbbá a magyar nyelvű időszakos kiadványok, múzeumi évkönyvek hiánya miatt — többnyire a helyi sajtóban publikálja kisebb, de értékes anyagot tartalmazó cikkeit. E helyen példának érdeklődése egyik különös ágát említjük, a vásárcutatást (Kós Károly, 1968b, 1969a, 1969b, 1969c).

⁷ NAGY Jenő, 1957a, 1957b, SZENTIMREI Judit, 1957, SERES András, 1969a, 1969b, Kovács Dénes, NAGY Jenő, 1970a, 1970b.

de a román kutatóknak is jóval kevesebb tárgyi néprajzi publikációra van lehetőségük, mint nálunk. Így csupán kisebb közlésekből kaphatunk képet a feltárandó anyagról. Csak sajnálhatjuk, hogy a tizenegynéhány évvel ezelőtt a *Művelődésben* megjelent, MOLNÁR István által írt gyűjtési útmutatók hatásának a körülmények sajátos alakulása miatt kevés nyoma van.⁸ Az elmúlt év megélénkült publikációs tevékenysége, reméljük, folyamatos megjelentetési alkalmat fog biztosítani. A sepsiszentgyörgyi múzeum (a volt Székely Nemzeti Múzeum) 1969-ben megjelent évkönyvében például egyszerre négy néprajzi adatközlés jelent meg.⁹

Az 1969-es kiadói terv további, sajnos eddig meg nem jelent, tárgyi néprajzi tárgyú munkákat ígért.¹⁰ Van mit pótolni. A magyar tárgyi néprajz erdélyi ismeretei aránytalanul hiányosak. Szinte egyetlen területet sem tudunk említeni, ahol ne volna szükséges mielőbb alapos gyűjtést kezdeni. Pl. a juhtartást jól ismerjük, de korántsem kielégítően, viszont alig tudunk valamit a rideg nagyállattartásról, melynek emlékanyaga a még élő legidősebb nemzedékkel tűnik el. Ugyanígy állunk a ma még virágzó havasi gazdálkodással is. Nincsenek ismereteink az Erdélyben oly jellemző bivalytartásról és a munkaállatok betanításáról sem. Hiányzik az alapos publikáció az erdélyi magyar falu földművelő gazdálkodásáról és borkultúrájáról, a rét- és legelőművelésről. Nagyon hiányos, amit a házi- és kisiparról, a településről meg az építkezésről tudunk. Csak példaként említjük, hogy a mezősegi tanyákról és a gyimesiek szétszórt telepeiről szórványismereteink vannak. Földrajzi szempontok szerint hasonló hiánylistát lehetne összeállítani. Ha vannak is kisebb egységek, melyekről az átlagosnál valamivel többet tudunk (pl. Kalotaszeg vagy a Fekete-Körös völgye), más vidékekről szétszórta kerül anyag (ez vonatkozik a székelyekre is), sőt teljesen fehér foltok is súlyosbítják a helyzetet, pl. a Bánság és a dél-erdélyi nyelvszigetek.

Az anyagi kultúrakutatás negatívumaival szemben, bő és öröndetes az, amit a folklorisztikáról elmondhatunk. Áttekintve az eredményeket három fő munkaterületről lehet számot adni: a népköltészet alkotáslélektani problematikájának kutatásáról, a magyar népköltészetet ért román hatás vizsgálatáról és klasszikus meg az új gyűjtések publikálásáról.

Míg élő és eleven a népmese, a gyűjtő megfigyelheti, hogyan lehel újból

⁸ MOLNÁR István, 1956/1957. Mutatóban utalunk néhány újabb tanulságos cikke: *Mesterségek*: Kós Károly, 1970a, *SERES András*, 1970b, *Gazdálkodás*: *SERES András*, 1970a, *Építkezés*: Kós Károly, 1970b.

⁹ Aluta I. (GAZDA Klára, 1969, MOLNÁR István, 1969, ERŐSS János, 1969, Kós Károly, 1969d)

¹⁰ *Plan editorial*: 48: Kós Károly, *Néprajzi tanulmányok*; NAGY Jenő, *Szilágysági magyar népi öltözet*; SZENTIMREI Judit, *Kászoni székely szóttesek*.

életet a mesemondó egy sokszor hallott és elmondott történetbe. Pusztán a reprodukcióra futja-e ereje, vagy egyéniségének múltját, tapasztalatát, színét, tehetségét hozzáadva, szinte újjá varázsolja. E bonyolult folyamat mese, mesélő, mesehallgatótársadalom — vizsgálatának központba kerülése jellemzi a magyar mesekutató iskolát, melyet ORTUTAY Gyula neve fémjelez. Nem figyelünk arra eléggé, hogy az egyéniségkutató iskola eredményeit milyen sikeresen hasznosítják az erdélyi magyar folkloristák. Korábban ide sorolható BÖZÖDI György kötete, az újabbakból a FARAGÓ József által kiadott *Kurcsi Minya-mesék* és NAGY Olga kötete, a *Lüdercsógor*.¹¹ Részletes ismertetésünkre tanulmányunkban még visszatérünk. Nem az elmúlt évben kezdték foglalkoztatni a kutatókat a népköltészeti alkotások születésének kérdései. Néhány jelesebb eredményt hozó tanulmányra külön is érdemes felfigyelnünk. VÖÖ Gabriella például egy vajdakamarási mesemondó életútját dolgozta fel, párhuzamosan kutatva a mesemondás alkalmait és szokásait is. Bemutatta, hogyan válik egy alkalmi mesélőből a katonaságnál állandó mesemondó, majd a leszerelés után hallgatóságát elveszítvén, meséi jó részét elfelejtve, miként lesz ismét alkalmi előadó.¹² NAGY Olga egy ritka, idáig mindössze a múlt század végéről Somogyból ismert mese két változatát találta meg a mezőségi Széken. Összevetve egymással az új szövegeket, megállapította, hogy azonos szerkezetűek, de a mesemondók társadalmi helyzetének, a mesélők egyéniségének megfelelően szöges ellentétes a bennük megnyilvánuló világszemlélet.¹³ Nemcsak a mese életútjának fontos mozzanatait rögzítették az erdélyi kutatók, hanem a balladáét is. FARAGÓ József tanulságos kísérletet végzett új stílusú balladánk keletkezésének titkait kutatva. Indítványára egy lészpedi (Moldva) asszony balladát rögtönzött egy nem régen a faluban történt szerencsétlenségről. Az új alkotást FARAGÓ egy hónap alatt még kétszer elénekeltette vele és azt tapasztalta, hogy a szöveg egyre hosszabb és egyre részletesebb lett. Sikerült megfigyelnie az útnak induló ballada első lépéseit, mielőtt az a hagyományban élő közösség ellenőrzése, kritikája alá került.¹⁴ ANTAL Árpád monografikus igényű tanulmánya „Balog Józsi balladája” keletkezését és életútját kíséri nyomon. Ez az új stílusú ballada a tanulmány megírásáig tizenöt többé-kevésbé teljes változatban került elő. ANTAL a szöveg ősből, egy kántori búcsúztatóból indult ki, amit a sócsempészésért kivégzett legény emlékére írtak közvetlenül halála után, 1831-ben. Végigkísér-

¹¹ BÖZÖDI György, 1958.; FARAGÓ József, 1969a; NAGY Olga, 1969.

¹² VÖÖ Gabriella, 1967.

¹³ NAGY Olga, 1968.

¹⁴ FARAGÓ József, 1958.

hető, hogyan került a búcsúztató a szóbeliség útjára, hogyan érett balladává mintegy nyolcvan év alatt, aztán hogyan kezdett bomlani, kopni.¹⁵

Csonka volna a kép, ha nem szólnánk más jellegű tanulmányokról, melyeket nem lehet az előbbiekhöz hasonlóan tematikailag csoportosítani. A romániai magyar folklorisztika vezető alakja FARAGÓ József. Munkássága igen sok irányú. Elsősorban ballada- és mesekutatással foglalkozik, de tanulmányt írt pl. az udvarhelyszéki regölésről,¹⁶ KRIZA János egyik elfeledett gyűjtőtársáról¹⁷ és még sok más, fontos témáról. Ő az, akinek folklór-publikációival legtöbbet találkozunk nemcsak a romániai magyar lapokban, de a Revista de Etnografie si Folclor-ban is, és ő az, aki a romániai magyar folkloristák közül legtöbbet publikál külföldön is. Nem célunk a romániai magyar folklorisztika teljes bibliográfiáját nyújtani, ezért csupán nevekkkel jelezzük, hogy NAGY Olga, ALMÁSI István, VÖÖ Gabriella, KÖNCZEY Ádám, OLOSZ Katalin, MITRULY Miklós, valamint a néprajztudománytól visszavonult JAGAMAS János kiváló zenefolklorista és mások tanulmányai és cikkei a népköltészetkutatás különféle ágaiban hoztak eredményeket.¹⁸ Külön kell szólnunk az évekkel ezelőtt megjelent KRIZA János életét és munkásságát értékelő kötetéről, melyet mind az irodalomtörténet, mind a néprajztudománytörténet jó eredményként tart számon.¹⁹

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a szövegfolklor a legjobban kutatott terület, és a népzeneének is vannak kvalitásos kutatói, viszont a monda és a kisebb epikus alkotások elhanyagolt terület. Nincs kutatója a szokásoknak, a hiedelemvilágnak, a táncnak, a játékoknak sem.²⁰ Itt említjük meg azt is, hogy a társadalomnéprajzi kutatások ma teljesen kívül esnek a romániai magyar néprajzkutatás érdeklődésének körén. Ez a tény azért is nagyon sajnálatos, mert a 30-as években az Erdélyi Fiatalok falujárásai központi kérdésként kezelték a falusi társadalom kérdéseit.

A másik nagy kutatási területet, úgy tetszik, a kellőnél erősebben motiválják a külső körülmények. Másképp ugyanis nem valószínű, hogy a magyar—

¹⁵ ANTAL Árpád, 1962.

¹⁶ FARAGÓ József, 1961.

¹⁷ FARAGÓ József, 1967a.

¹⁸ A korábban tanítványokat is nevelő JAGAMAS János visszahúzódása visszaesést okozott a népzeneatudományban. (L. tanulmányai közül pl. JAGAMAS János, 1956, 473. kk.) Reméljük, hogy a publikációs lehetőségek utóbbi években tapasztalható megnövekedésével ő is visszatér a folklórhoz.

¹⁹ ANTAL Árpád—FARAGÓ József—SZABÓ T. Attila, 1965.

²⁰ A tánckutatás immár két évtizede arra hivatott, hogy a népi együtteseket, köztük a sajnos ma már nem működő marosvásárhelyi *Székelly Népi Együttest*, folytonosan ellássa táncokkal. Két jelentős kiadvány, amelyek nemcsak a romániai magyar, hanem az egész romániai tánckutatásban úttörőek voltak (FARAGÓ József, 1946, *Táncoljunk, daloljunk!*) megjelenése óta, főleg az utóbbi években kisebb publikációk láttak napvilágot (DOMOKOS István, 1964, HORVÁTH Margit—LŐRINC Lajos, 1965, MARTIN György, 1969, SERES András, 1970c; *Köröstárkányi ugrós*).

román folklór kölcsönhatások vizsgálata során ennyire egyoldalú kép rajzolódott volna ki a romániai magyar publikációkban: azaz az esetek túlnyomó többségében a román az átadó, a magyar az átvevő fél.²¹ Szükségtelen ennek lehetetlenségét bizonyítani. Úgy tetszik, a több mint száz-esztendő „Vadrózsa-per” paradox módon, a maga egészen sajátos módján, tovább folytatódik. Most nem a régi-szép, klasszikus balladák a vizsgálat tárgyai, hanem a magyar folklórban többnyire elszigetelt, regionális jelenségek, periférikus alkotások. Származásuk nagyobb részben nem is vitatható, valóban a románból kerültek át a magyarba, mint ahogy egyes lakosságú területeken ez természetesen sokszor megesik. Valószínű, hogy a mérleg másik oldala, a magyarból ilyenfomán románba került népköltészet helyzete is sokban hasonló. Erről azonban az utóbbi időkben alig esett szó.

Hasznos lenne, ha egyszer valaki összegező-rendszerező igénnyel nézne szembe a román és a magyar népi kultúra kapcsolatával. Vajon mi a közös, mi a különböző, s milyen mélységű a kölcsönhatás? Nem úgy van-e, hogy a két nép népi kultúrájában (a szellemi kultúrában talán még inkább) sokkal több a szétfelé tartó, mint az összekapcsoló szál, s ami közös bennük, az nem román s nem magyar specifikum, hanem általános kelet-európai, közép-európai, ha úgy tetszik, délkelet-európai jelenség? A nyelvi különbség, a gyökeresen más etnogenezis, a százados rendi és vallási különállás ez irányba látszik mutatni.

A kölcsönhatás-kutatástól különbözik, de azzal bizonyos vonalakon összefügg a romániai magyar kisebbség kulturális hídszerepéből fakadó tevékenység: a román népköltészet magyar nyelvű tolmácsolása. Igaz, a román népi kultúra iránti magyar érdeklődés több mint száz esztendő, s e téren a szocialista Magyarországnak sem kell szégyenkeznie.²² A legszebb, legteljesebb magyar nyelvű román népköltési gyűjtemény Budapesten ORTUTAY Gyula előszavával jelent meg.²³ Erdélyben FARAGÓ József a legtöbb román népköltési kötet folklorista gondozója. Szerkesztésében KISS Jenő avatott műfordításaival és PLUGOR Sándor hangulatilag jól illeszkedő illusztrációival két remek balladaantológia, *A bárányka* és a *Novákékról szól az ének* című készült.²⁴

²¹ FARAGÓ József, 1960a, 1960b, 1963a, 1963b, 1968, 1969b, MITRULY Miklós, 1962, 67–81, ALMÁSI István, 1966. — A magyarul megjelent román népköltési gyűjtemények elő- és utószavai is a román folklór hatás túlsúlyát tükrözik. Ez alkalommal nem térünk ki részletesebb ismertetésükre.

²² KÓSA László, 1969.

²³ *Kihajtott a bükk levele.*

²⁴ *Legszebb román népballadák; A bárányka; Hej, zöld levél; Pop Reteganul, Ion* 1969; *Novákékról szól az ének.* — Úgy véljük, hogy a romániai magyar könyvkiadás repertoárját értékesen bővítené, ha önálló, magyarra fordított bánsági vagy erdélyi német (szász) népköltési kötetek is megjelenének.

A romániai magyar néprajzi gyűjtőnek, úgy tetszik, ma könnyebb a dolga terepen, mint a magyarországiaknak. Erdélyben és Moldvában elevenebb a népi kultúra, mint bárhol a magyar nyelvterületen. Ennek okai közt kétségtelenül fontos tény az, hogy a Kárpát-medencének az elmúlt 200—250 évben Erdély volt az egyik legelzártabb, legelmaradottabb vidéke. A kapitalizálódás, az ipari-polgári fejlődés is nagyon lassan hozott itt változásokat. Az egyes erdélyi magyar néprajzi csoportok zárttságát nyelvsziget-voltuk is erősítette. Különösen fontos tehát az erdélyi magyar néprajzi közlés, hiszen általa kultúránknak sokszor olyan korábbi rétegeibe tekinthetünk be, melyet már máshol nem áll módunkban tanulmányozni. Mily öröm például a folkloristának egy-egy kiveszettnek hitt klasszikus ballada újabb változatának fölbukkanása, mint pl. a *Kádár Katái* Kalotaszegről és Háromszékből.²⁵ Gyakran kerülnek elő a magyar folklórban eddig nem, vagy alig ismert mesetípusok is.²⁶ Nem csak a ritkaságokról kell szólnunk, vagyis azokról a népköltési darabokról, melyeket jegyzetanyaggal értelmezve külön közlésre is méltónak talált gyűjtőjük, kevésbé „mutató” dalokat, balladákat, keserveseket, rövidebb népköltési gyűjtéseket nagyobb számban közölnek a különféle újságok, lapok is. Kétségtelenül elől jár köztük a *Művelődés*, illetőleg annak „Vadrózsák” rovata. Külön ki kell emelnünk ALMÁSI István sorozatos közléseit, melyek az 1968-as év majd minden számában megtalálhatók. Egy község vagy vidék esetleg egy műfaji alcsoport anyagából tett közzé egy-egy alkalommal 5—10 dallamot és szöveget. Szakszerű magyarázattal és az adatközlők fényképeivel színesítette közléseit. Az 1969-es és 1970-es évfolyamokban KALLÓS Zoltán hasonló módon gyarapította a nyomtatásban megjelent népdal- és népbaladaszövegeinket.²⁷ De találunk a *Művelődés*ben különféle népköltési publikációkat, tánc-közlést, lakodalomleírást is.²⁸

Többnyire értékes és szinte teljes egészében első közlések ezek. A magyar néprajztudomány jelentősen gazdagodna, ha nemcsak a *Művelődés*ben, hanem más lapokban megjelent néprajzi adatokat feldolgoznánk. Hiszen ki tudja például, hogy a Bihar megyei napilap, a *Fáklya* 1969-ben a Fekete-Körös völgyéből közölt kisebb népköltési gyűjteményt.²⁹

Természetesen a folyóiratokban és az újságokban megjelent szórványos adatközléseknél sokkal értékesebbek a könyvben megjelentetett gyűjtések. A sor 1953-ban a FARAGÓ József és JAGAMAS János által szerkesztett moldvai

²⁵ ALMÁSI István, 1960, 1963, OLOSZ Katalin, 1963.

²⁶ MITRULY Miklós, 1968, FARAGÓ József, 1968, NAGY Olga, 1968.

²⁷ Pl. KALLÓS Zoltán, 1969, 1970a, 1970b.

²⁸ IMETS Dénes, 1969, KALLÓS Zoltán, 1968, RÁDULY János, 1969a, 1969b, GÖRBE István, 1970, ÁRVAY Árpád, 1970.

²⁹ *Fáklya* 1969. szeptember 14.; DÁNIELISZ Endre, 1969.

csángó népköltési gyűjtemény nyitotta meg: terjedelmes és részletes bevezető tanulmány, ismeretlen szövegek, pontos dallamközlések a magyar folklór legkeletibb, legarchaikusabb tartományából.³⁰ Két másik gyűjtemény ugyancsak kevésbé feltárt terület népköltészetet hozott napvilágra: KOVÁCS Ferenc az egykori Csanád megyébe eső Kisiratosét, KONSZA Samu Háromszékét.³¹ Mindketten tanítottak, mindkettőjük kötete írásba rögzített életmű. S ha lapozgatás közben arra gondolunk, hogy a szakember talán másképpen és teljesebb eredménnyel dolgozott volna, el kell hallgatnunk az ilyen formában is hatalmas, értékes anyag láttán.

Más kötetek a magyar mesegyűjtés fehér foltjait igyekeztek eltüntetni. NAGY Olga a mezőszéki magyar mesekincs legavatottabb gyűjtője,³² HUNYADI András az észak-erdélyi magyar mesevilágba engedett betekintést.³³ Hasonlóan értékes anyagot közölnek a dallammal megjelent kis számban epikus, nagyobb részt lírai dalokat tartalmazó gyűjtemények is.³⁴ S az elmúlt évekre visszatekintve meg kell említenünk a romániai magyar népköltészetkiadás egyik legszebb teljesítményét, a *Jávorfá-muzsika* című ballada-antológiát, mely n y o l c v a n új szövegközlést tartalmaz.³⁵

Az 1969-es év a korábban szórványosan megjelenő folklórkiadványokkal szemben váratlanul bő termést hozott, amellyel külön és részletesen kell foglalkoznunk. A fiatalabb nemzedék nagyobb lélegzetű munkákkal lépett a nyilvánosság elé, és egysapásra megszűnt a folklorisztika egyirányú mozgása. Más-más elképzelések hívták életre a köteteket, más-más szemléletű kutatók hajoltak az anyag fölé — ezért ki-ki más természetű anyaghoz vonzódott. A legtöbb meglepetést talán NAGY Olga kötete okozta.³⁶ Ő vállalkozott arra a feladatra, hogy az egyéniségkutatásban előtte járt ORTUTAY Gyula, KOVÁCS Ágnes, DÉGH Linda *Új Magyar Népköltési Gyűjteményt* nyitó, ma már klasszikusnak számító kötetei mellé letesz egy újabbat, a régiék szellemében, de új gondolatokkal. Öt mesemondó szólal meg a kötetben, ötféle emberi sors áll a hátuk mögött. Meséik hű tükörképeik. NAGY Olga most pszichológus, társadalomkutató is egyben; mesélői jellemrajzát, eltelt életüket, környezetüket feltárva biztos tudással veheti kézbe a meséket, elemzései túlnyomórészt helytállóak.

Eddig kevés olyan gyűjteményt kaptunk kézbe, amelyik ilyen meggyőzően tudta volna feltárni, hogy a mesélő emberek nagyfokú különbözősége

³⁰ *Moldvai csángó dalok és népballadák.*

³¹ KOVÁCS Ferenc, é. n.; KONSZA Samu, é. n.

³² NAGY Olga, 1968; é. n.

³³ HUNYADI András, 1956.

³⁴ *A lapádi erdő alatt; Kötöttem bokrétát; Rózsa, rózsza, piros rózsza!*

³⁵ *Jávorfá-muzsika.*

³⁶ NAGY Olga, 1969.

milyen nagyfokú különbségeket hoz létre az alkotásban, az egyéni hozzájárulás esetenként mennyire más és más. Egyetlen kötet elolvasása során lehet személyes élményünk a hagyományos, klasszikus népmese, végigkísérhetjük bomlását, és meg is értjük, miért kellett ennek bekövetkeznie. Pedig csak a mesélő embereket figyeltük. NAGY Olga bevezető tanulmánya élvezetes olvasmány, jellemrajzainak, meseelemzéseinek azonban jobban örvendhetünk.

Ugyanebbe a sorba tartozik FARAGÓ József saját maga gyűjtötte könyve, *Kurcsi Minya havasi mesemondó*.³⁷ Ugyanazok a célok vezették őt is, mint NAGY Olgát; mindketten a „m a g y a r i s k o l á h o z” tartozásuk bizonyosságára munkálták ki könyvüket. FARAGÓ egyetlen mesemondó részletesebb vizsgálatát tartotta izgalmasabbnak, abból a megfontolásból is, hogy Kurcsi Minya nemcsak önmagát reprezentálja, hanem egy egészen különleges helyzetű mesemondó együttest is, a havasi erdőmunkásokét. Az állandó és kizárólagos férfiközösség a világtól távoli élet, a mese éltető funkciója, az erdei kéregkaliba sötétje és a többi, FARAGÓ által részletesen elemzett körülmény együttesen sajátos mese-éltető közeggé változott, amely ugyanakkor el is tompította a mesék élettel teli, eleven lüktetését. Kurcsi Minya repertoárját nagyrészt a *Grimm-mesék* teszik, amelyeket BENEDEK Elek 1904-ben megjelent *Grimm testvérek összegyűjtött meséi* című kötetéből olvasott.³⁸ Nem egészen világos előttünk, hogy FARAGÓ József miért vélekedik úgy, mintha a Grimm-mesék erdélyi terjesztése kapcsolná be az európai művelődés vérkeringésébe Minya bácsi mesemondását.³⁹ Hiszen minden más mesén is ugyanítt jelöli ki a helyünket. Sajnálatos módon ezt a megállapítást a recenzensek is tetszőnek találták és megismételték.⁴⁰ Ez azonban csak jelentéktelen apróság. A könyv egészének újszerűségéhez nem fér kétség.

Új szempontú válogatás VÖÖ Gabriella kötete.⁴¹ A klasszikus népmese elhalásakor még javában él a monda és a tréfa. Ennek a ténynek a figyelembevételével született a könyv, amely mai gyűjtők frissen gyűjtött anyagát fogja össze, fejlődési sorrendben, a tréfás mesétől haladva a városi eredetű viccig. Aki az utóbbi időben egy kicsit is forgolódott faluhelyen, tapasztalhatta, hogy az új életritmus már nemigen tűr meg más hagyományos elbeszélő műfajt, csak azt, amelyik az időt nem foglalja el, ugyanakkor érdeklődésre, sőt felvidámodásra számot tartó, fordulatos vagy csat-

³⁷ FARAGÓ József, 1969.

³⁸ FARAGÓ 1969, 25.

³⁹ FARAGÓ 1969, 22–23.

⁴⁰ FARKAS Árpád, 1970. SZABÓ T. Attila, 1969/b.

⁴¹ *Többet észszel, mint erővel*

tanós ötleteivel magához vonzza a hallgatóságot. Ugyanakkor ez a műfaj a hajdani kivételes tehetségű, alkotói tudattal rendelkező mesemondó helyett megelégszik egy átlagosan jóbeszédű, egészséges humorú egyénnel, amilyen egy-egy közösségben jócskán akad. Ebből pedig a mű esztétikai elsőkelésedése következhet. Értékét azonban realizmusa, étellel teli vidámsága adja és művészi rangra emelheti. Vöő Gabriella kötete a magyar kutatás ilyen irányú hiányosságait hatékonyan csökkenti.

A klasszikus népköltési gyűjtemények hangulatát idézi OLOSZ Katalin és ALMÁSI István könyve.⁴² Egyetlen falu teljes népköltési anyagát gyűjtötték kötetbe. Reális helyzetképet kapunk egy kalotaszegi falu népköltészetének jelenlegi állapotáról. Azaz talán mégsem mert, például mondákkal, tréfákkal nem találkozunk, holott ezek meglete egészen biztosra vehető. (A mondapublikációk hiányát egyébként az összes erdélyi népköltési gyűjtemény esetében fájlaljuk — egyedül Vöő Gabriella gyűjteményében található néhány eredetmonda, de a jóval nagyobb számban élő hiedelemmondák publikálását is szívesen vennék mind a szakmabeliek, mind az olvasók.) A mű értékét növeli, hogy ez az első kalotaszegi népköltési gyűjtemény, noha a kalotaszegi falvak gazdag folklórjáról már korábbi kötetek is hírt adtak. Gazdag balladaanyag, szakszerűen csoportosított dallamok és dalszövegek a gyűjtemény fő erősségei. OLOSZ Katalin és ALMÁSI István az alapos terepmunka mellett tiszteletre méltó, gondos filológiai munkát is végzett.

A romániai magyar folklórkutatásokban a szövegpublikáció másik formája a korábbi gyűjtemények újra kiadása. Régen kialakult gyakorlat, hogy ezt a munkát FARAGÓ József végzi, egyre nagyobb rutinnal, hozzáértéssel. Válogat, szerkeszt, elő- vagy utószót ír; ez utóbbiak önálló tanulmányként is megállják a helyüket. Közös vonásuk, hogy mindegyik külön-külön igyekszik a népmeséről, mesemondásról, mesegyűjtésről általában elmondani valamit, hogy ezzel az átlagolvasót mindezek értőjévé tegye. Erről azonban később bővebben lesz szó, de utalni kell rá, mint arra is, hogy a romániai magyar folklór kiadványok sokkal szélesebb olvasóközönség elé jutnak el, mint a mi Akadémiai Kiadónk bármelyik filológiai gondallal előállított népköltési gyűjteménye. S van egy nagyobb, felelősségteljebb funkciójuk is az egymás mellett élő népek egymásról és önmagukról alkotott képének kiteljesítését is szolgálják. FARAGÓ József ennek erősen tudatában van, hiszen ő érezte fontosnak egy olyan mesegyűjtemény létrehozását, amely a Románia területén élő valamennyi nép meséjét egy kötetben szólaltatja meg, nagyjából szem előtt tartva a népesség arányait.⁴³

⁴² OLOSZ Katalin—ALMÁSI István, 1969.

⁴³ *Aranyhajú testvérek*

A kötet első közléseket is tartalmaz, és a legtöbb mesét itt olvashatjuk először magyar fordításban. A bevezető tanulmány eligazít a mesék képviselte népek folklórjai kölcsönhatásáról szóló adatok tengerében. Három évvel később újabb kötettel jelentkezett FARAGÓ József, BENEDEK Elek székely, magyar és idegen nyelvből fordított meséit és mondáit válogatta kötetbe.⁴⁴ Tudománytörténeti szempontból értékes a bevezető tanulmány is, de talán ennél nagyobb érdem BENEDEK Elek népmesegyűjtő tevékenységének reprezentálása, amire elsőként ORTUTAY Gyula hívta fel a figyelmet.⁴⁵ BENEDEK Elek saját gyűjtésű meséinek száma 170 körül van, így a székely mesegyűjtés KRIZA János után közvetlenül következő klasszikusának tekinthetjük.⁴⁶

Az elmúlt év termése a SZABÓ T. Attila válogatásában és bevezetőjével megjelent *Haja, haja virágom* című virágének-gyűjtemény.⁴⁷ Gy. SZABÓ Béla fametszetei az utóbbi évek romániai könyvkiadásnak egyik legszebb darabjává tették. A kötet anyagát SZABÓ T. Attila a dalokban kifejeződő alapgondolat szerint rendezte, egymás mellé téve a XVII. századi kéziratos énekeskönyvben fennmaradt alkotást és a folklór szerelmi dalt. Talán nem túlzás azt mondanunk, hogy máig ez a legszebb ilyenfajta gyűjteményünk. Kár, hogy a kiadó mostohán bánt a szerző jegyzeteivel és így azok — enyhén szólva — megcsonkított formában kerültek a „Függelék”-be.

Áttekintve a fenti köteteket, még el kell mondanunk, hogy közös jellemzőjük az irodalmi szemlélet, a folklorisztikai mellett a szépirodalmi élményt is kívánnak nyújtani az olvasónak. A könyvek gondozói tudatosan törekednek erre, ugyanakkor szemmel láthatóan az Irodalmi Könyvkiadó is megköveteli a munkák ilyen alakulását. Ennek a következménye, hogy a fonetikus szövegközléstől minden esetben el kell tekinteni, a jegyzeteket kisebb-nagyobb mértékben szűkre kell szabni, a kíséző tanulmányban — ismétlések árán is — sok alapvető ismeretet kell közölni és így tovább. Ily módon a kettős cél: irodalmi és tudományos, együttes megvalósításával amennyit nyer az irodalmi népszerűsítés, annyit veszít olykor a tudományosság. A kérdés egyik oldalát tartva szem előtt, megfontolandó, hogy nem lenne-e érdemes nálunk is hasonló módon publikálni népköltési együtteseket? A korábban történt vállalkozások kiemelkedő sikere biztatónak látszik.⁴⁸

A bukaresti Ifjúsági Könyvkiadó által az utóbbi néhány évben kibocsátott népmesegyűjtemények nagyjából egységes képet mutatnak. Ez nem

⁴⁴ BENEDEK Elek, 1967.

⁴⁵ ORTUTAY Gyula, 1960, 250.

⁴⁶ BENEDEK Elek, 1967, 12—13.

⁴⁷ *Haja, haja virágom*

⁴⁸ ORTUTAY Gyula, 1955, ORTUTAY Gyula—DÉGH Linda—KOVÁCS Ágnes, 1960, ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó, 1969.

véletlen, hiszen majd mindegyik kötet FARAGÓ József gondozásában látott napvilágot.⁴⁹

Aligha kell részletesen foglalkoznunk azzal az alapvető követelménnyel, hogy az ifjúság, pontosabban a mesét olvasó gyermekek igényeit értékes művekkel kell kielégíteni. Komoly feladat ez és nem utolsósorban a mesékkal hivatásszerűen foglalkozó folkloristákra hárul. Romániában — úgy tetszik — sokkal inkább felismerték ezt, mint nálunk, hiszen mi aligha tudnánk a tavaly megjelent népmesegyűjteményekkel egyenrangú és azok anyagát mennyiségileg megközelítő köteteket felmutatni. Mindez FARAGÓ József szerkesztői gyakorlatának, igen alapos anyagismeretének és ama kitűnő érzékének tudható be, hogy a lehető legjobb szempontok szerint képes összeválogatni egy-egy kötetre való anyagot és okos szavú, élvezetes stílusú magyarázattal ellátva teszi le az olvasó asztalára.

A fenti műveket azonban folklorisztikai szempontból vesszük vizsgálat alá, pedagógiai értékeikre csak utaltunk. A két korábbi kötettel, *Az okos fiúcskával* és a *Táltosasszony*-nyal nem foglalkozunk részletesen,⁵⁰ hiszen ezek részben korábbi munkák újrakiadásai az ifjúság számára.⁵¹ BENEDEK Elek a *Táltosasszony* című könyvéből FARAGÓ József az ifjúsági kiadásban elhagyta az előszót, a meséknek csupán nemzeti hovatartozását jelölte meg. Ezt indokoltnak tekinthetjük, de külön elismerés illeti, amiért a másik kötetben filológiailag teljesen kielégítően közölte az egyes mesék forráshelyét. A két különböző eljárásnak az az oka, hogy az *Okos fiúcska* nem változatlan kiadása az *Aranyhajú testvéreknek*, hanem egy újabb változás az előző kötet előmunkálatai során egybegyűlt anyagból.

Ezzel már félig-meddig el is érkeztünk ahhoz a fordulóponthoz, hogy az ifjúságnak szánt kiadványokat a szakemberek kezébe is kíváncsozó gyűjteményekként is kezeljük. Hiszen az *Okos fiúcska* meséi a forráshelyek pontos megjelölésével használhatóvá válnak tudományos célokra is, és mivel a 61 meséből 12 első közlés, ez nem megvetendő eredmény.

A múlt évben megjelent munkákról is hasonló jó véleménnyel lehetünk. FARAGÓ Józsefnek sikerült eltalálnia a szövegközlésnek azt a köztes módját, amely gyerekek számára is könnyen olvashatóvá teszi a szöveget, ugyanakkor alaki hűsége miatt a nyelvjárási sajátságokat is részben megőrzi. Ennek legszebb példája Ősz János meséinek kiadása. Ősz János „Krizsa János és Benedek Elek után a székely népmesegyűjtés harmadik

⁴⁹ KRIZA János, 1957, *A szegény ember vására*, ŐSZ János 1969, ARANY László, 1969, BENEDEK Elek, 1969, POP Reteganul, Ion, 1969, *Az okos fiúcska*; KONSZA Samu, 1969.

⁵⁰ *Az okos fiúcska*; BENEDEK Elek, 1968.

⁵¹ *Aranyhajú testvérek*; BENEDEK Elek, 1967.

klasszikusa” — írja FARAGÓ József a kötethez készített tanulmányában.⁵² Ennek a ténynek meglehetősen kevesen vannak tudatában, hiszen Ősz Jánosnak még a nevét is alig ismeri a mai olvasó, a folklorista pedig, ha az általa gyűjtött mesékhez kíván nyúlni, csak nagy ügyel-bajjal teheti, mert ezek jó része kéziratban van, vagy név nélkül lappang népszerű kiadványokban, de ahhoz a néhány kötetecskéhez is nehéz hozzájutni, amelyek a szerző életében jelentek meg. Az 1941-ben kiadott posztumusz *Csudatáska* is kikopott már a meseolvasók kezéből.⁵³ Most azonban FARAGÓ József munkája nyomán kitűnő válogatást vehetünk kézbe, amely felöleli Ősz János egész munkásságát. FARAGÓ filológiai gondosságára jellemző, hogy közli az olvasóval, miben és miért tért el az eredeti szövegtől (egy-két nyelvjárási alakot átírt, illetve bizonyos népnyelvi formulákat elhagyott), így tehát a kutató megtudhatja, hogy mennyiben számíthat a mesék hitelességére, egyáltalán megtudja, hogy mit tart a kezében. A meséket kísérő tanulmány megismerteti az érdeklődő olvasóval Ősz János életét, munkásságát, szülőföldjét, a Küküllő-mentét és betekintést nyújt a népmese gyűjtés történeti és módszertani kérdéseibe. Jól megírt tudománytörténeti és tudomány-népszerűsítő munka.

Mindenben hasonlít hozzá a *Fehérlófia*, ARANY László népmese gyűjteményéből, amelyet FARAGÓ József válogatott és írt hozzá u t ó s z ó t.⁵⁴ Természetesen ez a kötet kevesebb meglepetést tartogat a folklorisztika számára, mint az előző. A kísérő tanulmány sem annyira tanulmány, mint inkább a kis olvasók számára készült hangulatos, remekbe szabott írás. ARANY Jánosék családi meseszeretetről, kortársakról, az ARANY-mesék életéről.

Még egy kiemelkedően jó ifjúsági magyar mesegyűjteményt kell említenünk. Ez BENEDEK Elek *Csodalámpája*, amelyet szintén FARAGÓ József válogatott és szerkesztett.⁵⁵

Itt térnénk vissza FARAGÓ József jó szerkesztői érzékéről mondottakra, hiszen ez a kötet is egyik bizonyítéka. Jó arányérzékre vall, hogy a korábbi, BENEDEK Elek mesefordításokat közlő kötetek esetleges válogatásával szemben átgondoltan olyan szerkesztői elv mellett döntött, amely szerint minden olyan nép meséjéből bemutat egyet, amelyik nép meséi közül BENEDEK Elek fordított valamennyit. Ily módon 37 nép 37 meséje került a kötetbe.⁵⁶

⁵² Ősz János, 1969, 153.

⁵³ Ősz János, 1941.

⁵⁴ ARANY László, 1969.

⁵⁵ BENEDEK Elek, 1969.

⁵⁶ BENEDEK Elek, 1967, 19—22. *Benedek Elek és a nagyvilág népeinek meséi* címmel rövid tanulmány zárja a mesék sorát, a *Táltoasszony* bevezetőjéből készült kivonat.

Tudományos szempontból kevés mondanivalónk van KONSZA Samu könyvéről.⁵⁷ Tudjuk, hogy anyagának tekintélyes részét tanítványai gyűjtötték. Ez érezhető is a szűkszavú lejegyzésén, a szövegek tömörek, csak a lényeges cselekménymozzanatokra térnek ki. Valószínűleg annak tudható be, hogy a diákok technikai eszközök híján kézzel jegyezték le a meséket de lévén gyakorlatlanok a mesegyűjtésben, nem tudták követni a mesemondók színes, változatos előadásmódját. KONSZA Samu az egyes mesék gyűjtési helyét sem közli. Mindez nem is kívánható, ha az Ifjúsági Kiadó gondolja a könyvet, és nincs más célja, minthogy a legkisebb olvasóknak, rövid és a figyelmet nem túlságosan megterhelő népmeséket nyújtson. Hasonló jellegű a SIPOS Bella hétfalusi csángó népmesefeldolgozásait tartalmazó kötet. Sajnos kísérő magyarázat hiányában nem tudhatjuk, hogy új szövegek közléséről van-e szó, és mennyit alakított az eredeti meséken az író.⁵⁸

Nem magyar meséket tartalmaz, mégis meg kell említenünk a FARAGÓ József válogatásában és utószavával megjelent románból fordított gyűjteményt, Ion POP RETEGANUL *A virágok apja* című munkáját.⁵⁹ A többi FARAGÓ-kötethez hasonlóan ez is forrás értékű — egy kivétellel —, valamennyi meséje először kerül magyar nyelven olvasókhoz és pontosan meg tudjuk azt is, hogy honnan, milyen kötetekből fordították őket. A RETEGANUL-mesék méltó párjai a kortárs ARANY László-meséknek.

Visszatekintve az itt szóba került ifjúsági kiadványokra, az a vélemény alakulhat ki bennünk, amit már részben elmondtunk az irodalmi-folklorisztikai kötetekkel kapcsolatban. Éspedig az, hogy ezek a könyvek egytől egyig kettős céllal készültek: amellett, hogy esztétikailag igényes, történetileg hiteles, gyermekek számára elfogadható gyűjtemények, egyben pótolják a tudományos publikációk hézagjait, szöveggyűjteményt csúsztatnak a romániai és a magyarországi kutatók kezébe. FARAGÓ nagyjából azonos elvekre épülő utószavai is ezt a kettős célt szolgálják. Ebből adódnak ismétlései is; ARANY János szavait például a jó gyűjtőről szívesen elmondhatja többször is. Ez korántsem okoz gondot senkinek. Ellenkezőleg, éppen azzal, hogy kétféle igényrel készülnek a könyvek, csak gazdagabbak lesznek. Nagy jelentősége van az iskolás gyermekek hazaszeretetének fejlesztésében, kortörténeti, irodalmi ismereteinek bővítésében, ha bepillantást nyújtanak neki az irodalomórakon szóba nem kerülő népköltészeti kutatásokba. De nem lehet elengedni azt a követelményt sem, hogy a tudományos

⁵⁷ KONSZA Samu, 1969.

⁵⁸ SIPOS Bella, 1969.

⁵⁹ POP RETEGANUL, Ion, 1969.

eredmények népszerűsítésének a tudományos publikációk mellett kell haladnia, az egyik nem pótolhatja a másikat. Romániában egy Akadémiai Kiadó, nálunk pedig az Akadémiai Kiadó által megjelentetett művek mellett, az ottaniakhoz hasonló szintű népszerűsítő munkák gyakoribb kiadásai oldanák meg a problémát.

*

Alig szükséges hangsúlyozni, hogy Kelet-Európában milyen jelentős szerepe volt a népi kultúrának a nemzeti önismeret kibontakozásában. Fontossága ma is tart népenként és országonként más-más hangsúllyal. E sokféle néptől lakott, ellentmondásokkal terhelt világban sajátos helyzetük van a nemzeti kisebbségeknek. Kultúrájuk része az anyanemzet kultúrájának. A nyelv és a közös hagyomány életfogytig tartó kapcsolatok, akkor is erősek, ha a jelenben határon innen és túl maradtak, ritkán érintkezhetnek. Mióta a nemzeti kisebbség fogalma megtalálható a politikai szótárakban, a néphagyomány ápolását egyik legfontosabb tennivalójának tudja a nemzetiségi művelődés. Szükségtelen példákat sorolnunk — a múlt század első felében alakult szláv maticáktól napjaink magyarországi nemzetiségeiig hasonlóak a problémák és a célkitűzések, és hasonló a helyzet a romániai magyarságnál is.

Ezeket a köteteket, amelyekről tanulmányunkban szoltunk, a régiebb és az 1969-es kiadásokat egyaránt, nagy érdeklődés kísérte. A korábban megjelentek egy része már könyvészeti ritkaság. Legtöbbje nagyon alacsony példányszámban hagyta el a nyomdát (300–600, a románból fordított kötetek példányszáma három-négyszerese volt ennek), és már az árusítás megkezdésének percében elfogyott. Az újabbak már nagyobb példányszámban láttak napvilágot, de szintén rekordidő alatt eltűntek a könyvesboltok polcairól. Az olvasóközönség várja megjelenésüket és igényt tart rájuk. A sajtóban neves írók, költők, tudósok méltatják értékeiket.⁶⁰

A népköltészet, a népművészet a szó nemes értelmében közügy. Amikor alkalom nyílt társadalmi népköltési gyűjtés meghirdetésére, a lapok készséggel adtak helyet a felhívásoknak, a buzdítást szolgáló mutatványközléseknek. A pályázatok résztvevőinek nagy száma, anyaguk értéke mutatja, hogy érdemes volt. Népdalgyűjtő pályázat volt 1957–58-ban,⁶¹

⁶⁰ SZEMLÉR Ferenc, 1969, FARKAS Árpád, 1970, KIRÁLY László, 1970, SZABÓ T., Attila 1969, LŐRINCZI László, 1970 stb. Öröndetes, hogy bár kis példányszámban, de az újabb kötetekből a magyarországi könyvkereskedelem is átvész és a napi sajtóban is visszahangjuk van (HORPÁCSI Sándor, 1969, RUFFY Péter, 1969).

⁶¹ *Népdalgyűjtési pályázat*. Művelődés 1957/10.

hosszabb szünet után 1967-ben kiszámoló,⁶² majd gyermek-mesepályázatot⁶³ hirdetett a kolozsvári Folklór Osztály. 1969-ben fontosabb feladatot kaptak a vállalkozó társadalmi gyűjtők. Ezúttal egy ballada, a *Halálra táncoltatott leány* új változatának lejegyzését kérte tőlük FARAGÓ József. Az eredmény néhány hét alatt 51 ballada — 40 keresett és 11 más ballada — volt.⁶⁴

1969—70-ben a *Jóbarát*, az úttörők lapja *Varrj ruhát Zsuzsi babának* címmel népviselet-varróversenyt hirdetett, amelynek eredménye 250, közöttük nem egy szakemberek által sem ismert viseletű baba beérkezése volt.⁶⁵

A társadalmi gyűjtésnek szép hagyományai vannak a magyar néprajztudomány történetében. ERDÉLYI János, KRIZA János, majd Nagyszalontán SZENDREY Zsigmond és még sokan mások így gyűjtötték anyaguk egy részét. Háromszékben KONSZA Samu, Kisiratoson KOVÁCS Ferenc diákjaik segítségével jutott értékes gyűjtemény birtokába. A gyűjtés még mindig elsőrendű feladata a folkloristának, s öröndetes, ha a társadalom segítségére számíthat. Az óhatatlan fölbukkanó selejtes darabokat a szaktudás archiválás előtt könnyedén kiszűri.

Néprajzkutató középiskolás diákok ma is járnak a falvakban. Erről tanúskodik két frissen megjelent, szépen illusztrált dalosfüzet. Az egyik anyagát a marosvásárhelyi Pedagógiai Líceum III/F és IV/D osztályosai Marosmagyarón, a másikat a marosvásárhelyi Művészeti Líceum XI/B osztályának tanulói Nyárádköszvényesen gyűjtötték össze. Mindkettőt BANDI Dezső szerkesztette, és mindkettő a Népi Alkotások Maros Megyei Házának kiadásában látott napvilágot a gyűjtés után alig 2—3 hónappal.⁶⁶ Marosvásárhelyt élő BANDI Dezső a népi kultúra ápolásának fáradhatatlan harcosa. Tucatnyi cikket írt arról, miként lehet gondolni, továbbfejleszteni a népi iparművészetet, s elképzeléseit gyakorlatban személyes segítséggel, tanácsadással is igyekszik megvalósítani.

Romániában minden megyeszékhelyen működik Népi Alkotások Háza, ez a nálunk ismeretlen intézmény, amelynek többek közt a közművelődés irányítása, s külön feladatként a népi kultúra ápolása is a tiszte. Román néprajzi kiadványokat eddig is tucatszámra jelentettek meg ezek a kulturális központok. Újabban van már példa magyar vonatkozású kiadási tevékenységükre is. Reméljük, a jövőben még többről adhatunk számot.⁶⁷

⁶² *Egyedem-begyedem pályázat*. Napsugár 1967/9.

⁶³ *Népmesegyűjtési pályázat*. Pionír 1967. május 20.

⁶⁴ FARAGÓ József, 1970.

⁶⁵ A Művelődés 1970. júniusi száma nyújt fényképes ízelítőt a pályázat eredményéről.

⁶⁶ *Tiszta búzából; A falu nótája*; BANDI Dezső, 1970.

⁶⁷ Ua. KOVÁCS Dénes, 1969; *245 Melodii de joc — Népi táncdallam — Tanzmelodien*

A romániai magyar néprajzi kutatás megérdemli a fokozott figyelmet. A magyar népi kultúra teljes ismeretéhez járul hozzá fontos munkálkodással. Törekvései és eredményei az egyetemes magyar művelődés szerves része.⁶⁸

⁶⁸ Az egyetemesség fogalmát nem zavarhatják a rosszul értelmezett „romániaiság” megfogalmazásai, melyek a romániai magyar népballadákat (1918 előtt és után a mai Románia területén gyűjtött balladákat egyaránt) valamiféle külön tartamánynak, a magyar népköltészetben belül önálló egységnek tartják (FARAGÓ József, 1969c). Dolgozatunk adatgyűjtését eredetileg 1970. február 28-án zártuk le. Később, ugyanezen év októberében kisebb kiegészítésekre alkalmunk nyílt. E helyen is köszönetet mondunk KOVÁCS Ágnes, MARTIN György és CSORBA Csaba baráti segítségéért, akik tanácsaikkal hozzájárultak e dolgozat megszületéséhez.

UNGARISCHE ETHNOGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IN RUMÄNIEN

In der Geschichte der Sammlung ungarischer Volksdichtung nahm Siebenbürgen einen ungemein bedeutenden Platz ein. Vor mehr als hundert Jahren hat man hier die schönsten und archaischesten Volksballaden gesammelt, denen Jahr für Jahr neue folgten, und seitdem erwartet man sowohl von belletristischer als auch von wissenschaftlicher Seite von hier das Auftauchen von neuen Balladentexten. Nach einer längeren Pause sind nach 1969 etwa ein Dutzend ungarischer ethnographischer Werke in Rumänien erschienen. Die verhältnismässig grosse Zahl der Neuerscheinungen regte die Verfasser an, die ungarische ethnographische Literatur der letzten 20 bis 25 Jahre in Rumänien mit besonderer Hinsicht auf das Jahr 1969 zusammenfassend zu besprechen.

In Rumänien leben heute etwa zwei Millionen Ungarn, die verschiedene Institutionen für die Pflege ihrer Kultur in der Muttersprache haben. Zwischen 1945 und 1959 wirkte eine ungarische Universität in Cluj, in deren Rahmen zwischen 1945 und 1949 auch ein Lehrstuhl für Ethnographie tätig war. Die heute in Rumänien lebenden ungarischen Ethnographen haben ihre Fachbildung zum Teil hier, zum Teil am Lehrstuhl für ungarische Sprache und Litteratur derselben Universität oder früher in Ungarn erworben. Es gibt aber unter ihnen auch Amateure (Arbeiter, Bauern und Intellektuellen, hauptsächlich Dorflehrer), die wissenschaftlich wertvolle Sammel-tätigkeit durchführen. Die Fachleute arbeiten in Cluj im Institut für Folklore, in diesem Organ der Rumänischen Akademie und in den verschiedenen städtischen Museen. In Ermangelung einer wissenschaftlichen Zeitschrift veröffentlichen sie ihre Studien und Aufsätze in belletristischen Zeitschriften und in Wochenblättern. Die Veröffentlichung selbständiger Werke besorgt seit Jahren der Bukarester Verlag für Literatur, neuerdings aber der für die Literatur der Nationalitäten ins Leben gerufene Verlag »Kriterion«. Die Erforschung der materiellen Kultur befindet sich — wegen Mangel an Fachleuten und wegen nachteiligerer Forschungsmöglichkeiten — in einer viel ungünstigeren Lage als die Folklore, obwohl die materielle Kultur der ungarischen Dörfer in Rumänien mit ihrem altertümlichen Gepräge den Fachleuten vielseitige Forschungsbereiche bietet. Bisher hat man zumeist Beiträge aus dem Bereich der Volkskunst, Volkstracht, Jahrmärkte und des Volksgewerbes publiziert. In Bezug auf die Fragen der sozialen Kultur wird gegenwärtig keine Forschung betrieben.

In den letzten zwei Jahrzehnten wurden die meisten Ergebnisse zweifellos in der Folkloristik erzielt, reiche Textpublikationen und analysierende Studien sind erschienen. Was die untersuchten Themenkreise betrifft, nahm an diesen die Forschung nicht mit gleicher Intensität Anteil. An erster Stelle steht die Textfolklore, ihr folgen Volksmusik und Volkstanz. Die Glaubensvorstellungen, die Bräuche und die Religion des Volkes blieben unerforscht. Die Arbeit der Folkloristen erstreckt sich auf drei wichtige Gebiete: 1. auf schaffenspsychologische Untersuchungen; 2. auf Veröffentlichung klassischer und neuer Texte; 3. auf die Untersuchung der rumänisch—ungarischen Wechselbeziehungen. Die ungarische Volksdichtung ist noch in einzelnen Gebieten Rumäniens lebendig, so z. B. bei den moldauischen Ungarn; in anderen Gegenden schiebt sie allmählich ab. Deshalb war es für die Forscher möglich die Entstehung einzelner neuer Texte bzw. den Niedergang der altertümlichen Folklore beobachten.

Ausserdem befassen sie sich mit Fragen, wie z. B. welche Weise sich ein im Buch gelesenes Märchen wieder zu mündlichen Überlieferung gestaltet; welchen Einfluss die Persönlichkeit, das Leben und die Umwelt des Erzählers auf die Märchen ausübt; wie sich das Leben des Märchens abspielt, welche Rolle dieses in kleineren Gemeinschaften (z. B. bei Holzfällern auf den Schneebergen den Karpaten) erfüllt usw. Die Forschungen der rumänisch—ungarischen ethnographischen Wechselbeziehungen blicken auf eine mehr als hundertjährige Vergangenheit zurück und sind an heftigen Diskussionen reich. In den Arbeiten der ungarischen Folkloristen in Rumänien entfaltete sich in den letzten Jahren ein einseitiges Bild: sie sind der Meinung, dass in der Mehrheit der Fälle der rumänische Teil der Übergeber und der ungarische der Übernehmer ist. Die einzelnen Studien begründen ihre diesbezüglichen Feststellungen im allgemeinen mit peripheren oder sporadischen Erscheinungen der Volkskultur. Dabei zeugen die von Grund auf abweichende Ethnogenese, Religion und jahrhundertalte rechtlich-politische Sonderstellung der beiden Völker eher dafür, dass der grösste Teil der gemeinsamen kulturellen Erscheinungen eine allgemeine ost-europäische Tradition bildet. Dies zu untersuchen jedoch fand sich bisher kein Fachmann. In den laufenden Publikationen der neu gesammelten Volksdichtung erhält das Märchen, die Ballade und das lyrische Lied den grössten Raum, die Volksmusik und der Tanz kommt weniger in Betracht, und Sagen, Legenden und kleinere epische Kunstgattungen tauchen nur selten in den Werken auf. Für Kinder und für gebildete Leserschaft gibt man laufend die alte klassische Volksdichtung heraus. Vorbildlich wird die Übersetzung und Veröffentlichung der rumänischen Volksdichtung in ungarischer Sprache gepflegt. Die ungarischen Volksdichtungstexte in Rumänien sind für die Fachwissenschaft gut verwendbar, doch sind sie philologisch nicht immer tadellos, im allgemeinen werden vom Dialektcharakter entblösste und teilweise umgeschriebene Texte herausgebracht. Die Erklärung hierfür liegt vor allem in dem Umstand, dass es bisher kein wissenschaftlicher Verlag für die Nationalitäten existierte und die Verlagsanstalten an die Autoren andere, nicht ausgesprochen wissenschaftliche Anforderungen stellten.

Die Ethnographie als eine Wissenschaft der Selbsterkenntnis hat eine bedeutende bewusstseinsformierende Rolle unter den Ungarn in Rumänien. Die Volksdichtungs-sammlungen werden in den Buchhandlungen sofort vergriffen. Die Menschen — ungeachtet der gesellschaftlichen Stellung und des Lebensalters — nehmen allgemein gern an den von der Zeitungen verkündeten erfolgreichen Wettbewerbe zum Sammeln von Volksballaden, Märchen, Spielen, Abzählversen durchgeführt.

Der Aufsatz erstreckt sich weder auf die sich mit rumänischem Thema befassenden, in Ungarn publizierten Studien ungarischer Forscher von Rumänien oder von Ungarn, noch auf ihre in rumänischer Sprache erschienenen Werke.

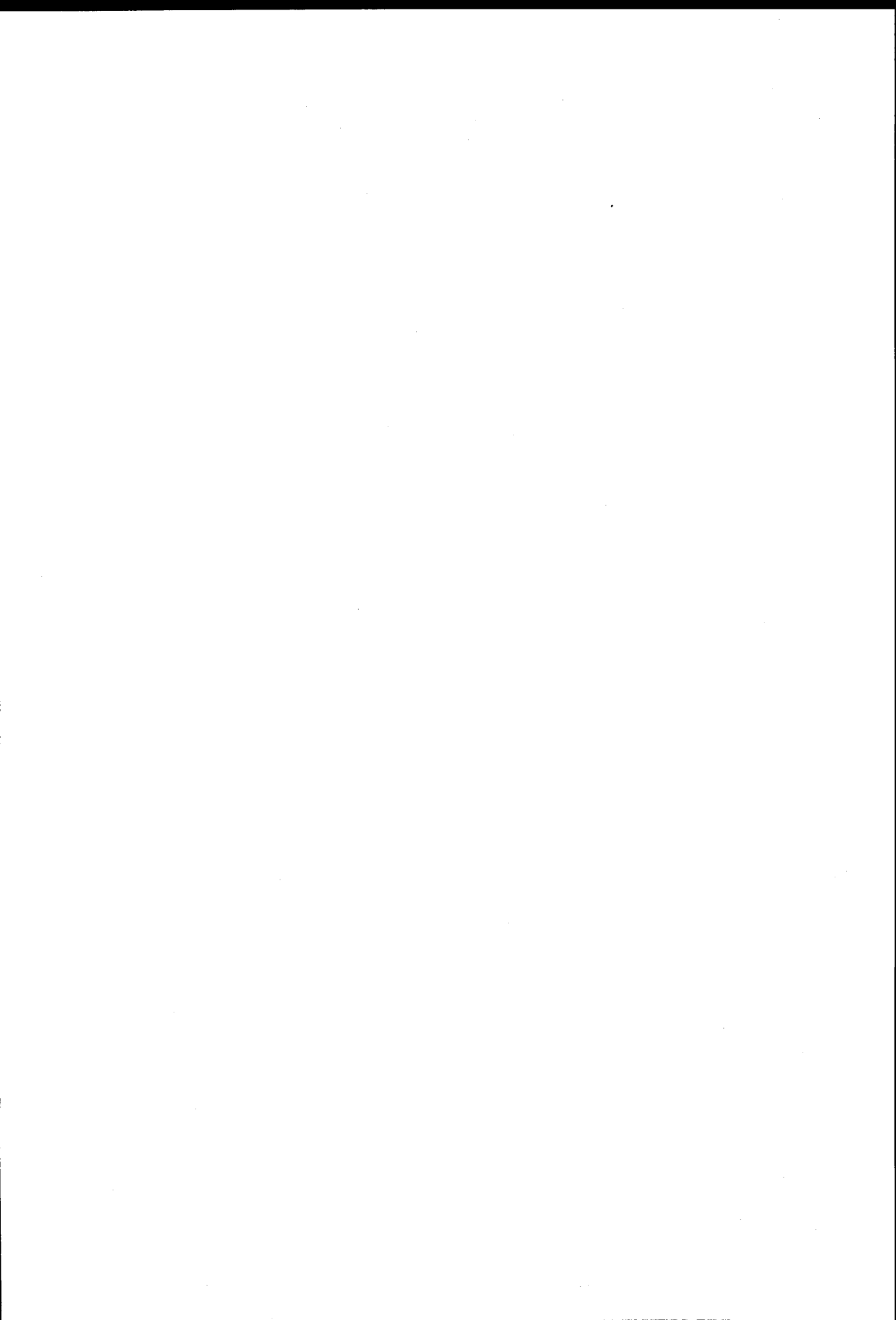
IRODALOM

- ALMÁSI István
 1960 *A Kádár Kata-ballada kalotaszegi változata.* NyIrK.
 1963 *Magyargyerőmonostori adatok a töröknek eladott leány balladájáról.* NyIrK.
 1966 *Román refrének a moldvai csángó népdalokban.* NyIrK.
- ALUTA, I.
 1969 *A Sepsiszentgyörgyi Múzeum (Muzeul Sf. Gheorghe) évkönyve.* Sf. Gheorghe — Sepsiszentgyörgy.
- ANTAL Árpád
 1962 *Balog Józsi balladája keletkezésének és változásainak kérdéséhez.* NyIrK.
- ANTAL Árpád—FARAGÓ József—SZABÓ T. Attila
 1965 *Kriza János.* Bukarest.
- ARANY László
 1969 *Fehérlófia.* Válogatta és az utószót írta FARAGÓ József. Bukarest (2. kiadás).
- Aranyhajú testvérek*
 1964 *Aranyhajú testvérek. Romániai népmesék.* Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta FARAGÓ József. Bukarest.
- A báránka*
 1963 *A báránka Román. népballadák.* Szerkesztette, válogatta és az utószót írta FARAGÓ József. Bukarest.
- ÁRVAY Árpád
 1970 *Szülgysági lakodalom.* Művelődés, június.
- BANDI Dezső
 1970 *Kísérlet.* Művelődés, szeptember.
- BENEDEK Elek
 1967 *A táltosasszony. Népmesék és mondák.* Válogatta és az előszót írta FARAGÓ József. Bukarest.
- 1968 *A táltosasszony. Népmesék és mondák.* Válogatta és szerkesztette FARAGÓ József. Bukarest (ifjúsági kiadás).
- 1969 *A csodalámpa.* Válogatta, szerkesztette és az utószót írta FARAGÓ József. Bukarest.
- BÖZÖDI György
 1958 *Az eszös gyermek. Bágyi János meséi* (2. bővített kiadás). Bukarest.
- DÁNIELISZ Endre
 1969 *Köröstárkány dalaiból.* Falvak Dolgozó Népe. szept. 24.
- Diófának három ága*
 1956 *Diófának három ága. Székely népballadák.* Szerkesztette, válogatta és bevezette FARAGÓ József. Bukarest.
- DOMOKOS István
 1969 *Kalotaszegi leánytánc.* Művelődés IV.
- 1964 *Felcsiki táncok.* Marosvásárhely.
- DRĂGOI, Sabin
 1955 *A bukaresti Folklór Intézet.* Ethn. 66.
- Emlékkönyv*
 1957 *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Bukarest—Kolozsvár.
- ERŐSS János
 1969 *A bélafalvi olajútő.* Aluta I.
- A falu nótája*
 1970 *A falu nótája. Marosmagyarói népdalok.* A marosvásárhelyi Pedagógiai Líceum III. F. és IV. D. osztályainak marosmagyarói gyűjtéséből összeállította BANDI Dezső. Népi Alkotások Maros Megyei Háza, Marosvásárhely.

- FARAGÓ József
1946 *A tánc a mezősegi Pusztakamáráson*. Kolozsvár.
1958 *Farkas István balladája*. NyIrK.
1960a *Creanga egyik meséje a moldvai csángó népköltészetben*. NyIrK.
1960b *Egy moldvai csángó Ludas Matyi mese*. NyIrK.
1961 *Regölés Homoródremetén*. NyIrK.
1963a *Györgyike és Ilona balladája*. NyIrK.
1963b *A juhait kereső pásztor a magyar folklórban*. Igaz Szó, I.
1966 *Magyar népballedagyűjtés Romániában*. Ethn. 77.
1967 *Lőrincz Elek árkosi népmese-gyűjtése*. NyIrK.
1968 *Futásfalvi mese az erdők anyjáról*. NyIrK.
1969a *Kurcsi Minya havasi mesemondó*. Bukarest.
1969b „A leány átká” lozsdai népballedája. NyIrK.
1969c *Népballedaink itthon és Európában*. Korunk 11.
1970 *A halálra táncoltatott leány balladája nyomán*. Igazság, február 7.
FARKAS Árpád
1970 *Vadrózsafa felénk hajló ága*. Utunk, január 9.
FÉJA Géza
1970 *A folklór nevében*. Kortárs V.
FERENCZI Imre
1970 *A romániai magyar népköltészet kutatása. A romániai magyar prózai hagyományok*. 1969. évi kiadványai. Tiszatáj, IX.
FÖLDES László
1962 *Dunare Nicolae román néprajzkutató előadása*. Ethn. 73.
GAZDA Klára
1969 *Figurális kályhacsempék a Sepsiszentgyörgyi Múzeum gyűjteményében*. Aluta I.
GÖRBE István
1970 *Veresvízi mondaalbum*. Művelődés, május.
Haja, haja, virágom
1969 *Haja, haja, virágom*. Válogatta és bevezette: SZABÓ T. Attila. Bukarest.
Hej, zöld levél
1965 *Hej, zöld levél. Román népdalok*. Válogatta DODU BÁLAN, Ioan. Szerkesztette és bevezette FARAGÓ József. Bukarest.
HORPÁCSI SÁNDOR
1969 *Bartók nyomdokain*. Népszabadság, december 30.
HORVÁTH Margit—LŐRINCZ Lajos
1965 *Táncok*. Marosvásárhely.
HUNYADI András
1956 *Erővel is, ésszel is*. Zselyki és décei népmesék. Bukarest.
IMETS Dénes
1969 *A csiki medence népköltészetéből*. Népballedák. Művelődés, október.
JAGAMAS János
1956 *Adatok a romániai magyar népzene dialektuskérdéséhez*. Studia memoriae Bélae Bartók sacra. Bp.
Jávorfaj-muzsika
1965 *Jávorfaj-muzsika. Népballedák*. Válogatta, szerkesztette és bevezetőt írta FARAGÓ József. Bukarest.
KALLÓS Zoltán
1968 *Hejgetés Moldvában*. Művelődés, december.
1969 *A keservesekről*. Művelődés, március, április, június.
1970a *Kalotaszegi népballedák*. Művelődés, február.
1970b *Moldvai párosító dalok*. Művelődés, május.
Kihajtott a bükk levele
1961 *Kihajtott a bükk levele*. Szerkesztette ANDRÁS János és DOMOKOS János. A bevezetőt írta ORTUTAY Gyula. Bp.
KIRÁLY László
1970 „Hajnal vitorláján aranyszínű szárnyán” Utunk, január 30. (a „Haja, haja virágom” c. kötetről)
A Kolozsvári
1956 *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955*. Bukarest.
KONSZA Samu gyűjteménye
é. n. *Háromszéki magyar népköltészet*. Szerkesztette és bevezette FARAGÓ József. Marosvásárhely.
1969 *A szegény ember kincse. Háromszéki magyar népmesék*. Bukarest.
KOVÁCS Ágnes
1960 *Beszámoló romániai tanulmányutamról*. Ethn. LXXI.
KOVÁCS Dénes
1969 *Gyimesi csángó írott tojások*. Casa Creatiei Populare Judetul Harghita. Hargita Megyei Népi Alkotások Háza.
KOVÁCS Ferenc gyűjtése
é. n. *Iratosi keretek alatt. Kisiratosi népköltészet*. Szerkesztette és a

- bevezetőt írta FARAGÓ József. Bukarest.
- KÓS Károly (ifj. dr.)
 1957 *Orbán Balázs, a néprajzkutató. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.*
- 1968a *Mihez kezdünk a természetben.* Bukarest.
- 1968b *Hunyadi híres vásárok. Igazság,* november 10.
- 1969a *A hajdani torockói vásárok. Falvak Dolgozó Népe.* 2. sz. jan. 15.
- 1969b *A páncélcsehi vásár. Korunk IV.*
- 1969c *A nyáradszeredai nagyvásárokon. Falvak Dolgozó Népe* 19. sz.
- 1969d *Orbán Balázs Székelyföld leírásának néprajzi tárgymutatója.* Aluta I.
- 1970a *A Fekete-Körös völgyi magyarság foglalkozásáról.* Művelődés, január.
- 1970b *Tövisháti tűzhelyek.* Művelődés, június.
- KÓSA László
 1969 *Budapesti levél a román népi kultúráról.* Korunk, november.
- KÖRÖSTÁRKÁNYI „Ugrós”
 1970 *Köröstárkányi „Ugrós”* Művelődés, január.
- KÖTÖTTEM bokrétát
 1958 *Kötöttem bokrétát. 150 népdal.* Szerkesztette: SZEGŐ Júlia és SEBESTYÉN DOBÓ Klára Bukarest.
- KRIZA János
 1957 *Az apám lakodalma. Székely népmesék.* Szerk.: FARAGÓ József. Bukarest.
- A lapádi erdő alatt*
 1957 *A lapádi erdő alatt.* Válogatta: SZENIK Ilona, ALMÁSI István, ZSIZSMANN Ilona. Bukarest.
- Legszebb román népballadák*
 1960 *Legszebb román népballadák.* Szerkesztette FARAGÓ József. Bukarest.
- LŐRINCZI László
 1970 *Kell-e ma a folklór? (Novákékról szól az ének c. kötetéről)* Utunk, január 30.
- MARTIN György
 1969 *Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai. Kalotaszegi legényes.* Művelődés, május.
- MITRULY Miklós
 1962 *Adalékok a román—magyar népköltészet kapcsolatok kérdéséhez. (Motívum és balladaátvétel a román folklórból)* Studia Univer-
- sitatis Babes-Bolyai. Series Philologica. 2.
- 1968 *Boccaccio-téma egy krasznai meseben.* NyIrK.
- Moldvai csángó é. n. *Moldvai csángó népdalok és népballadák* Szerkesztette FARAGÓ József és JAGAMAS János. Bukarest.
- MOLNÁR István
 1956—57 *A néprajz jelentősége és a gyűjtőmunka alapkövetelményei. (Több részből álló gyűjtési útmutató)* Művelődés 1956/12; 1957/1, 3, 4, 8, 11.
- 1969 *Szita- és rostakéreg készítése Kőrösön.* In: Aluta I.
- NAGY Jenő
 1957a *A kalotaszegi magyar népi öltözet.* Bukarest.
- 1957b *A torockói magyar népi öltözet.* Bukarest.
- 1970a *A Fekete-Körös völgyiek magyar népi öltöze.* Művelődés, január.
- 1970b *Tövishát népi öltöze.* Művelődés, június.
- NAGY Olga
 é. n. *Előbb a tánc aztán a lakoma. Mezőségi népmesék.* Szerkesztette és bevezette FARAGÓ József. Bukarest.
- 1958 *A három tálts varjú. Mezőségi népmesék.* Bukarest.
- 1968 *Az „egynapos király” meséjének két széki változata.* NyIrK.
- 1969 *Lüdercsógor. Erdélyi magyar népmesék.* Bukarest.
- Novákékról szól az ének*
 1969 *Novákékról szól az ének.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta FARAGÓ József. Bukarest.
- Az okos fiúcska*
 1967 *Az okos fiúcska* Romániai népmesék. Válogatta és szerkesztette FARAGÓ József. Bukarest.
- OLOSZ Katalin
 1966 *Egy újabb „Kádár Kata” variáns.* NyIrK.
- OLOSZ Katalin—ALMÁSI István
 1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet.* Bukarest.
- ORTUTAY Gyula
 1955 *Magyar népköltészet I—III.* Bp.
- 1960 *Írók, népek, századok* Bp.
- ORTUTAY Gyula—DÉGH Linda—KOVÁCS Ágnes
 1960 *Magyar népmesék I—III.* Bp.
- ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó
 1968 *Magyar népballadák.* Bp.

- Ősz János
 1941 *A csudatáska*. Kolozsvár.
 1969 *Az élet vize. Kisküküllő-völgyi népmesék*. Válogatta és az utószót írta FARAGÓ József. Bukarest.
- Plan editorial*
 1968 Proiect. Lucrări în limbile naționalităților conlocuitoare Cluj.
- POP, Dumitru
 1968 *Görgény vidéki folklórkutatások*. Ethn. 79.
- POP RETEGANUL, Ion
 1969 *A virágok apja*. Erdélyi román népmesék. Válogatta és az utószót írta FARAGÓ József. Bukarest.
- RÁDULY János
 1969a *Balladák nyomában*. Művelődés, február.
 1969b *A Barcsai nyolcadik változata*. Művelődés, október.
- Rózsa, rózsza
 1957 *Rózsa, rózsza, piros rózsza. Székely népdalok*. Bukarest. A Folklor Intézet Kolozsvári Osztálya és a Népi alkotások Magyar Autonóm Tartományi Háza gyűjteményéből szerkesztette HUBESZ Valter.
- RUFFY Péter
 1969 *Kalotaszegi népköltészet és egy havasi mesemondó*. Magyar Nemzet, december 7.
- SERES András
 1969a *Az igazi csángó népviselet*. Brasói lapok, július 31.
 1969b *A barcasági inghimzésekről*. Korunk IV.
 1970a *Sarló, kasza, kombájn Krizbán*. Falvak Dolgozó Népe, április 1.
 1970b *A borica régen és most*. Művelődés, március.
 1970c *A hétfalusi szekeresség*. Falvak Dolgozó Népe, szeptember 2.
- SIPOS Bella
 1970 *A búzaszem, a kendermag és a vaskalán. Népmese-feldolgozások*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ T. Attila
 1969 *A havasi mesemondó*. Igaz Szó, október.
- A szegény ember*
 1955 *A szegény ember vására. Székely népmesék*. Szerk. és az utószót írta: FARAGÓ József. Bukarest.
- SZEMLÉR Ferenc
 1969 *Novákékról szól az ének*. Előre, október 26.
- SZENTIMREI Judit
 1957 *Székely festékesek*. Bukarest.
- Táncoljunk*
 1949 *Táncoljunk, daloljunk! Összeállította: FARAGÓ József és ELEKES Dénes*. Bukarest.
- Tiszta búzából*
 1970 *Tiszta búzából. Nyáradköszvényesi népdalok*. Az 1970. január 18-i gyűjtésük alapján a dalokat lejegyezték és a rajzokat készítették a marosvásárhelyi Művészeti Liceum XI. B. osztályának tanulói. Szerkesztette: BANDI Dezső. Népi Alkotások Háza, Marosvásárhely.
- VARGYAS Lajos
 1955 *Beszámoló a romániai néprajzi kutatásról*. Ethn. 66.
- VÖÖ Gabriella
 1967 *Egy vajdakamarási mesemondó pályája*. Nyírk.
- Többet ésszel*
 1969 *Többet ésszel, mint erővel. Mesék, tréfák, anekdoták a romániai magyar népköltészetből*. Válogatta, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította: VÖÖ Gabriella.
- 245 *Melodii de joc*.
 1970 *245 Melodie de joc — Népi táncdallam — Tanzmelodien*. Szerkesztette HERTEA, Iosif és ALMÁSI István. Casa Creatiei Populare — Népi Alkotások Háza. Tirgu Mures — Marosvásárhely.

EGY 19. SZÁZADI PRESBITERI JEGYZŐKÖNYV TANULSÁGAI

Kutatásaink távolabbi célja, hogy feltárjuk azt az értékrendet, amely parasztságunk magatartásában, cselekvésmódjaiban tükröződik. Ennek kapcsán keresünk választ arra a kérdésre: mely történeti intézmények hatottak alakítólag a parasztság értékrendjére.¹ Vizsgálódásaink jelen stádiumában a református egyház szerepét tettük elemzés tárgyává. Néprajzosok körében közhely az egyháznak az a nagy alakító hatása, amelyet korábbi évszázadokban gyakorolt népünk szellemi kultúrájára. Mégis e hatás pontos felmérésére, kiértékelésére mindeddig alig történt kísérlet.² Dolgozatunkban egy presbiteri jegyzőkönyv elemzése révén szeretnénk e kérdéshez közelebb jutni. A presbiteri vagy egyházközségi jegyzőkönyvek a református egyházi fegyelmezés dokumentumai.³ Segítségükkel képet kapunk a presbitériumoknak⁴ az egyes falvakban végzett fegyelmező-, büntetőmunkájáról, s ennek révén a falvakban előfordult kihágásokról, bűnesetekről is. E dokumentumok ugyanakkor bepillantást engednek abba, hogy a presbiteri testületen keresztül a református egyház a parasztság életének milyen szférái felett gyakorolt ellenőrzést, s hogy ehhez hogyan viszonyult a nép maga.

¹ Ezt az értékrendet nem képzeljük változatlanak, tudjuk, ma is alakul. E jelen átalakulás regisztrálását is kutatási feladatunknak tartjuk.

² Az ún. „vallási néprajz” művelőinek (KARSAI Géza, SCHWARTZ Elemér) munkái célkitűzéseikben eltérnek a miénktől.

BÁLINT Sándor és MANGA János munkái az egyház és népszokások viszonyának problémájával foglalkoznak.

Az olyan néprajzi munkák közül, amelyek az egyháznak a nép életmódjára, szemléletére gyakorolt hatását vizsgáljuk, meg kell említenünk FÉL Edit—HÓFER Tamás, 1970. munkájának idevágó fejezetét és KARDOS László 1969. művét.

³ A katolikus falvakból ilyen értékű történeti forrásokkal nem rendelkezünk. A Canonica Visitationok szűkszavú bejegyzései lényegesen kevesebb néprajzi értéket képviselnek.

⁴ Presbitérium: a református egyház helyi, községi, fegyelmező, kormányzó testülete. Tagjai, a nép közül választott presbiterek és a helyi lelkész, együtt képviselik a testületet.

A református egyházi fegyelmezés történetéről rendkívül hasznos, alapos összefoglalást készített ILLYÉS Endre.⁵ Bár munkájának néprajzi értéke is igen nagy, jelentősége mégis elsősorban egyháztörténeti. A református egyházi fegyelmezés történetének négy évszázadát rajzolja meg: 16. századi kezdetétől 18. századi virágzásán át, a 19. század végére bekövetkezett hanyatlásáig.

Ezt az általános képet néprajzi oldalról kívánjuk elsősorban gazdagítani azzal, hogy egyetlen faluban, a gazdasági társadalmi hátteret szem előtt tartva értékeljük a református egyház és fegyelmezése hatását.

Vizsgált falunk a bodrogi *Cigánd*. A tiszáninneni református egyházkerülethez tartozik. Tiszta református község. Elemzett időszakunkban — a 19. században — még két különálló, önálló közigazgatással rendelkező faluból: Nagy-, és Kis-Cigándból áll. Egy 1817-es összeírás szerint⁶ e falu lélekszáma 1436, ebből 71 az „egészerejű” gazda, 107 a „félerejű”, s 44 a „gyalogszeres” gazda.⁷ A lakosság 241 családjából 13 nemes.

A falu a Tisza partján fekszik. A környező községek nagy részétől mocsaras területek választották el a múlt századi Tisza-szabályozásig. A gazdák tehetőségét azért számolták itt igaerőben és nem földbirtok után, mivel az állandó árvizek miatt a lakosok a szántóterületnek csak igen kis részét tudták hasznosítani. E korábbi századokbeli állapotról így számol be egy protokollum: „... annyira el szokta az egész Bodrog közt, és ezen Cigánd Határt is borítani az árvíz, hogy igen kevés hasznát vehetik a szegény Lakosok a magok szántóföldjeiknek”.⁸ „... tovább a magok határokról nem élhettek a Lakosok, hanem kénytelenítették T. Szabolcs Vármegyében járni szántani és vetni mikor TT. Csákvári István Ur 1749-be idejött Prédikátornak ... mikor az aratók elmentek aratni a Kótai vagy Kereszturi földre, a Prédikátornak is el kellett menni, és a hallgatókkal ott kellett imádkozni mindennap, mint itthon, és ott hordták osztán rakásra a Prédikátorét is.”⁹ Ez nem mindig volt így: „Ezelőtt másfélszáz esztendőkkal ... olyan boldognak mondják az öregek ezt a határt ... lenni, hogy edjik Keresztről, a másokra lehetett lépni a Szántó földön — oly gazdagon termett.”¹⁰ E korábbi állapot visszatérésének reményéről is beszámol a jegyzőkönyv:

⁵ ILLYÉS, 1941.

⁶ N és K Czigándi Lelkek Conscriptioja 1817-dik Esztendőben, Cigánd, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Református Lelkeszi Hivatal.

⁷ Az egészerejű gazda 4, a félerejű 2 igásállattal rendelkezik, a gyalogszeres pedig nem rendelkezik igaerővel.

⁸ A „N és K Czigándi Refor. Szent Ekklesiában a’ Reformációtól fogva szolgált Tiszt. Tudós Prédikátor Uraknak ... jeles cselekedeteiket ... magába foglaló *Protocollum* ... 1818. Cigánd, Református Lelkeszi Hivatal. 3—4.

⁹ uo. 5.

¹⁰ uo. 2.

... folyó 1825-dik Esztendőben már közönségessé lettek — nem tsak üressen, de terhes szekerekkel Pátzin felé jártak az emberek keresztül a Lápon ... Az egész Lápon egy szekér nádat nem tudna az ember szedni. ... Van olyan gazda, kinek 50 kereszt is termett — Ha ilyen szorossan vigyázat a vármegye a Tisza töltéseire, maholnap el lehetnek ezek az emberek a Király-Telke pusztája nélkül; mert a magok határán is elegendő fog a magok számára teremni. ...”¹¹

A cigándi presbitérium jegyzőkönyvét 1806-ban kezdik vezetni, s vezetik mai napig. A 19. század vége óta azonban a fegyelmezési esetek helyét egyre inkább egyházszervezeti ügyek foglalják el. Így elemzésünket csak a jegyzőkönyv 19. sz.-i részére terjesztjük ki.

Emellett, egy 19. sz.-i protokollumban¹² találunk néhány feljegyzést a 17. sz.-i egyházi fegyelmezésről. Ez az anyag kevés ahhoz, hogy segítségével képet alkothassunk a korabeli egyházi fegyelmezésről. Néhány szembeszókó vonását mégis kiemeljük itt, amelyek talán hozzásegítenek a 19. sz.-i anyag differenciáltabb megértéséhez.

Mindenekelőtt azért tanulságosak ezek az adatok, mert a 19. sz.-i anyaggal ellentétben, a presbitériumok megalakulása előtti időszakból származnak. Ebben az időszakban az egyházközségek¹³ felett álló egyházmegye sokkal aktívabban vett részt a református községek egyházi fegyelmezésében. Gyűléseken, az ún. synodusokban tárgyalták az illető egyházmegyébe tartozó falvak lelkészei által bejelentett bűneseteket. Az egyházmegyei hatóságok másik bíraskodási alkalma a vizitáció volt, mikor is — évenként egyszer — az egyházmegyei tisztviselők kiszálltak, és a helyszínen vizsgálták meg a falvak erkölcsi állapotát, az eklézsia anyagi helyzetét. Az említett protokollum 1629-től 1669-ig rendszertelenül, több éves kihagyásokkal közöl adatokat szinte kizárólag az egyházmegyei gyűlések intézkedéseiről. Mivel a házassággal kapcsolatos ügyek az egyházmegye fóruma elé tartoztak, ezért nem csodálkozhatunk, ha a közölt esetek legnagyobb része ilyen természetű. A házassággal kapcsolatos vétségeken (hűtlen elhagyás, házasságtörés) kívül még káromkodás, ünneprontás és lopás egy-egy esetét örökíti meg a jegyzőkönyv. A bűnök mérlegelésénél súlyosbító körülménynek számít, ha elkövetője házasember. A büntetések kiszabásánál elsősorban azok világi jellege tűnik fel: „egy forintig ittak rá”,¹⁴ ha valaki pl. káromkodott. Ugyancsak világi büntető eljárások hatását mutatja a sok fizikai

¹¹ uo. 28.

¹² uo. 4—16.

¹³ Egyházközség: a református egyház fegyelmezési, közigazgatási szervezetének legkisebb egysége, tehát maga a község.

¹⁴ Prédikátor ... Protocollum 4.

jellegű büntetés mód: a kaloda, verés, parázna asszony megseprúzése, sőt egy ízben fejbételre szóló ítélet. S nemhogy tiltaná e kor egyházi fegyelmezése az önbíráskodást, de egyenesen fel is szólít rá: az egyik esetben a férjet köteleznek hűtlen felesége megbüntetésére. Emellett kifejezetten egyházi jellegű büntetésként az eklézsiakövetést¹⁵ is megtaláljuk, egy ízben olyan fogalmazásban, hogy a maga ruhájában végezze a bűnös.¹⁶ Ez arra vall, hogy ebben az időszakban Cigándon még előfordul a megszegyenítés növelésére, hogy a bűnösnek külön erre a célra fenntartott leplet kellett viselnie a szertartás alkalmával.

*

Térjünk át a 19. sz.-i presbitéri jegyzőkönyvek elemzésére. Ennek során a következő kérdésekre keresünk választ:

1. A cigándi presbitérium megalakulása; személyi és működési kapcsolata a falusi tanáccsal.

2. A presbitérium népképviseltsége; kettős végrehajtó közegének (presbiterek — prédikátor) együttműködése.

3. A presbitérium fegyelmezési munkája Cigándon a 19. sz.-ban: bűnök, büntetésük, a büntetések indokolása.

4. A bűnösök társadalmi réteg és státus szerinti megoszlása.

5. Az iskolai oktatás szerepe az erkölcsi értékrend alakításában.

6. A ref. egyház hatása a cigándi parasztság értékrendjére.

I.

1. A cigándi presbitérium megalakulási dátumát nem ismerjük.¹⁷ Presbitéri gyűlésről 1807-ből van az első jegyzőkönyvi bejegyzés.¹⁸ Az akkori prédikátor néhány szóban így jellemzi a korábbi állapotokat: „régí időkben nem volt elválasztva az Ecclesiái Szék a Világi Székektől,¹⁹ Ecclesiába is az

¹⁵ „... az istentisztelet ideje közben a bűnösnek a szószék előtt erre a célra készített szégyenkövön fehér, vagy fekete lepellel letakarva, a gyülekezetnek hátat fordítva kellett állania... Eltelvén a penitentia tartásra kijelölt idő, rendesen három vasárnap... a lelkész beiktatta a bűnbánó bűnöst a hívők hit- és szeretetközösségébe”. ILLYÉS, 1941, 113—4.

¹⁶ Eklézsiakövetés alkalmával fehér, ill. fekete lepel viselését Sátoraljaújhelyen 1667-ben törlik el. (ILLYÉS, 1941, 113.) Ez azonban különböző helyeken más és más időben megy végbe.

¹⁷ A presbitériumok megalakulása országosan az 1760-as években indul meg nagyobb méretekben. ILLYÉS, 1941, 124. A megalakulás időpontjában azonban országosan nagy különbségek vannak, sok helyen a 19. sz. első évtizedeiben jönnek csak létre.

¹⁸ Lehet, hogy Cigándon a presbitérium már korábban megalakult, csak nem vezettek jegyzőkönyvet működéséről, vagy pedig elveszett.

¹⁹ Ecclesiái Szék: a fegyelmezés egyházi szerve; Világi Szék: a falusi bírákból és esküdtekből álló bíráskodó testület.

Igazgatással együtt betsuztak volt itt is azok a büntetések, melyek a Világi Székeken véghezmennek. Nevezetesen ha egymással Veszekedőket, haraguvókat, s. a. t. kellett összevebékeltetni az áldomás vagy ital nélkül nem esett meg: az honnan következett asztán, hogy némellyek többet iván kelleltinél, még jobban összevevesztek, lármákat tsináltak sőt egy mást fel is pofozták s. a. t. és mikor az indulatokat kellett volna letsendesíteni, még nagyobb tüzet gerjesztettek. De már jó ideje, hogy az Ecclesiái Széktől Számkivetésbe küldetett minden részegítő ital...²⁰

Az egyházi és világi bírászkodás ilyen mértékű összefonódása után, amelyet a 17. sz.-i jegyzőkönyvi részletnél is tapasztaltunk, látni fogjuk, milyen változás áll be az egyházi fegyelmezésben az önálló egyházi bírászkodó testületnek, a presbitériumnak a világi tanácstól való különválásával. Az elkülönülés a jegyzőkönyv tanúsága szerint Czigádon már 1776-ban megtörtént, ettől az évtől kezdve „jobb lábon áll az Ecclesiái Szék mint azelőtt az Ecclesiát igazgató Vének külön szakasztattak a Világiaktól és az Ecclesiába csak az Evangéliummal megegyező és abból parancsoltatott büntetésekkel élnek”.²¹

Hogy e különválás gyakorlati megvalósulását lemérhessük, nézzük a presbitérium és világi tanács személyi összetételét vizsgált századunkban. Azt kell látnunk, hogy elég nagy százalékban ugyanazok a személyek viselték a kétféle hivatalt. De míg 1817 és 1822 között 17 presbiterből 8-nak (tehát majdnem felének) van egyben világi tisztsége is, addig az összesen 29 világi tisztséget viselő személyből csak 8 az (csak mintegy egynegyede), aki presbiter is egyben. 1821 és 1825 között pedig 17 presbiterből 7 tölt be világi hivatalt is, ugyanakkor a 23 világi tisztségéből csak 7-et visel presbiteri személy, tehát az arány hasonló az előző évekéhez. Ez pedig, úgy véljük, azt mutatja, hogy az egyházi hivatalt viselőket nagyobb százalékban választották a már világi tisztségviselőkből, mint fordítva. Ezt a tendenciát fogalmazza meg egyértelműen következő két adat is. 1828-ból egy bejegyzés a prédikátor szavait idézi: „... a helységek az Ecclesiával testvérek lévén, az újonnan választott Bírák a Consistoriális Tagok²² közé bévétetessenek”.²³ A másik adat 1845-ből arról számol be, hogy a prédikátor a paplakba hívja tanácskozássra „egyháza tanácsnokait”²⁴ a Bírakkal, kik szinte többnyire

²⁰ A N és K Czigándi reform. Nemes edjesült Eklklésia Protocolluma, Mellyben feljegyeztetnek... az Eklklésia rend szerént és rend kívül tartatni szokott consistoriumainak ideje, és végzései, 1806, Cigánd, Református Lelkészi Hivatal.

²¹ uo. 10.

²² Consistoriális Tag = presbiter. A konzisztórium jegyzőkönyvünk szóhasználatában azonos a presbitériummal.

²³ Innét kezdve adatainkat csaknem kizárólag a 1806-ban kezdődő N és K Czigándi Protocollumból vesszük. Ezeket a továbbiakban nem hozzuk külön jegyzetben.

²⁴ A protokollum 1845-től egyháztanácsosnak nevezi a presbitereket.

tanácsnokok”. Látjuk tehát, hogy a 19. sz.-ban a külön egyházi szervezet, a presbitérium megalakulása után is az egyházi és világi bíraskodó testület korábbi személyi összefonódása nagy mértékben megmarad. Felvetődik a kérdés, hogyan oszlik meg maga a fegyelmezési munka a két testület között.

Kizárólag a bűnesetek alapján nem lehet szétválasztani működési területüket. A presbitérium elé kerülő ügyek nagy része pl. veszekedés, harag, amely esetekben békéltető funkciót tölt be a presbitérium. Akad azonban adat a jegyzőkönyvben arra is, hogy a haragosok ügyét a falu gyűlése előtt elintézték, „és nem ítélik szükségesnek az Ecclesiába feladni”.

Az illetékesség eldöntésénél bizonytalanságot tapasztalunk a paráznaság büntetésénél is. Az esetek nagyobb részében a nem házasságos személyek paráznaságát a presbitérium bünteti, a „nős paráznaság”²⁵ pedig a bírák. Mégis gyakori, hogy a megesett lányok csak azután jönnek eklézsiát követni, „minekutána a tegnapi napon a Helység Bírái a Falu Házánál felkontyolták volna”. Arra is találunk azonban adatot, hogy nős paráznát a presbitérium büntet eklézsiakövetésre ítélve, s bár „kevesellik a Bírák az Ecclesiái fenytéseket, mivelhogy házasságtörésben találtatott: de mi legyen még azonfelül büntetése?” (1821) — tesz fel a kérdést maguk a bírák. E tanácsatlanság világi részről is az egységes kialakult gyakorlat hiányáról tanúskodik.

Leggyakrabban a káromkodást és vallástalanságot utalja világi bíróság elé a presbitérium: „... égrekiáltó Istenkáromlások ... sőt maga a vallástalan kicsapongó életmód is Főben járó Bűnök lévén, Főítélőszékünk arra nem tartozván...” (1832), fogalmazza meg maga a presbitérium is. A templomban, templom körül rendetlenkedő fiatalok büntetése a presbitérium a bírának intés mellett gyakran testi fenytéket is javasol. Az ünneprontók büntetésére is a bírakat kéri a presbitérium, s hogy ők ennek a kérés ellenére sem tesznek mindig eleget, bizonyítja a következő bejegyzés 1831-ből: „a Törvények ellenére Ifjaink Vasárnap már reggeli Templom után muzsikáltatván ünnepet rontanak. A Bírák v i g y á z ó b b a k l e g y e n e k (kiemelés tőlem) a cigányoktól szedjék el a Hegedűket. Az Ifjakat fenytésék.”

Az istenkáromlókat, említettük, leggyakrabban szintén a bírának adja át a presbitérium megbüntetés végett. Van eset azonban, hogy egyházi és világi büntetést is kirónak rájuk. (1831: botbüntetés és templomi eklézsiakövetés az ítélet.) Sőt arra is van adat, hogy a bírák jelentik a presbitériumnak a káromkodó személyt s az bocsánatkérésen kívül semmi büntetést nem szenved (1826). Ugyanaz az eset, ha a presbitérium fegyelmező munkája

²⁵ „nős paráznaság”: házasságos férfi, ill. nő házasságtörése.

sikertelen marad, a falusi tanács, vagy súlyosabb esetekben a szolgabíró elé kerül. Ugyancsak tovább adja a presbitérium az esetet, ha a vétkesek a felszólítás ellenére nem jelennek meg: „Jöjjön a paphoz, ne engedje a dolgot a szolgabíróhoz.” Tehát a presbitérium bizonyos esetekben az elsőfokú bíróság szerepét tölti be.

A bírácoknak továbbított bűnesetek sorsa viszont gyakran lehetett az elsikkadás. A büntetések hosszas halogatása valószínűvé teszi ezt. „... azon embereket, akik a Falu földje szántása alkalmatosságával rútul káromkodtak vala a múlt Tavasszal, beadta már a Bírácnak, de még eddig semmi effektusa sincsen.”²⁶ Előfordult, hogy időközben új bírákat választottak, akik nem voltak hajlandók az elődjeik által el nem intézett esetekkel foglalkozni. Arra is van példa, hogy a bírák is továbbadják az ügyet a szolgabírónak. Ez az elintézési mód azonban lassúsága miatt szintén eléggé bizonytalan. A szolgabíró ugyanis csak akkor ítélezik, ha személyesen bejön a faluba, s erre néha évekig kell várni.

Az idézett adatok alapján is szembetűnő a presbitérium bíraskodási lehetőségeinek a szűk volta. Az eklézsiakövetésen kívül az intés, figyelmeztetés szinte kizárólagos eszköze. Még a kifejezetten vallás ellen vétők megbüntetéséhez is — mint istenkáromló, templomkerülő, ünneprontó — a falusi tanács segítségét kell kérnie. Maga is tudatában van korlátozott lehetőségeinek: „ha a tett oly fontos lenne, hogy az ítélet és annak végrehajtása Egyházi törvényszékünket nem illelné, Polgári bíróság elébe idéztessük” (1844). Intései, figyelmeztetései során is gyakran a bírák hathatósabb büntetésére hivatkozva próbálja megtörni a presbitérium a makacs ellenállókat. S bár számára a világi büntetés alkalmazását e korban már királyi rendeletek tiltják,²⁷ mégis, a falusi tanácson keresztül alkalma van még testi fenyítés kiszabására is. Korszakunk elején a világi bíraskodó testület is az egyház értékrendjét képviseli. Ekkor még az eklézsiakövetést is kiszabja büntetésként.

Sok szállal kapcsolódik egymáshoz e korban is tehát a fegyelmezés egyházi és világi szerve, s vizsgált századunk folyamán az egyház az, *aminek* a kapcsolaton belül függősége egyre inkább nő.²⁸

A cigándi presbitériumnak tehát fegyelmezési munkájához szüksége van

²⁶ 1824. aug. 16-tól való a bejegyzés, tehát több mint egy évvel az eset után még nincs határozat.

²⁷ „... a király (1786-ban) megszünteti a polgári fenyítéssel való büntetést...”, ILLYÉS, 1941, 162.

²⁸ Az egyházi és világi bíraskodó testület kapcsolatának megváltozását ILLYÉS így jellemzi: „Az előző korokban a világi hatóság buzdította a büntetését kiálló egyháztagot (sőt kötelezte) a penitencia-tartásra, korszakunkban pedig az egyház adja át a bűnt elkövetett és penitentiát tartani nem akaró tagját megbüntetés végett a világi hatóságok.” ILLYÉS, 1941, 163.

a falusi tanács segítségére, támogatására, ehhez pedig a vele való jóviszonyra. Ez a viszony azonban a 19. század során szemünk láttára romlik el.²⁹ Erről tanúskodik a világi és egyházi bíraskodó szerv közötti hangnem megváltozása is. A század első évtizedeiben a presbitérium még felszólítja a falusi tanácsot bizonyos büntetések végrehajtására. Mintegy parancsokat továbbít számára: „bízódott a bírákra” (1824), „oda utasítottak” (a bírák; 1826), vigyázóbbak legyenek” (a bírák; 1831). Sőt az is előfordul, hogy a bírák kérnek tanácsot a presbitériumtól (1826). A 20-as évektől kezdve azonban többször is olvassuk: „a Consistóriumot tudósítani el ne mulasszák” (1824) — amely kérés arról tanúskodik, hogy ez bizony megtörténik.

Az egyházi és a világi község kapcsolatának a megszakadásáról tanúskodik az a tény, hogy a bírák a személyi egybeesés ellenére lassankint elmaradnak a konzisztoriális gyűlésekről. Korszakunk legelején gyakran vesznek részt a nagy- és kiscigándi bírák teljes létszámban, sőt ők maguk is válaszolnak a prédikátor kérdésére: „volnának-e botránkoztató Bűnösök az Ecclesiában?” A presbitérium pedig helyben bízta meg őket a saját hatáskörét meghaladó büntetések foganatosításával. A bírák részvétele a presbitéri gyűléseken azonban mind szórványosabbá válik. 1831-ben van az utolsó olyan gyűlés, amikor mind Nagy- mind Kiscigánd részéről jelen van mind a főbíró, mind a főesküdt. 1842-ben már csak nagy- és kiscigándi részről vannak jelen bírák. Ez egyben az utolsó bejegyzés világi bírák részvételéről.

A presbitérium mellett, hogy törekszik a falusi tanáccsal mind szorosabb személyi kapcsolatot kiépíteni, féltve őrzi működési automiáját. Egy ízben (1818) a kiscigándi tanács levélben értesíti a presbitériumot az egyik kurátor³⁰ leváltásáról, akinek személyével elégedetlen volt. A prédikátor maga elé hivatja, s kérdőre vonja a tanácsot: „hogyan meri a Falusi Tanács az ujját Ecclesiái dologba mártani, kivált parantsoló hangon? ... soha többé az Ecclesiát illető dolgokba ne szóljanak, hanem ha az Ecclesiától megkérettetnek — melyre ígérték magokat”. A század utolsó harmadában már minden erőfeszítés ellenére sem tudja megőrizni a prédikátor a presbitérium önálló ügyintézését. Erre világít rá a következő két bejegyzés. Az egyik 1878-ból való: „Tudomására jutott a lelkészi hivatalnak, hogy egyháztanács fontosabb végzései falu gyűlés elébe vitetnek s ott vita tárgyává tétetvén, ellen végzések hozatnak ... Ezen felforgató s az egyház életét megsemmi-téssel fenyegető visszaélés ellen a lelkész ... óvást tesz.” 1887-ben ismét

²⁹ „A világi és egyházi hatalom ... (elszakadása) a községekben csak az 1820-as, 30-as években történik meg ...” (ILLYÉS, 1941, 157.) Láttuk, Cigándon is ekkor megy végbe.

³⁰ Kurátor: a presbitériumi testület feje, az egyház anyagi és lelki javainak őre. (ILLYÉS, 1936. 111.)

azt jelentik a prédikátornak, hogy az egyháztanácsosok a községházán az eklézsiái döntéseket vitatják. „Lelkész Úr mint törvényt kijelenti, hogy semmi féle egyházi ügyben a község házában sem határozni sem tanácskozni nem szabad.” A prédikátor küzdelme azonban épp az egyházi és világi bíraskodó testület nagyfokú személyi egybeesése miatt reménytelennek tűnik.

A falu jegyzőjének 1855-ben kelt levele más vonatkozásban tanúskodik az egyház és község kapcsolatának a meglazulásáról. A jegyző e levélben azt közli, hogy a falu malmából nem tudnak többé az úrvacsorához kenyeret adni. A presbitérium e magatartásból messzemenő következtetéseket von le. Az úrvacsorához eddig innét kapott kenyér és bor megtagadásával a jegyző „halálos szellemi döfést kíván tenni s tétetni az anyaegyház jólelkű híveinek erköltsi testületén . . . Világi vagyis polgári hatóságnak az egyházzal öszve szőtt s erőss kötelékeit erőszakkal széttépedesni merni . . . lélek rázó s szellemi mozgalmat idézhet elő ez a merény, melynek következményei kiszámíthatatlanok”. A presbitérium e levelére a jegyző válasza: „Legyen hát úgy a'mint volt, mert Mátyás király megholt.”

A cigándi egyháznak a világi községgel való ilyen megváltozott viszonya nemhogy segítené fegyelmezési munkájában a presbitériumot, de tekintélyét is rontja a falu lakossága előtt.

II.

Nézzük ezután magát az egyházi fegyelmező testületet: a presbitériumot! Hogyan, kikből választották tagjait vizsgált századunkban Cigádon; és hogyan működött össze kettős végrehajtó közege: a presbiterek és prédikátor? Ezt tisztáznunk kell ahhoz, hogy lássuk, maguknak a nép közül választott presbitereknek milyen lehetőség jutott a fegyelmezésben való tényleges részvételre.

1. A jegyzőkönyvben több adat is tanúskodik arról, hogy az új presbiteri személyek megválasztása zárt körben, a presbiteri gyűlésen történt, tehát a nép bevonása nélkül.³¹ A kurátorok választásánál már nem ilyen egyszerű a helyzet. 1818-ból való jegyzőkönyvi bejegyzés szerint: „Minthogy utoljára azt kívánták, hogy a Curátor tétel nem a Prédikátor házában, hanem közönséges Helyen essen meg ígérte a Prédikátor, hogy ennekutána a Canonok szerint mindig a Templomban fog megესni.” Azaz nyilvánosan. 1825-ben a választás ennek megfelelően zajlik le: „Vasárnap estve benn marasztván

³¹ „A presbitérium mindig önmaga egészítette ki magát, egész 1860-ig, a midőn népképviseleti alapon szervezetett.” (Kiss, 1878, 466.) Hogy ez nem történt meg mindenütt egy időben, arra bizonyíték a tályai egyház rendelete, amely 1871-ben törli el a presbitérium önmagát kiegészítő gyakorlatát. (HÉZSER, 1900, 151.)

a Prédikátor a Népet a Templomban, fel olvasta . . . a Négy Candidátusoknak Neveket is . . . és mondván a népnek, hogy a négy közül válasszanak edjet.” Hogy a népnek még ezen a szűk választási lehetőségen belül is mennyire nem volt mindegy a kurátor személye, mutatja, hogy a négy jelöltből három: 0 és 1 közötti szavazatot kapott, a negyedik pedig 101 voksot. Ezenkívül csak 1844-ből és 1865-ből van adatunk, amely a kurátor gyülekezeti megválasztásáról számol be.

2. Hogy kit választottak presbiternek, arra nézve két évből tudunk biztos választ adni: 1818-ban 17 presbiteriális személyből 14 egészerejű gazda, 3 pedig félerejű. 1823-ban 19 presbiteri személyből 16 egészerejű és 3 félerejű. Gyaloggazda egyik évben sincs köztük. Összehasonlítás kedvéért megjegyezzük, hogy egy 1817. évi összeírás szerint a faluban 71 az egészerejű, 107 a félerejű és 44 a gyalog gazda. A két kurátor mindkét évben szintén egészerejű gazda. Személyi összetételében tehát a presbitérium nem tükrözte a falu teljes társadalmát. Hogy a nagygazdáknak ez a térhódítása a presbitériumon belül a későbbiekben sem nagyon változhatott, arra csak az a bizonyítékunk, hogy egy-egy presbiteri személy gyakran haláláig viselte hivatalát, tehát néha évtizedekig. Azt kell látnunk, hogy a feddhetetlen előélet sem volt olyan szigorú követelmény a presbiteri személyek választásánál, mint a tehetőség. Az egyik kurátorról ezt olvashatjuk 1807-ben: „már ezelőtt is nevezetes volt a Menyetskéségről.” Ha azonban tisztségviselése idején ad okot közbotránkoztatásra, leváltják.

3. A presbiterek és prédikátor közti hatalmi megoszlást vizsgálva, nézzük először a kurátornak, a presbitérium fejének szerepét.

Korszakunk elején a konzisztoriális gyűlések a „Prédikátor és Curátorok előlülése alatt” zajlanak le. Több adat van arra is, hogy a kurátorok jelenjenek „botránkoztatókat” a konzisztoriális ülésen. Kurátornak lenni ekkor megtisztelő feladat. 1810-ben egy leváltott kurátor nem tudván beletörődni hivatala elvesztésébe „Consistoriumon kívül Curátornak akarta magát tétetni”. A két kurátor gyakran képviseli az egész testületet. Nemegyszer ők, néha egy-két presbiterrel kiegészítve továbbítják a gyűlés határozatait a nép felé; a bűnösöket a helyszínen felkeresve intik, figyelmeztetik.

A gyűléseken a század első évtizedeiben a presbiterek szinte teljes létszámmal megjelennek. A korai időszakból (1819) mindössze egy adatunk van arra, hogy két ritkán járó presbitert kizárással fenyegetnek. A konzisztoriális gyűlések rendje is mutatja a korszakunk elején a fegyelmezés aktív voltát: előfordul, hogy a szokásos évi hat konzisztoriális³² gyűlésen

³² „Az évenkénti 6 úrvacsoravétel előtti vasárnap tudakozódott az egyház vezetősége, hogy vajjon vannak-e az egyházban az úrvacsoravételre méltatlan emberek”. (ILLYÉS, 1941, 131.)

kívül rendkívüli gyűlést tartanak, egy-egy eset hallatára azonnal összeül a fegyelmező testület.

Hogy a presbitériumi üléseken mennyire volt aktív a presbiterek részvétele, erre csak két adat utal. 1809-ben egy paráznasággal gyanúsított asszony esetét tárgyalva a presbitérium két pártra szakad: „némelyek ugyan Ecclesiái fenyíték alá akarták mindjárt őket vetni, de mások jobbnak ítélték a tovább való várakozást . . .” A másik bejegyzés 1826-ból arról számol be, hogy mikor egy paráznaságba esett és eklézsiakövetésre ítélt nemes lány nevében a szolgabíró levélben kéri a presbitériumot a büntetés nyilvánosságának elengedésére, „. . . a több Consistoriálisok felzúdultak, hogy egynek ezt megengedjük, majd a többi is mind ezt fogja kívánni”. Ebben az esetben konkrét kifejezést nyert az a tendencia, amelyet a presbitérium képviselt — ha talán nem is mindig ennyire egységesen —: az egyház előtti egyenlőség elvét. Kitűnik ebből a reakcióból az is, szívükön viselik az egyházi fegyelmezés hatékonyságát.

A húszas években azonban már mutatkoznak olyan jelek, amelyek azt mutatják, hogy az egyházi fegyelmezés munkája egyre inkább a prédikátor kezébe csúszik át. Maguk a bűnösök is egyre gyakrabban kerülnek meg a presbitérium előtti megjelenés szégyenét oly módon, hogy a gyűlés befejezése után, a lelkészt keresik fel, s előtte „alázzák meg” magukat. (1817, 1820, 1822, 1825, 1831) A prédikátor pedig elfogadja a bűnbánat nyilvánításnak ezt a magányos formáját, s a presbiterek megkérdezése nélkül beleegyezik a büntetés enyhítésére vonatkozó kérésekbe is. A jegyzőkönyv fogalmazása is tanúskodik a hatalmi egyensúly eltolódásának a folyamatáról. 1824-ben ezt olvassuk: „a jövő Consistoriumot (a bírák) tudósítani el ne mulasszák”. Ehhez hasonló kérésnek a megfogalmazása 1826-ban viszont így hangzik: „a Bírák (a bűnösöket) . . . a P r é d i k á t o r eleibe állítani el ne mulasszák”. Ennek a tendenciának a beteljesedését mutatják a következő adatok: 1878-ban ez áll a jegyzőkönyvben: „Tudomására jutott a lelkész i h i v a t a l n a k”. 1896-ban már csak a prédikátor a gyűlés elnöke. Vizsgált korszakunk végén — úgy tűnik — az egyháztanács már csak díszletként szolgál a lelkész fegyelmező munkájához: „. . . a lelkész ú r a z e g y h á z t a n á c s j e l e n l é t é b e n ” dorgál meg egy bűnöst (1901).

E folyamat kiteljesedésével párhuzamosan mutatkoznak meg azok a jelek, amelyek a presbitérium fokozatos érdektelenné válásáról tanúskodnak. A negyvenes években már nem ritkaság, ha a konzisztoriális üléseken nem vesz részt minden presbiter. 1851-ben, 1855-ben a jegyzőkönyvbe külön bejegyezték, hogy „teljes számmal” megjelentek a tagok. Mindkét alkalommal azonban pénztárvizsgálat, s nem fegyelmezés volt a gyűlés

tárgya. 1878-ban, mivel kevés presbiter jelenik meg, elhalasztják a gyűlést. Az ekkor megjelölt napon viszont egyetlen presbiter sem jön el, sőt a harmadik kitűzött időpontban sem. „Különösen Kis Czigánd részéről tapasztaltatik, hogy sem gondnoka, sem presbiterei az egyháztanácsban meg nem jelennek” . . . — panaszolja ugyanebben az évben a prédikátor.

Az érdektelenség másik jele, hogy — elsősorban a kurátorok³³ — vonakodnak a hivatal elvállalásától. 1826-ban a nagy cigándi kurátortól megkérdezik: „tetszik-e a 21dik (!) Esztendőre is megmaradni Curátornak — mellyre kezdette magát vonogatni”, de végül a gyűlés kérésére megmarad. Másik kurátornak a presbiterek egyhangúlag jelölik meg egy jelenlevő társukat, aki húzódozva „azt hozta fel mentségül, hogy edjes ember lévén nem telik ki tőlle, hogy ezen terhes Hivatalnak eleget tegyen — De megmondódott, hogyha edjes ember léttére benn lehet a Tanácsban: hát curátor miért ne lehetne? Hiszen felényi sem időt kell neki a Paróchián tölteni, mint a Tanácsban. Megmondódott az is, hogy a Consistórium egy cseppet se birkózik ő Klmével, hanem ha most szépen és tsendesen fel nem vállalja, majd felvállalja, ha a Szolgabíró bejön.” Látjuk, szinte már a kényszerig kell elmennie a presbitériumnak, hogy erre a nehéz hivatalra embert találjon.

Ezt a jelenséget az érdektelenségen kívül a kurátornak a nép szemében növvő népszerűtlensége is magyarázza. Már 1819-ben „húzó-vonónak” nevezi egy falubeli a kurátort és a prédikátort. Hatalmi pozíciója révén — úgy véljük — a kurátor időnkint közelebb áll a prédikátorhoz, mint a presbitériumhoz. Ezt mutatják a kurátor és presbiterek között jelentkező ellentétek is. 1862-ben a gondnokot egy egyháztanácsos közhelyen „összehuncutozta”. 1892-ben pedig a papi hátralék szedésnél egy presbiter megtámadja a kurátort. A kurátornak ez a köztes pozíciója tehát ellentétek forrásává válik a presbitériumon belül. Ezek az adatok egyben azt is bizonyítják, hogy nő a feszültség magán az egyházi fegyelmező testületen belül is.

Nemcsak a kurátorság, de a presbiteri hivatal is veszít korábbi megtisztelő jellegéből. Kötelességeik közé tartozna ugyanis a bűnösök bejelentése is. Erre azonban alig van adat, s végül teljesen megszűnik.³⁴ Hozzájárulhatott ehhez, hogy a cigándi társadalom korakapitalizmus kori differenciálódásával kiéleződtek a falun belüli társadalmi ellentétek. A növekvő érzékenységnak ebben a légkörében a bűnösök bejelentése egyre kellemetlenebb

³³ A kurátori tisztség a presbiterségnél több időt igényelt s több kellemetlenséggel járt.

³⁴ Pedig kötelességünk lenne „A vétkezőket atyafiúi szeretet szerint inteni, a vakmerőket a presbitériumban bémondani . . .” (MEDGYESI, 1934, 38.)

kötelességgé válhatott. Van eset, hogy a bejelentést maga a bejelentett rosszindulatúnak nyilvánítja, sőt az is előfordul, hogy a tanúkat megverik.

Azzal, hogy e tisztségek veszítenek korábbi megtisztelő jellegükből, csökken az azt viselőkhöz a hivatal erkölcsi kötelező ereje is. Gyakoribbá válik, hogy egyháztanácsos vét az erkölcsi rend ellen, sőt, hogy visszaél funkciójával. (1861: egyháztanácsos kéri, nyilvánítsa őt tisztává a presbitérium egy lány rágalmával szemben, később kiderül, hogy igaz a vád; 1867: egyháztanácsos lop a tanító gabonájából, 1878: gondnok lop a papdíjból stb.)

A presbitérium határozatainak semmibe vételében gyakran maguk a presbiterek járnak élen: „... mint egyháztanács tagja éppen a legnagyobb engedetlenséget mutatja az egyház gondnoka s egyháztanács határozata ellenére ...”, ezért az említett presbiter „mint aki káros példát mutatott, s veszedelmes utat nyitott fel mások előtt engedetlensége által, e szép testület nemes koszorújából egyszerűen elmozdítottatik” (1863).

A kezdeti érdekezésségtől az érdekellentétten át korszakunk végére úgy tűnik, már bizonyos szembenállás fejlődik ki az egyházi fegyelmezés két szerve: a prédikátor és presbitérium között Cigándon. Az imént idézett adatokon kívül egy másik a szembenállás testületi voltáról tanúskodik. A prédikátor szavai szerint (1878), a presbiterek azért teszik vita tárgyává fegyverülést az egyháztanács határozatait, „hogy a gondnokok és presbitériumnak ne kelljen a szükséges határozatot fogadosítani”.

III.

Megvizsgáltuk a cigándi református egyházi fegyelmezés szervezeti kérdéseit. Nézzük ezután magát a fegyelmező munkát.

1. Milyen bűnök kerültek a konzisztórium elé a jegyzőkönyv által vizsgált 19. sz. során?

Hogy a cigándi presbitérium mit vett észre mint bűnt, fényt vet a fegyelmezés mögött álló eszményekre, arra tehát, mit tartott védendő erkölcsi értékeknek. Abban viszont, hogy koronként mely bűnök kerülnek előtérbe fegyelmezésében, a református egyház hatalmi helyzetén, lehetőségein és a közösség tényleges erkölcsi állapotán túl közrejátszik a prédikátor egyénisége is. Ezért ezt mi is figyelembe vesszük, s a prédikátorok működési ideje szerinti periódusokra bontva vizsgáljuk az egyházi fegyelmezés folyamatát Cigándon.

1807—17-ig tart az első prédikátor működési ideje. Ez a korszak egyházi fegyelmezés szempontjából elég aktív. Mint vizsgált korszakunk legnagyobb részében, ekkor is a parázناسág a leggyakrabban előforduló eset. E bűnnek

már a gyanúja alá kerülő személyeket is figyelemmel kíséri a presbitérium: aki szóbakerült, vagy szabadabban társalgott, „mint illene felséges emberhez”. Ez a prédikátor veti fel mint „új” bűnt, a házasságban, de idő előtt született gyermek szüleinek bűnösségét.³⁵ A többi eset veszekedéssel, káromkodással, egyházi tisztségviselők „attázásával”³⁶ kapcsolatos. Egy ízben templomkerülőt is büntettek.

1817–27-ig tart a következő prédikátor lelkeszsége, vizsgált korszakunkon belül a cigándi egyházi fegyelmezés legeredményesebb korszaka. Talán nem tévedünk, ha ebben nagy szerepet tulajdonítunk a prédikátor erőskezűségének. Az általa vezetett legelső gyűlésen három olyan bűnöst idéz meg, „akiket már több ízben próbáltak penitenciára vonatni: de nem boldogulhattak velek”. Közöttük van egy nős paráznasággal vádolt férfi, aki „már 3 esztendeje mióta sürgeti a Consistorium, de soha meg nem tudta vele vallatni — hanem most sokáig tartott vele való birkózás, előtte való okoskodás után, vávette magát végtére, hogy megvallotta Bűnét és penitált”.

Kísérletet tesz e prédikátor az egyházi fegyelmezés korábbi súlyának a visszaállítására: „ennekutánna állandó Törvény lesz az Ecclesiánkban hogy akik a külső Fórumon szenvedni fognak czégéres bűneikért, az Ecclesiában is tartoznak penitenciát tartani”. Négy börtönből szabaduló tolvajon kezd meg a presbitérium e határozat végrehajtását.³⁷

Prédikátorsága alatt megnövekszik a presbitérium elé kerülő esetek száma is. Ebben elsősorban a prédikátor aktivitását látjuk. Működésének tíz éve alatt 34 ízben kerül a presbitérium elé paráznasággal vádolt személy. Megnő a veszekedéssel, haraggal kapcsolatos esetek száma (10). A családon belüli civódások mellett egyre több a falun belüli ellentétből fakadó veszekedés: családok között, nemesek és parasztok között. A rejtett ellentétek, érzékenységek egyik kirobbanási alkalmává válik gyakran a templomi székrend is.³⁸ 1817-ben foglalkozik először ezzel a kérdéssel a presbitérium, felszólítván a nemes asszonyokat: ne törekedjenek az első székekbe, „mivel legkisebb segedelemmel is ahhoz nem voltak”. 1827-ig négy ezzel kapcsolatos eset kerül a presbitérium elé. Igen megnő a vallástalanság különböző megnyilvánulási formája: templomkerülés, rendetlen templomi magaviselet, ünneprontás. Úgy hisszük azonban, hogy ez nem annyira a vallási

³⁵ Nem tudván, hogy büntessék-e az ilyen szülőket, úgy határoznak, hogy vizitációkor kérnek tanácsot. Azonban a későbbiekben sem büntetik. Így szerint 1781-ig még büntették az ilyen eseteket. (ILLYÉS, 1941, 133.)

³⁶ Adta-teremtettével való káromkodás.

³⁷ A kezdeményezés azonban nem válik gyakorlattá. Pedig 1824–25-ből 7 börtönbüntetést kiálló cigándi férfiről tesz említést a Conscriptio.

³⁸ 1711–81 közötti időszakban „jönnek elő a templomi székperek”. (ILLYÉS, 1941, 126.) Cigádon tehát csak később.

közömbösség ugrásszerű növekedését mutatja, mint inkább a prédikátor szándékát, hogy gátat vessen e jelenség terjedésének.

Vizsgált korszakunkon belül az ő prédikátorsága idején kerül elsőként a presbitérium elé vadházasság esete. A szigorú büntetés mutatja, hogy hatálán nem is egyetlen, de ritka eset lehetett ekkor még. 1821-ből van először adatunk különélő házaspárról is, és mindjárt kettőről. A prédikátor személyének hatásos szerepét mutatja, hogy közülük az egyik már 8 éve élt külön, a presbitérium elé pedig csak ekkor kerül. Meg kell azonban állapítanunk, hogy az ő prédikátorságának időszakán belül is csökkent a fegyelmezés szigora: lelkeszsége első évében 12 esettel, utolsó évében (10 év múlva) már csak 4 esettel foglalkozott a presbitérium.

A következő prédikátor működési ideje Cigándon 1827–28-ig tart. Első évben csak egy paráznasággal kapcsolatos eset került a presbitérium elé, a következő év azonban egy újabb, s egyben utolsó fellendülés időszaka, 11 fegyelmezési esettel. Igaz, hogy ezek a fegyelmezés körének leszűkülését mutatják: 7 paráznasági eseten kívül ebből 4 vallási természetű, 1 pedig családi háborúsággal kapcsolatos. Ezenkívül az adatokból az derül ki, a paráznak közül már leginkább csak azokat büntetik, akiknek tette nyilvánvalóvá, s így botránkoztatóvá vált a terhesség által. Tehát már ezen a 2–3 évtizeden belül is lemérhető a hanyatlás, messze kerültünk attól, hogy a paráznaság gyanúját, gondolatát is büntessék.

A következő prédikátor működési ideje: 1829–67. A prédikátorokról szóló protokollum megjegyzi róla: „szelíd, kedélyes ember volt”. Az ő lelkeszsége alatt válik az egyházi fegyelmezés, s vele a presbitérium működése szinte teljesen formálissá. E korszakban még a paráznaság büntetése is ritkává válik, s végül teljesen elmarad.³⁹ Utoljára 1839-ben büntet érte a cigándi presbitérium. Lehet, hogy az országosan érvényesülő tendencián kívül ebben valóban része volt a prédikátor családi körülményeinek is, amelyről még azóta is — több mint 100 év után — ez az emlék él a nép emlékezetében: „Addig volt az törvény (eklézsiakövetés), amíg volt egy pap, Nagy József volt, annak 7 lánya volt, mind a 7 megesett.”⁴⁰ Annyi bizonyos, hogy a rossz példamutatás veszélye e hanyatló évtizedekben még nagyobb lehetett. S ha egy bűn büntetése korszakunkban évekre abba-marad, gyakran örökre marad abba. Ilyen szakadékot már egy prédikátor aktivitása sem tud áthidalni.

³⁹ A paráznaság büntetésének elmaradását természetesen nem kizárólag a prédikátor személyének tudjuk be. Hiszen már korábbi lelkészek is királyi rendeletek ellenére alkalmazták az eklézsiakövetést. Sőt előfordul, hogy maga az egyházmegye vagy egyházkerület „ajánlja a még enyhébb eljárást — a fegyelem komolyabb fenntartását akaró gyülekezetekkel szemben”. (ILLYÉS, 1941, 148.)

⁴⁰ Fülöp Károlyné, 72 é. Mások szerint csak 5 lánya esett meg: Balla Józsefné, 72 é.

Ebben a korszakban a vadházasság gyakoribbá válik (1837, 1845, 1846, 1862). Ezenkívül szinte kizárólag vallási természetű ügyek kerülnek a presbitérium elé. Bár a gyűléseket rendszeresen tartják, évekig nem fordul elő fegyelmezési ügy. Így 1832—37 között, 1846—56 között (10 évig!), hogy csak a leghosszabb kimaradásokat említsük. A presbitérium tevékenysége adminisztratív ügyek intézésében merül ki.

Az 1865—67 közötti időszakban egy egyháztanácsos lopási ügyén kívül más nem kerül a presbitérium elé.

1867—90-ig itt működő prédikátor idején ölt a vadházasság a jegyzőkönyv tanúsága szerint „napról-napra ijesztőbb arányokat”. Két különböző házaspár békítési kísérletén kívül, a templomi rend és az egyháztanács működési autonómiájának a fenntartásáért folytat ez időszakban küzdelmet a prédikátor. S jegyzőkönyvünk utolsó évtizedében a presbitérium elé kerülő 4—5 eset is: házasságok békeltetése, vadházasság, templomi botrány, tehát még a vallási jellegű bűnök büntetése is leszűkül a templomi viselkedés eseteire.⁴¹

2. Nemcsak a presbitérium elé kerülő bűnök, de a büntetések terén is felfedezhető bizonyos egyenetlenségen keresztül érvényesülő hanyatló tendencia.

Tudjuk, hogy a református egyház legsajátosabb büntetésmódja az eklézsiakövetés. Ennek alkalmazását Mária Terézia 1769-es, majd II. József 1786-ból származó rendelete,⁴² kizárólag az önkéntvállalás eseteire szorítja le. Hogy vizsgált századunk első évtizedeiben ennek ellenére megmaradt a cigándi presbitérium fegyelmező gyakorlatában, mutatja, hogy maga a közösség többé-kevésbé elfogadta, méltányos büntetésnek tartotta. A jegyzőkönyv bejegyzése szerint az esetek legnagyobb részében önként vállalták a bűnösök.⁴³ Ha valaki ki akarta magát vonni e büntetés alól, a presbitérium esetleg figyelmeztette, megkérdezte: „kívánna é továbbra is megmaradni a maga bűnében”, ennél többet nem tehettek. Mikor egy legény nem jelenik meg eklézsiakövetésre, a presbitérium úgy határoz „nem szólíttatik meg — várni kell ha hogy észére jönné” (1823). Az önkéntesség befolyásolására a cigándi presbitérium 1813-ban rendeletet hoz: „... ha ifjú legény vagy leány esik Paráznaságba addig öszve nem esketetnek míg penitentia tartásra önként nem kötelezik magokat”. E büntetés

⁴¹ „Az istentisztelet alatt tanúsított rendetlenséget nem nézte el egyetlen egyház sem”, az ottani rend fenntartásáért „még kitették magukat a konzisztóriumok ... a nép ellenszenvének és gyűlöletének is.” (ILLYÉS, 1941, 170.)

⁴² ILLYÉS, 1941, 62.

⁴³ Ha magát az eklézsiakövetést vállalják is a bűnösök, annak minél kevésbé megsegényítő formáját kérik. Így a bejegyzések szerint korszakunkban kérésre, leggyakrabban hétköznapi hajtják végre a szertartást.

kiszabásában való korlátozottságukat a prédikátor így fogalmazza meg 1826-ban: „Tudnivaló, hogy a felsőbb Rendelések az ilyen meg esett Személyeket meg se hadják szólítani, hanemha önként ajánlják az Eklézsiakövetést . . . erőszakosan a Templomba való menetelre nem kényszeríthetjük” (őket).

Még a 18. sz.-ban e büntetést penitenciatartással együtt rótták ki. A cigándi jegyzőkönyvnek csak egyetlen bejegyzése utal az eklézsiakövetésnek erre a korábbi formájára: 1815-ben egy lány „kétszeri felállás”-sal hajtja végre.⁴⁴

Korábban, így még a 18. században is, a bűnösnek az egész gyülekezetet meg kellett követnie, ezért a szertartás helye a templom volt. Vizsgált korszakunk első évtizedéből egyetlen bejegyzés utal a helyszínre: 1809-ben a presbitérium előtt hajtja végre két asszony. Hogy az eklézsiakövetésnek ez a zártkörű formája a 19. sz. elején Cigándon általánosabb lehetett, arra vall a presbitérium határozata 1813-ból: „Minthogy mind az ifjú Legények mind a Leányok levetkezték a Szemérmetességet, és éjjel nappal szabadon akarnak egymással társalkodni, hogy ez a nagy feslettség akármely orvossággal megorvosoltassék, nem Háznál, hanem Templomba legyen a Penitencia tartás”. Ez a szigorítás a következő másfél évtizedre gyakorlattá is válik. Az első kivétel egy nemes lány 1826-ban, akinek a prédikátor a szolgabíró közbenjárására megengedi, hogy csak a presbitérium jelenlétében kövessen eklézsiát. Két év múlva, kérésre, újra engedményt tesznek. Ez egyben az utolsó eklézsiakövetés Cigándon. (1828) Korszakunkban eklézsiakövetésre már csak paráznakat büntetnek.⁴⁵ Hirtelen megszűnése így a paráznaság büntetésének elmaradásával esik egybe.

A cigándi egyház korábbi büntetőeljárásait idéző néhány adathoz képest, legfeltűnőbb a lelki jellegű büntetések előtérbe kerülése 19. századi anyagunk elején. Pénzbüntetésre először 1844-ben ítél a presbitérium. Ettől kezdve azonban vizsgált századunk végéig többször is előfordul. E büntetés-mód újbóli alkalmazása arról tanúskodik, hogy a presbitérium — vizsgált századunk második felében — maga is elvesztette a hitét a kifejezetten lelki ráhatás hatékonyságában.

Amíg Cigánd egyházi és világi fegyelmező szerveinek kapcsolata jobb — láttuk a 20-as évek végéig — a presbitérium, szükség esetén a bírakon keresztül elérheti az általa bűnösnek nyilvánított személyek testi fenyítését

⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy ennyiszer kellett az illetőnek bűnősként a templomba feljárnia, amíg végül az eklézsiakövetés szertartása után visszafogadták a gyülekezetbe. Az eredeti 3 hétről 1780–1848 között 3 napra csökken a penitencia tartás. (ILLYÉS, 1941. 159.)

⁴⁵ Az egyetlen ennek ellentmondó adat Cigándról: 1831-ben egy legényt káromkodásért 15 botra és templomi penitencia tartásra ítélnék.

is. Ennek a lehetőségnek a megszűnésével a presbitérium leggyakoribb büntetésmódja a rábeszélés, megintés marad.

3. A presbitériumnak a büntetésekhez fűzött indokolásai ugyancsak fényt vetnek a fegyelmezés mögött álló értékrendre.

Súlyosabban ítélik meg a bűnt, ha házas ember, aki elköveti: „mint régi feleséges”. Ha nem egyetlen eset: „a személy nem csak őtet, hanem mást is bekevert — akivel vétkezett”, sőt ilyen esetekben a másik fél (ez esetben házas férfi) „ha akarná . . . könnyen kitisztíthatná magát” (1819). Arra is van adat, hogy a bűnös előéletű lányról egyenesen felteszik: „becsületes Házasok között mind e mai napig fenn tartó háborúságokat és kedvetlenségeket okozott — azonban hogy a maga rosszasa által többeket is *fog* okozni, méltán lehet gyanítani”.

Ennek megfelelően enyhítő körülménynek számít a bűn egyszeri elkövetése: „első tselekedetekre való tekintetből”; vagy az, hogy a vádlott „mindig becsületes volt”, „soha senki semmi rosszat reá mondani nem tud”. Sőt egy ízben egy becsületesnek tartott ember vétségét így magyarázza a presbitérium: „rossz ember által meg volt rontva”. Enyhítő körülménynek veszi a presbitérium egy ízben a fiatal kort is: „szerencsétlenné tenni nem akarván a még jobbulható úton s időben lévő ifjat — megengedtek neki”. Ugyancsak enyhítő körülmény, ha a bűnös „megalázza magát”.

Súlyosítja viszont a megítélést egy adat tanúsága szerint, hogy penitenciális héten⁴⁶ esett meg a bűn (1807), s hogy nyilvánosan, mások botránkoztatására követték el.

Az ittas állapot beszámításánál bizonytalanságot tapasztalunk: „a részegség őtet nem menthetvén” (1845) — olvassuk egy ízben. Máskor meg elfogadják a magyarázatot: „ha mondta is nem ő mondta, hanem az ital mondatra vele”. Az ilyen következtelenségek a fegyelmező munka bizonyos belső tisztázatlanságáról tanúskodik, ami véleményünk szerint hatásának a gyengüléséhez járulhat hozzá.

IV.

1. 1817—45 között a presbitérium elé került esetek 81 résztvevőjét tudtuk azonosítani az 1817-es conscriptio alapján.⁴⁷ Nézzük először ezek társadalmi réteg szerinti tagozódását az egyes bűnfajtákon belül.

⁴⁶ Penitenciális hét: az úrvacsoravétel előtti bűnbánati hét.

⁴⁷ Ez az összes bűnösök kb. 80%-a a vizsgált időszakaszban. Így statisztikánk nem teljes, s ezáltal nem pontos. Tendenciák megmutatására talán így is alkalmas. A női bűnösök társadalmi hovatartozását férjük, ill. apjuk után döntöttük el.

Bűnök	nemesek ⁴⁸	1 erejű gazdák	½ erejű gazdák	gyalog gazdák
paráznaság	6	10	18	6
veszekedés	6	4	6	1
székrend	3	—	2	—
vallástalanság	5	4	5	—
különélés	—	3	—	1
vadházasság	—	—	—	1
összesen	20	21	31	9

E számok értékeléséhez újra idézzük az 1817. évi összeírás adatait, mely szerint Cigándon 71 az egészerejű, 107 a félerejű, s 44 a gyalog gazda,

A paráznaság az egyetlen bűnfajta, amely mindegyik rétegnél előfordul, s hozzá nagy számban. Mégis arányítva leggyakoribb a félerejűeknél, (csaknem fele összes bűneseteiknek) és a gyalog gazdáknál (kétharmada összes bűneseteiknek).

Veszekedéssel, haraggal kapcsolatos esetek leggyakoribb résztvevői nemesek. Ugyancsak ez áll a templomi székrend körüli vitákra, panaszokra. A vallástalanság terén, mely fogalmat a vallási közösségre utaló esetek összefoglaló névéül használjuk (úrvacsorával nem élés, templomkerülés, káromkodás), szintén a nemeseké a vezető szerep.

Házastársak különélése az egészerejű gazdáknál a legtöbb. Vadházasságban viszont ebben az időszakban csak a koldus fia él.

Legérdekesebb képet ebben a bűnösszesítésben a nemesek mutatják. Először is az tűnik fel számunkra, hogy míg a falu lakosságának ele nyésző részét (5,4%-át) alkotják, a velük kapcsolatos esetek viszont a presbitérium elé került ügyek kb. 25%-a. Életformájuk a jegyzőkönyv alapján a cigándi parasztsággal teljesen azonosnak látszik, s gazdasági helyzetük sem üt el attól,⁴⁹ nemesi öntudatuk azonban vizsgált századunk első felében igen erős. Ennek gyakran hangot is adnak: „... mint paraszt leányok a Nemes Leányok közé az első székbe toloszkodnak a Templomban, még akkor is, mikor más székbe elférnének ...” — panaszol be pl. 1818-ban két nemeslány parasztleányokat.

Mint ismeretes, a nemesek világi bírói fóruma nem azonos a parasztok „Falusi Tanácsá”-val, ügyeiket saját helybeli hadnagyuk, ill. a járási szolgabíró intézi. Egyházi fegyelmezés szempontjából azonban elvben semmilyen

⁴⁸ A nemeseket nem vagyonuk alapján szétosztva vizsgáljuk, mivel úgy véljük, a cigándi parasztságon belül elfoglalt helyzetük szempontjából nemességük döntőbb.

⁴⁹ Nemesek vagyoni megoszlása: 3 egész-, 9 félerejű, 1 gyaloggazda.

megkülönböztetést nem élveznek: felettük is a presbitérium ítélkezik. A gyakorlat azonban ettől némileg eltérő képet mutat a 19. sz.-ban Cigándon.⁵⁰ Egyházhoz, presbitériumhoz való viszonyuk különösen alkalmas arra, hogy a parasztoktól való különállásukat bizonyítsa. „... ő neki a Vice Ispán se parantsol, nem hogy egy pap parantsolna” — jelenti ki a presbitérium előtt egy nemes 1807-ben. „... nemességében fuvalkodván fel, nem jön a Consistorium hivatalára” (1819) — látja a helyzetet világosan a konzisztórium is. Ugyancsak nemesek azok, akik leggyakrabban „attáz-zák” a prédikátort, presbitereket, sőt a prédikátornét is.

A presbitérium korszakunk elején még törekszik az egyenlőség elvének érvényesítésére. 1817-ben pl. ezt üzeni a konzisztórium a nemesasszonyoknak: „... a Templombeli elsőséghez és a Székekben való válogatáshoz, mivel legkisebb segedelemmel is ahhoz nem voltak, semmi jussuk nintsen...” Egy korábban idézett adatban is láttuk a presbitérium felzúdulását egy nemes lány ama kérése felett, hogy büntetését enyhítsék. A presbitérium felháborodását azonban a prédikátor már akkor is így csitítja le: „Hogy most ez a Nemes Leány meg akarja magát a Parasztoktól ebben is különböztetni: arról nem tehetünk — erőszakosan a Templomba való menetelre nem kényszeríthetjük... annyival inkább, hogy a járásbeli Szolga Bíró Úr is intercedál mellette.”

Látjuk tehát, hogy bár a presbiterek s a prédikátor is rossz szemmel nézi a nemesek „magok hatalma mutogatását” — erkölcsi súlyuk, hatalmi pozíciójuk már a 19. sz. legelején sem elég erős a nyílt szembenálláshoz. Amikor a nemesasszonyoknak szokásává válik (1820-as évek), hogy a templomban a prédikátorné számára kijelölt első székre járnak „tsak makatságból”, „nem akarván velek ujjat húzni, és illetlen annyival inkább erőszakos tseledetekre vetemedni sem az Ekla sem a Prédikátor vagy Prédikátorné” — úgy kerül ki az összeütközést, hogy még egy széket csináltatnak a prédikátorné számára.

Láttuk a bűnösszesítésből is, a nemeseknél a legtöbb a templomi székrend körüli vita, s ugyanakkor köztük a legnagyobb méretű a vallástalanság (káromkodás, templomkerülés). Az, hogy egyrészt köztük a legnagyobb a vallási közömbösség, de ugyanakkor ők tulajdonítják a legnagyobb jelentőséget a vallásos élet tekintélyemelő külsőségeinek, azt látszik bizonyítani hogy a 19. sz. első felében a nemesek vallási élete összességében formálisabb, mint a cigándi társadalom más részéé.

Ennek a nemesekkel kapcsolatos — látszólag kizárólag vallási — kérdés-

⁵⁰ Ez a helyzet országosan is: 1780-as évektől nemes ellen „már alig mer fegyelmi eljárást indítani az egyház”. (ILLYÉS, 1941, 162.)

nek véleményünk szerint társadalmi vetülete is van. Úgy véljük ugyanis, hogy a vallásos élet vizsgált korszakunkban Cigándon egyben a közösségi élet egyik legáltalánosabb megnyilvánulási formája is, s ezért képes tükrözni az adott társadalom életének bizonyos kérdéseit. Így a nemesség létének kérdésessé válását a 19. századi cigándi társadalomban. Az itt és ekkor, az egész közösségre érvényes, református egyház által képviselt értékeket a közösség más részénél érzik magukra nézve kötelezőnek.⁵¹ Ezzel, bár egy következő kor szabadabb gyakorlata számára jelzik az utat, az adott társadalommal aszinkronban vannak.

Megítélésünk szerint ugyancsak helyzetük kérdésessé válását tükrözi az a tény, hogy közöttük található a legtöbb veszekedéssel, haraggal kapcsolatos eset. Ezek nemcsak a nemesek — parasztok közti, de a nemesi társadalmon belüli ellentétekre is fényt vetnek: „Nemes Göntzi Família majd mind veszekedett egymással” (1815). Az adat valódi értékeléséhez tudnunk kell, hogy Cigánd összes nemesi családjainak (13) több mint fele (7): Göntzi.

A nemesekkel kapcsolatos társadalmi kérdés tovább követésére vizsgált századunk második felében nincs módunk, mivel utoljára 1845-ben kerül a presbitérium elé nemesember fegyelmezési esete. Felvetjük azonban annak a lehetőségét, hogy e negatív tény a kérdés háttérbe kerülésére utal.

Bűnstatisztikánk segítségével a cigándi parasztság többi rétegéről lényegesen kevesebb következtetést tudunk levonni. A vallástalansággal és a veszekedéssel kapcsolatos esetek jelentősége a másik három rétegnél jóval kisebb. Ez — a nemeseknél összehasonlítva — a református egyház értékeivel való nagyobb azonosulást, és közösségi életük harmonikusabb voltát bizonyítja. Ugyanakkor feltűnő, hogy a házastársak különélése, amely vizsgált korszakunkban igen ritka, mégis leggyakoribb az egészerejű gazdáknál. Megkockáztatjuk azt a véleményünket, talán ebben közrejátszhatott az is, hogy a vagyoni házasság szerepe ennél a rétegnél a legnagyobb.

Úgy gondoljuk, nem véletlen, hogy a vizsgált időperiódusban vadházasságban még csak a falu koldusának a fia él, tehát a falu legalacsonyabb státusú embere, akinek társadalmi megbecsültségén ez a tény már kevesebbet ronthatott.

2. Sitt elérkeztünk másik vizsgálati szempontunkhoz: társadalmi réteghez tartozásuk mellett, milyen a falu társadalmán belüli státusa a cigándi presbitérium elé kerülő bűnösöknek? A paráznság eseteinél kíséreljük nyomon követni ezt a kérdést, lévén a legelterjedtebb bűn mindegyik rétegnél.

⁵¹ Itt jegyezzük meg, hogy a káromkodással vádolt egyetlen asszony korszakunkban nemesasszony.

1807—39 között 62 paráznasággal kapcsolatos esetet büntetett a presbitérium. Ennek megoszlása a résztvevők társadalmi állapota szerint a következő:

özvegyasszony	— 6
szolgálatban levő személy	— 8
katona	— 3
idegen (nem falubeli)	— 3
	<hr/> 20

Tehát az esetek majdnem 1/3-ának egyik résztvevője — nevezzük így — különleges státusú a falu társadalmának zöméhez képest. Az eseteknek csak női résztvevőit vizsgálva az arány még nagyobb. Először is feltűnik számunkra bizonyos nevek ismétlődése: 7 névből 4 kétszer, 3 pedig háromszor fordul elő. Tehát a 62 esetből 17-nek a női résztvevője többszörösen parázna, az összes női paráznak 1/3-a (!).⁵²

Úgy gondoljuk, az sem véletlen, hogy a megesett lányok kerekén 1/3-a özvegy apjával vagy özvegy édesanyjával él együtt, amely körülmény lazább szülői felügyeletre utalhat. Erre mutat, hogy az összes női paráznához képest a többszörös parázna lányoknál még nagyobb a félárvaság aránya: a 7-ből 4 (több mint fele!).

Vannak persze a paráznaságért büntetett nők közt olyanok is, akiknek státusa több szempontból is „különleges” (félárva, szolgál). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy előfordul, a családban más is (szülő, testvér) volt már büntetve a presbitérium által. A 7 többszörösen parázna nőből 2 ilyen.

A paráznasági esetek igen nagy részének tehát valamilyen szempontból a társadalom periferiáján élő egyén a szereplője, akinek társadalmi státusa lazább (idegen, katona, özvegy, félárva) vagy kevésbé becsült (szolgáló, családban valaki vagy ő maga már büntetett). Így állapotának elkötelező ereje kisebb.

Másrészt ugyancsak az átlagosnál nagyobb erkölcsi szabadosságot mutat a társadalomnak az a része, amely a közösség egészére érvényes normarenden kívüli, mert felülállónak érzi magát. A nemeseken kívül, akiknek létszámukhoz képest a paráznasági esetekben való részvételi arányuk is igen nagy — gondolunk itt a falusi értelmiségre. Így a nótáriusnak a fia és lánya is eklézsiát követ 1822-ben, a kántortparáznaságban találják 1824-ben; rektort 1823-ban; tanító vadházasságban él 1846-ban stb. Bár a falusi tár-

⁵² A 62 eset 31 női résztvevőjéből leszámítunk 10-et, mert ezeknél alanya ugyanaz, a megmaradt 21-nek 7 az 1/3-a.

sadalomhoz érintőlegesen tartoznak, szerepük a példaadás miatt nem hagyható figyelmen kívül.

V.

Mielőtt megpróbálnánk a református egyháznak a 19. századi cigándi társadalomra gyakorolt hatását értékelni, nézzük meg, hogyan érvényesült ez a hatás az iskolai és a templomi oktatáson keresztül.

Amennyire a jegyzőkönyv adatai lehetségessé teszik, azt próbáljuk megállapítani: milyen tananyagot, milyen intenzitással tanultak a cigándi gyerekek vizsgált századunkban. A tananyagra vonatkozóan csak 1806-ból van adatunk: „tanult Kis Kátét és Sz. Históriát”, olvassuk a legtöbb gyerek neve mellett, néhány esetben pedig Soltárok, Superville⁵³ és abécés könyv a tananyag, tehát majdnem kizárólag vallási olvasmányok. Csak feltehetjük, hogy a vallási tananyagnak ez a szinte kizárólagossága a 19. sz. során továbbra is megmaradt. Ami az iskolalátogatás időtartamát illeti: 1 és 2 év között váltakozik, leggyakoribb mégis az 1 év és néhány hónapos időtartam.

Egy 1823-ból származó bejegyzés szerint azonban az iskolaköteles gyerekek több mint fele egyáltalán nem jár:

Nagycigándon	— jár 21, nem jár 32;
Kiscigándon	— jár 37, nem jár 35.

Hogy a szülők iskolázás elleni magatartása a század folyamán állandó probléma volt, tanúsítják a következő adatok. 1828: „... a Szülék gyermekeiket az Oskolába huzamos időkig nem küldik ...”; 1842: „... sok Szülék iskolába nem járatván gyermekeiket, mikor serdült kort érnek és az Úr vacsorájával éltetni kívánják Innepelőtt két három héttel Iskolába adván a nélkül hogy a betűt csak ösmernék is”. 1864: „Elhatározottatott, hogy a hanyag s gyermekeik boldogságával nem gondoló szüléket a gondnokok, mint helybeli iskolalátogatók, házankint megkeresve őket, a kezökben lévő hatalommal kényszerítsék gyermekeik iskoláztatására”.

Az egyháznak az iskolai nevelésen keresztül érvényesülő hatását nagy mértékben gyengíthette, hogy gyakran maguk a tanítók nem álltak eme értékrend magaslátán. 1824: A falubeliek tanúsítják, hogy a rektor egy más falubeli lakodalomban „széltiben tántzolt, hol maga, hol menyetské-

⁵³ Nem sikerült kinyomoznunk e tananyag mibenlétét.

kel és Leányokkal is . . . kantával hordatta a Bort”, „végre azt a rút dolgot tselekedte, hogy az üveg palatzkot meg ette, mellynek retségését és ropogását halván a jelenlévők, és látván, hogy tsupa vérben van a szája: sokan ki szaladtak a Házból, kivált mikor azt is látták, hogy a gyertyát és sirt is meg ette a palatzkra”. Ugyanakkor egy gyerek beszámolója szerint: „nem letzkéztetett most Rector Uram, hanem nekem parantsolta, hogy letzkéztessen meg a többit és ez sokszor volt így mikor a Rector Hetekről Hetekre nem volt otthon — hát a Cántor miért nem letzkéztetett benket? azért mert alszik-részeg”. Ugyanebben az évben figyelmeztetik a rektort: énekeljen a templomban és járjon hosszú ruhában „magok szégyenelvén a Halgatók, hogy kurta Ruhát viszen a Templomba”. 1826: „Jelentik a jelenlévők, hogy az egész nép megbotránkozott az O. Rectornak azon tselekedetebe, mely szerint a múlt vasárnap mihent Estvére ki jöttünk a Templomból, azonnal el ment a mezőre a maga zabját arattatni — és már ez a rossz consequentiája lesz, hogy mások követik példáját, ha úgymond a Papnak mesternek szabad vasárnap dolgozni: hát nekem miért ne volna szabad”. A következő évben ugyanezért intik meg a rektort. 1830: korábban a gazdasszonya, ekkor egy lány esik teherbe a tanítótól. 1842: részeges a tanító. 1845: a segédtanító részegen káromkodott; a volt tanító hitetlenül él más feleségével, „rossz példájok métely gyanánt terjedez”.

A presbitérium feladatai közé tartozik az iskolai oktatás színvonalának ellenőrzése, ezt azonban gyakran elhanyagolja. 1817-ből ezt olvassuk: „Már három esztendőttől fogva senki se lévén az oskolára való felvigyázásra ki rendeltetve. Ekkor a konzisztórium a 2 kurátoron kívül 4 konzisztóriálist jelöl ki „Oskola Vizitátoroknak”, akik a prédikátorral együtt minden hónapban kötelesek meglátogatni az iskolát.” Hogy az ellenőrzés ezt követően mennyire vált rendszeressé, nem tudjuk, színvonalára vonatkozóan azonban van adatunk. A jegyző már idézett 1855-ben kelt levelében a többi között kifogásolja, hogy az iskolalátogató presbitereket az öregség és nem a hozzáértés alapján választják ki.

Egy adat arra is utal (1879-ből), hogy a presbitérium kísérletet tesz a gyermekek iskolán kívüli magatartásának a szabályozására is: „Tapasztaltatván, hogy az iskolás gyermekek a helyett hogy iskolába gyülekezve, ott a vasárnapi időt valláserkölcsei olvasmányokkal töltenék, éppen vasárnapon szerte csaponganak a faluban, vagy a templom s parókia körül dulakodnak”. Ezért a consistórium megparancsolja a tanítónak, hogy a jövőben vasárnap is rendelje be a gyerekeket az iskolába.

Az egyház nem hagy fel az ifjúság valláserkölcsei nevelésével az iskola-köteles kor betöltése után sem. Századunk első harmadából még vannak adatok arra, hogy a fiatalok „feljárnak” vasárnap délutánonként a temp-

lomba vallási oktatásra.⁵⁴ Az ezt elmulasztókat házasságkötésük előtt „cenzúrára”⁵⁵ kötelezik. Hogy sokan mulasztják el a „feljárást”, azt a cenzúrázók nagy száma bizonyítja. 1824-ben 15 házasulandó legény és 5 lány tesz cenzúrárt (házasságkötések száma: 23); 1826-ban 14 legény és egy lány sem (házasságkötések száma: 19). 1828-ból van utoljára bejegyzés a jegyzőkönyvben cenzúrázókról. Hogy ez teljes megszűnését jelenti-e, nem tudjuk. A cenzúrára vont legények számából az is kitűnik, hogy elsősorban ők azok, akik nem látogatják a vasárnapi vallásoktatást. Ezt bizonyítja az az esperesi rendelet is (1818), hogy az ezt elmulasztó legényeket házasságkötésük előtt csak egyszer hirdetik ki. Ez a felső beavatkozás se elég hatásos azonban, mert 1830-ban ugyanez a panasz: „... a Szűzek rendesen oktattattak, de a legények a törvényeknek engedelmeskedni nem akartak”.

Jegyzőkönyvünkbe szükségképpen a negatívumokat jegyezték fel. Azonban ezeken keresztül is észrevehető, hogy a református egyház sokoldalúan hathat az ifjúságra. És ez a hatás már csak az egyház monopolizált szellemi helyzete miatt sem lehetett jelentéktelen.

VI.

Hogy a jegyzőkönyvből élénk álló 19. sz.-i cigándi parasztság mennyire azonosult a református egyház által képviselt értékekkel, azt 3 szálon próbáljuk értékelni: a református egyház fegyelmezéséhez való viszonyában; a vallási élet intenzitásán át; továbbá a református egyházétól eltérő értékek nyomait keresve.

Előre kell bocsátanunk, hogy — miként végig dolgozatunk során — most is csak a 19. századi cigándi állapotokra kívánjuk következtetéseinket kiterjeszteni, s megfigyeléseinket további kutatásokkal szeretnénk igazolni, differenciáltabbá tenni.

1. Mindenekelőtt szem előtt kell tartanunk, hogy vizsgált századunk a református egyházi fegyelmezés tekintetében hanyatló kor. Ennek a hanyatlásnak a jeleit már több oldalról megvizsgáltuk. Elemzésünk szempontjából mégis igen tanulságos e korszak, mert a hanyatlás szemünk láttára megy végbe.

Korszakunk elején, láttuk, az eklézsiakövetést nagy részben önként vállalják a bűnösök. Két ízben azt is megemlíti a jegyzőkönyv, hogy sírva hajtották végre az arra ítélték (1817, 1823). Az önként vállaláson kívül azon-

⁵⁴ A vasárnap délutáni vallásoktatás az első úrvacsoravételtől házasságkötésig tartana. (ILLYÉS, 1941. 144.)

⁵⁵ Házasságkötés előtt a vallási ismeretek felmérését szolgáló vizsga. (ILLYÉS, 1941, 144.)

ban e korai időszakban még az is előfordult, hogy a bűnös saját maga jelentette bűnét a lelkésznek vagy a presbitériumnak, vállalva még azt is, hogy ezáltal az eset a falu szájára kerül. 1820-ban egy előző udvarlójától teherbe esett menyasszony üzeni a konzisztóriumnak: „Addig nem kíván mátkájával kezet fogni, míg az Istent meg nem követi”. Ugyanebben az évben egy özvegyasszony és paráznatársa jön a prédikátorhoz: „admittálja őket a templomban, mert ők már nem szenvedhetik tovább a Lelki ismertetnek nyughatatlanságát”. 1814-ben egy házasságtörő asszonynak férje csak úgy bocsájt meg, ha eklézsiát követ. Ezek az adatok az egyház fegyelmezése mögött álló értékkel való azonosulásra vallanak.

Ezt mutatja a presbitérium fegyelmező, békítő eljárásainak az eredményessége is, vizsgált korszakunk elején: a veszekedők „jóra kötelezik magukat”, a templomkerülők megjelennek az úrasztalánál. 1814-ben egy bűnös „megköszönte a Consistoriumnak reá való vigyázását”. A jegyzőkönyv 1815-ben számol be az első sikertelen békítési kísérletről. A presbitérium ekkor még nem törődik bele könnyen a bűnös makacsságába: 1818-ban egy nősparáznaságát tagadó férfi ügyével 6 ízben foglalkozik a gyűlés, míg végül nem tehetvén mást, átadják ügyét a világi hatóságnak. A 20-as évektől gyakran végződik kudarcra a presbitérium fegyelmezési eljárása. Ebből a tényből azonban — úgy gondoljuk — legelsősorban a református egyháznak mint f e g y e l m e z ő t e s t ü l e t n e k a tekintélyvesztésére következtethetünk.

2. Nézzük a vallásos élet intenzitását. Templomkerülőket korszakunk legelejétől büntet a presbitérium. A büntetések alapján mégis úgy tűnik, növekszik mértéke. Nagyon megnő vizsgált századunk során a templomi rendetlen magaviseletről tanúskodó esetek száma is, s láttuk, a század végén a fegyelmezési munka szinte teljesen ebbe fullad.

A legtöbb baj a legényekkel van e téren. 1826: „Panaszolkodván a Káplán, hogy Innep napokon a Legények Karjába, véle gyenlő ehangú lármájokkal alkalmatlankodnak a Legények Prédikáció közben”. 1828: a legények kártyáznak a templomban; „A Templombeli karban járó Ifjú Legények folyton nagy zörgést, hallató szókkal való Beszédet és más alkalmatlanságokat vívén véghez, melyért a Prédikátor a múlt vasárnap is megszólította őket...”

A presbitérium ennek az állapotnak a megszüntetésére intézkedést hoz: „... meghatározatott, hogy edj vasárnap edjik, más vasárnap a másik egyházfi fog a karba fel menni”. 1820-ban az egyházfi helyett két konzisztoriális személyt rendelnek fel, akik szükség esetén testi fenyítéket is alkalmazhatnak. Hogy ez az intézkedés nem vált végérvényes gyakorlattá, bizonyítja, hogy 1887-ben ugyanilyen határozatot hoz a konzisztórium.

A bírának is kötelességévé teszik eme állapot orvoslását; „a mely Bíró . . . lármázó s a Templom körül alkalmatlankodó cselédet” lát, „azonnal fenyítse meg testi büntetéssel, hasonlóképpen tselekedvén a Templomba, a Tanítás alatt tolakodó, lármázó botránkoztatókkal”?

Ünneprontással 1818-ban foglalkozik először a presbitérium, s ebben is a fiatalság jár az élen: „Szembe tűnő lévén az Úr napjainak vagy a Vasárnapoknak a köznép kivált pedig az éretlen ifjak által való szabad és gyakori megrontása: ki fogja a Prédikátor jövő vasárnap hirdetni, hogy senki ennekutána, míg kétszer a Templomból ki nem jönnek, sem az utcán mások botránkoztatására karikázni, sem a kortsmán magát hegedültetni és tántrolni ne merészellyen . . .” Ez a felszólítás azonban nem elég hatékony; 1828-ban majd 1831-ben a konzisztórium újra kénytelen megállapítani: „a Törvények ellenére Ifjaink Vasárnap reggeli Templom után Muzsikáltatván ünnepet rontanak . . .”

Az ünnepnapok munkával való megrontása korszakunk elején még nem lehetett ennyire elterjedt. Ezt látszik bizonyítani az a közfelháborodás, amely 1826-ban a tanító ilyen tettét fogadja. 1831-től nem kerül többé ünneprontással kapcsolatos eset a presbitérium elé, valószínűnek tartjuk azonban; hogy már az olyan mértékű általánossá válás az ok, amely ellen kilátástalan volt felvenni a harcot.⁵⁶

Úgy gondoljuk, a vallási közömbösség bizonyos fokú terjedését bizonyítja az a jelenség is, hogy amíg vizsgált századunk elején az úrvacsorához szükséges kenyeret és bort általában egy-egy gazda ajánlja fel önként, addig a 20-as évektől általánossá válik, hogy senki se adván, a kurátor a falu maljától és kocsmájától kér.

Talán nem tévedünk, ha a vallási életben ugyanakkor egy formális vonást vélünk felfedezni. Ezt bizonyítja az az adat, hogy egy asszony — úrvacsoráról kijöve — a templom előtt nyilvánosan megrágalmaz egy lányt (1903). Egy férfi pedig azért nem jár templomba, mert nincs ünneplő ruhája (1821). Legszembetűnőbb jele azonban a templomi székrend körül — vizsgált századunkban — növekvő harc, amely nem egyszer templomi veszekedéssé, lökdösődéssé fajul.

Az említett formalizmusnak a nyomát találjuk magában a református egyházi fegyelmezésben is. Ennek gyakorlatában olyan szemlélet jutott szóhoz, amely a bűn súlyosságának a megítélésénél a botránkoztatás mértékét is mérlegelte. S míg korábban a paráznaság gondolatát is bünteti, később már csak annak látható, botránkoztató formáját, a „nagy hasat kapott” paráznákat. Az abszolút mértékből formai meggondolás miatt

⁵⁶ 1848—1900 közti időszakban kezd ILLYÉS szerint általánossá válni a vásár- és ünnepnapok munkával való megrontása. (ILLYÉS, 1941, 169.)

enged abban a korábban idézett ítéletében is, hogy bár a gyere idő előtt meglelt, de nem sokkal idő előtt, ezért a szülők büntetését elengedik. Ennek a szemléletnek a korábbi meglétéről tanúskodik maga az eklézsiakövetés is, amelynél a valódi megbánás helyett a közösség előtti megszégyenítésen van a hangsúly. Ezt a külsőségekre irányuló szemléletet érezzük abban is, hogy a büntetések egyre kevésbé célozzák valóban a bűn leküzdését, mint inkább a presbitérium tekintélyének a fenntartását. Erre a makacs bűnösökkel kapcsolatos többször is előforduló megfogalmazás vall: „Nem azért hogy nyilván penitenciát nem tartott, hanem, hogy a prédikátort két ízben kijátszotta” (1828). Miért „hurtzolja orránál fogva az Ecclesiát” (1818).

1888-ban határozatot hoz a presbitérium, hogy a vadházasságban élő párok számára nem ad széket a templom. 1896-ban pedig ezt a székből való kivezettetésig szigorítja. Ezekben az intézkedésekben a presbitérium nem saját eszközeivel büntet, hanem alkalmazkodik a kialakult helyzethez, s ezzel hozzájárul hívei formális szemléletének növekedéséhez.

3. A nép gyakorlata, megokolása alapján úgy tűnik, hogy a paráznaság bizonyos eseteit hallgatólagosan elfogadja. 1818-ban egy özvegyasszony így menti paráznaságát: „... ő azért engedett a Legény ösztönzésének, mivel azzal biztatta maga megátkozásával, hogy öt el veszi Feleségül...” 1824-ben csakugyan ezzel indokolja tettét egy leány: „Házasság fejében tselekedte”. Ezek az adatok azért is valószínűvé teszik, hogy a jegyesek házasság előtti viszonyát sem ítélték meg ugyanolyan szigorúan, mint a paráznaság más eseteit.

Van egy adatunk arról, hogy egy szolgálégény teherbe ejtette, majd feleségül vette nemesi gazdája lányát. Ugyanakkor egy recens gyűjtésből származó adat szerint, ha egy nagyobb gazda nem tudta lányát férjhezadni, „fogadtak egy szolgálégényt, s az addig szolgált, míg a lányt is megkapta”.⁵⁷ Ennek alapján elképzelhető, hogy a szerelmen kívül más ehhez hasonló indítékkal is történt paráznaság.

A cigándi anyakönyv tanúsága szerint az 50-es években igen megnövekszik a faluban született törvénytelen gyermekek száma: 1840 : 2, 1841 : 1, 1842 : 2, 1846 : 3, 1856 : 5, 1857 : 7, 1858 : 10, 1861 : 12 eset stb. Talán nem tévedünk, ha ebben — SZEREMLEI⁵⁸ nyomán — szerepét látjuk azoknak a

⁵⁷ Fülöp Károlyné, 72. é.

⁵⁸ „... 1853-ban közzétette (a kormány), hogy a hadköteleseket 24-edik évök betöltése előtt esketni nem szabad, a következő évben pedig megszabta, hogy a 22-edik éven alól általában egy férfinak sem szabad nősülni. Ily rendszabályok nálunk, hol azelőtt a 18-ik év után a férfiak általában nősülni szoktak, okvetlenül elő kellett idézni a prostitúciót, s a katonák rövidesen a törvénytelen együttéléseknek, nálunk eddig hallatlan számát idézték elő, melyek aztán másoknál annál inkább utánzásra találtak, mert az ily felek mind az egyházi, mind a polgári adózás tekintetében előnyt élveznek”.

törvényeknek, amelyek a legények nősülését csak 22, ill. 24. életévük betöltése után engedélyezik.

Vizsgált századunk utolsó harmadában a vadházasság is igen elterjed, szinte polgárjogot nyer: „gyülekezetünkben a vadházasság, a melynek megátlására már itt e presbitériumban is oly sokszor és sokféle intézkedések tétettek, nem hogy szűnőfélben volna, hanem ellenkezőleg napról-napra ijesztőbb arányokat ölt, úgy annyira, hogy mamár az ilyen vadházasságot cseppet sem restellik, nem csak, hanem az ebben élők — különösen az asszonyok — annyira tisztességes sőt helyénvalónak tartják az egészet, hogy a templomban a legelőkelőbb helyekre tolakodnak...” (1896).

Korszakunkon belül a szüzesség és a házasság állapot értékének bizonyos fokú csökkenésével egyidejűleg, egy — az egyház értékrendjével ellentétes — érdeknéző, anyagiasság szemlélet térhódítására utal néhány adatunk. A cigándi parasztság gyakorlatában ez az érdeknéző szemlélet bizonyos szituációkban kizorít korábbi értékeket. Erre utal már fenti, paráznasággal kapcsolatos adataink egy része is. 1824-ben egy teherbe esett özvegyasszony 73 éves öregembert vall gyermeke apjának. Mint a vizsgálat kideríti, „adományhoz való reménységből” vallott az idős emberre a tényleges tettes helyett.

Az anyagi szempont válik — mint közismert — országosan a módosabb gazdák házasságkötésének fő szempontjává. Ez ellen a cigándi egyház egy 1913-ból származó adat szerint, még egy általa igen központinak tartott érték: a házasság kötelező szentségének a feladásával is harcol. Egy „vonzalom nélkül, tisztán rábeszélés alapján kötött” házasságban békétlenül együttélő házaspárt felszólít: „Amelyik önző anyagi érdekből nem válik el, attól az eltiltják az úrvacsorát.” (!)

A református egyház által értékként hangsúlyozott házastársi kitartással szemben, az anyagiasság szemlélet érvényesülését mutatják a következő adatok is: „el hajtotta Feleségét a Házából, prédálással vádolván azt” (1826).

Hat hónapig tartó házasság után szüleihez visszaköltöző fiatalasszonyt férje többszöri hívása ellenére se engedték vissza szülei: „mert egyetlen gyermekek és a munkás kézre nekik is szükségük van”. A férj odamenne vőnek, de ajánlatát csak úgy fogadják el, ha előzőleg felesége nevére irat 2 hold földet. Ebbe viszont a férj szülei nem egyeznek bele (1913).

Az anyagiasság szemléletnek más téren való jelentkezése, hogy a parókia földjét művelő emberek már csak áldomás ígéretére hajlandók dolgozni — mint azt a lelkész 1823-ban panaszkolja. Vagy az is, hogy az 1820-as évek-től senki se ad az úrvacsorához kenyeret, bort.

Láttuk, századunk végén újra megjelenik a pénzbüntetés a presbitérium

büntetésmódjai között. Ezzel, úgy véljük, az eklézsia a kialakult állapothoz alkalmazkodik, s ilyen módon akaratlanul is az általa képviselt értékek ellen dolgozik.

*

Több szálon át is megrajzoltuk azt a folyamatot, ahogy a cigándi egyház hatalmi helyzete megrendül. Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy a református egyház mint fegyelmező testület, nem azonos teljesen a református egyházzal mint ideológiai intézménnyel. Előbbi az utóbbinak csak egy részfunkciója, eggyel több lehetőség számára, hogy érvényt szerezzen értékrendjének. Láttuk, hogy ebben a gyakorlatában gyakran saját értékei ellen hatott, azáltal, hogy fegyelmezői hatalmát formális eszközök árán is fenn kívánta tartani.

Századunk során az egyház monopolizált szellemi helyzetet élvezett Cigándon. A bíraskodás, iskolai nevelés és vallásgyakorlás többszörös szálán keresztül volt módja az értékrend alakítására. Jegyzőkönyvünk természetéből következően csak a negatívumokat, az értékrendtől való eltérést regisztrálhattuk. Az azonban így is valamennyire kitűnt: az egyház értékrendjével való azonosulás tekintetében különbség tapasztalható a cigándi társadalmon belül. Az ettől való eltérés a falu társadalmának periferiáin a legerősebb (vö. bizonytalan, különleges státusúak, nemesek). Feltevésünk szerint a falu társadalmi rétegein belül is különbség mutatkozik ezen a téren, ennek vizsgálatához jelen anyagunk azonban nem elegendő. Meg kell itt említenünk a nemek között e téren mutatkozó eltéréseket is. A nők az eklézsiakövetésnek nagyobb számban vetik alá magukat, mint a férfiak. A bűnök terén a káromkodástól eltekintve, a nők kb. egyenlő arányban vesznek részt. A vallástalansággal kapcsolatos esetek legnagyobb részének azonban férfi a szereplője, sőt, tovább szűkítve: legény. Feltesszük azonban, hogy a két nem közti tudati-érzelmi különbségen túl szerepe van ebben annak is, hogy egy nő — különösen leány — társadalmi presztízsét (s ezzel pl. férjhezmenési esélyeit) jobban rontja a vallástalan hírnév. Egy szóval a társadalom elvárása ezen a téren más a férfi-, mint nőtagjai iránt.

Eddig a cigándi református egyháznak az értékrendre gyakorolt hatását vizsgáltuk. Valódi jelentőségének megértéséhez azonban, úgy véljük, szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az egyház, a vallásos élet, a falusi társadalomban a közösségi élet egyfajta keretét is alkotja. Gondoljunk csak akár a vasárnapi istentiszteletekre, amelyek egyben találkozási, beszélgetési alkalmat és még sok minden mást jelentenek az egész közösség számára. És itt a hangsúly az egész szón van.

A vizsgált 19. sz. során, a falu társadalmának fokozódó differenciálódásá-

val az ellentétek áttevődnek a vallási élet területére is (vö. székrend). Láttuk az egyház is fegyelmező munkájában idővel alkalmazkodik a társadalmi különbségekhez. Azzal, hogy e különbségeknek valamennyire saját határain belül is teret enged, veszít jelentőségéből mint a közösség egésze számára keretet nyújtó intézmény. (Ugyanakkor egyetlen ilyen intézmény marad továbbra is.) A folyamat azonban, úgy véljük, két irányú. A vallási élet bizonyos fokú hanyatlásában — sok más tényezőn túl — tükröződik véleményünk szerint a közösségi élet hagyományos keretei bomlásának a 19. sz.-ban felerősödő folyamata, amellyel együtt jár a közös értékek bizonyos fokú devalválódása is. Mivel a vallás elsősorban közösségi élmény, gyakorlat, Cigádon a közösség (tehát a keret) bomlásával gyengül maga a tartalom is. Ugyanakkor a vallásos élet közösségi jellegéből fakadó formák, bizonyos tartalmi szegényedés ellenére is külsőségeiben régi állapotában segítenek fenntartani a vallásos gyakorlatot. A tartalom és forma ilyen eltolódása miatt érzünk a 19. sz.-i cigándi parasztság vallásos életében egy formális vonást. Természetesen csak tendenciákról, s nem végbement folyamatokról beszélünk.

Katalin Jávör

DIE SCHLUSSFOLGERUNGEN AUS EINEM PRESBYTERIUMSPROTOKOLL AUS DEM 19. JAHRHUNDERT

Die Studie analysiert eine Presbyteriumsprotokoll aus dem 19. Jahrhundert. Diese Protokolle sind Dokumente der in der reformierten Kirche üblichen Disziplin, die über die Tätigkeit des Presbyteriums in Bezug auf die moralische Regelung des Volkslebens der reformierten Dörfer, vor allem aber über die von ihm gelegentlich durchgeführten Strafprozeduren verfertigt wurden. Die Autorin untersucht, wie die reformierte Kirche in dem untersuchten Dorf *Cigánd* durch ihre Disziplinierung und durch die ganze Atmosphäre der Religiosität auf die Bildung der moralischen Wertordnung und der Denkweise der Bauerschaft im Laufe des 19. Jahrhunderts gewirkt hat.

Es nahm der Autorin im Laufe des untersuchten Jahrhunderts bei der Bauerschaft von *Cigánd* eine gewisse Formalität des religiösen Lebens und zugleich auch eine gegen die von der Kirche vertretenen Werte gewissermassen opponierende, habsüchtig-materielle Anschauungsweise zu.

Die Disziplinierung durch die Kirche verlor seit Ende der zwanziger Jahre immer mehr an Wirkung, und da sie oft ihre Autorität auch durch formale Mittel aufrechterhalten versuchte, arbeitete sie gegen ihre eigenen Interessen.

Doch unbeschadet der im Laufe des 19. Jahrhunderts festgestellten Autoritätseinbusse der reformierten Kirche schien die ausgeübte Wirkung auf die Wertordnung der Bauern von *Cigánd* sehr stark zu sein.

IRODALOM

FÉL Edit—HÓFER Tamás

1970 *Proper Peasants.*

HÉZSER Emil

1900 *A tállyai ref. egyház története*
1540—1900. Bp.

ILLYÉS Endre

1936 *A magyar református földművelő*
ifjúság lelkigondozásának törté-
nete. Debrecen.

1941 *Egyházfegyelem a magyar refor-*
mátus egyházban (XVI—XIX.
századokban). Debrecen.

KARDOS László

1969 *Egyház és vallásos élet egy mai*
faluban (Bakonycsernye — 1965)
Bp.

KISS Kálmán

1878 *A szatmári ref. egyházmegye*
története. Kecskemét.

MEDGYESI Pál

1934 *Rövid tanítás a presbitériumról*
avagy Egyházi Tanácsról. Bp.

SZEREMLEI Sámuel

1938 *A hódmezővásárhelyi ref. egyház*
története. Hódmezővásárhely.

KÉT SZERELMI DALTÍPUSUNKRÓL

(KÍSÉRLET A FOLKLORISZTIKA ÚJ MÓDSZEREINEK ALKALMAZÁSÁRA)

I. Az utóbbi években sokat vitatkoztunk arról, hogy a nyelvészetben új korszakot nyitó módszerek alkalmasak-e a folklorisztika problémáinak megoldására. Elég, ha az 1968 őszén megrendezett „A társadalmi tudat formáinak modelljei” című kerekasztal-megbeszélésre, és az 1970 januárjában megtartott „A művészi közérthetőség struktúrája” témájú vitaülésre utalunk.¹ Ezeken a megbeszéléseken, s az azóta is gyűrűző szakmai vitákon a szemünk láttára bontakoztak ki azok az elvi és módszertani lehetőségek, amelyek alkalmazásával gyorsabban és eredményesebben oldhatók meg a folklorisztika kutatási feladatai. De ezek a viták és az új, összefoglalóan strukturalistának nevezett módszerek az interdiszciplináris kapcsolatok nem várt kiszélesítésével újabb szempontokkal is gazdagították kutatásainkat.

II. Tanulmányomban két népdaltípusunk újszerű elemzése kapcsán válaszolnék néhány olyan vitás kérdésre, amelyek jogosan merülnek fel minden kutatóban, s amelyek megoldását csak a konkrét, folklorisztikai vizsgálatok és a témánként csoportosuló kísérleti tanulmányok sora biztosíthatja.

A legtöbbet vitatott kérdések — a népi líra kutatása szempontjából sarkítva őket — a következők:

1. A variánsokban élő népdalok megragadhatók-e a strukturalista elemzés számára; s ha igen, a folklóralkotások mely szintjéről, milyen rendeződési egységből kell az elemzésnek kiindulnia?
2. Jelezheti-e, illetőleg jelzi-e a megkonstruált népdal[típus]modell a történeti változásokat?
3. Segíthetnek-e a strukturalista elemzések az olyan centrális kérdések

¹ „A társadalmi tudat formáinak modelljei” c. kerekasztal-megbeszélés anyagát lásd VOIGT, 1969a. Valóság. 4. és ennek folklorisztikai vonatkozású előadásait: VOIGT, 1969b. — „A művészi közérthetőség struktúrája” c. vitaülés előadásai egyelőre csak stencilezett formában hozzáférhetők, magáról a másfél napos vitaülésről az Élet és Irodalom c. hetilapban (XIV. évf. 4. sz. 1970. jan. 24.) olvashatjuk HERNÁDI Miklós ismertető összefoglalását.

megválaszolásában, tisztázásában mint:

- a lírai műfajok genezise és tipologizálása;
- a népköltészet alkotási folyamata és variálódása;
- az irodalmi és folklór alkotások közötti különbségek;
- az egyéniség szerepe a népköltészeti alkotás létrejöttében stb.

III. 1. Tanulmányomhoz ERDÉLYI 1847. II. és BERZE NAGY 1940. I. kötetéből válogattam a szerelmi panasz és szerelmi kesergés típusú dalokat. E két népdalgyűjtemény kiválasztását az indokolta, hogy időben ezek a gyűjtemények állnak a legtávolabb egymástól, s így az elemzések során némi lehetőségem adódott a történeti változások megfigyelésére is. Köztudott, hogy ezek a kiadványok sem tartalmaznak hitelesnek mondható népköltészeti anyagot, s ez a tény leszűkítheti eredményeink érvényességi körét.²

Kiindulásként a két népdaltípusról hadd mondjunk el annyit, hogy amikor a szerelmi dalok típusösszeállítását vizsgáltam³ (elsősorban grammatikai struktúrájuk és információ típusaik szerint különítve el egymástól a dalokat), a szerelmi panaszt az különböztette meg a kesergéstől, hogy információinak konkrét iránya volt, az énekes (egyes szám 1. sz.) közvetlenül panaszkodott az Istennek, vagy kedvesének (egyes szám 2. sz.), s időnként válaszadásra is bírta őt; míg keserveit monológyszerűen adta elő, s a dalba foglalt információknak nem volt konkrét „címzettje”, iránya.

2. Ez alkalommal a dalsorok és az egyes versszakok közötti értelmi összefüggéseket állítottam az elemzés központjába, s azt kutattam, hogy kimutatható-e valamilyen összefüggés a szöveg lényegi mondanivalója és a dalok szerkezeti felépítése között. Ez a kérdés már azért is figyelemre méltó, mert megoldásával konkretizálni tudnánk azt az általános tételt, miszerint „a népköltészet variánsokban él”. A variálódás elméletének a kidolgozása ORTUTAY Gyula nevéhez fűződik.⁴ E jelenség szabályszerűségeit vizsgálta egzakt módon KATONA Imre tanulmánya is⁵ és az a megállapítása, mely szerint a dalszövegek ott a legstabilabbak, ahol a dallam a legváltozékonyabb, alapvető jelentőségű a további zene- és szövegfolklorisztikai kuta-

² Itt kell megjegyeznem, hogy a gyűjteményekben polistrofikus alkotásként közölt dalok közül valószínűleg az alábbiak nem azok, hanem különböző dalok kontaminációi. ERDÉLYI, II.: 5; 25; 59; 60; 68; 211; 284; BERZE NAGY, I.: 14; 99; 150; f. 100; Az elemzések során (függetlenül attól, hogy a gyűjtő ezeket a dalokat egyetlen alkotásnak minősítette), külön alkotásnak tekintettem minden olyan dalszöveget, amelyben a kontamináció nyilvánvaló, ill. az olyat, amelyben a problémák strófaként lezárulnak.

³ KÜLLÖS Imola, 1970.

⁴ ORTUTAY Gyula, 1959.

⁵ KATONA Imre, 1969.

tások számára. Tanulmányom éppen ezt a megállapítást szeretné differenciálni, s a variálódás törvényszerűségeit homogén (azonos műfajtypusú) dalokon megfigyelni.

A dalszövegek elemzésének során abból a feltevésből indultam ki, hogy minden szubjektív-lírai dal valamilyen személyes problémával foglalkozik, több-kevesebb részletezéssel kifejti azt, majd a dal végén lezárja = megoldja. Valahogyan így:

„Annyi nekem az irigyem, Mint a fűszál a nagy réten; Hol felvesznek, hol letesznek Az irigyek majd megésznek.	← problémafelvetés (I.)
A világnak irigyei El akarnak emészteni. El akarnak emészteni, De az isten nem engedi.”	← problémakifejtés (II.)
	← problémamegoldás (III.)

(ERDÉLYI, II. 1847. 207. sz.)

A probléma „megoldás” természetesen csak a gondolatsor lezárását jelenti és igen ritkán valóságos megoldást. A vizsgált daltípusoknál egyébként is a legtöbbször tagadó, negatív jellegű a zárósor („elhagyott a szeretőm, többet nem szeretek igazán, hamarosan meghalok,” ... stb.). Az olyan egystrófás lírai dalokban, amelyekben a természeti képsorok töltik ki a dal nagyrészét, nehéz megtalálnunk a problémáknak ezt a hármas egységét. A legtöbbször nincs is bennük meg, ti. a dal énekese csak az utolsó sorban üt meg személyes hangot, tehát egyetlen sorban „veti fel”, és „oldja meg”, azaz „jelzi” problémáját. Ilyenkor a megelőző sorokban valóban a prekon-dicionálás a funkciója, sőt a személyes problémák „természeti nyelvre” fordított „felvetésének” és „kifejtésének” is felfoghatjuk őket. Ez azonban nem érvényes minden népdalkezdetre,⁶ s ebben a tanulmányban csak az emberi vonatkozású, személyes problémákat vettük figyelembe.

3. Megvizsgáltam tehát a két dalgyűjtemény összes szerelmi panasz-dalát és kesergését, szám szerint 11 + 8, illetőleg 18 + 22 dalt,⁷ azt figyelve:

⁶ Itt vitába kell szállnom HANKISS Elemér, 1969. általánosító jellegű tanulmányával.

⁷ Szerelmi kesergés: ERDÉLYI, II.: 5; 29; 30; 60; 76; 79; 86; 119; 124; 128; 130; 205; 207; 238; 243; 280; 284; 353. — BERZE NAGY, I. /3, a: 9; 14; 20; 65; 84; 88; 89; 96; 99; 110; 115; 117; 118; 120; 125; 133; 134; 143; 151; (f.): 35; 83; 100.

Szerelmi panasz: ERDÉLYI, II.: 11; 25; 58; 59; 68; 102; 146; 211; 225; 226; 329. — BERZE NAGY, I. /3, a: 53; 57; 60; 64; 78; 86; 123; 150.

van-e különbség időben és típusonként a dalok probléma-terheltsége között; azaz: hány sorban tudja „megoldani” a népdal az énekes személyes problémáit.

Megjegyzendő, hogy a két gyűjtemény közötti alapvető különbség az volt, hogy az ERDÉLYIben jóval hosszabbak, több szakaszból állók a dalszövegek, mint a BERZE NAGY-féle gyűjteményben.

Az ERDÉLYI gyűjtötte anyagban mindössze 5 db 1 strófás kesergés volt, de a 18 dalból 9-ben (tehát még 4 db nem 1 strófásban) strófánként vetődött fel és zárult is le a probléma. Ezek a következők voltak: 29; 30; 86; 119; 124; 128; 130; 243; 353. A fennmaradó 9 polistrofikus dalszövegben általában az első strófa végén, vagy a második elején vetődik fel az énekes személyes problémája, amelyet a közbülső sorokban, ill. szakaszokban részletez, és az utolsó versszakban zár le. A BERZE NAGY I. kötetében a 22 db szerelmi kesergésből 13 db az 1 strófás, de még 6 esetben (tehát összesen 19-ben) strófánként vetődik fel és oldódik meg a dal központi mondanivalójaként funkcionáló probléma. Csak 3 alkalommal találkozunk olyan nyilvánvalóan polistrofikus szöveggel (14; 143; f. 100), amelyben az egész dalon végighúzódik a probléma. Ez a három szöveg is egy és ugyanazon dal szövegvariánsa.

A két gyűjtemény szerelmi panaszai összesen fele annyian sincsenek (11 + 8), mint a kesergések. Az ERDÉLYIben a dalok fele (6 db) strófánként veti fel és oldja meg, a problémákat — ezek a következők: 11; 146; 211; 225; 226; 239 —, a BERZE NAGY-féle gyűjteményben mindegyik panaszos dal így viselkedik, annak ellenére, hogy 8 db-ból 5 db két strófás.

Abban az esetben, amikor a polistrofikus alkotásként közölt dalok úgy viselkednek, mintha monostrofikus alkotások lennének — tehát strófánként lezárják a problémákat —, a következő lehetőségeket kell figyelembe vennünk:

- A) Az alkotás nem polistrofikus, hanem több azonos típusú, azonos hangvételű, hangulatú versszak kontaminációja. A jelenség:
- az adatközlő pontatlanságával, az „egybeénekléssel”,
 - a gyűjtő figyelmetlenségével, hozzá nem értésével,
 - kiadói, nyomdatechnikai (javítgatás, átírás) okokkal magyarázható.⁸ (Pl. ERDÉLYI: 211; 284, BERZE NAGY: 14).

⁸ Megjegyzendő, hogy a kontamináció néha olyan sikerült, hogy az egymást követő szakaszok érzelmi, hangulati fokozásként foghatók fel. — A folklórszövegek esztétikai vizsgálatakor a „rontásnak” ezt a pozitív megnyilatkozását is figyelembe kell majd venni, hiszen így, a legkedveltebb strófák egybeéneklésével, összekapcsolásával az „eredeti” daloknál hatásosabb, művészebb dalszöveg jön létre.

B) Az alkotás többi versszaka szövegében azonos elemeket mutat az indító szakasszal, hangulata is azonos, vagy fokozásos jellegű, de nem vet fel semmiféle személyesnek mondható problémát (Pl. BERZE NAGY: 64), ill. az első szakaszban felvetett problémát újabb aspektusban [= új problémaként] adja elő. (Pl. BERZE NAGY: 86; ERDÉLYI: 225).

C) A lírai dal egyszerre több problémával is foglalkozik, s dal végén külön-külön oldja meg azokat. (Erre a lehetőségre ugyan még nem találtam példát, csak a rend kedvéért emlitem meg.)

Lezárva a gondolatsort: a két gyűjtemény dalainak összehasonlításakor kiderül, hogy a rövid, új stílusú népdalok probléma-terheltsége nagyobb, mint az ERDÉLYI-gyűjtemény régebbi stílusú, hosszabb dalaié.

4. Második vizsgálati szempontunk a daltípusok soronkénti probléma-terheltségének kimutatása. volt. Táblázatomban 1—16. írtam fel a sorszámokat, s ez 4 soros szakaszokra lebontva 4 strófát is jelöl. (Ennél hosszabb lírai kesergéssel, ill. panasszal nem találkoztam a gyűjteményekben.) Mivel nem az egyes szakaszok, hanem a sorok hangsúlyos, ill. hangsúlytalan voltát vizsgáltam, könnyedén bele tudtam illeszteni táblázatom rendjébe a 2×7 és a 2×5 soros dalokat is.

Külön-külön rovatban jelöltem a probléma felvetését (I.), a kifejtését (II.), a lezárását (III.) és az egyes sorok viszonyát. Ennek a viszonynak számadatai vízszintesen helyezkednek el. De ha ugyanezeket a számoszlopokat függőlegesen olvassuk le, és a soronként jelentkező problémák számát összeadjuk, arról is képet kapunk, hogy melyik problémafázis hányadik strófában a leghangsúlyosabb, illetőleg melyik problémafázis jellemzi leginkább magát a daltípust.

Amint a táblázatból kiderül: a két daltípusban a probléma-fázisok csaknem azonos sorokban jelennek meg. A probléma I. a keservesnél a 2. sorban, bár több strófás szöveg esetén az első versszak 3—4. sora is jelentős szerephez jut. A panasznál rendszerint a 3. sorban jelentkezik a probléma, de a dal hosszúságától függően a 2. és 4. sor is funkcionálhat ilyenképpen. A probléma II.-t a keservesek 3. sorában, illetőleg a második versszakában találjuk meg; a panaszoknál a 2. és 3. soroké, illetőleg a második versszakoké a probléma kifejtésének feladata. A probléma III. mindkét típusnál a 4. [illetőleg az utolsó] sorokban jelentkezik, de a keserveseknél az első-második, a panaszoknál pedig inkább a második-harmadik strófában.

Ha összeszámoljuk az egyes probléma-fázisok típusonkénti gyakoriságát, a következő arányokat kapjuk:

	I.	II.	III.
keserves	91	63 :	63
panasz	(42 :	31 :	49)
	84 :	62 :	98

(Csak az egyszerűbb összehasonlítás kedvéért szoroztuk meg 2-vel a panasz számadatait, hiszen csaknem fele annyi panaszunk volt, mint keservesünk.)

Ezek a számarányok elárulják, hogy a kesergések leglényegesebb alkotóeleme a problémák jelzése (I), de amennyiben az énekes ezeket részleteiben is ismerteti, a dal végén pozitív vagy negatív érzelmi reakcióval visszautal ezekre, azaz lezárja valahogy a problémákat. Mindenesetre az jól látszik, hogy a probléma II. és III. kevésbé hangsúlyos e daltípusban, mint a probléma I.

A panaszok viszont a problémák lezárását (III.) és jelzését (I.) tartják igen fontosnak, a panaszok kifejtésére (II.) csak ritkán kerül sor. Bizonyára tanulságos lenne, ha a különböző lírai daltípusok összes-probléma gazdagságát is megvizsgálnánk, erre azonban ilyen kis mennyiségű dal esetén nem érdemes vállalkozni. Két daltípusunk közül a szerelmi panasz bizonyult színesebbnek, probléma dúsabbnak, ez indokolja grammatikai viszonystruktúrájának mozgalmasabb voltát is. A párbeszédes, vagy félig konverzálo formába több életanyag fér, mint a magános, meghatározott (közvetlen) hallgatóság nélküli monológba.

A fentihez hasonló kísérleti elemzésekéből adódó aránypárok természetesen csak jóval nagyobb mennyiségű és heterogénebb dalanyag esetében lehetnének teljesen hitelesek, ezeket a vizsgálatokat azonban már számítógépek segítségével kellene elvégeznünk.

De mivel ezek a mikrovizsgálatok is jelzik lírai dalkutatásunk megoldandó feladatait, részleges eredményeikre érdemes felfigyelnünk.

IV. Korrekcióra szorulnak korábbi elgondolásaink, — például a lírai dalalkotás folyamatát és a variálódást illetően.

KATONA Imre fentebb említett dolgozata szerint: „egyetlen szakasz bárhol módosítható...” és „az új mondanivaló megformálása egy-egy versszak bármely pontján akadálytalanul lehetséges”⁹ — jóllehet az általa idézett „variánsvizsgálati-példasorok” nem tartalmaznak új mondanivalót, csupán bizonyos lexikai változásokat mutatnak.

Éppen az iménti probléma-központú és statisztikai módszerrel operáló kísérlet igazolja, hogy daltípusonként változó, mely sorok variálhatók

⁹ Lásd KATONA Imre, 1969, 401.

anélkül, hogy ez a variálódás a dal lényegi mondanivalóját érintené, azaz daltípusonként változik a dal mondanivalójának szövegbeli helye, szerkezeti súlypontja.

K es e r v e s		P a n a s z		
	Probléma I. 91	Probléma I. 42		
versszak-szám	I. II. III. IV.	I. II. III. IV.		versszak-szám
1. sorok	$12 + 6 + 3 + 1 = 22$	$4 + 2 + 1 + 0 = 7$		1. sorok
2. sorok	$20 + 4 + 3 + 0 = 27$	$8 + 2 + 1 + 0 = 11$		2. sorok
3. sorok	$19 + 3 + 3 + 0 = 25$	$9 + 4 + 0 + 0 = 13$		3. sorok
4. sorok	$13 + 3 + 1 + 0 = 17$	$9 + 2 + 0 + 0 = 11$		4. sorok
	Probléma II. 63	Probléma II. 31		
versszak-szám	I. II. III. IV.	I. II. III. IV.		versszak-szám
1. sorok	$1 + 9 + 2 + 2 = 14$	$0 + 5 + 2 + 0 = 7$		1. sorok
2. sorok	$3 + 8 + 3 + 2 = 16$	$2 + 6 + 2 + 0 = 10$		2. sorok
3. sorok	$11 + 9 + 2 + 0 = 22$	$7 + 3 + 0 + 0 = 10$		3. sorok
4. sorok	$1 + 6 + 4 + 0 = 11$	$1 + 3 + 0 + 0 = 4$		4. sorok
	Probléma III. 63	Probléma III. 49		
versszak-szám	I. II. III. IV.	I. II. III. IV.		versszak-szám
1. sorok	$1 + 2 + 0 + 1 = 4$	$0 + 3 + 4 + 1 = 8$		1. sorok
2. sorok	$1 + 6 + 1 + 2 = 10$	$0 + 3 + 4 + 1 = 8$		2. sorok
3. sorok	$4 + 4 + 3 + 3 = 14$	$1 + 4 + 6 + 0 = 11$		3. sorok
4. sorok	$22 + 6 + 4 + 3 = 35$	$8 + 8 + 6 + 0 = 22$		4. sorok

A vers struktúrák és típusmodellek feltárásával bizonyossá vált, hogy a folklórban kétféle variálódás van: egy lexikai, amely valóban bekövetkezhet a szöveg bármely pontján anélkül, hogy a dal lényegén (mondanivalóján → funkcióján → grammatikai szerkezetén → struktúráján → típusán) változtatna, s egy olyan variálódás, amely a szöveg grammatikai szerkezetének megváltoztatásával az imént felsorolt tényezők mindegyikét módosítja. (Jól példázza ezt a BERZE NAGY-gyűjtemény 150–151. dalának szövege.)¹⁰

Mivel a variálódás első (lexikai) formája, a szövegvariáns a gyakoribb, a variánsokban élő népdalok elemzésének mindig a műfajok-

¹⁰ KÜLLÖS Imola, 1970.

ból, méginkább a műfajtípusokból kell kiindulnia, hiszen ezek azok a szerveződési egységek, amelyekben a folklóralkotások könnyűszerrel megragadhatók, annál is inkább, mert mindegyik dal valamelyik típus „elénekelt” változata. A típusok szigorú, szerkesztésbeli törvényeit egyetlen énekes sem változtathatja meg önkényesen, mert ... „a nyelv is és a folklór is kollektív megegyezést követ, és tudatalatti közösségi kontrollnak van alávetve”.¹¹ Ebből következik a folklóralkotások hagyományos volta, az egyes műfajok, műfajtípusok évszázadok alatt mit sem változó struktúrája. A folkloristának a modelleket kell tehát megkeresnie ahhoz, hogy a népköltészet műfajait tipologizálni tudja, és ahhoz is, hogy bármilyen szempontból elemezhesse.

Amikor az énekes úgy változtat a dalon, hogy annak grammatikai, szerkezeti rendje változik meg, a dal szükségszerűen alkalmazkodik — éppen a közösségi hagyomány (= kontroll) nyomása alatt valamelyik másik daltípus szerkesztésbeli törvényeihez. Az olyan alkotások, amelyek „egyéni” módon kivonják magukat a hagyomány törvényei alól, „újítani” akarnak, éltető specifikumukat, a közérthetőséget veszítik el, s mivel ily módon nem töltik be egyetlen hagyományos alkotás funkcióját sem, céltalanná válva, önmagukat semmisítik meg, mert nem folklorizálódnak, nem hagyományozódnak.

Maguk a modellek sokat elárulnak a típus genezisééről is. Jónéhány műfajtípusunk valamely bonyolultabb szerkesztésű, irodalmi típus egyik részletének önállósulása, vagy leegyszerűsített struktúrájú megjelenítése. Természetesen vannak nem irodalmi eredetű népdalmodellek is (egyéb népköltészeti műfajokról nem is beszélve!), ilyen pl. „a dal a szeretetről” elnevezésű típus, amely ötletében ugyan a „b ó k v e r s h e z” áll legközelebb, de modellje egészen más szerkesztésű, grammatikai struktúrája attól teljesen eltérő, és más a dal társadalmi funkciója is.

*

Befejezésül csak annyit: egyetlen olyan módszer sincs — így a strukturalistának nevezett módszerek sem —, amely önmagában elegendő lenne a folklorisztika bonyolult kérdéseinek a tisztázására, megoldására. A strukturális elemzés a modellálás stb. azonban újszerű kérdésfeltevéseivel olyan lényegi összefüggésekre hívja fel a kutatók figyelmét, amelyek felismerése a másmilyen módszerű kutatásokat is meggyorsítja.

¹¹ JAKOBSON, R. 1969.

ÜBER ZWEI UNGARISCHE LIEBESLIEDTYPEN

(Versuch zur Anwendung der neuen Methoden der Folkloristik)

In dieser Studie versucht die Autorin durch Analyse von zwei Volksliedtypen — Liebeskummer und Liebesklage — einige, auf die Erforschung der Volkslyrik ausgerichtete strittige Fragen der Folklore zu beantworten.

Die Problematik der mit strukturellen Methoden durchgeführten Analyse erstreckte sich auf die folgenden Fragen:

Ist es aufgrund der sinngemässen Zusammenhänge zwischen den Liedzeilen und den einzelnen Liestrophen eine Verbindung zwischen dem wesentlichen Gehalt (= Problem) des lyrischen Textes und dem strukturellen Aufbau der Lieder festzustellen? Unterscheidet sich in verschiedenen Zeiten und Liedtypen die Problembelastung der einzelnen Liedzeilen (Liedstrophen)?

Unserer Ansicht nach trägt die praktische Lösung dieser Fragen zu einer genaueren differenzierteren Formulierung der Variationstheorie der Volksdichtung bedeutend bei.

Obwohl das untersuchte Material zahlenmässig gering war und sich auf ein enges Gebiet beschränkte, könnten wir doch folgende — zu ähnlichen Forschungen anregende — Ergebnisse erzielen:

1. Die Problembelastung der kurzen (aus einer bis zwei Strophen bestehenden) Volkslieder neuen Stils ist bedeutend grösser als die der mehrere Strophen enthaltenden Volkslieder alten Stils.

2. Nach dieser problembezogenen Analyse hängt es von den Liedertypen ab, inwiefern ihre Zeilen variierbar seien, ohne durch die Variierung im wesentlichen Gehalt des Liedes Veränderungen herbeizuführen. D. h. das Schwergewicht der Struktur des Liedgehaltes ist nach Liedtypen veränderlich.

3. Die spezielle Liedstruktur der verschiedenen Liedtypen wird auch davon erheblich beeinflusst, welche Problemphase im Liedtyp (I. Aufwerfen des Problems, II. Entfaltung des Problems, III. Lösung) den Vorrang hat.

4. Durch Erschliessung der Strophenstrukturen und Typenmodelle wurde festgestellt, dass es in der Folklore zwei Stufen der Variierung zu beobachten sind. Die erste Stufe bilden die *lexikalischen Varianten*, die an jedem beliebigen Punkt des Textes zustande kommen können, ohne am wesentlichen Gehalt des Liedes (→ an ihrer Funktion → grammatischen Struktur → an ihrem Aufbau und Typ) etwas zu ändern.

Die Variierung kommt auf einer höheren Ebene zustande, wenn sich der *grammatische Aufbau* des Textes, d. h. die Verhältnisstruktur der im Lied figurierenden grammatischen Elemente ändert. In diesem Fall ändern sich auch die oben angeführten Faktoren (Funktion, Typ des Liedes). Gelegentliche isolierte, individuelle Wandlungen (Zersetzungen), die die Strukturgesetze des gegebenen Liedtyps ausseracht lassen überliefern sich nicht weiter, sondern haben *Invarianten* zur Folge.

IRODALOM

- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. I. köt. Pécs.
- ERDÉLYI János
1847 *Népdalok és mondák* II. köt. Pest.
- HANKISS Elemér
1969 *Kommunikáció-elméleti modellek és a népdalkutatás* Ethn. 80.
- JACOBSON, Roman
1969 *A nyelvészet a tudomány organizmusában*. Valóság, 12/4.
- KATONA Imre
1969 *Kísérlet egyszakaszos népdalszövegek változatképződésének vizsgálatára*. Ethn. 80.
- KÜLLÖS Imola
1970 *Kísérlet a magyar népköltészet szerelmi dalainak tipologizálására*. NKNT IV.
- ORTUTAY Gyula
1959 *Variáns, invariáns, affinitás*. I. Osz. Közl. 9.
- VOIGT Vilmos (sajtó alá rend.)
1969a *A társadalmi tudat formáinak modelljei — Kerekasztal megbeszélés*. Valóság, 12/4.
1969b *Modellálás a folklorisztikában*. Ethn. 80.

SZOKÁSLEÍRÁSOK A 18. ÉS A 19. SZÁZADBÓL

A magyar néprajztudomány fejlődésének egyik mozgóatója a történeti érdeklődés és szemlélet volt. A történetiség két irányban is határozottan bontakozott ki, egyfelől a történeti források néprajzi szempontú önálló feltárását vállalták tudományszakunk legjobb művelői, másrészt a tudománytörténeti érdeklődés is jelentősen elmélyült. A tudományszak történetének feltárását mind a folklorisztika, mind az anyagi kultúra kutatói egyaránt vállalták. Részletes feldolgozások születtek a mai értelemben vett etnográfus-folklorista tudósokról is, de nem maradtak figyelmen kívül viszonylag fiatal stúdiumunk azon előfutárai sem, akik a népelet és a népi kultúra vizsgálatában oly becses, pótolhatatlan érdemeket szereztek, noha etnográfiai szándék egyáltalán nem, vagy csak alig tudatosan vezette őket.¹ Az eddig feltárt és feldolgozott anyag is rendkívül becses, azonban korántsem érte el a teljességet e téren kutatásunk. Számptalan olyan forrás, kézirat van, amelyekből csak aprócska szemelvények vagy részletek ismertek, de nem kisebb az eddig feltáratlan források száma sem. Az általános társadalomtudományi közérdeklődés csekélysége, az egykorú szegényes anyagi viszonyok magyarázzák, hogy sokszor nem kerültek nyomtatásra, közlésre rendkívüli értékű népismereti, néprajzi szövegek. Az egykorú nyomtatásban megjelent művek csupán kisebb részét teszik ki a ténylegesen elkészülteknek. Gondoljunk csak BÉL Mátyás műveire. Megyei notitiáinak jelentős része kiadatlan maradt, az egykorú népeletet tárgyaló önálló művei pedig teljes egészükben máig is kéziratotak. A későbbi, változott viszonyok között

¹ E tekintetben jó eligazítást ad ORTUTAY Gyula, 1960. kötete, következetesen tudománytörténeti szempontú folklorisztikai kollégiumaira is kell hivatkoznom (*Bevezetés a folklórho és a Magyar népmesék*). A téma történeti áttekintésében TÁLASI István, 1947 nyújt összefoglalót. Alapvető jelentőségű volt számomra 1955 őszén tartott *Néprajzi forrásismeret* című kollégiuma, amelyben BÉL Mátyástól KÁLLAYIG áttekintette, elemezte népismeretünk úttörőinek legfontosabb műveit, szemelvényeit.

működő tudósainkkal sem sokkal kedvezőbb a helyzetünk. TESSEDIK Sámuel *Szarvas nevezetességei* is 130 éven át lappangtak kiadatlanul, és éppen ORTUTAY Gyula szerkesztésében jelentek meg.² A nyomtatásban egykor megjelent művekkel is vannak nehézségeink. A 18. század végi, 19. századi folyóiratok, melyek a rövidebb lélegzetű népismereti közleményeket, írásokat közölték újabbkori bibliográfiáink gyűjtőköréből kimaradtak. Hiányoznak repertoriumaik. Olykor egyes lappéldányaik még Budapesten sem hozzáférhetők, a közismertebbek is csak legfeljebb az egyetemi városokban lelhetők fel. Mindez jelzi, hogy a hazai népismeret hőskorának örökecsű, közismert alkotásai is sok nehézség árán kutathatók, használhatók. Utalnunk kell arra, hogy egyes művek megérdemelnék hasonmás kiadásban való újra megjelentetésüket, hogy értéküknek megfelelően társadalomtudományaink általánosan használt kézikönyveivé válhassanak. Különösen azokra a művekre kellene gondolnunk, amelyek anyagfeltáró, leíró jellegűek, s amelyekből ma már máshonnet meg nem szerezhető primér anyagot meríthetünk.

Fokozottabb mértékű felelősségünk a nyomtatásban meg nem jelent, kéziratok művekkel szemben. Számos olyan kézirat van, amely kora magasszintű, maradandó értékű alkotása, de szakterületünk csak egyes részeit ismeri és hasznosította, vagy a mű egészét nem tekintve, csak egy-egy adatát idézi. Nemcsak a latin nyelvű, de a magyar nyelven írott művek is szép számmal kallódnak, lappanganak, vagy csak egészen szűk körben, esetleg meglehetősen egyoldalúan ismertek.

Noha tudománytörténeti érdeklődés szakunk mindkét fő ágazatában egyaránt jelentkezett, a fiatalabb kutató nemzedék érdeklődése nem látszik egyenlő intenzitásúnak. Tapasztalataink szerint a fiatalabb folkloristákban, szokáskutatókban az előző években kevés volt az érdeklődés kutatási terük előzményei iránt. Ez bizonyos mértékben indokolható, hiszen a korai időkben hamarabb találtak írásos lecsapódást a gazdasági, termelési kérdések, mint a tudati jellegű, folklorisztikus vonatkozások.

Az alábbiakban példáját szeretném adni egy eddig egészében még nem értékelt és nem ismertett 18–19. századi népismereti monográfia bemutatásával annak, hogy milyen gazdag, kihasználatlan lehetőségeket nyújthatnak a folklorisztikai kutatás, de különösen a szokáskutatás számára elfeledett kézírataink. Az ilyen szövegemlékek részletes elemzése alkalmat nyújthat elmélyült változás vizsgálatok elvégzésére. Ilyen jellegű elemzés számára kívánom a bemutatandó szöveganyagot rendelkezésre bocsátani.

Hangsúlyozni kívánom, hogy a néprajz egyetemes feladata kell legyen a

² TESSEDIK Sámuel, 1938.

népismereti leírások, memoárok, diáriumok, história domusok, krónikák lehető teljes összegyűjtése, közreadása. Az ilyen történeti anyag értelmezését, értékelését csak a néprajz módszereiben járatos kutató végezheti el. Szakunk egésze megbecsüléssel tartozik a népismeret úttörőinek, és egyre kevésbé nélkülözheti a történeti perspektívába állítást, olyan területeken, ahol a halványodó tradíció csak mind töredékesebb jelenségekben vizsgálható, s e jelenségek a korábbi struktúráknak csak többé-kevésbé összefüggő törmelékei csupán. A szinkronvizsgálatok számára egyre szűkebbek a lehetőségek, a töredékekben megfigyelt jelenségeket helyesen csakis diakronikus áttekintés segítségével lehet értékelni. (Félő, hogy a recens anyag fenntartás nélküli szinkronikus módszerű kutatói éppen erről feledkeznek meg. Ez a veszély fenyeget a strukturalista nyelvészeti módszerek vizsgálati módszereinek kritika nélküli átvételénél. A nyelv korszakos változásai ellenére is minden periódusában szerves egységként él, a néprajzi, folklór jelenségek sokszor egy már felbomlott, töredezett, törmelékessé vált, a szinkronvizsgálat számára már megközelíthetetlen, korábbi zárt rendszer elemi képviselői, emlékei.) A recens jelenségek halványodásával, a szóhagyományozott emlékanyag szürkülésével (ami népünk társadalmi, kulturális felemelkedésének természetes, egyenes következménye), párhuzamosan egyre inkább teljességre törekvően kell vállalnunk a történeti anyag feltárását s azon belül is kiemelten kell foglalkoznunk a népismeret úttörőinek, a néprajz előfutárainak gazdag hagyatékával.

Az itt előljáróban vázoltakat messzemenően alátámasztja a szentesi (Csongrád m.) református egyház nagy, kéziratos krónikája.³ Az 1748 óta folyamatosan vezetett kronologikus számvetés, az ezt kiegészítő 16–17. századi visszaemlékezések és az önálló leíró fejezetek, amelyek az alföldi mezőváros életének sok rejtett vonását tárják fel a néprajztudományon kívül is széles érdeklődésre tarthatnak számot. A helytörténeti irodalom úgyszólván az egész művet kivonatossan ismertette, sok részletét átvette, de a felhasználás módja, a közlések formája nem elégítik ki korunk tudományos

³ A Szentesi Refor. Ekklesia Históriája 1700. Esztendőtlől fogva 1800-ig, melyben ennek állapotja, nevezetesebb Tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgok, Változásai összeszedetve elő-adódnak Tiszt Béli István, Gál István és Kis Bálint predikátorok által 1st kötet — A Szentesi Refor. Ekklesia Historiájának folytatása 1801.dik esztendőtlől fogva 1825-ig, melyben ennek állapotja, nevezetesebb tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgok, Változásai összeszedetve elő-adódnak predikátor Kis Bálint által II.dik kötet. A két kötet egybefűzve 604 oldal terjedelmű, a Szentesi Református Egyházközség Levéltárában található. E levéltár őrzi a fenti mű első kötetének korábbi szövegváltozatát A Szentesi Református Ekklesiájának Matriculája címmel, valamint a kétkötetes mű teljes, újabbkori másolatát. A két előbbi kéziratot a MTA Könyvtárában mikrofilmmásolatot készítettünk. A film száma: A 1865/I—II. A mikrofilm pozitív másolata Kutató Csoportunk tulajdonában is megvan.

módszertani igényeit, de nem jártak el tulajdonképp saját koruk színvonalának megfelelően sem.⁴

A néprajzi kutatók SIMA László várostörténeti monográfiájából használták fel a krónika kisebb részleteit, részben utaltak is az elkerülhetetlen korrekcióra.⁵ Az ismertté vált részletek az alföldi mezővárosok világának legalaposabb és legértékesebb tudósításai. Mégsem került elemző vizsgálat alá a kézirat egésze. Ezért már egyetemi tanulmányaim kezdete előtt rendszeresen foglalkoztam a kézirat krónikával.⁶ Azonban többszöri kísérletem ellenére sem sikerült a kézirat gazdag anyagának több szempontú (művészettörténeti, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, néprajzi, egyháztörténeti stb.) közzététele. Csak a kéziratnak a 18–19. század fordulójára vonatkozó mezővárosi gondolkodást bemutató leírását közölhettem 1959-ben rövid kommentárral.⁷

Az egybefűzött, két kötetből álló kézirat 1748-tól kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan készült. A folyamatos évrendi beszámolót a 16–17. század eseményeire, állapotaira vonatkozó népi visszaemlékezések alapozták meg. Mind ebben, mind az évrendi tárgyalást adó fejezetekben sok a szórványos néprajzi, népismereti adat. A munka az egyházközség vezetését, állapot ismeretét kívánta közvetlenül szolgálni, ezért természetesen sok olyan összefüggő fejezete van, amely elsőrendűen egyházigazgatási szempontok szerint készült, s csak másodlagosan lehet kortörténeti, társadalomismereti haszna számunkra. De az egyházközség alapos ismeretét szolgáló szövegrészekben számos helyen népismereti leírásokat is helyeztek el. A kéziratot a város protestáns közösségét ért nagy ellenreformációs, adminisztratív akcióorozat megrázkódtató hatása alatt (templom elvétel, iskolák elvétele stb.) kezdte írni BÉLÁDI István helyi káplán és tanító. Munkáját GÁL István lelkész folytatta tovább. Ugyan a kézirat egy időre elkerült a városból, de miután visszaszerezték, SZENTMIKLÓSI SEBŐK Sámuel lelkész vette kezébe a krónikás tollat. A munka 18. századot tárgyaló részét a szá-

⁴ SIMA László 1914. Több helyütt általános hivatkozással, de lapszámok megjelölése nélkül fejezeteket átvész a krónika anyagából. Az átvétel pontatlan, helyenként a legfontosabb társadalomkritikai megjegyzéseket elhagyja, vagy a néprajzi, történeti jelentőségű szavakat átírja, korszerűsíti. Így csak tájékoztató szándékkal kerülhet sor a felhasználására.

⁵ TÁLASI István egyetemi előadásaiiban a többi között a hazai népesoportok tárgyalásával rendszeresen bemutatta forrásunk 18. századi viseleti leírását, amelyben az egykorú krónikás a város sok változatú viseletén keresztül jellemezte a különféle vidékekről együvő telepedett lakosság csoportjait. KRESZ Mária, 1956. 135–136. l. közölte a krónika 19. századi viselet leírását. A SIMA László nyomán közölt szövegrészt K. CSILLÉRY Klára helyszínen ellenőrizte, filológiaiag kijavította.

⁶ FILEP Antal, 1956. Az 1955/56-os tanév II. félévében egyetemi pályamunkát készíttettem, 95 oldal + 2 tábla terjedelemben, melyet a kar dékánja annak idején első díjjal jutalmazott. A kézirat megtalálható az ELTE Levéltárban.

⁷ Közli: FILEP Antal, 1959. 153–161.

zad utolsó esztendejében Szentesre került parochus KISS Bálint zárta le. Ügyszólván napra késszé tette, betöltötte a hivatalba lépésekor talált hiátusokat. E kollektív munka tulajdonképp szinte testvérpárja a szarvasi evangélikus egyházközség *Memoriabilái*nak. Jellege, beosztása szinte azonos is vele. Miután ekkoriban a két felekezet igazgatása ebben az időben éppen a Dél-Alföldön a békésbánáti egyházmegyében szorosan kapcsolódott, ezen nincs mit csodálkoznunk. Az azonos gyakorlat kialakulását e tekintetben elősegíthette az is, hogy mindkét egyház lelkészei ugyanazokon a német egyetemeken végezték, illetve fejezték be felsőbb tanulmányaikat, mivel a hazai kálvinizmus teológiai felfogásához közelebb álló (korábban gyakorta látogatott) nyugat-európai protestáns államok egyetemeire diákjaink nem kaptak útlevelet.

A szentesi kézirat második kötete tudatos népismereti, társadalomismereti, sőt némiképp etnográfiai-néprajzi szándékkal készült. Ebben az alföldi mezőváros egységes szemléletű, teljességre törekvő áttekintését kapjuk. Az egyházközség igazgatási, vagyoni helyzetének, változásainak alapos bemutatását követően a város paraszti lakosságának társadalmi, gazdasági jellemzését a fontosabb szokások részletező rögzítésével együtt állította elénk a kötet szerzője, KISS Bálint, 60 kéziratos oldalt kitevő önálló fejezetet iktat be *Az eklésia Tagjairól* címmel. Ez utóbbi rész és a szokásokat ismertető fejezet úgy alkot szerves egységet egymással, hogy tökéletesen megvalósultnak láthatjuk szerzőnk szándékát. Ő maga büszkén vall arról, hogy olyan összefoglalásra törekszik, amely az 1900-as esztendőkből alkalmas lesz az összehasonlításra, s amelynek segítségével megfelelően mérni lehet majd a paraszti életmód, műveltségi színvonal fejlődését, amelynek bekövetkezésében mélyen, szinte naivul őszintén hitt. A 19. század első 25 esztendejének számadását kívánta elvégezni. Amint a szöveg utalásaiból következtethető, 1829-ben már közel állott a kézirat befejezéséhez. Úgy hisszük, ez a tény a leírások hitelességét nagymértékben igazolja, hiszen azt mutatja, hogy 4—5 évvel a felvett korszakhatár után a teljes szöveg elkészült, nem csökkentik a forrás értékét tehát a sok bizonytalanságot tartalmazó, nem mindig megbízható sok évtizedes visszaemlékezések. Eleven kortársi megfigyeléseket tartalmaznak KISS Bálint szövegei. Sajátságos megfigyelni társadalomkritikai megjegyzéseit, amelyekkel részletekben gazdag, objektivitásra törekvő leírásait gyakorta megszakította. A reformkor tudatos, alkotó közösségi vezetője szólal meg ezekben a sorokban. Beszámol hol eredményes, hol eredménytelen kísérleteiről is, amelyekkel mezővárosa gazdálkodását, kereskedelme fejlődését igyekezett előmozdítani, vagy régi megrögzött, korszerűtlenné vált szokásokat igyekezett kiiktatni. Leírásaiban megtaláljuk mindazokat az erényeket, amelyek a kor

legkiválóbb népeleti cikkeit, tanulmányait, közléseit jellemezték. Kiss Bálint szövegeinek olvasása közben DERECSEI FODOR, SZEDER FÁBIÁN és még annyi más kortárs írásai jutnak eszünkbe. Folklor vonatkozásai, szokás-leírásai EDVI ILLÉS módszeréhez, érdeklődéséhez hasonlíthatók. Kiss Bálint szövegezésének fokozott egzaktságra törekvése, pontos földrajzi és időbeli meghatározottságú, tudatos historizmus adja meg a kor átlagánál magasabb rangját. Sajátos, hogy akár a város múltjáról, akár a jelene népeletéről szól a társadalmi reformer, a közösség alkotó-tudatos vezetőjének a hangja üti meg fülünket. Ez az, ami sok tekintetben az egyre divatosabbá váló s a következő nemzedék idején a Vasárnapi Újságban, valamint a hozzá hasonló országos, regionális és helyi lapokban megjelent életképekkel szemben is rangos helyet biztosított számára. Kiss Bálint rendkívül tömör, eleven stílusú szövegeiben érzékeltetni tudta kora általános ellentmondásait, társadalmi ellentéteit is, ki tudott térni a megoldatlan problémákra is. Színes leírásait éppen ezeknek bemutatására, illusztrálására készítette. Szemléletes képsoraival nem feledtetni vagy palástolni igyekezett kora társadalmi bajait, hanem ellenkezőleg éppen ezek kiküszöbölésére igyekezett a maga módján ösztönzést adni. Mindig a nagyobb és mélyebb összefüggések figyelembevételével dolgozta ki a leírásait. Noha monográfiája nem jelenhetett meg, kéziratként vált, ha szűk körben is, ismeretessé, iránymutatóvá. Makó városáról kollégája, SZIRBIK Miklós tíz évvel később készített hasonló összefoglalót, amelynek szerkezete, beosztása, felépítése Kiss Bálint a század első negyedét tárgyaló munkájával nyilvánvalóan rokon, hivatkozik is rá.⁸

Érdemes lenne a krónika mindkét kötetének valamennyi szerzőjével foglalkozni. Életútjuk sok tanulsággal egészíthetné ki a vidéken élő, népből lett, néphez hű értelmiségünk történetére vonatkozó ismereteinket. Közülük a legjelentősebb mégis csak Kiss Bálint. Alakját szakkutatásunk közvéleménye eddig csak kevésbé sikerült őstörténeti könyve alapján ismerte. E munkája nem éppen a legszerencsésebb. Elfogadhatatlan koncepcióra alapozott őstörténeti konstrukciója mosolyt fakaszt s a maga korában sem volt minden tekintetben korszerű. Azonban még ebben is vannak maradandó értékű leírások, amelyek néprajzi úttörésünkben előkelő helyet biztosíthatnak önmagukban is szerzőjüknek. A magyarság ősi viseletét a 18. század szegényparaszt, pásztor viselet darabjai alapján igyekezett

⁸ SZIRBIK Miklós, 1926. 104. l. A munka elé bevezető tanulmányt író EPERJESSY Kálmán felhívja a figyelmet arra, hogy SZIRBIK BUDAI Ézsaiás mellett Kiss Bálintra hivatkozik. (6.)

rekonstruálni.⁹ Eme kísérlete révén a 18. század népviseletének sok fontos darabjáról hagyott reánk leírást. Ez az eleven néprajzi megfigyelés történeti, őstörténeti hasznosítása szempontjából is nagyon jeles, úttörő próbálkozás volt, még ha alapkiindulása olyannyira helytelen is. Ez a történeti véna az, ami alapján Kiss Bálintot a népismeret és a később kialakuló néprajz közé helyezi. Érdemes tehát röviden életútját is, munkásságát is röviden áttekinteni.

Kiss Bálint a békési Sárréten, V é s z t ő n 1772-ben született. Édesapja parasztember. Édesanyja ösztönzésére a szülőfalujában töltött néhány esztendei tanulás után a derecskei partikuláris iskolában folytatta tanulmányait. Onnét egyenes út vezetett Debrecenbe. 1790 és 1795 között tógátus deák. 1795-ben szülőfalujának rectori hivatalát tölti be, hogy néhány esztendei rectorkodás után 1798-ban külföldi utazást tehessen, legalább egy tanévet a távoli egyetemeken tölthessen. A jénai universitas hallgatója lett. Mind kiutaztában, mind hazatértében számos várost néz végig. A szentesi gyülekezetben vállalt lelkészi állást. Egész, további életét ezen a helyen töltötte, ahol 1853 tavaszán halt meg. Működése rendkívül gazdag és sokágú volt. A reformkori, vidéki protestáns értelmiség jellegzetességét ismerhetjük fel ebben is.

Kiss Bálint idejében hatalmas klasszicista templom épül, amit a város első emeletes épületének, az új iskolának az elkészítése követett. Az építés be sem fejeződött, amikor 1816-ban már egyik hódmezővásárhelyi kortárs Kiss Bálint nagy sikerű ekekísérleteiről adott hírt, 1817-ben pedig maga számolt be eredményeiről. Célszerű vasekéje gyorsan kedvelté vált a környék gazdáinak a körében. Tudunk arról is, hogy a szegénysorsúak számára még olcsóbb ekekonstrukciót dolgozott ki. Német nyelvű értekezést készített a hazai malmokról. Arató- és cséplőgépek terveit is elkészítette. Tanulmányban foglalkozott a tetőcserépkészítéssel, amelyet a *Tudományos Gyűjteményben* tett közzé. Közben természettudományi bűvárlatokat is végzett. Kiadásra készítette és lefordította szülőföldje legfontosabb középkori néptörténeti forrását, a váradi regestrumot. Megírta a békésbánnati egyházmegye történetét, amelyben feldolgozta a vidék irodalom- és iskolatörténetét is.

Tanulmányozta a kor vidéki iskolaügyét, hiszen mint esperesnek, az oktatás érdekében lehetősége volt hathatós intézkedéseket tenni. Megállapította, hogy az iskolarendszer teljes felülvizsgálatra, átalakításra szorul. A népiskolában a reformeszméket szolgáló gyakorlati ismereteket

⁹ Kiss Bálint, 1899. E rekonstrukciós kísérlet érdemeire mind KRESZ Mária, mind tőle függetlenül, ugyanazon időben magam is rámutattam. KRESZ Mária idézett műve az öltözetre vonatkozó leírásokat közölte is a 136—137. oldalakon és magam a 6. pontban idézett egyetemi kéziratomban 20—21. oldalain foglalkoztam a kérdéssel.

kíván taníttatni, valamint a társadalmi tudatot közvetlenül befolyásoló ismereteket közölte.¹⁰ Ezek a munkák a régi latin iskolák és a kiegyezés utáni népiskola rendszere között sajátos átmenetet képeztek. Szervesen hozzátartoznak a reformkor sajátos, értékekben gazdag művelődés- és iskolatörténetéhez. E tankönyvek egyébként több helyütt fontos néprajzi vonatkozásokat is tartalmaznak.

A kortársak, noha többségükben legértékesebb kézíratait nem ismerhették, tudományos munkásságáért, reformtevékenységéért, pedagógiai erőfeszítéséért megbecsülték. Csongrád vármegye tiszteletbeli táblabírájává választotta, egyházmegyéje vezetőjévé tette, az akkor szárnyát bontogató akadémia 1839-ben tagjává választotta. Méltatlan lenne, ha a néprajztudomány feledni hagyná értékes — társadalmi aktualitásokban is bővelkedő — életművét. Természet szerinti kötelességünknek érezzük, hogy népismereti, néprajzi kézíratait minél előbb a lehető teljességgel publikáljuk, tudomány-
szakunk közkincsévé tegyük.

Az alább bemutatandó szövegekkel kapcsolatban csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy belőlük kiindulva kedvező alkalom nyílnék alapos változásvizsgálatok elvégzésére. Szokáskutatásunkban ilyen kísérlet még nem történt. A Szentestről rendelkezésünkre álló 18. és 19. századi leírások, a még rekonstruálható 19. századvégi — 20. század eleji állapotok verbális adatok alapján történő felvázolásával a jelenkori szokások pontos rögzítésével páratlanul tanulságos adatsor kínálkoznék összeállításra, értékelő egybevetésre. Ebben a kétszáz évet akár meg is haladó folyamatban alkalom adódhatna arra, hogy a társadalmi struktúra és a szokásvilág fejlődésének a párhuzamosságait, összefüggéseit vizsgálóra vegyük. Sort keríthetne kutatásunk arra is, hogy a szokásokkal összeszövődött társadalmi és folklorisztikai jelenségek szövevényes rendszerét változásában, történeti folyamatosságában vázoljuk. Lehetőség lenne a szokások, a viselkedési norma-rendszer és a vele kapcsolatos tudati, ízlésbeli jelenségek átalakulásának a megfigyelésére. Mindezt viszonylag jó történeti forrásokkal rendelkező, az országos fejlődésben is figyelmet érdemlő helyet elfoglaló mezőváros szociológiailag is jól meghatározható közösségében nagy pontossággal lehetne végrehajtani. A város viszonylagosan jó történeti és társadalomismereti feltártsága kedvező feltételeket is teremtett. A szomszédos szűkebb táj sok tekintetben azonos jellegű közösségeiben végzett eddigi kutatások a Szentesen nyert eredmények további szélesebb általánosítását is elősegíthetik. Ezen az úton szokásvizsgálataink — úgy hisszük — új értelmet nyerhetnek, amihez cikkünkkel és szövegközlésünkkel szerény ötletet és hozzájárulást

¹⁰ Kriss Bálint, 1847; 1846a; 1846b.

kívántunk nyújtani, mivel szaktudományunk mélyreható belső specializálódása a részletfeladatok további vállalását — úgy érezzük — számunkra nem teszi lehetővé.¹¹

18. SZÁZADI SZÖVEGEK

E mi Ekklesiánknak külső Rendtartásiról; nevezetesen Kereszttség ÚR Vatsorája, Házasság, ... [113—123 oldalakon]

1. A született kisednek *Kereszteltetése* felől, estve vagy jó reggel a Bába hírt adván a Tiszteletes Tanítónak, azután Keresztkomákat hív; melyben a szokott rendeletlenség valamennyire meg jobbított, mint fellyebb emlékeztünk rólla: de most isnémellyek felettébb sok Komáknak bégyűjtésivel okot adnak a Pápistáknak ellenünk való rágal-mazásra; tapasztallyak mind az által, vagy az idő szűk volta miatt,^{113/115} (a továbbiak-ban így jelöljük a kézirat lapszámváltozásait) vagy magok józan gondolkodásokból, el hagyták azt az illetlen Keresztégi nagy vendégség tartást, hol a mértékletlenség és dobzódás a kegyes és adakozó Gazdával néha kedvetlenül láttatta, hogy az ő gazdálkodásának és jó akarattyának bővségével vissza élvén némellyek a botránkozásra alkalmatosságot szolgáltatnak: most már hála Istennek nem a tehetségnek mivoltá-hoz, hanem a tisztességnek regulájához szeretik alkalmaztatni többire a Szülék mago-kat.

A keresztlő vizet hozza a Bába valamelly tiszta edényben az Úr Házába; holott a T. Tanító Agendáját elvégezvén, a Kereszt Atya tartja a keresztlő medenczét, vagy tálat, a Kereszt Anya pedig a kisedet, és a Sz. Háromság egy Isten nevében megkeresztelteik és megáldattatik így a Sz. Gyülekezetnek jelen létében. Ha pedig egy, vagy más ok miatt nem lehetne a kisedet az Isteni tiszteletnek szokott óráig tartani, meg kereszteltetik a T. Tanító házában, tsak egy Kereszt Anya jelen létében is, ha szintén éjzaka kívántatik is. A Keresztlő hír adásával a Bábának tisztiben áll, mint másutt úgy itt is, 1 márjást fel vinni a Szüléktől a T. Tanítónak. Néha ilyen szomorú példa is történik, hogy a gyermek idétlen és halva születessék, és kereszttség nélkül maradjon, ha a születésben fulladott is meg, vagy születetvén mindjárt meg holt, nem fosztjuk meg a tisztességes temettségtől, mint Keresztyéntől született Keresztyén magzatot, harangozással és ének szóval temettyük a temető kertben az ő nemzetsége közibe; ha pedig idétlen úgy lett el, hogy még az ő Anyja méhében meg nem lelkesítettett, magok valaki által a temetőbe el küldik, minek utánna ruháskába takargatván valamelly iskatulába helyhezgették, illetlennek^{114/115} tartván különben el vetni.

NB. Mint volt másszor is, azt akarom, hogy egy arra rendeltetett Kancsó itt állyon

¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy a krónika 18. századi szerzőinek életrajzi adatait is összegyűjtöttük, azonban itt részletezni nem tartottuk fontosnak. A 18. századi szokásleírások valószínűen SZENTMIKLÓSI SEBŐK Sámuel nevéhez fűződnek, aki 1777-ben került Szentesre. 1798-ban halt meg. Tanulmányai során Bernben, „Tigurumban, Genauban” tett külföldi utazást. Szövegei a 18. század harmadik harmadára vonatkoznak.

Itt kívánczik annak a megjegyzése is, hogy MÓRICZ Zsigmond Szenteshez fűződő baráti kapcsolatai révén (BÖSZÖRMÉNYI Jenő lelkész a *Népünk és Nyelvünk* hajdani cikkírója volt barátja) a krónikát megismerte, eleven érdeklődéssel forgatta. Az itt közöltékből is nem egy részletet feldolgozott, szóról szóra felhasználta *Rózsa Sándor trilógiájában*.

Itt jegyzem meg, hogy szövegeink közzétételénél a nyelvészetiileg lehetséges pontosságra, betűhív közlésre törekedtem. Helyenkint a központozás következetlenségeit nem vettük figyelembe. Eljárásunkat az indokolja, hogy a kézirat még az egységesen kodifikált, akadémiai helyesírás bevezetése, kialakulása előtt készült. Szerzőnk a debreceni kollégiumi normákat tartotta követendőnek, s azt képviselte. .

a Parochiában, és abban az én korszomból töltetett itt vitessék bé mindenkor a Temp-lomba.

2. Az Úr Vatsorája körül gyakoroltatni szokott Rendtartásainkat a mi illeti: A három Sátoros Innepeknek első napjainknak Reggeli óráin, az új Kenyér és új Bor alkalmatosságán szentendőnként, (nints itt a bőjt első vasárnap, mint más ren. Tractu-sokban szokott lenni) kiszolgáltatván egyszer egyszer, egy héttel elebb hír adattatik a Szent Gyülekezetnek, mely hír adással edjűtt mindenkor (és máskor soha nem) szokott kihirdettetni az Agentia, és a Szent alamisna a visitatio alkalmatosságával Tiszteletes Esperest Úr kezébe adattatni. Arra való készülétkben magok tiszteteket tudják az Ekklesia Gondviselője és Egy Ház fiak négy véka tiszta búzát megöröltet-nek Sütő Bets. Gazda Asszonyt keresnek az Asztalhoz való edényeket és eszközöket mindenkor megmosatják, a Szent napra felvirradván, jó reggel az Asztalt el készítik, minek utánna a Tiszt. Tanító maga az elosztandó kenyeret szokott és illendő mód szerént szeletekre szeldelvén, kezekbe adta; űk pedig a város Pinczéből itt való rendtartás szerént Ekklesia számára 25 vagy több Ittze bort víven, ebből a Sákra-mentomi Kannákat megtöltötték. A Prédikáció elvégeztetvén, megemlíttetik a Sz. Alkalmatosság, és mindenkor elmúlhatatlanul magunk Sz. Ekklesiája (és senki más nem) kihirdettetik, azután a Tanítótól az Úr Asztala megáldattatván, ki szolgáltatik a Szent Sákramentum ilyen renddel: A nyugott Tanítónak tiszti elvégezvén az Agen-dát, és osztani a Kenyeret; a ki pedig prédikállott, osztani a Pohárt, kinek kezénél levő kisebb kannákba az Egy Ház fiaktól töltetik a Bor az öregebb kannákból. *Elsőbb sorban* jönnek Nemz. Kegyes Bíránk és Tanácsink, és kik ezeket illető székek után levő székekben ülnek: *másodszor*; Azon Székeknek bal kéz felől mellettek levő székek sorja^{115/116} a Kar Grádittségig; *harmadik* járásban a T. Tanító ülések mellett jobb kéz felől való sor mindvégig. *negyedik* szakaszban a napkeleti karban járó énekes Ifjak; *ötödikben* a napnyugoti karban ülni szokott Bérese; *hatodszor* jó az *Oskolai sereg*, kit bé rekesztenek az Egy Ház Fiak egy sorban. Így a férjfiak után az Asszonyi nem jöven legelsőbberis az *Oskolában tanuló kis leánykák* (kik ugyan leghátul a nap nyugati kar alatt ülnek), bocsáttatnak a Sz. Asztalhoz; és ezeket követik az Északi kis ajtó felől levő sor székekbe ülni szokott Aszszonyok, ismét osztán a nagy ajtó előtt való Kar Gráditssa sorjában ülők; végezetre a Porticusokba járó öregek, és a Köldusok: mind ezeket bé rekesztik magok a Tanítók.

Nem tudom itt illik-e említenem a mi Keresztyén Aszszonyainknak szokásokat, kiknek midőn Férjeik a Sz. Asztal előtt vagynak, kinek Felesége a maga Székiben feláll mind addig, míg Férje az Úr Asztalától el mégyen; mely szokásnak kezdetét, vagy eredetét különben nem tudjuk, hanem a régi buzgóságnak maradványa; melyet ha kegyességgel tselekszenek és szívből méltók a dicséretre. Nem különben mint a N. és B. Tanátsnak a Sz. Asztalnál létekor, szokott az egész Gyülekezet felállásával tisz-tességet tenni, és mikor szintén magok a Tiszteletes Tanítók egymástól fel veszik az Úrnak Szent Vatsoráját.

Mind ez idő alatt szakaszonként Kántor Úr és a Scholáris Gyermekes alternatim szoktak énekelni, és így bé rekesztvén háláadással és énekléssel, a Templom ajtajába levő alamisnák a szegényeknek elosztatnak az Egy Ház Fiak által. A Sákramentomi Kenyérrel együtt sült Kenyerek közzül egy-egy a Város Házához, T. Tanítókhoz, Mester és Kántor Úrhoz, egy egy Kantsó maradék Borral ugyan az Egy Ház Fiak által vitettet-nek. A Templom Seprőnek az alamisnából három garas adattatik mindenkor, és ez annak bére, és nem több. Az Úr Vatsorájától megmaradott kevés Kenyérhez és Borhoz végezetre többet tévén Tiszteletes Gál István uram az elődedi (sic)^{116/117} Ekk-lésiának rendtartása szerént szolgálta társait (agapéra) invitálván, maga asztalánál meg elégténi szokta. Ha az Ekklesiában valamilly beteg atyafia kíván az Úr Vatsorájával élni, ezen alkalmatossággal az ő házában ki szolgáltatnak, néha az alkalmatosság úgy adván elő magát, két s három betegnek is, de ott megjeleniek szükségesnek ítéltetik több személyeknek is, kik az Úr Vatsorájával éljenek, avagy tsak a Ház nép közzül. Néhol az ilyen alkalmatosság a Templomban meg említettnek szokott, t. i. hogy erőtelen öregek, vagy ruhátlanok ahoz a házhoz gyűlhessenek, hol a beteg kedvéért ki szolgál-tatik az Úr Vatsorája, és hogy több számmal élhessenek; de ez itt nem szokás.

3. Által megvűnk a *Házassági* Rendtartásokra, és valamellyeket most virágzó Ekklesiánk tart és követ, vagy helyesek azok vagy helytelenek, úgy a mint gyako-roltatnak, előszámolni készek vagyunk, természeti folyások és rendjek szerint.

Elsőben is; tagadhatatlan, hogy minden házassági kötelezéseket leg először kezde-

nek az Aszszonyok; néha ők talán többre nem mennek, hanem a dolognak valóságát bizonyossá téstik és hitelessé egymás között, hogy meg ne másoltassék addig míg Kérő Bets Követek küldtettenek, nem tudom, ha kezét nem vesznek é tsak a Szüléktől is, mind azáltal ezt tudom, hogy tagadják. Minekelőtte el indulnának a dologban a Kérők, Tiszt. Lelki Tanítónak szándékjokat bjelentik, t. i. kinek s minémű Személynek és kit akarnak s. a. t. okát lásd oda fel a XIV. Részben. Mennek-hát a Kérő emberek, midőn már ki járták az Aszszonyok kikkel elmégyen az iffjú is annyival inkább, mert néha ugyan újjonnan is kívánnák jobban meg nézni. A Parasztok között látom ez a szokás; a Legény töltet egy Kulats bort, azt^{117/118} elviszik magokkal, s azzal beszélgetnek osztán a Gazda Asztala felett ha nem tetszik a Leányt a Legénynek adni, bé sem eresztik a Házba ötet, terminust sem téstnek; hanem egy átallyában való mentséggel élnek. Ha pedig meg edgyeztek arra, hogy oda adják a Leányt, midőn bájóven kezét fog a kérőkkel, azon alkalmatossággal a Bets. Kérő Ember kezébe adja néki az iffjú részéről való jegy ajándékot, és meg áldja. Rendelnek a Kéz fogásra is alkalmatosságot, mellyben mindenik fél az ő magához tartozó Attyafiai, vagy Barátit illendő számmal mint gondolja egyben gyűjti, minden költségeket ételre, italra a Legény téstzen, jóllehet a Leányos Háznál, holott a Gazda arbitrarie a mit akar adni ád. Minek előtte itt is egymás kezét fognák a két Személyek és Asztalhoz ülnének az okos Násznagytól önnön magok Személy szerént meg kérdtettenek, ha más mostan élő Személyt nem bíztattak é, vagy házassági jelt s kezét nem adtak é és ők egymást nevezetessen szeretik é? Így Isten segítségül hívásával esznek isznak vígadnak. A Leányzó részéről most jegy ajándék, egypár keszkenő, azután pedig midőn a Legény ajándékát el hozzák az Aszszonyok egy pár fejer öltöző; tehetségéhez és sorsához illendő gyolts ing a. és lábra való adatik. A Legény ád, ha adhat, arany tsipkés Anglia posztó, vagy kamuka elő kötöt, avagy tsak egész rását selyem csipkével csizmát b. övet, c. kést, d. fátyolt, e. vagy fő tetőre valót, fő kötöt, ezüst tőket, és nem tudom mit mindent; mellyeket mikor a házhoz küld, terminust téstnek a haza vitel felől, addig pedig vasárnaponként jegyruhájában ékessen felöltözvén mégyen a jegyben levő Leány a Templomba. Az Attyának és Annyának is, úgy a testvér Atyafiaknak mind a két fél tehetsége szerént való ajándékot ád, és ezeket a hazavitel alkalmatosságával a vőfély felmutatván Gazda^{118/119} képeben felmutattya a Násznagy. [Itt a kézirat alján jegyzeteket csatol, a lábjegyzetek a—e-ig a 118. oldalon kezdődnek, 119. oldalon végződnek]

a) A Magyar ingnek lobogós bő újja arannyal volt kivarva

b) A tsizma vagy piros kordoványból, vagy Karmasin bőrből volt varva, nagy órú, és magas kerek patkójú, mellynek az allya nem volt nagyobb fel dió hajnál.

c) Az öv úgy volt tözve mint a háló fejer, zöld, leg inkább pedig veres sejemből, a két véginn bojt volt és ez hátul lelógott, vagy pedig bal oldalról.

d) A kés aranyos hüvelybe, tzifra tsillagos nyelű volt — a hüvejenn egy nagyotska kapots volt, annál fogva akasztotta az öve mellé az aczéljával együtt az aszszony.

e) ^{118/119} A fatyol fejer vagy fekete volt, a főkötdjénn kívül volt ez tzifra gombos tőkkel a fejéhez aggatva, éshátul a kontyáról le eresztve szinte a földig — még a Törököktől maradt módik voltak ezek, de a mellyek 1780 táján már nagy részint el hagyódtak f. jegyzette K. B.

A haza vitel alkalmatossága közelgettvén Vasárnapi reggeli órán a Gyülekezet előtt kihirdtettenek; de hogy annyival inkább minden akadályok, és botrányok az elháríttatnának, más keresztyén Ekklesiákban való ditséretes példa szerént, itt is rendeltetett Ekklesiái közönséges Gyűlésben, és osztán publicáltatott a Templomban is, hogy házassági kérdésben forgani szokott Bets. emberek addig e munkában el ne induljanak, valamig Tiszt. Tanítónak az ő szándékjokat a Személyek felől hírré nem adják, bátor mind a Legény, s mind a Leány itt lakosok, és esmértesek légyenek is, mert történt némelly farsangon, a helytelen kötések miatt majd minden héten, l Ekklesiái Gyűlésnek, és sok bajoskodásnak kellett lenni; az így egyben köttettekkrő pedig következend ő reggel a Kérő emberektől a Tiszt. Tanító bizonyossá tétetik, hogy betsüllettel kéz fogások meg lett.

Ki hirdtetvén a Személyek azon alkalmatosságra tisztesség tudó vőfély, vagy vendég hívó által Szerdára szállítattnak még vasárnap délben a Vendégek, Kedden este a násznagytól meg hívatva a Gazda, és a vendégnek iffjait, és Szűzeit, az iffjakból állt maga mellé a Násznagy szolgálatára friss, okos és bets. Személyeket, kiket most el nevez, Kapitány, Hadnagy, Strása mester, s. a. t. nevezetekkel, mellyeken Szól-

lítván, valamikor kívántatik valamelyiknek szolgálattya, készen elő álljon a parantso-
latra, és ez neveket viselik a Solennitásnak végezetéig. A Szűz Leányokat pedig, úgy
mint a Férjhez ment Szűznek Barátit, hogy ötet vigasztallják és ez éjjel véle háljanak;
honnán is azon Kedd estvéli vendégség *Leány hálónak* Szokott itt hivattatni. A fel-
állítatott Tisztektől igen jó reggel a hivatalos vendégek bégyűjtetvén, a Legényt az
ő részéről valók, a Leányt hasonló képpen az ő részéről valók fel kísérik a Templomba,
hol a Szent Hittel^{119/120} egyben köttetvén ki ki az mindenik felekezet betsüllettel
ismét haza kísérik. Ez előtt estve copuláltattak a Házások de most már Reggel, mint
okát is említettük fellyebb a XIV. Részben pag. 103.

Immár a Legény részéről egész seregestől el mennek szép rendel és musikával a
Leányos Házhoz, hol ismét a bégyült vendég a Házból elejikkbe ki jövőn tisztességesen accep-
tálja, egymást köszöntik és a Leányt kézhez kéri. A minapi Ki adó Násznagy, most is
a Leánynak kezét fogván, s megáldván, adja néhol a Kérő Násznagy kezébe, néhol
pedig a vőlegény kezébe, kik osztán a vőfélyvel edjűtt butszuzni a Szülékhez, vagy meg-
köszönni dajkálkodásokat, a Házba ismét bé mennek. A mi nemű haszontalanságokat
ezinnen, s egyébből kívül szoktak tselekedni ilyenkor, s egyebeket én elhalgatom,
mellyekből néha botránykozás is szokott esni, mint a lövöldözésből, egy vagyon mellyet
mint jót, és hasznossat el felejteni nem akarok, Szoktak a Leányos házhoz a vő legény-
nyel jöttek magokkal hozni egy darab húst, t. i. egy tehénnek első jobb felől való lábát
lapotzkájával együtt, mellyet pompával most fel mutatnak mint jó akaratot, és beadnak
betsüllettel a vőfély keze által, mint szintén az Atya és Anya részéről való ajándékokat,
és így örömmel haza fordulnak a Menny Aszszonynyal.

Ad ugyan most mindjárt a leült vendégeinek a vőlegény valami collatiót; de a derék
ebédet azaz, az ételnek jobb részét majd vatsorára hadják; de helytelenül, mert most
évén X. és XI. ora tájon akármi az, véle megleégszik a gyomor, majd a borral bőve-
ben élven eltelik, és tsak vesztegetik estvére a szép ételeket, mint azt sokszor már
tapasztaltuk. Ezért nem javallyák némelleyek a reggeli esketést, de helytelen kifogás,
vagy mentség,^{120/121} mert úgyis üres gyomorral estvét senki nem várta. De okosabb és
helyesebb e rend tartás, hogy a mostan már bégyültt és megtelepedett vendégnek a
tellyes ebéd feladatának, kinek tettzenék mulatna az után és tsak kevés készület a
Vatsora alkalmatosságára igen elég lenne; okozzák a Tanítókat, kik az estvéről reggelre
húzták az esketés idejét. Nevetséges rendtartást hallt itt, mellyet az Atyák és most
élő némelley gorombák is követni el nem felejtettek. A lakodalomnak estvéjén most a
vő legény le nem ültetett az asztalhoz a Menny Aszszony mellé, hanem sugorgott
imitt amott; sőt a mi nagyobb majd ágyat vetvén a Nyoszolyó Aszszonyok, oda
feküdni sem szabad volt Szegény Legénynek, hanem a Nyoszolyó Aszszony, s Leány
feküdtek a Menny Aszszony mellett az éjjel mindaz által holnap főköttöt kötöttek a
leánynak, és Aszszony fővel adták a vőlegény kezére, legelsőben is tánczra. Most e
Szokást többnyire a Szemérem hagyatja el a lakosokkha, mert mi időnkben is történt,
hogy a kamarát, hol a Menny Aszszony Nyoszójóival feküdt, a vő Legény meg kerül-
vén, az ajtaját sarkából ki vetette, és nyoszójóikat kihányván és ajtaját újjabban bé
zárván, hites felesége mellé le fekütt. De honnan és kitől lett eredete e szokásnak vagy
meg mondani nem tudják, vagy szégyellik, hanem úgy mond az Atyáink úgy Szok-
ták. Ez aligha Rácز maradvány nem; Hallottam a Tótok között a vő legény testvér
attya fia hál az első éjjel a Menny Aszszonnyal. [123. oldalon:] Oda hagyván a lako-
dalmazást, annyival örömöstebb, hogy mind ennyi Szomorú és keserves időben is
egyaránt síp és hegedű szóval, tánczolásokkal, mulatják a testi gyönyörűségekben
még meg nem zabált has Istenűek. Majd bizonyos napra invitáltatnak a Leány Szülei is
a Legény Házához tisztességes ebédre ennek híven minap szolgáló Bets Násznagyával
edjűtt.

Vasárnapra viradván, először most mégyen el a Menny-Aszszony a Templomba
és Nyoszolyó Aszszonyai fejét illendő képpen fel készítvén; mert lehetetlen olyan okos-
nak lenni, hogy hamar maga feltsinálását megtanulhassa. A Templomba pedig nem
tudom miért nem szabad az új Meny-Aszszony Menyetskének le ülni, hanem csak fel-
állani kell, valamint Leánykorában, ma ez egy nap.

Miképpen nevelték gyermekeiket nagy részént a szülék, az iskolába járatás idejéig. Megszületvén a kisdéd egy kis ruhátskába bé takarva félretette a Bába — itt sirdogált még az anya körül dolgát végezte. Az anyát lefektetvén mikor, már a gyermek a fázás miatt szinte meg kékült meleg ferdőbe tette, meg mosogatta és az utánn megtörölvén vajjal meg kente, hogy a mint szokták mondani, a Pogány bőre könnyebben le men-nyen. Lehet gondolni, hogy ha kivált avas a vaj, milyen kedvetlen érzést okozhatott ez a kisdédnek — ezzel addig babrált a bába, hogy a gyermeknek a fázás miatt az álla is vaczogott, akkor bé pólálta kezeit lábait faslival, úgy össze kötözte, hogy a fején kívül egyebét nem mozgathatta. Hanyatt fektette, az annya lábához tette és így kellett neki 6—10 óráig lenni. Akkor ismét ki bontotta meg füröszötte, s megint lekötözte, s megpróbáltatták véle a szopást. Ha az anyának még teje nem volt, valamejik közel levő szoptatós asszonnyal jól tartották — két három nap múlva az annya dunnába békötözve maga mellé fektette melyben télen a meleg házban nyáron meleg időben úgy felhevült, hogy szinte görgött rőlla az izzadság. Eleget sírt a szegény rab tsetsemő, de sírásának okát senki sem értette — Az Anya szoptatta — ha e nem használt máklevet adott neki, vagy ópiumot — vagy pedig a böltsőbe tette. Ott egy értetlen gyermek addig ringatta^{465/466}, míg a gyermek el szédülvén el aludt —

Ha a gyermek egészségesnek látszott 4—5 napig késték a keresztteléssel; de ha gyengélkedett röktönn vettek azt kereszttelteni, akár mi rossz idő volt, még pedig sokszor nem gondolván előre a szülék, tsak valami kis ruhátskába takartak azt bé és valami nagyotska gyermeknek főkötfőjet tettek a fejre melyb. annak fél öklönyi feje tsak úgy lötyögött, és semmi melegséget nem tartott, egy keszkenőt ugyan terítették rá, de úgy, hogy ennek is kevés haszna volt. Néha az ilyen gyengélkedő kisdédek a Paróchián keresztteltek meg a Lelki Pásztorok; de ha tsak lehetett a templomba keresztteltette az ilyeneket is, a Bába, hadd lássák milyen sok gyermek születik az ő kezénn — Az isteni tisztelet alatt, kivált mikor télenn magyarázat is volt a mellyiknek vékony takarója volt, össze fázott, az után a keresztelő helyre vitték, mely a templom közepinn olyan helyen van a hol a szél leg inkább érheti, itt mikor kibontották, a már egészen elhűlt vízzel meg öntődött, egészen által fázott a kisdéd, mely mennyire arthat egy olyan kis gyenge gyermeketske egészségének, a ki most jött ki az egyforma melegségből, lehet gondolni — Ha keresztteléskor a főkötfő madzagát a Bába meg nem tudja oldani, tsak hátra vonnya azt, majd meg fojtván a kisdédet. — Ha a templomba sírt a kisdéd a bába motskos ujját a szájába tette, hogy kinnyába ragja azt mint a szőköt katona a golyóbist, mikor vesszőzik. Haza vitetvén az el fázott gyermek alszik fél nap is és sokszor tsak a nagy fázás utánn következett forróságból származott nyavaja által serkentetik fel. — Amikor belé áll a nyavaja törés, s el sem hagyja míg elrongált testéből artatlan lelke ki nem szakad.^{466/467}

Nézzük meg tsak a holtak Laistromát, mindjárt szemünkbe fog tűnni mely sokan halnak meg a tsetsemők közzül minden Esztendőbenn a nyavaja törésben, kik nagyrészt a helytelen vélek való bánásnak áldozatai.

A kisdédet az Anya rendszeresen Esztendeig szoptatja; ha nem közbe közbe kapják az ételre, elsőbenn is annak az ételnek a levéből advánn neki mellyet a Kereszt Anyák küldenek. Az utánn pedig téjjel pépet főznek neki lisztből, vagy pedig tejjes kenyeret adnak enni. Ez okozza osztánn a sok gilisztás gyermeket kik el sáppadván elfonnyadván 2—3 esztendő korokbann elhalnak.

Míg a gyermek járnai nem tud leginkább dunnába takarva hordozza az anya, vagy kis leány dajkátska által hordoztatja. Ugyan ezen dunnával bétakarva kötözik le a böltsőbe. Ezt a gyermek tsak nem minden nap meg vízellvén, kivált a mellyiknek gondatlan annya vagy dajkája van, lehet gondolni micsoda döggletes levegő veszi körül a kisdédet élete első esztendejében és mennyire húz ez a Hottentották szokásokhoz, kik az ő kisdédeiket először sírral bé kenik azutánn pedig marha ganéjjal. E miatt lessz osztán sok kisdéd kivált a mellyiknek vére is már hajlandó reá ötvarovassá koszoszám, rühessé, sápadttá tsenevészetté. Sok fiatal anyáknak tanátsoltam hogy vegyen két

vagy három rőf fejrő flanelt ebbe takargassa dunna helyett kisdédét. Ha tisztátalan-ná lessz mossa ki — de híjjába szegénységet mutatott volna ez — a tarka dunna szebb nnél — A szokás nagy Űr, nem könnyű ki vetni. — Már fél esztendő korábban tud a gyermek ülni és szeretne mászkálni, de néki nem engedődik meg^{467/468}, mert így kardon ruhátskáját, tzipójét és strümpflitskejet elkeverné, hanem karon kell hirtzolni szomszédról szomszédra, melyre osztán úgy rá szokik a gyermek, hogy esztendő korábban is nehezenn kap a járásra. Ha tud is járni ölbe vagyik a vánda gyermekek. Szerencsések az olyan kisdédek a kiknek annyok olyan szegény sorsú, hogy tsak el nem megy maga is dolgozni, a gyermek fogás mellett fel aszna az álla, az ilyenek sekka szabadabban nőnek fel — már fél esztendőre ülnek, másznak. Szabad levegőbenn élnek s az ilyenekből válnak osztán egésséges, busa, minden munkára, s a katonaságra is alkalmas emberek, a mint ezt sok kenyerenn kukoritzánn, sült tökön nőtt Kertész gyermeke-kenn lehet latni.

Öltözete a gyermeknek 3—4 esztendő koráig egy hosszú ing azután ing, gatyá. A gatyás gyermeknek már szereznek a szülei kalapot, vagy sapkát, későbben egy kis lajbítskát. — Leg utolsó és leg ritkább a tsizma — láttam több ízbe olyan gyermekeket kik egy sapkába segy ingbe két öklöket a hónok alá tévénn halotti prédikáció alatt meztláb állottak a jégenn. — Némellyik rávévén az apja lajbliját kiült téli időbenn is a ház végéhez s ott nézte a világot.

Lakó helyek a gyermekeknek télell által rendesen a padka és a ktkzó, innen ezt a szegény házaknál tseléd háznak nevezik. Ha valamelyik gyermek ezenn kívüla házbann ögyeeg ezzel utasítódik rendes helyére „padkára gyermek”. Nyaaon által a házeleje és vége vagy^{469/469} pedig az úttza a hol tsoportonként jádtzanak a porban, vagy-pedig mikor a gyümöls éres ideje van a szállók felé lakók, a szállóból jövőktől gyümölsöt kunyerálnak, s így kapnak a nyalánságra.

Az anyai nyelvre rendszerént rosszul kapatják nem a szokott névenn nevezvén a dolgokat hanem a kenyeret popának, a vizet tütünek, a gyümölsöt bójának, az ételt tsótának nevezik, és a mint a gyermek hibásann selypesen beszéll ők is úgy beszélnek.

Vallás beli és erköltsi igasságokra nem igen szokták figyelmeztetni — hogy az ki az egbe lakik, és az zörög mikor menydörög, és akkor haragszik, hogy a hold az Isten kistsija, ha káromkodik megveria az Isten. Ezek a főbb vallásos ideái a gyermekek. Vagynak mind az által olyan szülék, kik a Mi Atyánkra 3—4 esztendő gyermekeket mag tanítják, és azt azok a kemence mellett vagy az ágyon a takaródzóval bé takarva el is tudjak mondani, s szülei nek testvéreiknek jó éjtzakát tudnak kívánni, de ők ezekből semmit sem értenek. — Esmertem olyan édes anyat, a ki 4 esztendő, már holmi kis nótátskákat tudó eleven eszű kis leánykájához egy estve így szolt: „Edes kis jányom imádkozunk az Istennek, úgy fekdjünk le, ladd már más kis jányok tudnak imádkozni”. No imádkozunk hát úgy szoll a kis leány. Mondjad hát kis jányom: Mi Atyánk. A leány Apám Uram. Anya: ki vagy. Leány: én vagyok édes anyám hát nem tudja kend, ekkor az egész ház nép elnevetvénn magát fel hagyott az anya az imádkoztatással; hanem^{469/470} a hogy tudta meg magyarázgatta kinek miért kell imádkozni, azután úgy bldogult a kis jányal. — Nyáronn a halotti temetésre az anyák s nagy anyák el szokták vinni magokkal gyermekeiket, hogy otthon kárt ne tegyenek, de hogy miképpen viseljek magokat? miért szoktak oda menni, ara éppen nem oktatják, a honnan az ilyen gyermekek sok alkalmatlanságot követnek el. Az oskoláról is általjbann a belső emberekről hibás vélekedést tsepegtetnek gyermekeiknek elméjébe, hogy a kántor a síró gyermeket a gödörbe viszi, a Pap a könyvével meg lapítja, az oskolába a Tanító megveri. Mint hogy vagynak olyan indulatos Tanítók, a kik minden igaz ok nélkül ütik verik a szegény gyermekeket, megmaradnak sokann egéssz életükben a belső emberek eránt való hibás vélekedésben — Soha azokat érdemek szerint nem szeretik nem betsüllik, és még a töllök tanult tudományt is és jó intéseket is meg vetik. Ha a gyermek kényeskedik, makrantzozkodik szó fogadatlankodik, másokat tsúfol, káromkodik, azt el halgatják, azzal mentvén hibájakat, hogy még nem érti a jó intést, nints ideje a regulázásnak — ha pedig tsuprot tör vagy kenyeret el hannyaa ezért megverik — ha lop, tsal azt úgy nézvén mind élelmességet elnézik fenyték nélkül. Az atyák pedig még kevesebbet gondolnak az erköltsi neveléssel. Ha oskolába fel adják is nem hogy segitenék a Tanítókat a nevelésbenn hanem inkább akadajozzák, kényeztetik gyermekeiket és szidják előttök tanítójokat, ha ez őket valamelly rosszaságokért meg fenytik. Nem tsuda hát ha sok a kevély,^{470/471} csúfolódó, makrantzos család, lopó rossz erköltsű az Eelésiaban. Míg Anglus

Doctor Jenner fel nem találta a mentő himlőt, és míg ennek közönségessé tevését jó Királyunk Iső Ferentz nem sürgette: minden esztendőbenn sokszor 100 ann holtak meg nagy kínok közt a gyermekek közül hójagos himlőbenn, sokann lettek vakokká, dísztelen ábrázatúakká. — De már az olta ha hogy a doktorok nem restek, a szülék pedig nem hűségtelenek gyermekekhez, alig hal meg ebben a nyavajában 5—6 esztendőn által.

Keresztelés

[362—363. oldalakon]

A Keresztelés így ment végbe: A bé pólalt 3—6 napos tsetsemőt a Kereszt Anya, a Kereszteléshez szükséges lanyhó vizet pedig a Bába a templomba hétköznapi reggeli Isteni tiszteletkor fel hozták. Vége lévén a könyörgesnek a Predikátor ki ment a Keresztelő edényhez, a hova már a kis gyermeket a Kereszt anya és a Bába ki vitték — Itten elmondván meg magyarázván a Kereszttség szereztesének ígét; imádkozott a Predikátor a kis dedért, mely után a Bábától a Keresztelő kannába töltött vizet a kis ded fejére öntötte így szólván: Keresztellek én Tégedet az Atyának, és a fiúnak és a Sz. Léleknek nevebe Amen. és a kis dedet meg áldotta. Ki jövénn a templomból a kis dedet bé vitték a Keresztelő Lelki Pásztor házához — és az annak születése^{362/363} meg kereszteltetése idejét szüleinek a megkereszteltnek és Kereszt Attyának s anyyának a neveiket az Ekklesia Matrikulájába be írta, ezért a szokot 17 Krt meg fizettek s a Gyermekeket haza vitték, és Keresztelőt laktak — melyet annak utánna a K. Anyak azzal pótolnak vissza hogy akkor is mindjárt adtak valami ajándékot, a kis dednek — az után is Gyermeke ágyas Komájoknak 2—3-szor is ejédetskét vittek vagy küldöttek — A Bába a Keresztelőben hiuskodott. A mely fiatal menyetske először volt a keresztelőben abba beléköttött ilyen módon. A konyhába az ajtóhoz egy üress fazakat vágott, szörnyű hatalmát jelentven ezzel. Bé jövénn a házba fel tartott fővel szaglált s így szólott: idegen büzt érzek, s a nálla lévő füstölő tsepüt, az új menyetske széki alá vetette, s bé büdösítette a házat, az után egy táliban vizet és egy darab téglát béhozott, fenyegette a menyetskét hogy meg szappanozza s meg kereszteli, ha tsak valaki meg nem váltja. Választott hát magának, az időssebb asszonyok közül, Kereszt Anyát a ki 2—3 garast adván a Bábának: ezért ötet Kereszt Anyának nevezte.

Házasság

[366—372. oldalakon]

A Házasúlok össze kelések így ment végbe. Ki nézvén a Hazasuló személy szüleivel vagy Attyafiaival egyet értve, azt a kit feleségének kívánt meg nyerni, elsőbenn valami ügyes Asszonnyal (gvalog sápanyoknak nevezték ezeket) meg tudatták, ha elmennek é hozzá, és ha biztató választ nyert a ferfi Násznaggyával együtt el ment azt meg kérni.^{366/367} A Leányos részről 2—3 nap kérődött a gondolkozásra, mely el telvén meg izenődött ha megyen é a leány vagy nem. Ha a Leány ajánlotta magát nap hagyódott a kéz fogóra, a mikor jegyet váltottak a ferfiú adott egy néhány ftot; a Leány pedig egy par keszkenőjet adta átal — E meg esvén a Házaságra menendők Nasz nagyokkal együtt, feljöttek a Hetes predikátorhoz és magokat a Publicálásra be írták. A Predikátor ekkormeg tudakozta, ha a szülék meg egyeztek é fiaiknak házasságában, s nem erőltették é azokat. Az Ifjak szeretik é egymást, mennyi idősök? Nints é közöttök közel való atyafiság sógorság mely a törvényes házasságot meg akadályozná? Itt való születések é? Ha nem; van é Kereszt levelek? vagy özvegysegekről való bizonyítványok. Nem volt-e a legény katona? ha volt az Abschidot elő kellett mutatnia valamint a Mester legényeknek Kundschaft jaikat (?). Mikor az utann össze Eskudtek ezek vissza adóttak, de a Predikátorok rá írtak hol mikor hazasodtak meg. Intette az Ifjakat hogy míg a Publicálás tart jól meg gondolják szándékokat és ha valamelyik felnek a másik nem tetszik, még a publicálás tart szabadoson le mondhat a házasságról.^{367/368}

A 3szori kihirdetés 3 Vasárnapokonn, vagy Innep napokonn, vagy néha, kivált az idősebb özvegyekre nevezve télelenn Szerdann vagy Pentekenn, a mikor a Nép a Sz. Írás Magyarázásának halgatására számosann fel szokott gyülekezni a Templomba, szokott meg esni —

E meg lévén az össze kelés napja előtt a házasságra menők Násznaggyokkal, és valamelyik Atyafival — a Predikátor házhoz fel jöttek az úgy nevezett Cenzúrára. Ott elsőbenn a Nasz Nagyk, az utánn a Hazasulók meg kerdezettek ha a Publicálás ideje alatt nem adta é magát valami olyan dolog elő mely az össze kelest akadályozhatna — Meg próbálta a Lelki Pasztor a hazasulókat Vallásokat hogy értik. Intettek a Kegyeség szerint való tudományba és jó erkölcsökbe való elő menetelre, a bekességes életre. S a t. — Más nap mely rend szerint Szerdán volt Reggeli Isteni tiszteletre feljöttek a Hazasulók Nasz népestől a Templomba, ott az Isteni tisztelet végeztek, az Úr Asztala mellé ki-álván a Predikátor által oktatás és imádság utánn meg esketődtek, és rájuk áldás mondatott — A templomból a Leány, valamint a Legény is kísérőikkel együtt Szüleik házokhoz mentek. A Legény-Nasz népjével együtt gyalog vagy kotsikonn el ment a Leányért. A Nasz nagy hosszas Ceremoniás beszédrel ki kerte — a Leányt, ^{368/369} a másik Nasz nagy pedig ki adta. A Legény a Leány szüleinek a Leányok neki adását meg köszönte. Ezek áldást mondván rájuk, el bocsátottak — de ez a szokas 1807^{ben} Lakos János Curátorságábann eltöröltődött, mert ez a Leányos házhoz való menetel jó úthban veszedelmes sarban alkalmatlan volt. Puskáztak, pernyével töltött fazekakat hajigálták a lovak alá, mely miatt a megszelesedett lovak, sokszor fel forgattak a kotsit. Ezen idő óta a templom beli esketőről egyenesen vitetik a Leányt — a Legényes házhoz. A lakodalom a tehetesebbeknél 2—3 nap tartott, a szegényebb sorsúaknál egy estve. Ezeknek rend szerint dudások volt, vagy tekerő hegedűsök; amazoknál Czigány Legények Musikáltak, kik között első volt a prímás azutánn a Contrás — Bögös és a Czimbalmos, a Klarinét és Trombita még ezen század 10 első esztendeiben nem volt szokásba. Nevezetes musicusok voltak ezen időszakaszba: Hibás Pesta, Markótz László, s ennek a fia Gyuri; a ki, minden féle musican tudott játtzani Farkas István, Csonka Pál, tekerő Hegedűs volt pedig Gerecz János. — Amelly gazda Musikust nem fogadott, ott a gazdát és Nasznagyot füttyöltették, vagy dudoltatták a rekedtségig, ha nem akarta meg tsipkedtek az Asszonyok — a nevezetesebb Lakodalmi ételek a tehetesebb gazdáknál ezek voltak 1; Csiga leves drága étel volt ez. Vida Mihálynál a tsiga csináló asszonyok lakodalom előtt való hetenn 6 akó bort ittak meg. — ^{369/370} 2; Hús tormával, vagy más mártással. — 3; Tötött Káposzta, rajta Kolbász — 4; Malatz hús mézes és masolás mandolás lével. — 5; Marha láb savanyú lével, melybe sirba sütött kotzkás kenyér, és sok veress hagyma volt. — 6; Hurka ris kásával, tüdővel meg töltve és patzal téjfeles lével — 7; Apró jószág szarnya, laba, nyaka Ezek valami edes lével. 8; Ezek utánn jöttek a sülték; Marha, sertés, lud, pujka, kappann, bárány, nyúl. Olly nagy bőséggel, hogy tsak ezekkel meg elégedhetett volna tisztességesenn az egezz lakadalmas nép. Bé rekesztették ezeket — 9; a sok Kaláts, rétes, peretz, gyümöls s mind ezekre itták a tenger bort — Lehet gondolni, hogy 100—150 ert így vendegelni 2—3 nap mely sokba kerülhetett. En ugyan a ki az efféle vesztegetéseknek több ízbe szemlelője voltam batrann merem írni, hogy ha Szentés 1700^{tól} fogva 1800^{ig} annak felét, a mit a Lakodalmakra Keresztelőkre; Halotti torra, s Név Napi Vatsorákra el vesztegetett a köz jora adta volna (beszúrva), ollyan Capitális Gyült volna belőlle össze, hogy annak az Intereseből most adajának nagy része kitelne. Az Ifjúság szolgált az Asztalnál szép rendel. ezek közt voltak el osztva a vendégek, kik azokat kötelesek voltak meg hívni; és mikor haza mentek el kísérni — Ebéd s Vatsora alatt a Musikusok húzták, most a Rákótz nótáját; ^{370/371} majd a Darvakét; majd ismet mas szomorú vagy víg nótát — es mikor a vendégek, a Gazda s Újj hazsok egésségekre ittak, nagy gyorsasággal, és lármával Tust húztak —

A Nasz nagyk vigyáztak a rendre. Tantz mestereket tettek, kiknek arra kellett vigyázni, hogy egyszerre nagyon sokann ne áljának fel tanzolni; és hogy egy Leány vagy Asszony se maradjon el, szomorodva ne mennyen haza. Az Ifjak hajadon fővel tántzoltak, egy ingre vetkezni, kiabálni szabad nem volt, hanem tsendes vidámsággal kellett mulatni. A ki meg részegedett, lármázott vagy Káromkodott, azt a Nasz Nagy a lakodalomból ki rekesztette, vagy pedig arisztomba is tetette, mely az 1779^{dik} esztendei Presbyteriális végzés szerint, valami előre ki szellőzött és szalmával meg hintett verem volt, ebbe vetették a részeg, garázdálkodót, vagy ha a nem volt, a sertés

ólba — Mihelyt látta a Násznagy hogy a bortól hevesedő Ifjak s mások, az illendőség határát kezdik által hágni, a gerendánn lántzot vettetett által, és ha valamelyik hibázott, ki áltott a vőfejnek: Tsördits lántzot, a ki ezt megtévén, jel adódott mindeknek a magára vigyázására, az áristom el kerülésére.

Az idősebb férfiak az Asztal körül, mely meg volt sülttel kalattsal, borral rakva (beszúrva) beszélgettek iddogáltak — vagy pedig a kamarába pipáztak —

A Lakodalom utolsó napján, meghívódtak a meny asszony^{371/372} szülei és Attyafiai is, és ez Nevezettet: Kár-látónak. (366—372. oldalakon)

Temetés

[372—375. oldalakon]

A Halottak eltemetésének ez volt rendi: A meghóltat bejelentette a Bójáró (Funerátor) ha énekszós volt a Rectornak; ha Predikatiós a Predikatornak is. A Rector be írta a megholtak nevet a Holtak Lajstromába, be írta meghalások s temetések idejét, betegségét, esztendejét, és a Bejáró nevét. Elsőbben 24 azután 48 óra előtt Chirurgus visitatioja nélkül nem volt szabad senkit el temetni; ha csak meg nem fakadván nagyon szagos nem volt. Ugyan akkor hír adódott a Harangozóknak is, kik a reggeli Isteni tisztelet után harangszó által adtak jelt a halott felől, az Asszony féléknek ketszer a ferfiaknak 3szor tsendítvén — ezután az Enek szósna egy; a Predikatiós halottnak minden harangokat meghúztak. A Predikatiós halott a templomban is ki hirdetődött: mikor temetődött, és a Halotti Tanítás a Templomban lessz-e vagy a háznál. A harangokat mind az által szabad volt meg huzatni az Enek szos halottnak is, ha a szokott 3 ft fizetést le tették. El jövőnn a temetes ideje mely dél előtt 10, delutann 3 óra tájban szokott rendesenn lenni, harangszó által hír adódott a temetésre való menetre — A predikatiós halotthoz a Lelki Pasztor a Kantor egy Praeceptorral es 7—8 gyermekkel el mentek a halottas házhoz. Ott mikor a testet ki hozták a gyermekek énekeltek egy verset. Az után a Kantor 5—6ot^{372/373} a Lelki Pásztor a Vasárnapi Isteni tisztelet rendi szerint vegezte az Isteni tiszteletet, a tanítás után el olvasta a bé adott írásból a meg holt elele leírását attyafiainak neveket betegseget halálát. A Predikatióból rövid alkalmaztatást tett a megholtra, az előknek a meg holt eránt való jószágokat meg ditserte, reájok áldást mondott a meg hólnak nyugodalmat és idvességet kívánt, s az Ekklesia kebeléből el botsatotta bekesseggel —

A halottat a temetőbe nem volt köteles a Predikátor ki kísérni, ha mind az által esmerőse v valami nevezetes ember holt meg azt tettzése szerint ki kísérte. —

Az után a Kantor és a gyermekek enekelgettek a holttest előtt. A temetőben is még el nem temették. A temetes végekor nem volt szokás a köszönetes mint némelly helyekenn — A Predikatio ha az idő alkalmas volt a halottas ház udvarán, ha esső, sár, fergeteg volt a templomba vitetett véghez, be hozódva a koporsó a templom közepére, a hol a szomorú felek körül ültek v rá borultak a koporsóra, melyből ki jövő rossz szag pedig sokszor meg a távol levőknek is nagy alkalmatlanságot okozott, ez a szokás 1817-be a Consilium parantsolatja által eltörldött, ettől az időtől fogva, a koporsó a cinterembe szokott tevődni — A kik nagyobb Caerimoniával akartak temetkezni, azoknak halottjaik felett a Predikatio után a Rector Bútsúztató verseket is mondott. Az Oskolas gyermekek pedig harmonias eneket mondottak a Rector directiona a Cantor és Tanítok segítettse mellett.^{373/374}

A fütől való fara fel metztettek a meg hólnak nevet, idejét, halálanak esztendejét, ilyen formánn „Itt nyugszik az Urban boldogult V. J. 1812” több nem férvén rea. A tehetősebbek vastag főtől való fájára Epitaphium szegezett; de a mely ritkán maradt épségben esztendeig — holmi pajkos gyermekek irigyek le szaggattak azt. Innen már 1815 óta nints a szokásba csak a főtől való fára mettzik a mit akarnak — El temetődvén a halott az Atyafiak barátok a halottas torra meg hívódnak, melyben sokan nem csak jól laktak, hanem meg is ittasodtak a szomorú feleknek, és minden jobb érzésűeknek botrányozásokra. Már mai időben ez is kezd a szokásból ki menni. —

Shokás volt ennek a Száznak még az eleinn a Lucubratio is, ez abból állott: hogy Reggeli Isteni tisztelet után egy óráig estve pedig 10—12 óráig is, egy Praeceptor

6—7 gyermekkel a' halottas háznál, némely ahoz értő emberekkel s asszonyoknak segítségével, mineműiek voltak Csávás András és Zó Ilona, enekelgettek. Közbe közbe etették itatták őket, és a szegény gyermekeket annyira le itatták, hogy alig tudtak az Oskolába mászkálni. Mellyért az a szokás el töröltetett a Presbyterium által.^{374/375}

A közönséges Predikatiós halottól fizettek a Predikátornak eleinte 1 ezüst ftot — későbbben 2 bankó ftot. A Butsuztatás Halottért a Prd(ikatornak) 2 ezüst ft. későbbben 4 Bankó ftot. — A Rector Butsuztatásért 7 ezüst mariast. — későbbben 4 fott. Bankóban. A halottak Protocollalásáért 7 1/2 Krt ezüstben. A Deákoknak is 7 1/2 Krt Lucubratioért 17 Krt. A Kántornak Predikatiós halottól 20 ezüst Krt ének szostól 10 Krt. — A Harangozóknak mind a három harang meg húzásáért 9 ezüst Krt. Egy harangért 2 Krt. — Az Ekklesianak a Harangokra elsőbben 1 f 8 Kra ezüstben későbbben 3 ft Bankóban.

BRAUCHTUMSBESCHREIBUNGEN AUS DEM 18. UND 19. JAHRHUNDERT

In der ungarischen ethnographischen Forschung blickt sowohl die Annäherung an die Geschichtsquellen mit ethnographischen Ansprüchen als auch das Studium der Frühperiode der einheimischen Wissenschaftlichkeit auf grosse Traditionen zurück. Die Fachexperten haben schon früher betont, dass bereits vor der Herausbildung des wissenschaftlich-ethnographischen Interesses gelehrte Persönlichkeit durch die Beschreibung des Volkslebens und die Pflege der Staats- und Heimatkunde bedeutende Verdienste erworben haben, und dass ihr Nachlass bedeutende unmittelbar wohl brauchbare ethnographische Beobachtungen sowie auch wissenschaftsgeschichtlich wertvolle Materialien enthält. Der Autor veröffentlicht hier die Brauchtumsbeschreibungen des reformierten Geistlichen Bálint Kiss (geb. 1772), und in Verbindung mit diesen auch ältere (zwischen 1777 und 1825 entstandene) Brauchtumsbeschreibungen aus den von 1748 bis 1829 geführten Kirchengemeinde des Marktfleckens *Szentes* (Komitat Csongrád). Er zeigt uns das vielseitige Lebenswerk von Bálint Kiss vor und bespricht seine Arbeiten, durch die er 1839 die Mitgliedschaft der Akademie erwarb. (Kiss hat übrigens seine Universitätsstudien in Jena beendet.) Er befasste sich auch mit der Förderung der Landwirtschaft, seine Erfindung in Bezug auf eine praktische Umgestaltung des Pfluges erregte bei den Zeitgenossen bedeutendes Aufsehen. Er schrieb dabei mehrere Lehrbücher. Als Historiker entfaltete er besonders ausgedehnte Tätigkeit. Unter anderem veröffentlichte er 1839 eine Monographie über urgeschichtliche Fragen, in der er zu seinen Schlussfolgerungen gelegentlich auch ethnographisches Material in Anspruch nimmt. Bis zum heutigen Tag sind seine gründlichen ortsgeschichtlichen Monographien von bleibendem Wert. Von besonderer Bedeutung ist auch seine zum Standwerk gewordene Kirchengemeindegeschichte, in der er uns eine 60 Seiten lange Monographie über die Bevölkerung von *Szentes* überliefert hat. Seine ausserordentlich gedrängt gefasste Studie über die Bauerngemeinschaft des ungarischen Marktfleckens in Alföld (Grosse Ungarische Tiefebene) ist ein einzigartig authentisches und lebendiges Dokument. Sie enthält die genaue Wiedergabe der Tauf- und Kommunionzeremonien sowie Hochzeitsbräuche aus dem 18. Jahrhundert und Kindererziehungs-, Tauf-, Hochzeits-, Trauungs- und Begräbnisbräuche aus dem 19. Jahrhundert.

Der Verfasser nimmt die Möglichkeit einer Durchführung von ethnographischen Untersuchungen in Bezug auf den Wandel der Kultur auf und hält auch die Entscheidung der Frage für möglich, wieweit die Zusammenhänge der gesellschaftlichen Umgestaltungen und der Modifizierungen des Brauchtumssystems in eine Parallele gebracht werden könnten.

IRODALOM

FILEP Antal

- 1956 *Szentesi nevezetességek, Kiss Bálint élete és munkássága. Kézirat. Bp. 95 l. + 2 táb. ELTE Levéltára.*
 1959 *Adatok a 18—19. század fordulójának népi gazdálkodásához. Közli: Agrártörténeti Szemle II. évf. 153—161. l.*

KISS Bálint

- 1839 *Magyar régiségek I—III. Pest.*
 1846a *Falusi földművelőket oktató... Pest.*
 1846b *Női tan. Pest. 2. kiadás.*
 1847 *Elsőévi oktató... Pest. 2. kiadás.*

KRESZ Mária

- 1956 *Magyar parasztviselet (1820—1867). Bp. 135—166.*

ORTUTAY Gyula

- 1960 *Írók, népek, századok. Bp.*

SIMA László

- 1914 *Szentes város története. Szentes. 559.*

SZIRBIK Miklós

- 1926 *Makó városának közönséges és az abban levő református eklésziának különös leírása. Sajtó alá rendezte EPERJESSY Kálmán. Makó. 104.*
 — Változatlan formában megjelent másodszor a Csanád-vármegyei Könyvtár 6. számaként is.

TÁLASI István

- 1947 *Néprajzi életünk kibontakozása. Klny. a Népkutatás Kézikönyvéből. Bp.*

TESSEDIK Sámuel

- 1938 *Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Német kéziratból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta NÁDOR Jenő... A Magyarságtudomány Könyvei I. szerk. ORTUTAY Gyula Bp.*

BRAUN SOMA ÉS NÉPRAJZI MUNKÁSSÁGA

„Tanár, szociológus, a szociáldemokrata munkásmozgalom propagandistája” — írja róla az Életrajzi Lexikon.¹ BRAUN Somát a néprajztudomány sem tartja számon etnológusként, s bár művei nem ismeretlenek számunkra, a tudós kilétét kevesen ismerik. Nem is csodálkozhatunk ezen, hiszen messze vagyunk még attól, hogy a magyar néprajztudomány munkásainak, kisebb és nagyobb tudósainak arcképét mind megrajzoljuk, folytatva az ORTUTAY Gyula által elkezdett tudománytörténeti munkálkodást.² BRAUN esetében még azon is vitatkozni lehetne, hogy mennyiben tekinthető néprajzosnak, hiszen nem

vett részt a szakma életében, műveit kívülállóként alkotta. Nézetem szerint azonban ebben a vitában nem a szakmai hovatartozást, hanem a műveket kell döntő kritériumnak tekintenünk.

Most, első kísérletképpen csak vázlatosan, sok tekintetben hiányos ismeretanyag alapján kívánom bemutatni BRAUN Soma pályáját.

Kecskeméten született 1890. február 13-án kispolgári családból. „Szülei nehéz körülmények között éltek, s ami annak idején polgári családokban ritkaságszámba ment, édesanyja is dolgozott. Óvónő volt. Apját már kis-

¹ Magyar Életrajzi Lexikon I. 1967. 264.

² Vö. ORTUTAY 1960, 1966. kötetekben megjelent arcképeket, amelyekkel új esszé-műfajt teremtett a néprajzban.

gyermek korában elvesztette, idősebb testvére János vasipari tanonc lett.”³ Soma korán jelentkező tehetségével és szorgalmával mégis kivívta, hogy gimnáziumba, majd később egyetemre mehessen. A szükséges anyagiak nagy részét maga teremtette elő, főként korrepetálással. Széles körű érdeklődése mindig új és új irányba vonzotta. Kitűnő matematikus volt, de ugyanilyen jó történésznek és nyelvésznek indult. Már gyermekkorában — tanár nélkül — angolul, franciául és németül tanult.

A pesti Pázmány Péter egyetem bölcsészkarán még egy sor nyelvet tanult. A görög, latin, német és angol mellett SCHMIDT Józsefnél, a kor nemzetközi tekintélyű, orientalista filológusánál bengálit és szanszkritot tanult. S bár nem készült orientalistának, e két nyelvben való jártassága lehetővé tette számára, hogy a *Rámájanát* és a *Máhábharatát* eredetiben olvassa. Braun Somát magával ragadta akeleti mesevilág. SCHMIDT József irányítása mellett a mesekutatás történetével, elméletével és módszereivel is megismerkedett, s talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a népmeséről egy évtizeddel később megjelentetett könyvének tényanyagát jórészt már akkor összegyűjtötte. Korán kialakult etnológiai érdeklődése, a primitív kultúrák iránti vonzalma is. Féltestvérétől — aki hosszabb ideig élt Ceylonban és Jáván — népművészeti alkotásokat kért, s mint életrajzírója, TÖRÖK Júlia, közli, „Soma valósággal dédelgette otthonában a tőle érkezett kultikus álarcokat”.⁴

Még egyetemi évei alatt kezdett el módszeresen olvasni. Soha nem feküdt le addig, amíg nem végzett az aznapra előírányzott olvasnivalóval. Profesz-szorai nagy reményeket fűztek hozzá, s méltán remélhette, hogy komoly tudományos pálya vár rá. Hat esztendő alatt kétszer került állami ösztöndíjjal külföldre. Másodéves volt, amikor Göttingába, és negyedéves, amikor Londonba küldték. Németországban archeológiai, Angliában nyelvészeti tanulmányokat folytatott, s közben nyelvtudását is tökéletesítette.

Az egyetemi évek alatt sem kötelezte el magát igazán egyik tudomány-szakkal sem. Olvasott közgazdaságtant — már ekkor megismerte MARX és ENGELS műveit —, történettudományi műveket, művészettörténetet, biológiát, szociológiát, pszichológiát, filozófiát. A szigorú módszeresség, a mindig pontosan kitűzött munka és kitűnő emlékezőtehetsége tette BRAUN Somát azzá a *polihisztorrá*, akit később annyira tiszteltek, sőt csodáltak tanítványai.

Első dolgozatait klasszikai-filológiai és filozófiai kérdésekről írta. Dolgo-

³ Török 1966. 129. Az életrajzi adatok túlnyomó részét innen vettem. Török Juliának e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki cikkem kéziratának elolvasásáért és hasznos tanácsaiért.

⁴ Török 1966. 130.

zatait rendszeresen közölte 1911–1915 között az Egyetemes Philologiai Közlöny.⁵ Kedves diákkori témája volt APULEIUS, akiről *Apuleius tanulmányok* címmel jelentetett meg egy kis tanulmány gyűjteményt.⁶ Vizsgálta például azt, hogy kinek a művét használta APULEIUS *Metamorphoses*-ének megírásához, s fejtegette az Asclepius bölceleti magvát.⁷ Doktori értekezését Horatius filozófiájáról írta.⁸

Tudományos pályáját, karrierjét az első világháború törte ketté. Az egyetemi tanulmányok elvégzése, a doktorátus megszerzése után röviddel kitört az első világháború, s BRAUN Soma bevonult önkéntesnek. Amikor a háborúból végre hazajöhetett, örült, hogy állást kaphatott a ceglédi főgimnáziumban. Ez a vidéki tanári státus nem a nagy remények teljesülése volt, de abban az időben megelégedett vele.⁹ Ismét dolgozott, de ezúttal egy új tudományterületen. Sajtó alá rendezte a magyar jakobinusok történetének alapvető dokumentumát, KAZINCZY Ferenc és SZIRMAY Antal munkáját.¹⁰ Vajon mi fordította a klasszika-filológiától a forradalmak története felé? Milyen hatások érték a háború során? Sajnos ezeket a kérdéseket megválaszolni nem tudjuk.

Cegléden érte az 1918-as „őszirózsás forradalom”, majd a Tanácsköztársaság. S ekkor végleg eldőlt a sorsa. Nemcsak a tanári kar és diákjai előtt tett hitet a baloldali eszmék mellett, hanem szerepet is vállalt a kommün idején. Direktóriumi tagságot vállalt, előadásokat tartott, s a gimnáziumban vallásoktatás helyett szociológiát adott elő. A Tanácsköztársaság leverése után bíróság elé állították és a kecskeméti királyi törvényszék többrendbeli izgatás büntetében mondta ki bűnösnek. Az ítélet indokolásában szerepel bűnei között, hogy nagy nyilvánosság előtt az államról mint erőszakszervezetről beszélt, s kifejtette, hogy „...a magántulajdonról senki sem akar lemondani, a magántulajdont erőszakkal kell köztulajdonba venni”.¹¹ A Horthy-bíróság 5 évi börtönbüntetésre ítélte, s ebből körülbelül 3 évet ült le a szegedi Csillag-börtönben. De nem a börtön volt az igazi büntetés számára. Sokkal fájdalmasabban érintette, hogy bezárult előtte az áhított tudományos pálya. Kiszabadulása után egyike lett az állástalan diplomásoknak.

Fordításokból, előadások honoráriumából kerítette elő a legszükségesebb anyagiakat. Börtönévei után került szorosabb kapcsolatba az SZDP-vel, amelynek bizonyára már a háború alatt is tagja volt.

⁵ BRAUN 1911; BRAUN 1912; BRAUN 1913a; BRAUN 1915.

⁶ BRAUN 1913c.

⁷ BRAUN 1911; 1913a.

⁸ BRAUN 1913b.

⁹ TÖRÖK 1966, 131.

¹⁰ KAZINCZY—SZIRMAY 1918.

¹¹ TÖRÖK 1966, 131.

Gyakran kérték fel hogy a szakszervezetekben, különösen a MOSZ-ban (Magántisztviselők Országos Szövetsége) előadásokat tartson. Ezekben a nyomorúságos években írta és jelentette meg két néprajzi művét is.¹²

Végül többnyelvű levelezőként sikerül elhelyezkednie a Kereskedelmi Bankban, ahol évekig írta a leveleket és kimutatásokat. A gazdasági válság idején, amit a bankban is elbocsátások jeleztek, egy négygyermekes család-apa helyett önként otthagytta állását. Az SZDP ebben az időben, 1933-ban helyezte új alapokra a pártoktatást. Elvállalta a pártoktatás vezetését, s minden tudásával végezte ezt a munkát, amíg el nem vitték egy büntető századdal 1942 tavaszán. A harmincas évek elején már az SZDP egyik legképzettebb elméleti munkatársa volt, főmunkatársa a *Szocializmusnak*, a legálisan megjelenő pártfolyóiratnak, de munkatársa volt az 1928-ban megjelent *Társadalmi Lexikonnak* is. A szerkesztő, MADZSAR József szerkesztői előszavában MÓNUS Illés, RÉVÉSZ Mihály, SZAKASITS Árpád mellett emeli ki, hogy jelentős részt vállalt a szerkesztésben is. A munkatársak között volt többek között BRAUN Róbert — akihez nem fűzte rokon kapcsolat —, VÁMBÉRY Rusztem, MOLNÁR Erik. Ennek a lexikonnak a róla szóló szócikkéből tudjuk, hogy a húszas évek végén a Népszava könyvkereskedés lektora volt.¹³ A 20-as, 30-as években állandó munkatársa volt a Népszavának. Bővítette és ellenőrizte BEBEL *A nő és a szocializmus* c. SOMOGYI Béla fordításában a Népszava által 1928-ban kiadott művét.

BRAUN Somát ismerték mindazok, akik a két világháború között a mozgalom tájára vetődtek. Nem volt kommunista, de hallgatói között szép számmal voltak kommunisták is. Szemináriumait az SZDP égisze alatt, de a szakszervezetekben vezette, legtöbbit a Vasas Szakszervezet Magdolna utcai épületének alagsorában. Egy- és hároméves szemináriumi oktatásokat szervezett. Nagy gonddal állította össze ezek tematikáját, tanmeneteket készített, s a nagy előadói gárda képzésével, nevelésével is sokat foglalkozott. Temérdek adminisztrációval bajlódott, ő fizette ki az előadóknak a szerény honoráriumot, s a premkerültekbe, ehová nehezen kapott előadót, rendszerint maga baktatott ki előadást tartani.¹⁴ Közben elméleti munkásságot is folytatott. Könyvet akart írni a történelmi materializmus elméletéről. A Szocializmus 1925. októberi száma azzal a megjegyzéssel közli *Az ideológus történetírás bírálata* c. tanulmányát, hogy a szerző akkor készül

¹² BRAUN 1923. Megjelent a CZAKÓ Ambró szerkesztette „Szabad Iskola” könyvsorozat köteteként a Genius kiadásában. BRAUN 1924. Az SZDP „Munkáskultúra” c. sorozatának 1. számaként a Népszava könyvkereskedés kiadásában jelent meg.

¹³ Társadalmi Lexikon, 1928, 85.

¹⁴ Meleg szavakkal ismerteti áldozatos propagandista-pedagógusi munkáját TÖRÖK 1966, 128—129.

Történelmi materializmus c. könyvének egyik fejezete, s a könyv a Népszava kiadásában jelenik majd meg. Ebben a tanulmányában egyébként a történetírás szellemtörténeti irányzatát bírálta.) A könyv végül mégsem jelent meg, csupán egy füzetet sikerült csaknem tíz évvel később közreadnia¹⁵ Tanulmányt közöl *Marx és Hegel* címmel,¹⁶ vitára bocsátja *Munkásszemindriumok* címmel oktatási programját.¹⁷ 1934-ben vitát folytat *Irodalom és politika* címmel.¹⁸ Széles körű irodalmi érdeklődését és tájékozottságát mutatja a kolozsvári Korunk első évfolyamában *Az új orosz regény* címmel megjelent tanulmánya.¹⁹ Ebben figyelmeztet arra, hogy a forradalom utáni orosz társadalom elmélete és gyakorlata csak a marxizmus tételeinek ismeretében érthető meg. Az új orosz regényekben nyoma sincsen többé a bús lemondásnak, s a háború előtti orosz irodalom pesszimizmusával szöges ellentétben álló optimista irodalom született.

BRAUN Soma munkáját nem nagyon becsülte a Szociáldemokrata Párt vezetősége, sőt a jobboldali vezetők permanensen gáncsolták. Annál jobban szerették tanítványai. Nemcsak hihetetlen tudásáért, tájékozottságáért, de a tudós egyszerűségéért is becsülték. Nagy tisztelettel és megbecsüléssel emlékezik róla visszaemlékezéseiben nem egy tanítványa.²⁰ *Társadalomlélektan* c. könyvének a megjelenését is tanítványainak áldozatkészsége tette lehetővé ezer számozott példányban, miután a Népszava elzárkózott a kiadástól. (Ebben főként Vilfredo PARETTO svájci szociológus elmélete kapcsán fejti ki nézeteit. Eredetileg egy szemináriumi esztendő előadásainak anyaga volt.)²¹

1942 elején kedvére való megbízatást kapott, — ENGELS *Anti-Dühringjét* kellett volna magyarra átültetnie. (Tudni kell, hogy MARX *Anti-Proudhon* c. művét, *A filozófia nyomorúságát* is ő fordította magyarra.)²² Előre örült az *Anti-Dühring* fordításának, de sohasem végezhette el. Munkaszolgálatos behívót kapott, s egy büntetőszázadba osztották be. Néhány hónappal bevonulása után már nem élt. A Don mellett halt meg 1942 szeptemberében.

*

BRAUN Somának az összehasonlító mesekutatásról írott könyvét, amely első magyar nyelvű összefoglalása volt a különféle meseelméleteknek és módszertani iskoláknak, ma sem tudja nélkülözni a hazai folklorisztika.

¹⁵ BRAUN 1934a.

¹⁶ BRAUN 1928.

¹⁷ BRAUN 1931.

¹⁸ BRAUN 1934b.

¹⁹ BRAUN 1926.

²⁰ TÖRÖK 1966. MAROSÁN 1968, 640.

²¹ BRAUN 1935a.

²² MARX 1946 (?)

Az egyetemeken ma is gyakran adják fel kötelező olvasmánynak. Török Júlia szerint „A népmeseekutatás valamiféle oldalági munka volt számára 'ingyen adódott', 'leesett' az animizmus, az emberi őskor tanulmányozása során”.²³ Ugyanakkor utal arra, hogy talán azóta is élt Braun Somában a népmeseekutatás vágya, amióta az egyetemen megismerkedett a hindu mesevilággal. Nézetem szerint viszont, a meseekutatás nem mellékes része volt Braun Soma tevékenységének. Hiszen még egyetemi hallgatóként lefordította Apuleiust. *A népmese* c. könyvének egyik fejezetét, amelyben a klasszikus görög-latin mesét kívánja bemutatni, részben az *Apuleius tanulmányok* nyomán írta.²⁴ Az Apuleius feldolgozásában megismert Psyche mítosznak,²⁵ olyan eredeti megközelítését olvashatjuk nála, ami hosszas önálló kutatómunka eredménye lehet.

Nem tartom teljesen kizártnak, hogy Braun Soma tudatosan meseekutátónak készült. *A népmese* c. könyvét megjelenése idején nem recenzálták a szakfolyóiratok — akkoriban semmit sem recenzáltak, éppen hogy könyvradományokból megjelenhettek —, sazóta sem igen méltatták ezt a könyvet. Mai szemmel már elavultnak tűnik, de ha a kor szintjén vizsgáljuk, feltétlenül megállja a helyét. Gondoljunk csak arra, hogy VISKI ekkortájt HABERLAND művecskéjét lefordításra érdemesnek találta, s hogy R. ALLIER *Kultúra és varázslat* c. műve korszerű, izgalmas olvasmány volt. Braun kötetét egy tájékozott szakember munkájának kell tekintenünk. Nemcsak a *Kalevalával* elinduló finn földrajztörténeti iskoláról, BENFEY vándorlási elméletéről, TYLOR evolucionista antropológiájáról, hanem az akkor legfrissebb kutatási módszerekről is véleménye van. Láthatóan izgatja a pszichoanalitikus módszer, amelyet a népmesék értelmezésében kíván felhasználni, mint a népszokások vizsgálata során néhány évvel később RÓHEIM Géza tette. WUNDT és FREUD pszichológiájának hatása ezen a művén érezhető leginkább. (Ugyanakkor többször hivatkozik FEUERBACHra, s érződik, hogy ismeri MARX műveit.) KATONA Lajos módszeréről nincsen jó véleménye, eklektikusnak tartja. Ezt írja: „A tudományos válogatás, az arany középútnak alkalmazása mindig megvolt olyankor, amikor nagy, összefogó gondolatok híján, kisebb koncepciókkal is beérték az emberek és [az] nem ritkán jó, közepes termést is hozott . . . A fáradt koroknak, nagy hagyományú, tisztos múltú tudományoknak ez az elvénhedett felfogási módja azonkívül igen kevésbé illik az összehasonlító meseekutatás ifjú

²³ TÖRÖK 1966, 132.

²⁴ BRAUN 1923, 149—174. VIII. fejezet.

²⁵ APULEIUS 1918. Amor és Psyche meséjét, Apuleius feldolgozását BRAUN Soma mellett többen is áttültették magyarra, így FÁBIÁN GÁBOR, CSENGERY JÁNOS, RÉVAY JÓZSEF.

tudományához, mely hagyományainak kisebb számával a legkevésbé sem szorítkozhatik a meglevő elméletek válogató felhasználásához.”²⁶

A magyar népmese eredetéről és történetéről írott rövid fejezet is tanulságos része könyvének. Megkísérli a magyar mese karakterét megrajzolni, s egy osztályozási módot is ajánl. A magyar mese fejlődéstörténetének áttekintése szintén igen komoly eredménye a könyvnek. Utolsó soraiból ismét csak azt olvasom ki, hogy Braun mesekutatónak számította magát, tervei voltak. Művét ezekkel a sorokkal zárja: „Vázlatosan áttekintve körülbelül ezek a főbb mozzanatok, melyekkel a magyar népmesével foglalkozó tudománynak törődnie kell és amelyek nagyjából megjelölik az utat is, amely még előttünk fekszik. Az út rögzös és fáradságos, de megéri a fáradságot. Eredménye egy fejezet az egyetemes művelődéstörténetből, nekünk magyaroknak egy darab magyar kultúrhistória.”²⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy Braun Soma útja elvezetett a mesekutatástól, mert az ő felkészültségéből megfelelő körülmények között sok kitűnő tanulmányra futotta volna. Hiszen könyvének minden lapján meglep bennünket páratlan műveltsége, egyetemes látásmódja, a legkülönbözőbb korok, népek, kultúrák ismerete. Braun Soma számos olyan összefüggésre, lehetőségre mutatott rá, amelyre külön-külön sem a klasszika-filológusok, sem a népmesekutatók nem figyeltek fel, s amelyeket a kutatás még ma sem nyomozott végig, de Braun esetleg megnyugtatóan lezárt volna.

Távolodása a feltehetőleg rendelésre írott, s egy évvel később, 1924-ben *A primitív kultúra* címmel megjelent könyvével kezdődött. A Népszava kiadásában, a Munkáskönyvtár első számaként publikált kötet ismeretterjesztő céllal íródott. Ebben Braun hasznosíthatta régészeti iskolázottságát, filozófiai jártasságát, etnológiai ismereteit, széles körű olvasottságát. Kimondott célja az emberi társadalom történeti fejlődésének bemutatása tudományos bizonyítékok alapján. Az evolúciót, a haladást akarta megmutatni, mert „... az emberiség útja legkezdetlegesebb kezdetétől mindmáig folytonos fejlődés volt és ha az emberi társadalmak fejlődése látszólag olykor meg is állt, ha a lelkeken néha erőt is vett a bús pesszimizmus, a technikai és szellemi kultúra iránya egyenes vonalú haladást mutat. A haladás fölismerése pedig az eddig megtett út számbavétele a legbiztosabb mód, amely egyben a legbiztatóbb reménység is arra, hogy folytonosan előbbre megyünk.”²⁸

A „primitív kultúra” tuajdonképpen már egy kis bevezető a történelmi materializmusba. Miután meghatározza a kultúra fogalmát, s szól a kérdés-

²⁶ BRAUN 1923, 43.

²⁷ BRAUN 1923, 194.

²⁸ BRAUN 1924, 4.

kör kutatásával foglalkozó tudományszakokról, köztük az összehasonlító etnológiáról, a komparatív nyelvtudományról, a mitológia- és mesekutatásról sem megfélekezve, az emberiség törzsejlődésének kezdeteit, az ősember leleteket veszi sorra. Tömör darwinizmus az első fejezet.

Anyagát tekintve sokban meghaladott ez a könyv, szerkesztése viszont — s ez Braun érdeme —, ma is modern. A paleontológiai fejezet után ugyanis a kultúra szektorai szerint csoportosítja mondanivalóját. A fő fejezetek címei: „A technikai kultúra kezdete”, „A gazdasági kultúra kezdetei”, „A szellemi kultúra kezdetei”, „A vallási kultúra kezdetei” és „A társadalmi élet kezdetei”. Kiemelten foglalkozik a szerszámok eredetével, a tűz felfedezésével, a lakóhely fejlődésével, a nyelv és az írás kezdetével, a vallási képzetek kialakulásával, a család eredetével, az exogámia és az anyajog kérdésével.

Megelőzte ebben Julius LIPSET, aki *A dolgok eredete* c. művét csak 1946-ban írta. A hazai néprajztudományban nem talált visszhangra ez a Braun-könyv sem. Általános etnológiai mű nem is született magyar nyelven, csak negyven év múlva, amikor BODROGI Tibor, *Társadalmak születése és Mesterségek születése* c. könyvecskéi adtak ismét összefoglaló tájékoztatást az általános etnológia kérdésköreiről.

Braun Soma imponáló anyagismerettel vezeti olvasóit az emberi társadalom fejlődésének tekervényes ösvényein. Széles körű tájékozottsága és filozófiai felkészültsége lehetővé tette számára, hogy lássa és láttassa a nagy összefüggéseket, s hogy ne csupán egyetlen szaktudomány szemszögéből vizsgáljon valamely kérdést. A vallások eredetéről szólva egymás mellé állítja a görög bölcseleket, HUME, HERDER, HEGEL, FEUERBACH, ENGELS véleményét, majd ENGELS *Anti-Dühringben* megfogalmazott álláspontját „helyesbíti” az etnológiai valláskutatás újabb eredményei alapján. „Az etnográfiai valláskutatás . . . kétségtelenül megállapította, hogy a vallási képzeteket nem a természettől való félelem, hanem a saját természete, keletkezése és elmúlása, a halál gondolata ébresztették föl a kezdetleges emberben . . .”²⁹

A kötetet végigolvasva látjuk, hogy a bibliográfiájában feltüntetett műveken kívül (TYLOR, MORGAN, FRAZER, BACHOFEN s mások általános etnológiai művei) mennyit felhasznált még, köztük RATZEL, BASTIAN és mások műveit. Ezt a könyvet, mindenképpen önálló, tudományos munka eredményének, s tudományos értékű műnek kell tekintenünk, ha népszerűsítő céllal íródott is. A Szocializmusban róla megjelent recenzió joggal állapította meg, hogy a magyar tudományos irodalom terén olyan teljesít-

²⁹ BRAUN 1924, 176.

mény ez, „amilyenl eddig a gazdag magyar polgári könyvkiadók nem nagyon dicsekedhetnek”.³⁰

A kötet összefoglaló fejezetének alcímei: Mire tanít meg bennünket az ősemler története? — MARX történelmi materializmusának alapgondolata, mint az ilyen kutatások vezető eszméje. Idézi MARX szavait *A közgazdaságtan bírálatához* c. művéből: „A történetet nem tudományos eszmék, hanem végső fokon a gazdasági élet határozza meg és a vallási, erkölcsi, jogi, bölcséleti eszmék megváltozása nem oka, hanem okozata a mindenkorl gazdasági fejlődésnek. A termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét és a társadalom gazdasági szerkezete az alapja a társadalom minden egyéb életmegnyilvánulásának.”³¹

Elméleti néprajzi könyvet Magyarországon aligha olvastak még annyian, mint Braun Somának ezt a könyvét. Nem a néprajztudomány művelői, hanem a munkásszeminariumok hallgatói. A könyvet a szociáldemokrata pártan belül is terjesztették, megtalálható volt a szakszervezeti könyvtárak polcaian. Hatását nehéz volna lemérni, de biztos, hogy munkások százainak, talán ezreinek gondolkodását, ismereteit gazdagította, fejlesztette.

Egy évvel később Braun Soma már *A történelmi materializmus* c. munkáján dolgozott. Ezzel végleg elveszett a néprajz számára, de nagy nyeresége volt a munkásmozgalomnak. Néprajzi olvasmányai később is voltak, s időnként ismertetett is egyet-egyet az SZDP lapjaiban. Például *A magyarság néprajza* köteteit, megjelenésük sorrendjében, elismerően recenzálta.³²

Dióhéjban egyenlőre ennyit mondhatunk Braun Soma életéről és munkásságának — különös tekintettel néprajzi tevékenységére — főbb állomásairól. E rövidnek szánt ismertetéshez képest, talán sokat is időztem életrajzánál. Úgy gondolom, mégsem hasztalanul, mert másképp aligha értenénk meg néprajzi műveinek jelentőségét, e művek születésének körülményeit. Életútja azt példázza, hogyan lett egy „könyvmoly filozófól”, a széptudományok szerelmeséből a munkásmozgalom elkötelezett tanítója. Ilyenformán többszörösen is tanulságos, izgalmas számunkra az ő életének példázata. Egy torzóban végződő életmű és tudóspálya, egy tragikumában is felemelő emberi sors, magatartás, sokszor a sikeres pályáknál is több példaadással szolgál.

Braun Soma nem lehetett középiskolai tanár, nem lehetett tudós, nem foglalkozhatott sokáig a mesék lebilincselő világával, sem a természeti népek kultúrájának titkaival. Ehelyett az egész magyar munkáosztály

³⁰ Vö. Szocializmus 1925. 4. sz. 174.

³¹ BRAUN 1924, 250.

³² BRAUN 1935b.

nevelését, az egész mozgalom szolgálatát vállalta, s végül ezért vértanúhalált halt.

Ha egyszer megírják majd a huszadik századi magyar értelmiség történetét, s ha megírják a társadalomtudományok hazai iskoláinak történetét, különös tekintettel a SZABÓ Ervin, SOMLÓ Bódog, VÁMBÉRI Ruzstem, BRAUN Róbert, JÁSZI Oszkár nevével fémjelezhető társadalomtudományi áramlatra, BRAUN Somát is századunk jelentős társadalomtudósai között fogják majd említeni.

SOMA BRAUN UND SEIN ETHNOGRAPHISCHES WERK

Soma BRAUN repräsentiert mit seinem vielseitigen wissenschaftlichen Interesse einen Gelehrtentyp, dessen Vertreter auf mehreren Gebieten der Kultur imstande waren sich einen angesehenen Namen zu erwerben. Wir möchten aber in dieser Stelle nur seine ethnographische Tätigkeit eingehender behandeln, die aber manche Beziehungen zu den Hilfswissenschaften der Ethnographie sowie zu S. BRAUNS politisch-gesellschaftlichem Wirken aufweist.

Er ist 1890 in Kecskemét geboren, studierte auf der philosophischen Fakultät der Universität in Budapest klassische Philologie und wurde da vor allem von Josef SCHMIDT, Professor der indoeuropäischen Sprachwissenschaft beeinflusst. Er setzte seine Studien als Stipendiat in Göttingen fort, wo er sich mit Archäologie beschäftigte, nach einem Jahr aber in London, wo er die modernen europäischen Sprachen studierte.

S. BRAUN machte sich während seiner Studienjahre auch mit der marxistischen Philosophie bekannt.

Während der Ungarischen Räterepublik im Jahre 1919 trat er für seine marxistische Überzeugung ein und wurde Mitglied des Direktorium. Das Gericht der Konterrevolution verurteilte ihn zu fünf Jahren Zuchthaus, und nach seiner Freilassung wurde ihm das Schicksal der stellunglosen Akademiker zuteil. Seine wissenschaftliche Laufbahn brach ab und schloss sich endgültig der Arbeiterbewegung an. Infolge seiner Tätigkeit im Dienste der Arbeiterbewegung wurde er während des zweiten Weltkrieges zum Arbeitsdienst einberufen und ist 1942 in seinem 52 Lebensjahr am Don gestorben.

Sein erstes bedeutendes ethnographisches Werk veröffentlichte er unter dem Titel *A népmese. Bevezetés az összehasonlító mesekutatóba* (*Das Volksmärchen. Einführung in die vergleichende Märchenforschung*), Budapest 1923. In diesem Buch fasst er die Ergebnisse der in- und ausländischen Volksmärchenforschung zusammen und bietet zugleich über ihre bis Anfang unseres Jahrhunderts herausgebildeten Methoden Bescheid. Er hat keine neue Theorie und Methode geschaffen oder vorgeschlagen, sein Verdienst ist vielmehr die Vermittlung der modernen wissenschaftlichen Bestrebungen für seine Heimat. Ein besonders wertvolles Kapitel dieses Werkes beschäftigt sich mit der Herkunft und Geschichte des ungarischen Volksmärchens, versucht zugleich den Charakter unserer Märchen zu bestimmen und zur Systematisierung unseres Märchensatzes einen brauchbaren Grundgesichtspunkt zu suchen.

Sein anderes Buch unter dem Titel *A primitív kultúra* (*Die primitive Kultur*), Budapest 1924, beschäftigt sich mit ethnologischen Fragen. Hier vermittelt er in erster Linie die Ergebnisse der englischen evolutionistischen Ethnologie des vergangenen Jahrhunderts, doch interpretierte er diese aus der Sicht einer selbständigen marxistisch-philosophischen Konzeption. Sein Ziel war, die Ergebnisse der Ethnologie für den historischen Materialismus brauchbar zu machen.

Bedauerlicherweise haben S. BRAUNS Bücher in der ungarischen Ethnographie keinen Widerhall gefunden, blieben in der Fachliteratur unbesprochen und auch die Verfasser der später erschienen Bücher von ähnlichem Thema liessen seine Arbeiten ausser acht.

Soma BRAUN hat später im Rahmen der legalen ungarischen Arbeiterpartei, der Sozialdemokratischen Partei, seine ganze Energie auf die Popularisierung der philosophischen Kenntnisse konzentriert. Von seinen diesbezüglichen Schriften sind *A történelmi materializmus elmélete* (*Die Theorie des historischen Materialismus*), Budapest 1934 und *Társadalomlélektan* (*Gesellschaftspsychologie*), Budapest 1935 nennenswert. Er gehörte in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen zum kleinen Lager derjenigen, derer Person eine Brücke von der Ethnographie zur ungarischen Arbeiterbewegung repräsentiert.

IRODALOM

- APULEIUS
1918 *Az arany Szamár*. Fordította BRAUN, S. Bp.
- BEBEL A. F.
1928 *A nő és a szocializmus*. Bp.
- BRAUN S.
1911 *Kísérlet Apuleius Metamorphosese eredetének új magyarázatára*. EPhK 35.
1912 *Adalékok Apuleius De deo Socrates című művének ismeretéhez*. EPhK. 36.
1913a *Pseudo-Apuleius „Asclepius”-a*. EPhK. 37.
1913b *Horatius philosophiájáról*. Klny. az Atheneumból, Bp.
1913c *Apuleius-tanulmányok*. Bp.
1915 *Fit deorum ab hominibus dolenda secessio*. EPhK. 39.
1923 *A népmese. Bevezetés az összehasonlító mesekutatásba*. Bp.
1924 *A primitív kultúra*. Bp.
1925 *Az ideologikus történetírás bírálat*. Szocializmus, 15. Bp.
1926 *Az új orosz regény*. Korunk, 1. Cluj—Kolozsvár.
1928 *Marx és Hegel*. Szocializmus, 18. Bp.
- 1931 *Munkásszemináriumok*. Szocializmus, 21. Bp.
1934a *A történelmi materializmus elmélete*. Bp.
1934b *Irodalom és politika*. (vita Ascher Lászlóval). Szocializmus, 24. Bp.
1935a *Társadalomlélektan*. Bp.
1935b *A magyarság tárgyi néprajza*. (ism.) Szocializmus, 25. Bp.
- KAZINCZY F.—SZIRMAY A.
1918 *Az első magyar köztársasági forradalom*. A magyar jakobinusok története. Bp.
Magyar Életrajzi Lexikon, I. 1967. Bp.
- MAROSÁN Gy.
1968 *Tüzes kemence*. Bp.
- MARX, K.
1946 *Anti-Proudhon*. A filozófia nyomorúsága. Bp.
- ORTUTAY Gy.
1960 *Írók, népek, századok*. Bp.
1966 *Halhatatlan népköltészet*. Bp.
Társadalmi Lexikon. 1928. Bp.
- TÖRÖK J.
1966 *Dr. Braun Soma. Párttörténeti Közlemények*, 12/4. Bp.

TÉMAGYAKORISÁG AZ ETHNOGRAPHIA
29 ÉVFOLYAMÁBAN (1940—1968)

Az Ethnographia-Mutató készítése közben merült fel az a gondolat, hogy meg kellene vizsgálni a témák gyakoriságát a feldolgozandó harminc évfolyamban (1940—1969).

Ezt a munkát 1940—1968-as évekre vonatkozóan végeztük el. (Az 1969. évi Ethnographia még nem jelent meg teljes terjedelmében.)

A mellékelt táblázatban feltüntetett témakörök vázlatos képét adják az Ethnographiában ez idő alatt megjelent tanulmányok és kisebb közlemények témagyakoriságának, illetve megoszlásának egy évfolyamon belül, valamint az évfolyamok között.

A feldolgozásba nem kerültek bele a hírek, ugyanis a tudománytörténet irányába felesleges mértékben duzzasztották volna az anyagot. A könyvismertetések külön figyelmet érdemelnének, így ezek sem szerepelnek.

A táblázat vízszintes fejlécén jelöljük a 29 évfolyam megjelenési évszámait. A bal oldalon függőlegesen egymás alatt helyezkednek el a nagyobb témakörök. A táblázatban szereplő számok az egyes témakörökből az adott évben megjelent tanulmányok és kisebb közlemények, ill. adatközlések összesített számát jelzik.

A számok jól mutatják, hogy egy-egy témakör mikor szorul háttérbe, vagy éppen mikor kerül az érdeklődés középpontjába. Függőlegesen szemlélve az egyes témakörökhöz kapcsolódó számokat, láthatjuk egy-egy évfolyamon belül a témák megoszlását, illetve gyakoriságát. Vízszintesen nézve az egyes témakörökben évfolyamonként vizsgálhatjuk egy-egy téma gyakoriságát, vagy teljes hiányát.

Az Anyagi kultúra témaköréből összesen 308 tanulmány és kisebb közlemény jelent meg. A legtöbb publikáció a Földművelés (föld-, kert-, szőlő- és erdőművelés) tárgyköréből (65). Sorrendben utána az Állattartás és takarmánytermesztés (45), majd a Táplálkozás (37), Népi kézművesség, háziipar, kisipar (35), Építkezés, lakáskultúra (32), Viselet (30), Zsákmányolás (gyűjtögetés, vadászat, halászat) (29), Közlekedés, szállítás (18), Település (12) és végül Népi kereskedelem (5) következnek.

	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
ZSÁKMÁNYOLÁS	2	—	—	2	—	3	—	2	4	1	3	3
FÖLDMŰVELÉS	—	3	1	1	2	1	3	1	2	5	—	1
ÁLLATTARTÁS	2	1	2	1	—	—	2	2	1	1	—	1
NÉPI KÉZMŰVESSÉG	3	—	2	1	—	—	2	3	—	—	1	2
KÖZL., SZÁLLÍTÁS	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
NÉPI KERESKEDELEM	1	—	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—
TÁPLÁLKOZÁS	3	—	—	1	2	3	—	—	1	2	1	—
NÉPVISELET	2	1	3	1	4	1	—	4	3	—	1	—
TELEPÜLÉS	5	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ÉPÍTK. ÉS LAKÁS K.	2	2	—	—	—	1	—	1	1	—	—	1
NÉPKÖLTÉSZET	4	5	7	5	4	2	3	9	5	1	4	4
NÉPHIT	4	8	4	6	5	5	2	6	2	—	2	2
NÉPSZOKÁSOK	11	12	8	4	4	—	3	4	6	3	—	3
GYERMEKJÁTEKOK	3	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
NÉPZENE	2	1	2	—	—	—	1	—	—	1	—	—
NÉPTÁNC	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
NÉPI DÍSZÍTÓMŰV.	2	—	—	1	2	1	1	—	—	1	1	1
NÉPI TUDÁS	1	1	—	1	1	—	2	2	1	2	—	1
TÁRSADALMI NÉPR.	2	5	3	3	3	1	2	5	1	—	1	1
NÉPR. TUD. TÖRT.	2	2	3	2	1	—	—	5	4	21	17	12
NÉPR. ÁLT. ELMÉLET	1	1	—	1	3	1	—	2	—	1	1	—
VEGYES ÉS ROKONT.	5	4	3	4	3	1	—	2	2	—	—	—

A Szellemi kultúra témaköréből megjelent cikkek száma: 429. Itt az arányok a következők: A Népköltészet az egyetlen olyan témakör, amelyből minden évfolyam publikált (összesen 157 tanulmány és közlemény). Utána következnek a Népszokások (91). Itt az első évekhez képest csökkenő tendenciát mutat a cikkek száma. Harmadik helyen áll a Néphit (83). A Népi díszítőművészet tárgyköréből 30 cikk jelent meg (nemcsak az ornamentikával, hanem a technológiával foglalkozó cikkeket is ide soroltuk, pl. az összes kerámiával foglalkozókat). Ezután következik a Népzene (27), majd a Népi tudás (ide soroltam a népi gyógyítást is; 18), a Népi gyermekjátékokat (13) s végül a Néptánc (10) publikációja.

A Társadalmi Néprajz tárgyköréből 82 tanulmány és kisebb közlemény jelent meg. (Ide soroltuk a társadalmi csoportokkal, az intézményekkel és a szervezetekkel, valamint az etnikai csoportokkal, a jelenkutatással foglalkozó cikkeket, a népi joggal kapcsolatos tanulmányokat, forrásközlő kisebb közleményeket.)

A Néprajztudomány történetével 137 publikáció foglalkozik. (Itt szerepelnek a néprajz általános tudománytörténetével kapcsolatos, a néprajzi intézményekkel foglalkozó, valamint néprajzkutatókról szóló tanulmányok és kisebb közlemények.)

Az 1949 és 1965 között ugrásszerűen megnőtt számok a néprajzi muzeológia iránti érdeklődést jelzik. Magyarország és a környező szocialista orszá-

1953	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	
1	2	—	1	—	3	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	29
—	—	5	2	4	4	5	2	3	1	1	5	5	—	3	3	2	65
1	—	—	—	2	1	2	1	2	—	4	2	6	3	—	2	6	45
2	1	—	—	2	—	1	2	1	3	1	—	1	3	2	2	—	35
—	—	2	—	—	—	2	—	2	2	2	2	—	2	3	—	—	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	5
—	1	—	—	—	2	1	1	2	3	2	—	4	1	1	4	2	37
1	—	—	—	—	3	1	1	—	1	—	—	—	1	—	2	—	30
—	—	—	1	1	1	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	12
1	3	4	—	1	2	2	—	1	1	1	1	2	—	2	1	2	32
2	5	3	3	6	6	6	5	6	4	9	6	8	9	6	9	11	157
1	2	4	1	2	4	1	4	3	2	1	4	1	—	3	1	3	83
2	—	2	1	2	3	7	2	—	1	2	1	3	3	—	1	3	91
—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	1	2	—	—	—	1	—	13
1	—	—	—	1	2	1	1	2	2	2	2	1	1	1	2	1	27
—	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	1	—	1	1	1	—	10
4	—	—	—	1	—	1	1	1	1	4	3	—	1	—	2	1	30
—	—	—	—	1	1	2	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	18
2	5	4	3	4	3	2	4	1	3	2	3	—	6	4	6	3	82
12	2	10	13	5	3	1	3	—	2	1	2	4	—	2	2	6	137
1	—	3	2	2	2	1	—	—	4	2	1	—	2	5	—	1	37
—	—	3	—	—	1	2	2	1	—	2	2	—	3	—	2	1	43

gok múzeumi munkáját kísérte figyelemmel az Ethnographia Néprajzi Muzeológia című rovata. Ugyanezekben az években a tudománytörténeti cikkek is külön rovatban a Néprajz Tudomány Története cím alatt kerültek publikálásra.

A Néprajztudomány általános elméleti, módszertani kérdéseivel foglalkozó cikkek száma 37. (Az egyes tárgykörökhöz szorosan kapcsolódó elméleti, módszertani jellegű cikkeket nem soroltuk ide.)

Vegyes és Rokontudományok címszó alá soroltuk azokat a tanulmányokat és kisebb közleményeket, amelyekben egyenlő súllyal szerepel több témakörhöz tartozó anyag, vagy a monografikus jellegű munkák. A Rokontudományok tárgyköréből főleg nyelvészettel és régészeti anyaggal foglalkozó cikkek szerepelnek. Összesen 43 tanulmányt és kisebb közleményt soroltunk ide.

Tanulással szolgál az egyes témakörök bontása. Próbaképpen részleteesen megvizsgáljuk a *Népköltészet* 157 publikációját.

N é p m e s é k k e l foglalkozik 37 tanulmány és kisebb közlemény. Ezen belül:

- Egyes típusokat ismertet: 5 tanulmány (1942, 1950, 1959, 1960, 1968); 4 kisebb közlemény (1947, 1954, 1962, 1965).
- Mesemotívumok: 3 tanulmány (1951, 1957, 1966); 2 kisebb közlemény (1953, 1962).

- Mesealakok: 1 tanulmány (1961); 3 kisebb közlemény (1941, 1946, 1946).
- Mese szerkezeti problémái: 3 tanulmány (1940, 1944, 1947).
- Mesemondók, mesemondás, mesealkalmak: 5 tanulmány (1944, 1961, 1964, 1967, 1967); 3 kisebb közlemény (1947, 1948, 1955).
- Mesekutatás, mesekutatási módszerek: 2 tanulmány (1957, 1960); 2 kisebb közlemény (1948, 1963).
- Mesekeletkezés: 1 tanulmány (1964); 1 kisebb közlemény (1945).
- Mesekötetek: 2 kisebb közlemény (1951, 1964).

Balladák kal és **históriás énekek** kal foglalkozó publikációk száma: 24.

- Balladatípusok: 4 tanulmány (1959, 1965, 1967, 1968); 6 kisebb közlemény (1942, 1943, 1958, 1959, 1960, 1962).
- Balladamotívumok: 2 tanulmány (1942, 1962).
- Balladák elméleti problémái: 1 tanulmány (1965).
- Balladakutatás: 3 tanulmány (1960, 1962, 1964).
- Balladagyűjtés: 1 kisebb közlemény (1968).
- Históriás énekek: 3 tanulmány (1956, 1956, 1966); 1 kisebb közlemény (1968).
- Ponyvakutatás: 1 tanulmány (1958)
- Népi verselők, hírversírók, képmutogatók: 2 tanulmány (1951, 1953).

Mondák kal foglalkozik 25 cikk.

- Mondaismertetések: 8 tanulmány (1940, 1942, 1953, 1957, 1960, 1963, 1964); 10 kisebb közlemény (1940, 1941, 1942, 1947, 1948, 1948, 1949, 1951, 1962, 1965).
- Elméleti, módszertani rendszerező: 2 tanulmány (1965, 1966); 1 kisebb közlemény (1967).
- Élményelbeszélés, igaz történet: 2 tanulmány (1944, 1964); 2 kisebb közlemény (1943, 1961).

Egyéb epikus prózai műfajok kal 6 kisebb közlemény foglalkozik.

- Falucsúfolók: 2 kisebb közlemény (1940, 1943).
- Anekdota, adoma: 3 kisebb közlemény (1959, 1962, 1968).
- Szólások: 1 kisebb közlemény (1944).

Lírai epikus műfajok kal foglalkozó cikkek száma: 6.

- Ráolvasások: 2 kisebb közlemény (1942, 1947).
- Siratók: 1 tanulmány (1957); 2 kisebb közlemény; (1958, 1963).
- Alkotók/fejfaírók: 1 tanulmány (1968).

Hősepika (nem magyar folklóranyag) 4 cikk.

- Bylina, hőseposz, epikus ének: 4 tanulmány (1953, 1967, 1967, 1968).

Népdalszövegek vizsgálata eléggé elhanyagolt területnek látszik. 10 tanulmány és kisebb közlemény jelent meg.

- Egy-egy népdal problémája: 3 tanulmány (1950, 1956, 1956); 3 kisebb közlemény (1943, 1955, 1957).
- Népdaltípus: 1 tanulmány (1965).
- Elméleti és rendszerező cikk: 2 tanulmány (1959, 1967); 1 kisebb közlemény (1941).

Gyermeek versek 1 tanulmány (1941); 1 kisebb közlemény (1947).

Munkásfolklorral foglalkozó cikkek száma: 9.

- Munkásdalok: 5 kisebb közlemény (1953, 1955, 1962, 1963, 1968).
- Helyi munkásfolklor: 1 tanulmány (1950); 1 kisebb közlemény (1954).
- Kutatás: 1 kisebb közlemény (1954).
- Alkotók: 1 tanulmány (1960).

Népköltéssel általában foglalkozó, valamint a népköltészet elméleti problémáiról szóló publikációk száma: 34.

- Népköltészeti kiadványokról: 4 tanulmány (1943, 1945, 1946, 1958); 4 kisebb közlemény (1941, 1956, 1957, 1966).
- Több népköltészeti műfajjal foglalkozó cikkek: 5 tanulmány (1952, 1952, 1958, 1958, 1963); 2 kisebb közlemény (1947, 1968).
- Népköltészet-műköltészet: 2 tanulmány (1963, 1967); 1 kisebb közlemény (1965).
- Népköltészet műfaji kérdései, verstana, szimbolikája, hagyományozódás módja, egyéb elméleti problémák: 11 tanulmány (1942, 1947, 1947, 1965, 1961, 1964, 1965, 1967, 1968); 3 kisebb közlemény (1962, 1965, 1966).
- Folklorizáció: 2 tanulmány (1950, 1968).

Néphittel, hiedelmekkel kapcsolatos tanulmányok és kisebb közlemények száma: 83.

- Honfoglaló magyar nép hitvilágának kutatása: 3 tanulmány (1954, 1955, 1956).
- Történeti, irodalmi források: 1 tanulmány (1941); 8 kisebb közlemény (1940, 1941, 1941, 1943, 1944, 1945, 1960, 1966).
- Sámánizmus, sámánkutatás: 6 tanulmány (1952, 1954, 1959, 1961, 1961, 1963); 2 kisebb közlemény (1943, 1960).
- Táltos a magyar néphitben: 3 tanulmány (1945, 1945, 1953); 6 kisebb közlemény (1943, 1944, 1947, 1951, 1959, 1966).
- Emberfeletti képességű emberek (boszorkány, tudós, jadas, látó, ördögös kocsis, molnárlegény stb.): 5 tanulmány (1942, 1943, 1947, 1954, 1957); 6 kisebb közlemény (1940, 1941, 1942, 1947 (részben), 1957, 1959).

- Természetfeletti lények (sárkány, vadleány stb.): 6 tanulmány (1940, 1941, 1953, 1956, 1957, 1967); 1 kisebb közlemény (1947) (részben), (1968).
- Rontás, elhárítás, termékenységvarázslás, emberi élet, gazdasági élethez stb. fűződő mágikus cselekedetek. (Orvoslást külön választottuk a Népi tudás címszó alá.): 6 tanulmány (1941, 1945, 1959, 1962, 1963, 1966); 11 kisebb közlemény (1941, 1941, 1944, 1944, 1948, 1950, 1950, 1954, 1957, 1968, 1968).
- Néphit és tételes vallások: 4 tanulmány (1942, 1948, 1958, 1963); 2 kisebb közlemény (1942, 1947).
- Monografikus jellegű (terület, község) néphitével foglalkozó cikkek: 3 tanulmány (1943, 1944, 1945); 3 kisebb közlemény (1947, 1947, 1960).
- Néphit-kiadvány: 1 tanulmány (1940).
- Elméleti tanulmányok: 6 tanulmány (1943, 1946, 1946, 1962, 1963, 1964).

Népszokásokkal 91 tanulmány és kisebb közlemény foglalkozik.

Jelenapokkal 34. (Ebből a téli ünnepkörrel foglalkozó cikkek száma: 27.)

20 tanulmány (1940, 1941, 1941, 1941, 1942, 1943, 1946, 1946, 1948, 1949, 1956, 1957, 1958, 1959, 1961, 1962, 1964, 1965, 1968, 1968); 14 kisebb közlemény (1940, 1941, 1942, 1944, 1944, 1947, 1948, 1957, 1958, 1958, 1958, 1964, 1968).

Emberi élet szokásaival 19 cikkben találkozunk.

- Születés, kereszteselés: 3 tanulmány (1943, 1948, 1963).
- Legényavatás: 1 tanulmány (1952).
- Lakodalommal és házasság előtti szokásokkal: 1 tanulmány (1941); 5 kisebb közlemény (1941, 1943, 1948, 1955, 1962).
- Elvált és visszaköltözött házasok zángozása: 1 kisebb közlemény (1954).
- Vénlánycsúfoló szokás: 1 kisebb közlemény (1944).
- Temetkezéssel kapcsolatos szokások: 6 tanulmány (1941, 1942, 1943, 1948, 1951, 1952); 1 kisebb közlemény (1947).

Foglalkozási szokások 4 cikkben szerepelnek.

2 tanulmány (1940, 1958); 2 kisebb közlemény (1940, 1943).

Gazdasági élet szokásai: 5 publikáció. Ebből:

3 tanulmány (1942, 1942, 1949); 2 kisebb közlemény (1947, 1949).

Történeti, ill. forrásanyagot közöl 7 cikk.

7 kisebb közlemény (1942, 1942, 1944, 1946, 1954, 1965, 1967).

Néphit és népszokásokkal foglalkozó tanulmányok és kisebb közlemények száma: 15.

- Búcsúk: 3 tanulmány (1940, 1940, 1940); 1 kisebb közlemény (1941).
- Szokások és hiedelmek: 9 tanulmány (1940, 1940, 1941, 1941, 1941, 1941, 1951, 1951, 1959); 2 kisebb közlemény (1947, 1948).

Népszokások, vagy egy népszokás elméleti, módszertani problémáival foglalkozó tanulmányok.

7 tanulmány (1940, 1940, 1956, 1957, 1958, 1964, 1965).

Gyermekjátékot 13 cikk tárgyal.

- Énekes-táncos gyermekjátékok: 1 tanulmány (1940); 7 kisebb közlemény (1940, 1940, 1942, 1949, 1951, 1963, 1967).
- Gyermekjátékszerek: 1 tanulmány (1962); 3 kisebb közlemény (1957, 1958, 1963).
- Elméleti-módszertani: 1 tanulmány (1953).

Népzenevel kapcsolatos cikkek száma: 27.

- Magyar népzene történeti rétegei, különös tekintettel a pentatóniára: 6 tanulmány (1940, 1942, 1942, 1956, 1962, 1967); 1 kisebb közlemény (1941).
- Nem magyar népek zenéje: 2 tanulmány (1946, 1966).
- Zene általános szerkezeti elemei: 3 tanulmány (1949, 1958, 1964); 2 kisebb közlemény (1963, 1965).
- Népzene dallamtípusai: 7 tanulmány (1952, 1957, 1957, 1959, 1960, 1961, 1968); 2 kisebb közlemény (1940, 1967).
- Népi hangszerek és hangszerkészítők: 2 tanulmány (1961, 1962); 2 kisebb közlemény (1960, 1963).

Néptáncsal foglalkozó 10 cikk témamegoszlása a következő:

- Egyes tánc típusok: 1 tanulmány (1963); 3 kisebb közlemény (1941, 1941, 1958).
- Nem magyar táncok sajátosságai: 1 tanulmány (1966); 1 kisebb közlemény (1967).
- Formai elemzés: 1 tanulmány (1961).
- Táncutató munka: 3 kisebb közlemény (1947, 1958, 1965).

Mind a közölt táblázattal, mind a Népköltészet részletes vizsgálatával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy felosztásunk szempontjai, mint minden hasonló vizsgálódás, szükségszerűen mechanikus. A tanulmányok és a közlemények szétválasztása a Népköltészet elemzésénél csak sejteti a terjedelmet, de sem a dolgozatok pontos nagyságát, sem színvonalát és értékét nem adhatják vissza a számok. Célunk az volt, hogy számszerűen táblázatba rendezve mutassuk be az Etnographia lapjain megmutatkozó néprajzi érdeklődést. Annak is tudatában vagyunk, hogy jöllehet az Ethnog-

raphia központi folyóiratunk, csak részben tükrözi a magyar néprajztudomány általános érdeklődését, hiszen még sok más helyen napvilágot látnak néprajzi tanulmányok és cikkek.

E munka kísérleti jellegű. Az Ethnographia-Mutató készítésének „mellékterméke”. Értékes tanulsággal szolgálna a könyvismertetések hasonló feldolgozása.

A munka nagy figyelmet, körültekintést igényelt. Ha hibák adódtak, főleg abból származhattak, hogy a felosztás szubjektív vonásokat is tartalmazhat. De úgy véljük, hogy az esetleges kisebb aránytalanságok az összképet semmi esetre sem bontják meg.

Zsuzsanna Tátrai

DIE HÄUFIGSTEN THEMEN IN „ETHNOGRAPHIA“ IN 29 JAHRGÄNGEN (1940–1968)

Der Gedanke, dass man die Häufigkeit der in der Zeitschrift der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft behandelten Themen untersuchen sollte, tauchte vor uns bei der Zusammenstellung des Registers der letzten dreissig Jahre (1940–1969) der »Ethnographia« auf. Diese Arbeit wurde aber nur für die Jahre 1940–1968 durchgeführt. Während der Vorbereitung des vorliegenden Aufsatzes war nämlich der Jahrgang 1969 noch nicht abgeschlossen.

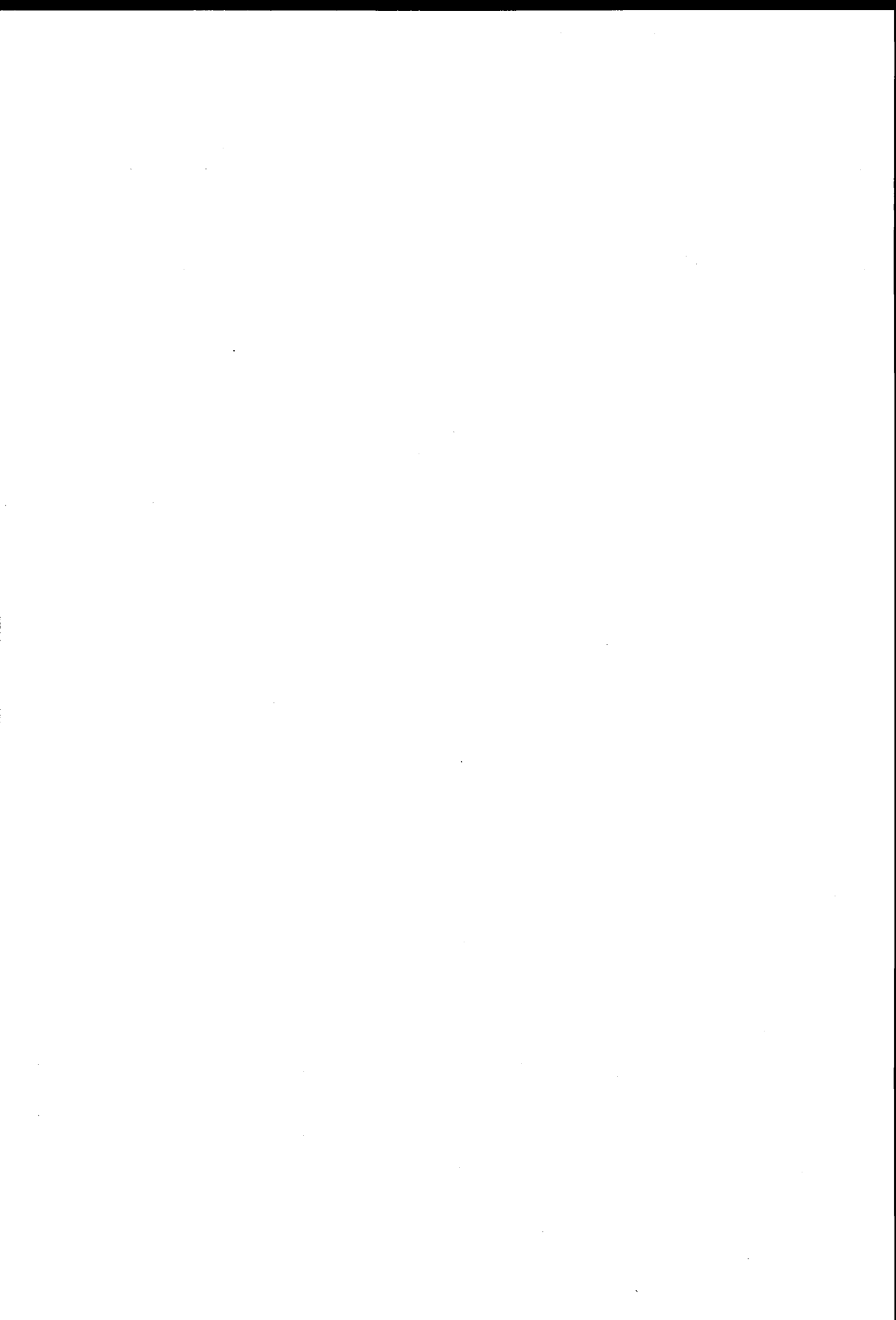
Die beigelegte Tabelle ermöglicht den Übersicht über die Häufigkeit der Themen, die in der »Ethnographia« während dieses Zeitraums erschienenen Studien und kleineren Mitteilungen bzw. über ihre Verteilung innerhalb eines Jahrgangs sowie innerhalb der verschiedenen Jahrgänge.

In der waagerechten Rubrik der Tabelle sind die Erscheinungsjahre der 29 Jahrgänge verzeichnet, auf der linken Seite aber werden senkrecht untereinander die wichtigsten Themenkreise angegeben. (Jagd, Ackerbau, Viehhaltung, Volksgewerbe, Verkehr und Transport, Volkshandel, Ernährung, Volkstracht, Siedlung, Bau- und Wohnkultur, Volksdichtung, Volksglaube, Volksbräuche, Kinderspiel, Volksmusik, Volkstanz, Volksornamentik, Volkswissen, gesellschaftliche Ethnographie, Geschichte der Ethnographie, allgemeine Theorie der Ethnographie, Gemischtes, verwandte Wissenschaftszweige).

Die Zahlen in der Tabelle beziehen sich auf die im gegebenen Jahr erschienenen Studien, kleineren Publikationen bzw. auf die veröffentlichten ethnographischen Beiträge. Die Nachrichten aus dem Gebiete der Ethnographie sowie die Buchrezensionen wurden in unserer Zusammenstellung ausser acht gelassen. Die senkrecht angebrachten Zahlen neben den einzelnen Themenkreisen illustrieren die Verteilung der Themen bzw. ihre Häufigkeit innerhalb eines Jahrgangs. Die waagerechte Spalte gibt Aufschluss über die Häufigkeit bzw. das Fehlen des Themenkreises in den verschiedenen Jahrgängen.

Es sind zum Thema *Materielle Kultur* 308 Artikel, *Geistige Kultur* 492, *Gesellschaftliche Ethnographie* 82, *Geschichte der Ethnographie*, 137, *Gemischtes und Verwandte Wissenschaften* 43 Studien und kürzere Mitteilungen erschienen.

Aufschlussreich ist auch die Gliederung der einzelnen Themenkreise. 157 Publikationen über *Volksdichtung* haben wir versuchsweise ausführlich analysiert. Unser Ziel war, zahlenmässig in einer Tabelle geordnet das Interesse für Ethnographie in der »Ethnographia« zu demonstrieren.

NÉPMESEKINCSEK ÜNK ÖSSZETÉTELÉRŐL

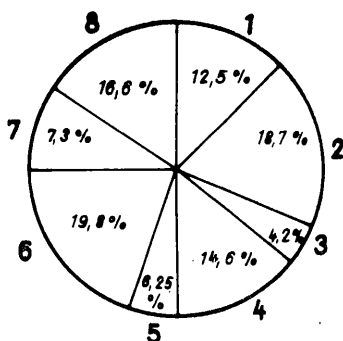
A két világháború közötti időszakban kísérletet tett néhány kutató, hogy a szaporodó nemzeti mesekatalógusokat felhasználva rajtuk keresztül jellemezze egy-egy nép mesekincsét.¹ A nemzeti mesekatalógusok összehasonlítása két formában történt: az AARNE—THOMPSON-katalógus csoportosítása szerint meseműfajokat különítettek el, és az egyes műfajoknak az egész mesekincshez viszonyított arányát hasonlították össze népenként, valamint megvizsgálták, hogy mely mesetípusok közösek különböző népek katalógusaiban, és az eltérésekben keresték a nemzetekre jellemző meséket. SZOKOLOV, ANDREJEV ilyen irányú kutatásairól beszámolva, kiemeli, hogy az orosz mesekincs összetételének, az egyes mesei műfajok arányainak bemutatása letöri a romantikus, szlavofil nézeteket az orosz nép sajátos álmvilágáról, világtól való érintetlenségéről, egyidejűleg bebizonyítja alkotó erejét a realiztikus mesék és anekdoták területén.² A szovjet folklóriskatka ugyanakkor felfigyelt arra, hogy a nemzeti mesekatalógus nem egyenlő mértékben érvényes egy nép egész lakóterületén. NYIKIFOROV, A. I. vizsgálatai erős regionális eltérésekre hívták fel a figyelmet.³

ORTUTAY Gyula a mesekatalógusok műfaji arányait elemző kutatásokat taglalva további szempontokat említ, amelyek korlátozzák a mesekatalógusok nemzeti mesekincsét reprezentáló értékét. Ilyen szempontok: a mesekatalógusokban nem kapnak kellő hangsúlyt a változatok; az *Aarne—Thompson*-rendszer nem egyformán alkalmas különböző népek meséinek katalógizálására. KOVÁCS Ágnesnek a kiadott magyar mesék műfajainak arányát bemutató táblázatát (4. kép) kommentálva megjegyzi, hogy legalább ugyanekkora a kéziratok anyag; sokszor a gyűjtők csak tündérmeséket kerestek és nem törődtek az apróbb elbeszélésekkel, mint az anekdoták, trufák, holott a visszaemlékezésekből kiderül, hogy ezek mindig népszerűek

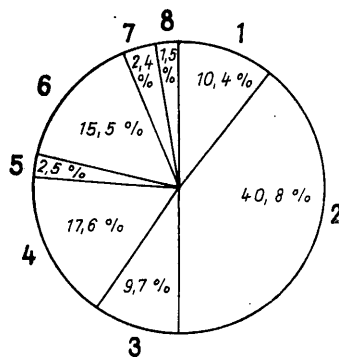
¹ BOGGS, 1930, SZOKOLOV, 1950, 396—399, ORTUTAY, 1960, 62—65.

² SZOKOLOV, 1950, 398.

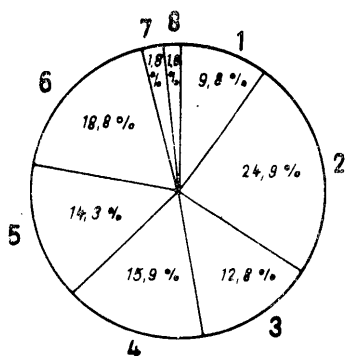
³ SZOKOLOV, 1950, 399.

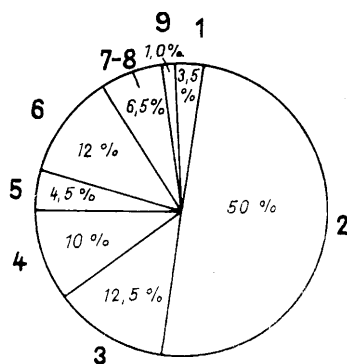
1. AA-TH. 1961.

2. HONTI 1928.

3. BERZE NAGY 1957.

4. KOVÁCS ÁGNES (ORTUTAY 1960. 64.)

voltak, és kellő intenzitású gyűjtésük fejtetőre állítaná az arányokat. Végetül arra a következtetésre jut, hogy a módszerben inkább segédeszközt, mint megoldást kell látnunk. „... elégé megbízhatatlanok ma még a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok, s százalékszámítás alapján aligha lehet megrajzolni a mesék nemzeti vonásait.”⁴

A nemzeti mesekatalógusok műfajarányainak nemzeti mesekincset jellemző értékét kétségessé tevő érvek mellé még egy felsorakoztatható, amely jelentőségét tekintve nem marad a többiek mögött. Ez az időtényező elsikkadása a mesekatalógusokban. Természetesen ez nem a mesekatalógus általános értékét csökkenti, csupán arra mutat, hogy a katalógusokkal nem lehet pótolni a mesekutatás egészét. A típusmutatók többszáz év meseanyagát regisztrálják, az esetek többségében mintegy 150 éves gyűjtőmunka alapján. A 19–20. századra, amikor a mese gyűjtések legtöbbjét végezték,

⁴ ORTUTAY, 1960, 64.

az európai nemzetek a társadalmi fejlődés különböző stádiumára jutottak el, és ez többek között kifejeződött népi kultúrájuk alakulásában is. Túlmenően azonban a legújabbkori változásokon, a korábbi évszázadokban is változott a mesekincs összetétele, legalábbis egyéb folklórműfajok története — pl. a ballada megújulása a betyárballadákkal, az új stílusú népdalok megjelenése, hogy csak néhány közismert példát említsek — tápot ad annak feltevésére, hogy a mesekincs is változott.

A fenti megfontolások alapján joggal állíthatjuk, hogy a mesekatalógusokban rögzített műfaji arányok nem annyira egy nép mesekincsét tükrözik, mint inkább azt, hogy abból mennyit tudtak felgyűjteni a katalógus készítésének az időpontjáig. A magyar mesekatalógusok szemléletesen bizonyítják ezt az állítást (2. 3. és 4. kép).⁵

Másfelől kétségtelen, hogy a műfajok aránya jellemzője lehet egy-egy nép mesekincsének egy adott időpontban és a nép lakóterületén bizonyos térségekben. Kérdéses azonban, hogy ha a katalógusok nem fejeznek ki releváns arányokat, akad e olyan gyűjtemény, amelynek anyaga alkalmassabb ilyen vizsgálatokra. Ennek megállapítására átnéztem néhány magyar mesegyűjteményt a múlt századból és az Új Magyar Népalköltési Gyűjtemény köteteit. Ezek a gyűjtemények három csoportba oszthatók eredetüket tekintve:

- a) vegyes gyűjtemények (5—13. kép),
- b) kiemelkedő mesemondók teljes mesekincsét tartalmazó gyűjtemények 14—19. kép),
- c) egy falu meseanyagát tartalmazó gyűjtemények (20—23. kép).

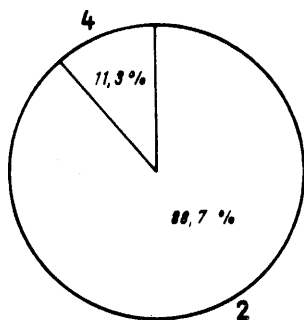
A gyűjtemények anyagának százalékos arányát az AARNE—THOMPSON-katalógus nagyobb műfaji csoportjai szerint mutatom be körökben. Az egyes meseműfajokat a következő számok jelzik:

- 1 = Állatmesék (Aa—Th. 1—299)
- 2 = Tündérmesék (Aa—Th. 300—749)
- 3 = Legenda mesék (Aa—Th. 750—849)
- 4 = Novellamesék és rászedett ördög típusok (Aa—Th. 850—1199)
- 5 = Rátótiádák (Aa—Th. 1200—1349)
- 6 = Trufák (Aa—Th. 1350—1824)
- 7 = Hazugságmesék (Aa—Th. 1825—1999)
- 8 = Formula mesék (Aa—Th. 2000—2400)

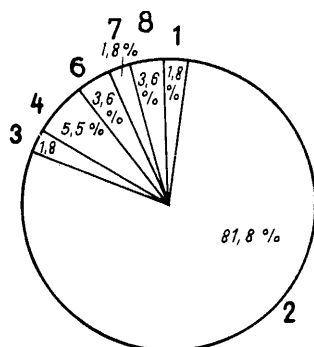
⁵ A mesekatalógusok esetén következőképpen jártam el:

I. Az AARNE—THOMPSON katalógusnak csak fő arányszámait vettem alapul, a be dolgozott mesetípusok számát nem (1. ábra)

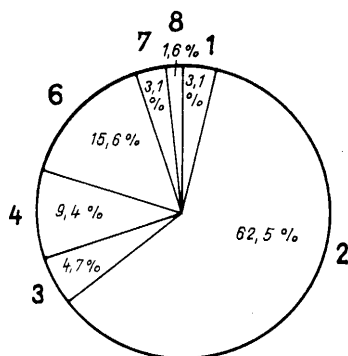
II. A HONTI és BERZE NAGY katalógusok esetében külön típusnak tekintettem azokat, amelyeket közös számon, más-más címmel szerepeltettek, illetőleg amelyeket BERZE NAGY a tartalomjegyzékében külön címmel megjelölt.

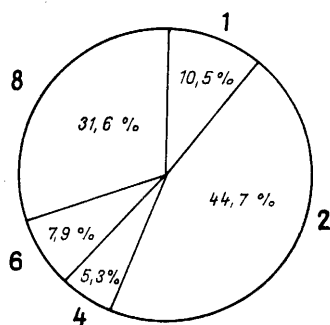
5. GAAL 1857—1860.

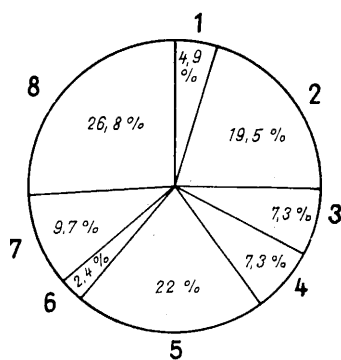
6. ERDÉLYI 1846—1855.

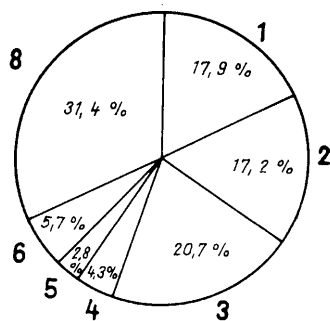
7. MERÉNYI 1861—1864.

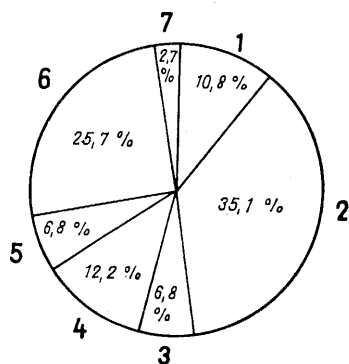
8. ARANY 1862.

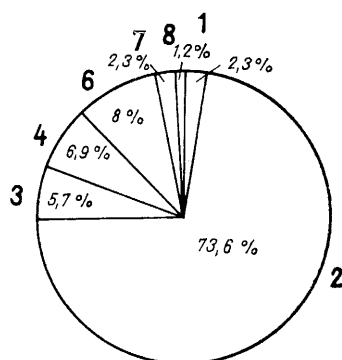
9. KÁLMÁNY 1877—1878.

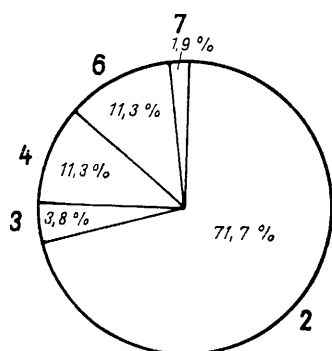
10. KÁLMÁNY 1881—1891.

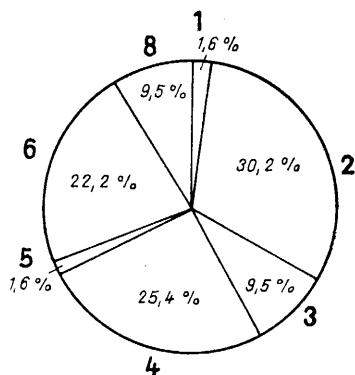
11. KÁLMÁNY 1914. I.

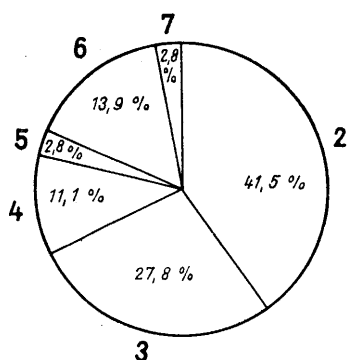
12. BERZE NAGY 1907., 1907.

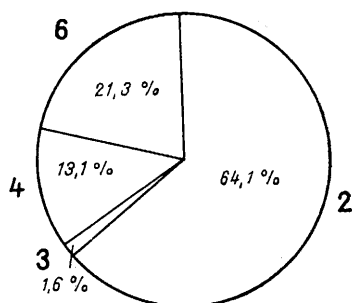
13. Horger 1908.

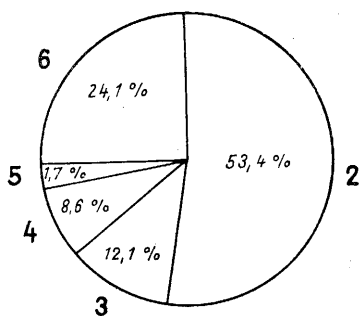
14. Borbély (KÁLMÁNY é. n. II.)

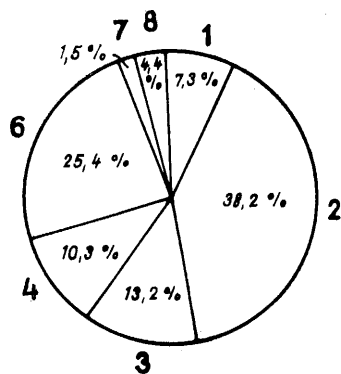
15. Fedics (ORTUTAY 1940.)

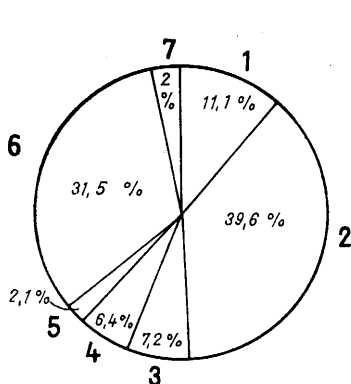
16. Pandur (DÉGH 1940., 1942.)

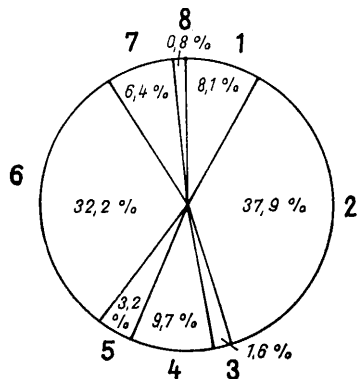
17. Palkóné (DÉGH 1955–1960.)

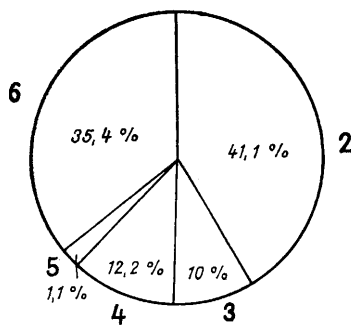
18. Tót Szőkéné (DOBOS 1962.)

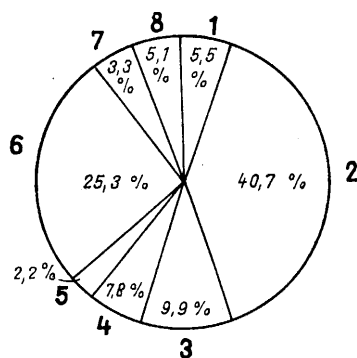
19. Ámi (ERDÉSZ 1968.)

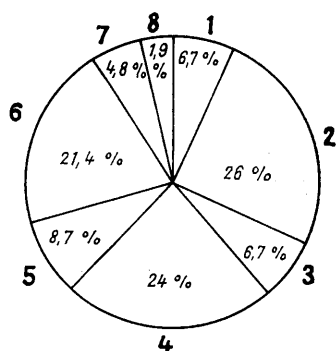
20. Ketesd (KOVÁCS 1944.)

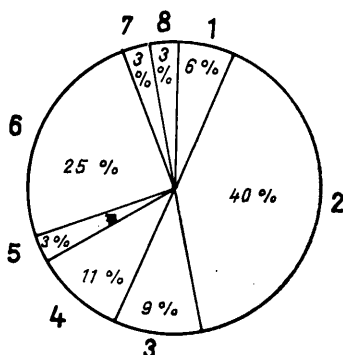
21. Kakasd (DÉGH 1955–1960.)

22. Kísbajom (DOBOS 1962.)

23. Rozsály (BÉRES 1967.)

24. Szatmár—Somogy

A mesék típusának megállapításánál a gyűjtemények jegyzetein kívül BERZE NAGY típusmutatóját használtam KOVÁCS Ágnes korrekcióival, és az *Aarne—Thompson*-katalógus segítségével állapítottam meg azoknak a meséknek a típusait, amelyek a gyűjtemények jegyzeteiben nem találhatók meg.⁶

Első pillantásra látható, hogy a vegyes gyűjtemények anyaga egyáltalán nem használható a meseanyag műfaji arányait elemző vizsgálatokhoz. Legtöbbjük gyűjtőjét vagy a gyűjtésben, vagy a közreadásban egyoldalú, tündérmese központú szemlélet vezette (5, 6, 7, 12, 13. kép). A többi vegyes eredetű gyűjtemény olyan mennyiségben tartalmaz „kis” mesei műfajokat (állatmesék, hazugságmesék, formula mesék, rátótiádák), hogy felmerülhet a gondolat: gyűjtőik főként gyermekeknek mondott meséket jegyeztek le és ami ugyancsak lényeges, nem akadtak igazán jó mesemondókra (8, 9, 10. kép). Egyetlen kivétel KÁLMÁNY Lajos egyik gyűjteménye, a *Hagyományok* I. kötete, amely arányaiban az egy faluból gyűjtött mesékhez áll legközelebb (11, 20, 21, 23. kép). A vegyes gyűjtemények erős polarizáltsága arra vall, hogy vagy a tündérmese központú, vagy a gyermekmese központú, vagy mindkét csoport egyoldalú, nem a valóságot mutatja. Ezt a vélekedést támasztjuk alá a gyűjteményekre épült magyar mesekatalógusok is, amelyek jóval egyenletesebb műfaji eloszlást mutatnak (2. és 3. kép).

Több szabályszerűség várható a *b*) és *c*) csoportba tartozó gyűjteményektől, amelyek BORBÉLY Mihály meséi kivételével ORTUTAY Gyulának és tanítványainak a publikációi. Az elvárások abból fakadnak, hogy az ún. magyar iskola megteremtői a korábbi népmese gyűjtés helyett terepmunkát

⁶ BERZE NAGY, 1957, AARNE—THOMPSON, 1961, KOVÁCS Ágnes korrekciói BÉRES, 1967 jegyzeteiben.

alkalmaztak. Az alkalmilag előkerülő egyes darabok helyett összefüggő anyagok (egy mesemondó, vagy egy közösség mesekincse) megszerzésére törekedtek és nem elégedtek meg a szövegek lejegyzésével, hanem a mesét életében, közösségi és személyiségi meghatározottságában vizsgálták.⁷ Az így gyűjtött anyagok sokoldalú vizsgálódást tesznek lehetővé. A lehetőségek közül ezúttal csupán azt szeretném kihasználni, hogy e gyűjtemények műfaji összetétele nem véletlenszerű együttes összetétele, hanem valamilyen szempontból — egy mesemondóhoz kötöttség, vagy közösséghez kötöttség — egésznek tekinthetők.

A b) csoport tagjait áttekintve látható, hogy egyedül Ámi gyűjteménye nem hasonlít egyik egyéniségéhez sem (14—19. kép). Igen magas állatmese és trufa ismerete alapján mesekincsenek arányai legközelebb a ketesdi anyaghoz állnak (20. kép). Áminál a kisebb műfajok viszonylagosan nagy arányú jelenlétét némileg magyarázhatja, hogy olyan meséket is elmondott, amelyeket nem tartott valóban meséknek (állatmesék).⁸ Ez a tény is felhívja a figyelmet arra, hogy amikor valakinek a teljes meseanyagát vizsgáljuk, el kell különítenünk két szintet: egy szűkebb kört ölelnek fel azok a mesék, amelyeket a mesemondó mesélni szokott és egy tágabb kör vonható meg azok alapján, amelyeket ismer. A trufák magas arányszámán nem csodálkozhatunk, mert a tréfás hangvétel más műfajú meséit (tündérmesék, legendamesék) is jellemzi. Ebben a válogatásban mindenesetre egyedül állónak kell tekintenünk mesekincsét.

Ha az állatmesék arányát vesszük szemügyre, akkor szembetűnik, hogy míg a négy falu közül csak egynek az anyagából hiányoznak, a kakasdi anyagból, addig a hat nagy egyéniség közül három nem mondott állatmeséket. A dolog jelentőségét még növeli, hogy ugyanakkor ez az a három egyéniség, akiknek anyagából hiányoznak a kisebb műfajok (rátótiádák, hazugságmesék, formulamesék), vagy nagyon kis arányszámmal szerepelnek mesekincsünkben. Ezzel szemben jóval nagyobb arányban tudnak tündérmeséket, mint a többiek, és ami talán még lényegesebb, különösen nagy a különbség köztük és a többi egyéniség között, ha az igazi meséket (tündérmese, legendamese, novellamese és rászedett ördög típusok) együttesen szemléljük. Ebben az esetben:

Fedics	80,6%	Borbély	65,1%
Pandur	79,8%	Tót Szőkéné	61,7%
Palkóné	74,1%	Ámi	53,2%

⁷ A magyar iskolát tömören összefoglalja ORTUTAY, 1963

⁸ ERDÉSZ, 1968, III, 558.

Ez a jelenség, úgy vélem, azzal magyarázható, hogy *Fedics*, *Pandur* és *Palkóné* nem csupán nagy tudású mesemondók, hanem egyéniségek abban az értelemben is, hogy nem mesélnek akármit, hanem a nehezebben megformálható, rangosabb igazi mesékre specializálják magukat. Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy az egyes falvak anyagában a kisebb műfajok mind nagyobb arányban szerepelnek, mint az egyéniségek anyagában, és abban az esetben, amikor lehetőség van egy nagy egyéniség és a falu mesekincsét valamelyest összevetni (*Palkóné* és *Kakasd*), ott a műfaji arányok a kisebb műfajok és főként a trufa előnyomulását mutatják a falu anyagában (17. és 21. kép). Mindez úgy érvényesül, hogy *Kakasdon* nem beszélhetünk a falu teljesen felgyűjtött meseanyagáról. Az igazi mesék arányának csekély visszaszorulása figyelhető meg *Tót Szőkéné* és *Kisbajom* esetében is, bár itt a mesemondó egyéni anyaga kevésbé üt el a falu egészétől (18. és 22. kép).

Az igazi mesék kapcsán felfigyelhetünk arra is, hogy amíg *Fedics*, *Pandur* és *Palkóné* tündérmese ismerete erősen eltérő, addig az igazi mesék egészét tekintve egymáshoz közelálló arányokat kapunk (lásd feljebb). Hasonlóképpen kimutatható bizonyos kiegyenlítődés az igazi mesék terén egyéb gyűjteményekben is. Ahol igen alacsony a tündérmesék aránya (35% alatt), ott igen magas a novellamesék és rászedett ördög típusok aránya (14. és 23. kép). Feltevésem szerint itt az affinitás⁹ jelenségével állunk szemben, amely — úgy tűnik — nem a tündérmesék, legendamesék stb. egyes műfajaiban érvényesül, hanem az igazi mesék egészében egyaránt köti össze a különböző típusú műfajokat, ezzel mintegy megerősítve azt a feltevést, hogy az igazi mesék együttesen alkotnak egy külön műfaji kategóriát, amelyre egységesen ugyanazok az alkotási folyamatok jellemzők. Az igazi mesék aránya a nagy mesemondóknál 75–80%, az átlagot valamivel meghaladóknál 60–65%, az egyes falvak anyagában 55–60%.

Nézetem szerint jelentőséget kell tulajdonítanunk a trufa anyagállandóságának is. Három gyűjtemény esetében 31,5 és 35,4% közé esik a trufa aránya (19. 20. és 21. kép), a többi b. és c. csoportba tartozó gyűjteményben 21,3–25,4%-ban van jelen. Egyedül *Fedics* gyűjteménye üt el e tekintetben, esetében viszont számításba kell venni, hogy a kötet nem tartalmazza teljes tudását.¹⁰

Az egy személytől, illetőleg egy közösségtől gyűjtött mesékben kimutatható arány szabályszerűségekből — úgy tűnik — levonható az a következtetés, hogy nem a magukat sokra tartó egyéniségek mesekincsének arányai-

⁹ ORTUTAY, 1959, 237.

¹⁰ ORTUTAY, 1940, 386.

ban kell látnunk valamilyen szélesebb körben érvényes összefüggést, hanem inkább az egyes falvak anyagában, főként olyanokéban, amelyeknél az átlagot meghaladó mesemondó valamelyest túllépi ezeket az arányokat az igazi mesék javára. Ezért a 20. század közepén Szatmárban és Somogyban a 24. képen látható arányokkal számolhatunk annak figyelembevételével, hogy a tündérmesék, legendamesék, novellamesék és rászedett ördög típusok aránya változhat az igazi mesék kb. 60%-os arányszámán belül.

A nagy egyéniségek mesekincse és azoknak a falvaknak az anyaga, amelyben nem élnek jó mesélők, többféleképpen is erősen eltérhet ettől az aránytól. Vagy úgy, hogy az igazi mesék arányszáma nő meg, vagy a trufáké, esetleg mindkettőé a többi műfaj rovására, de az is megtörténhet, hogy a kisműfajok válnak hangsúlyossá. A Szatmárra és Somogyra megállapított arányok nem látszanak érvényesnek Kalotaszegen és a bukovinai székelyeknél. Hogy az ország többi részén mennyire érvényesek, ez az eddig publikált anyag alapján nem dönthető el.

ÜBER DIE ZUSAMMENSETZUNG UNSERES VOLKSMÄRCHENSCHATZES

Die Gültigkeit des zwischen den zwei Weltkriegen aufgeworfenen Gedankens, dass die in den nationalen Märchenkatalogen nachweisbaren Proportionen der Märchengattungen charakteristisch für den Märchenschatz eines Volkes sein können, wurden durch die Feststellung Beobachtungen stark vermindert, dass sich die Märchenkataloge nicht gleicherweise für das ganze Wohngebiet eines Volkes gültig erweisen, dass in ihnen den Varianten nicht die entsprechende Bedeutung zugeschrieben wird, dass sich das Aarne-Thompson-System nicht im gleichen Masse für die Katalogisierung des Märchenschatzes der verschiedenen Völker eignet, dass sie das Material von nicht gleichwertigen Sammlungen bringen, dass in ihnen die Problematik der historischen Wandlung des Märchenschatzes verlorengeht und sie deshalb nicht als Repräsentanten einer bestimmten Epoche betrachtet werden können. So ist es fraglich, ob es überhaupt eine Märchensammlung gebe, deren Gattungsproportionen in Bezug auf gewisse Gebiete des Wohnterritoriums eines Volkes wenigstens innerhalb einer bestimmten Zeitspanne für charakteristisch gehalten werden könnte.

Der Verfasser hat in einer Übersicht des Materials der ungarischen Märchensammlungen aus dem 19. und 20. Jahrhundert versucht, diese Frage zu beantworten. Die Gattungsproportionen der Sammlungen hat er auf Grund des Aarne-Thompson-Systems in grössere Gattungsgruppen gegliedert und prozentual bestimmt. Er fand, dass die gemischten Sammlungen (die die Märchen der aus verschiedenen Orten stammenden Märchenerzähler enthalten) zu solchen Untersuchungen ungeeignet sind, weil ihre Gattungsproportionen widersprüchlich sind und keine Regelmässigkeit beweisen können. Demgegenüber sind aus dem Sammlungen, die das gesamte Material nur eines einzigen Märchenerzählers oder eines Dorfes enthalten, folgende Zusammenhänge zu ersehen:

1. Die bedeutenden Märchenerzähler spezialisieren sich auf schwerer formbare Märchen, auf die Märchen in engerem Sinne des Wortes (auf Zaubermärchen, legenden- oder novellenartige Märchen, Märchen vom dummen Teufel).

2. Die Proportionen der eigentlichen Märchen sind im Material der bedeutenden Märchenerzähler und der Dörfer auf zwei voneinander abweichenden Ebenen im grossen und ganzen konstant. Doch innerhalb dieser konstanten Proportionen kann sich das Verhältnis der einzelnen Kunstgattungen (Zauber-, legendenartige Märchen usw.) verschieben; das weist aber auf die Tatsache hin, dass sich die Affinität innerhalb der Gesamtheit der eigentlichen Märchen geltend macht. Auch diese Erscheinung bestätigt die Auffassung, dass die echten Märchen in ihrer Gesamtheit eine besondere Kunstgattungskategorie bilden;

3. Wir müssen der relativen Beständigkeit des Schwank-Materials Bedeutung beimessen.

4. Die in einem breiteren Kreis gültigen Kunstgattungsproportionen dürfen wir nicht in dem Märchenschatz der grossen Persönlichkeiten, sondern in den der einzelnen Dörfer sehen, besonders in denjenigen, wo es auch einen den Durchschnitt überragenden Märchenerzähler gibt;

5. Aufgrund des oben Gesagten können wir um die Mitte des 20. Jahrhunderts in den Komitaten Szatmár und Somogy mit den auf Abb. 24. angegebenen Proportionen der Kunstgattungen rechnen.

IRODALOM

- AARNE, A.—THOMPSON, S.
1961 *The types of the folktale. Second revision.* FFC 184.
- ARANY László
1862 *Eredeti népmesék.* Pest.
- BÉRES András
1967 *Rozsályi népmesék.* UMNGy XII Bp.
- BERZE NAGY János
1907 *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből.* MNGy IX. Bp.
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok* I—II. Pécs.
- BOGGS, R. S.
1930 *A comparative survey of the folktales of ten peoples.* FFC 93.
- DÉGH Linda
1940 *Pandur Péter hét bagi meséje.* Bp.
1942 *Pandur Péter meséi.* I—II. UMNGy III—IV. Bp.
1955—1960 *Kakasdi népmesék.* I—II. UMNGy VIII—IX. Bp.
- DOBOS Ilona
1962 *Egy somogyi parasztcsalád meséi.* UMNGy X. Bp.
- ERDÉLYI János
1846—1848 *Népdalok és mondák.* Pest
1855 *Magyar népmesék.* Pest.
- ERDÉSZ Sándor
1968 *Ámi Lajos meséi.* I—III. UMNGy XIII—XV Bp.
- GAAL György
1857—1860 *Magyar népmesegyűjteménye.* I—III. Pest.
- HONTI, H.
1928 *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen.* FFC 81.
- HORGER Antal
1908 *Hétfalusi csángó népmesék.* MNGy X. Bp.
- KÁLMÁNY Lajos
1877—1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból.* I—II. Arad.
1881—1882—1891 *Szeged népe.* I—III. Arad, Szeged.
1914 *Hagyományok* I—II. Vác—Szeged.
- KOVÁCS Ágnes
1944 *A kalotaszegi Ketesd mesekincse.* Kolozsvár.
1944 *Kalotaszegi népmesék.* I—II. UMNGy V—VI. Bp.
- MERÉNYI László
1861 *Eredeti népmesék.* I—II. Pest.
1862 *Sajóvölgyi eredeti népmesék.* I—II. Pest.
1863—1864 *Dunamelléki eredeti népmesék.* I—II. Pest.
- ORTUTAY Gyula
1940 *Fedics Mihály meséi.* UMNGy I. Bp.
1959 *Variáns, invariáns, affinitás.* II. Oszt. Közl. IX.
1960 *A magyar népmese.* ORTUTAY Gy.—DÉGH L.—KOVÁCS Á. Magyar népmesék I—III. Bp.
1963 *A magyar népmesekutatás eredményei és feladatai.* I. Oszt. Közl. XX.
- SOKOLOV, J. M.
1950 *Russian folklore.* New York.

ŐSZ JÁNOS

1. „Az európai embert a történet századain keresztül napjainkig mindinkább jellemzi a történeti érdeklődés, vagyis a megörökítés igénye, küzdelem a maradandóságért s rettegő félelem a mulandóságtól. Az európai ember egyre tisztább tudatossággal figyeli és rögzíti meg saját sorsának változásait s e változásokat örökölni kívánja hagyni az eljövendő időkre. Ugyanakkor még mohóbb érdeklődéssel hajlik saját múltja felé, hogy értelmezhesse e múlt beszédes jeleivel életének útját, törekvéseit. Valóban, az európai öntudatnak ez az egyik legjellemzőbb jegye ez a történeti érdeklődés és egyben a megö-

rökítés büszke igénye.” — ezekkel a mondatokkal kezdődik ORTUTAY Gyula KRIZA Jánosra emlékező írása.¹ Hadd idézzem most e szép bevezető sorokat abban a dolgozatban, amely az erdélyi magyar népköltészeti gyűjtés másik vonzó, rokonszenves egyéniségéről, Ősz Jánosról szól. Hazánkban a 18. század végén indul meg a tudatos népköltészeti gyűjtés, s ennek a csaknem 200 esztendeje folyó munkának számos kimagasló alakja, hőse van, akik nehéz körülmények között, senkitől sem segítve, elismerést nem kapva dolgoztak, gyűjtötték a népköltészeti alkotásokat. Az erdélyi gyűjtők jeles sorában, KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek, s mások társaságában szerényen húzódik meg Ősz János, a Küküllő menti falvak tanítója, aki életében alig-alig kapott elismerést, csak halála után jelent

¹ORTUTAY 1942, 191—200.

meg gyűjteményes kötete, s az utóbbi évekig szinte semmi méltatás nem készült róla. Meséit olvasva, a Magyar Nyelvőrt lapozgatva, a korabeli erdélyi sajtót nézve, családi visszaemlékezéseket hallgatva, úgy hisszük, ideje volna Ősz Jánosról hiteles képet rajzolni, felidézve annak a falusi tanítónak az alakját, aki emberségről példát adott nemcsak családjának, falujának, de irodalmi tevékenységén keresztül mindazoknak, akik odafigyeltek az igaz szóra.

2. Ősz János „felfedezése” visszás véletlennek köszönhető. A 30-as évek második felében BERDE Mária, ismert erdélyi író- és költőnő, aki az új erdélyi irodalom legjelentősebb szervező egyéniségei közé tartozott, megtalálta a Kemény Zsigmond Társaságnál az 1898-as pályázat kiadatlan anyagát. Ezek közül válogatva három gyűjteményt állított össze,² s valamelyik Őszhöz is eljutott, aki nyilván megdöbbenve látta saját meséit ilyen formában, nevének említése nélkül, kiadva. MOLTER Károly hatására ekkor határozta el, hogy elküldi az Erdélyi Helikonnak kéziratos meséit, nehogy „a magyar irodalom kárára elkallódjanak”. A Helikon örömmel fogadta a meséket, s az 1940-es évfolyamban kettő meg is jelent,³ s a szerkesztőség újabbak után érdeklődött. Így került sor arra, hogy Ősz felajánlja kiadásra gyűjteményét az Erdélyi Szépmíves Céhnek. Feltehető, hogy a Helikon szerkesztője, Kovács László különös előszeretettel támogatta a gyűjtemény kiadásának a gondolatát, mert az 1941-es év elején már nyomdakész kézirat bevezetőjét is ő írta, amikor Ősz halálának a híre eljutott a szerkesztőségbe. A *Csudatáska* című népmese kötet 24 mesét tartalmaz, s ha szerzője megéri megjelenését, talán némi vigaszt jelentett volna számára az egész élete során sorozatosan ért mellőzésekért. Kovács László bevezetője az első méltatás, amely érzékletesen, szuggesztív erővel állítja elénk a csendben munkálkodó falusi tanító alakját; Ősz szűkszavú, szerény önvallomásszerű leveleiből merítve hozzá anyagot. Azonban ebből a melegehangú írásból kiderül az is, hogy szerzője Ősz munkásságát csak részleteiben ismeri, s nem tud Nyelvőrbeli, Ethnográfia-beli munkálkodásáról. Nemcsak Kovács László nem tudott erről a tevékenységről, de nyilván az Erdélyi Lexikon szerkesztője, OSVÁTH Kálmán sem, aki 1928-ban kiadott könyvében nem említette meg Ősz, pedig már jelentős pálya állt ekkor mögötte. Kedvezőbb képet tükröz ennél SZINNYEI lexikonja, amely már 1905-ben röviden megrajzolja Ősz tevékenységének irányait.⁴ Joggal csodálkozhatott hát BEKE Ödön, hogy „Erdélyben mit sem tudnak ennek a nagyszerű

² BERDE 1937; BERDE 1938; BERDE é. n.

³ *A soktudó fiú* (eredeti székely népmese) Erdélyi Helikon, 1940; *A furfangos legény szerencséje* (eredeti székely népmese) Erdélyi Helikon, 1940.

⁴ SZINNYEI 1905, X. 58.

embernek ... háború előtti munkásságáról.”, s „hogyan ez az egyszerű élet valóban hősi élet volt, mégpedig nemcsak a világháború után, a megszállás alatt, hanem már békeidőben is”.⁵ Ezt a hiányos képet akarta BEKE kitölteni, amikor megírta cikkét Ősz Jánosról.⁶ Nyelvőrbeli tevékenységére helyezve a hangsúlyt. Hosszú szünet következik ezután, sem meséi nem kerülnek napvilágra, a már megjelentekből sem készül újabb kiadás, alakja is mintha feledésbe merült volna. Az utóbbi években azonban néhány közlemény és tanulmány jelent meg,⁷ amelyek több szempontból vizsgálják Ősz munkálkodását, hol az egyik, hol a másik lényeges aspektust hagyva ki érdeklődésük köréből. Mi most megkíséreljük Ősz munkás életének teljes képét adni, figyelembe venni minden lehetséges területet, ahol dolgozott. Munkánk során több erdélyi folyóiratot átnéztünk, így némileg képet kapunk Ősz közírói tevékenységéről is, szándékunkban van ezt a teljesség igényével elkészíteni, de objektív akadályok — nem találhatók meg az országban hiánytalanul a lapok — megnehezítik. Tisztelettel említjük meg KÖNCZEI Ádám nevét, aki ezidáig a legtöbbet tett a még kéziratban lappangó Ősz-anyag felderítéséért, s a család támogatását élvezve ő készíti az új, teljes kiadását⁸. Így az Ethnológiai Adattárban levő kéziratosemeseanyag nem közölhető, s érdeklődéssel várjuk, mikor lesz az emlegetett, ígért gyűjteményből valóság. KÖNCZEI arról tudósít bennünket, hogy 1958-ban megtalálta a „törzskönyvet”, amelyben 400 sűrűn teleírt oldalon félszáz mese található. KÖNCZEI mellett FARAGÓ Józsefnek jelentek meg tanulmányai Ősz Jánosról, s ő válogatást is készített az ifjúság számára, amely nagyrészt a *Csudatáska* anyagán alapszik, de felhasználja BERDE Mária közléseit is, és három olyan mesét közöl, amely eddig még nem jelent meg (*Pipigangi*, *Görög László*, *Károly*)⁹.

3. Életének eseményei között nincsenek látványos fordulatok. Sorsa példázza, s magában foglalja azoknak a progresszív szellemiségű erdélyi tanítóknak az életét, akik falusi elszigeteltségükben sem süllyedtek bele a mindennapi élet örlő gondjaiba, hanem tevékenyen bekapcsolódtak pátriájuk közéletébe, s életüket, tevékenységüket áthatotta a közösségért való felelősség. Küküllőkirályfalván született 1863. december 26-án. Anyja Szakács Mária, apja Ősz János „iskolamester”, azaz kántortanító volt, s természetesnek látszott, hogy fia is erre a pályára lépjen. Nagyenye-

⁵ BEKE 1942, 200.

⁶ BEKE 1942, 200—207.

⁷ KÖNCZEI 1967; FARAGÓ 1967; KÖNCZEI 1968; ŐSZ—FARAGÓ 1969.

⁸ KÖNCZEI 1967. Cikkében részletesen leírja, milyen körülmények között találta meg az anyagot.

⁹ FARAGÓ 1969, 160.

den a Bethlen kollégiummal kapcsolatos tanítóképzőben végezte tanulmányait. A tanítói oklevél megszerzése után nem ment rögtön állásba, hanem elvégzett még egy kétéves, úgynevezett vincellér-iskolát szintén Nagyenyeden, ahol szőlészetet, borászatot, gyümölcsészetet, méhészetet, kertészetet oktattak. Ezután Kibédre ment 1884-ben, ahol felekezeti tanítói állást kapott. Az iskolát 1896-ban államosították, s ő 1901-ben Küküllőpócsfalvára ment, s nyugalomba vonulásáig ott tanított. 1919-ben lévita-papi diplomát szerzett Kolozsváron, felekezeti iskolát bérelt, a magyar gyerekeket áthozta az állami iskolából. 1933-ig tanított, s ezután elhagyta Pócsfalvát s Marosvásárhelyen telepedett le, s itt élt 1941. február 7-én bekövetkezett haláláig.

Családi élete öröm és bánat között hullámozott. Első felesége tüdőbajban, második felesége gyermekágyi lázban halt meg. Első házasságából származó két fia közül az egyik a világháború első ütközetében rögtön elesett, a másik a világháború után halt meg. Kislánya 14 éves korában torokgyíkban váratlanul elhunyt. Mindezt csak némileg kárpótolhatta, hogy többi gyermeke mind igen tehetséges, nyelveket beszélő, tanult ember lett. Ősz János kilenc gyermeket nevelt fel, iskoláztatott szerény tanítói fizetéséből. S ehhez még hozzá kell számítani azt is, hogy minden bizonnyal nem SEPRÓDI János volt az egyetlen, aki együtt nőtt fel az Ősz gyerekekkel, hanem másokon is segített mindig, ahol csak tudott. Ősz János emberi magatartására jellemző, hogy mindennapos munkálkodása messze túlnőtt az iskola falain. Tevékenységének hatását mi sem bizonyítja jobban, mint azok a közvetve hallott kijelentések, amelyek a falu jótevőjeként emlegetik. Pócsfalvi emberek mondják: „írogatnak most Ősz Jánosról jobbra-balra, miért nem jönnek ide megkérdezni minket, hogy ki volt nekünk az az Ősz János”. A falu gondjait a sajátjának érezte. Megszervezte az önszegélyező egyesületet. Mezőgazdasági szakkönyveket járatott, előadásokat tartott a gyümölcsfák kezeléséről, stb. Kibédén 1893-ban faiskolát alapított a falu határában levő kopár hegyoldalon, amelyet emlékezet óta nem használtak semmire, talajmintát küldött megvizsgálásra és a vizsgálat eredménye szerint mandulára vagy cseresznyére volt alkalmas az említett terület. Ősz János azt tanácsolta a kibédieknek, hogy cseresznyét ültessenek, mert tavasszal errefelé gyakoriak a nagy hidegek, s a kényes mandulavirág ezt nem bírja. A cseresznyével beültetett terület hatalmas termést és nagy jövedelmet hozott. A kibédiek soha nem felejtették el, kinek köszönhetik ezt, s mikor már évtizedek óta Pócsfalván élt Ősz János, még mindig versenyeztek a kibédiek, ki vigye a hála-szekér cseresznyét Ősz tanító úrnak. Pócsfalván is hasonló szellemben tevékenykedett, szőlőt telepített s erre buzdította a falusiakat is, kedvezményes áron szerezve be a szőlővesszőket.

Máig is érdeméül emlegetik: annakidején engedélyt szerzett a belügyminisztertől, hogy a pócsfalvi templom felépítésére gyűjtést szervezhessen egész Erdélyben.

Hogyan, s miként kezdett gyűjteni, arról saját szavai tanúskodnak: „Egy kukoricafosztóban Bukló György nevű székely bácsitól hallottam az első mesét, mely tájszavakkal teljes, naiv voltánál fogva megragadva figyelmem, leírtam magamnak. S rájöttem, hogy az ilyen mesék a stílusnak megfelelően, lehető helyes érzékekkel feldolgozva irodalmi értékűek: törzsvendége lettem úgy a kukoricafosztóknak, mint a fonóknak”. Eközben kapóra jött a „báró Kemény Zsigmond Társaság” népmese pályázata, melyet a következő jeligével meg is pályáztam: „Komoly az élet, víg a művészet”. A pályadíjat én nyertem el . . .”.¹⁰ FARAGÓ már említett tanulmányában ezt az idézetet véve alapul, arra az álláspontra helyezkedik, hogy már munka, vagyis gyűjtés közben hallotta hírét a pályázatnak, ami az eddigi tevékenységét még jobban ösztönözte, hiszen most már közeleli cél mutatkozott, amiért még inkább érdemes volt dolgozni. KÖNCZEI¹¹ szerint ez a pályázat nemcsak ösztönző hatású volt, hanem ez indította el a mesegyűjtés útján. Nem tartjuk lényegbevágóan fontosnak e kérdés eldöntését, de véleményünk szerint a pályázat hírére azért írhatott össze viszonylag rövid idő alatt Ősz olyan sok mesét, mert már vagy részben össze volt írva, vagy tudta tapasztalásból, hol ki mesél; perdöntőnek végül is saját félreérthetetlen vallomását tartjuk. A pályázati felhívás 1897. május 28-án jelent meg. Október 8-án azt írja kedves volt-tanítványának, barátjának SEPRÓDI Jánosnak Kolozsvárra, hogy „eddig-elé 21-et írtam le”.¹² Decemberben elküldi Seprődihez az összes leírt mesét, kérve, írjon hozzájuk előszót, s jelölje ki számára, hogy a gyűjtött anyagból mely meséket tisztázza le a pályázatra. Nem tudunk arról, mi volt SEPRÓDI válasza, ezeket küldte-e be, vagy ajánlásra letisztázta. Mindenesetre a pályázatra kétlapnyi rövid előszóval, 297 számozott lapon 23 mesét küldött el a kibédi tanító, s azért 23-at, mert annyi fért be a könyvbe. A pályázatra 4 pályamunka érkezett, a bíráló bizottság tagjai között BENEDEK Eleket is ott találjuk. Mint ismeretes, bár megnyerte a pályázatot, de a Társaság ekkor éppen nem „virágkorát” élte, s nem sokat törődött a munka kiadásával. Nem is lett belőle semmi, egész addig, amíg 1935-ben, mint említettük, BERDE Mária meg nem találta, s a gyűjtő nevének jelzése nélkül kiadta. Ez a tulajdonképpeni visszhangtalanság nyilván fájt Ősz Jánosnak, de nem szegte kedvét. Folyamatos munkásságáról a Magyar Nyelvőr tanúskodik a legjobban. Az államosított iskolák számára akkoriban

¹⁰ Ősz 1941, IX.

¹¹ KÖNCZEI 1968, 271.

¹² KÖNCZEI 1968, 271.

a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megrendelte a Magyar Nyelvőrt, s ez nyilván Kibédre is eljutott, s a folyóiratban megjelenő közlések adhaták az ötletet, hogy elküldje népmesegyűjteményeit az újságnak. Ha áttekintjük a Nyelvőr számait, láthatjuk, Ősz nemcsak népmese, hanem más népköltészeti alkotások, adatok gyűjtésével is foglalkozott. 1899 novemberében már a beküldött kéziratok felsorolása között Ősz János neve is szerepel. A folyóiratban való publikálása a 29. évfolyamban kezdődik el, s 13 éven át tart. Bár a szerkesztők panaszkodnak a „hely szűke” miatt, Ősz küldeményeit mindig szívesen fogadják. Az első évben (29, 42–46, 534–538) két meséjét közlik, *A láthatatlan lélek* (Székelyföld), és *A szép királyfi* (Kibéd, Székelyföld) címűeket. Az előzőt a BENEDEK Elek Kis Könyvtára 111. kötete közli később *A királyfi kocsisa* címen, az utóbbit Ősz János által kiadott *Székely népmesék* I. kötetében találjuk meg. A 30. évf.-ban *Párbeszéd*ek címen anekdotákat találunk (45–46.), szintén Kibéd helymegjelöléssel. Ugyanebben az évfolyamban a szerkesztőség kérdéseire is válaszol a 196–201. lapon, majd a 399. lapon közmondásokat, a 447-en katonamiatyánkot közöl. A következő évben táncszókat (287.), átkozódásokat (288.) küld a folyóiratnak, majd Kibéd és vidéke nyelvi sajátágaiból közöl néhányat (527.). A 32. évf.-ban *Butuk Miska* című meséjét közlik (48–52.), amely később a *Csudatáskában Együgyű Miska* néven válik ismertté, s a *Csudatáskát* is itt találjuk meg (402–406.). Mindkettőt már Pócsfalva helymegjelöléssel. A 33. évf.-ban „barát-kádenciák” (297–301.), a 34. évf.-ban „beszélgetések” (217–218.) követik egymást. Még ebben a számban helyneveket közöl Pócsfalváról (223.). A 35. évf.-ban ismét mesét találunk, *Az obsitost*, amelyet majd a *Csudatáskában* is közöl. Ősz a mese alá írja: „A Kisküküllő közép- és alsó-folyásának a nyelvjárásával”. A következő évben nem szerepel a folyóirat hasábjain, de a 37. számban már megtaláljuk az *Erős Jánost* (367–371.) „a Kisküküllő felső folyásáról, Kibéd s vidéke nyelvjárása” írja a gyűjtő. Ez a mese az, amelyhez SIMONYI Zsigmond a következő megjegyzést fűzi: „Ezt a pompás stílusbeli hűséggel feljegyzett mesét 1905-ben küldötte be a közlő.” A 38. évf.-ban állatneveket közölnek (239.) Ősz János gyűjtéséből, a 39. évf.-ban *Az ördög leánya* (282–287.) és *A szegény ember szerencséje* (381–383.) c. meséket. Az előbbi BERDE Mária *A gyémánt emberke* c. kiadványában (Nagyvárad, 1938), az utóbbi a *Csudatáskában* kerül később kiadásra. A 40. évf. nem közöl tőle semmit, s utolsó jelentkezése a 41. évf.-ban (437.), ahol helyneveket közöl Kibédről. Maga az a tény, hogy Ősz János 13 éven keresztül munkatársa volt a Magyar Nyelvőrnek, már elismerést jelent, s figyelmesen nézzük a folyóiratot, nem volt még ilyen szorgalmas külső munkatárs ebben az időben, mint ő. De a szerkesztő, SIMONYI más módját is találta az elismerésnek.

A Nyelvőr 34. számában az „Izenetek”-ben olvashatjuk: „A Budapesti Hírlap szerkesztőségénél húsz korona folyt be Szarvas Gábor szobrára utólag, mikor már az emlékszóbor föl volt állítva és költsége fődözve. A B. H. e húsz koronát kamatostól rendelkezésünkre adta, hogy valamelyik buzgó népnyelvi gyűjtőnket jutalmazzuk vele. A jutalmat elismerésünk jeléül — özv. Szarvas Gáborné adományával s magunk pótlásával negyven koronára kiegészítve — Ősz Jónos pócsfalvi tanítónak ítéltük oda.”¹³ Szintén a szerkesztői üzenetekben olvashatjuk a következő választ bizonyos K. F.-nek címezve: „Hogy pedig Ősz J. nem ismerte föl az *Árgirus királyfit*, afelől kitűnő gyűjtő lehet, a mint hogy az is.”¹⁴ A következő számban Ősz válaszol is erre, „tiltakozik az ellen, hogy ő az *Árgirus* meséjét föl nem ismer-te volna, sőt e mesének nem kevesebb, mint hatféle változata van meg nála kéziratban.”, ami szintén bizonyíték, hogy sokkal több meséje lehetett összegyűjtve, mint amennyit ismerünk tőle, majd a továbbiakban panaszkodik, hogy „irodalmi s tudományos társulatok és folyóiratok szerkesztő-sei nem karolják föl eléggé, sőt nem is igen törődnek a népköltési gyűjté-sekkel”.¹⁵ Mindebből a szorgalmas, sokfelé érdeklődő, de öntudatos ember alakja rajzolódik ki, aki tudatában van annak, hogy munkája szükséges, hasznos, s akit elkeserít az, hogy nem segítik őt és társait eléggé ebben a munkában, de aki mindettől nem vesztí kedvét. Nagyon szépen megvilá-gítja őszinte egyéniségét az a néhány sor, amelyet SEPRŐDIHÉZ intézett még a pályázat idején: „Nem rajonganék úgy az egész ügy iránt, ha nem jöttem volna oly túlságosan kedvem szerint belé a mese stílusba, de így nem csupán a pályázat díja, hanem a *haza érdeke is sarkal*.”¹⁶ Az Ethnog-rafiában is megtaláljuk Ősz közléseit, bár csak az 1900–1901-es években, amikor *Ünnepi rigmusokat* (karácsonyi, nagypénteki, húsvéti) közöl és a *Hajnal-csillag* c. mesét, amelyet később BERDE Mária ad közre, s a DÉGH—KOVÁCS—ORTUTAY is ebből az utóbbi közlésből ismeri.¹⁷ Átnéztünk több erdélyi folyóiratot, de a már említett objektív akadályok miatt anyagunk még nem teljes, ezért most a meglevőkről sem számolunk be részletesen, csak mutatóban a *Küküllővölgy* c., Dicsőszentmártonban megjelenő nép-költészeti közléseit ismertetjük: 1905-ben *Krisztus Urunk és Szent Péter* c. mondát, a *Neznám* c. székelly mesét, s a következő évben a *Szegény ember nyert perét* találjuk.

4. Amikor Ősz gyűjtési módszerét, a lejegyzett anyag minőségét vizs-gáljuk, helytelen álláspont lenne részünkről, ha a mai gyűjtési szemponto-

¹³ NyT. 1906, 56.

¹⁴ NyT. 1905, 368.

¹⁵ NyT. 1905, 424.

¹⁶ KÖNCZEI 1968, 271.

¹⁷ DÉGH—KOVÁCS—ORTUTAY 1960, 11, 291–298.

kat és követelményeket vennénk alapul. Ennek fényében ugyanis Ősz meséi nyilvánvalóan nem felelnének meg a folklorisztikai gyűjtés követelményeinek. Saját korába helyezve kell vizsgálni munkásságát, de figyelembe kell venni azt, hogy ő is „egy a népből”, akinek joga van a mesén ugyanúgy változtatni, mint bármely más mesélőnek. Ősz meséi magukon hordják mesélője-írója csodálatos egyéniségének a jegyeit, s ez is oka annak, hogy ezek a mesék stílusbeli csiszoltságuk, tömör szerkesztésük, fordulatossága miatt olyan szépek. Ősz még nem szentel figyelmet a mesemondó egyéniségének — hiszen ő maga a mesemondó egyéniség. Évtizedek távlatából már csak két kibédi mesélő nevére emlékszik — Bukló György és Seprődi Sándor —, de már fogalma sincs, melyik mesét ki mondta el. Gyűjtése iskolapéldája lehetne az ARANY János-i eszményi gyűjtőnek: „A jó gyűjtő mindenképp felett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva . . . Olyan legyen ő, ki ha ama körben marad, születve volt a vidék legügyesebb mesemondója gyanánt szerepelni.” Ugyanakkor azt is írja ARANY: „hogy a legjobb gyűjtő sem vehet magának szabadságot arra mi hivatott mesélőben nagy érdem, hogy a mese anyagát megváltoztassa, lényegesebb részeket toldjon belé.”¹⁸ Ősz megfelelt ezeknek a követelményeknek, akarva-akaratlanul ezen az úton járt, amit saját szavai példáznak: „E mesék megírásánál két cél lebegett lelkem előtt: a nép gondolkodását és nyelvét hűen visszaadni.”¹⁹ Ősz tehát meghallgatta a meséket, s mintegy „átdolgozta” mielőtt leírta. Kívüle még számos olyan gyűjtőről tudunk, aki egyszemélyben meseíró is, elég most csak KISS Mihály, vagy ALBERT András nevét említenünk. Találón jellemzi őt KÖNCZEI: „a népmesék avatott kezű újraalkotójának bizonyult”. Hogy mekkora különbség van valódi mesélőtehetség és egyszerű átköltő között, arra álljon itt bizonyásként néhány példa. BERDE Mária ugyanis gyűjteményében nem változtatás nélkül közölte a meséket, hanem stilizált, javított, kihagyott, egységesítette a szövegeket, éppen azokat a kedves egyéni fordulatokat tüntette el, amelyek Ősz egyéniségéből áradnak. Miként BEKE Ödön is megjegyzi, ez a tevékenység nem vált a mesék hasznára. Pl. *A vén huszár* c. mesében Ősznél: „Én biz édes huszár bácsi a király udvarából való vagyok ! Vadászni voltunk s utat veszték ehejt, hát most egyet se tudom, hogy merre ki s merre be.” BERDÉNél: „Én biza szép huszár, a király udvarából való vagyok, itt voltunk vadászni, elvesztettem magam, hát most nem tudok hazatalálni.”, vagy Ősznél: „megy, mendegél, hegyen-völgyön, mindenem keresztül egyfelé, még maga se tudva merrefelé, s estére elér egy rengeteg erdőbe.”

¹⁸ ARANY 1861, 710.

¹⁹ FARAGÓ 1967, 219.

ugyanaz BERDÉNél: „Megy, mendegél hegyeken, völgyeken, mindenen keresztül. Estére ér egy rengeteg erdőbe.” *Az élet vize* c. mese egy részlete Ősznél: „Boldog lehetett volna, mert népei szerették, cselédei tisztelték, három szép szál fia örökké a kedvében járt.” BERDÉNél ez a részlet: „Boldog lehetett volna, mert istenfélő, igazságos, vallásos ember volt. Népei szerették, cselédei tisztelték.” Vagy a *Vén huszár* c. meséből „De a tokos német, hogy esék, hogyse, éppen maga a király vala.” (Ősz), „Hanem a tokos német éppen maga a király volt.” (BERDE).

5. A fentiekből kitűnik, hogy Ősz János 1897-től 1913-ig rendszeres, folyamatos gyűjtőmunkát folytatott, mesék s más népköltészeti termékek egyaránt megtalálhatók gyűjtéseiben. Ezután azonban mély csend, hallgatás következik, amit csak részben magyaráz a háború, a háborút követő események, amelyek Erdély sorsát alakították, s egyéni tragédiái. A csaknem 25 éves hallgatásnak azonban más okai is vannak. Természetes igénye, hogy összegyűjtött meséi megjelenjenek, de ebből semmi nem lesz, csak két kis könyvecske jelenik meg BENEDEK Elek Kis Könyvtárában, mindkettő *Marosszéki székelő népmesék* címmel. Ebből az adatból, valamint abból, hogy a pályázat bíráló bizottságának tagjai között BENEDEK Elek is ott volt, FARAGÓ azt a téves következtetést vonta le, hogy kettőjük között közvetlen és állandó kapcsolat volt,²⁰ s ő egyengette Ősz útját, s a Magyar Nyelvőrhez is ő segítette. BEKE Ödön írásából azonban tudjuk, hogy ez ellenkezőleg történt, a Nyelvőr szerkesztője, SIMONYI ajánlotta BENEDEK Eleknek, hogy foglalkozzék Ősz kiváló gyűjtéseivel.²¹ Családi visszaemlékezések alapján nyugodtan írhatjuk, hogy ez a kettőjük közötti kapcsolat nem volt felhőtlen, mert Ősz János lényegesen több mesét gyűjtött BENEDEK Eleknek, mint amennyit ő megjelentetett, más részről viszont a megjelentetett meséket is olykor átírva látta viszont, ami nagyon bántotta Ősz Jánost, mert tisztában volt azzal, hogy gyűjtött meséinek legnagyobb erénye az eredeti, ízes, szép nyelv. Hogy lényegesen több mesét gyűjtött Ősz János, mint amennyit nyomtatásban és kéziratban ismerünk, arra bizonyíték, egy történet, amelyet fia, dr. Ősz Gyula mesélt el. 1920 körül történt: „Jól emlékszem, hogy az apám téli időben — mindig ő kelt először — ő gyűjtött a kályhába, és a begyűjtös egyszer-kétszer a kéziratot mesegyűjtés papírával csinálta, amire anyánk rászólt: 'Tata, ne azzal gyűjtsön a kályhába, kár érte' — és akkor indignálódva mondta szegény: — 'Ugyan kit érdekel már ez, amit én itt összefirkáltam.'” A sorozatos visszautasítások sikertelen kísérletek nyilván kedvét szegték Ősz Jánosnak, s ezt csak sajnálhatjuk,

²⁰ FARAGÓ 1967, 221.

²¹ BEKE 1942, 204.

mert megmaradt gyűjtéseinek nyelvi szépsége páratlan. A környék híres adomázó embere volt, aki napestig nem fogyott ki az újabb és újabb történetekből, ha erre sor került, s az eredeti humora, biztos stílusérzéke meséin is meglátszik.

A Székely Tanügy, a Küküllővölgy, s más újságok lapjain is ott találjuk Ősz János nevét. Időszerű kérdésekkel foglalkozik, vezércikket, alkoholizmus elleni cikkeket ír, a család és iskola viszonyát fejtegeti, felhívja a szülők figyelmét a gyermekeikkel való foglalkozás fontosságára, hangoztatja, hogy az iskola csak akkor felelhet meg céljának, ha a társadalom segítségét is megkapja. A társadalmi kérdésekkel foglalkozó cikkek mellett kisebb novellákat is olvashatunk tőle, igazán maradandót és művésziileg értékeset azonban a népmesék gyűjtésében alkotott, egyéniségéhez ez a terület állt legközelebb, s igen hasznos lenne, ha még kéziratban maradt meséi mihamarabb napvilágot látnának.

Ágnes Szemerényi

JÁNOS ÓSZ

In Ungarn begann die zielbewusste Volksdichtungssammlung Ende des 18. Jahrhunderts, und eine der hervorragendsten Persönlichkeiten dieser Arbeit war János Ósz, der in Kibéd am Küküllő und in Pócsfalva Märchen, Sagen, Sprichwörter, Ortsnamen usw. gesammelt hat, und machte für die wissenschaftliche Untersuchung mit der Zeit reiches und wertvolles Material zugänglich.

Er ist 1863 in Küküllőkirályfalva geboren. Er erwarb das Lehrerdiplom, absolvierte eine Winzerschule und ging danach als Lehrer nach Kibéd. Hier lebte und arbeitete er von 1884–1901. Dann wurde er nach Pócsfalva versetzt, wo er bis zu seiner Pensionierung unterrichtete. Den letzten Abschnitt seines Lebens verbrachte er in Marosvásárhely bis zu seinem Tode im Jahre 1941.

Seine Sammeltätigkeit der Volksdichtung begann er in Kibéd und reichte seine aufgezeichneten Märchen 1898 für den Wettbewerb der Kemény Zsigmond-Gesellschaft in Marosvásárhely ein. Er errang den ersten Preis, sein Werk blieb aber unveröffentlicht. Jahrelang war er als Mitarbeiter der Zeitschriften »Magyar Nyelvőr«, »Ethnographia« sowie auch verschiedener Lokalblätter tätig. Sein arbeitsreiches Leben verfloss aber ohne besondere Erfolge. Selbst sein vierundzwanzig Märchen enthaltender Band *Csudatáska (Die Wundertasche)*, den er noch selbst zum Druck vorbereitet hatte, ist erst nach seinem Tode erschienen. 1969 wurde unter dem Titel *Az élet vize (Der Lebensbrunnen)* eine Auswahl seiner Märchen für die Jugend in Bukarest veröffentlicht. Die Gesamtausgabe seiner gesammelten Märchen bildet eine Aufgabe der künftigen Forschung. Die einzigartige sprachliche Schönheit seiner hervorragenden Volksdichtungssammlungen hebt János Ósz in die Reihe der besten Sammler in der Geschichte der ungarischen Ethnographie.

IRODALOM

<p>ARANY János
 1861 <i>Összes prózai művei.</i> Bp.
 BEKE Ödön
 1942 <i>Egy falusi tanító élettörténetéhez.</i>
 Erdélyi Helikon.
 BERDE Mária
 1937 <i>Fótonfő király.</i> Brassó.
 1938 <i>Gyémánt emberke.</i> Nagyvárad.
 é. n. <i>Az árva királyfi.</i> Bp.
 DÉGH Linda—KOVÁCS Ágnes—ORTUTAY
 Gyula
 1960 <i>Magyar népmesék. I—III.</i> Bp.
 FARAGÓ József
 1967 <i>A mesegyűjtő Ősz János.</i> Igaz
 Szó 8.</p> | <p>KÖNCZEI Ádám
 1967 <i>Ősz János népköltési hagyatéka.</i>
 Utunk. 23/8.
 1968 <i>Egy elrajzolt pályakép.</i> Igaz Szó
 9.
 ORTUTAY Gyula
 1942 <i>Kriza János.</i> Erdélyi Helikon.
 OSVÁT Kálmán
 1928 <i>Erdélyi Lexikon.</i> Nagyvárad.
 ŐSZ János
 1941 <i>A csudatáska.</i> Kolozsvár.
 1969 <i>Az élet vize.</i> Bukarest.
 SZINNYEI József
 1905 <i>Magyar írók élete és munkája.</i>
 Bp.</p> |
|---|--|

BALLADA KLASSZIFIKÁCIÓ — BALLADA MŰFAJ

(A MAGYAR NÉPBALLADÁK KIADÁSÁNAK NÉHÁNY TANULSÁGÁRÓL)

A közelmúltban megjelent *Magyar népballadák*¹ antológia gyakorlati problémává tette számunkra, hogy milyen kritériumok alapján sorolhatók az egyes alkotások balladához, milyen módon szelektálhatunk és miképp rendszerezhető ez a heterogén költészeti ág. Évszázadok óta szűkebb — tágabb értelemben használjuk a ballada terminust, és a könyvtárnyi szakirodalom jól mutatja milyen sokféleképp gondolkozhatunk a műfajról.² Ha eltekintünk a világszerte megtalálható anyag sokszínűségétől és csupán egy kis terület, egyetlen nép balladakincsét vesszük szemügyre, akkor is számos bizonytalansággal, az anyag természetéből adódó belső ellentmondással találkozunk. Ezúttal a *Magyar népballadák* előkészítése közben felvetődött megoldásra váró kérdéseket és általánosabb jellegű tulajdonságokat szeretném vázolni a műfaj jobb megismerése céljából.

A rendszerező munka során végigtekintettük a jelentősebb ballada kiadványokat és a rá vonatkozó elméleti szakirodalmat. Tapasztalatunk szerint nincsen olyan rendszerezési módszer, amely a balladát szöveg-dallam együttesében rendszerezni tudná. Igaz, hogy a modern kiadványok számbeli nagy többsége — még a népszerűsítő igényű könyvek is — a szöveget a dallammal együtt közlik, mégis nekünk ettől a kíváncsú elvtől el kellett szakadnunk a gyűjtemény sorozati kötöttsége miatt.

A *Magyar népballadák* előkészítésekor az eddigi folklorisztikai gyakorlat szerint három fő rendszerező elvet vettünk figyelembe. Közülük elsőként említendő a történeti szempontú csoportosítást. Mint ismeretes, a kutatás kezdeti szakaszán elsődleges szempont volt, ez segítette elő évszázadokkal korábban az anyag feltárását is,³ és mindmáig egyike a kutatási

¹ ORTUTAY—KRIZA 1968.

² FOWLER, D. C. 1968, COFFIN, T. P. 1963, HODGART, M. J. C. 1950, LEACH, M. 1955, ORTUTAY Gyula 1953, ZSIRMUNSZKIJ (1962), JONSSON, B. R. 1967, valamint minden egyes nemzeti balladagyűjtemény.

³ PERCY, T. 1765 és GRUNDTVIG, S. 1853 munkájának elindító okai voltak.

vezérelveknél. A szakirodalom azonban azt bizonyítja, hogy a történeti koránt sem egységes, tisztázott fogalom. Jelenti egyrészt az időbeli egymásutániségot, a maga konkrétságában. E szerint a legrégebben feljegyzett anyagot illeti az elsőség, a következők sorrendjét is a bejegyzés évszáma határozza meg. Bár a módszer folklorisztikai jelentősége, tudománytörténeti értéke, cseppet sem lebecsülendő, magunk részéről ezt nem tartottuk helyes eljárásnak az antológia összeállításához. Más kutatók számára a történeti kategória a külsődleges nevezetes eseményekhez (háborúk, csaták, megnevezett hősök stb.) kapcsolódást jelentett csupán.⁴ Azokat az alkotásokat, amelyekben a konkrét korra vonatkozó egyértelmű tényanyag nem szerepel, de mégis az emberi gondolkodás, magatartás fejlődésbeli különbségét tanúsítja, nem tartották történetieknek. Vélekedésünk szerint e hiányosság miatt ezt a második módszert sem választhattuk rendszerező elvnek.⁵

A hazai folklorisztikában azonban jelen van egy harmadik módon megjelenő történeti szemlélet. Már a legelső kiadványaink is elválasztják az újat a régitől, „ó-székely”, „ó-magyar” balladát emlegetve jelennek meg szöveggözlések.⁶ KRIZA is kihagyta gyűjteményéből azokat, amelyeket nem érzett „régiesnek” és ezt a tendenciát fedezhetjük fel a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* vezérfonalában, a heterogén szerkesztési gyakorlat ellenére.⁷ A „rég” népköltészet felkutatása vezette KÁLMÁNYT is, jól bizonyítja ezt a kéziratos hagyatékban maradt ballada anyaga, ahol nagyszámú az újabb típusú, ill. az archaikus elemektől megfogyatkozott régi típusú balladák változata.⁸ Később ez a tendencia mind erősebb szerepet kapott, és a dallamkutatásban meghonosodott régi-új stílus különbségtevése nyomán meg-
rögződött.⁹

Rendszerezésünkben megpróbáltuk elkerülni a történeti csoportosítás útvesztőit, mellékútjait, de a történeti szemlélettől nem zárkoztunk el.

⁴ Elsősorban HODGART, M. J. C. történetiszemlélete.

⁵ Külön csoportot jelent ERK—BÖHME és később a *Deutsche Volkslieder* 1935 gyűjteményben a történeti eseményekhez kapcsolódó epikus énekek. Hasonlóan ez az irányt adó szempont a *SIEF Kommission für Volksdichtung* által kidolgozott balladarendszerezési kísérletnek KATONA 1968. A történeti események elsőlegessége vezette PUTYILOVOT is (1965) a történeti balladákról írott munkájában, de nemzeti gyűjtemények egész sorában felfedezhető: pl. BALASOV 1963, AMZULESCU 1964, DAL 1967, BURLASOVA 1969, LINTUR 1966.

⁶ GYULAI Pál 1862.

⁷ KRIZA János 1863 Magyar Népköltési Gyűjtemény I, III, VI. kötetei.

⁸ KÁLMÁNY Lajos 1877, és 1881—91, illetőleg a hagyatékban maradt balladaanyag, amelyet ORTUTAY Gyula rendezett sajtó alá (1954).

⁹ BARTÓK Béla dallamrendszerező munkássága nyomán vált közhasznúvá (1923). Ez a tendencia fedezhető fel SOLYMOSSY (1933) rendszerező kísérletében, CSANÁDI—VARGYAS munkájában, s majd minden igényesebb összefoglaló munkában.

A nemzetközi balladaanyagot ismerve három alapréteget különítenek el a történeti fejlődés tekintetében.¹⁰ Ezért kívántuk nagyobb fejlődési egység szerint rendezni a ballada anyagunkat. A régi, ill. új stílusú balladák csoportja történeti, folklór fejlődésbeli különbségre utal. A népköltészet lényegéből következően ezt a két réteget konkrétan évszámhoz kapcsolni aligha lehet. Mindkettő több évszázados hagyományozásával kell számolnunk, és figyelembe kell venni az egymásra rétegeződést. Ha ki is jelentjük, hogy régi balladáink a 16. századi költészeti formát tükrözik, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyéb tényeket. Vannak adataink, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy a régi balladáink motívumai jóval korábbiak a 16. századnál, pl. *Budai Ilona*, *Júlia szép leány* esetében.¹¹ Bizonyos tekintetben maguk az alkotások egyik-másika teljességgel — megfogalmazásban is — egy korábbi fejlődés bizonyítéka —, gondoljunk pl. a *Kőműves Kelemenné* balladára.¹² Így tehát a régi stílusú balladák csoportjába soroltuk azokat az alkotásokat is, amelyek a 16. századnál korábbi fejlődési szint folklórművészi vetületét jelentik. A régi balladák más csoportja pedig témájában alkalmas arra, hogy a változó korokhoz alkalmazkodjék, átalakuljon. A *Kádár Kata* ballada, az egymástól eltiltott, de haláluk után egymásra talált szerelmesek több évszázadon át vissza-visszatérő téma. Az egyes ballada típus kialakulását, virágzását korhoz kötni a téma alapján nem lehet. A mai szájhagyományban meglevő változatok aktualizált formája messzire került a nemesasszony—jobbágylány konfliktusára alapozott, legarchaikusabbnak vélt változattól. A módosult vagy alapvetően megváltozott témákat a vándormotívumok, stereotip kifejezések külsődleges egységbe vonhatják, mint a fent említett példák esetében a

¹⁰ A nemzetközi balladaanyag egészében tapasztalható főbb történeti rétegek:

a) középkori balladakincs, amely hozzávetőlegesen a reformáció korával zárul
b) újkori balladakincs, amely a 16. századtól a nyomtatásban terjedt balladaköltészet eluralkodásig tehető

c) legújabb kori balladák: ponyva-balladák (*broadside ballads*, *Flugblattlieder*, *lubok* stb.) elsősorban helyi színezetűek.

¹¹ ORTUTAY—KRIZA 1968, 10—12. sz. és 18—20. sz. 10—12. sz. *Budai Ilona* (A kegyetlen anya) balladája, aki gyermekeit vadak prédájára hagyja, és farkas szülők, vagy esetleg más állatok nevelik föl. 18—20. sz. *Júlia szép leány* (A mennybe vitt leány) balladájának archaikus elemeit DOMOKOS Pál Péter (1959) és FETTICH Nándor (1959) elemzik.

¹² ORTUTAY—KRIZA 1968 1—5. sz. *A falba épített asszony* balladában a konfliktus önmagában archaikus: a kőművesek vezére azt kívánja, hogy az épület felépítésének érdekében áldozzák föl valamelyikük feleségét. A hozott törvényt éppen neki kell teljesítenie. A régi hitvilág szerint itt le is zárulna az esemény, de a ballada költőisége éppen abban van, hogy az ősi törvény teljesítése miatt az egyéni életében szenved válságot (gyermekének nem meri bevallani, mi történt az anyjával, őt már nem akarja beavatni az ősök régi törvényébe). Ez a kettőség — a régi törvény szerinti cselekvés, és az új érzésvilág szerinti életfelfogás konfliktusa — az egyéniség kialakulásának egyik legrégebbi folklór költészeti bizonyítéka.

„sírvirág” motívum.¹³ A *gyermekgyilkos leányanya* téma, hasonlóan az előbbi példához, még szemléletesebben mutatja a fejlődés különböző fázisait, olyannyira, hogy a régi és az új stílusú balladákra egyaránt jellemző típusváltozatait ismerjük.¹⁴

A régi balladáink közül azok, amelyek a múlt századi népköltészeti megújulás sodrába bekerültek, stílusukban átalakultak, alkalmazkodtak az új igényekhez. Csak gondolati tartalmuk elemzése alapján, valamint egynéhány régies változat ismerete miatt sorolhatjuk a régi stílusú balladák közé, mint pl. *A halálra táncoltatott lány*, vagy a *Fehér László* balladák esetében. A válogatás ezen a ponton elszakadt attól az alapvető szemponttól, hogy kötetünk népballadáink mindegyik típusát annak változatosságában tartalmazza. Ezekben az újabbkori átalakulást tükröző balladákban a korábbi fejlődésre olyannyira jellemző tragikus konfliktus lényegtelené válik. A *Fehér László* ballada esetében már nem egy halálra ítélt hős hűgának tragédiájáról van szó, hanem csak röviden a lólopásért megfogott betyár esetéről hallunk tudósítást.¹⁵

A rendszerezés során a *rearchaizálódás* problematikája kevésbé lényegesen jelentkezett. A folklór kutatás még nem mutat fel olyan eredményeket, amely szájhagyomány felfedezése előtti periódusnak belső fejlődését konkrétan elemezni tudná. A moldvai anyag újonnan felfedezett balladái között szerepel *Az esküvőre hazatérő kedves* téma.¹⁶ A nemzetközi folklorisztikában közismert eseményszövegs a magyar anyagban is megtalálható, de a balladát illetően egy sajátos helyzet áll fenn. FARAGÓ József szerint ez a román *Titi și Elena* népies műromán átvétele.¹⁷ Az általunk ismert eddigi változatok szerint azt kell mondanunk, hogy sem alapeszméjében, sem szóhasználatában nem mutat folklórtól idegen, irodalmi sajátosságot, hanem éppen az adott moldvai népköltészet adekvát darabja. Nem mondható el minden tekintetben ugyanez *Az ördög vőlegény* balladáról, amely BÜRGER Lenorejának

¹³ A szerelmesek sírjából kinőtt és összekapcsolódott virág motívuma, önmagában még nem balladai sajátosság, vö.: ORTUTAY Gyula 1948 208–209. AARNE—THOMPSON, FFC 74, 407 és 652. sz.

¹⁴ A *gyermekgyilkos leányanya* téma a régi stílusú balladára jellemző elemeket mutat a 232 sz. szövegben (ORTUTAY—KRIZA, 1968). A változatok túlnyomó többsége az új stílusú gyilkosságtörténetek előadásához igazodik (ORTUTAY, 1955, 314).

¹⁵ ORTUTAY—KRIZA 1968, 63–66. sz. Ezzel szemben a *Fehér László*ról szóló alkotások jórésze balladás dal, illetőleg betyárdal: BERZE NAGY, 1940, 161–162. A ballada zárómotívuma, az átok, esetenként önállósulhat, és a balladától külön hagyományozódhat. Saját gyűjtési tapasztalatom szerint Körösnagyharsányban szerelmi dalként ismerték a kötetünkben 64. sz. alatt közölt variáns záróformuláját. A variálódás tapasztalatairól szól CSANÁDI—VARGYAS, 1955, 478–484.

¹⁶ Először DOMOKOS Pál Péter publikálta (1941) 304. azóta több mint húsz variáns vált ismertté: FARAGÓ—JAGAMAS 1954, KALLÓS Zoltán 1958 és 1970, HEGEDŰS Lajos 1952, FARAGÓ József 1963.

¹⁷ FARAGÓ József 1963, 191–212. „székelyes csángó változatok a román eredetinek legpontosabb, itt-ott valósággal szöveghű megfelelői.” (207).

sajátos magyar vetülete. A Közép-Európában gyökeret vert folklór módzatok között a magyar adatok leegyszerűsítettebbek és egyúttal az élő néphitre alkalmazottabbak. A lólábú szerető, avagy a szerető képében megjelent ördög motívum, már nem idegen folklórunktól.¹⁸

Feltevésünk szerint a rearchaizálás leginkább a történeti eseményekkel kapcsolatos balladáknál a számottevő. A históriás énekstílusra emlékeztető jegyek mellett megannyi újabb, különböző eredetű hatás mutatható ki, amely kételyt ébreszt az eddigi rangsorolást illetően.¹⁹

Az új stílusú népköltészet kialakulására vonatkozó kutatások bebizonyítják, hogy már a 17. században is megglehetők az első jelek.²⁰ A következő század pedig mind határozottabban mutatja ezt az új fejlődési folyamatot, amelynek eredménye egy új, önálló alkotáscsoport, a betyárköltészet. Az új stílusú népköltészet virágkorát azonban mégis a 19. sz.-ra kell tennünk.

A fejlődés összetettségére a különböző stílusok egymásba kapcsolódására további bizonyíték, hogy a ponyva balladák kezdeti formáit már ekkor megtalálhatjuk. A múlt századi feljegyzések, sokszorosított kiadványok, ponyvafüzetek szerint egyre másra jelennek meg az idegenből fordított balladák és több kevesebb sikerrel nyernek befogadást. A balladaköltészetünknek ezt a legújabb részét esztétikai fogyatékoságai miatt mellőztük gyűjteményünkéből. Meg kell azonban állapítani, hogy népköltészetünkhöz szervesen hozzátartozik. A katonaballadák, kórházballadák, helyi balladák, gyilkosságtörténetek, vallási témájú históriák jellegzetes vetületei a megváltozott népköltészetnek. Tekintettel a Parnasszus sorozat olvasóinak esztétikai igényére, ez alkalommal nem tehetjük közzé a balladaköltészetnek legújabbkori rétegét.

A történeti szempont mellett a téma szerinti csoportosítás a másik leggyakoribb rendszerező elv. A történetileg homogén balladaköltészetben a tematikus rendszerezés látszik adekvátnak. Az esemény-leírás, a szűzsé alkalmas arra, hogy a teljes ballada anyagot felölelje.²¹ Az

¹⁸ ORTUTAY—KRIZA 1968, 49. sz. BÜRGER, G. A. *Lenore* balladája legutóbb megjelent MOLNÁR József: *Balladákönyv*-ben REVICZKY Gyula fordításában (1967, 116). Az általunk közölt variáns elsősorban nemzetközi összefüggésekben jelent különlegességet. A magyar hiedelemmondák ördögvölégény motívumán kívül a balladaköltészetben és helyet kap pl. *A halálra táncoltatott lány*, vagy *Az eladott lány* balladák egy változatában.

¹⁹ ORTUTAY—KRIZA 1968, 22—23. sz. *Kerekes Izsák* és a 26. sz. *Bíró Máté* balladák esetében számolnunk kell a tudatos rearchaizálás lehetőségével.

²⁰ SZABOLCSI Bence 1954.

²¹ Téma szerinti csoportosítást tart szem előtt BREDNICH 1969 javasolta rendszer: 1. Balladen magisch-mythischen Inhalts; 2. Religiöse Erzähllieder; 3. Liebe; 4. Familie; 5. Soziale Konflikte; 6. Historische Erzähllieder; 7. Agonales und heldisches Streben; 8. Schicksalsschläge und Katastrophen; 9. Menschliche Grausamkeit; 10. Schwankballaden; 11. Natur und Kosmos.

egyéb műfaji rendszerezésben is ez a módszer látszik leginkább alkalmazhatónak. Csupán az egyes témák közti határ megvonása jelent gondot. Vagyis nem mindig egyértelmű, mit tekintünk egy témának, téma variációnak, és honnan számítható már újnak.

A magyar balladák esetében a tematikus rendszerezésnek a következő akadályai vannak. A természetfölötti és a családi témájú balladák külön kategóriát jelentenek. A magyar *Eladott lány* balladában egyik esetben természetfeletti lénynek, más esetben idegennek (török vagy lengyel katonának) adják el.²² A téma szerinti rendszerezésből következően az előzőt a természetfeletti témájúakhoz kellene sorolni, a másikat a családi témához, avagy a történetiekhez. A keretmotívumok azonban nem változtatják meg a ballada cselekményét és nem indokolt ennyire szétválasztani. Így tehát számolnunk kell azzal, hogy az egy témához beosztott szövegek különböző helyre is beilleszkezhetnek. Gyakorlati rendszerezésnél mutatózással ezek a problémák megoldhatók, de az antológia összeállítását nem lehet ehhez igazítani. Másrészt egyoldalú vélekedéshez vezet, ha a téma szerinti hasonlóságot állítjuk előtérbe a gondolati rokonság rovására. Ha figyelembe vesszük, hogy a folklórban, irodalomban és egyéb művészeti ágakban mindinkább a gondolati összetartozás kutatása kerül az érdeklődés homlokterébe és nem a formai eseményváz, úgy még inkább szétfeszül a merev téma szerinti rendszerezés elve. A balladahagyománynak a régi rétegében olyan mértékű szinkretizmus fedezhető fel, amelynek nyomán csak töredékesen, motívumok szerinti szétválasztás lehetséges, amely nem jelent téma szerinti változást.

A tematikus rendszerezés eredményeiből csupán az alapvető szűzsé szerinti elkülönítést tartottuk meg. Így tehát az egymástól erőszakkal elválasztott szeretők témaköréből külön csoportba vettük a *Kádár Kata*, *A halálra táncoltatott lány*, *A szegényben esett lány*, *Szűcs Marcsa*, *Este guzস্যaban* típusú balladákat.²³

A tudományos előrehaladáshoz egy nemzeti, vagy nemzetközi katalógus összehasonlításához fontosnak és használhatónak ítéljük meg a téma alapján történő rendszerezést. Nemcsak a már-már dzsungellé szaporodott különböző nyelvű és elgondolású kiadványok miatt, hanem leginkább azért, mert ennek segítségével juthatunk el odáig, hogy a ballada alapeszméjét megközelíthessük és ezáltal a gyakorlati tájékozódáson túl elméletileg is új eredményekhez jussunk. A népköltészet alapvető jelrendszeréből követ-

²² Az *eladott lány* balladacsoport esetében nem tartalmi, hanem téma szerinti eltérések alapján különítettük el az öt alcsoportot vö. ORTUTAY—KRIZA, 1968, 37—48. sz.

²³ ORTUTAY—KRIZA 1968, 6—9. sz., 74—77. sz., 78—82. sz., 94—95. sz., 114—117. sz., 228—231. sz.

kezően azonos szerepet, különböző motívumok, témák töltenek be, ezért az alapeszme az, amelyre az elemzést illetve balladarendszerezést alapozni lehet. Számuk is jóval kisebb a motívumokénál, ezáltal lehetővé válik az együvé tartozás egyszerűbb kifejezése. Az alapeszme meghatározásakor nincs szükség esemény leírására, egyetlen szó jelezheti: pl. menekülés, visszatérés, gonoszság. Az alapeszme műfaji megjelenésekor szerepe, jellege különböző lehet, e szerint fajra, nemre és variánsra osztható. Pl. „a gonoszság” gyakori balladai alapeszme esetében el kell különíteni a természetfeletti erők, vagy személyek gonoszságát az anyai gonoszságtól. Ez utóbbinak is különböző rétegeit választhatjuk szét, hiszen nem egyenértékű azaz anyai magatartás, amikor a gyermeket vadállatok prédájává teszi, illetőleg az az anyai magatartás, amikor leányát tiltja kedvesétől. Ez utóbbiak ugyanis a személyiség fejlődésének különböző fokát képesek tükrözni.²⁴ Más esetben két ellentétes jelenség együttese adja az alapeszmét, mint például hűség-hűtlenség, bizalom-bizalommal való visszaélés. Az alapeszmék szerinti csoportosítás lehetővé teszi, hogy történetileg, vagy tematikusan egymástól távol eső szövegek közötti összefüggést feltárjunk, és belőle általános érvényű, műfaj lényegét jelentő megállapítást tudjunk leszűrni.²⁵ Az alapeszmék kategorizálása egyelőre megoldásra vár.

A *Magyar népballadák* rendszerezésekor minden eddigi megtalálható és gyakorlattá vált, vagy csak éppen kísérleti rendszerezési szemponton túl, megpróbálkoztunk egy eddig nem alkalmazott lehetőséggel. A balladáműfajlényegéből indultunk ki, felismerve azt a tényt, hogy jellegét átmeneti helyzetében kereshetjük. Meg nem határozható mérték szerint köze van mindhárom költészeti műnemhez, a lírai, drámai, epikai megfogalmazási módokhoz. Úgy véljük, hogy ebből az ingadozó arányból következik a világszerte fellelhető alkotások heterogén egymásmellettiége éppúgy, mint egy-egy nemzeti folklórban megtalálható sokszínűsége. Közismert, hogy a líraiság, epikus jelleg, drámaiság (amelyek természetesen legvilágosabban a hasonló elnevezésnek megfelelő műnemekben koncentrálnak),²⁶ minden alkotásban megjelenhet. A drámai elem hangot kaphat az epikában, és fordítva, az epikus elem a drámai művekben. A költői kifejezés eme három eszköze hathat együttesen is, pl. egy igen rövid versben, balladában. A népballadák éppen azért érnek el nagy művészi hatást, mivel rendkívül zárt módon képesek ötvözni mindhárom költői műnemet.

²⁴ A gyermekét kincsek miatt elhagyó kegyetlen anyja balladája azt a gondolatot tükrözi, amikor az anyai ösztön átalakul tudatos anyai szeretetté. Ezzel szemben az egymástól eltiltott szeretők balladájában az anya a gyermekének rangját, pozícióját őrzi, tettét a kialakult társadalmi konvenciók is meghatározzák.

²⁵ A mesekutatásban e téren PROPP 1969 hozott jelentős eredményeket.

²⁶ MARKIEWICZ, H. 1968, 135—146.

A ballada klasszikus formájában az epikai tartalom, lírai gondolat és drámai igény együttesen jelenik meg, mégis ez utóbbi határolja el az elbeszélő énekektől és tette sajátossá, művészileg gazdagabbá. Valószínűleg ebben kell keresnünk a népköltészeti műfajok közötti kicsúcsosodásának egyik okát. Ha elfogadjuk, hogy a drámaiság hiányával a műfaj elveszti karakterét, ha témája vagy más műfaji sajátossága meg is marad, akkor alapvető jellegzetességnek tarthatjuk a drámai konfliktus ábrázolását. A régi balladaköltészeti rétegben ezen műfaji összetevők szerinti elv gyakorlati alkalmazására tettünk kísérletet, és különítettük el a klasszikus balladától a románcot, illetőleg a balladás dalokat. A drámai műnem törvénye szerint választottuk szét a tragikus és víg balladákat.²⁷

Az anyag java részénél a kategorizálás nem okoz problémát, önként kínálkozik a szétválasztás.²⁸ A népköltészet egysíkú ábrázolásából következően egy nemzet folklórjában egy téma rendszerint egy tartalom szolgáltatásban áll, vagyis a tragikus téma következetesen tragikus. A magyar anyagban azonban néhány ballada téma egyszer tragikus, másszor komikus színezetű. A drámai felépítettség, expozíció, eseményábrázolás, konfliktus azonosság ellenére kétféle megoldás lehetséges. Kötetünkben több példát hozunk erre: *A szaván kapott feleség, Kétféle menyasszony, Megcsalt férj* balladák.²⁹

A műfaji rendszerezés során a tragikus balladákat különválasztottuk a komikusaktól, de a fenti példák esetében azonban a tematikus összetartozás miatt ezt az elvet fel kellett adni. Valójában azonban különböző típust jelentenek.³⁰

Nem bővelkedünk az azonos eseménysorból kétféle megoldást kibontakoztató balladákban. Az említett példák azonban bizonyítják, hogy a műfaji sajátság nem a témában, nem történetiségében, hanem az alapeszmében — esztétikai kategóriával élve — a drámai alapszituációban van. A balladára oly jellemző katarzis élményt a rövid, alig néhány soros befejezés is alap-

²⁷ A Magyar népballadák csoportosítása eszerint így alakult:

I. Régi stílusú népballadák 1. Klasszikus népballadák; 2. Vígballadák, románcok; 3. Balladás dalok

II. Új stílusú népballadák 1. Betyárballadák és balladás dalok; 2. Családi eseményekhez, gyilkosságokhoz, szerencsétlenségekhez fűződő balladák és balladás dalok.

²⁸ Ugyanannak a témának kettéválására szemléletes példa a házasságtörő asszony balladája. Az egyik ábrázolásmód szerint a súlyos vétket halállal kell sújtani pl. *Barcsai* (ORTUTAY—KRIZA 1968, 67—69. sz.), a másik felfogás gyökerében ellenkező, ahol ugyanis *Az ügyes hűtlen asszony* kijátssza férjét (ORTUTAY—KRIZA 1968, 130. sz.).

²⁹ ORTUTAY—KRIZA 1968, 70—71. sz., 102—104. sz., 131—132. sz.

³⁰ A téma és a gondolati tartalom kettéválását mutatják az említett balladák. Az ilyen összetartozás rendszerező vizsgálatára WILGUS, D. K. 1969 javasolt ballada rendszere ad lehetőséget.

vetően megváltoztathatja. És ha elemezzük gondolatvilágát, tulajdonképeni mondanivalóját, a különbség mind erősebbé válik. A példaként említett balladáknál minden okunk megvan, hogy a tragédiára jellemző ellentétes impulzusok feszülésében lássuk a kettős megoldás eredetét. A valóságból fakadó ellentétek vibrálásának ilyenén megnyilvánulása a balladában jelenlevő drámai kifejezést igazolja.³¹

A rendszerezési és műfaji szempontok számos esetben keresztezik egymást. A ballada heterogén műfaji sajátossága következtében olyan alkotásokat is annak tartunk, amelyek a klasszikus megjelenési formáktól távol állnak, és bennük az epikai, ill. lírai vonások hangsúlyozottabbak. A narratív énekek gazdag sora is itt kap helyet. A magyar népköltészetben a hősdalok nem számottevőek. A régi stílusúak között csak nyomokban bukkanunk rá, de az újabb rétegben annál jelentősebb.³² Új hóstípust teremtett az igazbetyár alakjában, és új kifejezőmódot hozott létre. A hősdalok harci eseményeinek ábrázolása helyébe ezúttal új gondolati tartalom lép, a közösségből, törvényességből kilépő individuumok társadalmi kötöttségekkel való szembenállása.

A narratív énekek másik nagy csoportja a legenda témájúaké. A félnépi alkotások egész sora ide tartozik, amelyek azonban folklórrá válva variálódtak, hagyományozódtak.³³ A ballada klasszikus jellemvonásait nem mutatják, és mivel különböző szerepet töltöttek be, nem alkotnak egységet a műfajon belül. Egy-egy alkotásban felsejlik ugyan a tragikum, mint pl. *A fiát kereső Szűz Mária* balladában, de más esetben, pl. *A szállás-keresés*-ben oktató példabeszéd marad.³⁴ A megelevenített drámai passiójátékoktól pedig még hosszabb az út a narratív énekig.

Ezek többségében fellelhető a drámai tartalom, de a konfliktus elsimítása, vagy már-már alig sejthető összezsapás bontakozik ki az esemény mögül. A tragikus vagy szomorú hangú befejezés, egy-egy halálos végű esemény leírás elégikus hangvétele a klasszikus balladától távol áll, inkább ro-

³¹ A balladában meglelhető drámai karakterből következik, hogy a konfliktus esúcs-pontjában válik el a tragikus a komikustól. *A csudahalott* (83—86. sz.) ballada az utolsó eseményközlést kivéve minden egyes alkalommal nyitva hagyja a megoldást, és a tragikus, illetve víg kimetelből mit sem éreztet.

³² A betyárballadák népköltészetünk új rétegéhez tartoznak, annak jól körvonalazható egységét jelentik. Alapvetően új karakter ábrázolást alakítanak ki, és a kifejezésre jutó tendenciózusság a társadalmi fejlődés bonyolult szakaszára vet fényt. Értelmezéskor a különböző műfajokban megtalálható betyárábrázolás nem nélkülözhető. vö. ISTVÁNOVITS 1968, 214—215.

³³ Legenda balladák kutatása a hazai folklorisztikában mindeddig mellőzött téma. A témacsoportok felmérése sem történt meg. Ez az oka, hogy itt a gyűjteményünk nem tudott reális átfogó képet adni.

³⁴ ORTUTAY—KRIZA 1968, 105—106. sz. Sokkal inkább érvényesül az oktató tendencia a félnépi alkotásokban, ponyva balladákban.

máncnak nevezhető. *A szeretet próbája* ballada³⁵ kiindulópontjában a hős veszélyben van, és csak annyi a kérdés, ki segít rajta, az anyja, az apja, a testvére vagy a kedvese. Ki lesz az, aki esetleg kockázatot vállal érte? Ebből az expozícióból jellegénél fogva nem lehet tragikus összeecsapás, de a próbatétel elé állított embert választásra készíti, és ezzel, a hallgatókban katarzis élményt kelt. Egyetlen változatban sincsen konfliktus. A balladás hangvétel, a végsőig fokozott ismétlődés feszültséget teremt ugyan, de ez nem egyenértékű a drámaisággal.³⁶ *A rossz férj*, *A rossz vagy gőgös feleség*³⁷ balladák hasonlóképp nem tragikus konfliktust ábrázolnak, nem drámai szituációból indulnak ki, hanem az emberi magatartás vagy jellem valamelyes fogyatékoságából. A gondolati tartalmuk leszűkült a klasszikus balladákhoz hasonlítva, és ez a sekélyesedés nemcsak a drámaiság hiányában jelentkezik, hanem a műfaj más ismervén is különösen formai jegyeiben olyannyira, hogy a lírától már vajmi kevés választja el.

Népköltészeti fokon is megjelenik az idill szerű epikus ének, amely ugyancsak része narratív énekeinknek. A közismert, minden balladagyűjteményben fellelhető *Molnár Anna* balladát is valójában ide kellene sorolnunk.³⁸ Az eseményszál ebben az alkotásban színesebb és gazdagabb, mint az az idillben szokásos, többszörös fordulata miatt esztétikailag értékes. A hűség—hűtlenség dilemmája, a csábítás—visszatérés ellentéte, a naiv aszszonyból cselekvő hőssé válás a változatok legtöbbszörében nem a tragikus konfliktus kiteljesedését segítik, hanem éppen ellenkezőleg, annak elsimítását, művészi síkon ábrázolva a kritikus helyzet feloldásának vágyát és lehetőségét.

Nem jellegzetessége balladaköltészetünknek a boldog, harmonikus élethelyzetek ábrázolása, de azt sem mondhatjuk, hogy nincs rokona a *Molnár Anna* ballada megoldásának. *A csudahalott* ballada³⁹ mindenképpen ide tartozik, valamint *A gunaras lány*,⁴⁰ vitathatóan még *A házasság királyfi*,⁴¹ a *Szolgaleány*⁴² balladák, amelyeknek egynéhány változata, a vígballadák jellegzetességén túl, idillt is tartalmaz.

A műfajra vonatkozó eddigi történeti ismeretek szerint ugyanabban a korban létrejött alkotásokban is különböző lehet a műnembeli arány. Sem

³⁵ ORTUTAY—KRIZA 1968, 87—90. sz.

³⁶ Tanulságos összevetni a fentebb említett, kettős megoldású balladákkal, mert itt újból találkozunk derűs, pontosabban csodás megoldással, de amíg az előbb idézett *Csudahalott* balladánál tragikus-komikus kettősség bontakozott ki, *A szeretet próbájánál* a konfliktus elodázódik, a megoldás csupán a szeretet bizonyosságát fejezi ki.

³⁷ ORTUTAY—KRIZA 1968, 140—143., 141—143., 256—258. sz.

³⁸ ORTUTAY—KRIZA 1968, 14—16. sz.

³⁹ ORTUTAY—KRIZA 1968, 83—86. sz.

⁴⁰ ORTUTAY—KRIZA 1968, 144—145. sz.

⁴¹ ORTUTAY—KRIZA 1968, 99—101. sz.

⁴² ORTUTAY—KRIZA 1968, 129. sz.

az epikai jelleg, sem a drámaiság, sem a líraiság nem lehet önmagában mértéke a műfaj fejlődési fázisának. Azok az alkotások, amelyekben leginkább hangsúlyos a lírai mondanivaló nem jelenthetnek harmadik történeti réteget az előbb említettek után. A szimbólum-rendszer, a költői formai eszközök fejlettsége ennek bizonyossága. A panaszdalok, heroikus dalok balladás hangvétele, epikus egysége, műfaji átmeneti helyzete arra készítetett bennünket, hogy önálló egységként, mint balladás d a lokat különítsük el. Az elveszett kedvesét sirató *Párjavesztett gerlice*⁴³ balladás dalban jól észlelhető a konfliktus hiánya. A kezdeti panasz, az eltűnt kedves hiányán érzett fájdalom kifejezése tér vissza az alkotás végén. Az érzelem és a helyzet változatosságát hangsúlyozza költőileg az a visszatérő gondolatközlés: „Nem kell nekem senki társa / Senki társa, senki átka”.⁴⁴ A közbeeső mozgalmasság csak méginkább nyomatékosítja a végső beletörődést, kiszolgáltatottságot, mindenféle harc, cselekvés és összetűzés értelmetlenségét. Az összefüggő eseményközlés miatt mégsem tekinthető ez a balladás dal lírai dalnak. Az egyéb panaszok — fogság vagy bujdosás,⁴⁵ rosszul sikerült házasság, férj vagy feleség embertelensége miatt⁴⁶ — hasonlóan balladás hangvétel széles skálát mutat a szelíd belenyugvástól a keserű vádaskodásig, néha lázadásig,⁴⁷ de konfliktust és katarzisz élményt csak közvetetten foglal magába. A műfaji sokszínűség, az átmeneti helyzetben levő alkotások nem csökkentik a ballada műfaji értékét, pusztán a merev határok megvonásánál jelentenek akadályt és a gyűjtemény összeállításánál okoztak gondot. Az előbb említett *Párjavesztett gerlice* vagy az ugyancsak balladás dalként számontartott *Pávás lány*⁴⁸ versekben föllelhető költői képek, jelrendszer, az ismétlésből fakadó belső feszültségkeltés, a különböző érzelmi-értelmi síkok együttes ábrázolása olyan művészi gazdagságot jelentenek, amely ezeket az alkotásokat irodalmi műalkotásokkal egyenértékűvé teszi.⁴⁹

A műfaji összetevők korról korra változnak, nemcsak a balladakincs egészére nézve, hanem egyetlen balladában is. Mindez nem csupán formai jelenség, sokkal inkább jelenségformáló tényező, és újabb bizonyosság arra, hogy nem elegendő az azonos motívumsorok szerint figyelni a népköltészeti alkotások összetartozását.

A *Magyar népballadák* rendszerezése, egy műfajnak műfajszempontú bemutatása új összefüggéseket hozott felszínre. Leglényegesebb ezek közül,

⁴³ ORTUTAY—KRIZA 1968, 148—153. sz.

⁴⁴ Ez a gondolat hétszer szerepel a 149. sz. változatban.

⁴⁵ ORTUTAY—KRIZA 1968, 167—177. sz.

⁴⁶ ORTUTAY—KRIZA 1968, 134—136., 137. sz.

⁴⁷ ORTUTAY—KRIZA 1968, 135. sz.

⁴⁸ ORTUTAY—KRIZA 1968, 154—156. sz.

⁴⁹ Vö. HANKISS Elemér 1968, 58.

hogy a népballada az az egyetlen népköltési műfaj, amelyben a drámai tartalom ugyanazzal a motívumsorral képes tragikus vagy komikus tartalmat ábrázolni. A másik lényeges tanulság szerint, balladaszerű alkotásokhoz tartozónak ítélnék más műfajúakat is, mint például a heroikus hősdalt, legenda témájú oktató példabeszédet, tanító éneket, románcot, idillt, esemény közlő elégikus panaszdalt. Az antológia közvetett eredménye az is, hogy egy-egy típuson belüli történeti fejlődésre jobban fény derült. Nem kevésbé fontos azonban az a negatív tanulság, hogy nemcsak történeti, tematikus, szerkezeti aspektusból hiányosak az eddigi ballada rendszerezési módszerek, hanem még az összetett műfajú vezérelv sem elegendő. A gyakorlati célú klasszifikáció sok tekintetben ellent mond a műfaji összetevők szerinti rendszerezésnek.

DIE KLASSIFIKATION DER BALLADEN — BALLADENKUNSTGATTUNG

(Über einige Erfahrungen bei der Herausgabe der Ungarischen Volksballaden)

Im Jahre 1968 ist eine neue repräsentative Sammlung der ungarischen Volksballaden erschienen, und zwar in der Redaktion von Gy. ORTUTAY, der auch die Einleitung des Buches verfasste, und mit den Anmerkungen von I. KRIZA, die die Auswahl der Texte für den Band besorgte. Das Ziel der Anthologie war, jeden Balladentyp in seiner vielfältigen Erscheinungsform vorzulegen und somit ein umfassendes Bild von unserer Balladendichtung zu bieten. Darüber hinaus hatte das Werk auch wissenschaftliche Zielsetzungen. Die Anthologie zeigt einen neuartigen Versuch zur Systematisierung vor. Als Grund unserer Klassifikation wurde die Kompliziertheit dieser Kunstgattung betrachtet, da ja in dieser epische, lyrische und dramatische Eigentümlichkeiten in verschiedenen Verbindungen gegeben sind. Auf diesem Grund sonderten wir die klassischen Balladen, zwischen diesen aber die tragischen und die humoristischen Balladen ab. Romanzen als Texte von überwiegend epischem Charakter wurden aufgrund ihrer Stilverwandschaft den humoristischen Balladen nahestehend betrachtet. Unter dem balladenartigen epischen Gesängen wurden mehrere Arten abgesondert; heldenliedartige und idyllenartige Balladen, belehrende und Mahnlieder usw. Als dritte Gruppe haben wir die balladenartigen Lieder bezeichnet. Die hierher gehörenden Texte kennzeichnet ja ein lyrisch betonteres Gepräge, als die ersteren zwei Gruppen, obwohl auch diese ihren epischen Rahmen bewahren; dabei gibt es auch Beispiele dafür, dass auch in ähnlichen Texten ein dramatischer Konflikt auftaucht, obwohl dieser kein zentrales Thema des Textes bildet. Bei dieser dritten Gruppe rückt das Gefühl thematisch viel betonter als bei den ersteren in den Vordergrund.

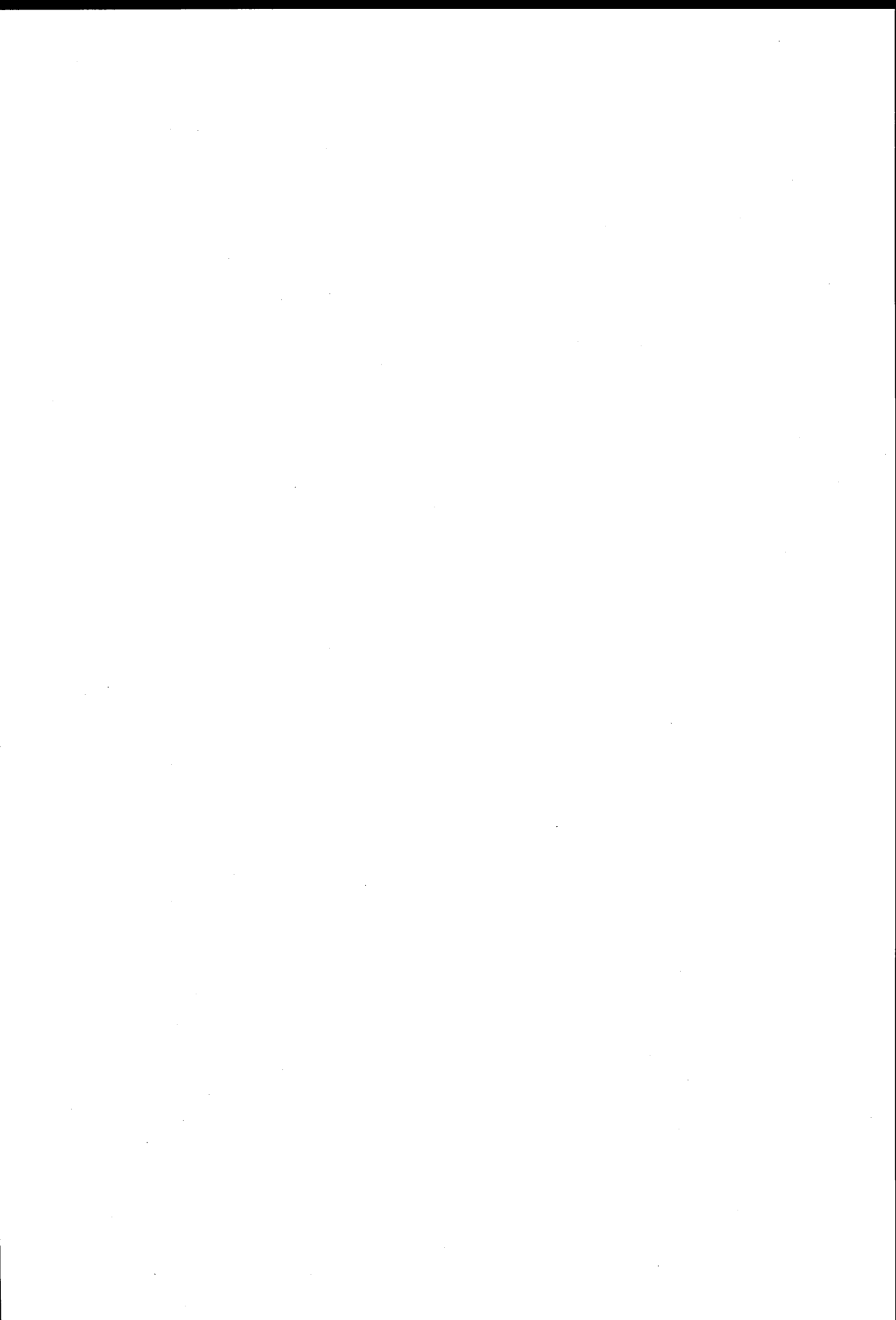
Die von der Gattungseigenart herrührenden Unterschiede sind in erster Linie in der alten Schicht der ungarischen Balladen wahrnehmbar. Die Gattungsbindung der Balladen von neuem Stil zeigt die Eigenarten der episch-lyrischen Lieder. Durch diese Tatsache sahen wir die Absonderung der geschichtlichen Schichten der Ballade gerechtfertigt.

Die einzelnen Balladen wurden übrigens nach thematischer Verwandtschaft bzw. Übereinstimmung gruppiert. Durch Bestimmung der Grundidee der einzelnen Balladen wurde die Feststellung der Zusammengehörigkeit der Texte auch nach ihrem Ideengehalt möglich.

IRODALOM

- AMZULESCU, Al. I.
1964 *Balade populare rominești. I—III.* București.
- Балашов, Д. М.
1963 *Народные баллады.* Москва—Ленинград.
- BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán
1923 *Népdalok. Erdélyi magyarság.* Bp.
- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok.* I. Pécs.
- BØDKER, L.
1965 *Folkliterature* (Germanic) Copenhagen.
- BREDNICH, R. W.
1969 *Tagungsprotokoll der Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden.* Berlin. (kézirat)
- BURLASOVÁ, S.
1969 *L'udové Balady na Horehroní.* Bratislava.
- CAUDWELL, Ch.
1960 *Illúzió és valóság.* Bp.
- CHADWICK, N. K.—ZHIRMUNSKY, V.
1969 *Oral epics of Central Asia.* Cambridge.
- COFFIN, T. P.
1963 *The British traditional ballad in North America.* Philadelphia.
- CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos
1954 *Röpülj páva röpülj.* Bp.
- DAL, E.
1967 *Danish Ballads.* Copenhagen—New York.
- DÁNOS Erzsébet
1938 *A magyar népballada.* Bp.
Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien, Berlin 1935—
- DOMOKOS Pál Péter
1941 *Moldvai magyarság.* Kolozsvár.
1959 *Júlia szép leány.* Ethn. 60.
- ERK, L.—BÖHME, F. M.
1893—1894 *Deutsche Liederhort.* Leipzig.
- FARAGÓ József—JAGAMAS János
1954 *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Bukarest—Bp.
- FARAGÓ József
1963 *Györgyike és Ilona balladája.* Nyírk. 7.
- FETTICH Nándor
1959 *A Júlia szép leány-balladáról.* Ethn. 60.
- FOWLER, D. C.
1968 *A literary history of the popular ballad.* Durham.
- GREVERUS, I. M.
1963 *Skandinavische Balladen des Mittelalters.* Hamburg.
- GRUNDTVIG, S.
1958 *Danmarks gamle folkeviser.* Copenhagen. (1853)
- GYULAI Pál
1862 *Egy ó-székely ballada.* Főv. Lapok.
- HANKISS Elemér
1968 *A népdaltól az abszurd drámáig.* (Tanulmányok.)
- HEGEDŰS Lajos
1952 *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések.* Bp.
- HODGART, M. J. C.
1950 *The Ballads.* London.
- HORÁK, J.
1958 *Slovenské l'udové balady.* Bratislava.
- ISTVÁNOVITS Márton
1968 *Prolegomena a grúz betyár-folklór vizsgálatához.* NKNT I.
- JONSSON, B. R.
1967 *Svensk Balladtradition.* I. Stockholm.
- JUNGBAUER, G.
1913 *Bibliographie des deutsche Volksliedes in Böhmen.* Praha.

- KALLÓS Zoltán
1958 *Ismeretlen balladák Moldvából.* NK. 3.
1970 *Balladák könyve.* Bukarest.
- KÁLMÁNY Lajos
1877 *Koszorúk az Alföld vadvirágai-ból.* I—II. Arad.
1881—1891 *Szeged népe.* I—III. Szeged.
1954 *Alföldi népballadák.* Sajtó alá rendezte ORTUTAY Gyula. Bp.
- KATONA Imre
1968 *Konferenz zu Fragen des Typen-kataloges europäischer Volksballaden.* Freiburg. Acta Ethn. 17.
- KER, W. P.
1922 *Epic and Romance.* London. (1896)
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Kolozsvár.
- LAFORTE, C.
1958 *La Catalogue de la chanson folklorique française.* Quebec.
- LAWS, G. M.
1965 *Native American Balladry.* Philadelphia. (1950)
- LEACH, Mc.
1955 *The Ballad Book.* New York.
- LIFSIC, M. A.
1966 *Marx és az esztétika.* Bp.
- ЛИНТУР, П. В.
1966 *Народни балади Закарпаття.* Ужгород.
- LIST, G.
1968 *Toward the index of Ballad Texts.* Journal of American Folklore. 81.
- LUKÁCS György
1965 *Az esztétikum sajátossága.* I. Bp.
- MARKIEWICZ, H.
1968 *Az irodalomtudomány fő kérdései.* Bp.
- МКУШЕВ, А. К.
1969 *Коми эпические песни и баллады.* Ленинград.
- MOINÁR József
1967 *Balladaskönyv.* Bp.
- ORTUTAY Gyula
1948 *Székely népballadák.* Bp. (3. kiad.)
1953 *Az „európai” ballada kérdéséhez.* Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 125—132.
1954 KÁLMÁNY Lajos: *Alföldi népballadák.* Bp.
1955 *Magyar népköltészet.* II. Bp.
- ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó
1968 *Magyar népballadák.* Bp.
- PERCY, T.
1765 *Reliques of Ancient English Poetry.* London.
- Пропп, В. Я.
1969 *Морфология сказки.* Москва.
- ПУТИЛОВ, Б. Н.
1965 *Славянская историческая баллада.* Москва—Ленинград.
- RAJECZKY Benjamin
1969 *Gregorián, népének, népdal.* Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Szabolesi Bence 70. születésnapjára. Bp. 45—64.
- SCHMIDT, W.
1933 *Die Entwicklung der englisch-schottischen Volksballaden.* Anglia. 57. Halle/Saale.
- SEEMANN, E.—STRÖMBÄCK, D.—JONSSON, B. R.
1967 *European Folk Ballads.* Copenhagen.
- SHARP, C.
1954 *English Folk Song.* London. (3. kiad.)
- SMITH, C. C.
1964 *Spanish Ballads.* Oxford.
- SOLYMOSSY Sándor
1933 *Ballada.* Magyarság Néprajza. III.
- STITH, Thompson
1955—1958 *Motif-Index of Folk-Literature.* I—VI. Copenhagen.
- SZABOLCSI Bence
1954 *Népzene és történelem.* Bp.
- TAYLOR, A.
1968 *Lists and Classifications of Folk-songs.* Jahrbuch für Volksliedforschung. Freiburg.
- TÓKEI Ferenc
1959 *A kínai elégia születése.* Bp.
- VARGYAS, Lajos
1967 *Researches into the mediaeval history of folk ballad.* Bp.
1964 *Zur Verbreitung deutschen Balladen und Erzähllieder in Ungarn.* Jahrbuch für Volksliedforschung. Freiburg.
- Веселовский, А. Н.
1940 *Историческая поэтика* (Ред. Жирмунский, В.) Ленинград.
- WILGUS, D. K.
1959 *Anglo-American Folksong Scholarship since 1898.* New Brunswick
1969 *A Proposed System for Classifying Balladry According to Narrative Themes.* Los Angeles. (kézirat)
- Жирмунский, В.
1962 *Народный героический эпос.* Москва—Ленинград.

TÖRTÉNETISÉG A NÉPRAJZBAN

A SZOVJET—MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG NÉPRAJZI TAGO-
ZATA ÜLÉSSZAKÁNAK ANYAGA

(Moszkva, 1969. okt. 14—16.)

ELŐSZÓ

A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozata két év alatt (1969-ben és 1970-ben) találkozott először Moszkvában, majd Budapesten a közösen rendezett szimpozionon. Ennek a két találkozóknak előadásait s részben a vita fő mozzanatait adjuk közre intézeti évkönyvünk jelen kötetében. Bízunk abban, hogy nem haszon nélkül. Periodikusan visszatér minden tudományág történetében az elvi-módszertani alapok felülvizsgálata, az elméleti általánosítások új kísérlete s ezzel együtt az addig elért eredmények kritikai szemlélete. Tudományszakunk — nem először — ismét ebben a termékeny, forrongó korszakában él. Az a meggyőződésünk, hogy mind a két vitaülésünk, szimpozionunk, a néprajz, a folklór módszertani elveink, elméleti alapjaink felülvizsgálatát, a hatékony, korszerű szemléleti módok érvényesítését szolgálta. Aligha kell emlékeztetnem arra, hogy az ilyen viták, találkozások egyben két intézmény kapcsolatainak a gazdagodását, s a személyi kapcsolatok elmélyülését is jelentik. Így történt ez a mi két találkozókon is. Emlékezetes marad számunkra az 1969-es moszkvai találkozó a vitákon túl is: a moszkvai kulturális élmények, a tallini látogatás, az észti vidékkel, kolhozokkal való ismerkedés éppúgy, mint az észti néprajzi, irodalomtörténeti intézetekkel való behatóbb ismerkedés. Reméljük a magyarországi út, a vidéki látogatások ugyanígy maradandó emlékeket adtak szovjet kollégáinknak. A két Intézet közötti együttműködésnek azonban nemcsak ezek a szimpozionok az egyedül lehetséges formái, s a budapesti találkozón éppen azt vizsgáltuk, hogy az együttműködésnek további formáit alakítsuk ki, gondolom ezt a jól bevált formát nem ejtjük el. A kötet anyagának szerkesztéséért BODROGI Tibornak és DIÓSZEGI Vilmosnak mondok köszönetet.

ORTUTAY GYULA

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY, A NÉPRAJZTUDOMÁNY ÉS A SZOCIOLÓGIA EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA

A tudományok összefüggésének és elhatárolásának kérdései rendkívül bonyolultak. Ez általános és vitathatatlan tétel, de korántsem azonos módon vonatkozik a társadalomtudományok különféle típusaira. Amikor olyan tudományok egymáshoz való viszonyáról beszélünk, amelyek a társadalom életének egyes konkrét szféráit kutatják, mint pl. a közgazdaságtudomány, a jogtudomány, a nyelvtudomány, akkor a köztük megvonható határok minden fiktív volta és mozgékonyága ellenére interdiszciplináris elhatárolásukban mégis van bizonyos állandóság.

Amikor azonban olyan tudományokat nézünk, mint a történettudomány és az etnográfia, mind tárgyuk meghatározásában, mind egymástól való elhatárolásukban azonnal komoly nehézségekkel találjuk magunkat szemben. Hiszen mindegyikük igényt tart a társadalom egészének átfogására s igyekszik a társadalmi élet valamennyi oldalát kutatni. Ehhez járult még az utóbbi években a szociológiának — szintén a társadalom egészének kutatására törekvő tudomány tevékenységének — aktivizálódása. Ebben a helyzetben különösen fontosnak tűnik, hogy tájékozódjunk e három tudománynak az egymás közti összefüggéseiben. Ennek a korántsem könnyű kérdésnek a megoldását az is megnehezíti, hogy e három tudomány mindegyike voltaképpen tudományos diszciplínák egész rendszeréből áll, amelyen belül az egyes résztudományok is viszonylag önálló ismeretágnak tekinthetők.

A néprajztudomány, a történettudomány és a szociológia összefüggésére vonatkozó kérdés értelmezésében nem kis zűrzavar mutatkozik, ami arra a körülményre vezethető vissza, hogy az azokat elválasztó relatív határokat, e tudományok egymáshoz való közelsége következtében, ugyanaz a kutató is igen gyakran átlépi a munkáiban, ennél fogva egyszerre értekezik történetesként, szociológusként és néprajzusként. Ugyanakkor mi magunk rendszerint hajlamosak vagyunk az ilyen kutató munkáit, sőt az általa kutatott valamennyi témát valamelyik fentnevezett egyetlen tudományszakba sorolni.

Helyenként mind a mai napig találkozunk olyan véleménnyel, hogy nem lényeges jelentőségű valamilyen tudomány tárgyának a meghatározása s a határos tudományos diszciplínákhoz való viszonyának a tisztázása. A tudomány fejlődésének a tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy ennek a fontos módszertani kérdésnek a figyelmen kívül hagyása a tudományos kutatások tervezésében, gyakran vezet számításheli tévedésekre, megnehezíti a munka elosztását és a kooperáció megszervezését, részint szükségtelen átfedéseket, részint egyes fontos témák kutatásában fehér foltok kialakulását eredményezi. A figyelemnek ez a hiánya, ami szembetűnően megmutatkozik a tudományok osztályozására irányuló kutatások elégtelen fejlődésében, vezetett egyebek között arra, hogy a történettudomány, a néprajz és a szociológia bennünket foglalkoztató kérdése még nem nyerte el a maga teljes és pontos jellemzését.

Bármely tudomány esetében a tárgyi terület kialakulása a társadalmi szükségletek kiváltotta szakadatlan történelmi folyamat. A tudományos diszciplínák területe a tudományos tradíciók és a tudomány valóságos tapasztalatai alapján alakul ki. Egy konkrét diszciplína tárgykörének a megváltozása napjainkban a tudomány rendszer-logikai elemzése révén is bekövetkezhet. Ebben az elemzésben lényeges szerepe van annak, hogy a gyakorlat felvetette ismeretszerzési feladatok halmazából pontosan azokat válasszuk ki, amelyeknek megoldása szemben az összes tudománnyal az adott tudomány sajátos feladata.

Ugyanakkor a tudomány tárgyának a meghatározása szorosan összefügg a határos tudományterületekhez való viszonyának a tisztázásával is. Bármennyire paradoxnak is tűnik, éppen az egyes tudományok tárgyának szűk értelmezése rejti mindig magában azt a veszélyt, hogy túl tágra értelmezzék a tárgyat.

Éppen ezért ebben a tanulmányban fokozott figyelemben részesítettük a történettudománynak és az etnográfiának egy hozzájuk olyan közelálló diszciplínához való viszonyát, mint a szociológia.

Mielőtt azonban a tanulmány alaptémájának közvetlen elemzésére rátérnénk, szükségesnek tartjuk, hogy az említett három tudományág néhány közös és sajátos jegyére irányítsuk a figyelmet; ezeknek a jegyeknek a figyelembe vétele hasznunkra lehet a társadalomtudományok rendszerében elfoglalt helyük meghatározásában.

Kezdjük a történettudománnyal.

A történettudomány a társadalomra vonatkozó ismereteink legszélesebb és legsokrétűbb ága, de nem a társadalom jelen állapotát, hanem múltját kutatja; a történettudomány még a mai társadalmat is úgy tekinti, mint a múlt befejező szakaszát (a kutatás pillanatának a vetületében). Természe-

tesen, a szó szorosabb értelmében vett történettudományról van szó. „Annak a tudománynak a sajátossága, amellyel a történész foglalkozik — állapítja meg GULIGA, A. V. helyesen —, múlt felé fordulása van. A történettudomány nem foglalkozik a társadalom fejlődésének perspektíváival (bár következtetései komoly jelentőségűek az utóbbiak meghatározásában), nézőpontja retrospektív, figyelmét a már elért eredmények kötik le”.¹

A történettudomány tárgya tehát az emberi társadalom múltja, annak teljes sokoldalú valóságában. Nincs az emberiség életének olyan oldala, amely a történettudományban ne lenne vizsgálat tárgya.

A történettudomány szervesen összekapcsolja az egyedinek, a különösnek és az általánosnak a megismerését az emberiség fejlődésében. A társadalom vizsgálata terén abban mutatkozik megközelítési módjának sajátossága, hogy az egyedit nem pusztán úgy kezeli, mint alapot a különös és az általános feltárására, de úgy is, mint alapot az események reális menetének a megőrzésére az emberiség emlékezetében, valamint az egyedi és az esetleges reprodukálására. Ezért a történettudományban az elemzés valóságos egysége nem csupán a társadalmi csoport (beleértve az etnikai csoportot is), hanem az individuum is, mivel e tudomány feladata részint az általános és a különös, részint az individuális és az esetleges feltárása, ami eleve felteszi a konkrét történelmi helyzetekben működő konkrét történelmi személyiségek szerepének a megvilágítását. Éppen ezért a történettudományban jelentős helyet foglal el a végbement események leírása és a történelmi hős rekonstrukciója. Kutatási módját tekintve a történettudomány azzal válik ki, hogy a genetikus megközelítés túlsúlyba jut a strukturális megközelítéssel szemben (bár azt sem veti el, csupán segédeszköznek tekinti). Mellékesen megjegyezzük, hogy a történelem nem a múlt eseményeinek a krónikája, s a történész (és a néprajzos) alkotótevékenységének sajátosságait tekintve egyáltalán nem vádolható azzal, hogy túlságosan közel áll a múzsákhoz. Egyébként is, a gyakorlatban ezen a múzsaközelségen igen gyakran harmadrangú történelmi epizódok terjengős és (a ha csak ritkán is, de előforduló ragyogó mesélési stílus ellenére is) meglehetősen unalmas, csak a szerző számára érdekes, de még legközelebbi kollégái által is olvasás közben átugrott leírását értjük. Igaza volt FEDOSZEJEV, P. N.-nek, amikor kijelentette, hogy a történettudomány és a művészet azonosításának „célja a történettudománynak mint tudománynak a felrobbantása”.

A szovjet néprajzosok többsége egyetért abban, hogy tudományuk tárgya mindenfajta etnikus közösség. A néprajzi kutatók azonban, amikor

¹ GULIGA, A. V., 1964 *A történettudomány tárgyáról*. A történettudomány kérdései 4. sz. 23—24.

ilyen tárgynak elsősorban a mai népeket tekintik, ezzel egyáltalán nem érik be. Nem csupán a kutatás pillanatában létező, hanem mindenfajta, a múltban bármikor létezett etnikus közösséget is kutatásuk körébe vonják.

Nézetünk szerint a néprajztudomány tárgyi területének magvát az etnoszok tartós jellemvonásainak a kutatása alkotja, amelyek együttvéve az etnosznak a maga nemében egyedülálló arculatát rajzolják meg. Emellett a rész és az egész dialektikus kölcsönhatásának következtében a társadalom életének olyan szférái is teljes egészükben a néprajzos szeme elé kerülnek, amelyekben az etnikus sajátosságok mindennél világosabban fejeződnek ki.

Ezenkívül figyelembe kell venni azt is, hogy az etnikus jegyek a társadalom szociális fejlődésének különböző szakaszaiban korántsem azonos módon rajzolódnak ki. Közismert, hogy az etnikus közösségek korai, archaikus formáiban a társadalmi élet valamennyi szféráját át meg átszövik az etnikus sajátosságok e közösségek társadalmi-gazdasági elszigeteltsége következtében. Az etnikus fejlődés következő fokán, az úgynevezett nemzeti stádiumban, az etnikus sajátosság rendszerint a nyelvben és az anyagi kultúrában fejeződik ki a leghatározottabban, néhány más területen (pl. a társadalmi viszonyokban) azonban már kevésbé határozott, mint a megelőző fejlődési fokon. A nemzeti lét korszakában, amikor a hétköznapi élet és elsősorban az anyagi kultúra és az életforma mindjobban nivellálódik, még inkább összeszűkül az etnikus sajátosságok megjelenési területe: (a nyelv mellett) lényegében a szellemi kultúrára és az etnikus hovatartozás tudatára koncentrálódik. Sőt a modern társadalmakban az etnikus jegyek eltűnésének a tendenciáját figyelhetjük meg a szokásokban, szertartásokban és az etnikus közösség lelki alkatának más materiális hordozóinak a területéről is. Az etnikus sajátosság az etnikus pszichológiai mind mélyebb régióiba szorul vissza. Éppen ezért nem véletlen, hogy az archaikus társadalmakkal foglalkozó etnográfus egyaránt kutatja a termelési struktúrát, a társadalmi struktúrát stb. Amikor áttér a nemzetségek kutatására, figyelme mindenekelőtt a kulturális és életmódbeli jelenségekre összpontosul, mivel az etnikus sajátosság ezen a téren különösen szembeötlően ütközik ki.

Mivel az etnikus közösségek etnográfiai kutatása a fejlett társadalmakban még csupán kezdeti stádiumában van, gyakran alkalmazzák rá a megelőző etnosz-típusok vonatkozásában kialakult néprajzi kutatási tárgy-elképzelést. Ennek van is bizonyos alapja. Közismert, hogy az etnikus folyamatok sokkal lassabban zajlanak le a társadalmi és gazdasági folyamatoknál. Éppen e lassúbb fejlődés miatt még az iparilag fejlett és jelentékeny mértékben urbanizálódott országokban is bizonyos etnikus sajátosságok hosszú időn át fennmaradnak az anyagi kultúra és az életforma területén is. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy nemzetség és a nemzet néprajzi kutatása

között gyakorlatilag nem tesznek elvi különbséget, érthetővé válik, hogy az etnikus közösségek kulturális és életmódbeli sajátosságainak a kutatása miért vált napjaink néprajzi megközelítésének is a lényegévé. Ebből következik a néprajzosoknak a család, mint a hétköznapi életformára vonatkozó információkat akkumuláló és újratermelő társadalmi alapsejt és egy ilyen életforma hagyományainak hordozója iránti megkülönböztetett figyelme.

A néprajztudományra jellemző megismerési folyamat jellegzetes vonása végső soron az, hogy az egyest csupán alapnak tekinti a különösnek a feltárásához, erre a különösre vonatkozó információk hordozóját látja benne. Amennyiben a különösnek a felismerése viszonylag magas szintű absztrakcióhoz kapcsolódik, az egyeditől való elvonatkoztatáshoz, — annyiban a néprajztudományban harmonikusan kapcsolódik össze a strukturális és a genetikus megközelítési mód. A különösnek a megismerése viszont hozzájárul, hogy megértsük mindazt, ami általános és közös az emberiség fejlődésében. Éppen ezért tud a néprajztudomány az etnikus közösségek fejlődésének törvényszerűségeit megmutató speciális elméleteket kimunkálni.

A néprajzi kutatások metodikáját jelentékeny mértékben eleve meghatározza a kutatások tárgya s az a körülmény, hogy a néprajztudomány nemcsak a népek múltját, hanem jelenét is kutatja. Ezzel függ össze, hogy a néprajzi vizsgálatokban nagy szerephez jutnak az olyan anyagok, amiket sajátos terepmunkák során a mai lakosságtól gyűjtenek össze, ideértve a közvetlen megfigyelés széleskörűen elterjedt módszerét is. Ugyancsak fontos szerepe van a retrospektív módszernek; alkalmazásának nagy lehetőségei azzal függenek össze, hogy a néprajztudományban kutatott etnikus sajátosságok nagyfokú szilárdságukkal tűnnek ki s ezért a mai népekre vonatkozó információkat e népek etnikus múltjának a rekonstruálására is széleskörűen felhasználhatjuk. A néprajztudomány azonban mind írott, mind régészeti, mind pedig más, igen különböző jellegű források adataira is támaszkodik. Általában hangsúlyoznunk kell, hogy amennyiben az etnográfia megismerési feladatai a népek életének nem valamilyen konkrét, egyetlen szférája vizsgálatát követelik meg, hanem mindazokét, amelyekben az etnikus sajátosság kifejezésre jut, e tudománynak olyan mértékben sajátossága a komplex megközelítési mód és a különböző tudományágakban kialakított sokfajta társadalomkutatási módszer alkalmazása.

Vizsgáljuk most meg a szociológia tárgyi területét.

Ha a szociológia tárgyáról beszélünk, figyelembe kell vennünk, hogy a szociológia tárgya e tudomány fejlődésének különböző szakaszaiban nem maradt változatlan. Mi most csak a modern marxista szociológia tárgyáról beszélünk.

Míg a társadalomtudományok nagyobbik része egyes szférák, egyes

tevékenységi formák szerint vizsgálja a társadalmat, a szociológia mind a társadalom egészét, mind annak egyes alrendszeit (nemzet, település, osztályok, vállalatok, család, stb.) az élettevékenység fő területeinek egységében kutatja.

A szociológiának minden kutatási szinten jellemző vonása, hogy a társadalmat rendszernek tekinti, azaz úgy kutatja, mint osztály-, szakmai, nemzeti és családi kapcsolatok bonyolult szövevényét bizonyos társadalmi tulajdonságokkal rendelkező és e tulajdonságokból következő sajátos érdekekkel bíró individuumok különböző kategóriái között. Hangsúlyozzuk, ez tehát csoportokkal, s nem személyekkel foglalkozó tudomány.

A tudományos kutatások valóságos fejlődési útjának megfigyelése azt mutatja, hogy aránylag önálló tudományos diszciplínák kialakítása felé halad a fejlődés. E diszciplínák a társadalmi objektumokat mint a társadalom rész-rendszereit elemzik (s olyan sajátosan kidolgozott szociológiai elméleteken alapulnak, amelyek a maguk általános metodológiai tételeikben nemcsak a történelmi materializmusra, hanem a marxista politikai gazdaságtanra, stb. is appellálnak). Az osztályok szociológiájáról, urbánszociológiáról, etnopszichológiáról, stb. van szó. Ezek fokozatosan állnak össze egy önálló szociológiai tudománnyá, amelynek kutatási tárgya a ma funkcionáló szociális objektumokban levő anyagi, gazdasági, társadalmi és pszichológiai, valamint ideológiai viszonyok összességének az elemzése.

A marxista általános szociológiai elmélet, azaz a történelmi materializmus, fejlődése során az egyes társadalomtudományok vívmányaira támaszkodik, felhasználja a gazdaságtörténészek, közgazdászok, jogászok, etnográfusok, történészek és mások konkrét társadalmi kutatásainak az eredményeit. De progresszív fejlődése során olyan konkrét szociológiai kutatásokra is támaszkodik, amelyek speciálisan részint a társadalmi élet különböző vonásainak az összefüggéseit mutató általános törvények hatásmechanizmusának a felismerésére irányulnak (pl. a társadalmi létnek a társadalmi tudatot meghatározó szerepéről megfogalmazott törvény, az osztályharcok törvénye, stb.), részint pedig konkrét társadalmi formációk szociológiai törvényeinek a hatását kutatja, amelyek ugyancsak az adott társadalom egészére hatnak, s nem csupán egyes tevékenységi szféráira, mondjuk, gazdasági életére (ilyenek a szellemi és a fizikai munka közeledésének a törvényei a kommunista társadalmi formációban, vagy az osztályok közötti határok elmosódásának a törvényei).

Amikor a konkrét szociológiai kutatások jellegének kérdését érintjük, fontosnak érezzük, hogy kitérjünk egy meglehetősen gyakori félreértésre: az ilyen jellegű kutatások közé sorolják a társadalom-felmérő munkákat is pusztán azon az alapon, hogy felhasználják a munka során a közvélemény-

kutatások anyagait, matematikai módszereket alkalmaznak és olyan eredményeket kapnak, amelyek felhasználhatók a társadalom irányításának a gyakorlatában. Ugyanakkor azonban az említett három tényező akár külön-külön, akár együttesen más társadalomtudományok, mondjuk közgazdászok, etnográfusok, stb. munkájában is helyénvaló lehet. Hiszen sok néprajzi kutatásnak lehet alkalmazott jellege és ezeket, módszerüket tekintve, gyakran alig lehet megkülönböztetni a konkrét szociológiai kutatásoktól. A dolog lényege természetesen nem a módszerben van, hanem az adott tudomány megismerési feladatait meghatározó általános célkitűzésben.

Egyébként az említett tévedés nem tekinthető véletlennek. Hazánkban a konkrét szociológiai kutatások kibontakozása jellegzetességeinek e kutatások módszerében is meg kellett mutatkoznia. Metodikai téren a kezdet kezdetétől fogva e kutatások a modern tudományok kutatási eljárások (rendszer-elemzés, matematikai apparátus, stb.) felhasználására orientálódtak, amik a pszichológiában, biológiában, matematikai fizikában, stb. fejlődtek ki. Miután ezeket összekapcsolták a humán tudományok hagyományos kutatási módjaival, a módszertani és technikai fogások hallatlanul gazdag készlete alakult ki. Egyebek között ez vezetett annak a széleskörűen elterjedt meggyőződésnek a kialakulására, hogy bizonyos információgyűjtési és -feldolgozási fogások pusztán megléte valamilyen társadalomtudományi munkában már szociológiaivá teszi azt a munkát. Ez azonban, természetesen, igen távol áll az igazságtól. Nem a kutatási eljárások, hanem a kutatás megismerési funkciói határozzák meg egy tudományos diszciplína jellegét, ha van is ezek között bizonyos összefüggés.

A szociológiának mint tudománynak a feladatai a megismerésben eleve meghatározzák azokat az ismérveket, amelyek a társadalom elemzésének módját tekintve jellemzik e tudományt. A szociológiában az egyes csak mint a különösre és az általánosra vonatkozó információ hordozója szerepel. Emellett a szociológia a maga következtetéseiben nem csupán az egyesből absztrahál, hanem a különösből is, s igyekszik az általánosat feltárni, azaz a társadalmi élet különböző oldalainak az összefüggéseire vonatkozó törvényszerűségek valamennyi változatát felszínre hozni. Végeredményben ez váltja ki, hogy a szociológiában uralkodik a strukturális megközelítési mód s a szociológiát az olyan tudományos diszciplínák közé sorolhatjuk, amelyekben a genetikus megközelítési mód (módszer) az elemzésnek csupán kiegészítő eszköze.

A konkrét szociológiai kutatások szintjén bizonyos átmenet van a megismerés folyamatában az elsődleges empirikus adatoktól, a csomópontokra rendezett tényektől a konkrét társadalmi szituáció elemzéséig. Pontosan

ez teszi lehetővé, hogy az elsődleges elméleti általánosításokat elvégezzük és az így létrejött alapon, immár azok tipikus voltának bebizonyultával áttérjünk egy speciális elmélet megszerkesztésére. Az ilyen átlépés a szociológia második szintjére bizonyos elméleti megállapításoknak az általános szociológiai elméletből való dedukálásával függ össze s ezért egyáltalán nem tekinthető a konkrét szociológiai kutatás során összegyűjtött információ egyenes és közvetlen általánosításának.

A szociológia társadalmi funkcióiból következő konkrét kutatásokat korántsem lehet egyetlen típusnak tekinteni. Legalább három típust határozhatunk el. Először is az olyan konkrét-szociológiai kutatásokat, amelyek mai anyagon próbálják a társadalmi élet egyes szférái közti összefüggések törvényszerűségeinek hatásmechanizmusát meghatározni. Másodszor az olyan konkrét-empirikus kutatásokat, amelyeket a mai társadalmi élet konkrét vonatkozásainak kutatása érdekében végeznek a szociológusok és nem tartanak igényt a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek felismerését elősegítő széleskörű általánosítások megfogalmazására (pl. konkrét kutatások a rádió, a televízió, az üzemi pártszervezetek tevékenysége stb. terén). Végül a harmadik csoportot (vagy harmadik típust), amelyről rendszerint megfélekedeznek, azaz, ha szabad így kifejeznünk magunkat, a konkrét szociológiai-történeti kutatásokat. Ez a típus analóg az elsővel, azzal a különbséggel, hogy nem az élő emberektől vagy a folyó ügyintézésből gyűjtött információkból indul ki, hanem a történeti forrásokban meglevő információkat használja fel. Ez az utóbbi kutatási típus alkotja végeredményben a történeti szociológia területét (pl. a feudális társadalom szociális struktúrájának kutatása). Így tehát a tudásnak ez a területe a történettudománynak és a szociológiai tudománynak mintegy közös zónája.

Áttérve a történettudomány, etnográfia és szociológia közvetlen összehasonlítására, mindenekelőtt mégegyszer ki kell emelnünk, mik a leglényesebb közös vonások abban, ahogy e tudományok a társadalom kutatását felfogják. Éppen úgy, mint minden marxista társadalomtudományban, ezekben is azonosak a társadalom vizsgálatának filozófiai és metodológiai elvei. Azonos és közös a kutatás tárgya — az emberi társadalom a fejlődés valamennyi fokán. Közös vonás mutatkozik abban is, hogy vannak olyan ismeret „zónák”, amelyek azonos jogon és egyidejűleg alkotják két vagy mindhárom itt említett tudomány tárgyi területének részét. Sok esetben közös a sajátos megismerési feladatok megoldását szolgáló forrás-bázis is. A kutatás során alkalmazott sok módszer és eljárás ugyancsak egybevág.

E tudományok között a különbség elsősorban a megismerési mód sajátosságaiban rejlik. Mint fentebb már említettük, amíg a történettudomány szervesen összekapcsolja az emberiség fejlődésének során kialakuló egyes-

nek, különösnek és általánosnak a megismerését, addig a társadalomkutatás etnográfiai megközelítési módja mindenekelőtt azt teszi fel, hogy az egyest csupán alapnak tekintjük a különös felfedéséhez, úgy szemléljük, mint erre a különösre vonatkozó információk hordozóját.

A néprajzkutatókkal szemben a szociológusok következtetései levonása során rendszerint nem csupán az egyestől vonatkoztatnak el, hanem az etnikailag különöstől is, mivel mindenekelőtt az általánosnak, azaz a társadalmi élet különböző oldalai közti összefüggések fő törvényszerűségeinek a feltárására törekcszenek. A különösnek a megismerése és az általánosnak a megismerése azonban dialektikusan egységes folyamat. Ezért az etnoszok sajátosságainak összehasonlító kutatása elkerülhetetlenül összefügg az emberiség fejlődésében megmutatkozó általános tipikus vonásainak a feltárásával. Ez a körülmény éppúgy, mint az egyestől való elvonatkoztatás a megismerés folyamatában, a néprajztudományt a szociológiával rokonítja az utóbbi valamennyi kutatási szintjén.

Valamennyi vizsgált tudomány sajátossága megmutatkozik tárgyi területük kialakulásában is, azaz az adott tudomány sajátos szemszögében, társadalomlátási módjában. Az azonos konkrét történelmi szituációk különböző módon fejeződnek ki a mindegyik tudományos diszciplínát jellemző vizsgálati módban.

Világítsuk meg ezt a tételt. Vegyük például Virjatino falut, amiről az etnográfusok külön monográfiát írtak.² Ez a falu, önmagában szemlélve, egyedi (egyes) jelenség; ha viszont az orosz falu típusának tekintjük, akkor az etnikailag különös hordozójaként szerepel; megvan azonban benne az általános, a szocialista falut jellemző tipikus is. Belátható, hogy az etnográfus az egyestől, a csak az adott falura jellemzőtől vonatkoztat el, mondjuk egyes lakóinak a cselekedeteiből, konkrét eseményekből absztrahál stb., bár mindez igen fontos e falu történeti-monografikus kutatásához. Magától értetődik, hogy az etnográfus figyelmét elsősorban a virjatinoi lakosokat jellemző etnikus sajátosságok vonzzák, amikor is ezek a sajátosságok jellemzők lehetnek akár az egész orosz népre, akár valamelyik külön néprajzi csoportjára. A szociológusok szintén monografikusan vizsgálják a falut. Gondoljanak pl. Kopanka község felmérésére.³ Ennek a munkának a szerzőjét az adott falu elsősorban mint a Szovjetunió egész parasztságát jellemző általánosra vonatkozó információk hordozója érdekelte.

Természetesen most a történeti, néprajzi és szociológiai kutatásoknak

² *Virjatino falu a múltban és a jelenben. Egy orosz kolhozfalú etnográfiai vizsgálatának tapasztalatai.* Moszkva 1958.

³ *Kopanka 25 év múlva.* Moszkva 1965.

mintegy az ideális modelljét rajzoltuk itt meg. A gyakorlatban rendszerint a kutatások egymásba fonódásával találjuk magunkat szemben, amikor, mint már említettük, ugyanaz a tudós, vagy tudós-csoport egyidejűleg különböző diszciplínák művelőinek a funkcióit teljesíti.

A megismerés módjában mutatkozó fentebb említett különbségek a vizsgált tudományok között különösen kiütkeznek a konkrét (történelmi, néprajzi, szociológiai) kutatások szintjén. Hiszen éppen ezen a — hogy úgy mondjuk — elsődleges szinten mutatkozik meg mindennél jobban az egyezhez, a különöshöz és az általánoshoz való viszonyuk különbsége. A speciális elméletek szintjén a vizsgált három tudomány tárgyi területének közeledése, sőt bizonyos egybeesése figyelhető meg. Az okozza ezt, hogy az adott esetben nem csupán a szociológus, hanem a másik két tudomány művelője is végeredményben törvényszerűségek feltárásával foglalkozik. Nem véletlen tárgya, mint a nemzet-elmélet, filozófusok, történészek, néprajzosok is részt vettek. Ami pedig a legmagasabb elméleti szintet illeti, itt a történet-tudomány, a néprajz és a szociológia mintegy egybefolynak, helyesebben mondva, a szociológia szinte elnyeli az előbbi két diszciplínát.

Tökéletesen belátható tehát, hogy a legjelentősebb és legbonyolultabb, ennek következtében a legnagyobb figyelmet érdemlő kérdés az ezeknek a tudományoknak a konkrét kutatások szintjén való kölcsönös összefüggése.

Kezdjük a történeti és a szociológiai kutatások egymáshoz való viszonyának néhány aspektusával. Annál is inkább fontos ez, mert a szovjet társadalmat kutató történészek és szociológusok napjainkkal foglalkozó munkáinak tematikája a gyakorlatban nagymértékben egybeesik.

Mind a konkrét-történeti, mind a konkrét-szociológiai kutatás két részből áll: metodológiai és procedurális (a kutatás metodikája és technikája).

Általános metodológiai szinten mind a történeti, mind a szociológiai kutatások közös társadalomelméletre, azaz a történelmi materializmusra épülnek. Ezen a téren nincs különbség az említett kutatási típusok között.

A következő szint az adott kutatás sajátos metodológiája. Ezen a szinten közös metodológiai alapon nyugvó sajátos szociológiai elméletekről, konkrét történeti viszonyok között a szociológiai törvények hatásának a mechanizmusáról, a hipotézisek megfogalmazásáról és az adott kutatás alapfogalmainak a meghatározásáról, azok empirikus értelmezéséről van szó, ami megteremti a feltételeket a kutatás elméleti fázisából az adatgyűjtésre való áttéréshez.

Ilyen általános formában ezen a fokon sem fedezhetők fel különbségek a történeti és a szociológiai kutatások között. A valóságban azonban itt már vannak olyan zónák, amik nem esnek egybe, és amelyek a történeti és a szociológiai metodológia sajátosságaira vetnek fényt. A történeti kutatások

metodológiájában ilyen lényeges strukturális részt jelent a szociológia számára ismeretlen rekonstruktív rész a maga fogalmi apparátusával.

Ebből következnek a historia-elméletnek ama sajátos metodológiai funkciói, amelyek a kutatás tárgyának a rekonstrukciójához kapcsolódnak. Ilyen funkciók nincsenek a konkrét szociológiai kutatások metodológiájában, ami annak következménye, hogy a történészek és a szociológusok más és más módon állnak hozzá ugyanannak az objektumnak a kutatásához.

Ami a konkrét történeti és szociológiai munkák kutatási eljárását illeti, már külön tanulmány tárgyát képezi. Általános formában a következőket kell megjegyeznünk. Szinte egyáltalán nincs akár a történészek, akár a szociológusok gyakorlatában olyan hagyományos módszer vagy technikai fogás, amely haszontalan vagy szükségtelen lenne mindkét terület konkrét kutatásai során. Pusztán alkalmazásuk arányairól van itt szó.

Ennek kapcsán ki kell térnünk a megismerés történeti módjára, ami a történészekben gyakran váltja ki tudományuknak a szociológiától való elhatárolása érzését. Arról van szó, hogy a történettudomány valós fejlődési gyakorlatában nyilvánvalóan túlsúlyban vannak a konkrét leíró kutatások. Ezért a genetikai módszer rendszerint csupán mint kronológiai és leíró módszer érzékelhető, pedig ez teszi lehetővé egy-egy korszak részleteinek a rekonstruálását. A genetikai módszer realizálásának ez a módja teljes egészében csak a történettudomány keretein belül lehetséges. A szociológiában nem lehet helye. De a genetikai módszernek más realizálási formája is van — a stadiális megközelítés. Ez a megközelítési mód teljes mértékben alkalmazható mind a történeti-társadalmi, mind pedig a szociológiai kutatások gyakorlatában.

Az olyan összetett és sok elemből álló tudományrendszerek, mint a szociológia és a történettudomány, kölcsönös összefüggéseinek a meghatározása megköveteli, hogy e rendszerek bármelyikének részét alkotó részdiszciplínák közül mindegyiknek kiderítsük a saját kapcsolatát a másik rendszer valamelyik konkrét alkotóelemével. Ennek során fokozott figyelmet érdemelnek a határos tudományos diszciplínák, e tudományterületek közös zónái.

Térjünk át most részint a néprajztudomány, részint a történettudomány és a szociológia közti összefüggések néhány általános vonásának a jellemzésére.

A szovjet néprajztudomány mélységesen történeti jellegű diszciplína; ez nemcsak módszerére vonatkozik, hanem jelentékeny mértékben tárgyi területére is. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajz nem szorítkozik a múlt rekonstruálására, hanem azzal együtt úgy vizsgálja a mai népeket mint eleven, a jelenlegi pillanatban létező valóságot. Ezért a

néprajztudomány területén vannak olyan kutatási zónák, amelyek részint a történettudomány kereteibe illenek, részint túlmennek ezeken a kereteken. Amikor a néprajzot konkrétan összevetjük a történettudománnyal, magától értetődik, hogy külön ki kell térnünk az úgynevezett közös szemléleti zónákra, amelyek azonos jogokkal és egyidejűleg alkotják mindkét tudomány tárgyi területének a részét. Közismert, hogy a néprajztudomány egyik legfontosabb részét alkotja az úgynevezett történeti néprajz, ami mindenekelőtt az etnohistóriát foglalja magában. Ez a terület ugyanakkor azonban a történettudomány lényeges összetevője. Jellemző, hogy etnohistóriai tanulmányokat egyaránt írnak etnográfusok és történészek (beleértve a régészeket is). A történészeket és az etnográfusokat itt egyesíti a stadiális megközelítési mód alkalmazása az etnikus folyamatok dinamikájának a vizsgálatában, ugyanakkor, amikor sok más esetben a történeti kutatásokban másféle történeti módszerrel élnek — a politikai történetben például kronológiai leíró módszerrel. A vizsgált esetben nagymértékben közös a bázisul használt forrásanyag is. De ezen a téren is megvan az etnográfusoknak a maguk sajátossága — a terepmegfigyelések során a mai népektől gyűjtött anyagok felhasználása az etnohistória visszatekintő vizsgálataira. Igaz, az ilyen jellegű anyagok az adott esetben inkább kiegészítésül, mintsem alapvető forrásul szolgálnak. Sokkal lényegesebbek az írott források adatai, ahol pedig azok hiányoznak, a régészeti forrásokból nyert adatok, amelyek igen gyakran játszanak döntő szerepet az etnogenezis korai szakaszainak kutatásában.

A néprajzosok és a történészek érdeklődésének kölcsönös egymásba-fonódása szempontjából fontos terület a kultúra története e kifejezés szélesebb értelmében véve, tehát mindazoknak az anyagi és szellemi javaknak a története, amit emberek alkottak.

A kultúra rendkívüli sokrétősége következtében a kultúra egészét átfogó történettudomány mellett a kultúra egyes aspektusának a vizsgálatával, mint ismeretes, több speciális diszciplína is foglalkozik: közéjük tartozik pl. a művészettörténet, ami maga is néhány szubdiszciplínából tevődik össze (a képzőművészet története, zene-, színháztörténet stb.), a tudomány és a technika különféle ágainak a története, irodalomtörténet, stb. Mivel pedig az etnikus jegyek valamilyen mértékben szinte mindegyik kulturális szférában jelen vannak, a kultúra néprajzi kutatása nemcsak a történettudomány egészével alakított ki közös metszéspontokat, hanem szinte valamennyi felsorolt speciális diszciplínával. Ez meghatározott mértékben még azokra is érvényes, amelyek a hivatásos egyéni művészet eredményeit vizsgálják a művészet és az irodalom területén, hát akkor mennyivel közelebb áll egymáshoz az etnográfia és a történettudomány, benne néhány speciális tör-

ténettudományi szakág érdeklődése a tömegkultúra vizsgálatában. A néprajzkutatók hangsúlyozott figyelme a tömeges kultúra ilyenfajta értékei iránt azzal magyarázható, hogy éppen a tömegkultúra jelenségeiben mutatkoznak meg a legszembeötlőbbben az etnikus sajátosságok.

Hazánkban a néprajzi kutatásokban már régtől fogva kiemelten fontos helyet foglal el az anyagi kultúra tömeges népi formáinak a történetére irányuló kutatás. Éppen ezen a területen figyelhető meg hagyományos együttműködés a néprajzosok és a régészek között. Együttműködésük elsősorban azon alapul, hogy mindkét tudományág kutatói számára nem az írott, hanem a tárgyi emlékek jelentik a fő forrást.

Lényeges különbségek is mutatkoznak azonban azon a téren, ahogyan a néprajzosok és a régészek ezeket az emlékeket kezelik. E különbségek elsősorban abban nyilvánulnak meg, hogy a néprajzosok nem csupán és nem annyira a régészeti ásatások során előkerült emlékeket kutatják, mint inkább az anyagi kultúra olyan emlékeit, amelyek akár muzeális, akár más gyűjteményekben maradtak fenn a múltból, vagy a kutatás pillanatában is használatban vannak. Mivel az anyagi kultúra történetének a vizsgálatában mindennél fontosabb a közvetlen megfigyelés módszere, a néprajzot ebben a vonatkozásban vezető szerep illeti meg; magától értetődik, hogy az anyagi kultúra történetének olyan fejezeteiről van ez alkalommal szó, amelyek nem régészeti forrásokra épülnek.

A második különbség némi magyarázatot igényel. Az anyagi kultúra történetének a kutatása — a régészeti ásatások során előkerült leleteken kívül — a néprajztudománynak hagyományos, szinte monopolterületét alkotja. A néprajzos éppen ezért rendszerint komplex jellegű kutatásokat végez ezen a területen: leírja és osztályozza a tárgyi emlékeket, feltárja az általános tendenciákat az anyagi kultúra fejlődésében, s végül eleget tesz saját tudománya „megrendelésének” azzal, hogy összehasonlító történeti elemzés révén meghatározza az anyagi kultúra etnikus sajátosságait.

Úgy tűnik azonban, hogy a tudományos ismeretek további előrehaladása sokkal pontosabb szakosodást igényel az anyagi kultúra történetének kutatásában. Mind jobban érezzük egy olyan történettudományi ág hiányát, amelynek fő feladata az anyagi kultúra fejlődési törvényszerűségeinek a kutatása, formáinak konkrét történeti leírása és osztályozása lenne. Egy ilyen diszciplína megléte módot adna a néprajzosoknak, hogy figyelmüket az adott esetben is a tárgyi emlékekben megmutakozó etnikailag különös megragadására összpontosítsák.

Nem lehet említés nélkül hagyni a néprajzkutatók tudományos érdeklődésének egy olyan fontos területét, mint a népek életmódja. Ennek kutatásában is éppúgy, mint az anyagi kultúra történetében, döntő szerepet

töltenek be a néprajzkutatók. Az a körülmény indokolja ezt, hogy a közvetlen megfigyelés módszerével gyűjtött anyagok az információ fő hordozói ezen a téren.

Az így összegyűjtött adatok megkülönböztetett szerepe jellemzi a néprajzi megközelítési módot az etnikus sajátosságok olyan hordozóinak a történetére irányuló kutatásokban, mint a szokások, a szertartások, az erkölcs stb. A közvetlen megfigyelések, a terepen folyó anyaggyűjtés vált a legfontosabb módszerre a szellemi kultúra egyik legtömegesebb fomájának, a szóbeli népköltészetnek a vizsgálatában is. Igaz, a maga egészében ez külön tudományág, a folklorisztika kutatási területe, s e tudományágnak az etnográfiaival való összefüggése külön kérdéskört jelent.⁴

A néprajz és más történettudományi diszciplínák, elsősorban a régészet kölcsönös összefüggéseinek a fontos területe a kezdetleges társadalmak története. A fentebb jelzett okok következtében a néprajzos a társadalmat a maga egészében vizsgálja s megközelítési módja az adott vonatkozásban lényegében mit sem különbözik attól, ahogyan a történész szűkebb értelemben vett látásmóddal áll a társadalom történetének vizsgálatához. A különbség másban van: ismét csak a forráskutatási alapon. A néprajzos például az etnohistóriai kutatás során, miként fentebb már említettük, a terepen gyűjtött anyagokat csak kiegészítésül használja, a kezdetleges társadalmak kutatása során viszont elsősorban olyan anyagokból indul ki, amiket az archaikus jelenségek, vagy még inkább azok csökevényes formái közvetlen megfigyelése révén gyűjtött össze; az írott források adatait éppúgy, mint a régészeti adatokat rendszerint csupán kiegészítésül használja fel.

Így tehát a történettudományban és a néprajztudományban sok közös kutatási zóna van, bár a vizsgált tárgyak megközelítési módjának a sajátosságai ezekben az esetekben sem vesznek el. A néprajztudománynak azonban vannak olyan kutatózónái is, amelyek nem illenek a történettudomány kereteibe. A fogalom szűkebb értelmében felfogott történettudomány az emberi társadalom múltjára vonatkozó adatokat értelmezi, bár a kutatást a jelenig is elviszi. Az etnográfia viszont nem éri be a múlt rekonstruálásával, hanem ugyanakkor a mai népeket úgy vizsgálja, mint eleven, a jelen pillanatban létező valóságot s egyben konkrét tudomány is, ami a népek életének etnikus sajátosságait kutatja; sőt továbbmenve, egyik feladata az etnikus közösségek fejlődési tendenciáinak a meghatározása, az etnikus kapcsolatokra vonatkozó prognózisok kialakítása. Másrészt viszont amíg a történettudomány — mint tudomány — az egyest az események reális menetének a rekonstruálása céljából vizsgálja, a néprajzot ebben a vonat-

⁴ Csisztoy, K. V., 1968. *Folklor és etnográfia*. Szov. etn., 5.

kozásban az egyes nem érdekli. A néprajztudomány historizmusa a vizsgált objektumok fejlődési dinamikájának a stadiális megközelítésében van, a kronológiai leíró megközelítési mód nem sajátja. Ezért a történeti kép rekonstruálása a történeti-néprajzi kutatásokban sokkal absztraktabb jellegű, mint a történettudományban.

Mivel a néprajzosok és a történészek között régi és hagyományos kapcsolat alakult ki, e két tudásterület kölcsönös viszonyának kérdése nem vált ki kétségeket vagy félreértéseket. Egészen másképp áll a helyzet a néprajz és a szociológia kölcsönös kapcsolataival.

Vizsgálata során mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy az etnográfának és a szociológiának van közös zónája. Ez az etnoszociológia, amit tekinthetünk akár az etnográfia, akár pedig a szociológia részterületének.

Ez a zóna az etnikus, valamint a társadalmi és osztályjelenségek kölcsönös metszéspontjának a kutatása közben alakul ki. Az ilyen jellegű kutatások alkotják az etnoszociológia alapját; ezeket a kutatásokat két kölcsönösen összekapcsolódó irányzatra bonthatjuk szét: a társadalmi folyamatok különböző etnikus közegekben és az etnikus folyamatok az egyes társadalmi csoportokban; az egyik, ha szabad így nevezni, társadalmi-etnikus irányzat, a másik az etno-szociális irányzat. Mindkét irányzat, mint látjuk, folyamatok és struktúrák metszéspontját alkotja. Az első irányzatba vágó kutatások végső feladata, hogy összehasonlító elemzés útján feltárja a különböző etnikus közegek hatását a társadalmi folyamatokra. A második irányzatba vágó kutatások végcélja, hogy megállapítsa, mennyiben függ társadalmi tényezőktől a mindennapi élet hagyományos formáinak az állandósági foka, mennyiben függnek az etnikus folyamatok más aspektusai, pl. a nemzetiségi tekintetben vegyes házasságok, vagy a kétnyelvűség stb.

Teljesen magától értetődik, hogy az első témakör kimunkálása a szociológusok számára fontos, míg a másodiknak a kutatásában inkább a néprajzosok érdekeltek. De vitathatatlan, hogy az egyik tudományág szakemberei a másik segítsége nélkül nem boldogulhatnak a két témakör egyikében sem.

Mivel az etnikus sajátosság a legszembeötlőbbben a kultúra és a köznapi élet szférájában ütközik ki és elsősorban a családban termelődik újra, tehát éppen ezeken a területeken van helye az aktív egymásrahatásnak néprajzi és konkrét-szociológiai kutatások között.

Azt is meg kell említenünk, hogy a már fentebb jelzett okok következtében fokozottan közel kerülnek egymáshoz a jelenkor vizsgálatára irányuló konkrét-szociológiai és a terepen folyó néprajzi kutatások.

Ami a kutatás folyamatára vonatkozik, figyelemmel kell arra is lennünk,

hogy megváltozott a néprajzos kutatási tárgya. Az urbanizálódott társadalomban, mint említettük, az anyagi életből mindjobban eltűnik az etnikus sajátosság. Sőt továbbmenve, a szellemi kultúra szférájában is feledésbe merülnek az etnikus sajátosságok olyan hagyományos hordozói, mint a szokások, hiedelmek stb., amiket a néprajzosok eredményesen tanulmányoznak a néprajztudományban kialakult módszerekkel. A modern népek etnikus sajátosságai mindinkább az etnopszichológia mélyére szorulnak vissza s a nemzeti öntudatban, a nemzeti sztereotípiákban, a nemzeti karakterben jelennek meg. A nemzeti tekintetben különös ezen fundamentális alapjainak a vizsgálata lehetetlen a kutatás módszereinek és technikájának határozott feldúsítása nélkül, mivel a közvetlen megfigyelés az adott esetben már nem elégséges.

Ezen a téren a néprajzkutatónak (talán még fokozottabb mértékben, mint az írásos emlékekkel dolgozó történésznek) van mit kölcsönöznie a szociológustól és a pszichológustól.

Annak idején a szociológusok itthon is, külföldön is igen aktívan alkalmazták a terepmegfigyeléseknek néprajzosok felhalmozta tapasztalatait. A néprajztudomány is felhasználhatja a maga részéről napjainkban a kutatások olyan módszerét és technikáját, amelyek ugyan nem kizárólag a szociológia vívmányai, de a szociológiában fejlődtek ki ilyen nagy mértékben. Egyformán helytelen lenne akár elvetni ezeket a rendkívül gazdag tudományos hagyományokat, akár pedig beérni kizárólag a közvetlen megfigyeléssel vagy az információgyűjtés más hagyományos módszereivel.

Maga az a tény, hogy a néprajztudomány mind aktívabban tér rá az iparilag fejlett modern országok népeinek a kutatására, önmagában is felteszi, hogy a közvetlen megfigyelés hagyományos módszerének a kiegészítéseképpen olyan eljárásokat is alkalmaz, amiket a szociológiai és a pszichológiai tudomány kifejezetten a mai társadalomban élő emberek viszonyainak az elemzése céljából dolgozott ki.

Itt elsősorban az objektumok rendszer-strukturális elemzéséről van szó.

A szociológia tapasztalatából felhasználhatók ezenkívül a formalizációs, tipologizációs és kvantifikációs módszerek, valamint a modellezés módszere is.

Befejezésül hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajzi kutatások korántsem csak a történettudományi és szociológiai kutatásokkal hatnak kölcsönösen egymásra. A néprajztudomány tárgyának sajátossága vonja maga után, hogy ebben a tudományban nincsenek olyan „zónák”, a tudásnak olyan területei, amelyek ne érintkeznének valamely szomszédos, az etnikai különösségre vonatkozó ismereteinket elmélyítő tudománnyal. Éppen ezért a történeti-néprajzi és a néprajzi-szociológiai részterületeken kívül más

tudományos részterületei is vannak, amelyek részint a néprajz, részint a földrajztudomány, vagy nyelvtudomány, pszichológia, vagy az embertan stb. találkozási pontjain alakultak ki. Sőt azokban az esetekben, amikor a múltban volt jelenségek vizsgálatára kerül sor, mondhatni három tudomány metszéspontjáról van szó: a néprajz, az egyik imént megnevezett tudomány (például a földrajz) és a történettudomány találkozásáról.

Ha pedig a néprajztudomány a jelenkori társadalmak kutatása során kapcsolódik a tudományokhoz, olyan tudományos zónák alakulnak ki, amelyek túlhaladják a történettudomány kereteit. A néprajztudomány fentebb már említett különleges megközelítési módja váltja ki ezt, ez a megközelítési mód megkülönbözteti a történettudománytól, de annál inkább közel viszi a konkrét szociológiához.

Ime néhány megfigyelésünk a történettudomány, néprajztudomány és szociológia kölcsönös viszonyáról. Teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy ezek a megfigyelések a legnagyobb mértékben előkészületi stádiumban vannak és korántsem ölelik fel az egész kérdéskört. Mégis időszerűnek tartottuk, hogy az itt megbeszélt kérdések legalább egy részének a megoldását felvázoljuk.

ARUTJUNJAN, J. U. V.

KISÉRLETI ETNOSZOCIOLOGIAI KUTATÁS

(A METODIKA ÉS METODOLÓGIA NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL)

A modern, szociológiai szempontból differenciált társadalomban lehetetlen az etnikai folyamatokról csak az etnosz alapján alkotni ítéletet. A napjainkban kibontakozó szociális-etnikai kutatások célja részben az, hogy összehasonlítva az etnikust a szociálissal, bemutassa a különféle szociális közegben és helyzetekben végbemenő etnikai folyamatok sajátos voltát.

A szociális közeg jellemzésének döntő feltétele a társadalom struktúrája adekvát képének megléte. A szocialista társadalomban nem elegendő csak a tulajdonviszonyok alapján osztályozni a lakosságot. A szociális klasszifikáció alapjaként célszerű a „munka minőségének” kategóriáját tekinteni, amely folyamatosságában a következő változatokat tartalmazza: „fizikai—szellemi”, „egyszerű—összetett”, „teljesítő és irányító jellegű munka”. Figyelembe kell venni egy másik vonatkozást — a munka alkalmazásának a szféráját. Ezzel kapcsolatban megkülönböztetendők: város és falu; a falun belül szociális-gazdasági szférák: állami szektor és a kolhoz-szövetkezeti szféra; bevezethető a szakfelosztás is nagyipari, mezőgazdasági, szolgáltatói,

stb. szférák szerint. Ily módon az osztályrendszer összefonódik a szociális — professzionális rendszerrel.

A szociális-etnikai folyamatok elemzése során sok esetben célszerű a lakosság egészének a szociális struktúráját venni figyelembe (és nemcsak a lakosság munkát végző rétegeiét), vagyis a termeléssel foglalkozó mellett kialakítani a termeléssel nem foglalkozó lakosok szférájának a fogalmát is: tanintézetek, hadsereg, háztartások stb. Az egész lakosság szociális struktúrájának a sémája, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetének a szociológiai szektora is alkalmaz, a következőképpen ábrázolható:

1. sz. táblázat

A szocialista társadalom szociális struktúrája

Munka- módok sze- rinti csoportok	Tevékenységi szféra				
	Termeléssel (főleg) foglalkozó szféra		Termeléssel nem foglalkozó szféra		
	város	falu	tanulás	hadsereg	háztartás
	állami szektor	kolhoz-szövetkezeti szektor			

Intelligencia (A)

adminisztratív

alkotó

tudományos

termelésben résztvevő

tömeg (orvosok, tanítók [pedagógusok])

Tisztségviselők (B)

Képzett fizikai munkások (C)

Nem képzett fizikai munkások (D)

A szociális közegben végbemenő etnikai folyamatok irányának meghatározására az etnikai és szociális viszonyok ütközésének a következő területeit határoztuk meg:

- az etnikai csoportok szociális összetételének a megváltozása.
- Az etnikai tényező hatása a szociális mobilitás területén, azaz a nemzetiségi hovatartozás hatása az egyén társadalmi fejlődésére.
- A nemzeti érdekek megváltozása, azoknak a szociálisakkal való kap-

csolata. Legáltalánosabban a nemzet, kultúra, nyelv, államiság megőrzésére irányuló törekvésekben fejeződnek ki a nemzeti érdekek. A nemzeti érdekeknek azonban megvan a maguk epicentruma, és azok a szociális érdekek nemzeti jellegű álcázójává is válhatnak. A kultúra vagy államiság megőrzésére való törekvésekben különféle társadalmi rétegek, tudatosan vagy gyakrabban nem tudatosan, különböző mértékben érdekeltek, — specifikus társadalmi jellegű indokaik alapján.

- d) A nacionálpszichológiának mint különféle szociális csoportok társadalompszichológiájának a megjelenése, a nemzeti öntudat csoportok által való kifejezése, amely néha nemzetiségi előítéletekkel, etnocentrizmussal is párosulhat.
- e) A nemzeti és nemzetközi kultúra elemeinek, hagyományok és innovációk egymáshoz való viszonyának e megváltozása különféle társadalmi csoportokban.

A metodológiai kérdések mellett kifejeződnek a konkrét-szociológiai kutatások metodikai kérdései is. Legfőbbek közülük a kutatás tárgyanyagának a kiválogatása, a kutatás eszközeinek kiválasztása és előkészítése. A tárgyanyag kiválogatása során két változat lehetséges.

1. Tipikus, mintegy az egész modelljét képező tárgy kiválasztása;
2. Nemcsak az egész alapvető, általános vonásait, hanem részeinek alapvető sajátosságait is eléggé teljes mértékben tükröző „minták” különféle változatainak a vétele a társadalmi-etnikai szövetből.

Az első változat a legkevésbé munkaigényes. Ez azonban a gazdaságstatisztikai és demográfiai anyagok nagyon alapos elemzését követeli, minek során adatok rendszerével kell bizonyítani a kutatás tárgya kiválasztásának helyes voltát. A SZU Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetének szociológiai szektora tipikus objektumként a Tatár ASZSZK-t választotta ki. Ez a köztársaság eléggé teljességében tükrözi az ország általános szociális-gazdasági viszonyait, sőt esetében nemcsak a szociális-gazdasági, hanem a szociális-demográfiai mutatók is csaknem azonosaknak mutatkoztak az össz-szövetségekkel.

Megjegyzés: a táblázat az 1959-es Össz-szövetségi népszámlálás adatai alapján készült. „A SZU 1959-es népszámlálásának végkövetkeztetései”. (Összesítő kötet.) Moszkva, 1962. 13, 72, 81, 92, 93, 98, 130 o. Ugyanez az Orosz föderáció viszonylatában is.

Ily módon, az 1959-es népszámlálás tanúságtétele alapján — Tatárország minden vonatkozásban közelebb került az össz-szövetségi mutatókhoz. Igaz, bizonyos mértékben inkább mezőgazdasági profilt kaptunk: kissé kevesebbnek mutatkozott a városi lakosság száma, a szellemi munkával foglalkozók, a munkások és tisztségviselők aránya, éppúgy, mint a közép- vagy felső-

2. sz. táblázat

Mutatók	SZU	az adatok felmérése (maximum-minimum) a területek, kerületek és köztársaságok szerint	Tatár Autonóm Köztárs.	az össz-szövetséghez viszonyított különbség
1	2	3	4	5
városi lakosság	52	92 (murmanszki kerület)	42	-10
szellemi munkát végző lakosok	20,7		18,9	-1,8
nemi összetétel: férfiak	45		43	-2
nők	55		57	+2
felsőfokú végzettséggel rendelkezők	1,8	3,1 (magdani ter.)		
		0,5 komi-permjacki kerület	1,4	-0,4
nem bef. felsőf., közép- és nem bef. középfokú	26,3	38,5 (magdani ter.) 16,8 (tuvini ter.)	25,8	-0,5
társadalmi csoportok				
munkások	48,2	71,7 (kemerovi ter.) 21 (Moldovai SZSZK.)	45,2	-3
tisztviselők	20,1	32,6 (Csukcs nemzeti kerület) 11,0 (Moldovai SZSZK)	18,00	-2
kolhozosok	31,4	67,5 (Moldovai SzSZK.) 1,5 (murmanszki ter.)	36,4	+5
nem szervezetkezeti magánparasztok	0,3	1,0 (Csuvas ASZSZK.)	0,4	+1
háziipar		0,0 (murmanszki ter.)		
a munkaképes lakosság jövedelemforrás szerint				
foglalkoztatottak	74,4	84,9 (Csuvas ASZSZK)	79,8	+2,4
személyi tulajdonban lévő háztáji gazdaságokban dolgozók	4,2	14,7 (Agin-Burját nemzeti kerület)	3,5	-0,7
		0,1 (murmanszki ter.)		
eltartottak	13,5	21,6 (szahalini ter.) 7,4 (Evenk nemzeti kerület)	11,4	-2,4
nyugdíjasok és ösztöndíjasok	5,4	8,3 (tomszki ter.) 1,8 (Tajmir nemzeti kerület)	5,3	-0,1

fokú végzettséggel rendelkező személyek száma. A felsorolt esetek egyikében sem volt azonban lényeges a különbség, és Tatárország ily módon az átlagos mutatók által meghatározott zónában maradt.

Jelentős mértékben tükrözve az egész országra jellemző szociális folyamatokat és társadalmi struktúrát, a Tatár Szocialista Szovjet Köztársaság magasan fejlett és ugyanakkor az ország szempontjából jellegzetes társadalmi organizmusként tűnt fel. A köztársaságban számottevő mértékben szerepeltek az összes társadalmilag fejlett népességcsoportok, — az alkotó és tudományos-technikai intelligencia is. A nehéziparral, akadémiái intézetekkel, felsőfokú képzést nyújtó oktatási intézményekkel, konzervatóriummal és operával rendelkező Tatár Köztársaság bő lehetőséget nyújt mindenemű tevékenység számára, a társadalmi mobilitás számára széles határokat és magas nívószintet biztosít. Ugyanakkor igen világosan kifejeződtek az etnikai folyamatok is. A köztársaság etnikai összetétele igen sokoldalú, a fő etnikai csoportok, tatárok és oroszok (akik az összlakosság 0,9 részét adják) egyidejű jelenléte a helyi domináns nemzetiség és az oroszok egymásra gyakorolt hatásának a szempontjából optimális kutatási objektummá tette a Tatár Köztársaságot. A tatárok és az oroszok mind genetikai, mind történelmi szempontból jelentős mértékben különböztek egymástól. És amennyiben a kultúrák és nyelvek kölcsönhatásának effektivitását, — az etnoszoknak szilárdságát vizsgáltuk e területeken.

A kutatás tárgya kiválasztásának másik módja, — az ország különböző részeinek szociális-etnikai szövetéből venni mintákat, — kevésbé gazdaságos, de lényegesen effektívebb, mivel a történelmi tapasztalatok figyelembevételével vizsgálja a szociális-etnikai folyamatok különféle változatait, a nemzetek fejlettségi szintjét, a nyelvek és kultúrák együttélésének lehetőségét, a szociális-etnikai érintkezések időtartamát és hatékonyságát.

Ilyen megközelítési mód esetében azok a köztársaságok kerülnek előtérbe, amelyek teljesebben tükrözik az egész régió alapvető feltételeit. A Baltikumban e célra leginkább Észtország vagy Lettország; a Kaukázuson túli területeken Örményország vagy Grúzia, Közép-Ázsiában Üzbegisztán felel meg leginkább.

Az etno-szociológiai kutatások egyik fontos kérdése a kiválogatás meghatározása. Legcélszerűbb a munka minősége alapján meghatározott, társadalmi-professzionális csoportok szerinti felosztáson alapuló fokozatos kiválogatási elv alkalmazása. Ilyen megközelítési módszerrel a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság köréből a következő csoportokat választottuk ki. A mezőgazdasági intelligencia területén: a legfelső vezetők köre (szövetkezeti [kolhoz] elnökök, állami gazdaságok igazgatói, iskolák és vállalatok igazgatói); a középső szintek vezetőinek a köre: (állami gazdaságok részle-

geinek a vezetői, brigádvezetők stb.); a felső szinthez tartozó mezőgazdasági szakemberek: (agronómusok, zootechnikusok, mérnökök, felsőfokú végzettséggel rendelkező tanítók stb.); a középső szinthez tartozó szakemberek — túlnyomórészt középfokú technikai műveltséggel rendelkezők; tisztségviselők — ügyintézők, pénztárosok, könyvelők, bölcsődevezetők stb.; ipari profillal rendelkező szakmunkások — traktoristák, sofőrök, javító-karbantartó munkások; ipari profillal rendelkező fizikai szakmunkások — például kőművesek, ácsok; nem szakmunkások — állandóak — (általában az állattenyésztésben foglalkoztatottak), és végül a falusi lakosság egyik nagy csoportja, amely semmiféle szakképzettséggel sem rendelkezik, — főleg egyedi munkalapok alapján dolgozó vegyesmunkások. A kiválogatás nem volt arányos. Legnagyobb hányadban (50%) a falu számára legkisebb csoportot képező intelligencia szerepelt, míg a dolgozó lakosság csak 10%-ban. Az adatok általános összességének a rekonstruálásakor e hányadokat különféle kiegészítő koefficiensek segítségével mérjük fel, és tesszük alkalmassá egyértelműen képviselni a valóságot.

Minden társadalmi-professzionális csoportból való ily alapos kiválogatás eredményeképpen eléggé reprezentatív adatok nyertünk. A kiválogatásnak a felmérés alapvető szempontjából való hibaaránya (pl. nemzeti szempontból) nem lépi túl az 1%-ot.

Az etnopszociológiai kutatás eszközkészletének egyik alapvető része a kérdőívek alkalmazása. A Tatár Köztársaságban lefolytatott kutatás során a szociológiai szektor a következő főbb kérdőíveket alkalmazta: alapvető részeiben maximálisan egységesített városi és vidéki használatra rendelt kérdőívek. A kérdőívek a megkérdezett életkörülményei, munkahelye, állása, műveltsége, lakáskörülményei, felől kívánt alapvető információval szolgálni. Eléggé részletesen rögzítették a kulturális szokásokat, az általános tájékozottság fokát illusztráló jegyeket; egy kérdéscsoport pedig a nemzetközi viszonyok mibenlétét kívánta megvilágítani. A vidéki kérdőívben (amelyet interjú-ankétnek neveztünk) a megkérdezett életútjának a szakaszai szerint csoportosítottuk a feltett kérdéseket. Ez lényegesen kényelmesebbé és természetesebbé tette az információszerzés technikájának alkalmazását. Végeredményként a megkérdezett objektív jellemzésének és nemzeti öntudatának a kapcsolatát szerettük volna meghatározni, hogy az internacionalista szellemben való nevelés egyes faktorainak a jelentékenységről képet alkothassunk. A kérdőív különleges figyelmet fordított a társadalmi-professzionális mozgékonyság jellemzésére, a megkérdezett foglalkozását és műveltségi szintjét nemcsak a kérdések feltevésének a pillanatában, hanem munkatevékenységének a kezdetén akarván rögzíteni; sőt a megkérdezett szüleit illetőleg is megkísérelt adatokat szerezni. Ki szerettük

volna mutatni a társadalmi mozgékonyság és a nemzeti hovatartozás, nyelvismeret stb. között lehetséges viszonyokat is.

A társadalmi-etnikai folyamatok vizsgálata során különleges jelentőséggel bír a külső környezet hatásának a figyelembevétele is. A Néprajzi Intézet szociológiai szektora — különleges jelentőséget tulajdonítva a környezettnek —, mint azt az eredmények bizonyítják, az ökológiai tényezők rögzítésének és parametrikus meghatározásának igen hatékony módszerét alkalmazta. A felmérés egységeként nemcsak egyes emberek, hanem lényegében a kutatások helyeként szereplő települések is számbavétettek. Minden költség esetében speciális dokumentumot készítettünk, amely a település lakosságát illető leglényegesebb információkat tartalmazta: a lakosság etnikai összetétele (főleg tatár, vegyes, főleg orosz); a lakosok száma (100 személy alatt, 101—200, 201—500 stb.); a várostól való távolság, az iskoláktól, klubhelyiségektől való távolság stb. A feldolgozás során e dokumentumok anyagait összesítettük, és azok a kérdőívek adataival közös lyukkártyára kerültek. Ily módon sikerült kideríteni a etnikai folyamatok ökológiától való függőségének a tényét; például az orosz nyelv tatár községekben és a tatár nyelv orosz községekben való elterjedtségét; a település méreteinek hatását annak kultúr szintjére stb. Az ökológiai és demográfiai jellemzésnek a hagyományos és modern kultúra kölcsönviszonyával, az emberek társadalmi-professzionális helyzetének jegyeivel és társadalmi mozgékonyságával való összehasonlítása végeredményben lehetővé teszi ítéletet alkotni arról, hogy milyen tényezők mily mértékben határozzák meg a nemzetiségek egymáshoz való viszonyát.

B R U K, SZ. I.

A VILÁG NÉPESSÉGÉNEK ATLASZA

(A DEMOGRÁFIAI ÉS NÉPRAJZI KARTOGRÁFIA MUNKÁJÁNAK FŐ KÉRDÉSEI)

1. Valamilyen fajta jelenségnek kartografálása — térképen való ábrázolása — a jelenség kutatásában elért eredmények kifejezésének legszemléletesebb módszere. Ez ugyanakkor új törvényszerűségek felismerésének is forrásául szolgálhat: a térképek a földrajzi tényezőket összekapcsolják a társadalmi, gazdasági és történelmi tényezőkkel, és lehetővé teszik a köztük levő korrelációs kapcsolatok felismerését. Előadásunkban a népesség kartografálásának néhány kérdésére térünk ki. A népesség komplex kartografálása során egy sereg határos tudományág adatait használjuk fel: a néprajzét, régészetét, nyelvtudományét, demográfiáét, társadalom-statisztikáét, földrajztudomá-

nyét stb. A népesség kartografálására ezen kívül igen jellemző a tömeges statisztikai anyagok széleskörű felhasználása. Még csak viszonylag kis méretarányú népességi térképet sem lehet összeállítani, ha előzetesen nem gyűjtjük össze az egyes lakott helyekre vagy kisebb adminisztratív egységekre vonatkozó részletes adatokat.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében a tudományos munkatervben igen jelentékeny helyet elfoglaló kartográfiai kutatások két irányban folynak: *a.* történeti-néprajzi irányban (történeti-néprajzi atlaszok összeállítása országunk nagyobb régióira vonatkozóan) és *b.* demográfiai-etnográfiai irányban (térképek és atlaszok készítése a lakosság mai nemzetiségi összetételéről, valamint a lakosság és a különböző demográfiai szűzsék megoszlásának a térképezése).

2. A történeti-néprajzi kartográfiai munkálatok országunkban közvetlenül a második világháború befejezése után megkezdődtek. Két nagy kollektíva alakult (az egyiket LEVIN, M. G. és POTAPOV, L. P. a másikat KUSNYER, P. I. vezette), s ezek megkezdték az anyaggyűjtést Szibéria őslakosú népeire és a Szovjetunió európai részén élő oroszokra vonatkozó történeti-néprajzi atlaszokhoz.

Szibéria atlasza nyolc évvel ezelőtt jelent meg. Áttekintést ad az etnogenetikai kérdések megoldásában annyira fontos kultúra-elemeiről, mint a lakóház, a viselet, a fejrevalók, az ornamentika, a rénszarvas használata a szállításban, a szánkutya-tenyésztés, a sámándobok. 1966-ban megjelent az *Oroszok* című történeti-néprajzi atlasz három fejezete a mezőgazdasági eszközökről, a lakóházról és a hagyományos népviseletről. Beindult a munka az ukrainai, belorussziai és moldvai, a balti, a kaukázusi, a közép-ázsiai kazahsztáni regionális történeti-néprajzi atlaszok összeállítására. A felsoroltak közül az első kettő az *Oroszok* című atlasz tervéhez hasonlóan készül. A kaukázusi atlasz, valamint a közép-ázsiai és kazahsztáni atlasz elsősorban a gazdálkodás: földművelés, öntözés, állattenyésztés jellemzését foglalja össze; ezekben az atlaszokban ezenkívül áttekintést kapunk a településekről és lakóházról, a viseletről és díszítményekről, a kézműiparokról stb.

A történeti-néprajzi atlaszok készítésekor rendszerint két cél van előttünk. Az egyik a hagyományos népi kultúra változatos elemeinek a rögzítése, a másik az összehordott anyagok összegezése és rendszerezése az etnogenezissel, az etnohistóriával és a népek közötti kölcsönös egymásra hatással kapcsolatos igen fontos kérdések megoldása érdekében. Mindezeknek a feladatoknak a megoldása érdekében az atlaszkészítés sajátos módszertanát dolgoztuk ki. Az atlaszokon mindenfajta jelenséget nem statikusan, hanem dinamikusan, történeti fejlődésében kell ábrázolni; ezért több kronológiai pont relációjában készülnek a térképek. A dinamikus jelenség-

ábrázolás a jelenségek mennyiségi jellemzésével egészül ki. A szintetikus térképeken a kultúra egyes elemei mellett a jelenségek típusait is feltárjuk. Kidolgozták az anyaggyűjtés módszerét, mind kartografálásának módját.¹

3. Ebben az előadásban fokozott figyelmet kívánunk szentelni a demográfiai-etnográfiai térképezési munka problémáinak.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetében több mint két évtizede folyik a munka a Föld különböző területeire vonatkozó néprajzi térképek összeállítására. 1951-ben megjelent a Szovjetunió népeinek iskolai térképe. Azóta, 1956-tól kezdődően, egymás után jelent meg a hindusztáni népek, Kína, a Mongol Népköztársaság és Korea népeinek, Elő-Ázsia népeinek, Indonézia, a Maláj-félsziget és a Fülöp-szigetek népeinek, Afrika népeinek és végül a világ népeinek összefoglaló térképe. Mindezek a térképek az Intézetben kidolgozott új módszerrel készültek, és pedig a nemzetiségi összetétel és a népsűrűség egyidejű ábrázolásának a módszerével. 1964-ben megjelent a több éves kutatások eredményeit összefoglaló munka — *A Világ népeinek atlasza*. Mindezeknek a munkáknak az elvégzése egy sor módszertani kérdés megoldását igényelte. Mindekelőtt ki kellett dolgozni az etnikus közösségek körülhatárolásának és osztályozásának az elveit, tökéletesíteni az etnikus területek körülhatárolásának és az etnikus határok megállapításának módszereit, kidolgozni az etnográfiai térképek készítésének a módszertanát, meghatározni a különféle anyagok és mutatók felhasználásának a lehetőségeit (beleértve a közvetett adatokat és a mutatókat is), kidolgozni az ábrázolási módokat stb.

Az etnikus térképek összeállításával kapcsolatos munka során a szomszédos problémakörökben is igen nagy anyag gyűlt össze, ami a világ népességét ilyen vagy amolyan aspektusból jellemzi. Az imént már említett kiadványban, *A Világ népeinek atlaszában* is több olyan térkép található, amely a népsűrűséget, a népességnek városokban koncentrálódását s a világ népességének a nyelvi és rassz-összetételét mutatja be.

4. Napjainkban a világban úgynevezett „demográfiai forradalom”, demográfiai robbanás megy végbe, ami a Föld népességének viharos növekedését jelenti. Több ok magyarázza ezt, mindenekelőtt a népesség természetes mozgásában (születések és halálozások) és nemi-nemzedéki struktúrájában, beállott éles eltolódások, amikre viszont számos etnikus tényező volt komoly hatással. A világban végbemenő folyamatok megértése érdekében igen fontos, hogy megadjuk a népesség komplex jellemzését. Evégett a Nép-

¹ A történeti-néprajzi kartográfiai munkálatok állásáról ld. a „Szovjetszkaja Etnográfija” utóbbi évfolyamainak számos cikkét.

rajzi Intézet etnikus statisztikai és kartográfiai laboratóriuma tervébe iktatta a Világ népességi atlaszában az összeállítását, tehát egy olyan összefoglaló munkának az elkészítését, amelyik a népesség minden oldalú jellemzését adja a népesség dinamikus mozgásában.

Meg kell jegyeznünk, hogy sem nálunk, sem határainkon túl nem történt még kísérlet arra, hogy elkészítsék a világ népességének ilyen komplex kartográfiai jellemzését.

Az elképzelések szerint ez az atlasz nagy, komplex, nagy formátumú térképmű, amely a népességre vonatkozó jelenségek és folyamatok széles körét van hivatva összefoglalni térképek, vázlatrajzok, sémák és diagrammák, valamint táblázatok és kísérőszöveg formájában. A többszínnyomású térképek összes száma eléri a kétszázat (nem számolva a résztérképeket). A szöveg részint a lényegre illeszkedően a térképeken ábrázolt jelenségeket és folyamatokat jellemzi, részint a térképek olvasását megkönnyítő magyarázatokkal szolgál.

Az Atlasz tartalma meglehetősen változatos lesz. Terveink szerint a bevezető részben egy sorozat történeti térkép kap helyet, amelyek illusztrálják, hogy az emberiség a maga történelmének egész folyamán hogyan hódítja meg fokozatosan az oikumeniát, a környező természetet. Nagy csoportot alkotnak azok a demográfia térképek, amelyek a népesség természetes mozgását, nemi és korcsoportbeli összetételét, valamint a migrációs folyamatokat ábrázolják. Az Atlasznak egy külön fejezete a népesség megoszlását (népsűrűség és városok), valamint a településformákat és -típusokat ábrázolja. Külön csoportot képeznek az etnikus térképek (a fogalom szélesebb értelmében: azaz a világ lakosságának nemzeti, nyelvi, faji és vallási összetételére vonatkozó térképek), amelyek a társadalmi és politikai élet számos fontos eseményének megértését és a napjainkban végbemenő etnikus és nemzeti folyamatok lényegének felismerését segítik elő. Az Atlasz utolsó fejezetét viszonylag kis számú térkép alkotja, amelyek a népesség társadalmi és gazdasági, kulturális és mediko-geográfiai jellemzését adják (az osztály- és szakmai összetételre, a lakosság foglalkoztatottságára, a munkaerő-tartalékok megoszlására, az írástudásra, a képzettségi szintre, az orvos-egészségügyi ellátottságra, a kulturális és kommunális szolgáltatásokra stb. vonatkozó térképek).

A *Világ népeinek atlaszával* szemben, ahol főleg egyetlen kartografálási módszert alkalmaztunk (az úgynevezett színes háttér módszert), itt, ennek az Atlasznak az esetében a jelenségek kartográfiai ábrázolásának a legváltozatosabb módszereit kívánjuk alkalmazni. A demográfiai és a társadalmi-kulturális térképek többségét a kartogram és a kartodiagram módszerével tervezzük készíteni, a többi térképet pedig a színes háttér mód-

szerrel és más módokon. A kartográfiai munka alapjának az országokat vesszük; az esetek egy részében a kartografálási munkához az országon belüli legátfogóbb adminisztratív egységeket használjuk fel (köztársaságok és adminisztratív területek a Szovjetunió, államok az USA és India vonatkozásában stb.).

Az Atlasz egyik legfontosabb feladata, hogy (a lehetőségek mértékében) minden jelenséget és folyamatot dinamikájában mutasson be. Néhány esetben a kartografált jelenséget hosszabb történelmi időszak vetületében mutatjuk be (több évtized, sőt több évszázad vetületében), más jelenségek esetében jóval rövidebb időszakot ábrázolunk. Az Atlasz összeállítói arra törek-szenek, hogy (természetesen megfelelő anyag megléte esetén) a kartografált jelenségeknek a következő korszakok szerinti állapotát mutassák be: 1900 (a század kezdete), 1913 (az első világháború előestéje), 1920 (a háborút követő időszak és a világ első szocialista államának a megalakulása), 1937 (a második világháború előestéje), 1950 (a háború utáni időszak és a szocia-lista tábor kialakulása) és végül néhány (3—5) olyan utóbbi esztendő, amelyekre vonatkozóan új adatok állnak rendelkezésre. Úgy tűnik, leginkább az 1920-as és a legutóbbi korszakra vonatkozó térképek készülnek. A tervek szerint maximális módon fel kell használni a világ legtöbb országában le-folytatott 1970-es népszámlálás adatait. Magától értetődik, hogy időben minél távolabbi a kartografált időszak, a térképek annál vázlatosabbak lesznek.

Fokozott figyelemmel állítjuk össze az úgynevezett szintetikus térképeket, amelyek több elemi térkép részeredményei összevetésének végeredménye lesznek. A szintetikus térképek új törvényszerűségek felfedését teszik lehetővé, olyanokét, amelyek eddig kívül maradtak a kutatók figyelmének körén, Nézetünk szerint perspektívát nyitók lesznek az összevont térképek, ame-lyek például bemutatják, hogyan függ a népesség természetes mozgása a népesség nemi és korcsoport-összetételétől, vagy azok az ennél egysze-rűbb térképek, amelyek pl. a fokozott születési arányszámot a korán kötött házasságok elterjedésével kapcsolják össze stb.

Az Atlasz lehetővé teszi, hogy elmélyültebben tanulmányozzuk azokat az okokat, amelyek az egyes társadalmi és gazdasági korszakokban a kü-lönböző népek körében befolyást gyakorolnak a születések számának inga-dozására. Emlékeztetünk arra, hogy ezek között az okok között igen fontos helyet foglalnak el az etnikus és az etno-pszichológiai tényezők.

5. Térjünk át most a leendő Atlasz egyes fejezeteinek az áttekintésére. Az Atlasz bevezető fejezete két részből áll majd. Az első részben olyan tér-képek kapnak helyet, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban az Atlasz tematikájával, de adnak némi általános tájékoztatást Földünkéről és be-

népesedésének történetéről: a világ politikai térképe (az 1900. évi és a legújabb állapot, sokkal kisebb méretarányú térképeken pedig egy sor közbülső dátum szerinti állapotot), fizikai-földrajzi térképek (domborzati térképek és tájföldrajzi zónák), valamint több olyan térképet, amelyek az oikumenia meghódítását ábrázolják. E térképek segítségével érthetőbbé válik néhány demográfiai és etnikus törvényszerűség.

A második rész a legkülönbözőbb olyan térképekből áll, amelyek a világ népességének a dinamikáját jellemzik. A kontinenseket lakó népesség létszámának a dinamikáját a legrégebbi korok vetületében egyszerű térkép-vázlatokon ábrázoljuk, a lakosság növekedését a középkorban lényegesen részletesebb kartogramok mutatják be. Különösen részletesen jellemezhető az európai országok és Észak-Amerika népességének a dinamikája; viszonylag részletes adatok állnak rendelkezésre néhány ázsiai ország (Kína, India) lakosságáról is a lélekszám dinamikájára vonatkozóan.

A lakosság lélekszámának a dinamikáját az egész világ, és valamennyi kontinens vonatkozásában kellő fokú bizonyossággal körülbelül a 14. század derekától, az egyes országok vonatkozásában pedig csupán a 20. század elejétől ábrázolhatjuk.

A bevezető rész végén kapnak helyet azok a térképek, amelyek a világ demográfiai kutatásának a mai fokát, az utolsó népszámlálások időpontját és azok teljességének a mértékét ábrázolják.

6. Az Atlasz első fejezete (Demográfia) a népesség természetes mozgását, nemek és nemzedékek szerinti összetételét és a migrációs folyamatokat mutatja be. Közismert, hogy a világ népességének gyors növekedését a népesség természetes mozgásának a szerkezetében a fejlődő országokban (ahol a világ egész lakosságának több mint két harmada él) bekövetkezett hirtelen változások váltották ki a második világháború befejezését követő időszakban. Éppen ezért a népesség természetes mozgása szerkezetének és ezt a szerkezetet meghatározó okoknak a sokoldalú kutatása igen nagy gyakorlati jelentőséggel bír és a demográfia tudományának majdhogynem központi feladata.

A népesség természetes mozgásának legfontosabb mutatói — a születések, a halálozások száma és a természetes népszaporulat. A születések és halálozások számának rendszerint az úgynevezett „durva” koefficienseit alkalmazzák, ami úgy adódik, hogy a születések (halálozások) évi összmennyiségét a lakosság átlagos lélekszámához viszonyítják. A születési mutató és a halálozási mutató közötti különbség adja a természetes népszaporulat koefficiensét, viszonyuk pedig az újratermelés általános koefficiensét. A térképek valamennyi vonatkozó mutató alapján 1900-tól kezdődően különböző évek vonatkozásában készülnek. A születések számát legpontosabban

azok a térképek fogják ábrázolni, amelyek a termékenység koefficiensét mutatják (ez a koefficiens a született gyermekek és a fertilitás korában levő nők átlagos számának az arányát adja), valamint a korcsoport szerinti koefficiensét és a házasságok termékenységének a koefficiensét mutatják. Az eltérő nagyságú születési arányok okainak feltárását segítik azok a térképek, amelyek a különböző korcsoportokhoz tartozó nők vonatkozásában a házasságban élők százalékat mutatják (igen tanulságos lesz annak kiderítése, mely népek között általánosan elterjedtek a korai házasságok). A halálozás részletes jellemzésére rendszerint a korcsoportonkénti halálozások koefficiensét alkalmazzák; ezek között különösen jelentős a gyermek-halandóság koefficiense, ami úgy adódik, hogy az egy éves kor előtt meghalt gyermekek számát az élve született gyermekek számához viszonyítjuk.

Az Atlasz térképein (mind az egész világ, mind az egyes kontinensek, országok, valamint az országok egyes leginkább érdeklődésre számot tartó részei vonatkozásában) ábrázolni kívánjuk azokat a fő változásokat, amelyek a vizsgált történelmi időszakban a népesség természetes mozgásának jellegében bekövetkeztek, bemutatni a természetes újratermelődés kialakult típusait, meg kívánjuk határozni a városi és a falusi lakosság természetes mozgásában mutatkozó különbségeket. Ha a természetes mozgást ábrázoló térképeket összehasonlítjuk a népesség összlétszámának dinamikáját ábrázoló térképekkel, akkor képet ad a migrációs folyamatoknak a lakosság alakulásában játszott szerepéről. Igen tanulságosak az első és a második világháború emberveszteségeit ábrázoló térképek.

A demográfiai tudomány egyik legfontosabb és mindeddig véglegesen nem tisztázott kérdése a születések és halálozások mértékét befolyásoló tényezők komplexusának a megállapítása. A halandóság a születések számánál sokkal nagyobb mértékben függ az adott ország társadalmi-gazdasági fejlődésének fokától, a lakosság jóléti szintjétől és az egészségügyi rendszer fejlettségétől. Ugyanakkor a dolgok leegyszerűsítése volna, ha teljes, egyenes összefüggést keresnénk a halandósági index és az utóbb említett mutatók között. Arról van szó, hogy a halandóság csökkenésével rendszerint megnövekszik a népességen belül az ama korosztályba tartozó embereknek az aránya, akiknek a körében a halandóság a legmagasabb, és pedig az igen magas kort megért embereknek az aránya; ennek eredményeképpen bizonyos idő múltán az ilyen országokban bizonyos mértékben újra meg kell növekednie a halandósági indexnek.

A születések számának indexét sokkal bonyolultabb okok határozzák meg és szoros összefüggés nem fedezhető fel a népesség jóléti szintjével: valamilyen konkrét társadalmi feltételektől függően a születések száma a jóléti szint emelkedésével együtt nőhet, vagy éppen megfordítva, csökkenhet.

Azt az irodalomban gyakran hangoztatott megállapítást, hogy a magas születési arányszám egy adott országban a lakosság növekvő jólétének eredménye, tények nem támasztják alá.

Az ellenkező tartalmú állítás (hogy ti. minél szegényebb a lakosság, annál nagyobb a születések száma) ugyancsak korlátozott számú tényanyag helytelen általánosításából fakad. Bizonyos kapcsolat áll fenn a születések száma és a népesség nemi és kor szerinti struktúrájának sajátosságai, az átlagos házasságkötési kor, a házastársak műveltségi szintje és néhány más, köztük etnikus és pszichológiai tényező között. A városokban a születések száma rendszerint alacsonyabb, mint faluhelyen. A születések számára észrevehető hatással van a vallás is. Az iszlám például a sokgyermekességet hirdeti, ezért a muzulmán országokban rendszerint magasabb a születések száma. Ugyanez jellemzi azokat az országokat is, ahol a katolicizmus van elterjedve, mert az elítéli a fogamzásgátló szerek használatát és a terhesség megszakítását és tiltja a válásokat. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat az állami intézkedéseket sem, amelyek a születések számának vagy ösztönzésére, vagy éppen megfordítva, korlátozására irányulnak.²

Ezek közül az indexek közül akár csak néhánynak is a kartografálása hozzájárul, hogy tisztázzuk e tényezők valóságos szerepét a népesség újratermelésének a folyamatában. Meglehet, hogy új összefüggéseket sikerül felfedezni, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét.

A népesség nemi és életkorbeli összetétele és etnikus hovatartozása között rendkívül bonyolult összefüggés van. A férfiak összes száma az egész világon némileg meghaladja a nők számát, ugyanakkor azonban a nemek megoszlásában földrészenként és országonként igen jelentős egyenlenségek mutatkoznak. Az általános tendencia a következő: a gazdaságilag fejlett országokban a férfiak magasabb halálozási arányával összefüggésben a nők nagyobb arányszámát látjuk; a gyengén fejlett országokban, ahol a nők különösen nehéz munkát végeznek és gyakran megalázott helyzetben vannak, a férfiak a népesség nagyobb arányát alkotják. Sok európai országban és a Szovjetunióban is erősen meghaladja a nők száma a férfiak számát, ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a két világháború során a férfilakosság nagy számban megcsappant. Ugyanakkor nem ritkák az olyan országok, amelyekben az életfeltételek megközelítően azonosak, a nemek aránya viszont igen eltérő. Így pl. Indiában, Pakisztánban és Ceylonban a nők a lakosságnak mindössze 48%-át, a szomszédos Afganisztánban, Iránban, Burmában, Thaiföldön, Vietnamban, Indonéziában körülbelül 50%-át alkotják. Ha pedig

² Ezeket a kérdéseket részletesen vizsgálja KOZLOV a közelmúltban megjelent *A népek lélekszámának dinamikája* (Moszkva 1969.) c. könyvében.

a trópusi, vagy Kelet-Afrika országait nézzük, ott a nők aránya még magasabb, mint a férfiaké. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a nemek százalékos aránya sok történelmi és etnikus tényezőtől függ s e tényezők felismerését hasonló térképek és kartogramok megléte könnyíti meg.

A népesség kor szerinti összetételének az elemzése során jelentékeny ingadozásokat figyelhetünk meg a fiatalok (15 éven aluliak) és az öregek (60 év felettiek) százalékarányában az egyes országokban. A fejlődő országok a maguk magas születési arányszámával, jelentékeny halandóságával és alacsony átlagos élethosszal kitűnnek a gyermek korosztályok igen magas százalékarányával (Ázsia, Afrika és Latin-Amerika sok országában a gyermekek száma mindössze 20–30%-kal marad el a termelő korosztályok lélekszáma mögött) és a legidősebb korosztályok igen alacsony (5–6%-os) részarányával. Az iparilag fejlett országokban a gyermekek száma több mint kétszer alacsonyabb a termelő korosztályok lélekszámánál. Ugyanezekben az országokban az öregek száma kétszer annyi, mint a fejlődő országokban.

A tervek szerint az Atlaszban térképek és kartogramok sorozata mutatja meg a népesség egészének nemi összetételét, valamint korcsoportokra bontva a nemi összetételét, külön a városi és külön a falusi lakosság vonatkozásában is. Kartogramok készülnek a kor szerinti összetételről, valamint a különböző korosztályokhoz tartozó népesség százalékos megoszlásáról (1 éven aluliak, gyermekek, termelő korosztályhoz tartozó személyek, öregek stb.). Speciális térképek mutatják be az egyes országok lakosságának átlagos életkorát, az újszülöttek várható élettartamát és a matuzsálemi korúak (azaz a 90 vagy 100 évnél idősebb emberek) arányát a lakosságban, a házasságra lépő férfiak és nők átlagos életkorát és a családok átlagos méretét.

A migrációs folyamatok jelentős szerepet játszottak a világ egyes részeinek a benépesítésében és lakosságuk kialakulásában. Igen lényeges hatással vannak a lakosság lélekszámának dinamikájára is a világ egyes országaiban. A migráció hatása némelyik országban a lakosság dinamikájára bizonyos időszakokban még nagyobb is lehet, mint a lakosság természetes mozgásának hatása. A migráció demográfiai következményeit nem csupán a migrációban részt vevők száma váltja ki, hanem nemek szerinti és kor szerinti struktúrájuk sajátosságai is; az áttelepülők között a fiatal és középkorú emberek, valamint a férfiak túlsúlya.

Nehéz túlértékelni a migrációk hatását az etnikus folyamatokra. Az emberiség fejlődésének egész hosszú történelme során, kezdve az ősközösségi társadalomtól napjainkig, a különböző etnikus csoportokhoz tartozó lakosság szüntelen keveredését figyelhetjük meg. Bármelyik mai nemzet vagy nemzetiség nagyon különböző etnikus elemekből alakult ki s ezen elemek kölcsönhatásának a jellege nagy mértékben függött a nyelv, a vallás, a hagyó-

mányok közelségétől, a megtelepedés sajátosságaitól, a gazdasági fejlődés színvonalától és számos más körülménytől.

A világ etnikus térképére nagyarányú befolyást gyakoroltak az olyan nagyméretű migrációk, mint a „nagy népvándorlás” Európában (i. e. 4—7. sz.); az arabok betörése (7—8. sz.), akik nyugaton elérték Afrika atlanti partvidékét, keleten pedig az Indus folyót; a török-mongol törzsek expanziója (13—17. sz.), akik Ázsia és Délkelet-Európa jelentékeny részét meghódították. Végül a nagy földrajzi felfedezések kora (a 15. sz. vége — 17. sz.) kezdetét jelentette a kontinensek közötti, főleg Európából a világ más részeibe irányuló, migrációk széles körű kibontakozásának. A 20. században sem csökken a migráció tempója, bár maga a migráció némileg más aspektust ölt — jelentékeny mértékben megnő a gazdaságin kívüli okokból eredő migráció (a második világháborúval kapcsolatos nagymértékű lakosság-vándorlás; több mint 16 millió embernek vallási okokból való áttelepülése, amit Brit-Indiának két független államra, Indiára és Pakisztánra való felosztása váltott ki; a zsidóknak Palesztinába való beözönlésével és az araboknak onnan való elmenekülésével kapcsolatos migrációk stb.).

A „migrációs folyamatok” témából az antiquitástól a 19. sz. elejéig lezajlott legfontosabb migrációk világméretű és regionális térképsorozatot tervezünk elkészíteni; ezeket egészítik ki a világméreteken legnagyobb migrációk és a legfontosabb 19—20 századi belső migrációk kartodiagramjai; a két világháború közötti és a második világháborút követő államközi migrációk kartodiagramjai; olyan világvetületű kartogramok, amelyek mutatják a migrációk szerepét az országok népességének a növekedésében vagy csökkenésében a 19. és a 20. században. Térképek készülnek, amelyek a Szovjetunió és az Egyesült Államok területének benépesülését ábrázolják; amelyek az első világháború előtti időszakra vonatkozóan az oroszországi évszaki migrációkat és munkásvándorlást ábrázolják; amely az India és Pakisztán közötti migrációt mutatja be Brit-India felosztásának időpontjában; végül amelyek a szűzföldek benépesedését ábrázolják. Az Atlaszban helyet kapnak a speciális migrációs formák is (a faluból városba irányuló az évszaki migrációk, a munkaerő időszakos bevándorlása, stb.).

7. Az Atlasz második fejezete („népességföldrajz”) ugyancsak két részből áll majd: az első részben a népesség megoszlása (népsűrűség és városok) kap helyet, a második rész a településformákat és -típusokat jellemzi.

A népesség a földgömbön nagyon egyenetlenül oszlik meg. Egyes országokban (Hollandia, Belgium) az átlagos népsűrűség eléri négyzetkilométerenként a 300—400 embert; másutt (Ausztrália, a Mongol Népköztársaság, Csad) egy emberre, vagy még annál is kevesebbre csökken. Az egész szárazföldnek körülbelül 10%-át (a sivatagok, a sarkvidéki, a magas hegyvidéki

területek) még egyáltalán nem hódította meg az ember; ugyanakkor vannak igen nagy kiterjedésű, sűrűn lakott, intenzív öntözéses földműveléssel művelt területek (a nagy folyamok völgyei Dél- és Közép-Kínában, a Mekong és a Vörös-folyó völgye, a Ganges és az Alsó-Brahmaputra medencéje, Jáva szigete, a Nílus deltavidéke), ahol a mezőgazdasági lakosság népsűrűsége eléri a négyzetkilométerenkénti 1000—1500 embert. A világ legjobban benépesült körzeteiben, ami az egész szárazföldnek 5%-át alkotja, lakik az egész emberiségnek fele. A népsűrűség sok tényezőtől függ: természeti feltételektől a termelőerők fejlettségi szintjétől, a gazdálkodás típusától, az adott terület betelepülésének a történelmi feltételeitől, a népességnek természetes szaporodása és migrációk kiváltotta növekedésének sajátosságaitól. Hangsúlyozni kell, hogy mindezek a tényezők szorosan összefüggnek egymással, a természeti feltételek pedig mindig közvetve, e feltételeknek a történetileg kialakult gazdálkodási típussal fennálló kapcsolata révén hatnak a betelepülésre, benépesedésre.

A népesség megoszlását sok vonatkozásban meghatározza a városok földrajza, a városokban napjainkban már a világ népességének több mint egyharmada koncentrálódik (kivételt képez Ázsia a Szovjetunió határain túl, és Afrika, ahol a lakosságnak mintegy 20%-a él városokban, az összes többi régióban a városi lakosok részaránya jelentősen meghaladja az 50%-ot). Annak ellenére, hogy a világ népessége igen gyors ütemben növekszik, a falusi lakosság népsűrűsége igen sok országban nem nő, mivel az egész szaporulatot a városok nyelik el. Az egyre gyorsuló urbanizáció igen nagy hatással van a demográfiai és az etnikus folyamatok alakulására. Nevezetesen a városokban rendszerint csökken a születések száma és a természetes népszaporulat s ennek kapcsán megváltozik az életkor szerinti összetétel (csökken a gyermekek aránya az egész lakossághoz viszonyítva). A városok jelentős részben az immigráció (elsősorban a férfiak bevándorlása) révén növekednek s fokozatosan megváltozik bennük a nemek egymáshoz viszonyított aránya. Indiában például az 1961. évi népszámlálás adatai szerint 1000 férfira 941 nő jutott, a városokban viszont 1000 férfira csak 845 nő (a nagyvárosokban még kevesebb — Calcuttában, 612, Bombayban 663, Delhiben 777); hasonló tendencia, ha nem is ilyen élesen, más országokban is megfigyelhető.

Már LENIN hangsúlyozta, hogy a városok a lakosság lehető legtarkább nemzetiségi összetételével tűnnek ki.³ Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy nem csak a közel fekvő falusi környezetből áramlik a lakosság váro-

³ LENIN: összegyűjtött művei, 24. k. 149.

sokba, hanem az ország távolabbi vidékeiről is, amelyek etnikus vonatkozásban sok esetben elütnek a város közvetlen környékétől. Az immigrációs országokban a bevándorlók túlnyomó többsége szintén a városokban telepszik meg. A városközpontokban mindez meggyorsítja az etnikus keveredés folyamatait, különösen akkor ha figyelembe vesszük a városi lakosság szorosabb érintkezését egymással, valamint a nagyobb társadalmi mobilitását.

E témával kapcsolatban terveink komplex térképek készülnek a népesség megoszlásáról, mégpedig különböző korszakok vetületében. Ezeken a térképeken a városokat méretarányos térképjelekkel fogjuk jelölni. Ezek a térképek megmutatják a falusi lakosság népsűrűségét is (ide számítva a kisvárosok és települések lakosságát is) s ennek ábrázolására a színes háttér módszert alkalmazzuk.⁴ A kartogramok különböző korszakok vetületében tükrözik az urbanizáció szintjét, a falusi és városi lakosság egymáshoz viszonyított arányát, a városi lakosság és külön egyes nagyobb városok népességének növekedési ütemét, valamint a különböző nagyságú városok lakosságának százalékarányát. Tekintettel arra, hogy a világ egyes országaiban különböző kritériumai vannak annak, mit tekintenek városnak, speciális térkép készül a városi jellegű települések meghatározásának problematikájáról.

A benépesedés formái és típusai a legszorosabb mértékben összefüggnek a népesség megoszlásával, valamint annak társadalmi-gazdasági és kulturális sajátosságaival (amennyiben a benépesedés formáit és típusait végeredményben a termelés és az emberek termelési és mindennapi életformája határozza meg). A népek letelepedése (terület-benépesítésük) ugyanakkor igen lényeges hatást gyakorol az etnikus folyamatok intenzitására is. Maga a „letelepedés” fogalma igen nagy befogadóképességű fogalom és a legváltozatosabb tartalmakat foglalhatja magában. Ezek közül terveink szerint Atlaszunkban beérjük egynéhánynak az ábrázolásával. Így az Atlaszban helyet kap a települések tipológiai problémája (a lakosság nagyságának, az alaprajz, vonásainak, a gazdálkodás irányának megfelelően), a letelepedés kérdései a különböző földrajzi zónákban, a nomadizálás, valamint a szuburbanizáció és a városok agglomerációjának a kérdései. De ennek a témának még ilyen viszonylag szűk tartalmi értelmezése esetén is lehetőség nyílik korábban észre nem vett törvényszerűségek egész sorának a feltárására (a letelepedés típusait és formáit korábban szinte egyáltalán nem ábrázolták térképeken).

⁴ A népsűrűség és a városok világ térképe az 1960-as évek derekának a vetületében, amit a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetének Etnikai-statisztikai és Kartográfiai Laboratóriuma és a Geodéziai és Kartográfiai Intézet munkacsoportja (NRKCS GUGK) állított össze, az 1970-es év elején jelenik meg. Anyagai felhasználására kerülnek az Atlasz térképeinek elkészítésénél.

Kísérletet teszünk, hogy olyan térképeket is készítsünk, amelyek a lakott helyeknek a lakosság-nagyságát (= zsúfoltságot), alaprajzi sajátosságok szerinti osztályozását ábrázolják és megmutatják a településformákat különböző tájféldrajzi zónákban. Térképek készülnek arról is, hogyan oszlik meg a lakosság magassági zónánként; térképek készülnek a falusi lakosság gazdálkodási típusairól; a nomádokról (bemutatva letelepedésük folyamatát kartogramok készülnek a világ városai növekedésének a dinamikájáról; világvetületű térképek a városok alaprajzáról és beépítéséről; a szuburbanizációs folyamatokról; a világ nagyfokúan urbanizálódott körzeteinek be-településéről; alaprajzok a világ legnagyobb városairól és azok közvetlen környékéről.

7. Az Atlasz harmadik fejezetét, amely a világ népességének etnikus, nyelvi, vallási és embertani összetételét mutatja be, bizonyos fenntartásokkal etnográfiai fejezetnek is nevezhetjük.

Mint fentebb már említettem, a föld népességének etnikus összetételét nagy részletességgel ábrázolták már az utóbbi években megjelent térképek és atlaszok; az általunk most bemutatott atlaszban az etnikus összetétel ábrázolása csupán egyik aspektusa lehet a népesség komplex jellemzésének. Teljesen világos, hogy a témáról szóló térképek száma nem lehet ugyanolyan nagy, mint a speciálisan készült A világ népei atlaszban, s az ábrázolási módszereknek pedig jól be kell illeszkedniök a tervbevett munka általános szerkezetébe. Ez azt jelenti, hogy az új Atlaszban a színes háttér módszer alapján összeállított etnikus térképeken kívül különféle kartogramoknak és kartodiagramoknak és nagyszámú résztérképnek is helyt kell kapniok, amelyek módot adnak, hogy az etnográfiai tematikát a többi fejezet tematikájával összekapcsoljuk.

Térképeket tervezünk az egész világ népeiről, a Szovjetuniót lakó népekről és az egyes világrészek népeiről (Ázsiát előreláthatóan több régióra kell bontani). A vegyes etnikus összetételű lakosság által lakott területeket váltakozó dőlt sávozással fogjuk ábrázolni s a sávok vastagsága egyik vagy másik nép részarányát mutatja az össznépességben. Sajátos módon emeljük ki a ritkán lakott területeket. A népek genetikus rokonságát speciálisan összeválogatott színskálával ábrázoljuk. Ugyanazokról a régiókról kartogramokat is szándékozunk készíteni, amelyek bemutatják az adott országot lakó legnagyobb nép részarányát a teljes lakosságban; ugyanezen a kartogramokon diagramma-jelekkel ábrázoljuk valamennyi ország százalékokban kifejezett etnikus összetételét. Külön térképeken mutatjuk be azokat a népeket, amelyek a világ számos országában szerte megtelepedtek, mint az oroszok, ukránok, lengyelek, angolok, németek, franciák, olaszok, görögök, az indiai népek, a kínaiak, japánok, örmények, arabok, cigányok stb.

Olyan térképeket is készítünk, amelyek a világ 1 milliónál több lakost számoló városainak etnikus összetételét ábrázolják.

Az etnikus térképekhez igen szorosan kapcsolódnak a nyelvi összetételt ábrázoló térképek. Meg kell jegyeznünk, hogy egészen napjainkig a nyelvek térképi ábrázolása során főleg azok genetikai rokonságát vették figyelembe (ami rendkívül fontos a népek osztályozásához) és szinte teljesen figyelmen kívül hagytak egyéb olyan vonásokat, amelyek a világon beszélt nyelveket jellemzik. Az új Atlaszban a következő nyelvészeti térképeket tervezzük közreadni: a nyelvcsaládok, nyelvi ágak és nyelvcsoporthoz tartozók térképe; a nyelvek morfológiai jegy szerinti osztályozásának térképe; a világon ismert államnyelvek és hivatalos nyelvek térképe; a bilingvizmus — kétnyelvűség — térképe; a nyelvek írásbeliséggel való ellátottságának térképe. Táblázatokat is közlünk az írások grafikai rendszeréről.

Egy-egy, nép vagy a népen belül egy-egy csoport teljes etnográfiai jellemzéséhez ismerni kell annak vallási hovatartozását is. A vallás fontos szerepet játszott és játszik még most is a világ sok országának életében. Az esetek egész sorában észrevehető hatással van az etnikus folyamatok menetére (meggyorsítják azokat, ha etnikus kölcsönhatásban vannak egymással az azonos vallást követő népek, vagy éppen megfordítva, meglassítják azokat, ha különböző vallásúak az egymással kontaktusban lévő népek). Számos demográfiai index (korai házasságok, születések számának szintje), a migrációs folyamatok néhány formája s még a letelepedés jellege is (külön városnegyedek, amelyek vallási ismérvek alapján alakulnak ki) közvetlenül vagy közvetve függ a vallási hovatartozástól.

Tervezzük, hogy vallás-térképeket készítünk (feltüntetve a fő irányzatokat és értelmezéseket) az egész világ és az egyes világrészek vetületében, kartodiagramokat az egyes országok lakosságának vallási összetételéről, valamint kartogramokat a világvallások — katolicizmus, protestantizmus, pravoszláv egyház, iszlám, judaizmus, buddhizmus — elterjedtségéről.

Az embertan olyan kérdések széles körével foglalkozik, amelyek az ember fizikai felépítésének változataival és fejlődésével kapcsolatosak. Az embertan igen fontos fejezete az emberi rasszokról szóló tanítás. Eddig az ideig a különböző embertani és néprajzi munkákban főleg rassztípusok térképei és letelepedési útjaik kezdetleges sémái jelentek meg. A népek többségének esetében a legfontosabb embertani indexekre vonatkozó tömeges adatok hiánya nagymértékben korlátozta az embertani kartográfia elterjedési lehetőségeit. E téren bizonyos perspektívák csupán a legutóbbi időben nyíltak, az embertan legkülönbözőbb ágainak a nagy értékű eredményei kapcsán. Azt tervezzük, hogy az Atlaszban közöljük azoknak az embertani indexek-

nek a térképét, amelyek az etnikai embertani vagy az etnogenetikai kérdések szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot.

Ennek a fejezetnek a legfontosabb térképei az Atlaszban: a fő embertani típusok mai elterjedtsége; a rasszképződés fészkei és az emberi rasszok letelepedésének feltehető útvonalai; a testhosszúság változatainak a földrajza a századforduló idején és napjainkban; a testsúly, a vállszélesség, a mellbőség stb. változatainak a földrajza (a fentebb jelzett időpontokban); az arcmeretek változatainak földrajza; az arcprofil (vízszintes és függőleges) változatainak, a hajszínnak, szem- és bőrszínnak, a szakállméretnek a földrajza; a vércsoportok földrajza (a gén-frekvencia megoszlása).

8. Az Atlasz utolsó fejezetének már maga a címe is *A népesség társadalmi-gazdasági, kulturális és egészség-földrajzi jellemzése* — utal e fejezet összefoglaló jellegére. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ezek a témák vajmi keveset nyújthatnak a népesség etno-demográfiai jellemzésében. Ez azonban nem egészen így van és az Atlasz ezen fejezetének az a rendeltetése, hogy megmutassa a népesség bonyolult és sok aspektusú jellegét, a demográfiai, társadalmi, gazdasági és etnikus kapcsolatok sokrétűségét. Ennek során rendkívül fontos a térképek gondos kiválogatása s közülük csak azoknak a közlése, amelyek valamennyi többi fejezet tekintetében „működni” képesek. Bármilyen térképnek az Atlaszba illesztését logikailag kell igazolni.⁵

Az utolsó fejezet térképállományának a meghatározásával még csupán a leginkább készületi fázisban van. Terveink szerint az Atlaszban közlünk olyan kartogramokat, amelyek megmutatják a gazdaságilag aktív népesség arányát a teljes népességben, a gazdaságilag aktív népesség foglalkoztatottsági struktúráját az egyes iparágakban, valamint a mezőgazdaságban, az erdőgazdaságban, halászatban, kereskedelemben, a szolgáltató iparágakban és azokban a tevékenységi körökben, amelyek nem járnak anyagi javak termelésével; közlünk olyan kartogramokat, amelyek a népesség írni olvasni tudását, műveltségi-képzettségi szintjét, valamint a lakosságnak különböző típusú oktatási intézményekkel való ellátottságát ábrázolják; térképeket és kartogramokat arról, mennyire ellátott a lakosság egészségügyi intézményekkel; térképeken mutatjuk be a betegségek természeti s más fészkeinek a gócait; a társadalmi okokból eredő betegségeket; világvetületű és regionális térképeket közlünk, amelyek az életforma néhány vonását jellemzik (a népesség mozgékonyágát, a táplálék-mennyiség földrajzát, egyes sportágak elterjedtségét stb.).

⁵ Nincs kizárva az a lehetőség, hogy az Atlaszba bekerülnek olyan térképek is, amelyek közvetlenül nem tartoznak a fő témához — a népesség komplex etno-demográfiai jellemzéséhez —, de az olvasók széles körének érdeklődésére tartanak számot (pl. a nemzetközi és belső turizmus központjainak térképe, a nemzetközi vásárokat térképei, vagy a „szent helyek” és a zarándokutak térképei).

Az előbbiekben jellemeztük ennek a komplex, *A Világ népességének Atlasza* c. mű fő feladatait; az Atlasz az elkövetkező néhány évben kívánjuk összeállítani. Felsoroltuk azokat a témákat és térkép-csoportokat is, amiket ehhez az atlaszhoz kidolgozunk. Már e témákkal való felületes, futó megismerkedés alapján is világossá válik, hogy a térképek lehető leggondosabb kiválogatása szükséges: túlságosan nagy azoknak a térképeknek, kartogramoknak, kartodiagramoknak, táblázatoknak és egyéb anyagnak a száma, amiket ebbe az Atlaszba be lehetne illeszteni.

A válogatás két vonalon halad majd. Annak érdekében, hogy térképet vagy kartogramot állíthassunk össze valamilyen jelenségről vagy tárgyról, szükséges, hogy a világ valamennyi országából (vagy legalábbis azok többségéből) adatokkal rendelkezünk. Sajnos, a világ egyes országainak demográfiai és etnikai kutatatottsága az utóbbi években elért jelentékeny eredmények ellenére még sok kívánni valót hagy (napjainkig Afganisztánban, Etiópiában, egyes arab országokban és néhány más országban még sohasem volt általános népszámlálás). Még bonyolultabb a helyzet a dinamikai jelenségek térképes ábrázolásának a terén, hiszen a 20. század elejére csak Európa és Észak-Amerika országainak a többségéről állnak rendelkezésünkre megbízható adatok. Így azután a térképek egy részét éppen a szükséges adatok hiányában lehetetlen összeállítani. Azonkívül kimaradnak azok a térképek is, amelyek nem illenek szervesen az Atlasz fő kérdéskörébe.

Az összeállítókra váró nehézségek nem csak az anyag hiányával függenek össze. Mindeddig pusztán az Atlasz egyetlen — etnikus — fejezete alapján állnak rendelkezésre térképkészítési tapasztalatok és folytak megfelelő metodológiai és metodikai munkálatok. Valamennyi többi fejezettel kapcsolatban még nagy előkészítő munka áll előttünk. Sok, köztük elméleti kérdés vár még megoldásra.

A FOLKLÓR SPECIFIKUMA AZ INFORMÁCIÓS ELMÉLET FÉNYÉBEN

1.

Az utóbbi években a szovjet folklorisztikában igen sokat tettek, hogy megvilágítsák a folklór természetét, egyes folklór-műfajok sajátosságát, a folklór és az irodalom kölcsönviszonyának sajátosságait történelmi együttlétezésük különböző korszakaiban. Tucatjával jelentek meg a tanulmányok és könyvek,¹ s ebben a problémakörben nem egy alkalommal lobbantak fel élénk viták mind a sajtóban, mind a folkloristák sokféle konferenciáin. Mindenkinél élénken élnék az emlékezetében különösen az 50-es évek vitái, amelyeknek során a folklorisztika alapvető elméleti és terminológiai problémái alkották a vita tárgyát.

Valószínű, hogy a jövő tudománytörténészei, ha átolvassák azoknak az éveknek a folyóiratait, vagy belelapoznak a tanácskozások jegyzőkönyveibe, igencsak elámulnak a nagyszámban tarkálló szemponton, megközelítési módon és az oly szenvedélyesen vitatott problémák elemi voltán. Mi a folklór, miben vannak fő tulajdonságai, és miben különbözik az irodalomtól? A hasonló kérdéseket, úgy tűnik, már rég meg kellett volna oldania a tudománynak, a fennállása óta eltelt több mint száz esztendő alatt. Miért merültek hát fel ezek a kérdések?

Már volt alkalmunk írni arról, hogy az 50-es évek vitái és az 50-es, 60-as évek elméleti munkái azoknak a mélyreható változásoknak voltak a ki-fejezői, amelyek hazánkban a kulturális forradalom eredményeképpen mentek végbe s amelyek a tömeges írástudatlanság felszámolását eredményezték, embermilliókat tettek a, nevezzük így feltételeesen, könyvkultúra értékeinek a részeseivé.² Megváltozott a folklór szerepe a nép életében, megváltoztak a népművészet formái a népi hétköznapiakban, s a folklór és irodalom közötti korábban szilárd határok elmozdultak és elmosódtak. Egyre több átmeneti, hibrid, fél-irodalmi, fél-folklór forma bukkant fel, amelyek rendre ellentmondtak a pontos elméleti osztályozásoknak. Nem lehet tehát azon csodálkozni, hogy ebben a szituációban a folklorisztikának újra — tégláról téglára — ellenőriznie kellett a maga elméleti alapjainak a megbízhatóságát.

Az utóbbi két évtizedben a folklór vonatkozásában javasolt elméleti meghatározások bő változatosságát minden egyéb mellett az is magyarázza,

¹ Még kell említenem GUSZEV, V. E., 1967 könyvét.

² CSISZTOV, K. V., 1962, 1967a, 11—24.

hogy a múltban a folklór a szóbeli művészet igen tág, polifunkcionális területe volt, amit körülhatárolni és meghatározni csak a sajátságok és tulajdonságok (szóbeliség, kollektivitás, személytelenség, változatok megléte stb.) egész komplexusának a figyelembevételével lehetséges. Ugyanakkor ezek a sajátságok és tulajdonságok a különböző történelmi korokban különböző viszonyban állnak egymással, arányuk különböző és korántsem azonos az értelmük és jelentésük. A folklórt lehet vizsgálni, és egyes kutatók (vizsgálták is) sajátos aspektusokból — az alkotó és hordozó közeg szempontjából, az alkotás típusa, a folklórban kifejezésre jutó ideológia és annak formája, a szüzetika, a stílus, a műfaji sajátosságok stb. szempontjából. Az egyes népek folklórában megmutatkozó fejlődési sajátosságok, ha egyik vagy másik kutató éppen ezzel a néppel foglalkozott, vagy valamilyen csoport, esetleg valamilyen történelmi korszak iránti érdeklődés gyakran vezetett a folklór valamilyen egyik tulajdonságának fő és meghatározó tulajdonság gyanánt való kiemeléséhez.

Jellemző, hogy a folklórt sajátosságainak megmagyarázása érdekében sok szerző az irodalommal hasonlította össze. (Ezt nemrég helyesen jegyezte meg GUSZEV *A folklór esztétikája* c. könyvében.) Ennek során vagy az irodalom és a folklór közös vonásait hangsúlyozták, vagy pedig éppen azokat emelték ki, amelyek megkülönböztetik a folklórt az irodalomtól. GUSZEV arra a következtetésre jut, hogy a hasonló jellegű összehasonlítások általában kilátástalanok, mivel a folklór nem egyszerűen szóbeli művészet, hanem szinkretikus jellegű művészet.³ Az utóbbi vitathatatlan, de ha egyes műfajokat veszünk közelebből szemügyre, lépten-nyomon a szóbeli, zenei, mimikai stb. elemek különböző összekapcsolásába botlunk. Még ha a „folklór” kifejezést igen tágan értelmezzük is s bele vesszük a hangszeres népzene (GUSZEV-nél „szövegtelen zene”) és a néptáncot is, a szóbeliséggel összefüggő folklórműfajok még ebben az esetben is meglehetősen élességgel válnak ki. S mi a következőkben éppen ezekre kívánjuk összpontosítani figyelmünket. Szemben azonban az (GUSZEV terminológiájával élve) „irodalomtörténeti megközelítéssel”, a további boncolgatások során igyekszünk figyelembe venni azt a kétségbenvonhatatlan tényt, hogy a folklórban a szó úgynevezett „szövegen kívüli elemek” (intonáció, melódia, gesztus, mimika, tánc stb.) elmaradhatatlan társaságában jelenik meg.

Az 50–60-as évek vitáiból kiderült, hogy a mai anyag nem húzható rá a 18–19. századi orosz folklórkutatás során alaposan kidolgozott kritériumok kaptafájára. Úgy látszik, ezek a kritériumok a folklórnak nem örök, egyszer s mindenkorra adott jegyei az irodalomtól való megkülönböztetés-

³ GUSZEV, V. E., 1967, 86–87.

ben, hanem egy teljesen konkrét társadalmi és kultúrtörténeti szituációt tükröznek: az új orosz irodalomnak és a későfeudális korszak folklórjának egymáshoz való viszonyát.

A folklór és irodalom adott korszakra konstataált megkülönböztető jegyei cseppenként, fokozatosan alakultak ki és az irodalom keletkezésének korszakában nagyrészt még nem léteztek. Ezt állítva mi igyekszünk leküzdeni azt a kialakult hagyományt, amely a folklór-irodalmi különbségekben a folklórnak az irodalomtól való különbségét látja. Ez az elemzési mód pszichológiailag megalapozott (a kutatók gyermekkoruk óta megszokták, hogy orientációjukban az alkotás irodalmi típusát tekintsék normának), de nincs megalapozva történetileg, mivel a folklór jóval az irodalom előtt keletkezett, és formálódása folyamán éppen az irodalom vált ki a folklórból s gyűjtötte össze fokozatosan a maga megkülönböztető jegyeit. A világ legrégebbi irodalmi is (mint pl. a sumér, vagy az ó-egyiptomi) alig több mint 4000 évvel ezelőtt alakultak ki, ugyanakkor, amikor a folklór genetikailag az emberi beszéd kialakulásának a koráig megy vissza, azaz 100 000—13 000 évvel ezelőtt keletkezett. A keleti szlávok körében ugyanilyen korú folklór-hagyomány mellett (ami gyökereivel a proto- és prae-szláv etnikai közegbe nyúlik le) az irodalom sokkal szerényebb korú, mindössze körülbelül 1000 éves. Közismert, hogy a világ sok népénél az irodalom kialakulásának a folyamata a szemünk előtt megy végbe vagy még emlékszünk erre a folyamatra. Így pl. 1917 előtt a Szovjetunióban élő népek közül több mint 50 még nem rendelkezett írásbeliséggel, sokuknak egészen fiatal irodalma volt (a balti népek, Belorusszia, Kazahsztán stb. népei). Az utóbbi évtizedben megkezdődött Ázsiában és Afrikában több nép irodalmának kialakulási folyamata. Mindezeket a körülményeket szem előtt tartva úgy gondoljuk, hogy a folklórnak az irodalommal szembeni különbségeire épített hagyományos elméletet át kell alakítani az irodalomnak a folklórral szembeni különbségeire épített elméletté.

A folklór és az irodalom különbségeinek az elemzése, miként már említettük, rendszerint szembeállítások (oppozíciók) sorozatára épül. A legfontosabbakat soroljuk fel közülük:

folklór	irodalom
	a. társadalmi determináció
népi közeg	más társadalmi rétegek
	b. ideológiai különbségek
népi ideológia	nem népi ideológia
	c. stilisztikai különbségek
néphagyomány	irodalmi hagyomány

dominál a hagyomány	d. hagyomány és újítás viszonya dominálnak az újítások
kollektív	e. az alkotás természete individuális
öntudatlan, ösztönös	elméleti tudatosításra törekvő
személytelen alkotás	f. a szerzőről alkotott képzetek személyes alkotás
variálódás	g. A szöveg létezési formája stabilitás

Könnyű megmutatni, hogy ezeknek a szembeállításoknak a többsége nem csak napjaink, hanem az irodalom létezésének az első századai vonatkozásában sem sok erővel bírt. Nincs lehetőségünk arra, hogy az adott tanulmány keretei között kifejtsük elképzelésünket; ezért csak futólag érintjük ezt a kérdést.

Általában úgy tudjuk, hogy a folklór-formák hosszú időn át (Oroszországban egészen a 17. századig, a 18. század elejéig) nemcsak a néptömegeket szolgálták, hanem jelentős mértékben más társadalmi rétegeket is, olyanokat, amelyek ugyanakkor (kisebb vagy nagyobb mértékben) már ismerték az írást és az irodalmat. E tény megállapítása természetesen nem teszi feleslegessé azt a kérdést, hogy mi a néptömegek szerepe a nemzeti folklór-hagyományok létrehozásában és megőrzésében. Hiszen éppen ezek a néptömegek (bár ugyanakkor meghatározott ideig nem egyedül ők) alkották a nemzeti folklór aranyalapját jelentő dalok, mesék, epikus és történeti balladák fő tömegét és éppen ők — a néptömegek ezeknek a kincseknek elsőrendűen az őrizői a késői feudális és korai kapitalista korokban.

Továbbá: az ideológiai különbségek kétségen kívül állnak, de azok azzal együtt különböző mértékben jellemezték a folklór és az irodalom egyes rétegeit (műfajait, művek csoportjait). Bojár körökben — természetesen — nem énekeltek Sztjepán Rázinról, nem mesélgettek antiklerikális meséket vagy anekdotákat. Sőt, ami még több, a bojárság és a papság üldözte bizonyos dalok, mesék, legendák stb. előadását.⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. a *Morozko* (Fagykirály) meséjét vagy a lakodalmi dalt ideológiai tekintetben szembe lehetne állítani bármelyik 17. századi irodalmi alkotással. Az egyes folklór-alkotások, vagy azok egész csoportja, mint már említettük, sajátos társadalmi-pszichológiai közösségekben keringtek, s ezek határai nem estek egybe osztályok vagy társadalmi rétegek határaival. A folklór csupán később, a 18–19. századra válik fokozatosan a dolgozó néptömegek kizárólagos javává. Az irodalom viszont éppen megfordítva, lévén

⁴ Vö. pl. PÜPIN, A. N., 1900, V/2 554—590.

a középkorban társadalmilag igen szigorúan determinált, az új kor felé közeledésének mértékében tágítja társadalmi hatósugarát s mind jobban és jobban szolgálja immár nem csupán a legfelsőbb társadalmi rétegeket is. Megjelenik a társadalom demokratikus rétegeinek kifejező irodalom (Oroszországban a 14. században az úgynevezett demokratikus szatíra); azután pedig a demokratikus olvasó is (ha egyelőre még igen kisszámú is). Ez a folyamat 1917 után igen nagy intenzitással bontakozik ki az új társadalmi-történelmi talajon.

Ami pedig a stilisztikai különbségeket illeti, hát azok is fokozatosan halmozódnak fel. Az irodalom, miután kialakult a „folklórból” és a folklór-környezetben, ugyanakkor keletkezését az új társadalmi, szociális, ideológiai politikai, jogi stb. igényeknek köszönheti, azoknak, amelyeket hagyományos folklór-eszközökkel nem lehetett kielégíteni.⁵ Az irodalom és a folklór létezésünknek első századaiban a művészi alkotásnak távolról sem egyszerűen két, párhuzamosan fejlődő és a különböző társadalmi közegekben hasonló funkciókat betöltő módjai voltak. Az irodalmi és a folklór-műfajoknak megvolt a maguk sajátos rendeltetésük, emellett az irodalom funkciói az irodalom fejlődésének korai szakaszaiban sokkalta szűkebbek és esztétikailag lényegesen kevésbé kifejezők voltak (vö. például a bilinákat és az évkönyveket, a folklór történeti-műfajait és az írott krónikákat). Az irodalom társadalmi funkcióinak, sajátos ideológiai és társadalmi rendeltetésének további fejlődése sajátos, a folklór-műfajoktól elütő műfajok kialakulására, sajátos stilisztika kimunkálására stb. vezetett.

A személytelenség (anonymitás) éppúgy sajátja volt az irodalomnak létezése első századaiban, mint a folklórnak. Nem véletlen, hogy az európai középkorból viszonylag korlátozott számú írói név maradt ránk.⁶ Csupán a tulajdonjogok fokozatos kialakulása a szellemi javak termelése terén s az individuális tendenciák vele párhuzamos fejlődése vezetett annak felismerésére, hogy minden irodalmi szöveg szerzőjét szükséges ismerni.

A személytelenség, azaz a tudatos jog hiánya a szövegre, eleve meghatározta és lehetővé tette annak variálhatóságát, változékonyságát a másolások folyamán, hasonlóan ahhoz, ahogy a folklór-alkotás szövege variálódik a szájhagyományozás során. S végül a szöveg változékonysága s a századok folyamán végbemenő újra és újramásolás során történt tökéletesedése, a szerzőtársi elemek felhalmozódása — mindez együtt a valaki által létrehozott irodalmi alkotásnak hagyományos, természetét tekintve végső soron kollektív alkotássá válását váltotta ki, olyan alkotássá válását, amely már

⁵ Vö. LIHACSEV, D. SZ., 1952.

⁶ Így például az egyik első magyar irodalmi alkotást, a *Gesta Hungarorum*ot egy olyan személy munkájának tekintik, akit feltételelesen Anonymusnak neveznek.

nem csupán egyetlen íróegyéniiség világnézetét és művészi ízlését juttatja kifejezésre, hanem egy meghatározott közegét, amelyben másolták és olvasták ezt a művet.

Így azután kiderül, hogy ha külön-külön vesszük a fentebb elősorolt szembeállításokat, azok nem egyszerre, mindjárt az irodalom megjelenése után válnak hatóerővé, hanem fokozatosan alakulnak ki, az irodalom történelmi fejlődésének menetében, a kultúra, beleértve a szóbeli-művészi alkotást is, társadalmi differenciálódásának során.

Pontosan így alakul ki Oroszországban a 18–19. századra az a társadalmi kulturális helyzet, amiből a folklór és az irodalom elméleti szembeállítása során kiindulnak.⁷ És mindenekelőtt éppen ennek a vonatkozásában helytállóak a mi szokott meghatározásaink és elképzeléseink.

Ha mindez így van, felmerül a kérdés, lehet-e mégis valamiféle egyértelmű a folklór és irodalom különbségére utaló ismérvet találni, amelyik érvényes a kezdetektől és ugyanakkor megőrzi érvényét a folklór és az irodalom együttes és párhuzamos létezésének egész időszakában?

Ilyen ismérv van és az közismert is. Csupán arra van szükség, hogy jelentőségét teljes tudatossággal visszaállítsuk a folklór elméletben.

Az irodalom keletkezése és kezdeti elválása, elkülönülése az irodalomtól az írás feltalálásával és alkalmazásával függ össze. Hiszen éppen a szöveg rögzítése, materiális fixálása bontotta meg a szóbeli művészi alkotómunkát két nagy ágra — szóbeli költészetre és írott irodalomra. A továbbiakban éppen ezeket a kifejezéseket használjuk majd. Esetleges félreértések elkerülése érdekében megismételjük, hogy a továbbiakban folklórnak nem bármilyen szóbeli művészi alkotást tekintünk és nevezünk, hanem — a 18–19. századi oroszországi kulturális és történelmi helyzetre alkalmazva — azt a szóbeli népköltészetet, amelyik ebben az időszakban a fentebb felsorolt valamennyi ismérv terén szembenállt az irodalommal.

Ez a különbség („szóbeliség” — „írásbeliség”) néha formálisnak tűnhet, gyakran úgy is értelmezik. Ez azonban nem így van. Mindenekelőtt mindenfajta forma, különösen ha a művészetről van szó, tartalmaz s ezért történetileg nem véletlen, nem esetleges. Azonkívül, mint az alábbiakban igyekszünk bebizonyítani, ez a quasi formális különbség bizonyos feltételek között alakult ki és igen jelentős társadalmi, ideológiai, műfaji, stilisztikai és más következményeket vont maga után.

Az adott tanulmány keretei között nem érinthetjük azt a kérdést, hogyan ment végbe az átmenet a szájhagyománybeli költői szöveg feljegyzésétől

⁷ Részletesebben lásd az általunk írott *A 19–20. századi orosz kultúra legfontosabb sajátosságai* c. fejezetet: *Narodü*, 1964, I, 558–571.

(valószínűleg kezdetben mnemotechnikai célokból) a speciális olvasásra fogalmazott szöveghez. Ezt a folyamatot napjainkig alig kutatták. Kétségtelen, hogy ez a folyamat hosszadalmas volt és nem egyenletesen ment végbe a különböző műfajokban. Jellemző, hogy elég hosszú ideig volt szokásban fennhangon olvasni és csak lépésről lépésre alakult ki a „néma” olvasás készsége, az olyan olvasásé, amikor a hangokat nem ejtik ki. A továbbiakban az irodalomról szólva olyan műalkotásra gondolunk, amelyet az író tudatosan elvileg írásbeli jelenségnek tekint. Ezek a problémák bennünket csupán egyetlen nézőpontból érdekelne, és most ennek az elemzésére térünk át.

2.

A művészi alkotás létrehozójának (vagy előadójának) a hallgatóval (nézővel vagy olvasóval) való minden érintkezési aktusa jellegét tekintve kommunikatív aktus, azaz bizonyos információ (pontosabban: esztétikai információ) átadásának és befogadásának aktusa.⁸ Ezért az irodalom elméleti meghatározásának elemzése szempontjából igen fontos annak a tisztázása, hogyan és milyen eszközökkel valósul meg ez az érintkezés, azaz milyen a kommunikációs aktus mechanizmusa.⁹

Az élénk tűzött feladat egyszerűbbé tétele érdekében ábrázoljuk a rögzített szövegű és a rögzítetlen szövegű kommunikációs folyamat mechanizmusát két parallel sémán (ld. 1. és 2. vázlat). A következő jelöléseket alkalmazzuk:

S — az információ szubjektuma (a szóbeli művészi alkotás létrehozója vagy előadója — énekes, mesemondó, író stb.)

R — az információ befogadó objektuma, a receptiens (hallgató, néző, olvasó stb.)

⁸ Vö. VINOGRADOV, V. V., 1951, 27: „A nyelv, képi-művészi funkciója’ annak kommunikatív funkcióján alapszik”.

⁹ Az irodalomban és a folklórban meglevő esztétikai információ struktúrájának kutatási problémája, a köztük levő különbségek vizsgálata, minőségi és mennyiségi jellemzésük ebből a tanulmányból kimaradt. Ezekről a kérdésekről ld. TRUDŰ, 1964. c. tanulmánykötet MELETYINSZKIJ, E. M., 1969, 134—166 (ugyanitt bibliográfia). Ebben az egyetlen, de rendkívül tanulságos olyan tanulmányban, amely az általunk választott témához közelállót dolgoz fel, a szónoki művészet és a rögzített szöveg viszonyának néhány aspektusát vizsgálja a szerző (vö. PJATYIGORSZKIJ, A. I., 1962, 144—154. A kultúra és kommunikáció általános problémáiról ld. MOLJ, A., 1966; FILIPJEV, JU. 1964; SAPPAK, V. 1963; ESBI, U., 1958, 12. sz.; IVANOV, V. V., 1965; 1966; CHERRY, C. 1957; DANCE, F. W., 1967; DEXTER, L. A.—WHITE, D. M., 1964; GUNRAPERZ J. J.—HYMES, D., 1964, 66. No. 6/2.; HANKISS E., 1968; HOPPÁL M., 1968; JAKOBSON, R., 1961. XII; KLUCKHOHN, C. 1961; MAYER—EPPLER, W., 1959; OLIVER, R. T., 1962; PARRY, J., 1967; PETŐFI S. J., 1968; SCHRAMM, W., 1948; THAYER, L. 1967; TRAGER G. L. HALL, E. T. 1960; VITÁNYI I., 1969. A további bibliográfiai hivatkozásokat ld. *Kibernetika*, 1966; *Teorija*, 1967, bibliográfiai mutató.

M — az anyagi közvetítő (medium) az S és az R között (kézirat, könyv, film- vagy hangszalag stb.)

Kezdjük a vázlatok áttekintését a kommunikációs aktus résztvevőinek összetételére irányuló szembevetéssel.

Az első esetben az információ szubjektuma a folklór-mű előadója. Ő egyaránt lehet létrehozója, vagy kisebb-nagyobb mértékben társszerzője az előadott műalkotásnak, azaz részese az általa előadott mű alakítására és tökéletesítésére (vagy legalábbis korrigálására) irányuló többé-kevésbé hosszadalmas folyamatnak. Előadását megelőzhette (és rendszerint meg is előzte) bizonyos hagyomány, ő maga pedig ebben a megelőző korszakban lehetett hallgató (befogadó).

A második esetben a szerző és a másoló ez a szubjektum. Közülük az utóbbi a fejletlen tulajdonjogi körülmények között néminemű változtatások kezdeményezője is lehetett. Az individuális elem kifejlődésével, s méginkább a könyvnyomtatás elterjedésével az irodalomban munkamegosztás megy végbe — a másoló (szedő, nyomdai munkás) kiiktatódik az alkotás folyamatából. Tisztára technikai szerep betöltésére szorítkozik. Ezzel szemben a folklórban az előadó mindig résztvevője maradt a természetét tekintve alkotói jellegű folklórfenntartási folyamatnak. Magától értetődik, hogy az előadó tehetséges voltától, az általa kiválasztott műfajtól, az előadott mű és az előadó világnézete és ízlése közti kisebb vagy nagyobb összhangtól, valamint olyan más tényezőktől függően, amelyeknek elemzésébe most nem bocsátkozhatunk, az előadó tevékenysége lehetett alkotóibb, vagy kevésbé alkotói. Az alkotói impulzusok irányulhattak akár a szövegre, akár a szöveg kísérő elemeire (dallamra, hangerőre, intonálásra, mimikára, gesztusokra, stb.).

A rögzített szöveg közvetítésével végbemenő kommunikáció megvalósítása mind az írótól, mind az olvasótól sajátos felkészültséget — írástudást — igényelt.

Kultúrtörténeti vonatkozásban rendkívül lényeges az a tény, hogy az írásbeliség (ideszámítva az irodalmat is) keletkezésének pillanatától fogva elsősorban a legfelsőbb társadalmi rétegeket szolgálta. A néptömegek nélkülöztek annak a lehetőségét, hogy a szükséges képességeket megszerezzék és hosszú időre ki voltak kapcsolva a könyv-kultúra értékeinek a „fogyasztótáborából”. Jellegetes tény, hogy a középkorban sok népnél az irodalom a köznapi életben nem használt nyelveken fejlődött ki (latin, egyházi szláv, arab, ó-örmény, ó-mongol stb. nyelveken). Ez újabb nyelvi gátat teremtett az írásbeliség és az írott irodalom elsajátítása elé.

A két vázlaton a kommunikáció két típusát mutatjuk be. Az egyiket „természetes” és „kontakt” kommunikációnak nevezzük, a másikat „tech-

nikai"-nak,¹⁰ mivel az első természetes eszközök (információs csatornák), a hangzó szó, a mimika, a gesztus stb. révén valósul meg, az előadó és a hallgató eleven (közvetlen) kontaktusának körülményei között, a második pedig, feltételesen szólva: technikai eszköz (azaz az ember által feltalált, másodlagos eszköz) révén — az anyagilag rögzített szöveg, a valamilyen anyagra (kőre, agyagtáblácskákra, papíruszra, pergamentre, nyírfakéregre, papírra stb.) felvitt jelrendszerek révén.¹¹ Fontos hangsúlyoznunk, hogy nem egyszerűen a „szóbeliség” és az „írásbeliség” különbségéről van szó. Ha arról volna szó, az elmondottakkal abba is hagyhatnánk. A mai modern technikai eszközök (rádió, film, televízió, hangfelvétel, képmagnó) mintegy újra feltámasztják a szóbeliséget, azonban nem képesek feltámasztani az eleven kontaktust előadó és hallgató között, ami — mint a későbbiekben látni fogjuk — igen lényeges következményeket von maga után. Éppen ezért beszéltünk „természetes” („kontakt”) kommunikációról egyrészt, másrészt pedig „technikai” típusú kommunikációról.

Az elkülönített két típus jelentékeny mértékben különbözik egymástól a kommunikáció megvalósításának mechanizmusában. A természetes típusra, amely az irodalmi műalkotások valamennyi szóbeli formájában uralkodó helyet foglal el, jellemző, hogy az információ teljesen meghatározott és reális auditorium felé irányul, az ez úgynevezett axiális és szétosztott információ.¹² Az előadó megválogathatja hallgatóit (ugyanúgy, ahogy a hallgatók megválogatják az előadót). Nélküle, az előadó nélkül, nem hangzik el sem a dal, sem a mese. Ezzel szemben az író, miután egyszer megvalósította elgondolását, annak további sorsát nem tudja befolyásolni. Rendszerint az olvasó választja ki az író, helyesebben az általa alkotott és kézirat vagy könyv formájában tárgyasult műalkotást.¹³ Az író, természetesen, maga elé képzelheti alkotás közben a leendő olvasót, gondolatban orientálódhat erre az olvasóra, de az törvényszerűen csupán óhajtott fikció marad. Hogy ki és mikor fogja olvasni a létrehozott kéziratot vagy könyvet, homályban marad. Ezért ebben az esetben határozatlan irányú információról,

¹⁰ A „természetes” és a „technikai” kifejezéseket MOLJTól kölcsönözzük, aki így nevezi a megfelelő „hírközlési csatornákat”. MOLJ, A., 1966; ld. az „Az információ-elmélet fizikai alapjainak általános vázlata” c. fejezetet, 35—105, vö. ezen kívül TJUHIN, V. Sz., 1964, 309—317.

¹¹ Vö. LEKOMCEV, JU. K., 1965, 122—129.

¹² Itt azt a kifejezést használjuk, amit BRUDNŰJ, A. A. ajánlott: 1964, 318—320. Vö. még VINER, N. *Kibernetika*, III, IV, VII, X. fejezet és CHERRY, C., 1959., No. 4, 103—125.

¹³ Vö. FILIPJEV, JU., 1964, 44; „A szubjektum és az objektum egymásra hatásának új területe alakul ki, ahol az esztétikai realitás jelenik meg objektumként, szubjektumként pedig a néző, olvasó, hallgató befogadó-tevékenysége.”

vagy az elfogadott terminológiának megfelelően retiális, vagy abszolút információról kell beszélnünk.¹⁴

Már szóltunk arról, hogy kontakt kommunikáció alkalmával a természetes csatornákat használjuk fel — az emberi beszédet, azaz (szemiotikai fogalommal élve) az elsődleges jelrendszert. Ennek során a szó természetes szinkretizmusba kerül az intonációval (fejlettebb formákban a dallammal) és a gesztussal (tánccal). Éppen ezért az irodalmi műalkotások szóbeli továbbítása normálisnak tekintendő — megfelel a szó normális, hangban és beszédben való létezésének, a szónak az intonációval és mimikával való szerves kapcsolatának, az információ objektuma és szubjektuma közti természetes kontaktusnak. A technikai típusú kommunikáció feltételei között viszont átmenet (átkolódás) megy végbe az elsődleges jelrendszerből (beszédből) a másodlagos jelrendszerbe (írásbeliség), amelynek során valamennyi szövegen kívüli elem veszendőbe megy.¹⁵ Az olvasó a másodlagos jelrendszerrel (rögzített szöveggel) találja magát szemben és tudatában a szöveg kiinduló beszédbeli (hangbeli) állapotához képest ellenkező irányú átmenetet (visszatérést) valósít meg. Képtelen azonban ugyanabban a formában és a szövegen kívüli elemeknek ugyanolyan együttesében a szöveg eredeti szinkretikus jellegét visszaállítani, mint ahogyan azt a szerző elgondolta (vagy hangosan kimondta). Következésképpen az olvasás minden nagy erőfeszítés (mindenekelőtt intellektuális feszültség) ellenére sem képes olyan eredményekre vezetni, amelyek egyenlő értékűek lennének a körülmények között megvalósuló szinkretikus szövegbefogadással. A veszteségek itt, úgy látszik, inkább emocionális jellegűek s nem a szemantikai szférába tartozóak. Mindez igen lényeges a technikai típusú kommunikációs folyamat megértése szempontjából.

Szemben a szokott, köznapi beszéd-közléssel, az esztétikai információ igen bennsőséges kapcsolatban áll azzal az anyaggal, aminek a révén kifejeződik (helyesebben: amiben kifejeződik) és ezért elvileg lehetetlen átkódolni, azaz más (még kevésbé másodlagos!) jelrendszer alkalmazásával átadni.¹⁶ Amikor ezt állítjuk, egyáltalán nem becsüljük le az irodalom érté-

¹⁴ Ugyanerről beszél PJATYIGORSZKIJ, A. M., 1962, 150. Itt igen helyesen jegyzi meg, hogy a szöveg csupán akkor tud irodalmi ténnyé válni, ha adva van az átmenet feltétele a konkrét „címzettől” a „meghatározatlan” olvasóhoz.

¹⁵ A szájhagyományban nem csupán az intonációs és a mimikai elemeket kell szövegen kívüli elemeknek tekintenünk, hanem az éneklés vagy elbeszélés kontextusát is, valamint az előadó és a hallgató megelőző és követő magatartását (vö. például RIBNIKOV P. N. bilinahallgatását táborút mellett az Onyega-tó egyik szigetén, a felkelő parasztok Sztjepán Rázinról énekelnek, manókról mesélnek az erdőben töltött éjszaka idején, Szadkoról énekelnek bilinát vihar idején, stb.)

¹⁶ Erről ld. MOLJ, A., 1966, 203—204; PEREVERZEV, L. V., 1966, 47—48; KAGAN,

két — vívmányai elválaszthatatlanok az emberi civilizációnak az utóbbi évszázadokban bejárt egész útjától. Az a feladatunk, hogy a szóbeli, kontakt kommunikáció természetes és normális voltát, sajátosságait, természetét és jellegét, valamint azokat az előnyöket hangsúlyozzuk, amelyek, minden egyszerűsége ellenére, a modern és rendkívüli mértékben bonyolulttá vált kultúra-rendszerben is megbízható létet biztosítanak számára.

Az átmenet a kontakt kommunikációból a kétszeres átkódolással járó kommunikációra a kifejező eszközök egész rendszerének az átszervezését követelte meg. Rendkívül tanulságos lenne ilyen szemszögből kutatni az irodalom történetét. Ez módot adna, hogy megértsük, hogy az irodalom — miután lépésről-lépésre feltalálta a saját tulajdon specifikus stíluseszközeit, komponálási fogásait, szüzetikáját, műfajait stb., csupa olyant, amik az alkotás szóbeli formáinak hozzáférhetetlenek — hogyan dolgozott ki egyidejűleg és párhuzamosan igen bonyolult rendszert mindannak kompenzálásaképpen, amit a szóbeli tradícióval szemben elveszített (az elbeszélés, sőt még az éneklés is) környezetének és körülményeinek imitációja, az elbeszélő figurájának, a „mesei” elemeknek az imitálása; a szintaktikai inverzió, ami az olvasót bizonyos kiejtésbeli intonációkra készíti; az írásjelek rendszere, ami tagolja a beszédet és ugyancsak bizonyos intonációt vált ki; a szöveg tagolásának és megformálásának grafikus eszközei; a könyvbeli vers a maga igen alaposan kidolgozott ritmikájával, strofikájával, hangismétléseivel és (EICHENBAUM, B. M. szerint) „melodikájával”,¹⁷ amik visszavezetik az olvasót a „néma” olvasástól a kiejtéshez, fennhangon olvasáshoz; a könyvdramák (Lesedrama); a pszichológiai próza stilisztikai eszközeinek a kifejlődése, amelyek az olvasót arra stimulálják, hogy beleélje magát a hősök emocionális világába; az úgynevezett „lírai kitérők”, amelyek kontasztot alkotnak az „objektív” elbeszéléssel stb.

A természetes típusú kommunikáció rendkívül lényeges sajátossága az előadás és a befogadás folyamatának az egyidejűsége (szinkronitása). A mesemondó meséjét az elmondás pillanatában fogadja be a hallgató. Ennek során azt az emocionális töltést, ami mind a szövegben, mind az azt kísérő szövegen kívüli elemekben benne van, nagymértékben felerősíti az úgynevezett együttes jelenléti effektus — azaz az előadó élményeinek és a hallgató és néző társuló élményeinek a párhuzamos és egyidejű volta.

M. Sz., 1964., II, 212—213, 215 és másutt. Ebben az értelemben igazuk van azoknak a szerzőknek, akik hangsúlyozzák, hogy az élményt szülő kommunikációs aktus a művészetben az információ szubjektumának nem annyira eszköze, mint célja. Ld. erről VIGOTSKIJ, A., 1968.

¹⁷ EICHENBAUM, B. M., 1922; vö. még ZSIRMUNSKIJ, V. M., 1928; SIEVERS, Ed., 1912; HEUSLER, A., 1912, 24. sz.

Az előadás és a befogadás egyidejűsége a természetes kommunikáció körülményei között még más következményekkel is jár. Lehetővé teszi annak megvalósulását, amit az általános kibernetikában „visszacsatolás”-nak neveznek. Az előadó (különösen olyan műfajok esetében, amelyek megengedik a szöveg-improvizálását), változtathatja (korrigálhatja) az előadás menetében a szöveg és a szövegen kívüli elemek tartalmát és struktúráját a hallgatók magatartásától (reakcióitól) függően.¹⁸

Nem kétséges, hogy a folklóralkotások variabilitása nemcsak az emlékezet bizonyos sajátosságaival és nemcsak a szövegnek az előadó tudatában az egyes előadási aktusok között különböző történelmi okoknál fogva bekövetkezett változásaival áll összefüggésben. A variabilitás a reális auditóriummal kialakított eleven kontaktus körülményei között is érvényesül. Ennek során a legkülönbözőbb tényezők válhatnak jelentőssé — a hagyomány és annak befogadása, a nyelv, a szemantikai kontextus (pl. a belekapcsolódás a beszélgetés menetébe és értelmébe), a hallgatóság összetétele (társadalmi, korbeli, nemi, szakmai stb.) és mások.

Ezzel szemben a technikai típusú kommunikációra rendkívüli mértékben jellemző az előadás (megfogalmazás, vagy annak lejegyzése) és a befogadás (olvasás) aktusainak az egymástól elszakított volta. Az írásbeliség leglényesebb tulajdonsága — az információ rögzítése és megőrzése — biztosítja olyan író és olvasó érintkezését, akik időben és térben egymástól elszakítottak, és pontosan ez az emberi kultúra igen nagy vívmánya. Ez a vívmány azonban bizonyos nagyon jól érezhető veszteségekkel is együttjárt. Elkülönítette, szétválasztotta egymástól az író és az olvasót, megfosztotta őket a közvetlen kontaktustól, a szöveg megcsontosodására vezetett, megfosztotta az alkotót annak lehetőségétől, hogy elevenen variálja a hallgatóságtól és az előadás körülményeitől függően.

Ha nem ismerjük el ezeknek a veszteségeknek a jelentőségét, kockáztatjuk, hogy sok mindent nem értünk meg a kultúra történetében. Megmagyarázhatatlanná válik, hogy az írástudás elterjedésének ellenére miért tudnak tovább létezni olyan „kontakt” szóbeli (habár nem is folklór-) formák, mint a színház, a költői estek, szerzői estek, felolvasások, költő-énekesek stb., valamint hogy a művészetek igen előrehaladott differenciálódása és a művészek közti „munkamegosztás” ellenére miért tudnak nem pusztán

¹⁸ A „visszacsatolás” kifejezést itt pontos és konkrét értelmében használjuk, a szöveget a természetes (kontakt) kommunikáció feltételei között „önszabályzó rendszernek” tekintve. Néhány kutató lehetségesnek tartja, hogy ezt a kifejezést sokkal tágabb és sokkal határozatlanabb értelemben alkalmazza) a fizikailag nem létező, elképzelt olvasóra vagy nézőre való orientálódás, vagy a szerző magatartása a saját-visszhangot követően, amikor ez a magatartás egy másik szövegben jut kifejezésre stb.) Ld. például FILIPJEV, JU., 1964, 44 és másutt.

tovább létezni, hanem meg-megújulni s keletkezni olyan „szintetikus” (opera, operett, musical, játékfilm, tévéjáték stb.) és improvizációs formák (ld. a színház, az esztrád-színpad, a tévéjátékok stb. periodikus visszakanyarodását a valódi vagy illúziós improvizáláshoz).

Azok a veszteségek, amikről beszéltünk, mindaddig nagyon fájón éreztették hatásukat, amíg az emberiség meg nem szokta, hogy a technikai típusú kommunikációt a maga rögzített szövegével normaként fogadja el, amíg az írásbeliség, a kéziratok, könyvek stb. hétköznapijaink részévé és ugyanolyan megszokott jelenséggé nem váltak, mint az emberi beszéd. Az írásbeliség létezésének első századaiban a „könyves emberek” magasztalására zengett himnuszok mellett szkepszis is hangzott kapott s abban nagyon élesen kifejezésre jutott az, hogy az írásnak mint kommunikációs eszköznek nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak. Ez a kérdés rendkívül tanulságos kultúrtörténeti vonatkozásban. Nekünk azonban be kell érünk mindössze két példával. Az emberi civilizáció hajnalán nem csupán „Az írnokok dicsérete” ó-egyiptomi vers született meg, amiben az írnokokat a halhatatlan égi lakókkal és a piramisok építő fáraókkal egyenlőeknek ábrázolják,¹⁹ de Platón józan hangja is hallatszott. Egyik dialógusában („Phaedra”) Platón egy ó-egyiptomi legendát ad Szókratész szájába erről, hogyan fedezte fel Teutos isten (az ó-egyiptomi Tot) az írást. Teutos, dicsérve a maga nagy tettét, így beszél: „Ez a tudomány, fáraó, az egyiptomiakat bölcsőbbé és jobb emlékezetűekké teszi, mivel fel van találva az emlékezet és a bölcsesség eszköze”. A fáraó viszont azt felelte: „Legmesteribb Teutos, az egyiknek van tehetsége műalkotást létrehozni, de a másikat hogy megítélje, milyen aránya van abban az ártalomnak és haszonnak azok számára, akik használják azt az alkotást. Te a betűk atyja vagy, annyira szereted őket, hogy értelmükről szólva rögtön a visszáját mondtad. Lelkébe azoknak, akik megtanulják őket, feledékenységet ültetnek, mivel ők megfosztatnak az emlékezet tornájától, hisz emlékezni tudnak, bízván az írásban, mellékes, külső jegyek alapján s nem tudnak emlékezni belső erőből, önmaguktól. Következésképpen te nem az emlékezetnek találtál eszközt, hanem az emlékezésnek. S a tanítványoknak te a bölcsesség látszatát adod csupán, s nem való bölcsességet, mivel e tanítványaid sokmindent csak hallomásból tudnak majd, s nem elsajátítva azt, nagyértékűeknek tűnnek s többségükben tudatlanok maradnak, elviselhetetlenek az érintkezésben, így hát nem bölcsök lesznek, ők, hanem csak álbölcsök”.

Szókratész az ó-egyiptomi legendát egy bölcs és ugyanakkor naiv elme-futtatás kapcsán idézi a beszélgetés hasznáról és a lejegyzett beszéd szegé-

¹⁹ Orosz fordításban AHMATOVA, A., 1969, 25—27.

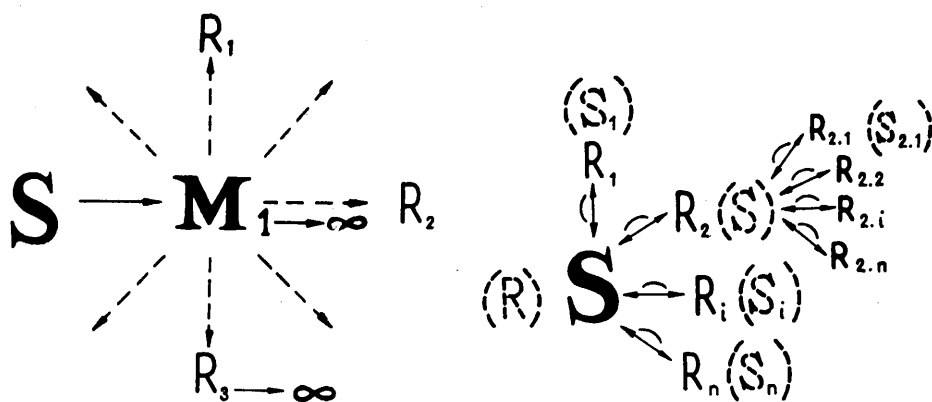
nyes voltáról. Azt mondja Szókratész „Ebben, van Phaedra, a festészethez igazán hasonlatos írásnak a szörnyű sajátossága: szülöttei úgy néznek ki, mint az elevenek, de kérdezd meg őket — fennségesen hallgatnak. Ugyanígy van a művekkel is. Gondolnád, teremtenek, mint gondolkodó lények s ha valaki megkérdezi tőlük valamit abból, amit mondanak, mert azt magáévá kívánná tenni, mindig egy és ugyanazt hajtogatják. Mindenféle valamikor is leírt mű mindig forgalomban van — mind az értő emberek körében, mind pedig ugyanolyan mértékben azok körében, akiknek egyáltalán nem lett volna illő elolvasnia azt — és (a mű) nem tudja, kivel kell beszélgetnie, kivel pedig nem. Ha lenézik, vagy igaztalanul szidják, atyja segítségére szorul, önmaga nem képes sem védekezni, sem segíteni magán.”²⁰

A műalkotásba foglalt esztétikai információ a „technikai” típusú kommunikáció körülményei között a két befogadási aktus (olvasás) közti időben a szövegben tárolódik jelrendszerré átalakítva. Ez az információ stabil és változatlan marad függetlenül elolvasásának mennyiségétől. Emellett minden kéziratot egyidejűleg csak egyetlen ember olvashat. Ha a kéziratot egy másikról másolták, s a másolás során valamiféle szövegváltoztatást, eszköztek, akkor az ugyanolyan stabilan őrzi ezeket a változtatásokat, ugyancsak függetlenül a kéziratot kézbe vevő olvasók számától. A könyvnyomtatás megjelenésével az egyszerre kinyomott művek valamennyi példánya „ikrekké” válik, a szöveg egyazon redakciójának (szövegváltozatának) kópiáivá és ennek megfelelően megnövekedhet az egyidejű olvasók száma. Így az irodalmi szöveg állandósulásának, stabilizációjának a befejező szakasza pontosan a könyvnyomtatás elterjedésével függ össze.

Körülbelül hasonlóképpen ment végbe ez a folyamat a zene terén is. A lejegyzés hangjegyes rendszerének a kitalálása nem zárta ki az előadói improvizálás (interpretálás, értelmezés) bizonyos arányú lehetőségét. A hangfelvétel és hanglejátszó berendezések alkalmazásával lehetőség nyílt, hogy bizonyos interpretációban stabilizáljuk a zenei „szöveget”; hogy további variálódás nélkül reprodukáljuk. Ugyanakkor nem tekinthetjük véletlennek, hogy a hangfelvétel nem helyettesítette a komponált zene hangjegyes rögzítését. Hiszen éppen az adja az előadóművészet alapját s biztosít ezzel az előadóknak bizonyos szabadságot. A zenei intonáció, mai rendszerének minden bonyolultsága ellenére, ugyanannyira egyértelmű, mint a művészi szöveg betűkkel való lejegyzése, s ugyanúgy azoknak a, feltételesen mondván, „szövegen kívüli” elemeknek az elvesztésével jár, amelyek a szerző tudatában egyetlen és meg nem ismételhető együttesben voltak jelen.

²⁰ PLATÓN, 1965, 248—250; A szóbeliségről az írni-olvasni tudásra és könyvre való áttérés gyermekekre jellemző élményéről lásd KAVERIN, V., 1968. No 1., 155—156.

Ezzel szemben a természetes típusú kommunikáció viszonyai között az esztétikai információ az előadás egyes aktusai közti időben az előadó tudatában tárolódik és ebben az értelemben minden előadás egyben a szöveg (és a szövegen kívüli elemek) feltámasztása, újrateremtése. Ez azonban nem egy stabilizált másodlagos jelrendszer révén valósul meg, hanem a szövegnek az emlékezetből elővonása révén, amikor is az emlékezet egyenlő mértékben képes megőrizni mind a szöveget, mind az azt kísérő szövegen kívüli elemeket (hang-, látási stb. memória).²¹

A kontakt kommunikáció mechanizmusának helyes megértése érdekében lényeges hangsúlyoznunk, hogy a hallgató (receptiens) a folklórszöveg létezésének következő fázisában az elsővel teljesen egyenrangú előadóvá (S_2) válhat. Ugyanilyen átalakulás (Guszev kifejezése szerint „elkapás”)²² mehet végbe az ő hallgatói (R_2-S_2) és hallgatóinak hallgatói (R_n-S_n) között is. Így azután a szájhagyománybeli létezés közege csak az előadás pillanatában differenciálódik hallgatókra és előadókra (úgy is csak akkor, ha olyan folklórművekre gondolunk, amiket szólóban adnak elő).

A technikai típusú, kommunikáció viszonyai között az olvasó olyan személy, aki csupán befogadja, „fogyasztja” az esztétikai információt. A kommunikációs lánc vele lezárul. Egyébként ha egy könyv elolvasása kétségtelenül bizonyos alkotói erőfeszítéseket igényel is, a modern technikai eszközök (rádió, televízió, film) fejlődésével a befogadó pólusán növekszik az alkotói passzivitás. A rádióhallgatónak, mozi- vagy tévé nézőnek olyan be-

²¹ A mai írni-olvasnitas körülményei között a szöveg lejegyzése stimulálhatja ezt a folyamatot. (Ld. pl. a nótáskönyveket.) Ebben az esetben azonban a szöveg lejegyzése szerves mnemotechnikai funkciót tölt be.

²² Guszev, V. E., 1967, 172.

rendezésekkel van dolga, amik reprodukálják a beszédet, sőt még néhány szövegen kívüli elemet is, de amelyek nem képesek sem a visszacsatolást elvégezni, sem az együttes jelenlét effektusát (hacsak nem illúзорikus formában), sem pedig a hallgató aktív részvételét a legyezőként széttáruzó (ld. 2. sz. kép) kommunikációs rendszerben (láncban vagy hálóban). Evvel kapcsolatban célszerű megkülönböztetni egymástól a reprodukáló berendezés nélküli technikai típusú kommunikációt (kézirat, könyv, kotta) a reprodukáló berendezéssel végbemenőtől (mozigép, rádiókészülék, televíziós készülék, magnetofon stb. segítségével).

A természetes (kontakt) típusú kommunikáció viszonyai között a kommunikációs lánc az előadás, befogadás, emlékezetben rögzítés, előadás stb. önálló (diszkrét), de egymással szervesen összefüggő láncszemeinek, illetve aktusainak sorából tevődik össze. Összességükben ők alkotják a hagyománynak azt a mechanizmusát, ami biztosítja valamilyen folklóralkotásnak vagy életbenmaradását és tökéletesedését, vagy pusztulását, annak folklorizálódását, az (ugyancsak rendszerint a hagyomány talaján létrejövő) individuális alkotói aktus egyre növekvő átalakulását általánossá tett és kollektív alkotói aktussá. Végső soron pontosan ebben van a folklórhagyomány kollektív jellege. Minden alkotás, meghatározott társadalmi közegben (pontosabban — egy meghatározott társadalmi-pszichológiai közösség keretein belül) létezve, e közösség jelentékeny számú képviselőjének a t u d a t á n h a l l a d á t, akik nem csupán a stabil szöveg „fogyasztóiként” hanem annak társszerzőiként is szerepelnek — megválogatják, életet adnak neki, értelmezik, reprodukálják stb. Ezzel szemben a technikai típusú kommunikáció körülményei között az olvasás ismétlődő aktusai függetlenek egymástól és csupán befogadást (fogyasztást) jelentenek, a további információkra mutató minden remény nélkül (természetesen egyazon műalkotás határain, alapján és keretein belül). Ez a szellemi termelés területén a tulajdonjogok kifejlődésének mértékében (a kézirat tulajdonjogától a szöveg, szűzség, egyéni stílus-fogások stb. tulajdonjogáig) különösen érzékletesen mutatkozik meg.²³

Vonjunk le néhány következtetést.

A folklórhagyományt egész fejlődésének története során elsősorban a természetes (kontakt) kommunikáció típusa jellemezte. Ennek a ténynek a megállapítása, természetesen, egyetlen meglévő történeti-folklór probléma (a folklór társadalmi hovatartozásának problémája, a folklór kollektív

²³ Vö. LIHACSEV, D. SZ., 1969, No 9., 172—173.

jellege, variabilitása, személytelensége stb.) jelentőségét sem csökkenti. Azonban ha a folklór és az irodalom megkülönböztetésének valamennyi többi kritériuma történetileg változó volt (ami egyáltalán nem csökkenti jelentőségüket!), akkor a kommunikáció mechanizmusa elvileg változatlan maradt. Ezt kell teljes figyelemmel kutani és elméletileg értelmezni. Ez elősegíti több történeti-folklór — és még távolabban: történeti-kulturális — probléma felfedését, köztük a modern kultúra néhány problémájának a magyarázatát.

Az irodalom viszont a folklórral ellentétben keletkezésének pillanatától fogva a kommunikációnak elsősorban a „technikai” módját alkalmazta (pontosabban: a reprodukáló berendezés nélküli technikai típust). Éppen ennek a révén tudott kiválni az irodalmi-művészi alkotás történetileg megelőző szóbeli formáiból. Az irodalom egész további története azonban nem érthető meg minden vonatkozásban anélkül, hogy számbavennénk azokat a veszteségeket, amikkel a rögzített szöveg közvetítésével megvalósuló kommunikációra való áttérés együtt járt. Ez az áttérés egyike volt az emberi kultúra legnagyobb vívmányainak, ami későbbi találmányokat is maga után vont — a zene leköttázását, a fényképezést, majd később a reprodukáló berendezéseket —, és glóbuszunk méreteiben biztosította a tudományos és művészeti vívmányok felhalmozását és közkinccsé tételét. A vele együttjáró „veszteségeket” már felsoroltuk — az információ szubjektuma és objektuma közti eleven kontaktus megbontását, az alkotás (előadás) és a befogadás aktusainak a szétválasztását, a szinkretizmus széthullását és az emocionális és képteremtési vonatkozásban rendkívül fontos szövegen kívüli elemek elvesztését, a „visszacsatolás” és az „együttes jelenlét effektusának” az elvesztését, az alkotói impulzusok leohadását a befogadó pólusán.

Csupán akkor, ha e folyamatnak mindkét oldalát figyelembe vesszük azok történetileg kölcsönös feltételezettségében, tudjuk kielégítően megmagyarázni néhány folklórformának valóban csodálatos szilárdságát, fennmaradó-képességét, és a mai professzionális és nem hivatásos művészet (színház, szerzői estek, felolvasók, költő-énekesek stb.) néhány fajtájának és formájának a fejlődését az általános írni-olvasni tudás közepette és a legmodernebb technikai eszközök széleskörű alkalmazása mellett.

IRODALOM

- Ахматова, А.
1969 *Классическая поэзия Востока*. Ленинград.
- Брудный, А. А.
1964 *О некоторых приложениях теории информации*. Кибернетик-мышление, жизнь. Москва.
- CHERRY, C.
1957 *On Human Communication*. London—New York.
1959 *Teoria informacji, jej podloz społecznie i zastosowania w sozologii*. Studia filozoficzne. Warszawa.
- Чистов, К. В.
1962 *Фольклористика и современность*. Сов. Этн. № 3. Русские народные социально-утопические легенды XVII—XIX вв. Москва.
- DANCE, F. W.
1967 *Human Communication Thory*. New York.
- DEXTER, L. A.—WHITE, D. M.
1964 *People, Society and Mass Communication*. Clencoe—London.
- Эйхенбаум, Б. М.
1922 *Мелодика русского лирического стиха*. Петроград.
- Эшби, У.
1958 *Применение кибернетики в биологии и социологии*. Вопросы философии.
- Филипьев, Ю.
1964 *Творчество и кибернетика*. Москва.
- GUNRAFERZ, J. J.—HYMES, D.
1964 *The Ethnographie of Communication*. American.
- Гусев, В. Е.
1967 *Эстетика фольклора*. Ленинград.
- HANKISS, E.
1968 *Kihez szól a vers?* Kritika VI, No 11.
- HEUSLER, A.
1912 *Ed. Sievers und die Sprachmelodie*. Deutsche Literaturzeitung. No 24.
- HOFFÁL M.
1968 *Kommunikáció és kultúra*. Valóság, No 8.
- Иванов, В. В.
1965 *Семиотика и ее роль в кибернетическом исследовании человека и коллектива*. Логическая структура научного знания. Москва.
- 1966 *Теория информации и восприятие*. Москва.
- ЯКОВБОН, R.
1961 *Linguistics and Communication Thory*. Proceedings of Symposium in Applied Mathematics. XII.
- Каган, М. С.
1964 *Лекции по марксистско-ленинской эстетике*. II.
- Каверин, В.
1968 *Собеседник*. Заметки о чтении *Новый мир*. № 1.
- Кибернетика
1966 *Кибернетика и ее приложение*. Указатель литературы. Киев.
- КЛУСКНОНН, С.
1961 *Notes on some Anthropological Aspects of Communication*. Am. Anthr. Vol. 63.
- Лекомцев, Ю. К.
1965 *О семиотическом аспекте изобразительного искусства*. Труды по знаковым системам. вып. II. Тарту.
- Лихачев, Д. С.
1952 *Возникновение русской литературы*. Москва—Ленинград.
1969 *Будущее литературы как предмет изучения*. Заметки и размышления. *Новый мир*. № 9.
- МАУЕР—EPFLER, W.
1959 *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*. Berlin—Göttingen.
- Мелетинский, Е. М.
1969 *Структурно-типологическое изучение сказки* (2 изд.) Москва.
- Моль, А.
1966 *Теория информации и эстетическое восприятие*. Москва.
- Народы
1964 *Народы Европейской части СССР*. Москва.
- OLIVER, R. T.
1962 *Cultura and Communication*. Springfield.
- PARRY, J.
1967 *The Psychology of Human Communication*. London.
- Переверзев, Л. В.
1966 *Искусство и кибернетика*. Москва.

- РЕТЦЕИ S. J.
1968 *Művészet és kommunikáció. Kri-
tika VI/1.*
- Пятигорский, А.
1962 *Некоторые общие замечания от-
носительно рассмотрения текста
как разновидности сигнала.*
Структурно-типологические ис-
следования. Москва.
- Платон
1965 *Избранные диалоги.* Москва.
- Пыпин, А. Н.
1900 *Дела о песнях в. XVIII века.*
Известия отд. русского языка и
словесности АН.
- Саппак, В.
1963 *Телевидение и мы.* Москва.
- SCHRAMM, W.
1948 *Communication in Modern Soci-
ety.* Urbana.
- SIEVERS, Ed.
1912 *Rhythmisch-melodische Studien.*
Heidelberg.
- Теория
1967 *Теория информации.* Баку.
- THAYER, L.
1967 *Communication. Concept and
Perspectives.* Washington.
- Тюхтин, В. С.
1964 *Сущность отражения и теория
информации.* Кибернетика, мыш-
ление, жизнь. Москва.
- TRAGER, G. L.—HALL, E. T.
1960 *Culture and Communication: A
Model and a Analysis.*
- Труды
1964—1969 *Труды по знаковым систе-
мам. I—IV.* Тарту.
- Виноградов, В. В.
1951 *Развитие советской науке о язы-
ке.* Москва.
- VITÁNYI, I.
1969 *Kommunikációelmélet és eszté-
tika.* Bp.
- Выготский, А.
1969 *Психология искусства.* Москва.
- Жирмунский, В. М.
1928 *Мелодика стиха.* Вопросы тео-
рии литературы. Ленинград.

G A N C K A J A, O. A—T Y E R E N T Y E V A, L. N.

AZ ETNIKUS FOLYAMATOK ÉS A CSALÁD

Az egyes népek körében, valamint (a történelmileg kialakult, állami vagy gazdasági jellegű) zonális településhalmazaikban és világméretekben végbemenő etnikus folyamatok kutatása a szovjet néprajztudomány egyik önálló irányzatát alkotja. E kutatások időszerűsége a mai ipari társadalomban csak növekszik a különböző etno-szociális csoportok migrációjának a fokozódó intenzitásával s e csoportoknak idegen nemzetiségi környezetben való megtelepedésével.

Az etnikus folyamatok kérdéskörének a kidolgozása megkívánja a nemzeti jellegű kölcsönhatások lehető legrészletesebb kutatását a társadalmi élettevékenység különböző szféráiban. Mi kiválasztottuk a családot e kérdésnek a mikrokörnyezethez tartozó objektumai közül. Köztudott, hogy a különböző nemzetiségek egymáshoz való viszonyának egyik megjelenési formája a nemzetiségi házasság. De a családnak az etnikus folyamatok szempontjából történő kutatása során nem csupán a házasságkötések dinamikáját kell vizsgálni nemzetiségi vetületben, hanem az értékmutatókat is: „milyen a viszony az ilyen jellegű házasságkötésekhez az egyik vagy másik etno-

szociális környezetben. A nemzetiségi vonatkozásban vegyes családokban a nyelvi, a kulturális és a köznapi élethez tartozó folyamatokat is vizsgálják.

Azoknak a tényezőknek a sorában, amelyek a nemzetiségileg vegyes családokban (éppúgy, mint egyéb s ennél bonyolultabb különböző nemzeti-ségű szervezetekben) az etnikus folyamatok menetét meghatározzák, döntő helyet foglal el a nyelv és a nemzeti tudat. E két tényező közül az előbbinek a hatása valamilyen mértékben már a nemzetiségileg vegyes családok megalakulásának a pillanatában működésbe lép; a második tényező e családok következő nemzedékénél kezd hatni, amikor e nemzedék tagjai eldöntik nemzeti hovatartozásuk kérdését. A nemzetiségileg vegyes családokban egyes esetekben azt figyelhetjük meg, hogy a házastársak egyikének az anyanyelve kimegy a használatból, más esetekben egyenlő vagy majdnem egyenlő mértékben használják mindkét nyelvet; gyakran fordul elő az is, hogy a családban valamilyen, mindkét házastárs által ismert, harmadik nyelvet használnak. A nemzetiségileg vegyes családokban a nyelvi folyamatokkal egyidejűleg a sajátos kulturális vonások, az otthoni élet, a házastársak egyikének vagy másikának az etnoszában megtalálható hagyományok integrációja is végbemegy. Az idők múltával rendszerint családi berendezkedésükben is bizonyos sajátosságok fejlődnek ki, s ezek valamilyen mértékben megkülönböztetik azt az azonos nemzetiségű családok életétől abban a nemzetiségben, ahova a házastársak korábban tartoztak. Az interetnikus házasságból született gyermekek leginkább valamelyik szülő nyelvét veszik át és nem feltétlenül mindig azt a nyelvet, amely szüleik fő érintkezési nyelve egymás között, mint ahogy nem feltétlenül az anyanyelvet sem. Ugyanígy megfigyelhető a gyermekek „kétnyelvűsége” is. Különféle okok hatására (a túlsúlyban levő etnikus környezet befolyása, a köztársaság meghatározott állami nyelven folyó oktatás a felsőoktatási intézményekben stb.) a vegyes családok fiatalabb nemzedékeiben a nyelvi szituáció lényegbevágóan megváltozhat. De a legfontosabb esemény, ami bizonyos mértékig tükrözi az etnikus folyamatok irányát, mégis az, amikor e nemzedék tagjai eldöntik nemzetiségi hovatartozásukat.¹

Az egynemzetiségű és nemzetiségek közötti házasságkötések különböző változatainak a gyakoriságát a Szovjetunió városainak és falvainak vonatkozásában az anyakönyvi hivatalok adatai tükrözik (1960 óta néhány városban a házastársak nemzetiségi hovatartozását az űrlapokon nem tüntetik fel). Ezek a köztársasági és városi levéltárakban gyűjtött adatok időben a háború utáni 25–20 évre vonatkoznak; egyes esetekben olyan anyagot

¹ TYERENTYEVA, L. N. *Hogyan választják meg a nemzetiségileg vegyes családokban élő serdülőkorúak nemzetiségi hovatartozásukat.* Szov. Etn. 1969, 20 - 30; GANCKAJA, O. A. — TYERENTYEVA, L. N. *A nemzetiségi folyamatok a Baltikumban.* Szov. Etn. 1965, 5. 3 —19.

is összegyűjtöttünk, amelyek az 1920—1930 évekre vonatkoznak. A rendőrség ügyosztályai szolgáltatnak statisztikai adatokat arra vonatkozóan, hogy a nemzetiségileg vegyes házasságban született ifjúság hogyan határozza meg nemzetiségi hovatartozását. E munka során 30%-os szűrőpróbát alkalmaztunk. A feldolgozott kérdéskörre vonatkozó tömeges statisztikai anyagokat gyűjtöttünk a Szovjetunió különböző köztársaságaiban és közigazgatási területein, mindenekelőtt a következő városokban: Moszkva, Leningrád, Kijev, Minszk, Vilnius, Tallin, Riga, Kazany, Cseboksari, Ashabad, Ordzonikidze, Mahacska, Cserkesszk stb.

Az anyakönyvi hivatalok anyagának a feldolgozása során a valószínűség-számítás statisztikai teoremaát alkalmaztuk.² Mind a nemzetiségileg vegyes házasságok minden variánsára vonatkozóan, mind pedig az egynemzetiségű házasságkötésekre vonatkozóan kiszámítottuk a megfigyelt gyakoriságot, továbbá azt az elméleti valószínűséget, amelynek fenn kellene állnia, ha a házasságkötések nem függenének a nemzetiségtől. Közismert, hogy két egymástól független jelenség összekapcsolódásának elméleti valószínűsége egyenlő külön-külön mindegyik jelenség gyakoriságának a szorzatával. Az összekapcsolódás ténylegesen megfigyelt gyakorisága bizonyos mértékben szinte mindig eltér az elméleti valószínűségtől. Éppen ezeknek az eltéréseknek a mértéke képezi kutatásunk tárgyát.

Az egynemzetiségű és nemzetiségek közötti házasságkötések megfigyelt gyakorisága azonban nem csupán a házasságra lépők nemzetiségi hovatartozásától függ. Érvényre jut benne a társadalmi tényező és a területi tagoltság hatása is. A városokban végzett anyaggyűjtés, ahol nem maradt fenn a nemzetiségeknek lakónegyedenkénti elkülönülése, kizárta, vagy majdnem kizárta a területi tagolódást (Moszkva, Leningrád, Riga stb.). Más városokban viszont, ahol az ilyen elkülönülés kezdetleges, csökevényes formái még nyomonkövethetők, valamint a vegyes nemzetiségi összetételű falusi körzetekben figyelembe kell venni a területi tagoltság lehetséges hatását a házasságkötésekre. Kísérletek történtek arra is, hogy a társadalmi tényező hatását felmérjük. E célból néhány városban szűrőpróbaszerűen adatokat gyűjtöttünk a házasságra lépők társadalmi hovatartozására vonatkozóan. Ezeknek az anyagoknak a feldolgozása azonban még nem fejeződött be, ezért korai lenne valamiféle következtetés levonása arra vonatkozóan, hogy a társadalmi tényező milyen mértékben hat a házastárs kiválasztására.

² Az anyagfeldolgozás módszerét DEBEC, G. F. professzor ajánlotta. Vö. GANOKAJA, O. A.—DEBEC, G. F.: *A vegyesnemzetiségű házasságok statisztikai felmérése során nyert eredmények grafikus ábrázolásáról*. Szov. Etn. 1966, 109—118 p.

Az anyakönyvi hivatalokban gyűjtött tömeges statisztikai adatoknak a kutatása azt mutatja, hogy az egynemzetiségű házasságkötések megfigyelt gyakorisága valamennyi vizsgált városban szinte minden esetben magasabb ezek elméleti valószínűségénél. A különböző nemzetiséghez tartozók közötti házasságkötések pedig megfordítva, az esetek többségében valamivel ritkábbak, mint azok elméleti valószínűsége. Ugyanakkor a vizsgált években (1945-től 1967-ig) nyilvánvaló tendencia figyelhető meg e két index kölcsönös közeledésére. Így pl. az orosz—ukrán házasságkötések változataiban (a férj orosz, a feleség ukrán és fordítva: a férj ukrán és a feleség orosz), az orosz—belorussz, ukrán—belorussz, белорussz—lengyel házasságkötések változataiban a tényleges gyakoriság nemritkán egyenlő, sőt magasabb az elméleti gyakoriság valószínűségénél. Ez egyik bizonyítéka annak, hogy a nemzetiségi hovatartozás mind kisebb hatással van a házasságkötésekre. A nemzetiségileg vegyes házasságkötéseknek az elméleti valószínűsége és megfigyelt gyakorisága közt mind a mai napig fennálló eltérések (a házasságkötések különböző változataiban s az ingadozás különböző foka mellett, de a különbségek csökkenésének azonos tendenciájával) rendszerint mégsem szólnak sem nemzetiségi előítéletekről, sem még kevésbé ilyen antagonizmusról. Ennek okai nem az élet felszínén találhatók, feltárásukhoz igen elmélyült etno-pszichológiai kutatásokra van szükség.

A statisztikai anyagokat arra vonatkozóan, hogy a nemzetiségileg vegyes családok ifjúsága a nemzetiségi hovatartozását hogyan döntötte el, a rendőrség személyi igazolvány osztálya szolgáltatta. Ezeket az anyagokat információs forrásként elsősorban mi használtuk fel az etno-szociológiai kutatásban. Az ország különböző városaiban gyűjtöttünk ilyen adatokat, éspedig: Moszkvában, Kijevben, Minszkben, Vilniusban, Rigában, Tallinban, Kishinyovban, Ashabadban, Kazanyban, Szaranszkban, Csebokszariban. Mint ismeretes, a Szovjetunióban valamennyi állampolgár a 16 esztendő életkor elérésekor jogilag dönt nemzetiségi hovatartozásáról. Ezt megelőzően a nemzetiségi hovatartozást a szülők döntenek el. A személyi igazolvány kiadása előtt kitöltik az I. számú kérdőívet, amelyben az apa, az anya nemzetiségére és az adott személy által választott nemzetiségre vonatkozó kérdés szerepel.

A felmérés során kétlépcsős válogatást alkalmaztunk, amelynek során az említett városokban előforduló valamennyi eset 30—40%-át feldolgoztuk. Feldolgozásra került több mint 70 ezer kartotéklap.³

Az adatokat 7 táblázatban és diagramban összegeztük, ezek közül az

³ TYERENTYEVA, L. N., i. m.

első négy bevezető jellegű. Ezek bemutatják a városok nemzetiségi összetételét, az egynemzetiségű és nemzetiségileg vegyes családtípusokat, azaz azt az etnikus közeget, amelyben a vizsgált folyamatok lezajlanak. Az utolsó három táblázat az adott szituációban végbemenő etnikus folyamatok mibenlétéről tájékoztat.

Az 1. sz. táblázat a városok nemzetiségi összetételét mutatja be (az 1959. évi népszámlálás adatai szerint). Az áttekinthetőség érdekében a városok összlélekszámából, a különböző nemzetiségek összes számából három nemzetiséget emeltünk ki: a helyi fő népességet, az oroszokat és az ukránokat. Az adatok tanúbizonysága szerint éppen ezeknek a nemzetiségeknek a körében a leggyakoribbak az adott városokban a nemzetiségileg vegyes házasságkötések. A többi nemzetiséget a viszonylag kis lélekszám miatt az egyéb nemzetiségek rovatban vontuk össze.

A helyi fő nemzetiség az említett városok közül háromban — Minszkben, Kijevben és Tallinban — számszerűen is nagyobb a többi nemzetiségeknél (63,8%—60,24%); Csebokszariban és Rigában az eredeti fő nemzetiség a lakosságnak körülbelül 50%-át alkotja; Vilniusban, Kisinyovban, Kazanyban és Ashabadban mintegy 30%; Szaranszkban 10% körül van. Az orosz nemzetiségű lakosság száma a szaranszki 81,2% és a minszki 22,7% között ingadozik.

Az ukrán lakosság részaránya a kazanyi 0,97% és a kisinyovi 12,0% között mozog. Egyéb nemzetiségek főleg Kisinyovban, Kijevben és Vilniusban, valamint Ashabadban tlálhatók, 25,0%—16,5% közötti arányban.

A 2. táblázat az egynemzetiségű és nemzetiségileg vegyes családok serdülőkorú tagjainak számszerű arányát mutatja. A serdülőkorúak legmagasabb százalékát nemzetiségileg vegyes családokban Kijevben figyelhettük meg: a Kijevben 1962—1968 között személyi igazolvánnyal ellátott 16 éves ifjúság teljes számának 26%-a. Minszkben és Vilniusban a nemzetiségileg vegyes családokban élő ifjúság 20%-ot, Rigában és Kisinyovban 18%-ot, a többi vizsgált városban ennél lényegesen alacsonyabb arányt — Tallinban 11, Ashabadban és Csebokszariban 10, Szaranszkban 7, Kazanyban 6%-ot tett ki.

A III. és a IV. táblázat a családok (a serdülőkorúak szülei) nemzetiségi összetételét ismerteti. A 3. táblázat az egynemzetiségű családok nemzetiségek szerinti megoszlását mutatja. A helyi alapnemzetiséghez tartozó családok e csoportjában élő serdülőkorúak legmagasabb százalékát Tallinban figyeltük meg — 83,11%-ot, ez az arány Rigában a legalacsonyabb — 18,7% az egynemzetiségű családokban élő ifjúság összlélekszámaához viszonyítva. A táblázatok adatokat hoznak más nemzetiségekre vonatkozóan is.

A 4. táblázat a nemzetiségileg vegyes családok uralkodó változatait

mutatja be. A legtöbb városban az uralkodó változatot azok a családok jelentik, amelyek a helyi fő lakosság és az oroszok házasságkötéséből alakultak ki. Az ilyen családok aránya Kijevben a legmagasabb — 72,2%, és Kisinyovban a legalacsonyabb — 10,3%. Jelentékeny arányt képviselnek az orosz—ukrán családok. Az egyéb változatok kisszámúak.

Az 5. táblázat arra a kérdésre felel, hogy a serdülőkorúak hogyan határozzák meg nemzetiségi hovatartozásukat. A táblázatban négy család-csoportot vettünk alapul: 1. a helyi fő lakosság és oroszok házasságából kialakult családok; 2. a helyi fő lakosság és más nemzetiségek házasságkötéséből; 3. orosz—ukrán házasságkötésből és 4. oroszok és más nemzetiségűek összeházasodásából kialakult családok. A bemutatott anyag jól tükrözi a vizsgált család-csoportokban végbemenő etnikus folyamatok jellegét. Így pl. az első, legnagyobb számot adó csoportban ezek a folyamatok a következőképpen alakulnak: Vilniusban és Rigában majdnem egyenlő azoknak a fiataloknak a száma, akik a két lehetséges nemzetiségből ezt, illetve azt a nemzetiséget választják (azaz közel van az 50%-hoz); Tallinban a választás alkalmával bizonyos fokig előnyben részesíti az ifjúság a helyi eredeti nemzetiséget (62%.); Kijevben és Kisinyovban szinte ugyanezek az arányok ellenkező előjelűek; Szaranszkban, Minszkben és Kazanyban az orosz előtérbe helyezése a nemzetiség megválasztása során még észrevehetőbb (a kazanyi 66,5%-tól a szaranszki 82,3%-ig; az Ashabadra és Csebokszarira vonatkozó adatok két ellentétes pólust képviselnek: az előbbi esetben az eredeti helyi nemzetiséget választja az ifjúság 94,0%-a, az utóbbi esetben 2,2%-a). A nemzetiségileg vegyes családok további három változatában az indexek szóródása lényegesen kisebb és a folyamatok lényegesen egysíkúbbak. Így pl. a második csoportba tartozó családokban Cseboksza ki-vételével minden városban az eredeti helyi nemzetiséget részesítik előnyben (a mutatók a kisinyovi 60% és a kijevei 89,9% között alakulnak). Az ábrázolt harmadik és negyedik család-csoport esetében éppen fordított a helyzet, a második nemzedék szívesebben vallja magát orosz nemzetiségűnek (egészen 80—90%-ig).

Így az asszimilációs folyamatok három különböző intenzitási fokú irányzatával állunk szemben.

Ki kell még térnünk arra a kérdésre, vajon nem befolyásolják-e az ifjúságot a nemzetiség megválasztásában valamiféle hagyományok, például nem szokás-e az apa (vagy az anya) nemzetiségét választani. Ez a témája a 6. és a 7. táblázatnak.

A 6. táblázatban a vegyes nemzetiségű házasságokra vonatkozó adatokat közöljük a férfiak és a nők nemzetisége szerinti megoszlásban. Ashabad ki-vételével egyetlen vizsgált városban sem figyelhattunk meg nagy eltérést

a nemzetiségileg vegyes házasságra lépő bármelyik nemzetiségű férfiak és nők számában. Ashabadban viszont egyetlen esetben sem regisztrálták házasságot türkmén nő és más nemzetiségű férfi között.

A 7. táblázat a gyermekek nemzetisége és az apák nemzetisége közötti összefüggéseket ábrázolja. E táblázat indexeinek elemzése azt mutatja, hogy az ifjú nemzedék a nemzetiség megválasztásában nem tartja magát olyan hagyományhoz, hogy a nemzetiséget egyik szülő szerint válassza meg. E táblázat adatainak az 5. táblázat adataival való egybevetése lehetővé teszi, hogy közvetlen összefüggést lássunk az asszimilációs folyamatok intenzitása és iránya, valamint a serdülőkorúak és az apák nemzetiségének azonosságára vonatkozó indexek eltérései foka között. Azokban a család-csoportokban, amelyekben az asszimilációs tendenciák a második nemzedékben gyengébben fejeződnek ki, éppolyan mértékben jelentéktelenek a 7. táblázat indexeinek különbségei is, és megfordítva. Hogy a serdülőkorúak melyik nemzetiséget választják szívesebben ezekben a városokban, véleményünk szerint a napjainkra jellemző etnikus folyamatok általános menetétől függ.

Az etnikus folyamatok jelzett sajátosságai és további fejlődésük, alakulásuk tendenciái az ország más körzeteiben is analóg módon jelentkeznek. Igaz, az elütő etnikus és társadalmi környezet gyakran bizonyos mértékig eltérő irányt ad ezeknek a folyamatoknak, ez azonban nem befolyásolja az általunk felvázolt fő paramétereket. Ha a kiválasztott információs forrásokat nagyra értékeljük is, tudatában vagyunk azok bizonyos fogyatékoságaival is. Azt tartjuk, hogy mellettük más forrásokat is igen széleskörűen fel kell használni: a Szovjetunió egészére kiterjedő népszámlálásokat, a családok speciális reprezentatív felmérésének adatait stb. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetében most folyik egy ilyen komplex kutatás előkészítő munkája.

PETROVA-AVERKIJEVA, J. U. P.

A „KULTURÁLIS” ÉS „SZOCIÁLIS” ANTROPOLÓGIA EGY- MÁSHOZ VALÓ VISZONYÁRÓL A NYUGATI TUDOMÁNY- BAN

A 19. sz. második felében Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban új terminus jelent meg a tudományos életben, az emberről és annak kultúrájáról szóló tudomány fogalmaként: az *antropológia*. Ezelőtt az etnológia fogalma volt használatban. A tudomány történetében először 1839-ben alapítottak Etnológiai Intézetet Párizsban; ezt a New York-i Etnológiai Intézet megalakítása követte 1842-ben; majd 1843-ban megalakult Londonban

az Etnológiai Társaság. Ezeknek az etnológiai társaságoknak az alapító nyilatkozataiban az etnológiát széles értelemben is meghatározták, mint az emberről szóló tudományt és szűk értelemben is, mint a fajokról szóló tudományt. Indiában mind a mai napig megmaradt az etnológia tudományának ez utóbbi értelmezése.

Az „antropológia” terminus megjelenése a tudományos életben a londoni *Etnológiai Társaság* szétválasztásával kezdődött, amikor is 1863-ban kivált belőle az *Antropológiai Társaság*. A szétválasztást a rabszolgaság intézményének a kérdésében mutatkozó nézeteltérések inézték elő. Az etnológusok felléptek a rabszolgatartás intézménye ellen, bírálván az antropológusok rabszolgatartását igazoló rasszista nézeteit. Az etnológusok és antropológusok között folyó vita a két intézet *Nagy-Britannia és Írország Antropológiai Intézete* néven való fúziójával zárult le 1871-ben. Így szilárdult meg az antropológia, az ember fizikai felépítésével és tevékenységével foglalkozó tudomány fogalmaként. Ebben az értelemben honosodott meg e terminus az USA, a latin-amerikai országok, a Brit Nemzetközösséghez tartozó országok (Kanada, India, Pakisztán, Ceylon stb.), Japán, a Fülöp-szigetek, Indonézia, Belgium, Hollandia, stb. tudományos életében.

Az USA-ban és Kanadában két részre, a fizikai és kulturális antropológiára osztották fel ezt az emberről és tevékenységéről szóló mindent átfogó tudományágat.

A „kulturális-antropológia” mind a mai napig a különböző tudományos diszciplínák „integrációjaként” szerepel; a régészet, a nyelvészet, az etnológia, az etnográfia és a folklorisztika az összetevői, amelyek összességükben a népek kultúráját tanulmányozzák. A kultúrát mint a kulturális-antropológia kutatásának a tárgyát, annak központi fogalmát határozzák meg. A kultúra meghatározása azonban nem egyértelmű, annak egész sor meghatározását ismerjük.¹ E meghatározások változtak a tudomány története során és változott egyik vagy másik tudós elméleti tájékozódásától függően is. Az 1930-as évekig leginkább a nép anyagi, társadalmi és szellemi élete területén a kölcsönzött vonások véletlen komplexusaként tekintették a kultúrát. Később, az angol „funkcionális” iskola hatására kezdett elterjedni a kultúra holisztikus értelmezése, amely szerint a kultúra olyan „organizmus”, amelynek minden része funkcionálisan kapcsolódik egymáshoz. Az 1950-es években tűntek fel az idealista kultúra-értelmezések: a kultúra az emberek viselkedésének absztrakciója. Tekintet nélkül azonban a kultúra értelmezésében mutatkozó elméleti nézeteltérésekre, a „kulturantropológusok” gyakorlati tevékenységük során az elmaradott népek (főleg

¹ Ezeknek a meghatározásoknak az elemzését lásd GAFAGNA 1960, 111—129.

az amerikai indiánok) mindennapi életét, társadalmi rendszerét, szokásait, szertartásait és hiedelmeit tanulmányozták. Kutatásaik összessége meggyőzően tanúskodik arról, hogy az USA tudósainak a többsége a kultúrát az emberek társadalmi élete összességének fogja fel. A kultúrának éppen ilyen értelmezéséről tanúskodnak az általuk kidolgozott, a kulturális-antropológia kereteihez tartozó olyan diszciplínák, mint a technikatörténet, a gazdasági-antropológia, a szociálintropológia (a családi-rokonsági intézmények és kapcsolatok tanulmányozása), a politikai antropológia (a politikai intézmények és viszonyok tanulmányozása), amelyek a társadalom életének különféle oldalait tanulmányozzák. Egy megjegyzés azonban szükséges a mai legelterjedtebb értelemben vett kulturális-antropológia kereteinek a kérdésében. Mint ismeretes, az általános meghatározás alapján részeinek tartott olyan tudományágak, mint a régészet, nyelvészet, vagy folklorisztika az USA-ban épp úgy, mint más országokban, önálló tudományokként fejlődnek, és azok képviselői ennek megfelelően régésznek, nyelvésznek, folklórkutatónak nevezik magukat. Következésképpen a „kulturális-antropológusok” számára az etnográfia és az etnológia tudománya marad. Az etnológia, az etnográfia és a kulturális-antropológia fogalma az USA-ban gyakorlatilag szinonim értelmű. (Igaz, bizonyos tudósok az etnográfiát leíró, az etnológiát pedig összefoglaló tudománynak tekintik.) Óceánon túli kollégáink nem véletlenül nevezik tehát hol antropológusnak, hol kulturális-antropológusnak, hol etnográfusnak, hol pedig etnológusnak magukat. Jellegetes példájául szolgálhatnak ennek az USA olyan nagy tudósai, mint KROEBER és LOWIE. Az első etnológusnak nevezte magát, a másik pedig azt írta: „Etnográfusnak, vagy kultúrtörténésznek tartom magamat.”²

A kulturális-antropológia vagy etnológia feladatköre a primitív népek életmódjának a tanulmányozásában, múltbeli életformájának, szertartásainak és szokásainak a rekonstruálásában merült ki. Csak az elmúlt két évtized során merültek fel azok a vélemények, amelyek támadni kezdték a kulturális-antropológiának kizárólag csak a kezdetleges társadalmak életének a tanulmányozására való korlátozását és felléptek azért, hogy a mai társadalmat is vonják be kutatási szférájukba.

Az antropológia mint az emberről szóló általános tudomány fogalma, hatott a 19. sz. végi, 20. sz. eleji orosz etnográfiai elképzelések alakulására is. Ennek a jelenségnek jellegetes példájául PETRI munkái szolgálhatnak. *Antropológia* (1890) c. művének első kötete, amely az *Antropológia alapjai* alcímet viselte, tartalmazza a „társadalmi, családi és szellemi élet kezedei”-nek az áttekintését is. ANUCSIN nevezetes tudomány-hármasa — az

² *Anthropology Today*, 1953, KROEBER, 366.

embertan, néprajz és régészet — bizonyos értelemben a mi tudományunk szintetizált fogalmának a tükörképeként tekinthető. Éppen így ez volt az Embertani Múzeum megalapításának az elméleti megva a (leningrádi Embertani, Régészeti és Néprajzi Múzeum), miként intézetünkben az embertani és régészeti szektorok létrejötte is.

A különféle tudományágak ismeretanyagának az integrálására való 19. sz.-i törekvés kétségtől e tudományok korabeli színvonalából és az összközösségi történelemre vonatkozó források sajátos voltából ered. Erre az írástalan korra vonatkozó írásbeli emlékek csaknem teljes hiánya következtében az emberiség történetének eme korszaka csak az említett tudományágak, az embertan, néprajz, nyelvészet és régészet adatainak az alapján kutatható. Ám az európai országok többségében — Oroszországot is beleértve — nem vezetett e tudományágak szoros együttműködése ahhoz, hogy azokat az antropológiának, mint az emberiséggel foglalkozó egységes tudománynak a részeként fogják fel.

Az európai országok többségének a tudományos gyakorlatában az antropológia terminus csak a fizikai antropológiára vonatkozó szakszóként szerepelt, vagyis természettudományt jelölt az etnológia humán jellegű, a primitív népek kultúráját és életmódját tanulmányozó tudományával szemben. Láthatjuk, az etnológia feladatkörének a meghatározása területén nincs számottevő különbség az USA és az európai országok tudományos világa között. Ám, amíg az USA tudósai ma a modern népek tanulmányozásának az etnológia és kulturális-antropológia tudományába való bekapcsolása mellett foglalnak állást, addig az európai országokban a modern népek életének tanulmányozása a folklór, Németországban a Volkskunde tárgykörébe tartozott. A modern népek tanulmányozása az utóbbi időben egész sor európai országban (Hollandia, skandináv országok stb.) a szociológia hatáskörébe kezdett tolni.

Ily módon az etnológia, vagyis a „kulturális-antropológia” modern meghatározása az USA-ban áll legközelebb a Szovjetunióban elfogadott, az etnográfia tudományának tárgykörét jelölő fogalomhoz. Mint ismeretes, a szovjet szakemberek e tudomány feladatának tekintik az emberi társadalom fejlődésének bármely fokán levő nép kultúrájának a tanulmányozását.

Amíg a „kulturális-antropológia fogalma” az USA tudósainak tevékenysége nyomán alakult ki, addig a „szociálandropológiát” angol tudósok: FRAZER, MALINOVSKI és RADCLIFFE-BROWN teremtették meg. Elsőnek FRAZER használta a „szociálandropológia” fogalmát 1908-ban, amikor azt a szociológia primitív népeket tanulmányozó részlegeként tüntette fel.³

³ RADCLIFFE-BROWN, 1965, 2.

Ezt a meghatározást MALINOVSZKI, RADCLIFFE—BROWN és követőik fejlesztették tovább, hangsúlyozva, hogy a szociálantropológia nem egyéb, mint az összehasonlító szicológia része, amely a „fejletlen társadalmak” szociális struktúráját és szokásait van hivatva tanulmányozni. RADCLIFFE-BROWN kijelentette: mivel ezek a társadalmak nem rendelkeznek írásos emlékekkel, — és tanulmányozásuk a tudósok által való megfigyelésben merül ki, ezek a tanulmányok nem tekinthetők történetieknek. Innen a szociálantropológusok antihistorizmusa, amellyel kapcsolatban nem-egyszer hangzott el bírálat amerikai opponenseik részéről. Azokat a kísérleteket, amiket a néprajzkutatók és etnológusok az elmaradt népek történelmének a rekonstruálására tettek, RADCLIFFE-BROWN „áltörténetiek”-nek jellemezte.⁴ Ezeknek a tudományágaknak az egymástól való elhatárolásáról nyilatkozva RADCLIFFE-BROWN azt javasolta, hogy „etnográfának” az írásbeliséggel nem rendelkező népek leírásával, „etnológiának” pedig az azok életmódjának a történeti rekonstruálásával, „szociálantropológiának” viszont az elméleti, az elvonatkoztatásra törő, a primitív társadalmak intézményeinek összehasonlító tanulmányozásával foglalkozó tudományt nevezzék.⁵

Ily módon a szociálantropológia mint történetietlen, összehasonlító jellegű, a kezdetleges társadalmi rendet általánosítani törekvő, a történetiséggel jellemezhető és az általánosításokra nem törekvő etnológiától különböző tudományág szerepelt. Ám amint az angol szociálantropológusok gyakorlati kutatásai bizonyítják, figyelmük nagyrészt a kis, törzsi társadalmak családi-rokonsági viszonyaink és társadalmi intézményeinek a tanulmányozására összpontosult, ami csökkentette összehasonlító módszerük alkalmazásának a lehetőségét, és nem nyújtott módot általánosításokra sem. Érdemükként e társadalmak struktúrájának elemeit, s ezen elemek funkcionális összefüggéseit tanulmányozó konkrét módszer megteremtését említhetjük, azokét, amelyek biztosítják adott társadalom életfolyamatainak a tudós által vizsgált időpontban való működését. Anglia modern tudósai (LEECH, GLUCKMAN, SCHAPER stb.) ennek a módszernek a kialakításával lényegesen kitágították a szociálantropológia tárgykörének a határait, mivel kutatásaik körébe bekapcsolták Afrika és Ázsia modern osztály és korai osztálytársadalmait is — eltávolodva mestereik szélsőséges antihistorizmusától.

Az USA „kulturális-antropológusai” és Anglia „szociálantropológusai” között sokéves vita folyik a tudományaik közötti viszony kérdéseiről. Ezzel kapcsolatos a „kultúra” és a „társadalom” terminusainak az értelmezése is. Az amerikai etnográfusok többsége úgy véli, hogy a kultúra fogalma magá-

⁴ RADCLIFFE-BROWN, 1965, 3.

⁵ RADCLIFFE-BROWN, 1965, 3.

ba öleli a szociális struktúra fogalmát is, s így a szociálanropológia a kulturális antropológia részévé válik. E szempontot megerősítendő LOWIE például azt írta: „A kultúra a társadalmi örökség egésze, ezért a kultúra és a társadalom — korrelatív fogalmak”⁶

Bizonyos mértékig más szempontot képvisel a „kultúr-” és „szociálanropológia” egymáshoz való viszonya kérdésében STEWARD. Ő az indiánok prekolumbián kultúráit tanulmányozó amerikai „etnológiával” szemben az akkultúrálódott indiánok, a különféle nemzetiségi csoportok és az etnikai kisebbségek tanulmányozását nevezi szociálanropológiának.⁷ Az amerikai tudósok között is akad azonban olyan szociálanropológus, aki MALINOVSZKI vagy RADCLIFFE-BROWN tanítványának vallja magát. Közülük leginkább kiemelkedő EGGAN professzor, bár róla is elmondható, hogy jelentős mértékben eltávolodott mestereinek az antihistorizmusától, bírálva azok általánosításainak a korlátozott voltát, valamint azt, hogy munkáinkban nem fejlesztették tovább az éppen általuk meghirdetett összehasonlító módszert.⁸ India etnográfusai szintén a kulturális-antropológia egyik részének tekintik a szociálanropológiát.⁹

Az amerikai kollegáikkal folytatott vita során az angol szociálanropológusok viszont a kulturális antropológiát kiáltották ki a szociálanropológia részévé.

Az amerikai szakemberek ama állítása ellen tiltakozva, hogy a társadalmi struktúra a kultúra egyik aspektusa, FORTES például azt írta: „a társadalmi struktúra nem a kultúra egyik aspektusa, hanem maga a kultúra egésze.”¹⁰ RADCLIFFE-BROWN szerint pedig a társadalom elsődleges, a kultúra csupán annak terméke, és így annak tanulmányozása a szociálanropológia kell, hogy legyen.¹¹

Ehhez a polémiához közel áll a neves francia tudós, LÉVI-STRAUSS, aki aki Franciaország egyetlen, angol—amerikai terminológiát használó szakemberének nevezi magát.¹² LÉVI-STRAUSS saját véleménye szerint szociálanropológus. Ő a College de France keretei között 1958-ban alakult szociálanropológiai tanszék vezetője. E tanszék megnyitása alkalmával tartott beszédében meghatározta ennek a tudományágnak a feladatkörét, aminek során lényegesen szerényebbnek mutatkozott RADCLIFFE-BROWNNÁL. A szociálanropológiát még a kialakulás stádiumában levő tudományként

⁶ Anthropology Today STEWARD, 223.

⁷ Anthropology Today 1953, STEWARD, 224.

⁸ EGGAN, 1954.

⁹ Anthropology Today 1953, MEJUMDARA, 222.

¹⁰ Anthropology Today 1953, FORTES, 222.

¹¹ RADCLIFFE-BROWN, 1965, 5.

¹² Anthropology Today 1953, LÉVI-STRAUSS, 221.

jellemezve azt mondta: „olyan taxonomia, amelynek célja a típusok feltárása és osztályozása, ezek alkotórészeinek az elemzése és a köztük meglevő kölcsönviszony meghatározása”. Ezen előkészítő munka nélkül — és ne áltassuk magunkat, az még éppen csak a kezdetnél tart — mondotta, a RADCLIFFE-BROWN által javasolt összehasonlító módszer azzal a kockázattal jár, hogy tétlenek maradunk.¹³ A LÉVI-STRAUSS-i szociálanropológia a kis, törzsi társadalmakat tanulmányozza, és, mivel ezeken nem lehet kísérleteket hajtani végre, e célból azokat modellekkel kell helyettesíteni, olyan jelképrendszerekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy manipuláljunk velük. Végeredményben a szociálanropológia feladatának a társadalmi élet jelképeinek a tanulmányozását határozza meg, és ebben látja a különbséget saját meghatározása és a kétségkívül inkább materialista jellegű RADCLIFFE-BROWN-i meghatározás között, aki a tudományág célját a konkrét tények tanulmányozásában, a megfigyelések alapján felállított feltevések megformulázásában és azok tapasztalati ellenőrzésében látja. LÉVI-STRAUSS az angol szociálanropológusoktól kölcsönözte a kezdetleges társadalmak szociális intézményeit tanulmányozó strukturális-funkcionális módszert, amelyet a társadalom egészét tekintő társadalomfilozófiai nézetrendszerré kíván fejleszteni, amely rendszert a társadalomtudományok keretein belül strukturalizmusként szokás nevezni.¹⁴ Az angol szociálanropológusok bírálják LÉVI-STRAUSS nézeteinek elvontságát, hangsúlyozva, hogy a kutatások mindig kapcsolatban álltak az emberek mindennapi életének a realitásával.¹⁵

Különlegesen időszerű az utóbbi időben a szociálanropológiának és a szociológiának az egymáshoz való viszonyát vizsgáló kérdés. Az amerikai antropológusok angol kollégáikkal folytatott vitáik során nemegyszer „szociológusok”-nak nevezték azokat. Az angolok nem cáfolták ezeket az állításokat, nemegyszer kijelentették, hogy tudományuk a szociológia primitív társadalmakat tanulmányozó része. (Szervezeti vonatkozásban Anglia szociálanropológusai az 1951-ben alakult Brit Szociológiai Társaság tagjai.) Ez különbözteti meg a kezdetlegességet tanulmányozó szociálanropológiát a szociológiától, amely a modern társadalmakat tanulmányozza. E megkülönböztetést elfogadta a szociológusok és néprajzkutatók nagy többsége is. Ez különösen élesen jelentkezett a VI. szociológiai kongresszuson, ahol speciális kutatócsoport munkáját szentelték a szociológia és az etnográfia egymáshoz való viszonya tisztázásának.¹⁶ A skandináv országokban a szociálanropológia a szociológia része és teljesen elkülönül az adott ország

¹³ LÉVI-STRAUSS, 1966, 115.

¹⁴ LÉVI-STRAUSS, 1953; 1958.

¹⁵ Anthropology Today 1953, 109.

¹⁶ AVERKIEVA, 1967.

etnográfusainak a tevékenységétől. A mi irodalmunkban is gyakran találkozhatunk a nyugati szociálanropológusokat a szociológusokkal azonosító nézetekkel. Ez helytelennek tűnik. Anglia és már országok szociálanropológusainak többsége, kutatásaik jellegénél fogva sokkal inkább tekinthető etnográfusnak, mintsem szociológusnak. Ezt annakidején elismerte LOWIE is, bár vitatkozott angol kollegáival az amerikai kultúranropológia és az angol szociálanropológia egymáshoz való viszonyát illetőleg. „Az angliai szociálanropológusokat — írta — valódi etnográfusoknak tartom, olyan tudósoknak, akik a kultúra egy fontos aspektusának a kutatására szentelték magukat”.¹⁷

Igaz, LÉVI-STRAUSS és követőinek mai tevékenysége — akik szociálanropológusoknak nevezik magukat —, a strukturalizmus területén, inkább szociológusokkal, mint etnográfusokkal hozza őket közelségbe. Nem véletlenül kezdték Franciaországban a szociálanropológiával azonosítani a strukturalizmust. Ebben a formában kezdik azt a szociológusok széles körei elismerni.

Az antropológiának mint az emberről szóló univerzális tudománynak, az ideológiai alapja a filozófiai antropologizmus, amely elsődlegesen az ember mibenlétének a kérdését helyezi előtérbe, s a társadalmat az ember természetes sajátosságai, szükségletei és törekvései termékeként vizsgálja. Ez az antropologizmus volt jellemző a 18—19. sz. sok materialista és idealista filozófusának a nézeteire. Jelesen ez volt FEUERBACH materializmusának az alapja is. (FEUERBACH azt írta: az antropológia mint a társadalomról szóló univerzális tudomány — nélkülözhetetlen). A nyugati etnográfusok és szociálfilozófusok ma is továbbfejlesztik az antropologizmus mint az emberről és társadalmáról szóló tudományok tudománya princípiumát. A filozófiai antropologizmus eszméi főleg két vonalon fejlődtek a nyugati néprajztudomány területén: 1. a funkcionalizmus vonalán, és 2. az individualisztikus aktivizmus elméletének a területén a kultúra és személyiség kutatóinak a munkájában. Ezek az eszmék az antropológiának (széles értelemben véve a terminust) a természettudományok körébe való besorolása területén is jelentkeztek.

A tudományok ilyen osztályozásának az elméleti alátámasztásával lépett fel, mint ismeretes, RADCLIFFE-BROWN.¹⁸ Később jelentek meg az antropológiát a társadalom- és humán tudományokhoz kapcsoló vélemények,¹⁹ bár ez nem változtatta meg az integrált tudomány híveinek filozófiai nézeteit.

Lényegében az antropologizmus eszméi képezik a modern egzisztencializmus alapját is, amelynek több bajnoka is akad Nyugat etnográfusai között.

¹⁷ LOWIE 1953, 528.

¹⁸ RADCLIFFE-BROWN 1957; 1965, 188—9.

¹⁹ Anthropology 1963, lásd még REDFIELD 1953, 728—738.

Ezeket az eszméket fejlesztik ma a „társadalmi tevékenység” filozófiájának hívei (PARSONS, MERTON stb.), és az USA-ban és Nyugat-Németországban divatos „új baloldali” erők elméletének teoretikusa, MARCUSE is. Az ő szociológiai elméletében fontos helyet foglal el a biológiai motiváció az uralkodó-alárendelt (alattvaló) rendszerének eredetéről és öröktől fogva való létezéséről, az ösztönök struktúrája alapján határozza meg MARCUSE²⁰ a társadalom jellegét is. Mindez közelíti egymáshoz MARCUSE-t, FREUDOT és annak mai követőit az USA néprajztudományának a berkeiben.

Ma, az elméleti kutatások aktivizálódásának a korában az eszmei harc és a régi iskolák koncepcióinak a felülvizsgálása korában, a szociológiai és etnográfiai sajtó hasábjain megjelenő éles viták során felmerül a kérdés: van-e értelme az antropológiát univerzális tudományként értelmező elméletek ellen felszólaló tudósok az ilyen értelmezésben az enciklopedizmus egyik anakronizmusát látják.²¹

IRODALOM

- Anthropology Today*
1953 *An Appraisal of Anthropology Today*. Chicago.
- Anthropology*
1963 *Anthropology among the disciplines*. Cur. Anthr. 4/2.
- Аверкиева, Ю. П.
1967 На XVIII Международном Конгрессе психологов и на VI Международном Конгрессе социологов. Сов. Этн. № 1.
- CATAGNA, A. C.
1960 *A formal analysis of definitions of culture*. Essays in the science of culture, in honour of L.A. White. New York.
- EGGAN, J.
1954 *Social anthropology and method of controlled comparison*. Am. Anthr. 56/3.
- HULTKRANTZ, A.
1967 *The aims of Anthropology: a Scandinavian point of view*. Cur. Anthr. 9/4.
- LÉVI-STRAUSS, Cl.
1953 *Social structure*. Anthropology Today. Chicago.
1958 *Anthropology structural*. Paris.
1966 *The scope of anthropology*. Cur. Anthr. 7/2.
- LOWIE, R. H.
1953 *Ethnography, cultural and social anthropology*. Am. Anthr. 55/4.
- MARCUSE, H.
1967 *Triebstructure und Gesellschaft*. Frankfurt am Main.
- RADCLIFFE—BROWN, A. R.
1957 *A natural science of society*. Glencol.
1965 *Structure and function in primitive society*. London.
- REDFIELD, R.
1953 *Relations of anthropology to the social sciences and humanities*. Anthropology Today. Chicago.
- СЕНКОСОВ, Ю. П.
1968 *Дискуссия о структурализме во Франции*. Вопросы Философии. № 6.

²⁰ Lásd pl. MARCUSE 1967.

²¹ HULTKRANTZ 1967, 304—305.

AZ ETNOGRÁFIA MAI ÁLLÁSA FRANCIAORSZÁGBAN

Franciaországban az általánosan magas kulturális színvonal az egyes tudományágak sikeres fejlődésében is megmutatkozik. Következésképpen gazdagságát és fejlettségét tekintve a francia néprajztudomány az egyik első helyet foglalja el Európában.

A francia néprajztudomány, miként az európai országok túlnyomó többségében, két fő forrásból ered: éppen ezért mind a mai napig meglehetősen élesen különül két tudományterületre: az Európán kívüli népek néprajzára (amely a 18–19. századi gyarmati expanzió talaján nőtt fel) — és a saját ország néprajzi vizsgálatára (amely főként a 19. század vége óta a nemzeti és regionális társadalmi mozgalmakkal kapcsolatban fejlődött ki). E két tudományterület közül az előbbi szolgált és szolgál alapul, amelyen főleg az elméleti gondolat fejlődik; az utóbbi viszont hosszú ideig jelentékeny mértékben megmaradt empirikus leíró tudománynak; az utóbbi években azonban e téren is születtek jelentős elméleti általánosítások.

Az egyetemes és elméleti etnográfia fejlettségét tekintve Franciaország nem marad el az ebben a vonatkozásban vezető európai országok mögött. A helyi, franciaországi etnográfia vonatkozásában viszont elmarad a közép-európai országok mögött, ha meg is előzi Angliát és Olaszországot.

A helyi francia (honismereti) etnográfia a legutóbbi időkig folklór, hiedelmek, szokások feljegyzésére korlátozta feladatait, bár ennek az irányzatnak a fő művelőit, SÉBILLOT-ot, SAINT-YVES-t elméleti kutatásaik is ismertté tették. A helyi etnográfia (*traditions populaires*) vizsgálatára vonatkozó legújabb és legérdekesebb elméleti megfogalmazások MAGET és VARAGNAC munkáiban találhatók.

Az előbbi — egy sor helyismereti néprajzi munka, és ami a legfontosabb, a néprajzi terepmunka alapvető módszertanának: *Guide d'études directes des comportements culturels* szerzője — piszkozatban 1945-ben írta s 1953-ban jelent meg. Ez a könyv nemcsak elsőrangú módszertani segédlet a terepmunka technikájában (amelyhez fogható alig van más országban), hanem olyan munka, amely a terepmunkát és a dolgozószerződésében végzett tevékenységet az elméleti kérdések magas színvonalára emelte.

Elegendő csak azt megnézni, milyen szélesen és mélyen értelmezi MAGET az anyagi kultúra objektumaival kapcsolatos etnográfiai kutató feladatokat. Igen helyesen világít rá arra, hogy az anyagi kultúra területére tartozó bármilyen tárgy vizsgálata sem korlátozódhat csupán formájának és használati módjának gondos leírására. „Ez a tárgy nem létezik (esetleg

csupán fizikailag létezik) az ember számára betöltött szerepen kívül.” A tárgy vizsgálata során figyelemmel kell lenni mindazokra az emberekre, akik „rendelkeznek képességgel, joggal, kötelezettséggel, — ez lehet kizárólagos vagy sem —, hogy előállítsák, szétosszák, eladják, használják ezt a tárgyat”.¹ Egyszóval a szerző teljes joggal hangsúlyozza annak fontosságát, hogy az etnográfus az anyagi kultúra minden objektumának a társadalmi aspektusát vizsgálja.

A honismereti néprajz feladatairól eredeti és igen mély gondolatokat vetett fel VARAGNAC. *Hagyományos civilizációk és létforma* (1948) c. könyvében határozottan elutasítja a hazai nép folklorisztikai (etnográfiai) vizsgálatának, mint csupán a paraszti életforma vizsgálatának értelmezését. Hiszen már SÉBILLOT is fontosnak tekintette a munkás- és a polgári folklór vizsgálatát. Franciaországban még a vezető osztályoknak a kultúrája is hosszú időn át „hagyományos” volt. S éppen ezt a hagyományos életformát kell vizsgálni, a lakosság különféle rétegei, különféle társadalmi osztályok körében, — csupán azt hagyva a vizsgálódás körén kívül, amit tudományos munka, intellektuális professzionisták hoztak létre (és amit ezek szerint szembeállítanak a „hagyományos civilizációval”). Az európai népek életének ilyen vizsgálata során sok azonosságot találunk azzal, amit az etnográfusok a „primitív” népek esetében tanulmányoznak.² Ugyancsak fontos a hagyományos civilizáció elhalási folyamatának a vizsgálata, annak tanulmányozása, hogyan szorítja ezt ki az ipari és tudományos civilizáció. Ez a folyamat nagyon egyenetlenül megy végbe az ország különböző részein és a lakosság különböző osztályainak az esetében. Korántsem minden esetben a parasztság a tradíciók őrzője: pl. Kínában és Indiában még a 19. században is a lakosság valamennyi társadalmi osztálya őrizte a hagyományos civilizációt; a 20. században Oroszországban olyan váratlan helyzet állt elő, hogy az Októberi forradalom után a munkások, lemondva a tradíciókról, szenvedélyesen vonzódtak az ipari és tudományos kultúrához, a régi hagyományok őrzőivé pedig az orosz emigránsok — az arisztokraták és a polgárok váltak.³ Egészben véve, a „hagyományos civilizációt” és annak szétesési folyamatát a történelmi és szociológiai vizsgálatokkal szoros kapcsolatban kell végezni.

A francia honismereti etnográfia komoly elméleti alátámasztást nyert még egy oldalról — a földrajztudomány részéről. Ez egész világon megszolgált hírnévre tett szert DE LA BLACHE iskolája a földrajzkutatók körében. A „népességföldrajzot” főleg DEMANGEON dolgozta ki. Ennek a tudósnak

¹ MAGET 1953, 15—16.

² VARAGNAC 1948, 19—23.

³ VARAGNAC 1938; 1948, 41; 1967.

sikerült magát megóvnia a geográfiai determinizmus veszélyétől (amibe részben beleesett az „antropogeográfiát” megalapító RATZELL). (DEMANGEON a francia településföldrajz kutatásaiban s más országokra vonatkozó ilyen munkáiban és a falusi épületek típusaira stb. vonatkozó vizsgálataiban teljesen helyes álláspontot foglal el, amely szerint a földrajzi környezet közvetett, nem pedig egyenes, közvetlen hatással van a házkultúrára. Bár a klíma, a talaj stb. befolyásolják a falusi épületeket, épp úgy, mint magát a településtípust is, egyáltalán nem szabad elfelejteni, hogy igen gyakran „ember teremti a tájat”.⁴ A paraszti lakóház a történelem terméke; „a civilizáció egyetemes feltételeivel együtt fejlődik”.⁵

A lakóház típusokban megnyilvánuló minden regionális különbség ellenére — és DEMANGEON Franciaország vonatkozásában elvégezte ezek első tudományos osztályozását — mindenütt változatlanul megmarad a lényeg: a paraszti lakóház hozzáidomítása a mezőgazdasági termelés szükségleteihez, a mezőgazdasági munka feltételeihez.⁶ DEMANGEON ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül azokat a különféle egyéb — többek között a kívülről jövő — hatásokat sem, amelyek módosítják a lakóházat. Egyszerűen megbízható módszertani alapunk van a paraszti építmények néprajzi vizsgálatához. Ugyanezt mondhatjuk el a településtípusok vizsgálataival kapcsolatban, ezek tudományos osztályozására is kísérletet tett DEMANGEON.⁷

A francia honismereti terep-etnográfia ilyen szolid elméleti „batyu” birtokában igen magas tudományos szinten végzi munkáját. Igen sok kiadott, vagy nagyrészt még kiadatlan helyszíni gyűjtést jellemez ez a tulajdonság. A háborút követő években sajnos Franciaországban nagyon csökkent a terepkutatások lendülete. A MAGET és RIVIÈRE kezdeményezésére még a második világháború előestéjén megkezdett rendszeres kutatómunka az anyagi kultúra (különösen a lakóház) jelenségeinek a vizsgálatában később félbeszakadt. Az összegyűjtött tárgyi anyagot és feljegyzéseket a „Musée des Arts et Traditions Populaires” (Párizs) őrzi, de mindeddig még nem állították ki azokat. A kapitális sokkötetes munka, amelybe VAN GENNEP kezdeményezésére fogtak és amely jelentékeny mértékben az ő egyéni erőfeszítéseiből született, a *Manuel de folklore français contemporain*, a helyi hiedelmek, szokások, családi és jeles napokhoz kötött szertartások gondos gyűjteménye, a kezdeményező halála után befejezetlenül maradt.⁸

A legutóbbi években azonban megkezdődött — vagy újra felelevenedett — Franciaország egyes vidékeinek a módszeres vizsgálata. Ezt most

⁴ DEMANGEON 1947, *L'habitation rurale en France*, 261.

⁵ DEMANGEON 1947, 262.

⁶ DEMANGEON 1947, 263, 265, 285 és passim.

⁷ DEMANGEON, 1947, *Types de peuplement rural en France*.

⁸ GENNEP, 1937—1949.

komplex módon (kooperatív alapon, miként a franciák mondják) az etnográfusok és más tudományágak specialistáinak, szociológusok, közgazdászok, demográfusok, művészettörténészek, nyelvészek szoros együttműködésével végzik. Ezen a téren a legnagyobb vállalkozás a közelmúltban d'Aubrac (Massif Central) vidékén befejezett expedíció; az jellemzi ezt a vidéket, hogy az archaikus paraszti élet sok vonását napjainkig megőrizte. Igen sok értékes tárgyi anyagot gyűjtöttek össze, elkészült 25 tudományos monográfia, mintegy 9 ezer fényképfelvétel, több mint 17 ezer méter film és 450 magnetofontekercs.

Ennek ellenére, általános állapotát tekintve, a saját ország népi (hagyományos) kultúrájának és Franciaország regionális kultúra-típusainak a vizsgálata továbbra is erősen elmarad Európa legtöbb országa mögött. Éppen ez az oka annak, hogy a francia etnográfusok még részt sem kívánnak venni az összeurópai néprajzi atlasz létrehozására irányuló nagy nemzetközi munkában.

Ezen a területen a munkaszervezés egyik nagy fogyatékosága a mértéktelenül centralizmus, minden tudományos erőnek Párizsban való koncentrációja: a vidéki városok etnográfus-káderekben igen szegények.

Jóval magasabb az egyetemes és a nem európai etnográfia fejlettségi színvonala. Ennek eredményei már régóta a világ néprajztudományának részét képezik.

A 19. század végén Franciaországban új tudományos irányzat bontakozott ki — a „szociológiai” iskola, élén DURKHEIMmel, aki az etnográfiára nemcsak magában Franciaországban, hanem annak határain túl is, különösen Angliában igen mély hatást gyakorolt. A DURKHEIM-féle iskola, amely a társadalmi jelenségeket (és a „társadalmat” a maga egészében) mint egy különleges, az individuális jelenségekkel össze nem mérhető realitást szemlélte, amelynek területén nem alkalmazhatók az individual-pszichológia módszerei, — igen nagy lépést jelentett előre az etnográfiai anyag értelmezésében. Ugyanakkor azonban ez az iskola magának a „társadalomnak” és a „társadalmi jelenségeknek” az idealista értelmezésével hibát követett el: DURKHEIM a „társadalmat” pszichikai kapcsolatok rendszerének, a „társadalmi jelenségeket” morális normáknak tekintette. Az etnográfiai gondolat további fejlődésére különösen nagy hatással volt DURKHEIM tanítványa és ügyének folytatója MAUSS és az iskolához igen közel álló, bár sok tekintetben igen eredeti LÉVY-BRÜHL.

A „kollektív képzeteknek” (DURKHEIMtől átvett fogalom) LÉVY-BRÜHL által kidolgozott tana és a „prelogikus gondolkodás”-nak ezzel szorosan összefüggő elmélete igen termékenynek bizonyult a tudomány számára.⁹

⁹ LÉVY-BRÜHL, 1910.

Bár LÉVY-BRÜHL eszméi szenvedélyes vitákat és gyakran meg nem értelmelt szemrehányásokat váltottak ki, de a lényegét illetően munkáinak megjelenése óta egyetlen etnográfusnak sincs joga semmibe venni azt a tényt, hogy létezik sajátos típusú társadalmi tudat, s abban olyan hagyományos „kollektív” eszmék uralkodnak, amelyek a formális logika törvényeivel nem mérhetők fel.

Ami MAUSST illeti, a cseretípusokról írott elméleti munkáival és az emberi társadalom történetében megfigyelhető kölcsönösség elméletével gazdagította a tudományt, valamint azzal, hogy elsőként keltette fel az érdeklődést a mindennapi élet és az elemi emberi cselekvések: étkezési mód, állás, ülés, alvás, teherhordás stb. néprajzi vizsgálata iránt. Sok mai etnográfus tartja, és nem csak Franciaországban, hogy éppen MAUSS munkái nyitottak új korszakot a tudományban.¹⁰

DURKHEIMnek napjainkban Franciaországban közvetlen követői és folytatói nincsenek, de ennek az iskolának az eszméi mélyen beivódtak a mai francia etnográfiába.

A 20. század eleje óta Európa és Amerika sok országában széles körökben elterjedt diffuzionista áramlat (a kulturális diffúziók és kulturális kontaktusok vizsgálata iránt megnyilvánuló fokozott érdeklődés, amely némelyik diffuzionistánál egészen az egyes népek önálló fejlődésének teljes tagadásáig megy el) igen gyengén érintette a francia etnográfiát. Az egyetlen, aki a diffuzionizmus észrevehető hatása alá került, MONTANDON, *L'ologènese culturelle* című munkájában feltámasztotta a GREBNER-féle „kultúrköröket”, habár azoknak semmiféle világos logikai kapcsolatuk nincs a könyv alapeszméjével.¹¹ Ezzel szemben a földrajzi módszer (amelynek Németországban RATZELL volt a megalapítója) hatással volt az igen termékenynek bizonyuló „emberföldrajzi” iskolára (DE LA BLACHE, DEMANGEON és mások). Egyébként az utóbbi előnyére különbözik a RATZELL-féle antropogeográfiától sokkal következetesebb historizmusra révén. DEMANGEON szerepéről magának Franciaországnak a néprajzi vizsgálatában már volt szó.

Az utóbbi években divatos áramlattá vált a strukturalizmus, amit a nyelvészekről (SAUSSURE, SAPIR) vettek át. Legismertebb képviselője Franciaországban LÉVI-STRAUSS, aki korai munkáiban — különösen a rokonsági viszonyok struktúrájának vizsgálatában — valamint a trópusi Dél-Amerika területén végzett terepmunkáival sok hasznosat művelt. LÉVI-STRAUSS munkái és nézetei különös és komoly elemzést érdemelnek. Nem kétséges, hogy nem csupán a francia néprajz méreteiben, hanem világ-

¹⁰ MAUSS, 1950.

¹¹ MONTANDON, 1934.

méretekben is rendkívüli jelenséggel állunk szemben. De megkövetelik a szigorú kritikát is, ami azonban nem lehetséges egy rövid előadás keretében. Itt elegendő csupán azt kimondani, hogy LÉVI-STRAUSS „strukturáliszmusa” valami olyasmi, ami egyáltalán nem hasonlít RADCLIFF-BROWN, EVANS-PRITCHARD vagy más angol etnográfus strukturáliszmusára, s lényeges vonatkozásait tekintve pedig éppen ellentéte azoknak. Míg az angol strukturalisták számára a vizsgált „társadalom” („kultúra”, azaz nép) egységes és oszthatatlan egész, amelynek egyes részeit egymástól elszigetelten sem megérteni, sem tanulmányozni nem lehet. LÉVI-STRAUSS éppen ellenkezőleg azt tartja, hogy a társadalmi „rendszer” egyes oldalai — pl. a mitológia, vagy még a „kulinaria”¹² is — önálló, saját törvényszerűségekkel rendelkező, autonóm „rendszerekként” vizsgálhatók (igaz, LÉVI-STRAUSS eközben igyekszik megállapítani az összefüggéseket is e törvényszerűségek között, s ezek az összefüggések gyakorta igen váratlanok). Nekem azonban úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben az angol strukturalisták oldalán van a teljes igazság. LÉVI-STRAUSST a maga módszere, amelyet az utóbbi időben különösen mitológiai vizsgálódásaiban alkalmazott,¹³ lényegében szintiszta formalizmusba vitte, elvont fogalmakkal való játszadozásra kényszerítette.

A régészeti és néprajzi adatok szerves összekapcsolásának talaján igen termékeny irányzat nőtt fel Franciaországban s ezt VARAGNAC és különösen LEROI-GOURHAN munkái fémjelzik, akik az emberi kultúra történetének vizsgálatában új, széles általánosítások kialakítására alkalmazták a módszert. VARAGNAC hatásáról néhány szót már ejtettem fentebb. LEROI-GOURHAN-nak a néprajztudomány gazdagításában végzett munkájáról, ha röviden is, de külön kell szólnom.

Az egyik legismertebb régész, LEROI-GOURHAN, a paleolittal kapcsolatos kérdések specialistája különösen ismertté tette a nevét a felső-paleolit képzőművészeti emlékek vizsgálatával: kimerítő „korpusz” anyagát gyűjtötte össze és közölte a dél-franciaországi és észak-spanyolországi barlangrajzokból; rendszerezésükhöz és értelmezésükhöz a statisztikai módszert alkalmazta. Emellett azonban LEROI-GOURHAN kitűnően tájékozott az egész világ etnográfiájának kérdéseiben. *Evolúció és technika* című kétkötetes munkájában megkísérelte, hogy az archaeológiai és etnográfiai anyag összekapcsolásával egy nagy befogadóképességű új tudomány, a „techno-morfológia” alapjait vesse meg: kísérletet tett arra, hogy megállapítsa az emberi technológiai fejlődési folyamatának egyetemes törvényszerűségeit

¹² LÉVI-STRAUSS, é. n.

¹³ LÉVI-STRAUSS, 1966.

(elhatárolva ennek során az állandó és visszafordíthatatlan „tendenciákat” és a nagyszámú, különféle „tényeket”); szigorú klasszifikációt szerkesztett az anyagi kultúra jelenségeihez s azok közül valamennyi számára tipológiai sorokat állított fel, — szabad legyen megjegyezni, hogy ebben a szellemben készült rendkívül tanulságos néprajzi kiállítás a Musée de l’Homme-ban; kidolgozta az „etnikai közösségről” mint a technológiai (kulturális) fejlődés szubjektumáról szóló tant.¹⁴ A másik hatalmas — időben utolsó — munkájában, a *Gesztus és szó*¹⁵ címűben az általánosítások még magasabb színvonalára emelkedik LEROI-GOURHAN s az emberiség egész történetét úgy tekinti, mint a földön végbemenő egyetemes biológiai fejlődés folytatását. LEROI-GOURHAN ebben az egyetemes biológiai fejlődésben a „felszabadulásnak” tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget: kezdetben az egész szervezetnek a víz-elem uralma alól (a vízi élőlényeknek földi élőlényekké alakulása), majd a fej felszabadulása a föld relációjában (felegyenesedett járás), a kéz megszabadulása a lokomóciós feladatoktól és átalakulása fogó szervvé, a száj megszabadulása a fogó funkcióktól és a beszéd fejlődésének kezdete, az agy felszabadulása. Nyomon követi az emberi intellektus fejlődésének általános vonalát a szimbólumrendszerek (nyelv, grafikus ábrázolás) útján, az „etnikai emlékezet” s később a „mechanikus emlékezet” kifejlődésével az „emlékezet felszabadulása” útján, s végeredményben mindannak „exteriorizációja” révén, ami az élő világban a környezethez való alkalmazkodás szerepét tölti be. Ennek az „exteriorizációnak” a stádiumait LEROI-GOURHAN az emberiség technikai-gazdasági fejlődésének a stádiumaival összefüggésben követi nyomon: a zsákmányoló gazdálkodásból a földművelésre és állattenyésztésre való átmenet, a letelepedés, a városok, az állam kialakulása stb.

Néhány egészen vitatható gondolat ellenére LEROI-GOURHAN egész koncepciója nagyon szolid kísérlet az egyetemes történelmi folyamat szövetén kirajzolódó etnográfiai (és archaeológiai) adatok legszélesebb általánosítására.

A legutóbbi években tendenciák figyelhetők meg az „etnoszok” (etnikai közösség, etnikai öntudat) tanulmányozására; ez a fogalom a múltban szinte teljesen idegen volt az egész nyugat-európai etnográfia számára (ugyanakkor már tradicionális az orosz etnográfiában). A jelenség összefügg ERIKSON skandináv iskolájának a hatásával; ez az iskola a népet minden oldalának és részletének, mint egységes egésznek az összehangolt vizsgálatát követeli meg. Ennek az áramlatnak Franciaországban a legfőbb — és máig szinte egyetlen — képviselője ROHAN-CSERMÁK.

¹⁴ LEROI-GOURHAN, 1934—1945.

¹⁵ LEROI-GOURHAN, 1964—1965.

ROHAN-CSERMÁK már nem első éve foglalkozik az etnográfiai (ethnológiai) tudomány általános kategóriáinak a kidolgozásával, beleértve magának a terminológiának a historiográfiáját is (az „etnográfia”, az „etnológia” stb. kifejezések története). Általános érdeklődésre tarthat számot az a kísérlete, hogy — főként az európai etnográfia anyagán — kiderítse maguknak az etnikai közösségeknek a struktúráját, amely igen gyakran szül nem egygyökű, hanem mintegy sokgyökű, soktagú egyéniség-kapcsolatokat. Az ember egyidőben tartozhat egy kis családi-rokoni, egy jóval szélesebb területi csoporthoz, falusi közösséghez, adminisztratív közösséghez, táji és dialektológiai (nyelvi) csoporthoz, nemzethez, országhoz. Mindezek különféle szintű (fontosságukat tekintve nem egyenlő) etnikai kapcsolatok, amelyek az etnikai tudatban tükröződhetnek. Ezeket a kapcsolatokat történetileg alakították ki és alapjaikban a távoli neolitikus korba nyúlnak vissza.¹⁶

Érdekes, bár teljesen vitatható ROHAN-CSERMÁKnak az a kísérlete, hogy kiderítse az etnográfia (etnológia) kapcsolatát a tulajdonképpeni történelemmel és ennek kapcsán tisztázza az „etnohistória” és a „történeti etnológia” fogalmát; az előbbit ROHAN-CSERMÁK tulajdonképpen a történelem egyik mellékágaként, az utóbbit az etnológia elengedhetetlen részeként tekinti. Bár maga a feladat, amit a szerző maga elé tűzött — ti. hogy elhatárolja egymástól a történelmet és az etnológiát — kétségeket támaszt és szinte reménytelennek tűnik, a munka néhány gondolata komoly figyelmet érdemel. Ilyenek például ROHAN-CSERMÁK gondolatai az „idő” kategóriájának különböző értelmezéséről a történelemben és az etnológiában: az utóbbi számára az „idő” olyan fogalom, amit igen gazdag és igen összetett tartalom tölt meg. Míg a történész számára az „idő” csupán az események vissza nem fordítható eseményfolyamat, míg a történelmi idő valami meg nem ismétlődő jelenség, ami „periódusonként” csupán részekre szabdalható, — addig az etnológia tudományban az idő éppen ellenkezőleg, valami mindegyre ismétlődő jelenség: különféle szálak révén összefügg az emberek anyagi és szellemi életének valamennyi megnyilvánulásával. Magának az időnek a változása is egészen sokféle a népeletben: a gazdasági tevékenység napi és éves ciklusával (agrár- vagy állattenyésztési kalendárium) éppúgy meghatározható, mint az ember korával, a nemzedékek váltakozásával, „szerencsés” és „szerencsétlen” szakaszoknak a váltakozásával. Másrésről viszont néhány néprajzi vizsgálódásban — például a strukturális analízis esetében — az idő kategóriája teljesen kiiktatható.¹⁷

¹⁶ ROHAN-CSERMÁK, 1967a.

¹⁷ ROHAN-CSERMÁK, 1967b.

ROHAN-CSERMÁK nagy érdeme abban rejlik, hogy VARAGNAC-kal együtt ama kevés francia etnográfusok egyike, akik VAN GENNEP halála óta első ízben kísérlik meg a honismereti (európai) vizsgálódásokat összekapcsolni az Európán kívüli népek néprajzi tanulmányozásával. Itt jegyezzük meg, hogy az általa vezetett „Ethnologia Europaea” c. folyóirat egyik fő feladatául tűzte maga elé, hogy megszilárdítsa az európai enográfiai kutatások elméleti és metodológiai bázisát és összekapcsolja azt az egyetemes etnológia elméleti princípiumaival.

Franciaországban mind erősebben érezhető a marxizmus hatása a történettudományra és az etnográfiára. Marx orthodox követőinek (Lafargue stb.) néprajzi témájú munkái mellett a történelmi materializmus közvetett hatásáról beszélhetünk még burzsoá tudósok (pl. DURKHEIM és tanítványai) esetében is. Napjainkban néhány kutató, aki lényegében távol áll a marxizmustól, igyekszik Marxra támaszkodni, helyeslően idéznek munkáiból, így tesz pl. LÉVI-STRAUSS.

Az utóbbi években azonban tanúi lehetünk meggyőződéses és jól felkészült marxista etnográfusok fellépésének, akik erről az ideológiai alapról a történelem és az etnográfia nagy kérdéseit vetik fel. Az 1960-as évek eleje óta kialakult a marxista etnográfiai kutatások fő vonala: az osztálytársadalom előtti formációkból a korai osztálytársadalmakba való átmenet és a korai osztályviszonyok specifikumainak a problémája. Maga az élet adott lényeges ösztönzést az ilyen irányban folyó kutatásokhoz: az afrikai, ázsiai és latin-amerikai országokban megnövekedett antikolonialista és nemzeti felszabadító mozgalmak. Innen az érett igény, hogy megértsék a társadalmi viszonyok jellegét ezeknek az országoknak a népeinél. Ennek a szükségletnek a kielégítésére születtek a forradalmi marxizmus álláspontját valló etnográfus afrikanisták és Ázsia-kutatók, GODELIER, SURET-CANAL, CHESNEAUX, BOITEAU és mások komoly munkái.¹⁸

Ezek a szerzők hajlamosak arra, hogy tagadják az afrikai és más elmaradott országok társadalmi viszonyainak mint rabszolgatartó vagy korai feudális viszonyoknak az értelmezését; igyekeznek újra feltámasztani az „ázsiai termelési módnak” mint az osztályviszonyok legelső formájának elméletét. PARAIN ezt a nézetet kiterjeszti az európai népek korai történetére is (ebben az esetben az „ázsiai” megjelölés természetesen elveszti közvetlen értelmét). Eltekintve attól, hogy e kutatók által védett következtetések vitathatóak, nem kétséges, hogy munkásságuk friss áramlatot jelent mind a mai francia, mind az egyetemes néprajzban.

E rövid előadásban korántsem merítettem ki, de nem is meríthettem ki a

¹⁸ SURET-CANAL, 1961, CHESNEAUX, 1964.

francia néprajztudomány mai elméleti munkásságának minden gazdagságát. Felsorolhattam volna egész sereg kutatót és elméleti szakembert, akiknek munkássága nem illeszthető bele a fentebb megnevezett irányzatok kereteibe. Ennek az előadásnak azonban sokkal szerényebb volt a feladata: pusztán rá kívántam mutatni a francia néprajztudomány néhány fontos elvi eredményére, amelyek — természetesen kritikus hozzáállás mellett — gazdagíthatják vagy már gazdagították is napjaink néprajztudományának a kincsestárát.

IRODALOM

CHESNEAUX, J.
1964 <i>Le mode de production asiatique, quelques perspectives de recherche.</i> La Pensée, 114.	MAGET, M.
1953 <i>Guide d'études directes des comportements culturels.</i> Paris.
DEMANGEON, A.
1947 <i>Problèmes de géographie humaine.</i> Paris.	MAUSS, M.
1950 <i>Sociologie et anthropologie.</i> Paris.
GENNEP, van A.
1937—1949 <i>Manuel de folklore français contemporain.</i> I—VI. Paris.	MONTANDON, G.
1934 <i>L'ologénèse culturelle. Traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique.</i> Paris.
LEROI-GOUHAN, A.
1943—1945 <i>Évolutin et technique</i> I—II. I. <i>L'homme et la matière,</i> II. <i>Milieu et Technique.</i> Paris.	ROHAN-CSERMÁK, G.
1967a <i>La notion de „complexe ethnique Europee”</i> Ethnologia Europaea 1/1.
1964—1965 <i>Le geste et la parole.</i> I—II. Paris.	1967b <i>Éthnohistoire et ethnologie historique.</i> Ethnologia Europaea 1/2.
LÉVY-BRÜHL, L.
1910 <i>Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures.</i> Paris.	SURET-CANAL, J.
1961 <i>L'Afrique noire.</i> Paris.
LÉVI-STRAUSS, Cl.
é. n. <i>Le triangle culinaire.</i> L'Arc, 26	VARAGNAC, A.
1938 <i>Définition du folklore.</i> Paris.
1964 <i>Le cru et le cuit.</i> Paris.	1948 <i>Civilisation traditionnelle et genres de vie.</i> Paris.
1966 <i>Du miel aux cendres.</i> Paris.	1967 <i>Archéocivilisations et genres de vie.</i> Ethnologia Europaea 1/2.

ORTUTAY GYULA

HAGYOMÁNY, VÁLTOZÁS — NÉPI KULTÚRA

1. A címben foglалható kérdések közül többel is foglalkoztam már, különböző tanulmányaimban — itt most kettőre utalnék.¹ Nem az ott elhangzottakat akarom ismételni, de a most felvetett kérdések azokban a tanulmányaimban is, legalább egyes tételeiben, sorra kerültek. A hagyomány és a változás összefüggése, feszült dialektikája, a szokásos kifejezéssel élve: a

¹ ORTUTAY, 1959, 175—221. ORTUTAY 1963, 246—262.

régi és az új küzdelme általános törvény, nemcsak a népi kultúrára jellemző. Az is világos, hogy a néprajz által kutatott kulturális tartományokra nem csak ez az egyetlen dialektikus feszültség-pár jellemző. A népköltészeti kutatás az utóbbi évtizedekben eléggé bizonyította, hogy e költészeti alkotásokat a megőrző, alakító közösség és a névtelen alkotó személyiség állandó dialektikus egymásra hatása határozza meg. Az is bizonyos, hogy a társadalmi osztályok kulturális egymásra hatása sem képzelhető el a dialektikus összefüggések nélkül — az egyoldalú ráhatás feltételezése vezetett olyan téves, kizárólagos iskolákhoz, mint a H. NAUMAN-féle elméletek, és mások. Szinte közhelye összehasonlító kutatásainknak az a tétel, hogy a néprajz, a folklór egyszerre kutatja az etnikus, nemzeti jegyeket, azok belső, organikus történeti fejlődését és a nemzetközi összefüggéseket — tehát a nemzetek közötti összefüggések térbeli és időbeli kulturális problémáit.

Az is bizonyos előttünk, hogy a kultúrák vizsgálata csak akkor kerüli ki az egyoldalú elméletek módszertani buktatóit, ha ezeket a dialektikus, egymással összefüggő, állandóan egymásra ható ellentétpárokat nem hagyja figyelmen kívül. Áll ez különösen a néprajz, a folklór kutatásaira. A történeti összefüggések feltárására való törekvés mellett elsősorban ez a dialektikus szemléletmód az, amit a modern magyar néprajzi és folklór kutatás a marxizmus—leninizmus ideológiájának köszönhet.

2. A mostani előadásom középpontjában a történeti összefüggések dialektikája van, a hagyomány és változás összefüggése a népi kultúra különböző területein. Ez az összefüggés, ha esetenként, „műfajonként” különböző intenzitással, de mindig jelen van. Ennek az összefüggésnek néhány kérdését vesszük szemügyre — elsősorban a magunk kutatási területének, a folklórnak az anyagán keresztül. Hogy minden jelenség történetinek, történeti fejlődésmenetében vizsgálандó s ezért valójában minden tudományos megközelítésnek történetileg is kell lennie, azt MARX idevonatkozó tézise óta tudjuk, igazságát még a természettudományok filozófiai fejlődése is igazolja („Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelemtudományt”).² A történeti-társadalmi folyamatokban működő h a g y o m á n y jelentőségéről, átható erejéről MARX többször is, nyomatékkal nyilatkozott. Elég, ha itt a mi szempontunkból oly fontos egyik helyére utalunk, ahol épp a hagyomány és a változás dialektikus összefüggésének alaptörvényére világít rá. A *Német Ideológia* egyik helyén írja: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, melyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevé-

² MARX és ENGELS, 1960, 20.

kenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig egészen megváltozott tevékenységgel a régi körülményeket módosítja.”³ A néprajz, a folklór jelenségeit elemezve a történeti folyamatoknak ezt a dialektikáját, ezt a kettős egységét mindegyre tapasztaljuk.

Egy időben úgy tűnt, mintha a néprajz inkább csak a hagyományos jelenségekre, a tradíció folytonosságára ügyelne, csak a minél messzibbről megőrzött hagyomány értelmezését tartaná feladatának. Mintha abban a kifejezésben, a néprajz a „*recens archaikum*”, csak az archaikum érdekelné kutatóinkat. Valóban sok jelenkori definíció elsősorban, sokszor csak egyedül a *social heredity* fogalmát emeli ki, a történeti hagyományt, a múlt örökségét. Nem is egy néprajzi iskola vallotta, hogy célját csak a megőrzött paraszti kulturális hagyomány feltárásában találja, s annál értékeőbb számára egy-egy néprajzi jelenség, egy-egy népköltészeti alkotás, minél régibb történeti kor „emléke”, „tanújele”. A finn földrajz-történeti iskola egyik hibája éppen az, hogy nem a történeti-kulturális fejlődés-menet eleven dialektikáját figyeli, hanem számára az a fontos, hogy bonyolult típus-motívum összehasonlításai révén eljusson a kikövetkeztethető s legrégebbinek tekinthető adatokig. Velük ellentétben egy sor etnopszichológiai, funkcionalista, neofuncionalista és strukturalista irányzat szinte elvágna a történeti összefüggéseket, fölöslegesnek ítéli a hagyományozás folyamatainak a vizsgálatát s csak a szinkronikus összefüggések feltárását véli jogosnak.

3. Mi eddig is, elég régóta, azt hangsúlyozzuk, hogy a néprajz, folklór területén a szinkronikus és diakronikus vizsgálatoknak egységes szemléletben kell találkozniuk, a kétféle elemzés együtt adja a valóság megközelítő modelljét.⁴ Szerintünk a történeti megközelítésnek ez a módszere tekinthető dialektikusnak, ez segít helyesen értelmeznünk a komplex néprajzi jelenségeket. Hadd említsek először egy sajátos jelenséget, amivel minden néprajzi kutató találkozik munkája közben. Úgy neveztem el: a „történeti egymásmellettség”.⁵ Maga a falukép félévszázada, ha nem jóval régebben mutatta ezt a sajátos történeti komplexitást: a telek elrendezés a háztípusok egymás mellett világosan feltárták az egymást követő történeti korok jegyeit. Mintha egy-egy falu külső képe is reprezentálná az elmúlt évszázadokat. Bárki ellenvetheti: ugyanezt mutatja egy városkép is, akárhol Európában. De már itt megjegyezhetünk egy sajátos vonást: a hagyományos paraszti közösségek számára ennek a történeti egymásmellettségnek nem volt tudatos jelentése, nem volt különböztető történeti tudat. Ezért

³ MARX és ENGELS, 1960, 37.

⁴ ORTUTAY, 1937a 44.

⁵ ORTUTAY, 1937b 32.

évszázadokon keresztül a régi és az új nemcsak együtt jelentkezik, hanem mindig átmeneti formákat, egymásba olvadást, keveredést mutat. S az átmeneti formákon keresztül tör utat magának az új. Ez az egyik magyarázó elve annak a jelenségnek, hogy a paraszti kultúra évszázados, nemegyszer évezredes kulturális hagyományt hordoz, épít át újra meg újra.

A magyar népzene kutatásának van egy sokat vitatott problémája — hogy egy másik példát említsek erre a jelenségre. A problémát népzene kutatóink nyomán úgy summázhatom: mikor jelentkezik, mikor válik uralkodóvá az ún. „új stílus” népi dallamaink rendszerében. Ez a stílus a 18. század végén, a 19. század elején viharos gyorsasággal terjedt el, azóta lényegében a magyar énekelt népdalnak uralkodó stílusa. A vita arról folyt, hogy vajon a 16. század óta jelentkeznek-e olyan stílusjegyek, amelyek már az új stílusra jellemzőek, vagy erről csak a 17. század, még inkább a 18. század óta beszélhetünk. Az igazság — úgy tűnik nekem — úgy fejezhető ki, hogy az új népdalstílus elemei fokozatosan halmozódtak a 16. század óta, de a mennyiségi változás a minőségibe akkor csapott át, amikor a 18–19. század fordulóján a paraszti gazdálkodás, piacra termelés következtében az egész paraszti életstílusban lényeges változások történtek, az új jelenségek egész sora robbanásszerűen terjedt el. Ebben az időszakban bontakozik ki a magyar díszítő művészkedésnek is új stílusa, a viseletben, szőttesekben a színesség, a formák elrendezésének, gazdagodásának új korszaka alakul és a népköltészet műfajaiban is rohamosan terjednek új témák, műfaji vonások. Ez a minőségi változás azonban nem törölte el a régi stílus-korszakok hagyományos formáit, sokszor csak háttérbe szorulva tovább éltek a diadalmaskodó új formák, új tartalmak mellett. Ez az együttélés — történeti-társadalmi okairól röviden szólnunk még — a kifejlődő, különböző történeti korokban születő stílusok, kulturális tartalmak, formák organikus, mindegyre egymásraható együttélése jellemző a paraszti kultúrára. Szinte azt mondhatnám: teremtő együttélés ez, a hagyományos formák, tartalmak nemcsak hagyományozódnak, hanem átépülnek, beleépülnek a születő újba: megváltozva változtatnak, vagy úgy őrzik a hagyományt, hogy a változás lassú mennyiségi és minőségi fokokon megy át. Így alakult ki a magyar paraszti dallamok új stílusa, szinte kinőve előzményeiből, elfedve és mégis továbbbőrizve az előző korszakok eredményeit.

Ezért nem vizsgálhatjuk a paraszti-népi kultúra alkotásait a leíró történettudomány, az eseménytörténet puszta kronológiai módszerével (s különösen nehéz nekünk az abszolút kronológia biztonságával nyilatkoznunk), hanem mindig is az összehasonlító, komplex módszerek alkalmazása, a dialektikus történeti módszer alkalmazása lehet célra vezető. Az ún. motívum-, típusvizsgálat kérdéseit, a költészeti műfajok történeti kialaku-

lását is csak ilyen komplex, dialektikus módszer segít megfejtenünk. (Csak zárójelben: az a meggyőződése, hogy az anyagi kultúra, a néprajz társadalmi kérdései is csak ilyen történeti felfogás segítségével találják meg a megoldást.)

A történeti átmenetek, a hagyomány és a változás egymásmellettiése, egymásba növése számos példáját mutatja a népköltészet. Nem is csak az olyan példákra gondolunk, amikor hagyományos költészeti tartalmakat az alkotó népköltészet új meg új hősökre ruház át, más népektől odakerült kulturális elemeket beépít a sajátjába. Számos ilyen példát ismerünk Csak tanulságként említem a mi nagy reneszansz királyunkhoz, Mátyás királyhoz kapcsolódó egyik kaján történetet, amikor a lusta főúrrakkal megkapáltatja a szegények szöllejét. Ez a történet a múlt század végén úgy alakult át, Balassa Iván gyűjtése szerint, hogy az urakat az 1848/49-es szabadságharcunk vezetője, Kossuth Lajos kapáltatja meg. S a folyamatra nézve az is tanulságos, hogy az a közmondásunk: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság” is átalakult, sőt feltárhattuk az átalakulás folyamatát, több anekdotikus átmeneten keresztül odáig, hogy ez a közmondás is Kossuth nevéhez kapcsolódott.⁶ Ez a folyamat közismert. De nem mutattunk rá elég határozottan eddig arra, hogy az egész kis, elemi egységekben is felfedhető a hagyományosnak és a változónak, az újnak organikus összekapcsolása, hogy ebből az építkezési módból hogyan is születik tovább az új alkotás. Pedig nemcsak a nagyobb kulturális egységeknél, hanem ismétlem, szinte elemi egységeig nyomon követhető ez a dialektikus folyamat, a kapcsolásnak, építkezésnek ez a sajátos vonása. Maradjunk a Kossuth Lajoshoz kapcsolódó költészeti hagyományok körében. Ennek a forradalmi korszaknak legelterjedtebb, legnevezetesebb népköltészeti alkotása az ún Kossuth nóta. Ez a dal harcra mozgósította egész népünket, hadba hívta az osztrák elnyomás ellen. Jókai még azt is tudni vélte, hogy hol és mikor született ez a népdalunk. Van egy formulája, amit sokáig nem értettünk. Azt mondja a népdal: *ha még egyszer azt üzeni Kossuth, akkor kell elmenni a csatába*. Nem értettük; miért kell *még egyszer* üzennie, hadba hívnia a magyar népet Kossuthnak? Nem a nép gyávasága, töprengése miatt. Hanem a 15–16. században kialakult a nemesi hadseregben az a szokás, hogy a nemesi hadak a m á s o d i k hadbahívásra kötelesek fegyvereseikkel együtt megjelenni a seregek gyülekező táborában. Ez a nemesi hadbahívási szokás él a forradalmi néphadsereg hadbahívó dalában is.⁷

S a Kossuth nóta szövege továbbépül. Egy négysoros kis dalunk a múlt

⁶ ORTUTAY, 1952, 267.

⁷ ORTUTAY, 1952, 283.

század végén így hangzik:

Esik eső karikára
Kis angyalom kalapjára,
Nem esik az urakéra,
Sem a szegény rabokéra.

Az első sora a 48-as Kossuth nótáé, de már a második sor nem Kossuthról, hanem a szántó-vető parasztról szól, aki az őszi földeken robotol. Csak a Kossuth nóta tiltott dallama, tiltott szövegének első sora intonálja a vers hangulatát s a további három sora a maga egyszerűségében is teljes képet fest az elnyomott országról, a dolgozó parasztról — azt veri az eső —, az urak palotáiban s a rabokról a börtön mélyén. Nemcsak egy négysoros kis dal belső tökéletességére, a hiteles történeti-társadalmi ábrázolás erejére akartam rámutatni. Arra is jó példa. Inkább a népköltészet építkezési módszerének egyik jó mikrofilológiai példája. Ez a kis dal is mutatja, hogy százados hagyományok hangulata, érzelmi töltése, hogyan alakul át, hogyan változik s ugyanakkor hogyan őrzi a régiből, a hagyományosból mindazt, ami számára fontos, költészeti érték, kifejezési lehetőség. A hagyomány és változás ilyen történeti dialektikáját kimutathatjuk számtalan példán. Elég ha utalunk itt népballadáink (s ez nemcsak a magyar epikus népköltészet jellegzetes vonása!) egyik tartalmi összefüggésére: bizonyos balladáinkban többezer évre mutató hiedelem-képzetek találhatók, s közben a ballada világosan mutatja egy feudális társadalomra jellemző konfliktus vonásait: a Kádár Kata balladánkra utalnék, amelyben a halálra emlékeztető kendő (véresre változik) motívuma szerepel a szegény leányt szerető nemesurfi és gőgös anyja közötti konfliktus mellett. Nem kell mondanom, az angol és skót balladák éppúgy őrzik ezt a vonást, mint a kelet-európaiak. Említhetném az építőáldozat hiedelmét tartalmazó epikus alkotások rokon építkezési módját, vagy az újkori betyárballadák egyes ősi hiedelem-képzeteket idéző mozzanatait (a hős sebezhetetlen, csak egy ponton sebezhető stb.). A népköltészet versformáinak a története (tehát a dallamok mellett más formai elemek is, nemcsak tartalmiak!) szintén az „egymásba építkezés” módszerét, a hagyományos és a változó, az új kapcsolódásait mutatja.

4. A hagyományos, változó és új elemeknek ez a kapcsolódási törvénye következmény. Következménye annak, hogy a parasztság kultúrájának gazdasági, társadalmi meghatározói még a kapitalizálódás korszakában is a feudalizmus gyakorlatában gyökereztek. Ez általában jellemezte a kelet-európai parasztság történetét, a magyarét is. Amíg a nagybirtok gazdálkodása egyre intenzívebbé vált, megkezdődött a fokozott gépesítés, addig a paraszti kisbirtokon százalékosan alig volt kimutatható a gépesítés, az

tizemszerű, racionális gazdálkodás. A földnélküli agrárproletariátus száma nőtt, nemcsak gazdaságilag volt kizsákmányolt, hanem jogilag is kiszolgáltatott és művelődésben hátramaradt. Még 1907 után is a parlament hazánkban jóváhagyta azt a törvényt, hogy a földesúr a munkásait testileg is megfenyítheti s még 1910 után is vitatják, vajon van-e a parasztságnak szüksége iskolára, művelődésre, majdnem azokkal az érvekkel, mint a 18. század végén a paraszti iskolázás ellenségei.

Ha időnk engedné, ezt a történeti folyamatot részletesebben is ábrázolhatnánk. Aligha kell az európai parasztság fejlődésének Lenin elemezte két útjára emlékeztetnem. A kelet-európai parasztság számára a feudalizmus idején kialakult kulturális szerkezet, kulturális alkotómód szinte alapjaiban sértetlen maradt még a kapitalizálódás hosszú évtizedei alatt is. A néhány elemít járt parasztság zöme gyakorlatilag analfabéta maradt, hiszen vékony rétege olvasott, a kultúra gyakorlata a szóhagyomány teremtette formákon keresztül valósult meg, mezőgazdasági kultúrája extenzív maradt s a kisbirtokos parasztság nagy része tovább pauperizálódott, jogilag az államhatalom minden posztjáról kimaradt.

Ez a helyzet lényegében szinte alig változott a szocialista mezőgazdaság megteremtéséig. Ezért tudott oly hosszú történeti korszakokon keresztül a hagyomány átépülni mindegyre az új formák közé, ezért volt oly sokáig a történeti egymásbaépülés, egymás-melletiség a jellemzője a paraszti kultúra történeti fejlődésének, társadalmi, kulturális mozgásformáinak. Ez magyarázza például a hiedelmek, vallásos képzetek oly makacs továbbélését a parasztság körében, bár e téren MANGA János egyik érdekes vizsgálata arra vall, hogy különböztetnünk kell, a paraszti osztályrétegek körében más és más módon él tovább a hiedelmek világa, parancsoló, szokásokat meghatározó ereje. Bizonyosan társadalmi-történeti okai vannak annak is, hogy a gazdag, zsírosparasztság körében virágzott legjobban a pompázó viselet, díszítő művészkedés felhasználása és a szegényparasztság körében volt a legelevenebb, a teremtő erejű szóhagyomány, az eleven népköltészet.

A néprajz és folklór történeti kérdései közül mostani vitánkra ezt az egy témát, a kulturális alkotásmódnak, építkezésnek ezt a módszerét emeltem ki. Tudom, hogy nem csak erről az oldalról közelíthető meg a néprajz történeti kérdéseinek hosszú sora. Mégis úgy gondoltam, hogy a paraszti kultúra alkotási módszereinek a hagyomány és változás dialektikájának vizsgálata bizonyos haszonnal járhat. Segít megérteni olyan folyamatokat, amelyek vizsgálatára a pusztá motívum-, típusvizsgálat nem elegendő — hivatkozhatik akár mennyi összehasonlító adatra. Ezen az úton, úgy remélem, tovább juthatunk.

IRODALOM

<p>MARX, K., és ENGELS, Fr.
1960 <i>A német ideológia.</i> Marx—Engels művei 3. kötet. Bp.</p>	
<p>ORTUTAY Gyula
1937a <i>Magyar népismeret.</i> Bp.
1937b <i>Parasztságunk élete.</i> Bp.
1952 <i>Kossuth Lajos a magyar nép</i></p>	<p style="text-align: right;">1959 <i>Principles of oral transmission in folk culture (Variations, affinity).</i> Acta Ethn. VIII.
1963 <i>Роль скольного воспитания в культуре венгерского крестьянства.</i> Acta Ethn. XI.</p>

G U N D A B É L A

TÖRTÉNETISÉG ÉS FUNKCIONALIZMUS A NÉPRAJZBAN

Ha figyelemmel kísérjük a néprajz fejlődését Európában, meg kell állapítanunk, hogy századunk első évtizedeiben az elméleti és módszertani törekvésekre erősen rányomta bélyegét a történeti szemlélet. A paraszti és a primitív kultúrák, a kultúrákhoz tartozó intézmények és eszközök történeti kialakulását, eredetét igyekeztek megállapítani az etnográfusok. A történeti rekonstrukcióknál igen gyakran kontinentális mértékben gondolkodtak. Tanulságos példája ennek ANKERMANN¹ munkája. Az egyes eszközök vizsgálata terén pedig LESER² közismert eke-monográfiája. A történeti szemlélet, a történeti jellegű rekonstrukciós törekvések és módszerek természetesen nem egységesek. Lényeges vonás választja el egymástól SCHMIDT és KOPPERS kultúrtörténeti néprajzát pl. GERAMB és RHAMM kimondottan történeti koncepciókat képviselő lakóházkutatásaitól. ANKERMANN éppen úgy foglalkozott az afrikai lakóházakkal, mint RHAMM és GERAMB. De míg ANKERMANN a térbeli elterjedés és a mennyiségi kritériumok alapján hozta kapcsolatba a nyugat-afrikai nyeregtetős kunyhókat (és más egyebeket) Indonéziával, illetve a keleti pápua műveltséggel, — addig GERAMB gondos filológiai módszerekkel, a szláv és germán történeti érintkezések figyelembe vételével mutatta ki a Keleti-Alpesek ún. *Rauchstube*jának a délszlávok (szlovének) megtelepedésével való kapcsolatát. Lényegében a történeti rekonstrukciók hívei voltak századunk első évtizedeiben az orosz néprajznak olyan képviselői is, mint ANUCSIN, BOGORAZ és ZELENINA. Ezeknek az etnográfusoknak a törekvéseit és módszerét mégis tévedés lenne közös nevezőre hozni. A történeti szemléletnek az egyik változata lényegében az evolucionizmus is. Az evolucionista történetiségnek jellegzetes képviselője volt Magyarországon HERMAN Ottó, aki a halászeszközök, a lakóház fejlődését úgy képzelte el, mint a biológusok a sejtét. Ami a történeti, különösen

¹ ANKERMANN, 1905.

² LESER, 1931.

az ún. kultúrtörténeti szemléletnek a lényeges ismertetőjele s a különböző irányzatok összekapcsolója az, hogy a kultúrát egyes elemeire bontják s azoknak a történeti kialakulását, fejlődését, terjedését vizsgálják. Az elemekből építik azután fel a kultúra egészét. Gyakran a történeti eseményekből építik azután fel a kultúra egészét. Némelykor a történeti eseményektől, népmozgalmaktól teljesen függetlenül igyekeztek a kultúra lényeges elemeinek a történetét felvázolni. A merev történeti szemlélet igen gyakran még ennél nagyobb hibákat is elkövet. LESER munkáját az ekéről már említettem. Sok tekintetben hasonló ehhez a munkához TROTZIG munkája a csépekről és más cséplőeszközökről.³ Mindkét szerző fontos mezőgazdasági eszközök történetét írta meg, de egyáltalán nem foglalkoznak sem a termelési viszonyokkal, sem a termelési módokkal, amelyek keretében ezeket az eszközöket használják. A munkaeszközöket teljesen elszakítják az azokat használó embertől és társadalomtól. LESER még csak a talajviszonyokat sem veszi tekintetbe, hogy megvizsgálja az egyes eketípusoknak a talajviszonyokkal való kapcsolatát. LESER koncepciójának egyik alappillére, hogy az eke a Dél-Ázsiában elterjedt vonóásótól (német *Ziehspaten*) származik. Ez az elmélet — éppen a történeti jellegű kutatásoknál nélkülözhetetlen — archeológiai emlékek figyelembevételével összeomlik. Lehet, hogy Dél-Ázsiában a vonóásóból kifejlődhetett valami primitív eke, de ugyanakkor Európából olyan magaskorú ekeleletek kerültek elő, amelyek az európai ekék önálló fejlődése mellett szólnak. Igen nagy szerepet játszott az eke kialakulásánál a vonójószág alkalmazása. Történeti jellegű szemléletnek egészen a HAHN-féle miszticizmusig való visszakanyarodását jelentik SCHMIDT kutatásai, aki a kupola alakú tetőt és a sarló formáját az égitestekkel kapcsolatban álló hajdani ember kozmogónikus szemléletéig vezeti vissza. Gondoljunk csak SCHMIDT munkájára⁴.

A történeti szemlélet a vizsgált eszközök és kultúrák szempontjából a legtöbbször statikus szemlélet. A kapát, az ekét, a házat vizsgálták az etnográfusok és nem a dinamikus folyamatokat: tehát a k a p á l á s helyett a kapára, a s z á n t á s helyett az ekére, a l a k á s helyett a lakóház formájára helyezték a hangsúlyt. Azt is el kell mondanom, hogy a történeti szemlélet képviselői — s ez éppúgy vonatkozik GRAEBNERRE, mint GERAMBRA vagy másokra — a közösséget, az emberi társadalmat valamiféle olyan komplexusnak fogták fel, amelynél minden egyes rétegre, a társadalom egészére ugyanaz a ház, ugyanaz az íjforma és ugyanazok a mitikus képzetek a jellemzők. Egyáltalán nem hangsúlyozták azt, hogy a kultúrelemek és kultúrkomplexusok még — ugyanabban az időben is — a társadalom össze-

³ TROTZIG, 1943.

⁴ SCHMIDT, 1952.

tételének, gazdasági rétegződésének megfelelően különbözhetnek. Más a törzsfőnökök és a rabszolgák kultúrája. Tanulságos példája ennek a szaharai tuareg műveltség. Valamely kultúrelem a társadalom nem minden rétegénél lép fel egyszerre. Éppen az európai társadalmak vizsgálatánál láthatjuk, hogy a falvakban vannak egymás mellett élő, egymásra utalt csoportok, amelyek egészen más kultúrelemekkel rendelkeznek. A pásztoroknak pl. nincsen ekéje, sarlója, de a szomszédságukban lakó földművesek rendelkeznek ilyen eszközökkel. A szegényparasztnak mennyiségileg és minőségileg más eszközei vannak, mint a gazdának, — amiből az következik, hogy az eszközök története, a kultúra egészének alakulása, fejlődése szempontjából a történeti vizsgálatoknak az adott, gazdaságilag meghatározott társadalmat, a társadalom rétegződését nagymértékben tekintetbe kell venni.

A történeti jellegű néprajzi vizsgálatoknak kétségkívül vannak eredményei, de hiányosságai is igen korán jelentkeztek. Maguk a történeti irányú vizsgálatok képviselői is érezték elért eredményeik labilitását. Már von BULCK⁵ felhívta a figyelmet arra, hogy a kultúrjavak mozgásának, terjedésének a vizsgálatánál elsősorban a társadalom mozgását kell figyelembe vennünk: a népvándorlások, a kereskedelem, a vásárok, a különböző földrajzi környezetben és gazdasági formák között élők egymásra utaltsága teszi lehetővé a kultúrjavak térben és időben való terjedését. A terjedés dinamizmusa azonban nem egyforma. Az eszmék nem együtt terjednek az eszközökkel. Egy újforma könnyebben terjed, vándorol, mint a vadászati jog vagy vadászmágia. A fejletlen gazdasági szinten élő népek kultúráját sokkal jobban befolyásolja a geográfiai környezet, mint a kultúrjavak átvétele. A földrajzi környezethez való alkalmazkodás következtében a természeti népek kultúrájában évi ciklusok alakulnak ki, amelyek keretében évről évre bizonyos tevékenységek (vadászat, halászat, földművelés) visszatérnek, és az állandóan gazdagodó tapasztalatok révén fejlődnek. (Tanulságos példákat lehetne idevonatkozólag említeni az eszkimóktól.) A tapasztalatok a primitív népek körében — éppen úgy mint a modern társadalmakban — állandóan halmozódnak s ezért igen gyakran nem is lehet megállapítani, hogy belső fejlődésről vagy külső hatásról van-e szó.

A kultúrtörténeti néprajz önmaga kitermelte belső ellentmondásait. De kívülről is erős kritika érte. Köztudomású, hogy pl. THURNWALD nem értett egyet az ún. kultúrkörelmélet egyetlen tételével sem. Kétségkívül, hogy a történeti irányzatok ellenhatásaként jelentkezett a funkcionalizmus is. Ez a néprajzi irányzat MALINOWSKI nevéhez fűződik. Az irányzatnak azonban MALINOWSKI tevékenységétől teljesen függetlenül több árnyalata van. Így

⁵ VON BULCK, 1931.

feltétlenül a funkcionalizmus igen jelentős képviselőjének kell tartanunk RADCLIFFE-BROWN-t,⁶ aki azon az állásponton volt, hogy a szokások és hiedelmek eredetének és fejlődésének vizsgálata helyett a közösségben való jelentőségüket kell feltárni. Ő hangsúlyozza először, hogy a szokások, intézmények egyetlen egészet képeznek. A kultúrelemek kapcsolatban állnak egymással s szerepüket a kultúra egészének a szempontjából kell megítélni. A kultúrelemek, jelenségek, hiedelmek, intézmények a kultúra egészében — az őket hordozó közösség vagy társadalom szempontjából — nem mint történeti képződmények, nem mint az előző nemzedékek tapasztalatainak a reliktumai vesznek részt, hanem „szociális funkcióik” révén maradhatnak fenn. RADCLIFFE-BROWN elutasít minden olyan magyarázatot, amely a primitív társadalmakban az individuumok szellemi tevékenységét (*mental activity*) állítja előtérbe. A primitív társadalmakban nem az individuumok kívánsága és szükséglete érvényesül, hanem az egész közösség individuumokon feletti objektív célja. Szerinte a szociális csoportok integrációja hozza létre a kultúra egészének a funkcióját és az egyes kultúrelemek funkciója csak járulék a szociális integráció rendszeréhez. RADCLIFFE-BROWN nem tagadja az összehasonlító kutatásokat, de intézményeket és szokásokat csak akkor lehet összehasonlítani és történeti jellegű értékelésüket megadni, ha azok hasonló alaptípusú kultúrákból származnak.⁷ A fiziológus számára egyes feltűnő szervek (szív, máj, tüdő) meghatározzák az organizmus jellegét. Ezekből következtetni lehet az egészségre vagy betegségre. Hasonlóképpen a társadalomban is vannak olyan intézmények, amelyek nélkül a társadalom funkcióképtelen. Ilyenek lehetnek az exogám csoportok, a titkos társaságok, a főnökség intézményei. Ezeknek a vizsgálata a terepen éppenúgy, mint az elméleti konstrukcióknál előtérbe kell, hogy lépjen, mert nélkülük sem a társadalom, sem a kultúra nem érthető meg. Egyetlen szociális intézmény sem állhat fenn, amelyik nincs meghatározott funkcióval telítve. A funkciók jellege természetesen egymástól eltérő lehet. Egy titkos társaság határozott funkciókkal működhet, pl. előkészíti a fiatal nemzedéket a házasságra. Ha az egyes individuumok kivonják magukat a titkos társaságba való belépés alól, akkor az egyének felhalmozódott cselekedetei közösségi cselekedetté válnak és komoly változásokat okozhatnak a társadalomban. RADCLIFFE-BROWN „socialanthropológiája” tulajdonképpen azoknak a tényezőknak a vizsgálatán épül fel, amely tényezők egy társadalmat és annak alkotórészeit életképesse vagy életképtelenné teszik. Ő maga azonban sohasem törekedett a „funkcionalizmus” pontosabb meghatározására. Meghatározása MALINOWSKI nevéhez fűződik. Azon-

⁶ RADCLIFFE-BROWN, 1922.

⁷ RADCLIFFE-BROWN, 1932, 155—163.

ban sem MALINOWSKI, sem mások meghatározása önmagában még nem sokat mond. MALINOWSKI a funkcionalizmusról azt mondja, hogy az emberi természet tulajdonságainak, az intézmények cselekedeteinek, a fejlődés minden fokozatán a kultúra emberért való cselekvésének a teóriája. Világosabb ennél HALLOWELL meghatározása, aki szerint a funkcionalizmus lényege a jelenségek kölcsönhatása az adott strukturális egészben. Tudjuk azt, hogy a meghatározások nem mindig fejezhetik ki a lényegét. A MALINOWSKI-féle funkcionalizmusról elmondhatjuk, hogy teljesen antihisztórikus irányzat. MALINOWSKI a természeti népek kultúrájával kapcsolatban mindenféle történeti rekonstrukciót elvet, sőt a történeti rekonstrukciókat lehetetlennek is tartja. MALINOWSKI a kultúrát állítja előtérbe s az azon belül levő összefüggéseket vizsgálja. Míg RADCLIFFE-BROWN társadalmi funkciókról, addig MALINOWSKI kulturális funkciókról beszél. A kultúra tanulmányozásánál nem a formák azonossága, hanem a funkciók különbözősége a fontos. A funkció mindig a szükségletek (*need*) kielégítését jelenti. Az egész kultúra tulajdonképpen a szükségletek kielégítésére épül fel. A szükségletek elsősorban az ember biológiai értelemben vett lényéből fakadnak. Ilyen szükségletek a táplálkozás, a védekezés a természet és más csoportok ellen, a szexuális érintkezés, amelyek azután másodlagos szükségleteket hoznak létre. Az organikus szükségletek transzformálódnak és kulturális szükségletek formájában jelentkezhetnek. A kulturális elemek dinamikus jellegüket a szükségletek révén nyerik. Ha a szükségletek megszűnnek, az azokkal kapcsolatos intézmények, szokások, tárgyak szükségessége is megszűnik. A természeti népek kultúrájában minden jelenség, elem szükségleteket elégít ki. Ezért MALINOWSKI a kultúrák egészének és részleteinek alkotórészeikben való vizsgálatát sürgeti. Mi miért van és miért funkcionál a kultúra előttünk levő állapotában? — erre a kérdésre kell felelni. Meg kell mondanom azt is, hogy hasonló gondolatok és törekvések megtalálhatók már a kultúrtörténeti néprajzban is. SCHMIDT nemegyszer hangsúlyozza az emberi társadalmak alapos elemzését s nagyon fontosnak tartja az ún. lokális interpretációkat, amely lényegében ugyanazt a törekvést szolgálja, mint az amerikai etnológusoknak a „kis közösségekre”, vagy THURNWALD-nak az individuumok helyzetére, élményére és társadalmi kapcsolataira vonatkozó kutatásai. Meg kell mondanom, hogy számomra sok homály, érthetetlen terminológia van a funkcionalizmusra vonatkozó angol és amerikai tanulmányokban. Az egyszerű problémákat bonyolult pszichológiai-szociológiai terminusokba burkolják. Nagyon sok fáradságot okoz egy-egy ilyen tanulmánynak az értelmezése.

Én nem kívánok itt a funkcionalizmus általános bírálatával foglalkozni. Ezt korábban és többször már megtették a szovjet kollégák.

Most tovább szeretnék lépni!

Nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak az eszközöknek, intézményeknek, a kultúra egyéb részeinek és egészének van meg a sajátos története, hanem azoknak a folyamatoknak is, amelyeket funkcióknak vagy funkcionálásnak nevezünk, s amelyek kifejezik a kultúra különböző összetevőinek, az individuumoknak és a közösségnek, a külső miliőnek és a belső pszichikai adottságoknak, a szükségleteknek a kölcsönös viszonyát. Azonban ez a kölcsönös viszony, a funkció sem állandó, időben változik, nem lehet kiragadni az időből s függetleníteni a tértől és a társadalomtól, illetve az ezekben végbemenő változásoktól. Ezért jogos a funkció fogalmával és a funkcionális vizsgálatokkal kapcsolatban is felvetni a történetiség kérdését. A funkció is változik, — a változás pedig már történelem, akár egy szudáni hajítókés funkciójának, akár a patriarchalizmus, a főnökség intézmények változásáról van szó. A funkció változásának a történeti jellegű interpretálásáról a nyugati etnológusok elfelejtkeznek s a funkcionális és a történeti szemléletet gyakran szembeállítják egymással. MALINOWSKI egyenesen lenézte, gúnyolta GRAEBNERT és másokat. ESKERÖD — a nyugati civilizáció tanulmányozásának a módszerét fejtegető programértekezésében — azt mondja, hogy senki sem tagadja a történeti tanulmányozás értékét és fontosságát. Ez szükséges, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy fontosabb a nyugat-európai kulturális sémák funkcionális életét és ezeken a kultúrákon belül ható sokféle befolyás egymással való kapcsolatát tanulmányozni, mint a kultúra, a kulturális vonások történetét megismerni. Azután hozzáteszi ESKERÖD, hogy a történeti vonások tanulmányozása az etnológia feladata és minden mást a funkcionális vagy társadalmi antropológia tanulmányoz. Az európai számára nemcsak az szükséges, hogy történeti vagy régészeti tudomány legyen, hanem az is, hogy fejlessze az élő kultúra funkciójának a vizsgálatát és megállapítson bizonyos magatartási formákat, kulturális alkatokat. A kultúra tanulmányozásának ilyen igénye minden valószínűség szerint nagyon jó lehetőséget nyújt a modern társadalom problémáinak a vizsgálatához is. ESKERÖD azután úgy fogalmazza meg a feladatot, hogy a népi társadalmi séma (*pattern*) és a modern nyugati civilizáció sémája közötti feszültségek tanulmányozása a néprajzi kutatások legfontosabb feladata. Ennél az utóbbi mondatnál újból visszatérhetünk MALINOWSKIHOZ, aki számtalanszor előtérbe helyezte azoknak a problémáknak a vizsgálatát, amelyek az európai és a bennszülött kultúrák érintkezése során felmerülnek. Ő az ilyen akkulturációs változásokat a bennszülött kultúrák felbomlásának minősítette. A probléma további fejtegetése azonban már az alkalmazott néprajz területére tartozik.

Kétségtelen, hogy a funkcionalizmus a különböző történeti irányzatok ellenhatásaként jött létre. Anélkül, hogy az egyik vagy másik irányzat eredményeit túlértékelnénk vagy lebecsülnénk, meg kell mondani, hogy a két irányzat lényegében kiegészíti egymást, valahogyan úgy, ahogyan a strukturális nyelvészet kiegészíti a nyelv történeti fejlődésével foglalkozó nyelvtudományt. Igazat kell adnom BIRKET-SMITH-nek, aki azt írta, hogy a korábbi etnográfiai monográfiákban kevésbé domborodik ki a kultúra kutatásának funkcionális oldala. Ennek okát azonban nem annyira a funkcionális megközelítés jelentőségének fel nem ismerésében kell látnunk, hanem inkább abban, hogy az ezzel járó gyakorlati nehézségeket a kutatók nem tudták leküzdeni. A funkcionális vizsgálathoz ugyanis nemcsak az szükséges, hogy a kutató teljesen ismerje az illető nép, törzs nyelvét, hanem az is, hogy megértse gondolkozásukat.

Nekünk — a szocialista országok — etnográfusainak (etnológusainak) arra kell a figyelmünket fordítanunk, hogy ne essünk egyik vagy másik irányzat bűvkörébe, lássuk a különböző irányzatok hibáit, de ugyanakkor megfelelő kritikával tovább fejlesszük mindazokat az értékeket, amelyeket az etnológia bárhol és bármikor kitermelt. Meggyőződésem, hogy az élő népi kultúrák vizsgálata csak megfelelő történeti szemlélettel végezhető s ebben a történeti szemléletben benne kell, hogy legyen a változások, funkciók, a belső összefüggések vizsgálata is. A funkcionális vizsgálatot az elmélyült terepmunka teszi lehetővé, a történeti jellegű vizsgálatokhoz pedig fáradságos filológiai jellegű tevékenység szükséges.

IRODALOM

ANKERMANN, B.	1932	<i>Present Position of Anthropological Studies</i> . Report of Centenary Meeting, Brit. Ass. Adv. Science. London.
1905 <i>Kulturkreise und Kulturschichten in Afrika</i> . Zf Ethn.		
VON BULCK, G.	1931	<i>Beiträge zur Methodik der Völkerkunde</i> .
1931 <i>Beiträge zur Methodik der Völkerkunde</i> .	SCHMIDT, L.	1952 <i>Gestalttheiligkeit im bäuerlichen Arbeitsmythos</i> .
LESER, P.	1931	<i>Entstehung und Verbreitung des Pfluges</i> .
1931 <i>Entstehung und Verbreitung des Pfluges</i> .	TROTZIG, D.	1943 <i>Slagan och andra tröskredskap</i> . Stockholm.
RADCLIFFE-BROWN, A. R.	1922	<i>The Andaman Islanders</i> .

AZ ESZKÖZVÁLTÁS ELSŐ 100 ÉVE A MAGYARORSZÁGI ARATÓMŰVELETEKBEN ÉS KÉSŐBBI KÖVETKEZMÉ- NYEI

(ESZKÖZ- ÉS MUNKATÖRTÉNETI VÁZLAT)

1. A témát azért választottuk bemutatásra, mert az anyagi kultúra néprajzi kutatásán belül évtizedeken át a magyar földművelési rendszerek egyik alapkérdésének tekintették, hatása napjainkig sem számolódott fel teljesen, 1956-ban még egy filológiai-lingviszikai tanulmányban egy honfoglalás előtti avar—szlovák koncepció alapja,¹ mely olyképpen jut kifejezésre, hogy a honfoglaló magyarok átveszik a szlovákizálódott egykori nomád avarok földművelési ismereteit, ezen belül a szénaszerű kaszás aratásmódot. Mindezek az előző hazai nézetek nélkülözték Európa paraszti kultúrájának együttlátását és forrás nélküli prekonceptióra épültek, kései extenzív tényeket nomád eredetűnek értelmeztek, holott mind az eszköz, mind a vele kapcsolatos — esetleges külterjes — technológiák részei az európai népi munkaeszköz együtteseknek és ismereteknek. Nem figyeltek a kutatók összefüggő európai gazdasági és társadalmi tényekre sem, pedig ezek nélkül alig lehetséges a saját kérdések megválaszolása. GREKOV parasztságtörténeti munkájában MARX nyomán kifejti, hogy a társadalmi élet alapja az anyagi termelés és a munkaeszközök egyben azon társadalmi viszonyok mutatói is, melyek mellett a munka folyik. Az agrotechnikára vonatkozóan kiemeli azt a tényt, hogy minden új munkamegoszlás sajátosságos termelőeszközök kialakulását hozza magával s ezek magukon viselik a társadalmi termelés minden korszakának megkülönböztető sajátosságait.²

2. Néprajzi kutatóink előtt úgy élt a köztudatban, hogy a magyar népi mezőgazdalkodás egy bizonyos kettősséget mutat, mely a földhasználatban, a földművelés és állattenyésztés viszonyában, a termelvényekben, településben, eszközökben és munkamódszerekben jut kifejezésekre. A kettősség egyik legvilágosabb megkülönböztető jegyét a már korábbi kutatók, mint KÁLLAY Ferenc (1823), CSAPLOVITS János (1829), DITZ Henrik (1867) a gabona szemnyerésének módjában látták.

GYÖRFFY István személyesen gyűjtött adatai és néhány régibb gazdasági

¹ Moór Elemér, 1956.

² GREKOV, B. D., 1946, 56—62.

szakíró feljegyzése alapján neves tanulmányában kifejti,³ hogy az egymástól erősen különböző két mezőgazdasági rendszer szerint Magyarországon kétféle aratás- és cséplésmód volt szokásban.

Az egyik rendszerben a fő termény a búza, esetleg a kétszeres, „melyet a takaró kaszával rendre vágott, a kettőző villával vagy gereblyével petrencébe gyűjtött, a petrencéket a takaró rudasba, a rudasokat vontatóba rakta”⁴. Ezt nevezzük a továbbiakban kötetlen kaszás aratásnak.) Hozzákapcsolja még a nyomtatás munkáját és a gabona kezdetlegesebb eltartási módjait (pl. verembe zárva) a szókészletet erősen kiemelve.

A másik rendszerben fő termény a rozs. Ezt az arató sárlóval aratta, a marokverő marokba szedte, kévébe kötötte, majd kepebe, asztalra rakta. A szemet cséppel verték ki, kapcsolatos ezzel a csűrös gazdálkodás és a gabonának kosarakban, fejlettebb magtárakban való eltartása; ez utóbbi rendszer szókészletét is bemutatja.

Megállapítja, hogy az előbbi gazdálkodásmód az Alföld legnagyobb részén és a Dunántúl keleti felén volt elterjedve, míg az utóbbi a Nyugat-Dunántúlra, a Felföldre, az Alföld északkeleti részére és Erdélyre volt jellemző, azonban a két gazdálkodásmód főleg a peremeken keveredett egymással.

Végso fokon az első gazdálkodásmód egyéb összetartozó jelenségekkel együtt az alföldi nomád jellegű mezőgazdálkodásra jellemző, az utóbbi pedig hegyes-dombos vidékeink helyhez kötött mezőgazdálkodása.

Feladatunk szempontjából minket elsősorban az első terület érdekel. GYÖRFFY szerint: „Ezen a területen attól az időponttól, amint a kaszát az életbe (búza) belevágják, egészen addig, amíg az életet a szérűre nem vonatják, vagy amíg a szérű mellett kazalba nem rakják, a takarás minden munkálata teljesen azonos a szénáéval. Ez a gazdálkodásmód lehetőleg minden munkát a lóra hárít. A munkát rövid idő alatt teljesen bevégezi. Nincs területhez, épülethez, lakóházhoz, faluhoz kötve, mert a termőföldön hevenyészett szérűn is teljesen véghez tudja vinni a nyomtatás minden munkálatát, vagyis ez a gazdálkodási rendszer teljesen összhangban van az állattenyésztő nomád életmóddal, ezért nomád mezőgazdálkodásnak nevezzük.”⁵

GYÖRFFY tanulmánya minden értékének elismerése mellett még magán viseli az első szintézis nehézségeit és küzd a rendelkezésére álló adatok hézagosságával. Megállapítja, hogy az Alföld aratószerszáma emberemlékezet óta a kasza, s bár megemlíti a sárló alföldi ismeretét, mégis — szerinte — a

³ GYÖRFFY István, 1928, 45—46.

⁴ GYÖRFFY István, 1928, 45—46.

⁵ GYÖRFFY István, 1928, 46.

„sarló — úgy látszik, a rozstermő homokos, vagy magasabban fekvő dombosabb vidéken volt használatos”.⁶ A sarlózó aratást az Alföldön bizonytalanul nézi s meglehetősen el is hanyagolja azt a látszatot keltve, mintha az Alföld ősi aratási módja a rendre kaszálás és a széna módra való kezelés lenne, melyet kései követői dogmának véltek. Hozzájárul ehhez az aratás és takarás (egyébként azonos jelentésű) szavak elemzése, s így az, hogy a takarás szó egyúttal a szénamunkát is jelölheti, alkalmat nyújtott olyan analógiás kapcsolatokra, melyek az első pillanatban megkapónak látszanak.

Lényegileg jóval mélyebben látja már az alföldi gazdálkodás egész helyzetét abban a tanulmányában, amely 1934-ben jelent meg. NAGYVÁTHY Jánosra hivatkozva kijelenti, hogy a „gabonaféléket régebben sarlóval arattuk, a kaszát inkább csak szénavágásra használtuk”.⁷ A sarlóval sűrű szálas gabonát vágnak, megjegyzi azt is, hogy: „A 19. század első felében a kasza az őszi vetés aratásában is szerephez jutott s hovatovább teljesen kiszorítja az aratósarlót.”⁸

Ugyancsak kifejti, hogy az alföldi mezőgazdálkodás múlt századi nomád jellege a hódoltsági idők pusztításaival magyarázható, mert az egykori sűrű települési Alföldön olyanféle mezőgazdálkodás folyhatott, mint az el nem pusztult keleti peremeken, ahol a termést sarlóval aratják s lóval nyomtatják ki. Tehát a későbbi alföldi gazdálkodási mód nem honfoglaláskori eredetű, mert a nyelvészek tanulsága szerint a s a r l ó, k é v e, k e p e vagy b o g l y a, b ú z a, s z é r ű, n y o m t a t, t a r l ó szavunk eredeti szó-készletünkhöz tartozott. A külterjes betakarítási mód az Alföldön nagy határú állattenyésztő városok területén jött létre, a „szálasgabonák széna módjára való kezelése s a gazdasági munkában az állati erő nagy szerepe a munkáskéz nagy hiányával magyarázható.”⁹ E magyarázatot ma már szintén helyesbíteniünk kell.

3. Mielőtt a magyar történeti fejleményeket időbelileg elhelyeznénk és bemutatnánk, fel kell vázolni az aratóeszközök forradalmi jelentőségű európai alkalmazását, nem a tipológiára, hanem a termelékenységre összpontosítva.

A gabona vágóeszközökkel történő aratása az őskorba visszanyúlóan mintegy a 14. századig sarlóféleségekkel történik. A 14. században tűnik fel németalföldi területek aratómunkájában évszámokkal datálhatóan a gyűjtőbottal együtt használt rövidkasza (kialakulási területén: *pik*, *sape*, *siget*, *sichet*, *sichte*, *zichte* stb., használati területén még: *Hausense*, *Kniesense*

⁶ GYÖRFFY István, 1928, 3.

⁷ GYÖRFFY István, é. n. 211.

⁸ GYÖRFFY István, é. n. 211.

⁹ GYÖRFFY István, é. n. 243.

stb.). Rövid kaszák változatai Európában többfelé és Elő-Ázsiában is különböző időszakokból ismertek, de nyugati csoportjuk vett részt a közép-kor aratási munkaracionalizálásában¹⁰, elsősorban a németalföldi térségeken,¹¹ ami a kialakító országok gazdasági helyzetét illetve természetes is. Munkája a sarlóénál jóval termelékenyebb, RAU, L. V. már 1890-ben felméri a munkateljesítményt: a sarlóval 10 ár, a *sichte*-vel 20 vágható naponta, kaszával 50 ár érhető el, eszközönként minőségi romlással, a korabeli aratógép viszont 10 munkaóra alatt 4—7 hektár vágására és kötözésére volt alkalmas.¹² Ez a rövid kasza a németen és francián kívül a 18—19. században még angol területen is terjed, annakidején a felfejlődő angol mezőgazdaság külföldi munkástoborzással biztosította a hozzáértő munkaerő szükségletet. Ez az eszköz Kelet-Közép-Európában, s így Magyarországon nem terjedt el, a múlt századi magyar mezőgazdasági irodalom azonban beszámol róla. A *sichte* már más és több munkaigényt jelent, mint a sarló, de mint kézi eszköz terjedésében korlátozott, bár Nyugat-Európában az 1940-es éveket még megérte. Annál nagyobb jelentőségű a kasza aratási használata, amely egyebek mellett az aratógépekig a legtermelékenyebb munkaeszköz. Mind a paraszti, mind a majori gazdálkodásban terjedése előrehaladó, adott esetben a gépesített gazdaság sem nélkülözheti.

4. A La Tène-korban Magyarországon és környezetében s máshol is a kasza (*falx foenaria*, *longe scythe*) a takarmánygazdálkodás, a téli készlet-szerzés eszköze. A magasfüvű térségeken a 12. századtól kimutatható a gyűjtés rendezésére szolgáló szerkezet: a c s a p ó vagy t a k a r ó, amely faágból készített alkalmi kiviteltől a gereblyeszerű rögzíthető formán át a vászonburkolatú megoldásig később az aratómunka egyik legfontosabb elősegítője lett. Amikor a kasza a nyéllel együtt évszázadok során biztonságos egyensúlyt nyert el és felszerelték rá a gyűjtőszerkezetet, alkalmassá vált a kíméletes és nagy produkciójú aratási munkára.¹³ Bizonyára nem véletlenül egyik legkorábbi használati területe Németalföld, kikövetkeztethetőleg már a 15. században, mivel a 16. század közepén már egy vele kapcsolatos fejlett munkatípust festőművészek ábrázolnak, és KILIAAN holland—latin szótárában 1574-ben a *seysen* értelmezése már nemcsak *falx foenaria*, hanem *falx messoria* is.¹⁴ Tavaszi gabonákra Angliában is korán jelentkezik (Master FRITZHERBARDE, 1531.), valamint Németország egyes pontjain (Conrad HERESBACH, 1573.) stb. Ezek az ismeretek és a következő

¹⁰ SCHMIDT, L., 1952, 156—159.

¹¹ LINDEMANN, P., 1952, 15, 61—69.

¹² RAU, L. V., 1890, 155—158.

¹³ STEENBERG, A., 1943.

¹⁴ Lásd DE MEYER, M., 1946, 150—153.

századból előkerültek csak a felbukkanást jelzik, a végkifejlés még nyugat-európai és közép-európai térségben is jóval később, véglegesen a 19. és 20. században megy végbe, a 18. századtól kezdve a mezőgazdasági szakirodalomban zajló élénk viták után, amelyek még akkor is folynak a sarló és kasza körül, amikor az angol és amerikai cégek a nagybirtokoknak marokrakó aratógépeiket propagálják.

5. A sarló és kasza korai eszközváltásában régebbi magyar néprajzi és lingvista kutatóknak már annak is fel kellett volna tűnni, hogy a sarlós aratás szókészlete honfoglalás előtti bolgár-török, illetve korai belső fejlődésű magyar szóegyüttes, míg az extenzív kaszás aratás általában a szénműveletek szláv terminológiáját és a későbbi belsőfejlődésű magyar szavakat foglalja egybe. Európai viszonylatban azonban mégis meglepő a kaszás aratás korai és változatos jelentkezése. Ha figyelembe vesszük agrártörténetészeink megállapításait, ez még is érthető: bár Magyarország a nyugati országokhoz képest iparilag lemaradt, a 15. században azonban a földművelésben felzárkózik, persze ez rövidéletű folyamat, a 16. században már megszakad a párhuzamos fejlődés, de ami korábban vívmány, (ágyeke, háromnyomásos gazdálkodás, kaszás aratás stb.) bizonyos extenzív körülmények között is tovább él.

Mind Magyarországon, mind Közép-Európában a gabona kaszával történő letarolása a földesúri magánháborúk, vagyis hatalmaskodások alkalmával ismeretes, ez a jobbára éretlen vetést érintő erőszaktétel azonban nem aratás, nem termelőmunka, hanem rombolás, így ezek említését a 14–15. századból ki kell zárunk. Vannak azonban forrásaink, amelyek bevonásával mind az eszközváltás tényét, mind a technológia formáit meghatározhatjuk és ezek segítségével arra juthatunk, hogy a kaszás aratás Magyarországon is megindult a 15. században. A részletektől ebben a vázlatban el kell tekintenünk, inkább egyes tényekkel, néha forráscsoportokra való hivatkozással mutatjuk be a folyamat végbementét, a minőségi új munkamódszerek meghonosodását. Elmondhatjuk, hogy kronológiai fogódzóban viszonylag szerencsések vagyunk.

Az első filológiai adat DETMAR lübecki franciskánus krónikájában bukkan fel 1424-ben *sense* és *korn* összefüggésében Zsigmond német-római császár és magyar király egy német nyelvű iratából. Zsigmond gyermek- és ifjúkorát, általában életének tekintélyes részét Magyarországon élte le s így feltehető, hogy a szóképnak tűnő német szövegrész konkrét tényismeretre épül.¹⁵

Egy egyházi szöveg — mint műfordítás — szintén fogódzót jelent. A

¹⁵ GRAUTOFF, 1829, II, 536, lásd HÜHNING, A. 1951.

Példák könyve c. kódexünk egy 1510-ből való másolat, ebben egy haláltánc ének, egy előző századbéli latinul író egyházi költő szövegének műfordítása. Az eredeti szövegben a Halál eszköze egyszerűen *messorium*, míg a magyar szöveg mindenkor a *k a s z a* szót használja, sőt a munka végzését is a kaszás aratás szókészletével fejezi ki.

Határozottan tömegével jelentkeznek az adatok a kaszás aratásra a 16. századi adóösszeírások mind magyar, mind pedig török jegyzékeiben, egyes közigazgatási körzetekre nézve a jobbágyok személy szerinti kötelezettségeit részletezve. Nyelvi szempontból sajátos, hogy a latin nyelvű magyar dézsmajegyzékek latinul jelzik a letarolt terület (*falcastrum*) mennyiségét, a kaszával vágott termék jellegét (*cumulus*) és legnagyobb mértékegységét, amely boglyanagyságú (*tira*), míg a török defterek a 16. század végén arab betűs írással magyarul adják meg a főleg tavaszi termékek mértékegységeit (*petrence*, *rudas*, *vontató*, illetve *boglya*). A tized- és dézsma-szedés egy kötetlen kezelésű eljárásnál még szokatlan dolog, a 16. században általában a kaszált terméket pénzben váltják meg. Az 1522-es években Szeged és a Duna-Tisza köz déli része már kaszával is arat, 1550 és 1560 között a Tisza és Körösök vidékén is rendkívül elterjedettségű a kötetlen kaszás aratás, mindenütt csupa, viszonylag kis területű jobbágyföldön, s ebből arra is következtethetünk, ami alapvető az aratás technológiájában, hogy legalábbis Magyarországon, ahol az allodizálás folyamata még csekélyebb, a terményjaradék követelése azonban megnő, a munka alakítása és szervezése a parasztoktól indul ki, bizonyára a szénamunka analógiájára, amely aztán ötvöződik az évezredes sarlós hagyományokkal. A *c s a p ó n a k* vagy *t a k a r ó n a k* nevezett kaszára szerelt gyűjtőeszköz alkalmazása mindenesetre erre a korszakra nyúlik vissza, bár a gereblyés formáról csak 1636-ból tudunk, de a gyakorlat viszonylag koraisága nem lehet kétséges előttünk.

Míg a korai, 16. századi nyugat- és közép-európai adatok és művészi ábrázolások beszámolnak a *kévész-kaszás aratásról*, Magyarországon erre a 16. század végén csak egy feljegyzett szólásból lehet következtetni, amelynek feltétlenül reális hátterűnek kell lenni. A szólás 1589-ből származik, lényege szerint: vannak olyan kaszások, akik „az egyezség kévéit kötni nem tudják”. A kévész-kaszás eljárás a korabeli képanyagokból sem mutatható ki, de le kell szögeznünk, hogy a kiváló műszaki képességű VERANCSICS Faustus, aki 1616-ban a *Machinae novae* c. munkájában termelési-műszaki felfedezéseit közreadja, a kaszás aratás előnyeit és lefolyását szövegben és képben rögzíti s ez feltehetően magyarországi emlékeiből származik.

Szótárirodalmunkban a 16. század folyamán az eszközváltás még nem

tükröződik, a céhárjegyzékek a kaszával kapcsolatban akkor még csak mint szénavágó eszközről emlékeznek meg.

6. Az eddigi anyagból (főként magyar és török adózási okmányokból), látszik, az eszközváltás és a munkatípusok kontinensünk viszonylatában is jelentősek. Voltaképpen már akkor, a vágóeszközt és a felgyűjtést, illetve Magyarországon négy — éspedig két tiszta és két vegyesaratási munkatípus — volt gyakorlatban: 1. a sarlós aratás, 2. a kötetlen kaszás aratás, 3. a., b. a rendre vágó kévéző- és 4. a rávágó kévéző aratás. Ezekről az áttekintés könnyebb megértése végett rövid leírást kell nyújtanunk.

Szükségtelennek mutatkozik azonban a sarlós aratás jellemzése, mert a sima és fogazott sarló kivitelét beszámítva, általában egyezik az európai normákkal. Kivitele lehetett autark, általában kooperációs keretben. Magyarországon az újkorban a vágók, metszők általában nők, a kötözők férfiak. Hogy földrajzi és helyi gazdasági körülmények miatt milyen szívós a gyakorlata, jellemző, hogy magyar nyelvterületen néhány községben még 1969-ben is alkalmazták.

A másik tiszta típusú a kötetlen kaszás aratás, amely adataink szerint a 16. század kezdetétől a magyar és török adófizetésekben visszakövethető, tavaszi de őszi kenyérgabonára is alkalmazzák (bizonyos magyar etnikus színezetűnek tűnik a Kárpát-medencén belül, de szórvány adatunk van a 18. század közepéről Angliából is). Bizonyos alföldi térségeken a második világháborút meghaladóan tartotta magát s a legerősebben összekapcsolódott az extenzív tanyástelepülésű, alkalmi szérús nyomtató gazdálkodással, lényegében szókészlete és technológiája, mind mondottuk a szénaműveletével azonos. A legjobb leírás erről, s ezt nem mellőzhetjük, egy 1815-ből való beszámoló a Tiszántúl egy pontjáról. A gabona rendrevágása után „a vontató vagy boglyarakás ésszel megy végbe, felveszen két villás (gyűjtő) két petrencét, azt talpraállítja és fővel összeborítja . . . s a többit ezekre borogatja mind fővel befelé; mikor tetézi, egyik rámegyen a vontatóra . . . s megnyomja jól a közepét. Amikor nyomtatni akarnak, aláütnek egy rudat, melynek egyik végére rá van hurkolva a vontatókötél, ezt a vontató fenekén körülkanyarítják, rávetvén a rúdnak a hátulról kinyúló végire is. A rúd első végétől ismét átalvetik a vontató tetején a kötelet és megkötik a hátsó végéhez, elébe ragasztják a fogatot és beteszik a szérűbe oly épen, mint a tojás.” Mint megfigyelhető, e munkamódnál a pergésveszteség elkerülése az egyik legfőbb igyekezet. Ez archaikus vontatásmód mellett részben az angol szénahordó szekerek figyelembevételével, részben egyéni és paraszti indításból is kialakítják a 19. század harmadik évtizedétől kezdve a kaszált gabonát boglyányi egységekben szállító kocsikat, s ezek úgy látszik az 1850-es évektől még tökéletesednek fedett deszka rakodótérrel (a

repcetermelés hatására), s így azt lehet mondani, hogy e munka- és hordás-mód az 1852-es évtől számítható gabonakonjunktúrában az extenzivitás fenntartásával bizonyos további racionalizálással vesz részt a világpiacra való termelésben. Az 1880-as évektől megszaporodó gépi cséplés azonban az egész széna-analógiás aratásmódot visszaszorítja s a kombájnok fellépé-
téig csak a kévézőmódok számottevőek.

Vegyes eljárások, tehát a kaszás-kévéző formák feltűnnek ugyan a 16. században, de közelebbi jellegűk szerint nehéz őket meghatározni. A 3. a. típusú változatban a rendrevágás kaszával történik ugyan, de a marokba gyűjtés, kévébe rakás kézzel, esetleg sarlóval, görbe faággal megy végbe. Feltűnését valószínűsíthetjük a 16. században. A 3.b. típusú változat a szénaszerű kezeléssel való erősebb keveredést mutatja s különösen jelentős a tavasziak felgyűjtésében, amikor a gyűjtő személy a kaszás után gereblyével, vagy villával alakítja ki a markot s azokból a kévét. Ez elég nagy területen, az 1940-es évekig általános volt.

Bár időbeli fogódzónk nincs, valószínűnek kell tartanunk, hogy a negyedik munkatípus a r á v á g á s (a kaszás a fennálló gabonára vágja a rendet s a gyűjtő rendszerint női munkatárs, onnan kézzel vagy gyűjtőeszközzel szedi le marokba és köti kévébe), Magyarországon is korán felléphetett (távoli analógia lehet id. Breughel egy nyári képe). Az a gyanúnk, hogy ez az igen fejlett kaszás-aratásmód alakítja ki Magyarországon a páros munkakooperációt, amely éppen ennél észszerűbb s a gyűjtésben szereplő munkatárs megnevezése a 18. század elejétől mutatható ki szókészletünkben (m a r o k s z e d ő, m a r o k v e r ő, k e t t ő z ő, p á r stb.), tehát amikor a munkakooperáció már megszilárdult; ez a munkatípus az agrárproletáriátus változatos, további munkakooperációkat nyújtó alapja, amely a felszabadulásig sokszerű munkatársulási viszonyokat fejlesztett ki.

7. Áttekintve a tényeket, megállapíthatjuk, hogy a magyarországi aratási munkaeszközváltás a munkatípusokkal együtt korán, az akkori gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően jelentkezik a 15–16. században. A kialakítás paraszti háttérű, mert tényei kis terjedelmű jobbágybirtokon mutatkoznak, viszont lehetséges, hogy a földbirtokok termény- és pénzjáradék követelése elősegítette a paraszti munka racionalizálását. A kaszás munkatípusok a források tanúsága szerint már az első száz évben kifejlődnek. A következő 17. és 18. században kialakulnak a nyelvi normák és a kooperációk tagjaira vonatkozó szókészlet. Amikor bekövetkezik a 18–19. század fordulóján az első gabonakonjunktúra, kész munkaformák és évszázadok alatt kicsiszolódott nyelvi terminológia már adva van. Az 1850-es évek elején kezdődő világpiaci gabonakonjunktúra idején a jobbágyfelszabadítás után a felfejlődött kaszás aratási technológiák már a nagy- és

kisbirtokot egyaránt áthatják. Az új munkaformákat a munkavállaló agrárproletáriátus is terjeszti a kisbirtokos parasztok között.

A magyarországi helyzet rövid vázlatát adtuk, a legszükségesebb európai kitekintéssel, a történeti anyag elemzésével, melynél azonban recens ismeretek nélkülözhetetlenek.¹⁶

IRODALOM

- GREKOV, B. D.
1946 *Az oroszországi parasztság a legrégibb időktől a 17. századig.* M—L.
- GYÖRFFY István
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* NÉ. 46.
é. n. *Gazdálkodás. A magyarság néprajza.* II. 15—246.
- HÜHNIG, A.
1951 *Die schmiedende Erntegeräte.* Göttingen (kézirat).
- LINDMANN, P.
1952 *Geschiedenis von de Landbow in Belgie.* II. Antwerpen.
- DE MEYER, M.
1946 *Sikkel Zichte en Pik.* Vk. 47.
- MOÓR Elemér
1956 *Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter.* Studia Slavica II.
- RAU, L. V.
1890 *Mühewerkzeuge.* ZfE. 22 mellékleteként megjelent Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. 153—160.
- SCHMIDT, L.
1952 *Die Kurzstilsense. Zur Verbreitung und Geltung einer Gruppe europäischer Ernteschnittgeräte.* AfVölk. 5.
- STEENBERG, A.
1943 *Ancient Harvesting Implements.* København.
- TÁLASI István
1957 *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben.* Ethn. 68.

HOFFMANN TAMÁS

A KORA-KÖZÉPKORI AGRÁRFORRADALOM ÉS AZ AGRÁRETNÓGRÁFIA HISTORIZMUSA

Valamennyi, a címben szereplő fogalom más tudományág területén alakult ki és nem is nagyon szokásos együttes, egymásra vonatkoztatott használatuk. Ez mégis indokoltnak látszik. A kora-középkori agrárforradalom volta- képpen ugyanazokat a történeti folyamatokat hivatott kifejezni a gazdaságtörténet kategóriái között, amelyeket az agráretnográfia közelít meg végső következtetéseivel.

A megállapítás túlságosan elvont, konkretizálásra szorul.

A kora-középkori agrárforradalom viszonylag új kategóriája a gazdaság-

¹⁶ A magyar aratási terminológiáról és a főbb típusokról részletes adatokat, elemzést tartalmaz 1957-ben megjelent tanulmányunk. TÁLASI, 1957.

történetírásnak, és lehet, hogy a vele kapcsolatos konzekvenciákat még csak a technikátörténetírásban vonták le.

A dolog megértéséhez szükséges néhány tény tudottnak venni. Mindenek előtt azt, hogy a kontinens mezőgazdasága tájilag eltérő sajátosságokat mutatott a kora-középkorban. Egészen durván megvonva a határokat, figyelembe lehet venni a Földközi-tenger mellékét, ahol tulajdonképpen az antikvitás mezőgazdasági tradíciói éltek tovább, s nagyon valószínű, hogy ez a kép a középkorban nem sokat változott — legalábbis a termelés technológiáját és munkaszervezetét illetően. Szó eshet másfelől Nyugat-Európáról, amelynek agrikultúráját nem egyedül az erdőt pusztító barbár parasztok innovációi jellemezhetnék, hanem azok az antik újítások is, amelyek a római gyarmatosítók tartós jelenlétéről tanúskodnak. Ezek már jóval kevésbé lehettek számottevők a harmadik területen, a Rajnától keletre elterülő közép-európai tájakon. Itt még ekkor is több volt az erdő — mint nyugaton és ennek megfelelően alacsonyabb a népsűrűség, a gazdálkodás pedig megtartotta ősi modelljeit. A negyedik övezetben, Kelet-Európa erdőzónájában jószerével csak a barbárok ősi agrárforradalmának — mennyiségileg megsokszorozódott — eredményei biztosították a népesség fennmaradását. Itt már nem hatottak az antik civilizáció — termelő erőket minőségileg változtató — kezdeményezései. Végül a kelet-európai steppei zónákban (Közép-Európába benyúlóan) egyrészt a barbár parasztfalvak agrikultúrája, másrészt az eurázsiai nomadizmus többé-kevésbé összefüggő rendszerének termelő erői biztosították a népesség fenntartását és jeleztek — ellentmondásokkal terhes — anakronizmusokat is a kontinens történelmében.

Ezeknek az övezeteknek valamennyiében megfigyelhető a technológia tökéletesítését célzó törekvés, ám az is megállapítható, hogy ez az igyekezet átütő sikert csak Nyugat-Európában, mindenek előtt a Rajna és a Szajna közötti sávban ért el. A magyarázatot, vagy talán az okot a földesúri magánüzem szolgáltatja.

A tulajdonképpeni probléma éppen az, hogy a földesúri magánüzem csak a Rajna és a Szajna közötti területen bizonyult Európában alkalmasnak arra, hogy gazdaságosan értékesítse a 8—12. századi agrárforradalom energiáit. E földesúri magángazdaságok közül talán csak néhánynak lehetne hitelt érdemlően igazolni antik eredetét. Többségüket a barbár társadalom széteséséből kiemelkedő új világi és egyházi arisztokrácia szervezete. Ennek következtében a mezőgazdaság teljesen különbözött a Földközi-tenger mellékének agráréletétől, ahol többnyire római alapokon nyugvó földesúri magángazdaságok működtek, mind technológiai, mind üzemszervezeti tekintetben változatlan merevségben. De eltért ez a gyakorlat Közép- és Kelet-Európa tájain tapasztalható állapotoktól is, ahol legfeljebb törzs-

főnökök, királyocskák szerveztek magángazdaságokat, és ahol a technológia, továbbá az üzemszervezet a barbár paraszti modellek alkalmazását nem haladta meg. A Rajna és a Szajna között végbement változások éppen abban a tekintetben különböztek a kontinens többi tájain tapasztalható állapotoktól, hogy bennük a más tájakon is ismert elemek együttesen működtek és azzal szükségképpen új mederbe terelték a történelem folyamát.

Jóllehet ez az üzemszervezet részben rabszolgákat foglalkoztatott, miként Európa más tájainak nagyüzemei, és jóllehet ez az üzemszervezet is egyesítette magában a mezőgazdaságot, valamint az ipart, mint ezt Európában másutt is tapasztalhatjuk, akár parasztgazdaságokat, akár földesúri magángazdaságokat vizsgálunk, ám a rabszolgákon kívül igénybe vette a környező falvak parasztjainak munkaerejét is, és az alkalmazott technológiában biztosította a barbár és az antik technológia együttes felhasználását. Közelebbről nézve: antik városi eredetű ipari technológiát működtetett olyan üzemben, amelyet szokványos fogalomhasználatunkban mindig csak a mezőgazdasággal asszociálunk. Éppen ennek az ipari technológiának köszönhetően javult a mezőgazdaságban alkalmazott szerszámok minősége, részben ennek köszönhetően a gazdálkodás termelékenysége. Másrészt annak következtében, hogy a földesúri magánüzem ipari termékeket állított elő, konkurenciát teremtett a falusi iparnak. A falu paraszti munkaerejét nem egyedül a robot kötelezettsége kényszerítette a földesúri magángazdaságokba, hanem az a gazdasági szükséglet, ami az ott előállított ipari termékek iránt támadt a faluban. És ez még nem minden! A földesúri magángazdaság nemcsak koncentráltan üzemében a mezőgazdaságot és az ipart, nemkülönben a rabszolga és a paraszti munkaerőt, hanem ezeket a leggazdaságosabban használta fel. Az egyes üzemágak feltételezhető arányait tekintve — meglehetősen kicsiny földterületen gazdálkodott ugyan, ám nagyarányú munkaerőráfordítással intenzív üzemszervezetet hozott létre. Végül is éppen ez az intenzív gazdálkodás volt a legjelentősebb vívmány, amit — más tájak nagyüzemeihez, vagy a környező falvak parasztgazdaságaihoz képest — újdonságként fel tudott mutatni. A földesúri magángazdaság ugyanis, bár mindig föld szűkével működött, de a kevesebb földön többféle növényt és állatot nevelt, mint összehasonlításként kínáló társai, hiszen földjét jobban és tökéletesebben munkáltatta meg.

Ilyen körülmények között a földesúri magángazdaság jóval gyakrabban eszközölhetett beruházásokat, és jóval kiterjedtebb állóalapokat hozhatott létre mint bármely elődje vagy társa a kontinens eddigi történelmében. Ennek következtében stabilizálódott gazdaságilag, többet és jobbat termelt

amazoknál, és ezen felül még zárt rendszernek sem bizonyult. Nemcsak az iparcikkellátás csatornáin keresztül kezdeményezett változásokat a falu életében, hanem munkaerőgazdálkodása révén is. A benne foglalkoztatott munkaerő a furkósbeton kívül jobb technológiával és üzemszervezettel ismerkedett meg. Ez utóbbiak működtetését meg is követelték tőle, olykor az előbbi alkalmazásával szerezve érvényt a követelésnek. Ennél sokkal fontosabb, hogy a jobb technológiát és a jobb üzemszervezetet előbb-utóbb a saját gazdaságában is alkalmazta. Midőn erre sor került, óhatatlanul be kellett következnie a paraszti gazdálkodás átszerveződésének.

Jogilag ez a jobbágytelek intézményében öltött testet. Arról tanúskodott, hogy a paraszt is tulajdonosként részese immár az újfajta társadalmi termelésnek, s hogy a földesúri magángazdaság üzemszervezetében egyre kevésbé munkaereje ráfordításával működik, sokkal inkább saját gazdaságában előállított javak beszolgáltatásával biztosítja a földesúri háztartás zavartalan ellátását. Az ilyen adó másféle mint, amit a barbár paraszt fizet a törzsfőnöknek vagy az idegen hódítónak. Nemcsak rendszeres teljesítése különbözteti meg azoktól, hanem az a tény, hogy az előállított termék ugyanolyan minőségű, mint amilyent a földesúri magángazdaság produkált. Eredmény, ami nem magyarázható meg kizárólag a parasztok szorgalmával. A falu gazdálkodása csak úgy tudta ezt az eredményt felmutatni, ha alkalmazta a földesúri magángazdaságban kikísérletezett technológiát és üzemszervezetet. Nem egészen pontosan, de lényegesen nagyobb területeken, jóval több munkaerőt foglalkoztatva és ezáltal összehasonlíthatatlanul nagyobb tömeg ember életszínvonalát emelve meg.

A folyamat a Rajna és a Szajna között bár nagyon lassan haladt előre, de a 12. század végére befejeződött és gyakorlatilag feleslegessé tette a földesúri magángazdaságokat. Másfelől éppen annak révén, hogy soha nem tapasztalt mértékben mozgatta meg a tömegeket, új falvakat teremtett, nem egyszerűen megsokszorozta azok számát, hanem anyagi kultúrájukat is teljesen új minőségben alakította ki. Sőt, lehetővé tette a mezőgazdasági és az ipari tevékenység üzemági szétválását, megteremtve ezzel a középkori urbanizáció alapjait. Erői ezzel még nem merültek ki.

Még ennél is szélesebb körben éreztette hatását. Közép-Európa irányába terjedően átformálta — letagadhatatlan ciklikus késéssel — a barbár társadalmak gazdasági szervezetét, megteremtette itt is a földesúri magángazdaságok intézményét és a 10—11. századot követően már itt is szaporította a jobbágytelek számát. Végül a 13—15. század között átcsapott Kelet-Európa egyes tájaira, s ott is a korábbiól teljesen eltérő irányú fejlődést hívott életre.

Ez az egész folyamat egyáltalában nem jellemezhető uniformizáltnak,

de a benne mozgó tömegek azonos törvényszerűségeknek engedelmeskedtek és valamennyien feudális társadalmakat hoztak létre. Nyugat- és Közép-Európa barbárjai ezek szerint azonos gazdasági szükségletektől mozgatva alakították ki új, feudális viszonylataikat. A középkori társadalom túlnyomó többségét kitevő parasztok pedig lényegében véve azonos gazdasági kényszerűségektől sarkalltan formálták meg a termelés és a fogyasztás eszközeit, azaz anyagi kultúrájukat. Bár ez — jószerével a mezőgazdaság sokszámú bizonytalansági tényezője és a helyi természeti adottságokhoz való nagyfokú alkalmazkodási kényszere miatt — formavilágában meglehetősen változatos, létrejöttének okait és felhasználásának lehetőségeit tekintve teljes egyöntetűséget mutat. A történetekben nem a népesség etnikai eredetének azonos forrásai szolgálnak magyarázattal, mert a források ugyancsak különbözők voltak, hanem a különböző eredetű etnikumokat integráló gazdasági kényszerűségek.

A legkézenfekvőbb példát talán éppen a magyarok szolgáltatják, akiknek etnikai sorsa teljesen rendhagyó a középkori Európa feudális társadalmai között. Ezeknek többsége ugyanis paraszti eredetű. A magyaroknak viszont számottevő nomád tömegei költöznek a 9. században. Kelet-Európa ligetes steppei sávjából a Kárpát-medencébe, s ott a legkülönbélebb etnikai eredetű társadalmat hódítanak meg, illetve integrálnak a 10. századtól kezdődően. Az integráció oka nem a magyarok létszámbeli fölénye vagy sajátos etnikai jellege, vagy éppen nomád harci szervezetéből adódó katonai fölénye. Amennyire a helyzetet kontrollálni lehet: a Kárpát-medencébe érkező nomád magyarság heterogén etnikai képződmény volt és mintegy másfél évszázadon át ugyanúgy a barbár harácsolásból és külterjes mezőgazdaságból tartotta fenn magát, mint korábbi hazájában. A feudalizmus rendszerének feltartóztathatatlan terjeszkedése azonban még megélhetési forrásait is megváltoztatta a Kárpát-medencében és a 10–13. század között kiépítvén a feudalizmus gazdasági szerkezetét, egyszersmind integrálta valamennyi itt élő társadalom kultúráját. Ez a folyamat a magyarok korábbi lakóhelyein sem azt megelőzően, sem azt követően soha sem ment végbe, a magyarok Kárpát-medencébe nem költözött tömegei nem integráltak semmilyen társadalmat, ellenkezőleg maguk jutottak — itt nem részletezendő körülmények között — később erre a sorsra.

Nagyon rövidre fogott áttekintésem során mindössze azt a valamennyiünk által ismert és elismert történetfilozófiai axiómát kívántam illusztrálni, amely szerint minden társadalom-gazdasági alapformáció, minden új minőség a társadalom életében megteremti a maga legadekvátabb formáját. Ez a történelmi fejlődés a társadalmi lét újratermelése. Maga az újratermelés mindig tipikus üzemi viszonyok között megy végbe. Amint a kapita-

lizmus tipikus üzemi viszonyai városi gyárakban, majd az ezek mintájára szervezett gépesített mezőgazdasági üzemekben öltenek testet, úgy a feudalizmus létrejötte és újratermelése kezdetben a földesúri magánüzemben megy végbe, majd a jobbágytelkekre és a kisvárosok kézműves ipari műhelyeire tolódik át. A társadalom újratermelésének gazdasági kényszerűségei megszabják az újratermelés és a fogyasztás módjait, beleértvén az emberek kapcsolatait csakúgy mint azokat az eszközöket, amelyek segítségével kapcsolataikat realizálják, azaz az anyagi kultúrát. Az agráretnográfia, mely ezt az anyagi kultúrát, s különösen a termelés anyagi kultúráját hivatott feltárni, a fejlődésvonalak megrajzolásakor nem tévesztheti szem előtt a gazdasági törvényszerűségek etnikai hagyományokat átalakító vagy oly gyakran likvidáló szerepét.

VINCZE ISTVÁN

TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATOK A KELET-EURÓPAI SZŐLŐKULTÚRA KÖRÉBEN

(MÓDSZERTANI MEGGONDOLÁSOK, KUTATÁSI EREDMÉNYEK)

A magyar agrár-etnográfiai kutatások jelentős eredményekkel gazdagították a felszabadulást követő időkben a magyar népi kultúráról korábban meglevő ismereteinket. Különös figyelemmel fordultak kutatóink a termelő-kultúrák vizsgálata felé, hangsúlyt biztosítva a munkaeszközök és munkatechnikák megismerésének, szem előtt tartva és kihasználva az azok értelmezéséből adódó és lehetséges történeti következtetéseket. A jelen tanulmány célja, hogy a mintegy másfél évtizeddel ezelőtti, az etnográfiai vizsgálatokban csaknem előzmények nélkül álló gazdálkodási ág — a szőlő- és borkultúra kutatása kibontakozásának útját, módszerbeli és ténybeli eredményeit vázlatosan összegezze.

A meginduló kutatások egyes szűkebb területek feldolgozását tűzték ki célul, hogy úttörő alapozó anyaggyűjtést, a lokális vizsgálatokban megvalósítható, minden részletre kiterjedő elemzést elvégezzék. A kutatások irányát az ötvenes évekig kialakult korszerű szemléleti és módszери követelmények nagymértékben meghatározták. A téma történeti felvetésével és a fejlődés sok szempontra tekintő dialektikájának szemmel tartásával vizsgálta a kutatás, a művelési ág tárgyi emlékeit, a technológiai eljárásokat; egy a néprajzi rendszerezés céljainak alárendelve a szőlőhegyeket, azok határbeli elhelyezkedését, külső elrendeződését, építményeit, a szőlőterü-

letek birtoklását, a hegyrend, hegyjog kérdéseit, a munkaszervezeteket és munkáltatási formákat, a történetileg alakuló munkarendszereket, a szüret kezdés hagyományosan kialakult időpontjait, a szőlőfeldolgozás helyét és színterét, a termés összegyűjtésének, szállításának, feldolgozásának a módjait, végül a borkészítményeket, a tárolásnak, kezelésnek, értékesítésnek a változatos formáit.

A szűkebb területre korlátozódó lokális és regionális leírások, elemzések nagyobb területre történő kiterjesztése, anyagának összevetése megteremtette az országon belüli összehasonlítás alapjait, párhuzamok keresésének a lehetőségét. Már a tárgykör első, a hazai kutatások anyagát felölelő szintézise alapot teremtett a magyar szőlő- és borkultúra néprajzi rendszerezésére és a későbbi széles területeket és időhatárokat átfogó összehasonlításra. A műveltségi anyag említett részleteiben a történeti, geográfiai, társadalmi és technológiai elemzés új, általánosabb érvényű megállapításokra, következtetésekre kínál lehetőséget.

1. Ráirányította a figyelmet a magyar szőlőkultúrában megnyilvánuló táji különbségekre, alkalmat nyújtva táji termelési típusaink körvonalázására, a táji differenciálódás létrejötté, történeti, társadalmi, etnikai, gazdasági okainak keresésére, jelentős támpontokat szolgáltatva az eredet, a történeti-művelődési hatások és a belső fejlődés megoldásra váró kérdéseiben.

2. Bizonyította, hogy a recens népi műveltség anyag történeti, néprajzi, művelődéstörténeti kérdések megvilágításához mai átformálódott állapotában is nélkülözhetetlen forrásértékét jelent.

3. Bizonyította, hogy a középkorban kialakult táji-termelési formákat, eljárasmódokat, technológiákat és a kapcsolódó eszközöket — ha a későbbi fejlődés alakította is — jellegét alapjaiban nem változtatta meg. A legmagasabb árutermelő szintre fejlődött szőlővidékeink is őrzik a kultúrának azokat az etnikus értékű elemeit, együtt előfordul és a történeti táji-termelési típus jellegét meghatározó; karakterizáló jelenségeit, amelyekből megfelelő történeti, etnográfiai anyagismeret birtokában, mind az eredet kérdéseire, mind a későbbi művelődési hatásokra, rétegződésekre következtetni lehet.

4. A szőlőművelést ért nagy történeti katasztrófák, mint a pannoniai szőlőkultúrát illetően a népvándorlás, a középkori magyar szőlőművelést tekintve a török hódítás pusztításai, vagy a múlt század végi filoxera pusztítása, sem teremtettek olyan cezúrát a kultúrában, amely egy-egy terület hagyományos műveltsége elemeit végképp eltűntették volna.

5. Bizonyosnak látszik, hogy a szőlőkultúrában a hagyományos formák alapján elkülönült történeti-táji típusok sajátosságait jelentős mértékben az etnikus tagolódásból, népiségtörténeti előzményekből nyerik. Ebből az is következik, hogy a fejlődés bizonyos szintjéig és ez a termelő-

kultúrák esetében általános érvényűnek látszik — a kultúrjavak terjedése az azokat hordozó népelemekhez kötődött.

6. A művelési ág történeti-termelési típusai meghatározása szempontjából jelentős, hogy a különböző termelési szintű gazdaságok és különböző társadalmi helyzetű termelők (parasztok, nemesek, városi polgárok) eljárás-módja, használt eszközkészlete, a modern technológiák és gyári eszközök elterjedéséig megegyezett a táji gyakorlattal és szokásokkal. Közöttük csak mennyiségi és nem minőségi különbségek állottak fenn.

7. A bortermelésben megnyilvánuló konzervativitás, a hagyományos formákhoz való ragaszkodás okai között jelentős, sokszor meghatározó szerepet kell tulajdonítani a megszokásnak, a kialakult ízlésnek, amelyek a termelést, borkészítési technológiát, a tárolási és annak formáit nagymértékben befolyásolják. Így a szőlőtermelésben, borkészítésben a technizálódás feltűnő kései jelentkezését, a termelékenyebb eszközök és eljárásmodok lassú térhódítását nem lehet csupán a szőlőtermelésre a múltban jellemző kisméretű üzemtípusokkal magyarázni.

8. Jelentős tanulság, hogy a változó gazdasági-társadalmi tényezők a szőlőbirtoklást, a hegyjog és rendtartás kérdéseit, a munkáltatási és szolgáltatási formákat jelentős mértékben és közvetlenül alakították, ezzel szemben a művelési eljárások, eszközök és technológiai fogások a kultúrának konstans elemei, amelyek társadalmi formációkat túlélnek, századokon keresztül alig változnak. Sok tekintetben a nyelvi jelenségekhez hasonló állandóságot mutatnak. Így genetikai és történeti kérdések megvilágításához forrás jelentőségük különös értékű.

Ezekből a megfontolásokból születtek munkaeszköz feldolgozásaink (szőlőmetsző kések, borsajtok), hogy azok formai, tipológiai rendjéből, az egyes típusok alakulására ható tényekből vonjuk le következtetéseinket. Ezekből a vizsgálatokból kitűnik, hogy a műveltség egész köréből kiragadott, egyetlen jellemző eszköz vagy elem művelődéstörténeti elemzéséből szinte az egész kultúra fejlődése, alakulása, változása kirajzolódik.

A szőlőmetsző késeket említénénk, amelyek önmagukban nemcsak a szőlőtőke művelésének változatos formáira, a művelési technika alakulására engednek következtetéseket, de formai elemzésük ismert vagy kevésbé ismert néptörténeti tényeket, művelődési hatásokat is igazolnak. Az antik, görög—kelta—római kapcsolatokat itt most nem említve, számos középkori és újkori népeségi-művelődési hatás bizonyosságul szolgál egyéb források mellett a szőlőmetszőkések egy-egy jellegzetes formája. A 11—13. századi francia-vallon telepítésekhez kapcsolódik baltás szőlőmetsző késeink egy típuscsoportja. Erdélyben a 13. században települt szőlőtermelők formájában és terminológiájában megőrizték régi hazájukra, a Majna vidékre jellem-

ző szőlőmetszőkéseiket. Románia területén, a Temes megyei Vinga község környékén a 18. században települő bolgárok metszőkése megegyező az észak-bulgáriai formákkal. A 18. században települt németység kezén, Budán, Sopronban, Ruszt és Mór vidékén ugyancsak a metszőkések egy sajátos formája maradt fenn.

Ugyanezek az eszközök kontinensnyi méretű összehasonlításban az egész eurázsiai szőlőkultúra történeti rendszerezésében jelentős szerepet játszanak.

A szőlőmetsző kések morfológiai változataiból két alaptípus emelkedik ki, a baltás és a balta nélküli. Az előző uralkodó a mediterrán területeken és kelet felé kiterjedésének határa Elő-Ázsia délnyugati része, a Fekete-tenger déli területe. Nem ismertek viszont a távolabbi kelet felé, a transzkaukázusi szőlőterületeken. Kialakulásuk minden valószínűség szerint a greco-román kultúrkörben kereshető és expanziójuk kelet felé mutat. A balta nélküli szőlőmetszőkések a bortermelés ősházájában, a transzkaukázusi területeken általánosak, a szőlő kúszónövény jellegét megőrző művelési módokra utalnak. Expanziójuk nyugat felé mutat és a Duna vonaláig szinte kizárólagos formák.

Feltevésünk szerint az eszköz két típusa két, alapjaiban eltérő borkultúra reprezentánsa. A kétféle borkultúra rendszeri elhatárolására a szőlőmetsző késekhez hasonló tanulságokkal szolgálnak a szőlőprések, taposó eszközök, bortárolási módok, és számos más jelenségek, amelyeknek történeti fejlődése a néprajzi anyagon és az írott történeti forrásokon túl az archeológiai anyagban is nyomon követhetők.

A fenti kulturális jelenségek itt tovább nem dokumentálható elemzése alapján a kétféle szőlő- és borkultúra kialakulását részben az ókori antikvitásban, részben a perzsa-iráni kultúrkörben kereshetjük. A greco-román borkultúra legfejlettebb termelési technikai, technológiai szintjét úgy tűnik, Európában az északi provinciák területein érte el, ahol a bor kereskedelmi értéke jóval magasabb volt, mint a szőlőtermelésnek természetes feltételeit jelentő délibb területeken. Emellett szőlő többek között az egykori Pannonia recens népi kultúrájában a görög—római eredet rendkívül gazdag előfordulása.

A szőlőkultúra korai másik fő típusa a Kárpátoktól keletre az észak-fekete-tengeri területeken keresztül a Transzkaukázusig nyomon követhető. A kétféle borkultúra eszköz és technika történeti vonatkozásban valószínűsíthető. A keletről nyugatra közvetítés problémájának, néptörténeti háttérének tisztázása jelentős és nehézségekkel terhes feladat marad. E tekintetben néhány fogódzó mindamelllett adódik, éspedig az 5. századtól a 12. századig lezajlott népvándorlás során, különösen a kazár kaganátus felbomlásakor olyan népelemek szorultak nyugat felé, amelyek az adott kul-

túrának hordozói lehettek. Így például az alánok. Itt nem hagyható figyelmen kívül a magyarok szerepe, akiknél — legalábbis egyes csoportjaiknál — a szőlőtermelés és borkészítés ismert gazdasági tevékenység lehetett már a Kárpát-medencebe való település előtt is.

Az említett szempontok figyelembe vételével Magyarország területén mai ismereteink szerint a szőlő- és borkultúra négy jelentősebb táji-termelési típusát határolhatjuk el.

1. Az antik (görög-római, kelta?) hagyományokra épülő paraszti szőlőkultúrát az egykori Pannonia területén Zala, Veszprém és Nyugat-Somogy megyében.

2. Ugyanezen ősi antik alapokra épült — feltevésünk szerint a 14. sz. körül alakult ki — egy jórészt a beköltöző német telepesek által tovább fejlesztett városi, városi-polgári szőlőterületeinket jellemző borkultúra Sopron, Pozsony, Buda stb. környékén.

3. Az előbbiektől genezisében eltérő a 9—13. században kialakult északkelet-magyarországi szőlő- és borkultúra. Ennek a táji-termelési típusoknak a történeti-etnográfiai jellemzői olyannyira különböznek az előbbiektől, hogy közös eredetre, genetikai összefüggésre nem gondolhatunk.

A különbségeket sem a későbbi fejlődésből, sem a fejlődés egyenetlenségéből, sem az eltérő belső gazdasági—társadalmi fejlődésből, sem a későbbi etnikai—művelődési hatásokból értelmezni vagy magyarázni nem lehet. Kapcsolatait, párhuzamait ennek a kultúrának kelet felé találjuk.

4. Az ország belső területein az egykori török hódoltsági területeken a Balkánról északra szoruló délszláv lakosság közvetítésével a 14—18. században alakult ki egy sajátos vörösbor-kultúra.

Magukban az egyes történeti-tájéki-termelési típusokban rendkívül komplex fejlődés tükröződik. Egyidőben mutatkozik meg bennük a fejlődő gazdasági-kulturális kép és a változó etnikai-történeti hatás, a társadalom vertikális és horizontális mozgása.

MANGA JÁNOS

A NÉPI DÍSZÍTŐMŰVÉSZET STÍLUSELEMZÉSÉNEK TÖRTÉNETI TANULSÁGAI

ORTUTAY Gyula professzor előadásában szólt arról, hogy az új stílusú magyar népdal stílus-elemei, a 16. század óta fokozatosan halmozódtak, majd a mennyiségi változás a 18—19. század fordulóján, amikor az egész paraszti életstílusban lényeges változások történtek, minőségibe csap át, s robbanás-

szerűen terjed el. Utalt arra is, hogy: „Ebben az időszakban bontakozik ki a magyar díszítő művészkedésnek új stílusa, a viseletben, szőttésekben a színesség, a formák elrendezéseinek, gazdagodásának új korszaka alakul . . . Ez a minőségi változás azonban nem törölte el a régi stílus-korszakok hagyományos formáit, sokszor csak háttérbe szorulva éltek a diadalmaskodó új formák, tartalmak mellett.”¹

A 18. század vége és a 19. század eleje valóban fordulópont a magyar népművészetben is. Az új stílusú népdalok mellett ebben az időben bontakoznak ki azok az események, amelyek a betyárélet, majd a betyárballadánk kialakulásához vezettek, ezt követően alakul ki új táncunk a csárdás, és ebben az időben kezdenek erőteljesen elszínesedni parasztságunk ruhadarabjai, bútorai és egyéb használati tárgyai, eszközei. Ez a folyamat nálunk később ment végbe, mint tőlünk nyugatra, ahonnan éppen ehhez az elszíneződéshez az impulzust kaptuk, amely aztán népi díszítőművészetünk minden területén kivirágzó, és a virágornamentikát előtérbe helyező új, sajátosan magyar népi díszítő stílus kivirágzásához vezetett. Természetesen mind a színességre törekvő ízlés és igény kibontakozásának, mind pedig a viszonylagos késésnek okait történelmi eseményeinkben, gazdasági-társadalmi viszonyaink alakulásában kereshetjük, és találhatjuk meg.

A 16. század elején, a mohácsi vész után, a középkori Magyarország kulturális fejlődésének egységes folyamata megszakad. Az ország három részre oszlik: középső, jelentős része, sík vidéke török hódoltsági területté válik, amely mintegy 150 esztendőn keresztül török uralom alatt áll. Nyugati és északi részein, ahová a török nem jutott el, továbbra is a Habsburg- királyok uralkodnak. Keleti részén megalakult az önálló erdélyi fejedelemség. A három egymástól elszakadt országrészben természetesen mind a kulturális élet, mind a művészet eltérő hatások alatt fejlődött.²

1685. Buda felszabadulása utáni időszak még nem hozta meg az ország egységes belső fejlődésének lehetőségeit. Ezt sok tekintetben hátráltatták a kuruc—labanc háborúk, az ország különböző részein fellépő járványok, egyes földesúri birtokok tulajdonosainak a kicsérélődése, s a volt hódoltsági területeken pedig az elpusztult falvak, városok, a rendkívül megritkult lakosság. A 18. század első évtizedei lényegében az elpusztult, néptelenné vált falvak, vidékek újratelepítésével, a toborzott vagy előbbi földesuraiktól megszökött, jobb életlehetőséget kereső jobbágyok vándorlásával, előbbi lakóhelyüktől közelebbi, gyakran az ország távolabbi vidékein történő le-

¹ ORTUTAY, 1971.

² TOMBOR, 1967, 21.

telepedésével járt együtt. A század közepe felé az idegen népelemek nagyobb arányú telepítései és a belső népvándorlás lényegében befejeződött, s bár a század második felére a jobbágyság helyzete a földesúri szolgáltatások állandó növekedésével ismét súlyosbodott, vidéki városaink, közigazgatási centrumaink a kézműipar és a kereskedelem, a vásárolás nagyobb arányú kibontakozásával egyformán fejlődésnek indultak.

Ez a fejlődés mind a nemesség, mind a városi polgárság igényeinek, szükségleteinek növekedésével is együtt járt. A parasztság helyzete a század vége felé ugyan némileg javult, azonban életformájában, így kultúrájában és a szebb, díszesebb tárgyak, eszközök tekintetében közte és a nemesség, a városi polgárság között lényeges eltérés volt. A nemesség, a városi polgárság ruházatát, bútorát, és egyéb használati tárgyait, amelyeket a céhbeli, vagy a céhen kívüli mesteremberek készítettek, még sok tekintetben mindig a színpompa, a színesség, a parasztság ez időben még nagyon szegényes ruházatát, rendkívül szegényes és kevés bútortanyagát és eszközeit pedig a színtelenség jellemzi.

Természetesen, egy adott korszak társadalmának, illetve társadalmi rétegének az igénye, ízlése, így díszítőművészete is, történeti kategória, amely egy adott időszakra jellemző, amelynek megvannak az előzményei, jelenkori sajátosságai, és már benne vannak a változás csirái is. Ha parasztságunk 18. századi faragásait nézzük, azt látjuk, hogy azok technikája a vésés, és uralkodó díszítményei a geometrikus formák. Ugyanakkor pl. már a falusi vízimalmok kőpadjának előlapján a reneszánsz és barokk domborúra faragott díszítményeit, virágornamentumait találjuk, gyakran a barokk vallásosság szimbólumaival, azonban még többnyire a geometrikus díszítmények, rozetták társaságában. Falvainkon még néhány évtizeddel ezelőtt is előfordult, hogy abban a parasztházban, amelyben már a rádió szólt és a berendezés gyári bútorokból állt, az újra felhasznált mestergerendán, amelyet annak idején nyilván helybeli paraszt-ács faragott, 1782-es évszám és négy rozetta volt bevésve, s nem régiben került ki a hátsó szobából a kamrába az a láda, amely 1835-ben készült, s a két négyzetes keretbe foglalt színes virágai a reneszánsz kazettás mennyezeteire emlékeztetnek.

Mint népi műveltségünk más területein, itt is természetes a többértésűség, az időben különböző eredetű rétegek egymásra rakódása, egymásba növése.³ Gyakran egyetlen díszített tárgyon is mind a technikában, mind a szerkezetben és a díszítményben különböző korok szelleme él tovább. Azonban minden kornak, minden időszaknak megvannak a maga, a korra jellemző díszített tárgyai, díszítő technikái és sajátos díszítményei, tehát sajátos stílusai,

³ Vö. TOMBOR, 1967, 38.

amelyek nemcsak az előbbi korok, a szomszéd népek, hanem gyakran még más vidékek stílusaitól is különböznek, egy-egy kisebb vagy nagyobb társadalmi réteg, vidék, néhány vagy csak egy-egy egyház-igazgatási egység (plébánia—parochia) közösségének a hagyományaira, életviszonyaira, szépezzérkére jellemzőek.

Parasztságunk díszítóművészetének régi öröksége a vésett mértanias dísz, a rozetta, a körös, hullámvonalas, csipkézett stb. díszítmények — ha nem is szinkronban — a többi európai népekkel is összekötnek bennünket, és jellemzik a 17—18. századi parasztfaragásokat, s ezek továbbélnek a 19. századi paraszt- és pásztorfaragásokon is. Mestergerendákat vésett mértani jellegű díszítéssel a 17. századtól ismerünk. Egyik dunántúli, 1686-os évszámmal jelzett mestergerenda mindkét végét szintén vésett rozetta és évszám díszíti.⁴ Ugyanilyen vésett mértanias jellegű díszítést a mestergerendát tartó oszlopokon is találunk.⁵ Ezek a vésett mértani jellegű díszítések a különböző rozettákkal még a múlt század elején is gyakoriak voltak a kapufélfákon. A régi faragó művészet legimpozánsabb emlékét, az ún. székelykaput a mai Románia területén a Székelyföld őrizte meg. Az eddig legrégibbnek ismert példánya 1673-ban készült.⁶

Sajnos a 17—18. századi faragóművészetünk emlékeiből keveset őrzött meg az idő. Innen-onnan néhány szőlőprést, múzeumainkból borotvatokat, mángorlókat ismerünk, amelyek azonban már a 18. század második felében, főleg a végén készültek. Ezeken is a mértani jellegű díszítmények uralkodnak, s köztük még csak elvétve találunk növényi, illetve virág ábrázolást: leveleket, egy-egy tulipánt, de ezek még csak mellékes szerepet töltenek be a kompozícióban. Egyik vidéki múzeumunkban őrzött, és 1770-es évszámmal jelzett mángorló vésett díszítmények szerkezetében kitűnően szemlélteti ezt a mértanias díszítő módot, a szimmetrikusan elhelyezett rozettákkal, csillagokkal, forgó kerekkel és fűrészfogakkal, amelyek között azonban — bár még hangsúlytalanul, és a díszítménynek nem szerves részeként — megjelennek az ún. szilvamac alakú levelek.⁷

Ezeknek az ún. szilvamac alakú leveleknek — amelyeket a múlt századi hortobágyi pásztorfaragásokon is megtalálunk — megjelenése arra a körülményre hívja fel a figyelmünket, hogy a népi díszítóművészet stíluselemei között az adott időszak valóságának tükröződését, absztrakcióját többé-kevésbé mindig megtaláljuk. Ez esetben a szilvamac alakú levelek ugyanis annak az akácfának a levelei, amely nálunk a 18. század derekán, ill. máso-

⁴ PÁLOS, 1911, 170.

⁵ Magyarország Néprajza é. n., 313.

⁶ BÁTKY—GYÖRFFY—VISKI 1928, 171. A magyar néprajza é. n., 305.

⁷ MANGA, 1959, 90.

dik felében kezd elterjedni az ország különböző vidékein. Amint majd a továbbiak során is látjuk, egy-egy időszak díszítőműszete stílusának jellemzőjeként tehát — sokszor alig felismerhetően — mindig ott találjuk azokat az elemeket is, amelyek a tárgyat készítő és a díszítést végző egyén, és a díszített tárgyat, eszközt igénylő és használó kisebb-nagyobb közösség életformáját, környezetét, ideáljait, vágyait és törekvéseit megjelenítik.

Visszatérve a mértanias díszítő módra, hangsúlyoznunk kell, hogy ilyenek még a 19. század folyamán is készültek, és készítőik között a paraszti sorban élő és a parasztság részére dolgozó molnárokat, ácsokat, bognárokat, falusi faragókat és pásztorokat egyformán megtaláljuk. Azt azonban már semmiesetre sem mondhatjuk, hogy a 19. századi parasztság díszítőművészetében ez a díszítésmód, ez a díszítő stílus lenne az uralkodó. Bár — különösen a 19. század első felében, s néhol még a közepe táján is — a már említett tárgyak mellett még készültek guzsallyszarak, guzsalytalphak, temetői fejfák, ácsolt ládák (szuszékok) és egyéb tárgyak tisztán mértanias díszítménnyel. Viszont a legtöbb esetben a rozetták, a forgó kerekék, a csillagok között és mellett már egyre nagyobb teret hódítanak a stilizált virágok, levelek, a cserepes virág, az edénybe helyezett csokor, sőt több esetben még azt is nyomon követhetjük, hogy a rozetták és a forgó-kerekék hogyan alakulnak át virággá, hogyan kapnak szirmokat, szarat, levelet. Persze, a régi hagyományok továbbélésével mindig számolnunk kell: a megszokott tárgy csak fokozatosan szakad el a megszokott díszítő technikától és a díszítménytől.

A magyar népi díszítőművészet új stílusát, 19. századi virágzását, tehát a virág-ornamentikának és a színes ábrázolásnak térhódítását a parasztság használati tárgyain a mezőgazdasági áruterelés fejlődése mellett a látott városi, nemesi és polgári házak, kastélyok példái nyomán a szebb, díszesebb tárgyak: bútorok, ruhadarabok stb. igénye hozta létre. Ennek az igénynek és feltételeinek a kialakulása azonban nálunk jóval később — az ország egyes vidékein mintegy öt–nyolc évtizednyi, vagy még nagyobb eltéréssel, késéssel — ment végbe, mint tőlünk nyugatra, és általában korábban, mint tőlünk keletre vagy északra. A szinkron fejlődésmenet azokon a területeken történt, amelyek az ország egyes vidékeinek viszonylag egyöntetűbb fejlődésének termelési és kereskedelmi egységébe tartoztak, amelyen belül az érintkezés jobb és gyakoribb lehetőségei is adva voltak. Természetesen még az ilyen területek tájegységein belül is voltak jelentős időbeli eltérések, hiszen a mezőgazdaság és az állattartás aránya, a városok, a vásárhelyek közelsége vagy távolsága, az útviszonyok milyensége még egy-egy falu fejlődésére is nagy befolyással volt. E tekintetben nálunk még a plébániáknak is nagy jelentősége volt a szokások mellett a díszítőművészet alakulásának egysegesítésére. Ugyanis több esetben tapasztaltuk, hogy az egy plébániához,

parochiához tartozó községekben mind a családi élethez és az esztendő ünnepeihez kapcsolódó szokások, mind a viselet, a díszítőművészet alakulásában az azonos vonások többsége dominált.

A parasztság vásárlóképességének növekedésével természetesen növekedett a parasztság részére dolgozó mesteremberek száma, s a céhbeli vagy céhen kívüli mesteremberek által készített és díszített tárgyak közül — a színes kerámia mellett — elsősorban már a 19. század elején a színes, festett bútorok találtak otthonra, főként a jobb módú parasztság házaiban. Ezek a színes virágokkal díszített, gyakran a készítőjének nevével, illetve annak a nevével, akinek részére készült, és a készítés évszámával is ellátott bútorok: ládák, karospadok, székek, falra akasztható tálak (amelyekre a tálakat tették, kancsókat akasztották), falitékák (a szobának abban a sarkában, amely az asztalhoz legközelebb volt, elhelyezett kis sarok szekrényké) voltak, amelyeket előbb és részben még ebben az időben is a szegényebb nemesség és a polgárság használt. Azonban azoknak az asztalosoknak a tevékenysége, akik ezeket a bútorokat készítették, díszítő stílusa már korántsem hasonlítható a 16–17. századi festő-asztalosok munkásságához, díszítményeihez.

Magyarországon a budai várba olasz mesterek hozták a reneszánsz művészetét, amely már a 15–16. században éreztette hatását az ország területén. Ennek egyik megnyilvánulása a festett mennyezetek, majd a templomok, a kastélyok festett berendezési tárgyainak, bútorainak elterjedése volt. Ezek a festett mennyezetek és bútorok, amelyek általában, a 18. század második feléig, inkább a középig még készültek, mindvégig reneszánsz tradíciókat hordoztak, többé-kevésbé barokk és rokokó hatásokkal. Motívumaik között változatos, centrális virágok, virágcsokrok, akantuszlevélből alakított tulipánok, továbbá gránátalmák, „olaszkoszorús”, „olaszkorsós” mezők, felületek uralkodnak. Az olaszorsós virágcsokor, a reneszánsz jellegzetes díszítménye, a gránátalma, a 17. század elején már nemcsak a festett mennyezeteknek, bútoroknak jellegzetes díszje, hanem megtaláljuk a habán tálakon, a könyvtáblákon, a kályhacsempéken, a hímzéseken egyaránt. Természetes, hogy ezek a tárgyak ebben az időben az udvarházak részére készültek. A festett kompozíciók azonban egyre gazdagabbá, fellazultabbá válnak, s kialakulnak a helyi változatok is. S mivel pedig a régebbi gyakorlat lassan elveszti létjogosultságát, a régi mintakönyvek elvesznek, elpusztulnak, a kötöttebb formák elfelejtődnek, a szélesebb társadalmi rétegek számára bútorokat készítő és festő céhes vagy céhen kívüli asztalosmester fantáziája új, sajátos formákat teremt belőlük.⁸

⁸ Tombor, 1967, 38.

Itt már világosan nyomon követhetjük a népivé válás, illetve a népi alkotás kibontakozásának, a népi díszítőművészet színessé válásának, a virág, a virágcsokor előtérbe helyezésének, tehát az új stílus megjelenésének folyamatát, hiszen a bútort készítő egyén és a bútort igénylő és használó közösség szemlélete a díszítéssel és a díszítés módjával szembeni igénye már közel áll egymáshoz. Ahol a mértanias díszítmények még megmaradnak, ott legtöbbször a díszítmény szélére kerülnek, keret dísszé válnak, s a díszítendő felület központjába a virágdísz kerül. Ezt a folyamatot a parasztság részére készülő bútorokon kívül legszembetűnőbben már a múlt század első felében a pásztorművészet szemlélteti, amelyről a későbbiek során még szót ejtünk. Itt még csak annyit, hogy a színesség, illetve a többszínűség — bár a parasztság színes ruházatát, a cifra szűrőknek pedig még a készítését is még mindig tiltották — a népviseletben, a női ruha anyagában éppúgy, mint az egyre díszesebb, színesebb főkötőkön is egyformán uralkodóvá vált. A kender-vászon anyagán is előtérbe került a piros szőtteshím, amely már nemcsak a takácsok, hanem a falusi asszonyok által szőtt vászonnak is egyformán dísze. A szín, elsősorban a piros szín igénye már a 18. század végén, illetve a 19. század elején készült vésett mángorlókon is jelentkezik. Több esetben megtaláljuk a piros festék nyomait a vésett barázdákban.

A népi díszítőművészet egyes területeinek stíloselemzése során azt is látnunk kell, hogy egy-egy új, vagy általában a díszítő stílus megjelenésének, kialakulásának idejét és módját, a kialakult stílus sajátosságát az előbb már érintett feltételeken kívül még a díszítő tárgy, eszköz, vagy éppen ruhadarab, anyaga, funkciója is meghatározza. Nem szólunk itt azokról az egyéniségekről, akiknek a falusi közösségekben is megvan az irányító, az újat bátran merészen alkalmazni tudó képessége, akinek, nem csak az eltérő változatok, hanem a változások létrejöttében is számottevő szerepe van. A különböző funkciójú, különböző anyagú tárgyak, eszközök, vagy éppen ruhadarabok fejlődésében, változásában eltérő történelmi hatások működnek közre, és ennél fogva díszítményeik, díszítő stílusaik kialakulása is általában más-más időben, néha több évtizedes időbeli eltéréssel megy végbe. Ha pl. összevetjük az egyes díszített tárgyakat, azok anyagát, azt látjuk, hogy pl. a fafaragás, a szaru- és a csontdíszítések, a szőtteshím, a hímzés többé-kevésbé eltérő irányú alakulása, fejlődés eredményeként jön létre, s szükségszerűen többé-kevésbé eltérő stíluscsoportokat is képviselnek.

Ezek a fázis különbségek a parasztság részére díszített tárgyakat készítő mesteremberek munkáin — gyakran még akkor is, ha ezek paraszti közösségekben élnek — és a parasztok, pásztorok által készített tárgyak összehasonlítása során egyformán megfigyelhetők. GYÖRFFY Istvánnak a magyar népi

hímzésekkel, a cifraszúrral foglalkozó tanulmányai mind az előbbi, mind az utóbbi megállapításunkat alátámasztják. A cifraszúrról szóló könyvében elmondja, hogy az elstilizált virágornamentika a szűcsmunkákon a 18. század végén kezdődött, s a természetes virág ábrázolásából a múlt század évtizedeiben alakult ki, s később innen vették át a szűrszabók.⁹

A stilizáló készség mellett arra is rámutat, hogy a szűcshímzéssel szemben — ennek ugyanis az alapanyaga bőr — a szűr anyaga, ami vastag gyapjúposztó, miért teszi lehetővé az egész felület kitöltését hímvarrással. S voltaképpen ez az igyekezet, az egész felület díszíteni akarása — ami egyébként a népi díszítőművészetünk minden területén nyomon követhető —, az erre alkalmas anyagon, a szűrposztó díszítésén kialakítja a minden irányba hajlítható rozmaringlevelet, amely hullámvonalban tölti ki a virágok közeit.¹⁰

A matyók himzésének kialakulását ugyancsak Györffy Istvánnak a népviseletről szóló könyvéből ismerjük. E szerint 1848 után a középtiszavidéki magyarságnál jött divatba a hosszú és bőűjű gyolcsing a megvagyonosodott parasztságnál a jómód fitogtatására. Hogy a kendervászonnál gyengébb anyagot erősebbé tegyék, a vállon és az elején megkettőzték, s a kétrétegű részeket hímzett dísszel látták el. Először a lyuggatásos dísz jelenik meg, fehéren, majd ugyanaz piros pamuttal, aztán ugyancsak piros pamuttal a hímzett virágdísz. Később elmarad a lyuggatás, s az ing elejét és az ujjait elstilizált szűcsvirágokkal, piros és kék pamuttal hímezik ki. Századunk első évtizedében pedig már selyem hímzőfonállal hímzett sokszínű virágok díszítik a matyó férfiinget.¹¹

Példáink után még vissza kell térnünk egyik előbbi megállapításunkra, amely szerint egy-egy időszak díszítőművészete stílusának jellemzőjeként az adott időszak valóságának tükröződését, vagy annak absztrakcióját is megtaláljuk. Ha nem így lenne, hiányozna a népi díszítőművészet lényegének egy nagyon fontos jegye, amelyben kifejeződik az alkotás, tehát a díszített tárgy és díszítménye, annak létrehozója és használója közötti szemlélet azonossága, illetve hasonlósága, és ennek sajátos megjelenési formája, a tartalom, az ábrázolás bizonyos fokú tudatossága a díszített tárgy eleven életének adott periódusában. A magyar népi díszítőművészet egyik gazdag ága számtalan példával igazolja előbbi megállapításainkat, s egyben azt is, hogy az életforma, a foglalkozás különbözősége nemcsak a díszített tárgyak másféleségével, hanem a díszítmény tartalmi és formai, kifejezésbeli eltéréseivel jár együtt.

⁹ Györffy, 1930, 34.

¹⁰ Györffy, 1930, 41.

¹¹ Györffy, 1956, 32.

A múlt század végén a magyar néprajztudomány egyik úttörője írta le először, hogy a magyar pásztorművészetnek felülmúlhatatlan remekei vannak. Ennek a magyar pásztori életformához kapcsolódó díszítőművészetnek alakulását a múlt század elejétől napjainkig végigkísérhetjük. Fő jellemzői, hogy a díszített tárgyak a pásztorelet tartozékai, a díszítő technikák és a díszítő elemek pedig ennek a művészeti ágnak sajátos stílusbeli kifejezői. A múlt század első felében a magyar nép díszítőművészetnek ez az ága alakította ki a színes ábrázolást a többszínű spanyolviasz alkalmazásával, a rajzos előadásmódot a szaru és a fa bekarcolásának technikájával. S itt jelenik meg, illetve a virágornamentika mellett itt kerül előtérbe a múlt század közepe felé, a fennálló társadalmi rend elleni tiltakozásként a betyár alakja, akinek magatartásával, tetteivel az egész pásztori közösség együtt érez, akinek bátorságáról legendák születnek, s a legendákat, a való történeteket generációk adják tovább egymásnak.

Ennek a díszítőművészeti ágnak stílusbeli sajátossága tárja elénk legpregnánsabban a népi díszítőművészet ugyancsak lényeges vonását: az ábrázolás valóságát és hitelességét, tehát realitását, az előadásmód színességét és gazdagságát. Az ábrázolások nemcsak jelzik a mondanivalót, hanem teljes részletességgel adják elő. A művészkedő pásztor közérthetően ábrázolja mondanivalóját tárgyát: a betyár, pásztor, vagy 1848 után történelmi alakjainak képmását, ruháját igyekszik valósághűen bemutatni. A magyar szabadságharc eszméit különben is népi díszítőművészetünk szinte minden ágát megtermékenyítették. Szimbólumait a pásztorfaragásokon kívül a a cseréptárgyakon, a hímzéseken, a mézeskalács-formákon stb. egyaránt megtaláljuk.

Vázlatos előadásunk példái nemcsak a magyar díszítőművészeti kutatások anyagából és módszereiből adnak némi ízelítőt, hanem bizonyos tanulságok levonására is indítanak, sőt, még nagyon sok előttünk álló feladatot is megjelölnek. Elsősorban azt, hogy a díszítőművészeti stílus-kutatások átfogó egyetemes érvényű történeti tanulságaira csak akkor számíthatunk, ha legalább mind a hazai, mind a környező népek díszítő művészetének kutatási szempontjait és módszereit egységesen alakítjuk ki. Munkánk előterében az archaikus formák feltárásának kell állnia, majd azokat a hatásokat kell mélyrehatóan elemeznünk, amelyeket a történeti stílusok fejtettek ki. Európának abban a részében, amelyben mi élünk s itt Jugoszláviához, a Romániához, a Szovjetunióhoz Lengyelországhoz, Csehszlovákiához tartozó területekre is gondolunk — rendkívül nagy jelentősége van az archaikus formák és a történeti stílusok kölcsönhatásának, keveredésének, mert itt a kettő viszonya határozza meg éppen a 19. században, illetve a század végén és a 20. század elején a szomszéd népek körében is kialakult új stílus-

nak egyrészt az archaikus formákhoz, és a történeti stílusokhoz, másrészt az új stílusban jelentkező népi-nemzeti sajátosságokhoz való viszonyát. Jelentős szempontnak kell tartanunk ama kérdés vizsgálatát is, hogy a változásnak milyen történeti, gazdasági-társadalmi előzményei voltak, hogyan és milyen körülmények között történt az új megjelenése.

Az itt vázolt kutatási feladatok és szempontok nemcsak szaktudományunkra leszűkített igények. Ezzel adósak vagyunk a rokon tudományoknak éppúgy, mint a szocialista hazafiság és a proletár-nemzetköziség eszméjének.

IRODALOM

BÁTKY Zs.—GYÖRFFY I.—VISKI K.
1928 <i>Magyar népművészet.</i> Bp.	ORTUTAY GY.
1941 <i>A magyar népművészet.</i> I—II. Bp.
BÁTKY, Zs.
1905 <i>Mángorló lapickák.</i> NÉ. 4.	1970 <i>Hagyomány, változás: népi kultúra.</i> NKNT. 5.
1906 <i>Útmulató néprajzi múzeumok szervezésére.</i> Bp.	PÁLOS E.
1911 <i>Rábaköz és Győr vidékének népművészete.</i> NÉ 12.
FÉL, E.—HOFER, T.—CSILLÉRY, K.
1958 <i>Ungarische Bauernkunst.</i> Bp.	TOMBOR I.
1968 <i>Magyarországi festett famennyezetek és romemlékek a 15—19. századból.</i> Bp.
GYÖRFFY I.
1930 <i>Magyar népi hímzések; I. A cíjraszúr.</i> Bp.	1967 <i>Régi festett asztalosmunkák a 15—19. században.</i> Bp.
1956 <i>Matyó népviselet.</i> Bp.	
MANGA J.
1959 <i>Hirtenkunst in Transdanubien.</i> Acta Ethn. 8.	

BALASSA IVÁN

A SZÓKINCS ÉS AZ ANYAGI KULTÚRA KUTATÁSA

Az utóbbi években a magyar néprajz a társtudományok eredményeinek a bevonásával, az ún. komplex kutatással mind jelentősebb eredményeket ért el. Ezek elsősorban tudományszakunk történeti jellegét húzzák alá, szoros kapcsolatot építve ki a társadalomtudományok legkülönbözőbb ágaival. Ezen az úton haladva a magyar néprajztudomány az elmúlt évtizedben maga is történettudománnyá vált. Ezekben a kapcsolatokban a múltban és a jelenben egyaránt jelentős szerepet kapott a nyelvtudomány, elsősorban a szókincs tanulmányozása, amelynek az anyagi kultúra vizsgálatában van különös jelentősége.

A szavak jelentésének a tárgyak lényegét kifejező voltát már régen észrevették a néprajz és a nyelvtudomány oldaláról egyaránt. Ez a századforduló idején a „Wörter und Sachen” elsősorban nyelvészeti jellegű irányzatban jutott kifejezésre, amelynek eredményei a hasonló folyóiratban jelentek meg

hosszú éveken keresztül. Ez az irányzat lényegében pozitivistá jellegű volt, amely a hatalmas tárgyi anyagot az egykorú terminológiával igyekezett egyeztetni. A történeti fejlődés útját nem vagy csak ritkán vették tekintetbe, ezért sok esetben jutottak a megfelelő eredményhez, megnyugtató megoldáshoz.

Magyar vonatkozásban ez az irányzat csak az 1930-as években jelentkezett, és a kezdeményezés elsősorban a nyelvészek oldaláról indult el. Olyan tanulmányok, szógyűjtemények, sőt egy vidék teljes szótára is napvilágot látott,¹ amely a szavakat a tárgyakkal, jelenségekkel igyekezett szorosan kapcsolni. Ezek azonban szemléletükben és módszerükben egyaránt nélkülözték a történeti szempontokat és a legtöbb esetben pillanatnyi felmérést jelentettek. Ezt a további kutatásnak kell majd történeti irányba kiegészíteni és megfelelő módon értékelnie. Mivel ez a kezdeményezés nálunk a nyelvtudomány részéről indult el, ezért a kutatásban a néprajzi kérdések sok esetben háttérbe szorultak.

A szókincs és az anyagi kultúra összefüggésének a vizsgálatára korábban már a néprajztudomány is tett kísérletet. Ezzel kapcsolatban elegendő, ha a magyar halászat kutatásának kérdésére utalok. HERMAN leíró jellegű munkája (1887) már tartalmazza az eszközök és részeinek elnevezését.² Ezek etimológiai értékelését MUNKÁCSI (1893) végezte el és igyekezett elsőrendűen nyelvi alapon megállapítani, hogy a magyarság, mely néptől sajátíthatta azt el.³ JANKÓ (1900) a kettőjük eredményét elsősorban népi rajzi alapon összehangolta.⁴ E munka hiányossága azonban, hogy jelenkori néprajzi és ahhoz kapcsolódó szókincsbeli adatokból évezredre visszamenő következtetéseket von le. Így JANKÓ a különböző török és szláv népek magyarokkal való érintkezését vagy együttélését nem valószínűsíti. Egy-egy eszköznek az adott történeti korban való használatát nem bizonyítja. Nem használ olyan régészeti, történeti forrásokat, amelyek segítségével az egyes eszközök kontinuitását a népek érintkezésétől igazolni lehetne. Mindehhez járul a történeti alapot nélkülöző etimológiák bizonytalansága, így igazuk van azoknak a kutatóknak, akik JANKÓ a magyar halászat eredetéről szóló könyvének felülvizsgálatát sürgetik.

A két háború között a szókincs és az anyagi kultúra összekapcsolásának lehetőségével helyenként éltek a magyar néprajztudomány képviselői is. Itt azonban a kutatás fent elemzett egyenetlenségei újra kiütköztek. Az

¹ CSÜRY, 1935 – 6.

² HERMAN, 1887.

³ MUNKÁCSI, 1893.

⁴ JANKÓ, 1900.

összehasonlítás alapját képező tárgy recens voltához nyelvtörténeti adatokat kapcsoltak és azzal akarták hitelesíteni azt. Ez az esetek egy részében járhat eredménnyel, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a tárgy és elnevezése nem mindig egymással együtt fejlődik, hanem sok esetben elválnak egymástól. Ha ezt a kutató nem érzékeli, akkor a legjobb szándék mellett is helytelen eredményekhez juthat.

A felszabadulás után, mintha a szókincsben rejtőző anyagi kultúrát megvilágító forrással kevesebbet törődtünk volna, bár jelentőségét továbbra is hangsúlyoztuk. Ennek oka az, hogy a történeti források világánál az eddigi etimológiákra épített eredmények sok esetben meginogtak, sőt nem egyet közülük véglegesen fel kellett számolnunk. Éppen ezért az anyag mindkét tudományág területén egymástól csaknem teljesen függetlenül gyűlt, sőt halmozódott.

Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálata területén a levéltári források részletes feltárása sok kérdést megvilágított. A régészeti és néprajzi anyagnak múzeumainkban található egyedeit nemcsak számbavettük, hanem fényképüket és adataikat egy központi archivumba összegyűjtöttük. A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai már olyan mértékben előrehaladtak, hogy az egyes tárgyak, eszközök és jelenségek térképes ábrázolása is megtörtént.

A nyelvtudomány területén folyamatban van az új nyelvtörténeti szótár anyagának az összeállítása. Az új magyar etimológiai szótár két kötete már meg is jelent. Az új magyar tájszótár összeállítása is előrehaladott állapotban már a kutatás rendelkezésére áll. Egy-egy vidék tájszótárai mellett, több területi nyelvatlasz készül, amelyek közül egy már napvilágot is látott, éppenúgy, mint az összefoglaló magyar nyelvatlasz két kötete.

A néprajz és a nyelvtudomány területén egyaránt a történeti irányban történő elmélyítés jelezte az anyag összegyűjtésének a főbb szempontját, így ha a kisebb részleteiben nem is, de alapvető célkitűzéseikben a szempontok közel állanak egymáshoz. Most tehát felvetődik a kérdés, hogy a magyar szókincs és az anyagi kultúra kutatását hogyan és miként lehetne összekapcsolni. Jelent-e az a néprajzkutatás számára biztosabb támpontot vagy csupán látszateredményekre vezet, amelyeket az első alaposabb kutatás, új adat halomra dönthet?

E feltett kérdésekre csak úgy lehet felelni, ha néhány példán nézzük meg a lehetőségeket. Ezeknél a bizonyító anyagot igyekszem minél szűkebbre fogni, hiszen azok részben általánosan ismertek, részben könnyen hozzáférhetők.

Vegyük ilyen szempontból a legfontosabb mezőgazdasági eszköz: az *eke* elnevezéseit az indoeurópai nyelvekben. Kétségtelen, hogy valamennyi indoeurópai nyelvben megtalálható az *ar-*, *ora-*, *ra-* stb. tő, amelyből az

,eke', ,szántás', ,szántóföld' jelentésű szavak származnak.⁵ Ez szavak hosszú időn keresztül általánosan uralkodtak, míg egy bizonyos időszakban, közvetlenül az időszámításunkat követő századokban alapvető változás következett be az eke szerkezetében és ennek megfelelően a szántás módjában. Ez az oka, hogy az indoeurópai népek nyelvében más szó jelenti a primitívebb formájú ekét és már a fejlettebbet.

Kissé általánosítva ezt így lehetne megfogalmazni: más a túró- (*ralo*) és más az ágyeke (*plug*) elnevezése. Így pl. az orosz: *ralo-plug*, a német: *Arl-Pflug*, svéd: *arder-plog*, dán: *ard-plov*, cseh: *radlo-pluh* stb. Vajon mi lehetett az az alapvető változás, ami röviddel az új eszköz megjelenése után már az elnevezésében is tükröződött? Ma már egyre világosabban látszik, hogy az eke-talyiga lehetett a fordulópont. Lényegében ez lappang a *plug* különböző változatainak a jelentésében, ez a francia *charrue* ,*plug*', vagy az északfrancia, belga *carruca* ,ua' vagy a cseh *nakolesnik* ,ua' alapjelentése is.⁶

A talyigás eke lehetett túró- (*ralo*) és ágyeke (*plug*) egyaránt. Mindenestre, ha túróeke volt is, akkor is a biztosabb járását elősegítő eketalyiga és egyengette az utat abba az irányba, hogy a felhasított földet mindig csak egy irányba fordítsa, s ezzel előkészítse az ágyeke kialakulását. Az új eszköz, az ágyeke, feltűnésével i. sz. az 1–2. századtól kezdve számolhatunk. Ekkor már régészeti és történeti forrásokból egyaránt kimutatható megléte, a 4–5. századtól kezdve pedig általánosabb elterjedtségét a nyelvészeti és történeti adatok egyaránt alátámasztják, amelyek a régészeti eredményekkel pontosan összevágznak.⁷ Itt tehát a szókincs, a terminológia a kutatás eredményei egymást egészítik ki.

Van azonban az orosz nyelvben az ekének egy másik elnevezése: a *sokha*, amely elsősorban az égetéses-irtásos területek felszántására szolgált az északi és északnyugati területeken. Villa alakú ekefeje, ha beleakadt is valamibe, akkor könnyen kiugrott és így nem tört el. Ez az eszköz Lengyelország keleti felében is általánosan használt volt. Az érdekessége azonban az, hogy a *sokha* elnevezése ennél sokkal nyugatabbra is ismeretes, ahol részben túróekét, részben ágyekét, míg máshol az eke valamelyik alkatrészét jelöli. Mindezt jól leolvashatjuk a Lengyel Néprajzi Atlasz lapjairól.⁸ Megfelelő kutatás hiányában azonban ennek jelentőségét nem tudtam megállapítani.

⁵ POKORNY, 1959. — MEYER—LÜBKE, 1935. — HOLDER, 1961—62. — KLUGE, 1960. — BERNEKER, 1908.

⁶ HAUDRICOURT—DELAMARRE, 1955, 16 pp.

⁷ BRATANIĆ, 1960, 34. jegyzet. — MANNING, 1964. 64—65.

⁸ Polski Atlas Etnograficzny. Warszawa 1964.

Hiszen ez egyrészt jelentheti azt, hogy a *sokha* sokkal nyugatabbra is elterjedt valamikor és amikor pedig más eketípus háttérbe szorította, elnevezése arra is átment. De jelentheti azt is, hogy a *sokha* nem kizárólagosan a kétágú ekét jelentette, hanem más ekeformákat is. Mindezt csak alapos régészeti, történeti, néprajzi és nyelvészeti alapokra épült kutatás döntheti el.

Az indoeurópai nyelvekben, vagy legalább is azok nagy részében az eke elnevezés kettőssége jól nyomon követhető. De vannak területek, ahol ez nem mutatható ki. Ilyen pl. a délolasz vagy a görög terület, ahol az ágyeke (*plug*) nem honosodott meg, így egyetlen elnevezés található erre a szer számra, és ez a tény ismét csak a fenti fejtegetés helyességét igazolja.

Itt okát tudjuk adni az eke elnevezésének, de sokkal nehezebb a helyzet a magyar nyelvben, ahol az *eke* szó a túró- és az ágyekét egyaránt jelentette a legrégibb időtől kezdve. E végső soron bolgár-török eredetű magyar szó azonban sohasem szolgált a művelet, a szántás megjelölésére, amelyre egy kétségtelenül honfoglaláselőtti, de ismeretlen eredetű *számt*~*szánt* szót alkalmazunk. A régészeti és történeti adatok egyaránt amellett tanúskodnak, hogy a kétféle eketípus a középkorban, de az újkorban is sokáig egymás mellett élt hazánkban. Mi lehet tehát annak az oka, hogy a kettősség a terminológiában nem jelentkezik. Ma még ezt kétségtelenül megmondani nem tudom, talán a *szánt* szóban kell keresni a túróeke jelentését, amely később teljesen eltűnhetett.

Az *eke* elnevezéseinek futólagos európai elterjedése azt mutatja, hogy az esetek egy jelentős részében a terminológia követi és kifejezi azokat a változásokat, amelyek az eszköz szerkezetében és a vele végzett munkában kifejezésre jutnak. Van azonban olyan eset, amikor a változás nem tükröződik az elnevezésben, annak ellenére, hogy régészeti és történeti adatok a kettős elnevezést indokolnák. Ez a tény fokozott óvatosságra kell, hogy készítsen bennünket és a szókincsben rejlő történeti forrásokat csak nagy elővigyázattal lehet felhasználni.

Nagy mennyiségű anyag átnézése után az eszköz és a vele kapcsolatos elnevezés vonatkozásában úgy látom, hogy ha az eszköz megváltozik, akkor is megmarad az eredeti kifejezés. Az eszköz elnevezésének megváltozása az esetek többségében nem akkor következik be, ha a vele végzett munka megváltozik, hanem ha külső formájában áll be valami jelentős változás. Erre például az előbb említett *ekeszántás* szópárt hozhatom fel. A legtöbb indoeurópai nyelv a szántás jelentésű igét nem a *plug*-ból, hanem a régebbi *ar*, *ara*, *ora*- stb. tőből képezi. Ilyen jelenség más nyelvcsaládoknál is megfigyelhető. Mintha itt is valami törvényszerűség körvonalai bontakoznának ki: az eszköz neve hamarabb változik meg, mint a vele végzett munkáé.

Nézzünk azonban egy másik esetet, amikor az eszköz formája teljes egészében megmarad, a munka jellege sem változik meg hanem csak egy más növényre megy át. Ilyen eszköz a régebben nádvágásra alkalmazott kézi eszköz, amelynek rövid nyelén kaszából készült vágóél vagy külön erre a célra készített horgas vágófej található. A legáltalánosabb elnevezése *nádvágó* volt, ami a kukoricával kapcsolatban mindenütt *szárvágó*vá változott át.⁹ Nem így történt azonban azokkal az elnevezésekkel, amelyek az eszközt olyan szóval jelölték, amelyet csak erre az eszközre alkalmaztak (pl. *gágó*, *gagucs*, *kaszur*, *sarló* stb.) s amelyek nem lévén összetett szók, így azok belső értelme a használó számára elhomályosult. Más hasonló esetekkel is összevetve általánosságban megkérdezhető, hogy ha az eszköz és a vele végzett munka jellege nem változik, csupán más területre tolódik át, akkor neve csak abban az esetben változik meg, ha annak a tartalma a vele végzett munkával ellentétessé válik. Ez leginkább olyan összetett szavak esetében következik be, amikor annak egyik tagja nem egyeztethető össze a vele végzett munkával.

A legtöbb helytelen következtetés a szókincsből levonható tanulságok területén a kölcsönzésnél szokott előfordulni. Ennek leggyakoribb jelensége az azonítás, hogy ahonnan az új szó származik, attól a néptől tanultuk el a fogalmat, az eszközt, a munkamódot. Erre elsősorban a nyelvtörténészek és etimológusok hajlamosak, akik következtetéseiket a kultúra területén is kizárólag nyelvészeti forrásokból kívánják levonni. Kétségtelen, hogy a fogalom, a tárgy, a jelenség sok esetben a nevével együtt került át és ezt történetileg is lehet igazolni. Előfordul azonban olyan eset is, amikor pl. a magyarságnál a fogalom és a hozzá kapcsolódó tárgy ismerős volt ugyan, mégis átvett idegen szavakat. Így kétségtelenül tudjuk azt, hogy a magyarok a halászat ismerői és gyakorlói voltak, mégis átvették a következő szláv szavakat: *mocsár*, *patak*, *zátony*, *iszap*, *csónak*, *lapát* stb. Ezeket pedig korábbról minden bizonnyal ismerték. Mi lehet ennek az oka? Kétséget kizárólag megállapítani nem tudom. Talán az, hogy kétnyelvű lakosság összeolvadásáról beszélhetünk. Azt sem hanyagolhatjuk el, hogy a nyelv különböző korszakokban másképpen és másképpen vesz át vagy utasít el szavakat, az utóbbi esetben helyettesítéssel vagy belső fejlődés útján oldja meg a nehézségeket.

Ezt a szempontot figyelembe véve néhány évvel ezelőtt tüzetesen és történeti alapokra támaszkodva megvizsgáltam a kukoricának, ennek a viszonylag új növénynek a terminológiáját. Ez lényegében a 17. század végétől, de főleg a 18. században alakult ki a magyar nyelvterületen. Számomra

⁹ BALASSA, 1960, 235—241.

meglepő volt, hogy egy új növény megjelenésekor, amely mind formáját, mind művelését tekintve sokban különbözött a korábbiaktól, a magyar nyelv milyen kis számban vett át idegen szavakat. A közel ezer megvizsgált tájnyelvi szó és változatai közül alig néhány olyan jövevényt találtam, amely országosan elterjedt. Néhány szó pedig a román és délszláv érintkezés területén ismeretes, viszonylag kis területen.

A megvizsgált nagymennyiségű szó és kifejezés azonban korábban is megtalálható volt a magyar nyelvben. Így sokat kölcsönzött a búza, árpa, köles, szőlő, nád terminológiájából és művelődésmódjának az elnevezéseiből. A teljes anyag történeti feldolgozása során arra a megállapításra jutottam, hogy a magyar kukoricatermelés jellegzetes képe, szókincese túlnyomó többségében korábban megvolt munkamódokból, elnevezésekből adódott és csak kis részüket vettük át más népektől.

A fenti két példa a szókincsből adódó tanulságok felhasználásának kettős veszélyére figyelmeztet bennünket. Egyrészt a nyelv átvesz olyan idegen szavakat, amelyekkel jelzett fogalmakat, munkamódokat vagy eszközöket a nép már korábban ismerte, arra a megfelelő elnevezése is meg volt. Másrészt megismerhetünk teljesen új növényeket, fogalmakat, eszközöket és azok megnevezését a nyelv saját készletéből oldja meg valami meglevő, vagy csak vélt hasonlóság alapján. Vannak-e az átvételnek valamely általános törvényszerűségei? Egyelőre nem tudjuk. Azt azonban meg lehet állapítani már most is, hogy a szókincs egy jól körülhatárolt részének történeti mélységű vizsgálata, a történeti és néprajzi adatokkal összevetve alkalmas a fejlődés folyamatainak a jobb megértéséhez. Több ilyen kutatás pedig bizonyos törvényszerűségek megismeréséhez is elvezethet, többek között a szókincs változásának a területén is.

Az előbbieken kizárólag a közszavakról beszéltem, azok közül is azokról, amelyek valamilyen formában az anyagi kultúra vizsgálatához kapcsolhatók. Számos tanulságot vonhatunk le kellő kutatás után a földrajzi nevekből is, elsősorban természetesen azokból, amelyeknek köznévi eredete kimutatható.

Ezek között elsőnek a földhasználattal kapcsolatos *parlag* és *ugar* szavakat említem meg. Mindkettő szláv eredetű a magyar nyelvben. A *parlag* magyar jelenése: 'több éven keresztül pihentetett föld' és a különböző szláv nyelvekben a pihentetett föld fogalmával hozható kapcsolatba. Az *ugar*, 'minden második vagy harmadik évben vetetlenül hagyott föld' eredeti szláv jelentése az égetéses irtásos földművelés emlékét őrzi. A két szó jelentése a legtöbb szláv nyelvben fordítottja a magyarnak. Ennek okát mind ez ideig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.¹⁰

¹⁰ BALASSA, 1965, 3—6.

Általános az a megállapítás, hogy a *parlag* tömegesen jelentkezik földrajzi neveink sorában, míg az *ugar* szinte teljesen hiányzik.¹¹ Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a *parlag* évekig, esetleg évtizedekig hevert szántatlanul és vetetlenül és ennyi idő elegendő arra, hogy a köznévből földrajzi név váljék és megmaradjon még akkor is, ha az adott területet ismét művelni kezdték. Ekkor már senki sem érezte benne a közszót. Ebben az esetben a földrajzi név nemcsak a művelési rendszerre vet világot, hanem azt is bizonyítja, hogy az *ugar*—*parlag* a mai jelentésében volt használatos a múltban is.

A magyar nyelvterületen a 14. századtól kezdve a két és háromnyomásos művelési rendszer előfordult ugyan, de voltak olyan — minden bizonnyal irtásos eredetű — szántóföldek, amelyek a vetésforgóban nem osztottak be, ezeknek a neve az ország egy részében *tanorok*. A szó nálunk szláv eredetű és végül egy 'tövis' jelentésű szóra vezethető vissza, amelyik a területnek tövisből készült kerítésére utal. Ha azonban a magyar nyelvterület valamennyi *Tanorok* földrajzi nevét szántóföldnek tartanánk, akkor tévednénk.

A nyelvterület keleti felében is gyakran találkozunk ezzel a földrajzi névvel, sőt annak köznévi megfelelőjével is, de itt a jelentése 'a falu melletti bekerített kaszáló, füves kert, legelő'. Ez a jelentése számos szláv nyelvből ki-mutatható, úgyhogy itt a közvetlen kapcsolódás leginkább valószínűnek látszik.

A magyar nyelvterület középső részein az állattartáshoz kapcsolódik a *tanorok*, ahol is 'tüskés gallyakból rakott kerítést, karám, akol-féle'. Tehát lényegében mind a három esetben azonos technikai megoldással van dolgunk, csak a gazdasági életben betöltött szerepük más és más.

A fentiek tehát felhívják a figyelmünket arra, hogy a földrajzi nevek értékelésekor azok köznévi eredetét, történeti néprajzi vonatkozásait alaposan fel kell derítenünk. Az ilyen vizsgálat segítségével a földrajzi nevek is fontos, sőt nélkülözhetetlen forrást jelentenek az anyagi kultúra kutatása számára. Így pl. a *tanorok* esetében is meggyőződhetünk arról, hogy egyes területeken a földművelés, míg más vidékeken az állattartás régi formáit őrizte meg számunkra. Megfelelő helyszíni gyűjtés, történeti kutatás után a *tanorok* és változatai feltérképezve számos néprajzi, gazdaságtörténeti kérdés megoldását segíthetik elő.

Az elmondottakban azt igyekeztem bizonyítani, hogy a magyar néprajztudomány történeti stúdiummá való válásában a szókincs tanulmányozása rendkívül fontos szerepet játszhat. Ez a szerep azonban nem a pozitivista

¹¹ KÁZMÉR, 1951.

adatfelhalmozásban merül ki, nem az időt figyelembe nem vevő összekapcsolásban kell, hogy gyökerezzen, hanem mindkét tudományszak részéről a történeti mélységű kutatáson kell alapulnia. E területen érezzük még a nehézségeket, a buktatókat, melyek egyikére-másikára igyekeztem rámutatni, de ezt rendszeres kutatással, főleg pedig széleskörű feldolgozással csökkenteni lehet. Így a szókincs és az anyagi kultúra összefüggésében bizonyos törvényszerűségek máris feltűnnek, ezeket azonban még további és még mélyebb kutatásnak kell részleteznie és alátámasztania. Ezen az úton lehet a néprajztudománynak a szókincs, a terminológia egyik forrása és a nyelvtudomány egyik elsőrendű segítőtársa.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1960 *A magyar kukorica*. Bp.
1965 *Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur*. Acta Archeologica Bp.
- BERNEKÉR, E.
1908 *Slawisches Etymologisches Wörterbuch*. I. Heidelberg.
- BRATANIĆ, B.
1960 *Nekoliko napomena o tehničkoj konstrukciji starog slovenskog pluga*. Etnografia Polska Warszawa.
- CsÚRY Bálint
1935—36 *Szamosháti Szótár*. 1—2. Bp.
- HAUDRICOURT, A. G.—DELAMARRE, M. J.
1955 *L'homme et la charrue*. Paris.
- HERMAN Ottó
1887 *A magyar halászat könyve*. Bp.
- HOLDER, A.
1961—62 *Alt-Celtischer Sprachschatz*. 1—3. Graz.
- JANKÓ János
1900 *A magyar halászat eredete*. Bp.
- KÁZMÉR Miklós
1951 *Ugar—parlag*. MNy. 47.
- KLUGE, Fr.
1960 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin.
- MANNING, W. H.
1954 *The Plough in Roman Britain*. The Journal of Roman Studies, 54. London.
- MEYER—LÜBKE
1935 *Romanisches—etymologisches Wörterbuch*. 3. Aufl. Heidelberg.
- MUNKÁCSI Bernát
1893 *A magyar halászat népies műnyelve*. Bp.
- POKORNY, J.
1959 *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Bern—München.

BARABÁS JENŐ

TÉR ÉS IDŐ A NÉPRAJZI KUTATÁSBAN

Ha a néprajzt történeti tudománynak tekintjük, akkor tárgya általánosabb megfogalmazásban ugyanaz, mint a történelemtudományé —BROMLEJ—SKARATAN megfogalmazása szerint az emberi társadalom múltjának

vizsgálata.¹ De ugyanez áll a többi történeti tudományra, régészetre, művészettörténetre, irodalomtörténetre, történeti embertanra stb. Ezek a kutatási ágak a tudományos munka specializálódási folyamatában különültek el egymástól. Nagyjából azonos maradt ezek célja, tárgya, tudományrendszeri helye, módszere, különösségük döntően vizsgáltuk „anyagából” adódott. Az eltérő forrásokra épülő kutatási ágak szükségszerűen kialakítottak közvetlen célokat és — főleg a forrásfeltárásban — sajátos technikát is.

A tudományos munkamegosztás differenciálódási folyamata még napjainkban sem zárult le. A történeti kutatáson belül létrejött a gazdaságtörténet, agrártörténet, jogtörténet, településtörténet, demográfiatörténet stb. s az etnográfián belül az itt-ott már egészen önállósult népköltészetkutatás, népzene-kutatás, tánc-kutatás. Az agrár-etnográfia, a településkutatás, sőt az építkezésvizsgálat is mutat már elkülönülési tendenciát. A történetileg kialakult munkamegosztás keretei változnak, új csoportosulások jönnek létre: zenetudomány, településtudomány, agrártudomány stb.

A kutatás további szakosodásának szükségessége a jövőben is fennáll. A megnövekedett ismeretanyagból új eredmények elérése csak úgy várható, ha szűk témakörben, igen mélyrehatón, apró részletekbe elmélyülve végeznek elemzéseket. Ma már nincs természettudós úgy általában, sőt a zoológus sem foglalkozik az egész állatvilággal, hanem csak az ízeltlábúak egyik családjával, a csillagász meg szupernovákkal vagy kvázicsillagokkal.

Ez szükségszerű még akkor is, ha az ilyen irányú fejlődés hátrányai is szembetűnőek. Ez főleg abból fakad, hogy egy-egy kutató az ismereteknek csak parányi részletével foglalkozik, az okozati kapcsolódásoknak csak egy aspektusát látja. Ebből a zsákutcából azonban több kivezető nyílás is van. Az egyik kilépő a speciálkutatások eredményeinek a szintetizálása révén teremthető meg. Ez egyre nehezebb és egyre több lépcsőben bonyolódik le. A zsákutca másik kilépője a látszatra egymástól független kutatási ágak fúziója, ami a szintézis munkáját is elősegíti. Így jön létre az orvosmeteorológia, a paleobotanika, az űrélettan stb., vagy a csoportos fúzió esetén pl. a földrajz, történelem, építészet, művészettörténet, néprajz stb. egyes ágait magába foglaló településtudomány. Ezzel a fúzióval új és új aspektusok teremthetők s új eredmények születnek.

A néprajz helyzete a mai szituációban megfelel a többi társadalmi, történeti vagy természettudományi kutatási ágának. Itt is szükségszerűen részint a tematikus szakosodás, a vizsgálati anyag minél részletesebb felkutatása, elemzése, részint szintetizáló, absztraháló tevékenységében a részletek összefogása, nagyobb összefüggésekbe ágyazása. Egyik munkamozza-

¹ BROMLEJ—SKARATAN, 1969. 4.

nat sem mellőzhető, bár látnunk kell, hogy a társadalmi-történeti tudományok területén a mikroanalízisek becsülete korántsem olyan elismert, mint a természettudományokban, amit kifejez az, hogy újabban szinte minden Nobel-díjat egészen kis részvizsgálatban elért eredményért adtak. Ebben természetesen az is közrejátszik, hogy a társadalmi vizsgálatok „bizonyosságai”, a részletek általánosabb jelentősége korántsem eléggé dokumentált vagy kézenfekvő. Az ilyenfajta értékelésnek az a következménye, hogy megnövekszik az üres, tényektől szinte függetlenített absztrakció, ami néha tetszetős formát ölt, csak hogy a valósághoz alig van köze, mert a következtetések ellenkezője ugyanígy valószínűsíthető. Gazdag példatár meríthető ide vonatkozóan az American Antropologist legutóbbi 20 évfolyamából, mellékesen megvilágítva azt is, hogy az „embertudomány” hamis koncepciója csak zsákutcaba vezethet. Teljesen érthető ez a tendencia: sokkal egyszerűbb némi illusztrációval kellően csiszolt elmének logikai spekulációkba bocsátkozni, mint az egymásnak ellentmondó adatokból szerény, de szilárd következtetésekhez eljutni.²

Az európai néprajzi vizsgálatokban a báziskutatást jelentő mikroanalízisek aránya kedvezőbb, ha ezek színvonala egyenlőtlen is. Ezekből sarjadnak majd ki az átfogóbb eredmények, több országban is igen biztató kezdeményezés tanúi lehetünk. Sajnos még mindig meg kell küzdeni két nehézséggel: 1. nem áll kielégítő mennyiségben vagy rendszerezettségben elegendő anyag a rendelkezésre, 2. elméleti, módszertani munkásságunk szintje és iránya javításra szorul. Ez utóbbi kérdés rövid megvilágítást kíván.

Tudományunk szinte a mai napig magán viseli indulási körülményeinek a terhét, s ennek következtében az elméleti, módszertani kérdések köre szinte leszűkül néhány alapfogalom — nép, nemzet, kultúra stb. — tisztázására, a szomszéd tudományterületekkel való viszony tisztázására, vagy szociológiai, politikai gazdaságtani kategóriáknak jogos vagy jogtalan néprajzi adaptációjára. Ha átlapozzuk a General Ethnological Concept különben kitűnő és hasznos összeállítású címszavait, akkor a bizonyíték előttünk áll.³ Nem szükségtelen ugyan az alapfogalmak, vagy tudományrendszeri helyzetünk megvilágítása, sőt ez valóban fontos, de közvetlen tudományos eredményt nem jelent. Ez csak a társadalom, a kultúra mozgástörvényeinek a megvilágítása révén jelentkezik s az elméleti elemzések gerincének is erre a célra kell irányulniuk.

² A kétféle felfogás megvilágítására csupán néhány munkát említünk, amelyek a problémát különféle oldalokról közelítik meg. JEFIMOV, A. V., 1963 s a vele vitázó DANN, S., 1965, továbbá HULTKRANTZ, A., 1952., LOWIE, R. H., 1937., KROEBER, A. L., 1923., BRATANIĆ, B., 1956., BIRKET-SMITH, K. 1969., PIDDINGTON, A., 1952., JAKOBEIT, W., 1965.

³ HULTKRANTZ, A., 1960.

I.

A fő kérdés az, hogy miként juthat el a néprajzi kutatás olyan tudományos eredményekhez, amelyek túl a szaktudományok szűkebb csoportján, vagy a helyismereti, helytörténeti vizsgálat körén — ezek jelentőségét nem kívánám lebecsülni — szélesebb érdeklődésre tarthatnak számot, amelyek az emberi társadalom múltjára vonatkozóan általánosabb, új ismereteket nyújthatnak. Bizonyára csak úgy, ha speciális vizsgálati anyagára épülön, sajátos kutatási eljárásaival közeledik feladatához s nem lép ki önmagából.

A többféle lehetőség közül most csupán egynek a megvilágítására vállalkozunk röviden, a népkultúra táji differenciáltságának a kérdésére, amely lehetőséget teremt történeti, művelődési folyamatok feltárására.⁴ A tér és idő korrelációjának a kérdése ez, sajátosan történeti-társadalmi viszonylatban.

Azt senki sem vitatja, hogy az etnográfia a népi emlékezet s a népi kultúra objektumainak a vizsgálata révén feltárja a dolgozó nép életmódját, enyésző kultúráját, s ezen keresztül a néptörténet egy oldalát minden más tudományágnál jobban, életszerűbben állítja elénk. Csakhogy az emlékezet s a tárgy kora véges. Nagy általánosságban a néprajzi vizsgálat csak a legutóbbi 100—150 év, néhány szerencsésebb esetben 200—250 év helyzetéről tud kikerdező és megfigyelő módszerével képet adni. Ez sem jelentéktelen eredmény, de a népek történetében 200 év mégiscsak rövid időszak, s ez a korlátozottság különösen fájdalmas azért, mert éppen az ezt megelőző időkből hiányoznak részletezőbb ismeretek a dolgozó milliók életmódjáról. Érthető tehát, hogy az etnográfia szinte vizsgálatainak a megindulása óta törekedett a távolabbi korszakokra is visszapillantani. Hangsúlyozott érdeklődéssel fordult az etnogenezis folyamatának a megismeréséhez.⁵

Az a megoldás, amely szinte minden kritika nélkül visszavetítette a múlt század végi életmódot akár több ezer évre is, jogos aggodalmak tömegét váltotta ki, s bizonyos mértékig meg is ingatta a szigorúbb forráskritikával dolgozó kutató előtt a néprajzi anyagból adódó retrospektív vizsgálat lehetőségének a hitét. Ez a visszavetítés abból a hamis prekoncepcióból indult ki, hogy a primitívnek tekintett népkultúra évezredekken keresztül a maga mozdulatlanságában létezett. Így keresték MEITZEN és követői a német falu századvégi beosztásában az ógermán hagyatékok, mit sem ügyelve a feudális rend alapvető szabályozó szerepére.⁶

⁴ A kérdésről különböző aspektusból olvashatunk WEISS, R., 1950., ERIXON, S., 1937., KUTRZEBA—POJNAROWA, A., 1961., BARABÁS Jenő 1963. Módszeri szempontból kiemelkedő anyagelemzést nyújt WIEGELMANN, G., 1967., BRUCK, S. I., 1968.

⁵ CECCHIARA, G., 1962., SCHMIDT, L., 1951., TOKAREV, S. A., 1966. KUTRZEBIANKA, A., 1948.

⁶ Már reálisan számol a társadalmi fejlődéssel OGRISSEK, R., 1961.

Vessük el tehát a visszavetítés minden lehetőségét s zárkózzék be az etnográfus a maga 100—200 éves időkeretébe? Ilyen felfogás is van, de ebben csak akkor lehetne megnyugodni, ha a néptörténetnek ennél távolabbra nyúló szakaszaira bőséges és megbízható más forrásokkal rendelkeznenék. Csakhogy ilyen ismeretek nincsenek, ezzel más kutatási ágak sem rendelkeznek. Az időben visszafelé egyre gyérülő írásos feljegyzések legfeljebb elnagyolt képet nyújtanak, s ismerjük az ilyen források hitelességi problémáit is. Inkább meg kell keresni azokat a módokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a néprajzi anyag segítségével hátrább is tekintsünk.

Marxista kutatók előtt abban nincs vita, hogy az egyenlőtlen fejlődés nem véletlen műve volt, hanem adott történeti fejlődés szabályos eredménye, s meghatározott okai vannak. Az egyenlőtlen fejlődés pedig a népkultúrában igen jól megfogaton tükröződik. (Csak közbevetőleg kívánjuk megjegyezni, hogy szóhasználatunkban a népkultúra fogalma nem politikai értelemben szerepel. A szocialista társadalomban a nép a dolgozók összességét jelenti, s kultúrájának így lényegében az egész nemzeti kultúra, a függő bölcsőtől kezdve az atomreaktorig. Bár előnyös lenne egy teljesen egységes fogalmi rendszer megteremtése, a szerteágazó igények miatt ennek kialakítása illuzórikus, s így jogosnak érezzük az etnográfiaiban a nép fogalmát úgy leszűkíteni, hogy ez az osztálytársadalmakban alávetett osztályok dolgozóit foglalja magában.⁷ Így tehát a népkultúra csak eme osztályok h a g y o m á n y o s kultúráját foglalja magába, ami részben továbbélhet a szocialista viszonyok között is, de semmi esetre sem jelentheti a teljes nemzeti kultúrát. A fogalomnak ez a kettéválasztása még mindig szerencsebb megoldás, mintha a két kultúra közötti különbséget mossuk el.) A népkultúra erős táji differenciáltsága ebből (ti. az egyenlőtlen fejlődésből) következik. Ha tehát pontosan ismerjük a táji differenciáltság állapotát, akkor következtethetünk belőle az egyenlőtlen fejlődés menetére, sőt okaira is.⁸ Ehhez természetesen igen bonyolult összefüggésrendben kell eligazodnunk, s egy sor már tudományág tanulságait is figyelembe kell vennünk.

Egy-egy ugyanazon funkciójú kulturális elem azonossága vagy eltérése minden esetben felveti a kérdést, vajon mi az oka a megegyezésnek vagy az eltérésnek. A régebbi magyarázatok igen gyakran hajlottak arra, hogy az okokat a természeti körülményekben keressék. Természetesen ezzel is számolni kell, de az újabb kutatások több — korábban földrajzinak vett okról

⁷ STROBACH, H., 1969.

⁸ A gazdag irodalomból csak néhány példát említünk: WEISS, R. 1951., SCHIER, Br., 1966., BURGSTALLER, E., 1957., BURGSTALLER E., 1958., WIEGELMANN, G., 1965., GUNDA Béla, 1969., SZOLNOKY Lajos, 1965.

megállapították, hogy ez csak felületi indok, az igazi okok társadalmiak. Számos település kutató hajlott és hajlik arra, hogy a szórványtelepülések létrejöttében döntő szerepet a függőleges tagoltságnak tulajdonítson, mert bizonyos vidékeken ez a településtípus a magashegyi zónákban fordul elő. A mélyebbrehatóbb vizsgálat azonban tisztázta, hogy a földrajzi tényezők mellett az uralkodó birtokjog szerepe döntőbb volt.⁹ Tehát a hasonló természeti környezetben jelentkező egyezéseket történetileg is meg kell vizsgálni, mielőtt kimondanánk a környezeti hatás bizonyosságát. Az is világos, hogy minél fejlettebb a társadalmi szint, annál kisebb a természeti környezet befolyása.

A népi kultúra osztálykultúra s formálódása alapvetően az adott társadalom termelő erőitől és tulajdonviszonyaitól meghatározott. A kapcsolódások azonban igen gyakran bonyolult összefüggésrendben jelentkeznek. Európa számos országában a parasztviselet akkor érte el virágkorát, legmagasabb szintjét, amikor a parasztság felbomlása már előrehaladt folyamatában volt. Általában az osztálydifferenciálódást késve követi a kultúra differenciálódása, de persze a fordítottjára is van példa. A népkultúra nem légüres térben spontán alakulás eredménye, hanem szervesen összefügg az uralkodó osztályok kultúrájával, a közkultúrával. A kapcsolat kétoldalú s az átadás—átvétel a legritkább esetben mechanikus folyamat, átalakítással, formálással jár együtt, tehát egy aktív, alkotó kulturális folyamat, s ezért téves alapjában a „gesunkenes Kulturgut”-tal kapcsolatos elmélet.¹⁰ A diffúzió és innováció (invencio) alapvető fejlődési útvonala, módja mellett sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a belső fejlődésnek, keletkezésnek, ami az esetek többségében nem elemi találmányokban jelentkezik, hanem ismert elvek, példák adott viszonyokhoz való applikálásában. A kemencének, tehát az első zárt tüzelőnek, a feltalálását nehéz lenne néphez kötni, de bizonyos formái tájilag egészen jellegzetesek, lényegi vonásukban ilyenek, egy újító, alkotó folyamat eredményei. Ha tüzetesebben átvizsgáljuk a népkultúrát, akkor bizonyára számos helyen a belső fejlődés szép példatárát állíthatjuk össze, mert a kutatás ezideig szinte csak a diffúzióra és az innovációra ügyelt.

A táji differenciáltság igen gyakran nem más, mint az időbeli különbség a fejlődésben. A századfordulón a kutatás etnikus jellegmeghatározónak tekintette a magyarok csizma, valamint a románok és szlovákok bocskor viselését. Ez azonban ahistorikus nézet, mert száz évvel korábban a magya-

⁹ BARABÁS Jenő, 1960.

¹⁰ A NAUMANN-teória tarthatatlanságáról I. ORTUTAY Gyula, 1959., továbbá RANKE, K., 1955.

rok között is igen jelentős volt a bocskor hordása.¹¹ Az ilyesfajta eltérések igen alkalmasak az egyenlőtlen fejlődés helyzetének a megismerésére. Tudunk arra is példákat, hogy a kultúrjavak (tapasztalatban, eszközökben, anyagban stb.) felhalmozódása egy idő múltán a fejlődés gátjául szolgál, míg a minőségi változás le nem bontja az akadályokat. A magyar lakóházak konyhájából a füst kivezetése a múlt század folyamán kétféle módon történt: vagy úgynevezett szabadkéménnyel, vagy az ajtón ment ki a füst. Az előbbi fejlettebb volta nem kétséges. Ahol azonban ez a rendszer uralkodott, ott a mai napig jól megtalálhatók egyes példányai, ezeket nem tudta úgy kiszorítani a modern kémény, mint a másik, a primitívebb megoldást, vagyis az egykor elmaradtabb vidéken korszerűbb ma az építkezés. Nincs tehát mechanikus diffúzió, a változás, az új a társadalmi fejlődéshez igazodik, a megmaradást, az új megjelenését is az egész társadalmi környezetből kell megmagyarázni, ügyelve arra, hogy ugyanaz a tényező az idő múlásával kétféle irányú hatást is kifejthet. Az új befogadásának szabályosak a feltételei. De igen lényeges, hogy ne egyetlen tényező hatóerejére figyeljünk csak, hanem az összes lehető befolyásoló erővel számoljunk. Az azonosságot és eltérést létrehozó tényezőket nemcsak tartalmuk, hanem az egészben elfoglalt helyzetük szerint kell értékelni.¹²

Az azonosságot és eltérést létrehozó tényezők konkrét feltárása egy lépcsőfok ahhoz, hogy a táji differenciáltság adott állapotát megértsük, különféle időrétegeit szétbontsuk, a fejlődés mozzanatait magyarázzuk. A mondottakat egészítsük ki két, a magyar kutatásból vett elemző példával, annak megvilágítására, hogy döntő módon a térbeli elrendeződés tanulságaira építve, elsősorban a néprajzi anyagból adódóan miként lehet távolabbi múltra visszanyúló következtetésekig eljutni. Egyik példánk egy rostmegmunkáló (kender vagy len) eszköz, a másik egy tejtermék vizsgálatának a tanulsága.

Amíg a kenderből és a lenből textília lesz, addig egy sor munkafolyamatot kell elvégezni. Ezek közül a törést a fésülés követi, amely részint a fás részek leválasztását jelenti, részint a különféle rostok minőségi szétválasztását. Ilyen célú eszközt már a neolitikumból ismerünk Svájcban, de tudjuk, hogy ennek hiányában is lehetett vásznat előállítani, ha nem is kiváló minőségben. A fésülés céljára Európában a 19. sz. végén négyféle eszközt használtak. Egyik lapát formájú deszkalap, vége fogsor szerűen bemetszve. **LEBEGYEVA** több ilyen közül s ezeket gyapjú, kender és len fésülésére egyaránt használták. Ugyanilyen eszközt Ó-Egyiptomból is ismerünk. A másik

¹¹ KRESZ Mária, 1956.

¹² BARABÁS Jenő, 1963. 125.

forma egy nyeles keféhez hasonlít, egy-két sor vas foggal. Harmadik egy méternyi deszkalap, amelynek a közepéből tányérnyi területen vas tuskék állnak ki. Negyedik változat a sörtéből készült ecset. Az első, lapátszerű fésű és élő anyagból keleti szláv területről ismert legjobban. A vasszegecs kefefésű az előzőből fejlődött ki, feltehetően a görög—római birodalomban, ahol a vas már széleskörűen használt anyag. A görög források is utalnak ennek használatára, másrészt mai elterjedési centruma az egykori római birodalom, bár szórványosabban északibb területeken is előfordul, ahogy a rómaiak is eljutottak ide alkalmilag. A harmadik, a deszkás rostfésű nagyjából a Belgrád—Leningrád vonaltól nyugatra eső területen uralkodik. Első ismert adatok erről a típusról Nyugat-Európában tűnnek fel a 12—13. századi ábrázolásokon. Az a körülmény, hogy neve az összes germán nyelvekben egy töröl sarjadt, flamand—angol eredetét valószínűsíti, ahol — a szövőipar centrumában — leginkább kialakulhatott ez a négy közül kétségtelenül a legtermelékenyebb eszköz. Kelet felé a németek terjeszthették, mert cseh, szlovák, finn, észt, magyar neve németből levezethető. A magyarok a déli szlávoktól vették át nevével együtt a szeges kefeformát, amit a terminológia és 19. századi régészeti anyag bizonyít. Ezt követően néhány évszázad alatt a kefeforma majdnem az egész ország területéről — kelet kivételével — kiszorul s átadja helyét a deszkás formának.¹³

Szinte ebből az egyetlen eszköz elemzéséből — de feldolgozást nyertek a többiek is — előttünk áll a magyar népi textiltechnika alakulásmenete, döntően a tárgyi és terminológiai azonosság és eltérés tanulságaira építve. Ezek szerint a magyarságnak a 10. századig legfeljebb kezdetleges, osztályozatlan fonalból készített vászna lehetett, s csak ezután a szláv népekkel való intenzívebb érintkezés nyomán honosodott meg a jobb minőségű, válogatott fonalból előállított szöveg. A 14—15. századtól kezdődően pedig termelékenyebb eszközök honosodtak meg — nemcsak a fésülés körében — amelyek a textilmanufaktúrák kialakulásáig a legfejlettebb szintet képviselték.

Másik példánk az a különös savanyítású tejtermék, amelynek oszmán-török neve *jogurt*, de bolgár sajátossággént vált fogalommal. Magyarországon a 19. század végéig rendszeresen készítették, főleg pásztorok, tehéntejből. A magyarság közelében csak a Balkán-félszigeten fordul elő, a bolgárok ismerik török eredetű nevét, de ennél használatosabb náluk a *kiszelo mljako* megjelölés. Gondolhatnánk tehát arra, hogy ezt az ételfélét az oszmán-törökök honosították meg a Balkánon, s innen jutott el Magyarországra is. A tejtermék magyar neve *tarhó*. Ezt a szót a hazai szlavisták a szlovákból

¹³ Ld. részletesen SZOLNOKY Lajos, 1966.

eredeztetik *trovog* 'túró'. Az etimológia nem meggyőző a jelentésbeli eltérés miatt, a nyugati szlávoknál a kérdéses tejtermék teljesen ismeretlen. Oszmán-török elnevezése a magyar népnyelvbe nem jutott el, a tejtermék készítéséről viszont a XIV—XV. századi magyar szójegyzékek olyan időből tanúskodnak, amikor az oszmán-törökökkel egyáltalán nem is érintkeztünk.

Távolabb is tekintve kiderül, hogy e félreismerhetetlen tejtermék nemcsak a kisázsiai törökök, hanem a Fekete-tenger vidékétől Mongóliáig terjedő terület nagy állattartó népei, köztük számos török népcsoport kultúrájának is a része, fontosságát korai és mai (VOROBYEV, RUDENKO, BURDUKOV stb.) leírások egyaránt hangsúlyozzák. Valószínűsíthető, hogy északi törököktől tanulta meg készítését a magyarság az 5—8. században — ekkor volt csak intenzív érintkezés köztük — tehát a magyar kultúrában igen nagy múltú elem. A magyar adatok még azt is valószínűsítik, hogy a bolgároknál sem oszmán-török, hanem volgai török eredetű étel, ami egyben datálást is jelent. Ugyanúgy a magyar adatok a többi török népeknél is kormeghatározók.¹⁴

E két tanulmány rövid summázata talán jó példa arra, hogy lényegében a kultúra táji tagoltságából felvetődő kérdésből kiindulva, ezt sokoldalúan megfejtve, döntően élő néprajzi, népnyelvi anyagra támaszkodva viszonylag megbízható következtetésekre juthatunk a korai feudális, sőt az azt megelőző időszakra is. A néptörténet e korai szakaszának a forrásszegénysége indokoltta teszi, hogy ilyen jelentős erőfeszítést tegyünk az ismeretek bővítésére. Hasonló elemzések sora révén azután egész kerek képet lehet megrajzolni egyes korszakok állapotáról, de az etnogenetikai folyamatok is megvilágítást nyerhetnek, amiről most nem beszélünk. Mindez csak azért lehetséges, mert a megfigyeléssel és kikérdezéssel rögzített anyag igen különböző korú elemeket foglal magában.

Az etnografusnak ebben az összetett korú anyagban el kell tudni igazodni. Kiindulásul megbízható támpontul szolgál az összes változatok számbavételével elvégzett formai, funkcionális, kvantitatív és szociális elemzés, az összehasonlító néprajzi vizsgálat.¹⁵ A magyar nyelvterületről ismert favázás boronák változatait szemügyre véve rögtön szembeötlik az archaikusabb vidékeken a négyszögletes, fejlettebb területeken a trapézos formák jelentkezése. Ez mindjárt utalni látszik arra, hogy a négyzetes formák a régebbiek. Az egész kontinensre kiterjedő vizsgálat ezt a feltevést még jobban megerősíti. Egy relatív kronológia tehát már a formai elemzésből kialakítható, amit azonban más vizsgálati úton ellenőrizni kell. További lépésként történeti feljegyzések, ásatási anyag, ikonográfia, nyelvtörténeti doku-

¹⁴ Ld. részletesen KISBÁN Eszter, 1967.

¹⁵ VINCZE István, 1958.

mentumok még oly szórványos, vagy önmagában szinte értelmezhetetlen emlékei megteremtik annak lehetőségét, hogy a relatív kronológiát adott területen abszolúttá változtassuk át.

Módszeri szempontból érdemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy kutatásunk milyen mértékben térjen ki a társadalmilag nagy horderejű, illetve csekély jelentőségű elemekre. A táji differenciáltság feltárása során úgy látszik nem helyes csupán, vagy akár főleg is az előbbiekre figyelni. A tanulság igen gyakran nincs arányban az illető jelenség társadalmilag fontos voltával. Ez annak következménye, hogy a történelem folyamán mindig működtek differenciáló és integráló erők, s ezek manipulált hatása zavartabb képet eredményezett. A keresztény egyházak nem túrték el a pogány kozmogóniát s napjainkat bizony csak a régibb képzetek töredékei éltek meg, gyakran csak tartalom nélküli formulárekban, szólásokban. A keresztény ideológia integráló tevékenysége folytán az egykor sámánhit pregnánsabb vonásai eltűntek, de mellékes elemeiből is sikerült DRÓSZEGI Vilmos rekonstrukciós vizsgálata.¹⁶ Ugyanígy integrációs folyamat tanúi lehetünk ma a falusi lakóépületek tetőformáinak az átalakulásában, az egykori villalakások mintájára, az ízlés és típustervek egyirányú hatásaként a 4 lejtésű tető kizárólagos uralomra jutásával. Ugyanakkor a tájilag jellegzetes építő technika más, kevésbé szembetűnő elemei tovább élnek. Ezért, számolva a múltban is ható integráló erőkkkel, érdemes a kutatást apró, valójában jelentősnek nem tűnő részletek vizsgálatára is kiterjeszteni, mert gyakran csak harmadrendűen fontos elemekben maradt fenn a korábbi fejlődésmenetre utaló bizonyíték. Így a terminológia szívóssága, néha még önmagában is fontos bizonyiságként való fellépése szembetűnő.¹⁷ *Szelemen* szavunk, amely a tető csúcsán végigfutó, azt alátámasztó gerenda neve, egységesen az egész nyelvterületen, a 17. századtól minden tájegységünkben kimutatható. Kivételt képez a keleti magyar nyelvterület, ahol a szót sem a múltban, sem ma nem ismerik, de nincs is tudomásunk ezen a vidéken ennek a gerendának a léteről. Ez a szláv eredetű szó tehát azt bizonyítja ilyenformán, hogy itt legalább a 17. század óta nem is építettek olyan tetőszerkezetet, amelynek tetőt tartó csúcsgerendája létezett volna. Pedig ez a csúcsgerendás szerkezet jellemző a magyar népi építkezés egészére, már a középkorban is, s csak Erdélyben hiányzott, ami további rendkívül tanulságos etnikai, vagy technikatörténeti kérdésekre utal.

A táji differenciáltság vizsgálata, az összes változatok gondos számbavétele eleve szükségszerűvé teszi a nagyszámú adat használatát, s ez

¹⁶ DRÓSZEGI Vilmos, 1958.

¹⁷ TÁLASI István, 1957.

szerencse, mert a labilis következtetéseket — a társadalmi tudományok csak valószínűsíteni tudnak — matematikai, statisztikai úton is alá lehet támasztani s ezzel közelíteni lehet a természettudományi eljárásokhoz, a kísérletet némileg mennyiségi tényezőkkel pótolva. Azért a különös, általános és tipikus kérdése természetesen a néprajzban sem egyszerűsíthető le mennyiségi kérdéssé.

Az elmondottak után már megkockáztathatjuk azt a paradoxonnak tűnő állítást, hogy a néprajz úgy lehet leginkább történeti tudomány, úgy tud a legjobban általánosabb érdekű eredményeket felmutatni, ha befelé fordul, ha a saját „anyagát” akarja elsősorban megszólaltatni. Ezt pedig a megfigyelt, az interjú módszerrel rögzített hagyományos kultúra jelenti, amelyet más kutatási ág nem vizsgál. A specializálódás jogosságának egyetlen kritériuma: lehetséges-e ily módon új tudományos eredményekhez jutni. Ez az ún. befeléfordulás nem mond ellen és nem mondhat ellen a komplex szemlélet igényének, a társtudományok eredményei felhasználásának — elkülönítve ettől a nem átvállalható anyagfeltáró feladataikat — az összehasonlító néprajzi vizsgálatok tapasztalataira építően, nem pedig erről lemondva. Azért fogadjuk fenntartással az olyan igényeket, amely szerint az etnográfus legyen levéltárkutató, földrajzos, régész stb., azaz mindenhez — tehát semmihez sem — értő tudós, mert ez csak azzal járhat, hogy lemond a néprajzi anyag mélyebb tanulságainak a kifejtéséről, valójában beéri egy más tudomány ágazat könnyebben hozzáférhető eredményeivel, a néprajzi anyag legfeljebb mint dekoráció szerepel nála, tehát csak látszatkomplexitásról van szó. Annyira foglalkozzék a társtudományokkal, amennyire anyagának interpretálása ezt megköveteli, és erről nem is mondhat le.

BROMLEJ — SKARATAN cikke helyesen mutat rá arra, hogy egy tudományterület határainak szűkre szabása a szomszéd tudományterületek terjeszkedési lehetőségét növeli.¹⁸ A rokon kutatási ágak között azonban nem lehetnek éles határok, s ha a szaksovinizmust egészséges tudományos igénynek is tekintjük, arról nem kell megfeledkezni, hogy a lényegesebb eredmények aligha a perifériákon jelentkeznek. Presztízsprblémák is támadhatnak, de ez nem feledtetheti azt aényt, hogy vannak kutatási körzetek, amelyekben 4–5 ágazat is illetékes lehet.

A tér és idő korrelációjának a megfejtésére, az azonosság és eltérés tanulságainak az értelmezésére néhány műfaj már elég világosan kialakult a néprajzban. Első helyet ezek közül a tematikus monográfiák műfaja illeti meg, amelyek egy-egy témakört nagyobb keretben — állam vagy nemzet —

¹⁸ BROMLEJ — SKARATAN, 1969. 4.

mélyrehatóan boncolnak. Ahol az ilyen tematikus vizsgálatok erőteljesek — Skandinávia, NDK, Magyarország — ott a néprajz a történettudományokhoz közelít. Ahol a társadalmi csoportokat figyelik, a lokális monográfiákat művelik jobban, inkább a struktúrára és nem a genezisre ügyelnek — franciák, lengyelek, románok —, ott a szociológiai szemlélet az erősebb. Bizonyára nem véletlen az Európán-kívüli társadalmakban a tematikus vizsgálatok majdnem teljes hiánya. Innen hiányoznak azok a primér ismeretek, amelyek Európában évszázadok óta adóttak, legalább nagy vonalakban, s a struktúra mégiscsak döntőbb mint a genezis. (Ebből is ered az etnográfus kisebbségi érzése.) Ebből az előnyös helyzetből következik, hogy az európai etnográfus mikroanalízisre kényszerült, pontos eljárásokat dolgozott ki. Lehetővé tette ezt az is, hogy ismerte a vizsgált közösség nyelvét, életmódját, gondolkodási rendszerét és múltját. Az afrikanista, amerikanista helyzete más, kicsit szociológusnak, nyelvésznek, régésznek, történésznek, geográfusnak kellett lennie, még ha etnográfiaát akart volna is művelni. Az európai parasztkultúrák vizsgálata a néprajzi kutatásban eltérő problematikát jelent, mert a népkultúra itt ezer éve már osztálykultúra, a többi kontinensekétől eltérő társadalmi-gazdasági feltételek között fejlődött. Ezért volt előremutató ERIXON 30 év előtti programadása, mely bizonyára öntudatlanul, de marxista koncepció.¹⁹

Témánk szempontjából a másik fontos műfajt a néprajzi atlaszok jelentik. De ezek még mindig inkább csak reményt, mint kutatási támaszt jelentenek. Csak két befejezett néprajzi atlasz van, a svájci és az orosz. Közel a lezáráshoz a német, felében-negyedében a svéd és lengyel, s szinte csak mutatóanyagok a folyó munkából finn, holland, portugál, osztrák, magyar, jugoszláv területen, vagy másutt még itt sem járnak, bár dolgoznak. Az atlaszok nagy jelentősége, hogy nagy mennyiségű, rendszerezett, homogén, tehát összehasonlításra alkalmas anyagot tárnak fel, a megoldandó kérdések légióit találják, a táji differenciáltság, az egyenlőtlen fejlődés meglepető tényeit bizonyítják. A tematikus monográfiákhoz viszonyítottan átfogóbbak, de kevésbé elmélyültek, tehát jól kiegészítik egymást. Azt gondolom, a két műfaj egy mennyiségi felhalmozódás után minőségi változást hoz a néprajzi kutatásban.

Korántsem meríthettük ki címben jelölt feladatunkat, erre egy előadás nyilván kevés. Törekedtünk arra is, hogy más előadások gondolataira reflektáljunk, ha csak érintve is. Némely kérdés élesebb fogalmazású megvilágítása abban a reményben történt, hogy a határozottabb körvonalak segítik elő legjobban egymás gondolatainak a megismerését s mozdítják

¹⁹ ERIXON, S., 1944.

előre — akár vitán keresztül is — a közös nyelv létrejöttét, a célok közelítését.

IRODALOM

- BARABÁS Jenő
1960 *A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány. I—II.* Debrecen.
- 1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban.* Bp.
- BIRKET-SMITH, K.
1969 *A kultúra ösvényei.* Bp.
- BRATANIĆ, B.
1956 *Europäische Ethnologie. Actes du Congrès International d'Ethnologie Regionale, Arnheim, 1955.* Arnheim.
- Бромлей, Ю. В.—Шкаратан, О. И.
1969 *О соотношении истории, этнографии и социологии.* Сов. Этн. № 3.
- BRUCK, S. I.
1968 GARDANOW, W. K.—GUSLISTYJ, K. G.—RABINOWITSCH, M. G.—SHDANKO, T. A.—TERENTJEWA, L. N. *Grundsätze und Methoden beim Zusammenstellen regionaler geschichtlich-ethnographischer Atlanten in der UdSSR.* Moskau.
- BURGSTALLER, E.
1957 *Brauchstumsgäbecke und Weihnachtsspeisen.* Linz.
- 1958 *Österreichisches Festtagsgebäck.* Wien.
- COCCHIARA, G.
1962 *Az európai folklór története.* Bp.
- Дани, С.
1965 *Некоторые предварительные вопросы в международной этнографии.* Сов. Этн. № 6.
- DIÓSZEGI Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Bp.
- Ефимов, А. В. (ред.)
1963 *Современная американская этнография.* Москва.
- ERIXON, S.
1937 *Die Frage der kartographischen Darstellung, vom Standpunkt der nordischen Ethnologie in Schweden aus betrachtet.* Folk. I. 168—280.
- 1944 *Európai ethnológia.* Ethn. 55. 1—17.
- GUNDA Béla
1969 *Kulturverbindungen zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. Kontakte und Grenzen. Festschrift für Gerhardt Heilfurt zum 60. Geburtstag.* Göttingen. 145—154.
- HULTKRANTZ, A.
1952 *American „Anthropology” and European „Ethnology”.* Laos 2. 99—106.
- 1960 *General Ethnological Concepts. International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. I.* Copenhagen.
- JACOBET, W.
1965 *Bäuerliche Arbeit und Wirtschaft.* Berlin.
- KISBÁN Eszter
1967 *A jogurt helye és szerepe a dél-kelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben.* Ethn. 78. 81—94.
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet (1820—1867).* Bp.
- KROEBER, A. L.
1923 *Anthropology.* New York.
- KUTRZEBA—POJNAROWA, A.
1961 *Atlas kultury ludowej polski jako jedna z form pracy etnograficznej.* Etnographia Polska. 4. 153—171.
- KUTRZEBIANKA, A.
1948 *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce.* Kraków.
- LOWIE, R. H.
1937 *The History of Ethnological Theory.* New York.
- OGRISSEK, R.
1961 *Dorf und Flur in der Deutschen Demokratischen Republik.* Leipzig.
- ORTUTAY Gyula
Principles of Oral Transmission in Folk Culture. Acta Ethn. 8.
- PIDDINGTON, A.
An Introduction to Social Anthropology. I. London.
- RANKE, K.
1955 *Hans Naumann — Mann und Werk.* Hessische Blätter für Volkskunde. 46. 1—7.
- SCHLER, Br.
1966 *Hauslandschaften und Kultur-*

- bewegungen im östlichen Mittel-europa. Göttingen.
- SCHMIDT, L.
1951 *Geschichte der österreichischen Volkskunde*. Wien.
- STROBACH, H.
1969 *A marxista népfogalom és annak jelentősége a néprajzkutatás tárgyának meghatározására*. Ethn. 80. 161—174.
- SZOLNOKY Lajos
1965 *A tiló*. NÉ. 47. 5—66.
1966 *A rostfésűk*. NÉ. 48. 89—127.
- TÁLASI István
1957 *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*. Ethn. 68. 217—251.
- Токарев, С. А.
1966 *История русской этнографии*. Москва.
- VINCZE István
1958 *Magyar borsajtók*. Ethn. 69. 1—28.
- WEISS, R.
1950 *Einführung in der Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel.
1951 *Sprachgrenzen und Konfessionsgrenzen als Kulturgrenzen*. Laos 1. 96—110.
- WIEGELMANN, G.
1965 *Probleme einer kulturraumlichen Gliederung im volkskundlichen Bereich*. Rheinische Vierteljahrsblätter. 30. 95—117.
1967 *Alltags- und Festspeisen*. Wandel und gegenwärtige Stellung. Marburg.

DIÓSZEGI VILMOS

A SÁMÁNIZMUS-KUTATÁS TÖRTÉNETI TANULSÁGAI¹

(A HONFOGLALÓ MAGYAR HITVILÁG TÖRTÉNETI RÉTEGEI)

Egy nép bonyolult, összetett népi műveltségében az összefonódó rétegek szétválasztásához az illető nép története adja meg a kulcsot azzal, hogy megmutatja: milyen kultúrák hatottak (milyen időtartammal, milyen erősséggel) az illető nép műveltségére, vagy melyekkel keveredtek a történelem folyamán. A többi néphez hasonlóan a magyar tudomány is csak nehezen jutott el eddig a felismerésig.

Csaknem két évszázad telt el azóta, hogy CORDINES Dániel² elmondta latin nyelvű előadását a régi magyarok vallásáról. A Göttingában tartott felolvasás kiválasztását így indokolta: „Azért esett a választásom erre a témára, mert senkiről sem tudok, aki ezt az igen fontos kérdést nemhogy tárgyalta, de legalább érintette volna.” A magyar kutatók hosszú sora folytatta a munkát. Ezeknek az állomásoknak csak a főbb mérföldköveit említem. HORVÁTH János³ 1817-ben elsőként vizsgálja a régi magyar vallást

¹ Moszkvai előadásunk ezen a címen két kérdésesoportot tárgyalt: a szibériai sámánizmus kutatás etnogenetikai eredményeit, valamint az egykori magyar sámánizmus történeti rétegeit. Mivel az első téma részletesen kidolgozva már megjelent (DIÓSZEGI, 1970), ezért csak előadásunk második részét közöljük, természetesen a nyomtatott szöveg kívánalmainak megfelelően kiegészítve és jegyzetekkel ellátva.

² CORDINES, 1791.

³ HORVÁTH, 1817.

uráli nyelvrokonaink hitvilága segítségével. 1848-ban, KÁLLAY Ferenc⁴ vette észre először, hogy a magyarok pogány vallása a sámánizmus révén állapítható meg. IPOLYI Arnold monumentális munkájának⁵ a bírálója, CSENGERY Antal⁶ akadémiai székfoglalójában szögezte le, hogy kereszténység előtti hitvilágunk nem lehet más, mint rokon népeink egykori „vallása”, a sámánizmus.

Az ilyen irányú kutatás azonban csak a századfordulón kezdődött el KÁLMÁNY Lajos,⁷ SEBESTYÉN Gyula⁸ munkásságával. A megalapozott eredmények századunk első felére esnek RÓHEIM Géza,⁹ majd SOLYMOSSY Sándor¹⁰ kutatásának a következtében. Az ő erőfeszítéseik nyomán kapcsolódtunk be a magyar sámánizmus emlékeinek a vizsgálatába. Mindenekelőtt a kutatás módszertanát¹¹ dolgoztuk ki, amelynek alapgondolata a következő. A magyar etnogenetikai kutatások eredményeinek (a finnugor rokonság és az intenzív török hatás) ismeretében feltehető, hogy a honfoglaló magyar nép kultúrája lényegében közel állhatott a finnugor és a török népek kultúrájához s így szellemi műveltségének általunk vizsgált része — a magyar nép világnézete — sem lehetett lényegében más, mint ezeké a népeké, vagyis a sámánizmus valamilyen változata. Ez a kutatás — miként a honfoglaló magyar nép hitvilágának a módszertani kérdéseit vizsgálva kifejtettük — szinkronikus és diakronikus nézőpontú összehasonlító elemzés. A magyar népi műveltség etnikus jelenségei összehasonlíthatók a környező népek megfelelőivel: a magyar sajátosságnak bizonyultak a továbbiakban nyelvrokonaink és a velük történeti kapcsolatban állt vagy álló népek hitvilágával vetendők egybe, hogy kimutassuk: a vizsgált jelenségek egyszersmind genetikai sajátosságaink is. Ezután történeti adatokkal igazolandó (vagy legalább valószínűsítendő), hogy genetikai etnikus sajátosságaink részint a honfoglaló magyarság korában ugyancsak megvoltak, részint rokon népeink körében már akkor is léteztek, mielőtt a magyarok elődei elszakadtak.

Tanulmányok során igyekeztünk a kifejtettek alapján a részletkérdéseket tisztázni, majd elkészítettük a magyar sámánhit emlékeinek a monográfiáját.¹²

Használt módszertani eljárásunk alkalmas arra, hogy segítségével meg-

⁴ KÁLLAY, 1861.

⁵ IPOLYI, 1854.

⁶ CSENGERY, 1884.

⁷ KÁLMÁNY, 1917.

⁸ SEBESTYÉN, 1900; 1902.

⁹ RÓHEIM, 1912; 1918; 1926.

¹⁰ SOLYMOSSY, 1922; 1927; 1929; 1930; 1937.

¹¹ DIÓSZEGI, 1954.

¹² DIÓSZEGI, 1958.

állapítsuk a honfoglaló magyarság hitvilágát, arra azonban természetesen már nem adhat feleletet, vajon egy-egy képzetünk eredetileg a magyarság ugor, finnugor, netán uráli alapműveltségéhez, illetve a később megismert török műveltségi réteghez tartozott-e.

A honfoglaló magyar hitvilág megismerésének az első lépése feltétlenül csupán ez, és szerényen csak ennyi lehetett. A kép, amit a honfoglaló magyarság hitvilágáról így kapunk, kétségtelenül olyan, mintha csak madártávlatból néznénk, mert részint azt sugallja, hogy a honfoglaló magyarság egészét — valamennyi törzsét — egységes hitvilág jellemzi, részint pedig egybemossa a honfoglaló magyarságot kialakító két enikum — a finnugorság és a törökség — feltehetően a műveltségben is megmutatkozó különbségeit. A további vizsgálódásoknak kell majd feltárniuk a látszólagos egyöntetűség alatt rejlő tényleges különbségeket. A pogány magyar hitvilág vizsgálatának az egyik soronkövetkező lépése a történeti rétegek tisztázása. A függőleges, tehát a történeti rétegződés kérdésének az elemzéséhez megfelelő módszer szükséges.

Az uráli alapműveltség vizsgálására alkalmas módszertani elgondolásunk a következő. Az elemzésnek bizonyítania kell, hogy a magyar etnikus sajátosság párhuzamai élnek (korábban éltek) a rokon népek körében. Ha az uráli népek egészéről vagy nagyobb köréről (minél több csoportjáról) kimutatható, hogy a képzet megfelelőjét ismerik (ismerték), akkor a kutatás első lépéseként elvileg feltehető: a vizsgált jelenség műveltségünk uráli alaprétegébe tartozik. Ha viszont a párhuzamok csak kisebb körből mutathatók ki, pl. vagy a finnugor, vagy az ugor népek sajátja csupán, úgy már csak finnugor, illetve ugor eredetűnek tekinthető. Az így feltárt képzetek — a magyarság genetikai etnikus sajátosságai — műveltségünkben vagy az uráli, vagy a finnugor, vagy az ugor alapréteget alkotják. Képzeink természetesen csak azoknak a népeknek a műveltségével állnak genetikai kapcsolatban, amelyek a magyar etnikumot kialakították. Ezt azért kell kiemelnünk, mert a sámánisztikus hitvilág nemcsak az uráli, hanem az összes szibériai népeknek is a világnézete volt, a paleoázsiaiaktól kezdve az ún. altaji nyelvcsalád népeiig. A magyarság kereszténység előtti világnézete ezeknek a népeknek a műveltségi jelenségeivel is hasonlóságot, gyakran azonosságot mutat. Ez azonban némely török népcsoport (pl. „bolgár-török”, besenyő, kun) kivételével nem hogy genetikai kapcsolat, de még csak nem is közvetlen műveltségi hatás következménye. A hasonlóság, netán azonosság onnan ered, hogy az uráli, valamint paleoázsiai, mandzsu-tungúz és mongol népek — a hitvilágot tekintve — ugyanahhoz a nagy műveltségi területhez tartoztak.

A magyarság uráli eredetének az ismeretében nyilvánvalóan az tehető fel,

hogy genetikai etnikus sajátosságunk akkor is uráli, illetve finnugor vagy ugor eredetű, ha az analógiákat, mivel a hitvilág szempontjából azonos műveltségi területhez tartoznak, megtaláljuk akár a paleoázsiai népek, akár az ún. altaji nyelvcsalád népeinek a műveltségében is. Ez a tény nem csökkenti, hanem éppen növeli az egyeztetés helyességét, hiszen a jelenség hatalmas térbeli előfordulása — pl. a paleoázsiai, az ún. altaji, valamint az uráli népek körére való kiterjedése — relatív kronológiájával már egymagában bizonyítja a jelenség régiségét. A honfoglaló magyarság népi műveltségében az alaprétegeken (tehát az uráli, a finnugor, illetve az ugor eredetű jelenségeken) kívül a hitvilág esetében is számolnunk kell jövevény rétegekkel.

A napjainkban többségükben mohamedán vallású török népek, miként a korábbi világnézetükre irányuló szórványos vizsgálatok mutatják, eredetileg ugyancsak a sámanyitú műveltségi területhez tartoztak.¹³ Történetünk török (honfoglalás előtti „bolgár-török”, honfoglalás utáni besenyő, kun) kapcsolatai következtében, mivel azok nem csupán kulturális átvételben, hanem etnikai asszimilációban is megnyilvánultak, a magyarság és a törökség hitvilágában mutatkozó párhuzamok ugyancsak műveltségünk genetikai etnikus sajátosságai lettek. Ezeket vizsgálódásaink során hitvilágunk török eredetű rétegeiként tartjuk számon. Ezek a rétegek elméletileg elválaszthatók műveltségük (uráli, finnugor, ugor) alaprétegeitől. Alkalmas példaként a viaskodó táltosállat hiedelemmondájára utalunk.¹⁴

Összehasonlító módszerrel megvizsgáltuk eme honfoglalás előttinek látszó hiedelemkörünk motívumát: a táltos állatalakban való viaskodásának a komplexusát. A bizonyítékok minőségi és mennyiségi súlya következtében arra az eredményre kellett jutnunk, hogy amit a magyar nép történeti alakulásának ismeretében lehetségesnek tartottunk, az nem csupán feltevés, hanem valóság, mert a táltos-hiedelemkör vizsgált részlete egyezik a sámany-hiedelemkör megfelelő részletével.

Egyezik, de nem maradéktalanul! S ez a tény megerősíti állításunk igazát. Mert csak akkor kétségtelen a kultúra valamelyik rétegének egy bizonyos korban való megléte, ha az a réteg mindazokat a változásokat tükrözi, amelyek az azt a kultúrát hordozó népet története folyamán érték. Ennek alapján a táltos-hiedelemkörnek, illetve a viaskodás motívumának — ha valóban a sámanyizmus emléke — alapvető vonásaiban egyeznie kell a sámanyizmus megfelelő motívumából, mert a b b ó l szakadt ki; részleteiben azonban különböznie kell, mert a b b ó l k i s z a k a d t t! Ennek az elté-

¹³ INAN, 1952.

¹⁴ DIÓSZEGI, 1952.

résnek azokat a változásokat kell tükröznie, amelyek a magyar nép kultúrájában a történeti alakulás következtében beállottak.

Mivel a sámánizmus — és benne a vizsgált motívum — nemcsak a török népek világnézete, hanem a finnugor népeké is, ebből az következik, hogy a táltos viaskodás-motívum már a finnugor korban része kellett legyen szellemi kultúránknak.

A finnugoroknál és a velük azonos életformában, földrajzi és éghajlati viszonyok között élő népeknél a sámán állatalakban való viaskodásakor szarvas (rénszarvas) alakot ölt. A magyar néphitben valóban találunk utalást erre a mozzanatra (ma is szarvat visel a viaskodó állat, a néphit szerint a szarvas látja a lelkeket — miként a sámán, s a *szarvas* név eufémisztikus elnevezés), ez az utalás azonban szerfelett halvány, a többi viaskodó állatok képzete sokkal erőteljesebb. Ez pedig aligha utalhat másra, mint arra, hogy a magyar világnézetben a legrégibb időpontban játszhatott szerepet.

A szarvasnál lényegesen határozottabban mutatkozik meg a táltos viaskodó állatként a ló (csödör). Ebből alkalmasint azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez az elem már későbbi lehet a szarvasképzetnél. Másrészt a lónak a viaskodás-motívumban való megjelenéséből arra is következtethetünk, hogy ezt az új képzetet megismerő nép életformájában bizonyos változás állhatott be. Az erdős-hegyes területről olyan vidékre költözhettek, ahol alkalma nyílt intenzívebb lótarásra is. Ha figyelembe vesszük a magyar őstörténetkutatás ama megállapítását, hogy a magyarság lóismerete már ugorkori, mert a *ló* szó ismeretes, mind a manysiknál (voguloknál), mind a hantiknál (osztjákoknál), de a lótarast a magyarság már önállóan — az obiugoroktól elszakadva — fejlesztette tovább, akkor arra következtethetünk, hogy a táltos lóalakban vívott küzdelmének képzete akkor alakulhatott ki, amikor a magyarság elvált az ugoroktól és lekerült a steppére ahol megkezdte a pásztorkodó életmódot, amelyben, mint tudjuk, legfontosabb állata a ló volt.

A lónál sokkal élesebben, az egész magyar etnikum tudásában általánosan uralkodón mutatkozik meg a viaskodó táltosbika képzete. Ennek a képzetnek az előbbiekkal szembeni nagyobb intenzitása arra enged következtetni, hogy időben az előbbieknél később alakult ki. Ezt a feltevést megerősíti az a tény, hogy *bika* szavunk honfoglalás előtti ugyan, de már török eredetű. Kézenfekvő tehát annak feltevése, hogy táltos-hiedelmkörünk állatalakban való viaskodásának a motívumában a bika akkor jelent meg, amikor már az eddig is pásztorkodó magyarság török hatásra igazi lovasnomáddá lesz, tehát abban a korban, amikor „a gazdasági rendet és kultúrát illetően új etnikai típus” alakult ki, a „törökös-ugor”, vagyis a honfoglaló magyar nép.

Természetesen a magyar sámánnak nemcsak erről a vonásáról bizonyítható a finnugor vagy uráli eredet.

A magyar etnikum egész területén a táltos egyik jellemző vonásának tartják a fölös számú csont (pl. három sor fog, hat ujj) meglétét. Kutatásaink eredményeképpen megállapíthattuk, hogy ez a képzet a magyar hitvilág ősi, honfoglalás előtti rétegéhez tartozik s mint ilyen, etnikus sajátosságunk. A bizonyítás folyamán igyekeztünk megfelelő párhuzamokat állítani a sámánhitű népek képzetköréből. Amíg a sámán fog komplexusára sikerült uráli (mégpedig osztják, finn és lapp), valamint altaji (pl. kumandin) példákat is kimutatni, addig a sámán ujj képzetére csak altaji (jakut és udehe) megfelelőket találunk. Az uráli népek közül a nganaszánoknál (tavgi szamojédoknál) szó esik ugyan a fölös csontról — Djuhadi sámán elbeszélésében —, de nincs pontosan meghatározva, hogy milyen testrészt is az: „Nekünk sámánoknak — úgy látszik — néhány fölös számú csontunk és izmunk van. Nálam három ilyen fölös számú rész mutatkozik: két izom és egy csont.”

Az egykori magyar sámánhit különböző történeti rétegeinek a szempontjából, amelyek feltárását a soron következő feladatok egyikeként tűztük magunk elé, jelentős kérdés, vajon a sámán ujj képzet valóban ismeretlen-e az uráli népek körében. Ebben az esetben szóban forgó hiedelmünket ui. feltehetően török eredetűnek kellene tekintenünk, s aligha lehetne szó arról, hogy a táltos fog mellett a táltos ujj is beletartozott már nép műveltségünk finnugor vagy éppen uráli alaprétegébe.

A leningrádi múzeumok sámánhittel kapcsolatos gyűjteményeinek a tanulmányozása során két múzeumban is találtunk olyan tárgyat, amely azt bizonyítja, hogy a sámán ujj képzete, vagyis a sámán hat vagy hét ujja nem volt ismeretlen az uráli népek körében sem.

A leningrádi Állami Néprajzi Múzeum szibériai gyűjteménye a 729—121 lelt. szám alatt egy sámánruháról való fémfüggőt őriz. A leírás szerint „hat ujjhoz hasonló bádoglep”. Tehát pontosan olyan jellegű, mint az a jakut tárgy, amely a hamburgi Museum für Völkerkunde tulajdona, s amit NIORADZE már publikált.¹⁵ Jelentése is nyilvánvalóan azonos: a sámán csontjait takarja, hogy megóvjá azokat. S mivel a tárgy hat ujját „takart”, következtetésképpen a hiedelem a sámánnak hat ujját tulajdonított.

A szóban forgó tárgy etnikai hovatartozását a leningrádi múzeum leltárkönyve nem adja meg, csak annyit közöl, hogy OSZTROVSKIH gyűjtötte a Jenyiszej mentén, a Karaulnűj telep közelében, tehát a folyó torkolatának a jobb partján. Ez a terület viszont az enyecék (jenyiszeji szamojédok) lakóhelye, tehát a hat ujjú sámánköpeny függőt enyec sámán használhatta.

¹⁵ NIORADZE, 1925, 69.

Az uráli sámán ujj képzet szempontjából fontos másik tárgyat a leningrádi Embertani és Néprajzi Múzeum szibériai osztálya őrzi. A Bolsaja Zemlja tundrán lakó nyenyecéknél (jurák szamojédoknál) gyűjtötték 1907-ben. Idézzük a múzeumi leírást: „*tadeba noba*: hétujjú sámánkesztyű vörös, fekete, zöld és sárga szövetből. A kézelőhöz réz láncot varrtak, amelynek másik végéhez kis irha zacskót erősítettek, valamilyen talizmán számára. Ha a sámán felhúzza a keztyűt, megfoghatja a tüzes rőzsét és az izzó vasat.” A nyenyec sámán kesztyű tenyér felőli oldalán van a hetedik ujj, a hüvelyk-ujj számára.

A bemutatott nyenyec és enyec adat alapján kétségtelen, hogy a szamojéd népek körében is élt a sámán ujj képze. Az enyec sámán hat ujjú köpeny függője és a nyenyec sámán hét ujjú keztyűje nemcsak azért értékes, mert megvilágítja a ngaszánok körében feljegyzett hiányos adatot, hanem azért is, mert bizonyítja, hogy a sámán ujj képze a szamojédoknál etnikus jelenség. Sőt az enyec és nyenyec előfordulás alapján az is feltehető, hogy igen ősi szamojéd képzzel van dolgunk.

A magyar hiedelmek mellé állított szamojéd párhuzamokként pedig azt bizonyítják, hogy szóban forgó genetikus etnikus sajátosságunk — uráli hagyatékunk.

Harmadik példánkat a világképről szóló képzet körből választottuk. A holdas-napos világfa a magyar népmesekincs közismert típusa, a magyar mesekatalógusok az 530/I. típusszám alatt tartják nyilván. Hiedelem-mondáink ugyancsak jól ismerik, miként gyakran szerepelnek pásztoraink díszített tárgyain is. A világfának van olyan magyar változata is, hogy az égig érő fán valamilyen hatalmas madár ül, a táltos lelke.

Népi műveltségünk holdas-napos, illetve madaras csúcsú világfájának az összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy egyaránt ismerik a finnugor és a szamojéd népek. Képzetünk a recens anyag mellett történeti forrásokból is előkerült, és pedig nemcsak 18. sz.-i iratok obiugor és szamojéd képeiként, hanem az i. e. 3—2. évezred határának a sziklarajzaként.

Ezek a tények alátámasztják azt a feltevést, hogy világfa-képzetünk uráli alapműveltségünkben gyökerezik.¹⁶

*

A sok közül ezt a néhány példát választottuk ki annak bemutatására, hogy a honfoglaló magyar hitvilág uráli rétege feltétlenül bizonyítható, és összehasonlító elemzéssel világosan elválasztható pl. az ugyancsak a honfoglalás előtti török rétegtől.

¹⁶ DIÓSZEGI, 1969.

IRODALOM

- CORNIDES, Danielis
1791 *Commentatio de religione veterum hungarorum*. Viennae.
- CSENGERY Antal
1884 *Tanulmányok a magyar ősvallásról*. Történeti tanulmányok I. Bp.
- DIÓSZEGI Vilmos
1952 *A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke*.
1954 *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései*. Ethn. 65.
A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp.
1960 *Uráli párhuzamok táltosaink „felesleges csont” képzetéhez*. Ethn. 71.
1969 *A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei*. *A Világja*. NKNT 2—3.
- HORVÁTH János
1817 *A’ régi Magyaroknak Vallásbéli s Erkölcsi Állapottokról*. Tud. Gyűjt. 2.
- INAN, Abdülkadir
1952 *Müslüman Türklerde şamanizm kalıntıları*. İlahiyat Fak. dergisi, 4.
- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar Mythologia*. Pest.
- KÁLLAY Ferenc
1861 *A pogány magyarok vallása*. Pest.
- NIORADZE, G.
1925 *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern*. Stuttgart.
- RÓHEIM Géza
1912 *Sámánkodó gyógyítás nyomai egy gyermekversben*. Ethn. 23.
1918 *Nefanda carmina*. Ethn. 29.
1926 *A táltos*. Nyr. 55.
- SEBESTYÉN Gyula
1900 *A magyar varázsdob*. Ethn. 11.
1902 *A regösök*. MNGy V. Bp.
- SOLYMOSSY Sándor
1922 *Keleti elemek népmeséinkben*. Ethn. 33.
1927 *A vasorrú bába és mítikus rokokói*. Ethn. 38.
1929 *Magyar ősvallási elemek népmeséinkben*. Ethn. 40.
1930 *Az „Égbe nyúló fá”-ról szóló mesei motívumunk*. Ethn. 41.
1937 *A magyar ősi hitvilág. A táltos*. Magyarság Néprajza. IV. Bp.

AZ ETNOSZ ÉS ETNOSZOCIÁLIS SZERVEZET KERDESEI

A SZOVJET—MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG NÉPRAJZI TAGO-
ZATA ÜLÉSSZAKÁNAK ANYAGA

(Budapest, 1970. okt. 7—9.)

Ennek a konferenciának az anyagát BODROGI TIBOR gondozta

A vita-anyagot összeállította SÁRKÁNY MIHÁLY

Az ülészakot ORTUTAY Gyula akadémikus, az MTA Néprajzi Kutató Csoport igazgatója nyitotta meg. Ismertette, hogy a szimpózium központi témája a néprajz és a társadalomtudományok viszonya. Előzetes megjegyzésekkel nem kívánta a vitát befolyásolni, csak egy gondjáról beszélt, hogy tudniillik a komplex kutatásokban gyakran a társtudomány fontosabbá válik, mint a kiinduló tudomány. Jelen esetben a néprajz művelői néprajzi kérdéseket kell megoldjanak a társtudományok segítségével, nem régészeti, antropológiai és történettudományi problémákat, jóllehet a legkülönbözőbb tudományok eredményeit kell felhasználni saját kérdéseik tisztázásához. Ezután ismertette az ülés napirendjét és üdvözölte a megjelent vendégeket.

GRUBER, A. A. (akadémikus, SZUTA, Történettudományi Intézet) tolmácsolta a szovjet történészek, néprajzosok és folkloristák üdvözlését. Elmondta, hogy a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság eddigi munkája is eredményes volt, egy sor lényeges elméleti kérdést és metodológiai témát vitattak és oldottak meg közös erővel. Ezért nagy várakozással tekint a szimpózium elé, ami ugyancsak igen fontos kérdéskör vitájának megnyitója. Gyors eredményeket nem szabad várni, magától értetődő — mondotta, hogy a tudományos kérdéseket teljes terjedelmükben csak egy sor szimpózium oldhatja meg, a lényeg az, hogy elkezdődött a közös munka.

ARUTJUNOV, S. A.—CSEBOKSZAROV, N. N.

NÉPRAJZ ÉS EMBERTAN

A Szovjetunió, Magyarország és a többi szocialista ország tudósainak többsége a néprajzon, amely a népeket, azok életmódját és kultúráját tanulmányozza, történeti tudományt ért,¹ embertanon pedig olyan biológiai tudományágot, amelyben a kutatás fő tárgyát „az ember fizikai típusának időben és térben kialakult változatai” alkotják.² A néprajz ennek következtében a társadalomtudományok kategóriájába, az embertan viszont a természettudományokéba tartozik; ugyanakkor azonban mivel ez is, az is a tudás „emberismereti” ága, kétségtávol szoros a kapcsolat közöttük. Ezek a kapcsolatok egyenesen következnek abból, hogy az emberek, miközben a szerkesztés világ elmaradhatatlan részét alkotják, egyben úgy is tekintendők,

¹ *A néprajztudomány alapjai*. Szerk. TOKAREV, S. A. Moszkva, 1968. A néprajz mint tudomány és annak tárgya, 5—13.

² ROGINSZKI J. A. — LEVIN, M. G.: *Antropológia*. 2. kiad. Moszkva, 1963. 5.

mint e szerves világ fejlődésének legmagasabb — társadalmi — stádiuma, amely minőségileg különbözik minden megelőző stádiumtól. Nem hiába tartotta ENGELS az embertant olyan tudománynak, „amely az átmenetet közvetíti az ember és az emberi fajok alaktanából és fiziológiájából a történelembé”³ (Magyarul: Engels Frigyes; *A természet dialektikája*. 1952. Bp. 196—197.), s ennek a tudománynak az egyik oroszországi megalapítója, BOGDANOV rámutatott, hogy csupán „az embertannal együtt nem lesz a természettudomány valamilyen különleges sziget, amelyet a — ha szabad így kifejeznünk magunkat — tisztára emberi — azaz az ember történetének, természetének és létezésének agyunkat legjobban foglalkoztató — jelenségeket kutató más tudományoktól feneketlen mélységek választanak el”⁴

Függetlenül a néprajz és az embertan között létező minőségi, elvi különbségektől, megfigyelhetők közöttük lényeges hasonlóságok is, mivel sem ez, sem az nem egyedi, individuális jelenségekkel és eseményekkel foglalkozik, hanem olyan folyamatokkal, amelyek nagy emberi csoportokban zajlanak le. Mind a néprajzosok, mind az antropológusok reális — etnikai vagy biológiai — emberi csoportokat kutatnak, azok eredetét és megtelepülését, jellegzetes, térben és időben törvényszerűen változó, jegyeit. A különféle népek gazdasági életének, társadalmi rendszerének, kultúrájának és életmódjának jellemző sajátosságai természetesen lényegüket tekintve különböznek a populációk és rasszok morfo-fiziológiai jegyeitől, de az előbbiek is, utóbbiak is ugyanazoknál az emberi kollektíváknál keletkeznek és fejlődnek ki, egyetlen biológiai faj, a *Homo sapiens*, a szerves világ egyetlen valóban „társadalmi” fajának képviselőinél. Belátható, hogy a néprajz és az embertan kapcsolatának elemzésében központi helyet kell elfoglalniuk azoknak a kérdéseknek, amelyek e két tudomány alapvető kutatási tárgyának a viszonyára vonatkoznak — azaz részint az etnikai közösségekre, részint a populációkra és rasszokra.

Megbeszélésünkön az etnosz kérdésével BROMLEJ külön előadásban foglalkozott;⁵ ezt figyelembe véve aránylag rövidre foghatjuk a kérdés érintését, annál is inkább, mert rá vonatkozóan az utóbbi években a Szovjetunióban és néhány más országban már igen jelentékeny mennyiségű publikáció jelent meg.⁶ Jelen előadás szerzőinek véleménye szerint a szó legtagabb

³ ENGELS, F. *A természet dialektikája*. Moszkva, 1950. 146.

⁴ BOGDANOV, A. P. *Beszéd a moszkvai egyetem ünnepi ülésén* 1876. november 12-én.

⁵ BROMLEJ, Ju. V. *Az etnosz és az etnoszociális szervezet*, 1970. (előadás a jelen szimpóziumon).

⁶ CSEBOKSZAROV, N. N. *Az etnikai közösségek tipológiai kérdései a szovjet tudósok munkáiban*. Sov. Etn. 1967. 4.; KOZLOV, V. I. *A népek népesedési dinamikája*. Moszkva 1969. 1. fejezet. *A nép mint az emberi közösségek különleges formája*. Etnikai meghatározók. 15—95.

értelmében vett etnikai közösségnek tekinthetünk minden tudatos kulturális-nyelvi közösséget, amely meghatározott területen egymás között reális társadalmi-gazdasági viszonyok között élő embereknel alakul ki.⁷ Bármilyen etnikai közösség kialakulásához, konszolidációjához és történelmi megszilárdulásához nélkülözhetetlen e közösség ismeretes fokú elhatárolódása más hasonló közösségektől, ami az endogámia meghatározott színvonalában jut kifejezésre.⁸ Az etnikai közösségek hierarchikusak (taxonomikusan különböző értékűek), osztályozásuk alap-egységei, az etnoszok (népek) mellett ennél alacsonyabb, vagy magasabbrendű taxonokat is körülhatárolhatunk (etnográfiai csoportok és etno-lingvisztikai közösségek). Az orosz népen belül körülhatárolhatók a különböző vidékeken élő kozákok, a tengerpartot lakó „pomorok”, a Volga mente és az Urál-vidék „kirzsak”-jai, a Bajkálon túli „szemejszkie” és mások, mint néprajzi csoportok; ugyanakkor az orosz nép a maga egészét tekintve a fehéroroszokat és ukránokat is magában foglaló keleti-szláv etnikai-nyelvi közösség része.⁹

Az etnikai közösségek „horizontális” osztályozása mellett megvan „vertikális” osztályozásuk lehetősége is. A különböző történelmi korszakokban az etnoszok létének alapvető formáit sok szovjet néprajzos (ha nem is valamennyi) a nemzetségekben és azok rokonsági csoportjaiban (nemzetiség-közösségek), népekben, a burzsoá és szocialista nemzetekben látják; az előbbieket az osztálytársadalmat megelőző formációkat jellemzik, a következő a korai osztálytársadalmakat (rabszolgatartó és feudális), a harmadikként említett csoportok a kapitalista, végül az utolsók a szocialista társadalomra jellemzők.¹⁰ Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a meghatározott történelmi időszakban kialakult etnikai közösségek még a következő történelmi korszakokban is fennmaradhatnak. Így például a feudális Európa népei a kapitalizmus hajnalán egyes esetekben nemzetekké váltak, más esetekben egészen napjainkig megmaradtak népcsoportoknak. Az előbbiekre az oroszok vagy a magyarok szolgálhatnak például, az utóbbi-

⁷ CSEBOKSZAROV, N. N. *Az órikori és mai népek eredetének a kérdései* (nyitóbeszéd a szimpóziumon). Moszkva, 1964. 1—20.

⁸ BROMLEJ, JU. V. *Etnosz és endogámia*. Sov. Etn. 1969. 6.; Uő: *Az etnosz lényegének kérdéséhez*. Priroda 1970. 2.

⁹ CSEBOKSZAROV, N. N. *Szociológiai kérdések*. 95.; vö. még KOZLOV, V. I. *Az etnikai közösség fogalmáról*. Sov. Etn. 1967. 2.; LASUK, L. P. *A prenacionális etnikai kapcsolatok formáiról*. A történettudomány kérdései 1967. 4.

¹⁰ Vö. LASUK, L. P., KOZLOV, V. I. és CSEBOKSZAROV, N. N. idézett munkái, valamint PERSIC, A. I. *Törzs, nemzetség és nemzet Szaúd-Arábiában*. Sov. Etn. 1961. 5.; ZDANKO, T. A. *A Szovjetunióban levő szocialista nemzetek fejlődési és közeledési folyamatainak néprajzi kutatása*. Sov. Etn. 1964. 6.; TOKAREV, S. A. *Az etnikai közösségek tipológiai kérdései*. A filozófia kérdései, 1964. 11.; KOZLOV, V. I. *A nemzeti kérdés néhány aspektusáról V. I. Lenin munkáiban*. Szov. Etn. 1969. 6.; CSEBOKSZAROV, N. N.—RESETOV, A. M. V. I. *Lenin a keleti országok nemzeti fejlődéséről*. Sov. Etn. 1970. 1.

akra az NDK-ban élő luzsici szobrok vagy az észak-nyugati Oroszország területén élő, finn nyelvű vepszek. Az etnikai közösségek valamennyi „horizontális” és „vertikális” típusa között sokrétű átmenetek figyelhetők meg, amelyek az emberiség etnikai törsténelmének összetett voltát, egyenetlen ütemét és a lokális földrajzi utak sajátosságait tükrözik. Néhány szovjet néprajzos átmeneti formákat határoz meg az etnoszok és más társadalmi csoportok közt — etno-gazdasági, etno-kasztbeli, etno-politikai, etno-kondisszionális közösségek formájában.¹¹

Ennek az előadásnak a szerzői már régebben megkísérelték megmutatni, hogy az etnikai közösségek progresszív stabilitása és időleges öröklődése főként azokon a kapcsolatokon alapszik, amelyeket az információ fogalmának keretei között írhatunk le.¹² Valóban, az egyes emberek, vagy embercsoportok közötti bármiféle viszony — gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, stb. kapcsolat — mindig meghatározott, főként nyelvi (szóbeli vagy írásbeli) információ formájában jut kifejezésre. Ha az egész oekumenia határain belül valamilyen időszakaszra (hónapra, évre) sikerülne rögzíteni a nyelvi és más információs kapcsolatok valamennyi formáját és az információs áramlat intenzitásától függően vastagabb-vékonyabb vonalak formájában térképre vinni őket, megkapnánk földünk info-kapcsolatainak sűrűségi és irány-kartogramját. Belátható, hogy ezen a kartogramon a fokozott sűrűségű csomópontok az egyes etnoszok és etno-politikai közösségek konszolidációs fészkeiben, a viszonylag ritka információs hálózat sávjai pedig a köztük húzódó határokon helyezkednének el.

Azon az információn kívül, amiről fentebb volt szó, azaz a szinkron jellegű információn (vagy a grafikus megjelenítés kifejezésével élve, „horizontális” információn kívül) ismeretes még a diakronikus („vertikális”) jellegű információ is. Ez a nép teljes kulturális hagyománya, művészi öröksége, amit nyelvi (szóbeli, vagy írásbeli-irodalmi), valamint anyagi-ábrázolóművészeti formában nemzedékről nemzedékre ad át. Ezeknek a megszakítás nélküli diakronikus információs kapcsolatoknak a léte az egymást sorban váltó nemzedékek között biztosítja az etnosz stabilitását az időben s az átöröklést, örökletességet. A szinkron és részben a diakronikus információs kapcsolatok sűrűségéről egy-egy etnosz határain belül ítéletet formálhatunk a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés számos mutatója alapján (például az ipar árutermelő foka, a mezőgazdasági áru-

¹¹ BRUK, S. I. *Az etnikai földrajz fő kérdései*. Moszkva 1964; BRUK S. I.—CSEBOKSZAROV, N. N. *Az ázsiai és afrikai népek nemzeti fejlődésének mai szakasza*. Szov. Etn. 1961. 1.; BRUK, S. I.—CSEBOKSZAROV, N. N.—CSESZNOV, JA. V. *A Szovjetunió határain kívüli Ázsia etnikai fejlődésének kérdései. A történettudomány kérdései* 1969. 1.

¹² ARUTJUNOV, SZ. A.—CSEBOKSZAROV, N. N. *Rassz, populáció és etnosz*. Moszkva 1970. (Előadás a szociológusok nemzetközi kongresszusán Várnában.)

termelés szintje, a kereskedelem intenzitása az általános és a helyi piacokon, a lakosság mobilitása, a tömegkommunikáció valamennyi eszközének hálózati sűrűsége, a szájhagyomány (folklór) és az írott irodalmi emlékek összes terjedelme, annak foka, hogy a lakosság mennyire ismeri ezeket, az írnivalvasni tudás elterjedtsége, az adminisztratív és államapparátus szervezétének bonyolultsági foka, stb.)

Amíg a népnek (etnosznak), mint az emberiség etnikai struktúrájában kialakult alapvető egységnek és legáltalánosabb kategóriának a kulturális és nyelvi konszolidáció tartós megőrzésében legnagyobb jelentősége a diakronikus („vertikális”) információnak van, addig a különböző korszakokban kialakult gazdasági közösségek (nemzetség, nép, nemzet) konkrét formáinak a létezésében nem kevésbé fontos a szinkron („horizontális”) információ szerepe. Ennek megszakadásával aránylag gyorsan megszűnhet az egység ezekben a közösségekben, s ugyanakkor egészében az etnosz egysége még soká fennmarad. Különösen jellemző ez a mai nemzetekre, amelyeknek konszolidációjában döntő szerepet játszanak gazdasági és politikai tényezők. Napjainkban az etnoszok reálisan létezhetnek egy nemzet és az abban illeszkedő néhány lokális nemzetiségi csoport (kisebbség) formájában, ahol az utóbbiak egyes esetekben a másik nemzettel való asszimilálódás tendenciáit mutatják, máskor ilyen tendenciákat nem fedezhetünk fel. Az előbbiekre a braziliai japánok szolgálhatnak például, akik megőrizve még etnikai sajátosságaikat, ugyanakkor fokozatosan asszimilálódnak a brazilokkal és áttérnek a portugál nyelv használatára (a városokban különösen gyorsan), az utóbbiakra az Egyesült Arab Köztársaságban és Rodéziában élő angol nemzetiségi kisebbség lehet példa, ezek etnikailag el vannak szigetelve az említett országok őslakosságától, nem alkotják azonban, úgy látszik, az angol nemzet részét sem.

A diakronikus információs kapcsolatok meghatározó szerepe a nép történetében olyan esetekben válik szembeötlővé, amikor egyazon etnosz egyes csoportjai között a szinkron kapcsolatok szinte teljesen elsorvadnak, de jelentékeny kulturális-nyelvi közösség marad meg. Az ilyen „diszperz” etnoszokra jó például szolgálnak a délkelet-ázsiai miao-k (meo-k) és iao-k (man), akiknek nagy lélekszámú csoportjai élnek szétszórtan Kínában és Indokína különböző országaiban, vagy az eszkimók, Grönland, Kanada, Alaszka és Szibéria végtelen pusztáin szétszórtan. Egyetlen hatalmas etnoszhoz tartoznak a kínaiak is, akiket azonban aligha lehetne napjainkban egységes nemzetnek tekinteni, annyira el vannak különítve egymástól a különböző országokban (Szingapurban, Malaysiában, Indonéziában stb.) élő nemzetiségi csoportjaik. Némely esetben talán még egyazon etnoszon belül több nemzet szerveződéséről is beszélhetnénk (pl. a görögországi

görögök és a cyprusi görögök). Hasonló folyamatokra a múltban is sor került — például a germán etnikai közösség talaján alakultak önálló népekké a németek, osztrákok és a svájci németek.

A fentebb kifejtett gondolatok lehetővé teszik, hogy felvázoljuk az inetnikus és interetnikus információs kapcsolatok történelmi fejlődését. Az ősközösségi társadalomban az információs kapcsolatok a gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan egynemű törzseken belül kis intenzitásúak voltak és viszonylag kevésbé különböztek az interetnikus kapcsolatoktól. Ilyen viszonyok között, amelyeket úgy is jelölhetünk, mint az információs hálózat általános diffuzitását és e kis sűrűségű hálózat alacsony fokú ellentétességét, könnyen zajlottak le az etnogenetikai folyamatok: a törzsi csoportok egymásba olvadása, nagyobbakká szerveződése, asszimilációja. A nemzetség kialakulásának időszakában a korai osztálytársadalmakban, a rájuk jellemző társadalmi ellentétekkel, az államiság és a különböző nyelvű írásbeliség kifejlődésével, az ugrás az inetnikus és interetnikus kapcsolatok sűrűségi szintje között élesebbé válik. Az etnoszok ebben az időben sokkal stabilabbak, összehasonlítva az ősközösségi törzsi csoportokkal, és jelentékeny mértékben elütnek egymástól kulturális sajátosságaik és nyelvük tekintetében, mind nagyobb és nagyobb törekvést mutatnak a belső konszolidációra és makacsul ellenállnak az asszimilációnak. Ezt a szituációt úgy jellemezhetjük, mint a közepes sűrűségű információs hálózat nagyfokú ellentétességével összefüggő etnikai diszkretizmust.

A kapitalizmus hajnalán egy vagy egynéhány etnikai közösségnek gazdasági tömörülése folytán kialakuló burzsoá nemzetek megjelenésével az inetnikus információs kapcsolatok sűrűsége tovább növekszik, de még az jobban nő az interetnikus kapcsolatok sűrűsége (különösen a politikai határokon belül). Napjainkban ennek a folyamatnak az üteme tovább növekszik a tömegkommunikáció valamennyi eszközének roppant nagy fejlődése következtében. Ily módon a mai helyzetet úgy lehet jellemezni, mint a nagy sűrűségű információs hálózat ellentétességének fokozatos csökkenését, tendenciáját annak diffuzitása felé. Nem kétséges, hogy a jövőben a szocializmus világméretű győzelmével, az egymással gazdasági és kulturális kapcsolatban levő, osztály-, nemzeti és faji antagonizmusoktól mentes szocialista nemzetek kialakulásával, az interetnikus érintkezés elé emelt akadályok leomlásával, amelyeket a reakciós körök igyekezete teremtett, hogy visszafelé fordítsák a történelem kerekét, — még jobban közelítenek egymáshoz az interetnikus és inetnikus információs kapcsolatok szintvonalai. Gyakorlatilag ez azt fogja jelenteni, hogy fokozatosan eltörlődnek, elmosódnak az etnikai határok, és a történelemben első ízben alakul ki igazán egységes emberiség.

Az etnográfiaiban kutatott etnikai közösségekről át kell most térnünk a biológiai közösségekre, amelyeknek az ember vonatkozásában való kutatása az embertan fő feladata. E mostani előadás témája szempontjából a legnagyobb érdeklődésre természetesen az areális közösségek — a populációk és az azok talaján kialakuló rasszok — elemzése tarthat. A „populáció” kifejezést JOHANSEN vezette be a biológiában, aki ezzel a szóval jelölte a szabadon kereszteződő vagy potenciálisan kereszteződésre képes szervezetek csoportjait, amelyek meghatározott areált népesítenek be és egymás között meghatározott térbeli és időbeli kapcsolatban állnak. A populáció biológiai értelemben (amit néha „mendelejévi populációnak” is neveznek) egy fajtához tartozó különmemű egyedek reprodukzív társulása, ahol az egyedek képesek keresztezéses megtermékenyítésre és bizonyos közös génalappal rendelkeznek. A populációk bonyolult hierarchiájában a legnagyobb egységet, — ahogyan azt a populációs genetika egyik megalapítója, CSETVERIKOV helyesen megállapította, — mindig a fajta alkotja.¹³ Lényeges hangsúlyozni, hogy a magasabbrendű élőlényeknél a populáció effektív nagyságát alkotó valamennyi különmemű egyed közti szabad kereszteződésnek (panmixiának) szinte soha sincs helye, mivel a párosodás lehetőségét a hímek és nőtények kora, fizikai erejük és más olyan körülmény szabályozza, amelyek szerepet játszanak a nemi kiválasztásban, szabályozza ezenkívül a nyáj belső szervezete és azzal szoros kapcsolatban a többi egyed magatartásának sajátossága. A kereszteződési kiválogatódás különösen az emlőssálatok némely fajánál jut szépen kifejeződésre (például a farkasfalkában, az oroszláncsordában, a páviáncsordában). Így világossá válik, hogy a panmixia önmagában még egyáltalán nem kötelező jegye minden populációnak.

Minden biológiai fajta egymásnak alárendelt és egymást részben fedő különböző nagyságú populációk rendszerét alkotja. E populációk fejlődése az időben, amit a mai biológiában gyakran „mikroevolúciónak” neveznek, a négy alapvető elem evolúciós tényező hatására megy végbe: ezek a mutáció, a populációs hullámok, vagy „élet-hullámok” (az individuumok számának mennyiségi fluktuációja a populációban), izoláció, és végül a természetes kiválasztódás, amelynek sok mai darwinista véleménye szerint a lényege a reprodukzív életkor differenciált elérésében és abban van, hogy a populáción belül különböző egyedek hagynak utódokat (JABLOKOV).¹⁴ E tényezők összegeződő hatása vezet végső soron a populáció genotipikai összetételének maradandó változásaira.

¹³ CSETVERIKOV, S. SZ. *Az evolúciós folyamat néhány mozzanatáról a modern genetika szempontjából.* Kísérleti biológiai folyóirat 1926, 2/1.

¹⁴ JABLOKOV, A. V. *Morfológia és mikroevolúció.* Általános biológiai folyóirat 1970. 1.

Mindenfajta populációra jellemző az információk öröklésének szakadatlan áradata, ezek az információk nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak az ivar- és petesejtek DNS-ének révén. Minden kereszteződést, azaz az ivar- és petesejt minden egyesülését a zygotában úgy is tekinthetünk, mint két különmemű egyed genetikai információ-cseréjének aktusát. Ennek a cserének az eredménye az új egyed születése, aki genotipikailag egyaránt különbözik az apától és az anyától, ugyanakkor azonban nemcsak az ő örökletes tulajdonságait egyesíti magában, hanem az adott faj számos megelőző nemzedékének genetikai információi hordozójaként is létezik. Ezeknek az információknak a túlnyomó többsége rendszerint össz-faji jellegű, de bennük foglaltaknak a különböző hierarchikus fokok populációinak „információ-hozzájárulásai” is, egészen a szülőktől kapott individuális tulajdonságokig.

Belátható, hogy minél több kereszteződésre kerül sor a populáción belül, a populáció mikroevolúciójában, annál nagyobb szerepet tölt be a genetikai információk csoporton belüli cseréje. Ha minden kereszteződést feltételelesen egy vonallal ábrázolnánk, akkor a populáció megtelepedési területének központi részén alkotnák ezek a vonalak a legsűrűbb hálózatot, a terület szélén pedig ritkává válnának; a keresztezések hálózata leginkább a különböző populációk érintkezési pontjain ritkulna meg. E hálózat megritkulása, egyes esetekben teljes megszakadása alapján véleményt lehetne formálni az egy fajhoz tartozó egyes populációk megtelepedési hatáiról, izolációjuk fokáról és a köztük levő genetikai gátak jellegéről. A populációk konkrét története mindig összefügg az ilyen gátak keletkezésének, ledöntésének, és újak kialakulásának folyamatával.

Az állatoknál (s még inkább a növényeknél) az egyes fajokhoz tartozó populációk közötti genetikai gátakat teljes mértékben a különböző típusok természeti-földrajzi határai szabják meg: az ilyen határok sorába tartozik mindenekelőtt a táji és klimatikus zónák határául szolgáló orográfiai és hidrográfiai akadályok sora. A legfontosabbak e gátak között a magas hegygerincek (Himalája, Karakorum, Kun-lun, Tien-San, Hindukus, Kaukázus, Pireneusok, Andok stb.) és a hozzájuk kapcsolódó fennsíkok, mint Tibet vagy a Pamír, a jéggel borított sarki területek, a puszták (Szahara, Gobi, Taklamakan, Kalahari stb.), óceánok és tengerek, nagyobb folyók és tavak. Ezeken a magasabbrendű gátakon kívül, amelyek gyakran nem csak egy faj populációinak az elterjedési területét fogják határok közé, hanem több rokon-fajét is, akadály szerepét tölthetik be a szomszédos populációk között kisebb jelentőségű gátak is, amelyek rendszerint különböző biológiai stációkat választanak el egymástól. Ilyenek az egyes erdőterületek, sztyepek, tundrák, szavannák, dzsungelek, mocsarak, hegy-

vidéken a hasadékok, a sivatagi oázisok, az óceánok kisebb szigetei, szigetek a tengerekben, tavakban, sőt a nagyobb folyókon is.

A növényi és állati populációkról szólva hangsúlyoznunk kell, hogy minden faj mint meghatározott rendszer számára e populációk az egyetlen reális biológiai egységet alkotják, s ezek talaján zajlanak le azok a szerves evolúciós folyamatok, amelyek jelentős változásokat eredményeznek a morfológiai és fiziológiai csoport-tulajdonságokban, sok esetben pedig a fajon belül a természetes kiválasztódással szabályozott lokális, meghatározott körülmények között fajokká válni tudó, változatok kialakulására vezetnek (DARWIN)¹⁵ Nyilvánvaló, hogy minél több kereszteződésre kerül sor az egyes populációkon belül, azaz minél magasabb fokú a consanguinitásuk, e talajon annál gyorsabban alakulnak ki olyan változatok, vagy földrajzi rasszok, amelyek mind genotipikailag, mind fenotipikailag elütnek egymástól.

Alkalmazhatók-e a szerves világ mikroevolúciójának a törvényei az emberre? Aligha lehet kétséges maga a tény, hogy a *Homo sapiens* fajnál biológiai reprodukzív társulások, populációk vannak s azok bázisán kialakult rasszok léteznek, azaz a jegyeknek olyan megszilárdult areális együttesei, amelyek az eredet szerinti csoportos rokonságot tükrözik. Ugyanakkor azonban az emberi társadalomban ezek is, azok is minőségileg sajátos, az emberre jellemző társadalmi közösségek rendszerébe „beírtaknak” mutatkoznak. A biológiai mikroevolúció a *Homo sapiens* fajban is végbemegy, de iránya, üteme és konkrét formái a társadalmi-gazdasági fejlődés új törvényszerűségeitől függenek s ezek hatalmas hatással vannak valamennyi mikroevolúciós tényezőre.

A fentebb felsorolt ilyenfajta négy fő tényező közül a mutációk, amelyek JABLOKOV meghatározása szerint „az elemi evolúciós anyag”¹⁶ szerepét töltik be, az emberiség egész története folyamán fizikai és kémiai mutagének ösztönző hatása alatt álltak, s ezek a mutagének az ember által szükségletei kielégítésére teremtett mesterséges közegben (antroposzférában) hatottak. Különösen megnőtt a mutációk gyakorisága korunkban, a tudományos technikai haladás és a kiéleződött társadalmi ellentétek korában az ionizáló sugárzás fonjának fokozódása, az atom- és vegyipar által kiváltott levegő- és vízszennyeződés és narkotikus gyógyszer-fogyasztás növekedése következtében (KAMSILOV).¹⁷ Még szembeötlőbb a kapcsolat

¹⁵ DARWIN, CH. *A fajok eredete*. Ford. TIMIRJAZEV, K. A. Moszkva 1907. *A jegyek különbözősége*, 138—141.

¹⁶ JABLOKOV, A. V. *Az evolúciós nézetek fejlődése és a lenini ismeretelmélet*. Általános biológiai folyóirat 1970. 2. 153.

¹⁷ KAMSILOV, M. M. *Noogenezis*. „Általános biológiai folyóirat” 1970. 1. sz.; Uo.: Szervezettség és evolúció. Uo. 2. sz.

a társadalmi-gazdasági fejlődés és az „élet-hullámok” között, e hullámozás az emberi társadalomban függ a születések számának alakulásától, a halandóságtól, a természetes népszaporulattól az egyes populációkon belül, a lakosság gazdasági típusától és kulturális színvonalától, az elnyomott osztályok kizsákmányolásának a jellegétől és intenzitásától és olyan jelenségektől, mint a háborúk, éhínségek, járványok stb.

A mikroevolúció harmadik fő tényezője az izoláció, ami a genetikailag automatikus folyamatokat (a gének sodródását) ösztönzi, az emberek körében mind jobban és jobban függ a társadalmi szerkezettől, mivel a történelem korai szakaszaiban fő szerepet játszó földrajzi izoláció helyét a társadalmi izoláció (etnolingvisztikai, osztály-rétegbeli, termelési-professzionális, állami-politikai, vallási-konfesszionális stb.) foglalja el. Arról, hogy a *Homo sapiens*nél a mikroevolúció negyedik tényezője, a természetes kiválasztódás egyre kisebb szerepet játszik, már nagyon sokat írtak. Ebből a csökkenésből (ami azonban egyáltalán nem jelenti a tényező szerepének a teljes megszűnését) következik az is, hogy az ember földrajzi rasszai nem alakulnak át fajokká, a köztük levő átmeneti formák nem tűnnek el, mint a növényeknél és az állatoknál, hanem újra és újra képződnek a rasszok közti keveredés (mesztizáció) következtében, amit az emberiség egész történetén vörös fonálként végighúzó áttelepülések, vándorlások ösztönöznek.

Az emberi populációk általános irányának és konkrét történetének társadalmi-gazdasági feltételektől függő volta jól kifejezésre jut abban, hogy e populációkat elválasztó genetikai gátak rendszerint egybeesnek a valamilyen társadalmi csoportok között — mindenekelőtt a különböző rendű etnikai közösségek, az etnoszok és azok helyi alosztályai, a néprajzi csoportok között létező határokkal. A mindenfajta etnoszra jellemző endogámiai fok az etnosznak, mint azt a közelmúltban BROMLEJ kimutatta, a populáció jegyeit kölcsönzi. Éppen „a genetikai gátat létrehozó endogámia hatására az etnosz ilyen vagy olyan mértékben teljesíti a biológiai alapegység valamelyik funkcióját. Ha erre a körülményre tekintettel vagyunk is, szükséges azonban azonnal hangsúlyozni, hogy helytelenek azok a kísérletek, amelyek a populációban az etnosz lényegét és ősalapját kívánják látni. Nem szabad feledni, hogy az etnosz csupán endogámiájának köszönhetően tölti be a populáció funkciót, s ez az endogám jellege maga is több, rendszerint első-sorban társadalmi jellegű tényezőből képződött jelenség”.¹⁸

Az emberiségnél mind a populáció, mind az etnikai szerkezet hierarchikus jellegű. De mindkét szerkezet alapegységei minőségileg különböznek egymástól és nem mindig esnek egymással egybe, bár egymástól meghatározott

¹⁸ BROMLEJ, JU. V. *Etnosz és endogámia*. 89.

módon függenek. A populáció vizsgálatában a dem-et tekintjük alapegységnek, ennek lélekszáma 1,5–4 ezer ember; ezt jellemzi az endogám házasságok 80–90%-a (BUNAK).¹⁹ A dem-ek megfelelhetnek kisebb etnoszoknak, például az ausztráliai törzsközösségek, vagy az Indiában élő kisebb népek, megfelelhetnek nagyobb népek néprajzi csoportjainak, vagy, végül, lokális territoriális közösségeknek (például az orosz Észak régi „pogoszt”-jai = lappföldi falvai). A 1,5 ezer lélekszámnál kisebb dem-eket (az endogám házasságoknak 90%-nál magasabb aránya esetében) BUNAK „izolátumoknak” nevezi. A rokon eredetű dem-ek kis populációk csoportjaivá egyesülnek, az utóbbiak viszont a nagyobb populációk részét alkotják. A közepes és nagyobb etnoszok rendszerint éppen ilyen nagy populációknak felelnek meg, amelyek dem-ek és néha maradvány izolátumok egész rendszerét foglalják magukban.

Az etnoszok és populációk kölcsönös viszonyának vizsgálata különböző népek és különböző történelmi időszakok vonatkozásában igen nagy (néha egyenesen döntő) jelentőségű a néprajz, az embertan és a velük szomszédos társadalom- és természettudományok — az egyetemes történelem, a régészet, a szociológia, a lélektan, a nyelvtudomány, a földrajztudomány, a demográfia, az ember biológiája, az antropogenetika és más tudományok — sok komplex kérdésének kimunkálása szempontjából. Az ilyen, számos szakterületen a kutatók figyelmének középpontjában álló, problémák közé tartoznak az ember és a társadalom eredetének, a földrajz és a rasszképződés kapcsolatának, a család és a házassági viszonyok történetének a kérdései, (beleértve az exogámia és endogámia kérdéskörét), az etnogenetika és a nemzet-fejlődés kérdései. A népek története és a népek részét alkotó populációk története közötti összefüggés különösen szembeötlővé válik a múlt és jelen etnikai folyamatainak a vizsgálata során.²⁰ Teljesen világos, hogy a folyamatok bármelyike, különösen az etnikai megoszlás és egyesülés (a konszolidáció, az asszimiláció és az integráció) folyamatai, amelyek a genetikai gátak keletkezését és ledöntését ösztönzi, jelentékeny mértékben meghatározzák az emberi populációk konkrét történetét a legkisebb populációktól és dem-ektől a maga egészében vett emberiségig. Az eljövendő világ-méretű kommunista társadalomban az etnikai gátak elmosódása kétség-

¹⁹ BUNAK, V. V. *A kis populációk kutatása az embertan.* Az antropológia kérdései 1965. 21.; *Uő: Jegyzetek* (Az ember biológiája c. könyvben, fordítás angolból. Moszkva, 1968. 160–164.)

²⁰ Az etnikai folyamatok kutatása a modern néprajz egyik legfontosabb, legidősebb és legtanulságosabb kérdése. Az erről szóló irodalom meglehetősen nagy. A Szovjetunióra vonatkozó újabb irodalom áttekintését ld. BROMLEJ, JU. V. – KOZLOV, V. I. *A leninizmus és az etnikai folyamatok fő tendenciái a Szovjetunióban.* Sov. Etn. 1970. 1.

kívül arra vezet majd, hogy a fejlődését mint a legmagasabb rendű reális populáció megkezdő *Homo sapiens* lokális biológiai egységei újra a „földlakók” vagy a „földi emberek” egységes planetáris közösségének csupán mikropopulációivá válnak.

HOZZÁSZOLÁS

LIPTÁK PÁL

A néprajz és embertan tudományának a jó kapcsolata Magyarországon mindig is megvolt. Több kitűnő néprajzos egyúttal jeles antropológus is volt. Az elmúlt 25 évben ez a kapcsolat talán kissé meglazult, de mégis megállapítható, hogy az embertan művelői közül akadtak, akik ez alatt az időszak alatt is keresték a kapcsolatot a néprajztudomány művelőivel. A tudományt egyének és közösségek művelik, itt a kialakult objektív körülmények következtében a két rokon terület tudományos kutatói közötti személyi kapcsolat látszik ez idő szerint fontosabbnak.

Ezzel kapcsolatban és egyetértve az előadásban foglalt igen fontos megállapításokkal, szeretnék egy gondolatot kifejteni. E korreferátum szerzője azok közé tartozik, akik lényegesnek tartják az „antropológiai tudományok” egységét. Itt — és ez lényeges — nem az elnevezésen múlik a dolog.

Közép- és Kelet-Európában antropológián biológiai tudományt értenek, amelyet fizikai embertannak is neveznek; véleményem szerint ez a tudományterület a szűkebb értelemben vett embertan. A tágabb értelemben (*sensu latiore*) vett antropológia tekintetbe veszi, hogy a *Homo sapiens* nemcsak biológiai, de társadalmi lény is. Az ember természeti valóságához hozzátartozik a magasabbrendű idegtevékenység eredményeképpen létrejött — az élők világában egyedül álló — műveltség. Az emberi műveltség jelenségeivel a néprajz és a régészet foglalkozik; ennek a két tudománynak a szoros kapcsolata nyilvánvaló, csak az időbeliség aspektusa alapján válnak el egymástól bizonytalan határvonallal. A néprajz, régészet és embertan adják az „antropológiai tudományok” három alappillért. Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy — nyilvánvaló módon — lehet még „legtágabb értelemben vett (*sensu latissimo*)” antropológiáról is beszélni, amikor is a nyelvtudomány, a szociológia stb. is az antropológia fogalmi körébe került (mint pl. a nyugati országokban).

Vajon mivel lehet indokolni „a három antropológiai tudomány” összetartozását? Épp ennek az ülésszaknak a tematikája is rámutat erre, hiszen a *Néprajz és embertan* című előadáson kívül van *Néprajz és régészet* című előadás is. Az elmúlt 25 év antropológiai kutatásaiban igyekeztünk támaszkodni a társadalomtudományok, így elsősorban a régészet és néprajz eredményeire. Amint az előadásból kitűnik, a néprajz történeti tudomány, ugyanakkor a mi kutatásainkban jelentős súlyt kapott a történeti embertan (paleoantropológia), amely különösen a Kárpát-medencében élt steppei népek paleoantropológiájára vonatkozóan hozott új eredményeket. Az elmúlt évtizedben egyre intenzívebbé vált a mai magyarság etnikai embertani kutatása.

Miként az etnikai közösségek hierarchikusak, vagyis taxonómiai tekintetben különböző szinteket foglalnak el, ugyanczt mondhatjuk az antropológiai kategóriákról is. Bizonyára nem biológusok előtt is közismert, hogy a mai ember politipikus faj (*species*), amelyen belül alfajok (*subspecies*), illetőleg — színómer kifejezéssel élve — földrajzi rasszok állapíthatók meg. Az antropotaxonómiai osztályozásában magasabb szintű taxont képviselnek a nagy-rasszok, ezek a következők: a veddo-ausztrálid, az europid, a mongolid és a negrid. A nagy-rasszokon belül rasszokat vagy emberfajtákat különböztetünk meg, amelyek száma az egyes szerzőktől függően 40 körül van.

Az ember különös sajátossága, hogy az állati populációktól eltérően, a népvándorlások legkülönbözőbb formái következtében egyes populációk, illetőleg etnikumok (vagy etnikai csoportok) igen nagy vándorlásokat tesznek és így az eredetileg távolabb

élő nagyrosszok keveredése is lehetséges. Ebből kifolyólag teljesen indokolt, és célravezetőbb módszer a népességen belül való úgynevezett intraszeriális taxonómiai elemzés. Ehhez viszont nemcsak az élő népességek rassz-szisztematikáját kell kidolgozni, hanem a csontvázmaradványok alapján nyugvó taxonómiát (kranioszisztematikát) is. Ha az etnogenezis kérdéseit vizsgáljuk, a taxonómiai elemzés nagyon lényeges szempont az ilyen célkitűzésű kutatásoknál.

Az 50-es évek elejétől serkentő hatással voltak az etnogenezis kérdéseivel foglalkozó szovjet antropológiai eredmények. Az etnogenezis problémái az 1950 és 1970 közötti húsz év alatt sokat foglalkoztatták a magyar antropológusokat. Nem kétséges, hogy a magyar etnogenezis kérdésében a mai magyarság antropológiájának és néprajzának kutatása is fontos eredményeket adhat. Nálunk a régész-antropológus együttműködés, ha nem is volt mindig szoros, de kielégítő szinten mozgott; ugyanakkor — úgy gondolom — az etnográfus-antropológus együttműködést még fokozni lehetne mindkét tudomány javára.

TÓTH TIBOR

Az elmúlt ötven év folyamán, mint ismeretes, a Szovjetunióban intenzív és összehangolt kísérletek történtek a történezsékek, néprajzosok, régészsékek, nyelvészsékek és antropológusok részéről egy átfogó, multidiszciplináris történettudományi irányzat — az etnogenezis kialakítására (OSANIN, 1957). Az etnogenezis, amely a törzsékek, népek és nemzetek származásával van hivatva foglalkozni, az egyes problémák komplex megoldását igényli, és bár az említett tudományágak mellett a vonatkozó kérdéssékek széleskörű megvilágításában fokozódik az egyéb tudományágak (filozófia, szociológia, pszichológia, geográfia, demográfia, humángenetika) szerepe is, számos vonatkozásban az néprajz és az antropológia marad az etnogenezis továbbfejlesztésének két fő meghatározójaként. Megjegyzendő emellett, hogy bár számos részletkérdésben megújuló viták zajlanak le az etnogenezis kérdéseiben érdekelt különböző szovjet tudományos ágazatokon belül vagy közöttük, alapvető kérdésekbén egységes álláspontot foglaltak el az elmúlt évtizedek folyamán. Az alapvető kérdéssékek között az egyik legfontosabb az érdekelt tudományágak egyértelmű elhatárolódásának az elfogadása, amennyiben azok minőségileg elvileg különböznek egymástól (ARUTJUNOV — CSEBOKSZAROV, 1970). A vonatkozó anyagok ismeretében nyilvánvaló, hogy a szovjet antropológiai és etnográfiai iskolák képviselői következetesen alkalmazzák a biológiai és szociális törvényszerűsségek principiális különbözőségének elvét, amelynek segítségével mentesülnek az etnogenezisben érdekelt tudományágak módszereinek összekeverésétől (ROGINSZKIJ, 1966; GINSBURG, 1968; AVERKIEVA, 1969; BROMLEJ, 1969, 1970). Az egyértelműség következetes alkalmazásának nemcsak az etnogenezisben érdekelt etnográfia és antropológia metodológiai és metodikai önállóságának az elismerésében van döntő jelentősége, hanem a nevezett tudományágak sajátos kérdéseinek az elemzésében is. Példaként említhető az őstársadalom periodizációjával kapcsolatos kérdésekknek a magyarázása (AVERKIEVA, 1967), vagy az antropológia egyik központi kérdésének az elemzése (DEBEC, 1964).

Az etnogenezis kérdésének a megoldásában érdekelt tudományágak elhatárolódásának terminológiai jelentősége akkor értékelhető különösen, ha összehasonlítjuk az angolszász és a latin-amerikai országok évtizedek óta funkcionáló irányzataival (kulturális, szociálanropológia). Aligha tartható véletlennek, hogy a nevezett országokban a de facto antropológia (physical-antropolog) elhatárolta magát ezektől az irányzatoktól. A szovjet antropológiai iskola történeti érdeme viszont éppen abban rejlik, hogy az emberiség egyetemes történetének, származásának a vizsgálatánál állandó figyelmet fordított az alapvető kérdéssékek elemzésére: mikor, miért és milyen módon keletkeztek a társadalmi törvények a biológiai törvényszerűsségek mélyében? (ROGINSZKIJ, 1966, ROGINSZKIJ — LEVIN, 1955). A kérdéssékek ilyen széleskörű megközelítése önmagában biztosította az evolúció elvének alkalmazását. Viszont külön figyelmet érdemel, hogy a terminológiai kértértelműség ellenére az etnográfia jelentőségét, szerepét az angolszász és latin-amerikai országokban sem lehet mellőzni (EPSTEIN, 1967; GALVAO, 1967).

A fentebb említettek egyáltalán nem jelentik a néprajz és az embertan kölcsönös érdekelttségének a tagadását. Éppen azért, mert az etnogenezis problémáiban is meg-

nyilvánul az ember kettős — biológiai és szociális — lényege, a néprajz és az antropológia nemcsak minőségileg, elvileg különbözik egymástól, hanem közöttük lényeges tematikai analógiák figyelhetők meg (ARUTJUNOV — CSEBOKSZAROV, 1970). Fentiekkal összefüggésben aligha tagadható a terminológiai egyértelműség, valamint az etnogenezisben érdekelt tudományágak eredményei komplex alkalmazásának (nem pedig módszereik összekeverésének) a jelentősége a Közép-Duna-medence etnogenetikai kérdéseinek az elemzésénél. Mind ez elsősorban vonatkozik a hazai etnikai-antropológiai kutatásokra, amellyel kapcsolatban alapvető fontosságú az etnográfiai mikrorajonok figyelembevétele, hogy a fluktuációs faktort a lehető legminimálisabbra csökkentsük. Csak ezáltal lehetséges népünk eredetének antropológiai megvilágításához a viszonylag endogám mikrorajonok anyagai alapján a kontinentális méretű összehasonlítás az Urál vidék, Közép-Ázsia és Kaukázus népeiségeinek hasonló csoportjaival.

A néprajz és az antropológia kölcsönös érdekelttsége különösen kifejeződik az etnoszok, etnikai közösségek, illetve a populációk sajátos kérdéseinek az elemzésénél. Ami az egyes populációk fejlődésének elementáris evolúciós faktorait (mutációk, metisációk, iskolációk, populációs hullámok) illeti, ez utóbbival kapcsolatban érdemes néhány megjegyzést tenni.

A populációs hullámok, [vagyis az individuumok számának mennyiségi fluktuációja a populáción belül] számos parciális tényező között nemcsak a járványok, hanem a különböző természeti tényezők hatása alá is kerülhetnek. Gondolunk itt az eurázsiai hegrendszer övezetében az elmúlt évezredek folyamán lezajlott földrengésekre és egyéb természeti katasztrófákra, amelyek az őstársadalmak idején modifikálták az egyes populációk létszámát, összetételét. Ilyen természeti tényezők hatására előfordulhatott, hogy subtribális kvantumú csoportok infiltrálódtak a környező területeken élő populációkba. Ez közvetve befolyásolhatta a morfológiai jellegek alakulásának biológiai mechanizmusát a befogadó populáció nemzedékeinek sorában. A jelenségek ilyen értelmezéséből következik, hogy különösen a társadalmi fejlődés korai szakaszaiban (paleomethallicum) egyáltalán nem szükséges nagy tömegek invázióját, migrációját fel tenni. Ami viszont a vándorlások, infiltrációk befolyásoló szerepét illeti, megjegyezhető, hogy nemcsak azok voltak okai az epidémikus betegségeknek, hanem éppen az epidémikus megbetegedések idézhették elő egyéb okok mellett a különböző kvantumú etnikai csoportok vándorlásait, áttelepedéseit. A természeti környezet elementáris elváltozásai és az embercsoportok vagy domestikált állatok járványos megbetegedései ily módon hatottak az emberiség populációs hullámaira, valamint a morfológiai jellegek mikroevolúciós módosulására egyaránt. Természetesen nem vonható kétségbe, hogy ezeknek a tényezőknek a szerepe a társadalmi fejlődés késői szakaszaiban fokozatosan csökkent a kialakuló és vezető szerepre jutott szociális törvényszerűségek javára.

Befejezésül csupán annyit lehet megjegyezni, hogy az etnogenezisben érdekelt tudományágak képviselői által bemutatott téma, annak értelmezése (ARUTJUNOV — CSEBOKSZAROV 1970), jó példáját képezi az alapvető metodológiai követelmények alkalmazásának.

VITA

Egyetlen hozzászólóként VERES Péter (Néprajzi Múzeum) az etnikai egység és a populáció egybeesésére hozott fel példát. Szovjet kutatók adatai alapján kiszámította, hogy a voguloknál egy nyelvjárási csoport általában 2000 – 2500 főből áll, egyik csoport, since 1500 fő alatt és 4000 fő fölött, tehát megfelelne az előadók meghatározása szerinti démnek, a populáció alkategóriájának. Itt azonban jelenleg nyelvjárási csoporttal állunk szembe, amely a 18. században adminisztratív adózási egység volt. A 15 – 16. századi forrásokból tudjuk, hogy ezek a csoportok fejedelemségek, tehát társadalmi egységek voltak, azaz világosan egybeesett a populáció az etnikai egységgel. Hasonló a helyzet távoli rokonainknál, a nganaszánoknál, ahol a társadalmi egységek kb. 800 főek, régebben is ekkorák voltak, és az antropológusok mutatták ki, hogy itt izolátumról van szó, amelyben különleges altípus kialakulására vezető genetikai folyamatok zajlottak le. Áttérve a magyar őstörténetnek ama kérdésére, hogy a magyarság egyes elméletek szerint finnugor alaprétegből és ráarakódott török vezetőrétegből tevődött

össze, elmondotta, hogy az előadásban kifejtettek szerint, ha a magyarságnál valóban kimutatható embertani megoszlás, akkor ez az endogámiával is magyarázható. A magyar vezetőréteg bizonyosan intenzív politikai és feltehetőleg házassági kapcsolatban állt a kazár kaganátus, valamint szomszédos török népek vezető rétegeivel, embertani típusába kétségkívül bekerültek török elemek, amelyek az alávetett rétegeket nem érintették. Az endogámia a vezető rétegekben több száz év folyamán a népesség többi részétől eltérő embertani típust alakított ki, így nem feltétlenül szükséges alárendelt ugor etnikumról és rárétegeződött török etnikumról beszélni.

CSEBOKSZAROV, N. (a tudományok doktora, SZUTA, Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet) korreferenseinek adott válaszában az etnográfia és az antropológia viszonyára vonatkozóan leszögezte a szovjet néprajzosoknak és embertanosoknak ama álláspontját, hogy e tudományok „... mind tárgyuk ... mind pedig a kutatás legfontosabb objektumai, végül pedig az a munkamódszer, amelyet egyfelől a néprajzos, másfelől az antropológus alkalmaz, lényegileg különböznek egymástól”. Egyetértett azonban mindkét korreferensével az együttműködés szükségességében.

NÉPRAJZ ÉS RÉGÉSZET

Napjainkban, amikor valamennyi tudományág viharos fejlődését éli, amikor a tudás valamennyi területén hatalmas tényanyag halmozódik fel s az mind értelmezést követel, a különféle szakterületek kutatói egyre gyakrabban élnek a komplex kutatási módszerekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy a vizsgált jelenségeket különféle szempontból vegyük szemügyre s gyakran azt is, hogy megtaláljuk megoldásuk kulcsát. Annál is inkább szükségesek ezek a módszerek, mert az egyre növekvő ütemben szaporodó információmennyiség természetszerűleg vezet egyik vagy másik tudomány területén a szűkebb specializálódás kialakulására. Ez a napjainkban mindenütt megfigyelhető folyamat egyrésztől elszomoríthat bennünket és arra készíthet, hogy visszasírjuk azokat az örökre letűnt időket, amikor még enciklopédikus tudású emberek tündököltek a tudományban. Másrészt viszont a napjainkra elért magas tudományos színvonal elkerülhetetlenül vezet a szűk specializálódásra és a tudomány differenciálódásának ezt a folyamatát maga az élet diktálja. A komplex kutatásoknak nem mindig feltételük a rokon-tudományok szorosabb kapcsolatának kialakulása. Így pl. közismert, hogy az ókori írások megfejtésében sikeresen működnek együtt a nyelvészek a matematikusokkal, vagy az ókori vasgyártási technológiák kutatásában a régészek a vaskohászati szakemberekkel stb. Az ilyen példák számát szaporítani lehetne, közülük nem egy, például a természettudományok alkalmazása a régészetben, csak az utóbbi időben, a tudományok fejlődésének mai színvonalán alakulhatott ki és realizálódhatott.

Ugyanakkor vannak olyan tudományterületek, ahol két vagy több rokon-tudomány együttműködése már régi és jól meggyökeresedett gyakorlat — helyénvaló itt a történettudományt és, ha szabad így kifejezni magunkat, annak szakait, a néprajztudományt és a régészetet említeni.

A szovjet etnográfiai iskola a néprajztudományt elsősorban történettudománynak határozza meg. A néprajztudomány és a régészet közös,

összekapcsoló vonása, hogy a néptörzsek és népcsoportok kultúráját azok történeti fejlődésében vizsgálja. Különbözők a források és a kutatási módszerek, különbözők a kutatás kronológiai határai is. A néprajzosok a tényanyagot közvetlen megfigyeléssel gyűjtik össze, a régészek a vizsgált emberi közösségek kultúráját és gazdasági életét az anyagi kultúra maradványainak kiadása révén rekonstruálják. A néprajzosok az utolsó 2–3 évszázad időhatárain belül operálnak terepmegfigyelésekkel, a régészek az emberiség történelmének egész hatalmas időszakát vizsgálják, rendszerint a 15–16. századig bezárólag. Úgy tűnhet, hogy a két tudományterületet Rubicon választja el s ezt egyik fél sem lépi át. Valójában, mint tudjuk, nem így van.

A történeti kutatások legkülönbözőbb aspektusaiban ötlik elő a néprajzosok és régészek kapcsolata és nem tekinthetjük véletlennek, hogy az etnográfia egyik részlet-területe a paleoetnográfia, amely a felvetődő kérdések megoldásában egyaránt támaszkodik a néprajzi és a régészeti anyagra, másrésztől viszont a régészek az ásatások eredményeképpen nyert tények értelmezésében széleskörűen figyelembe veszik az összehasonlítható néprajzi adatokat.

A néprajz és a régészet jelenti a fő forrást a történettudomány olyan fontos területén, mint az ősközösségi társadalom története. LAFITEAU *Az amerikai vadak szokásai összehasonlítva a primitív idők szokásaival* (1724) című könyvének már a címe is azt mutatja, hogy az ősközösségi társadalom történetének rekonstruálásában az összehasonlítható módszer alkalmazása már a 18. században is elég termékenynek ígérkezett. A régészeti adatok felhalmozódása a 19. században megteremtette a tudományos irányzat fejlődésének a lehetőségeit, ami az evolucionista néprajzosok munkáiban fejeződött ki, s az iskola megalapítójának, TAYLORNak egyik érdeme éppen a néprajzi és régészeti adatok felhasználása volt őstörténeti következtetések levonásában. Közismert, hogy MARX, miközben a *Tőké*n dolgozott, nagy figyelemmel tanulmányozta TAYLOR *Kutatások az emberiség előtörténetéből* c. könyvét. MARX azonban a *Tőké*ben, szemben az evolucionistákkal, nagyon világosan megfogalmazta a történelmi folyamat materialista szemléletének elveit. Az amerikai MORGANNak az ősközösségi társadalom történetével összefüggő kérdések kidolgozásában szerzett érdemeit az is fokozza, hogy az emberiség fejlődésében a progresszió okait éppen a társadalom fejlődésének az anyagi alapjaiban látta meg. Az ősközösségi társadalom történetére vonatkozó korszakbeosztása ösztönösen materialista, de mégis alapjaiban materialista volt.

1844-ben jelent meg ENGELS munkája, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, amelynek alapjait MORGAN *Az ősi társadalomja* alkotja, csak-

hogy ENGELS átdolgozta MORGAN anyagát és az ősközösségi társadalom következetesen materialista korszakolásának az alapjává tette. ENGELS szerint a történelmi folyamat alapja az emberiség egész történetének folyamán a termelőerők progresszív fejlődése volt és ez a jelenség egyetemes az emberiség minden csoportjának a vonatkozásában, beleértve az ősközösséget is és figyelmen kívül hagyva az esetleges konkrét történelmi sajátosságokat egyik-másik nép fejlődésében. Ez a tétel megerősítette, hogy vannak általános törvényszerűségek az emberiség történelmi fejlődésében, és elvette a lehetőségét annak, hogy egyes népeket úgy tekintsenek, mint eleve „elmaradottakat”, másokat pedig mint „haladókat”. S ez a tétel még nagyobb lehetőségeket nyitott az összehasonlító módszer alkalmazására mind a néprajztudományi, mind a régészeti kutatásokban. ENGELS óta hatalmas mennyiségű régészeti anyag halmozódott fel, amelynek elemzése méginkább meggyőzhet a materialista szemlélet helyességéről mind az egész emberiség történetének, mind pedig az ősközösségi társadalom történetének a vonatkozásában.

Teljesen nyilvánvaló, hogy azokat a napjainkban élő népeket, amelyek valamilyen ok következtében a történelmi fejlődés alacsonyabb fokán állnak, nem tekinthetjük fenntartás nélkül például a neolit korban élt emberi közösségek eleven modelljének. Még ha figyelembe vesszük is, hogy történelmi fejlődésük rendkívül lassú folyamat volt, nem voltak elszigetelve a környező világtól, következésképpen nem lehettek mentesek e világnak kultúrájukra és életmódjukra gyakorolt hatásától és befolyásától. Ezért az emberi társadalom legrégebbi korszakainak a rekonstruálásában a néprajzi anyagnak a felhasználása nem lehet helyénvaló „figyelmen kívül hagyva bonyolult történelmi kölcsönhatásokat, mindenekelőtt az előbbre járó civilizációknak az ősközösségi rendszert megőrző törzsekre gyakorolt évezredes hatását, figyelmen kívül hagyva magukat a történelmi okokat, amelyek az utóbbiak lemaradását kiváltották. . . figyelmen kívül hagyva végül éppen annak a ténynek a következményeit, hogy a történelmi korszakok végigjárása e törzsek esetében oly nagymértékben elhúzódott. . .”¹

Ezekkel a szükséges fenntartásokkal a néprajzosok és a régészek együttműködése nagyon fontos eredményeket adhat. A települések, megtelepedési rendszerek, maguk a lakóházak és a bennük található anyagi kultúra- emlékek kutatása, a temetkezési helyeken végzett ásatások, — mindez lehetőséget ad a régészeknek, hogy véleményt formáljanak az adott társadalom gazdasági életéről, családformáiról, ősközösségi ideológiájáról, de

¹ TOLSZTOV, SZ. P. *Az ősközösségi társadalom történetének korszakolásához.* Sov. Etn., 1946. 1. 27.

ebben a véleményformálásban igen nagy szerephez jut az összehasonlító néprajzi anyag. Másrészt viszont a törzsek és népek kultúrájának és életformájának néprajzi megfigyelése lehetővé teszi, hogy közvetlenül rögzítsünk minden adatot e népek, népcsoportok gazdasági életére, családformáira, ideológiájára vonatkozóan. Amennyiben a néprajzos meg akarja határozni azt a helyet, amelyet az adott nép a termelőerői meghatározott szintjének megfelelő történelmi korszakolásban elfoglal, leginkább az összehasonlító régészeti elemzéshez folyamodhat.

A gazdasági-kulturális típusoknak a szovjet néprajztudományban megfogalmazott tétele hatalmas lehetőségeket nyit az őstársadalom történetével összefüggő kérdéseknek a régészek és néprajzosok közös erejével történő megoldására. Ezek a gazdasági-kulturális típusok „...a gazdálkodás és a kultúra jellemzőinek történelmileg kialakult komplexusai, amelyek egy bizonyos természeti-földrajzi feltételek között élő, társadalmi-gazdasági fejlődésüknek meghatározott szintjén álló népekre jellemzők”.²

A gazdasági-kulturális típusok tana lehetővé teszi, hogy a történelmi fejlődés korai fázisaira jellemző, a néprajzosok által megfigyelt gazdasági-kulturális típusokat összevessük a régészek által vizsgált hasonló gazdasági-kulturális típusokkal nem csupán más terület relációjában, de az előbbiektől időben is jelentősen távoli vonatkozásban is. A néprajzosok többsége vitán felülinek tartja a régészekkel való együttműködést a gazdasági formák, az anyagi kultúra kutatásában. Emellett azonban időnként kétkedő hangokat is hallhatunk, hogy egyáltalán van-e a régészetnek lehetősége arra, hogy a társadalmi szervezet, a családi-házassági viszonyok formáit rekonstruálni tudja. Ez a kétkedő hozzáállás azért is helytelen, mert a régész egyben történész és ha az ősközösségi társadalom korára utaló forrásainak a körét be is határolják azok az adatok, amelyeket az ásatások révén szerezhethet meg, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeknek az adatoknak az alapján, felhasználva az összehasonlító néprajzi anyagokat, ne vonhatna le történelmi következtetéseket. Más lapra tartozik, hogy nem is olyan egyszerű dolog ez, és hogy a levont következtetések nem mindig vitathatatlanok. Ezeknek a következtetéseknek a levonását azonban el kell végeznie, és minden régész ebben látja tevékenységének értelmét és feladatát.

Közép-Ázsia délnyugati, régtől fogva földművelő területein kiásott ősközösségi telepek részletes elemzése tette lehetővé MASZSZON számára, hogy meghatározza a közösségi-nemzetségi szervezet ama fokait, amelyeket történelmének az osztálytársadalmat megelőző szakaszában az adott tár-

² LEVIN, M. G.—CSEBOKSZAROV, N. N. *A gazdasági-kulturális típusok és a történelmi-néprajzi területek (a kérdés jelleléséhez)*. Sov. Etn., 1955. 4. 4.

sadalom bejárt.³ A neolit korabeli építési technika alacsony színvonala, az a tény, hogy abban az időben a használt primitív nyers téglákból, a „pogácsákból” nem lehet nagy házakat építeni, oda vezetett, hogy a neolit-korabeli nemzetségi település kis egyszobás házak halmazát alkotta és hogy valamennyi gazdasági épület közös volt. A társadalom-szervezet további fejlődési formáját jelenti az egy településen kialakult többszobás házak megjelenése az eneolitban és a bronzkorszakban, amikor minden házhoz saját külön sajátos gazdasági épületek tartoztak. MASZSZON az amerikai indiánok (nyugat pueblók) etnográfiai anyagát használta összehasonlításként, és arra a következtetésre jutott, hogy ezeket a házakat nagycsaládos közösségek lakták.⁴ Magától értetődik, hogy ezt az egész elemzést az eneolit-korabeli dél-türkmén társadalom kultúráját jellemző valamennyi adat, elsősorban a gazdasági fejlődés jellegét és színvonalát meghatározó adatok figyelembe vételével végezte el MASZSZON.

A társadalom-szervezet formáinak a vonatkozásában hasonló képet mutat a Közép-Ázsia sztyeppés északi területein élt ősközösségi népcsoportok lakóházának az elemzése, és pedig az Amu-Darja ókori deltavidékén élt népek esetében.

Itt a bronzkorban, tehát később, mint délen, alakult ki a földművelés, de éppúgy, mint délen, itt is öntözéses földművelés volt. Ugyancsak később, mint délen (nem korábban, mint az i. e. 7—6. században) alakult ki a nyers-téglát használó építészet. A termelőerők lényegesen lassúbb fejlődési folyamata a társadalom-szervezet ugyancsak sokkal jobban lelassult fejlődési ütemét vonta maga után, de mégis ugyanazokat az utakat járta be, amiket délen is nyomon követhetünk a lakóházakat képviselő régészeti anyagokban, mint azt fentebb már említettük.

Kezdetben ezek a föld felszínén fából és nádból épített nagyméretű vázkeretes, oszlopos szerkezetek voltak, 100—120 embert számláló vadász és halász közösségek nemzetségi otthonául szolgáltak (neolit).⁵ A bronzkorban félig földbe ásott oszlopos szerkezetű építmények jelennek meg, amelyeknek váz-alapját (a föld feletti részen) agyaggal tapasztott falak alkotják, alapterületük 8—10 × 12—15 m², kettes-hármas csoportokban helyezkednek el a mező közepén, folyómedrek mentén, s az egyes csoportok 500—800 méter távolságra vannak egymástól. Minden ilyen házban van egy központ tűzhely s egy-egy nagycsalád lakja.⁶ A kései bronzkorban ezek a félig földbe vájt épületek nagyobb, a huszat is elérő csoportokba állnak össze s a meg-

³ MASZSZON, V. M. *Közép-Ázsiai és az Ókori Kelet*. Moszkva–Leningrád 1964. 305–350

⁴ NASZSZON, V. M. i. m., 339–348.

⁵ TOLSZTOV, S. P. *Az Őkszus és a Jakszartesz régi deltái mentén*. MOSZKVA, 1962. 30

⁶ ITYINA, M. A. *A tezagajabi kultúra helye a sztyeppei bronzkultúrák között*. Sov. Etn. 1967. 2. 75–75.

növekedett lélekszámú nagycsaládok két-három ilyen házban laknak, amiket egymás között átjárók kötnek össze (ezek a többszobás déli házak változatai).⁷ Az ilyen típusú lakóházak széleskörűen elterjedtek Eurázsia sztyepei bronz-kultúráiban (az andronovo- és ácszat- vagy boronaház-kultúra), a kutatók ezeket is a nagycsalád lakóhelyének tekintik, de ezzel a következtetéssel nem érik be, hanem e törzsek állattenyésztő-földművelő irányú gazdálkodásából és bronzkészítési eljárásaik fejlettségéből stb. kiindulva arra a következtetésre jutnak, hogy a családszervezet náluk patriarchális volt. Úgy gondoljuk, hogy a vizsgált társadalom vonatkozásában az anyagi vagy apaági rokonsági rendszert illető következtetések levonásában a régészeknek nagy óvatossággal kell eljárniuk, s ezen a téren az ellenőrző szerep vitán felül a néprajzi adatokra hárul. Így például ismeretes az a nézet, amely szerint az eneolitban Dél-Türkmeniában az olyan tényezők, mint a többszobás házak megjelenése, közösségi tulajdonban levő házak megléte, az egyre jobban fejlődő földművelés és az apróbb háziállatok szerepének növekedése a gazdaságban, — a termelés terén jelentékeny előrehaladásról tanúskodnak s összefüggésben állnak azzal, hogy a férfiak munkája került előtérbe, azaz hogy „patriarchális nemzetséggel állunk szemben történelmének első szakaszában, s ez a nemzetség a legközelebbi rokonok néhány nemzedékét összefogó valamilyen számú nagycsaládokból áll”.⁸ Ennek a következtetésnek az ellenőrzése végett célszerű az amerikai dél-nyugat indiánjaira vonatkozó anyagot figyelembe venni, mivel ezek az indiánok a mi esetünkben azért is fokozott érdeklődésünkre tarthatnak számot, mert megtelepedési területük annak földrajzi körülményei következtében analóg gazdasági-kulturális típust jelent. Az eneolit korabeli Dél-Türkmenia törzseinek gazdálkodása és kultúrája a maga sajátosságai-ban jellemzi például a síksági (nyugati) pueblo indiánokat, akik ugyancsak régtől fogva öntözéses földműveléssel foglalkoztak, de a rokonságot anyai vonalon tartották nyilván. A termés vetését és betakarítását az asszonyok végezték, az asszonyok voltak a pásztorok is.⁹ Igaz, ezek a törzsek nem ismerték a fémeket, de meglehetősen tökéletes formájú kő- és faeszközökkel rendelkeztek, ezenfelül az eneolit korban Dél-Türkmeniában a vörösréz tár-

⁷ ИТЯИНА, М. А. *А Jakke-Parsan 2. telep. A horezmi expedíció anyagai*, 6. k. Moszkva, 1963. 107. és köv.

⁸ Közép-Ázsia a kő- és bronzkorban. Moszkva—Leningrad, 1966. 116.; vö. még HLOCSIN, I. N. *Az állattenyésztés kialakulása és társadalmi munkamegosztás az ősközösségi társadalomban*. „A lenini eszmék az ősközösségi társadalom, a rabszolgatartó- és feudális társadalom történetének kutatásában” c. tanulmánykötet. Moszkva, 1970. 100.

⁹ *Amerika népei*. I. k. Moszkva 1959, 292 s. köv. lapok. Éppen a néprajzi anyag felhasználása győzte meg MASZSZONT, mint írja, hogy a dél-türkmeniai eneolitikuskori törzsek esetében fokozott óvatossággal kell eljárni a patriarchális vagy matriarchális társadalmi rend kérdésének a megoldásánál. (Vö. MASZSZON, V. M. i. m., 350, a 114. jegyzet.)

gyak elsősorban ékszerekként fordulnak elő. További argumentum az ellen, hogy Dél-Türkmenia eneolitikus lakosságánál a patriarchátus terjedt volna el, az ásatások során feltárt csoportos temetkezési emlékek ugyanabból a korszakból, amikor is ez esetek túlnyomó többségében csupán asszonyokat temettek. SZARIANIDI, aki a Geokszür oázisban az említett kutatásokat folytatta, azt tartja, hogy a temetési mód és az eltemetettek nemi-korabeli összetétele tanúsága szerint ezek a temetkezőhelyek nagycsalád-közösséghez tartozó családi sírhelyek voltak, ahova a nőágon számított legközelebbi rokonok több nemzedéke temetkezett.¹⁰ Ebből a tényből igen óvatos következtetést von le: „Feltehetjük, hogy a Geokszür oázis lakossága az i. e. 3. évezred kezdetén a matrilocális házassági rendszerből a patrilocális rendszerbe való átmenet kezdeti szakaszában élt, miközben a nő uralma a családon belül továbbra is megmaradt.”¹¹ Ez a következtetés úgy tűnik, minden óvatossága ellenére is jobban megfelel a dolgok tényleges állásának.

A szovjet régészeti irodalomban nem egy kísérlet történt, hogy a temetkezési anyag alapján, természetesen a néprajzi adatok széleskörű bevonásával, rekonstruáljuk a család- és társadalomformákat. Köztük mind a mai napig vitatott (ebben a vonatkozásban) a bronz-kori páros különmemű, egyidejű és nem egyidejű temetések kérdése. Egy sor kutató az ilyen sírok létét közvetlen bizonyítéknak tekinti arra, hogy az adott közösségben az apaági nemzetség uralkodott és a nagycsaládos közösségen belül megnövekedett a kiscsalád szerepe.¹² Mások pedig arra összpontosítják figyelmüket, hogy a törzsi társadalomban exogámia lévén, ebből következően nincs lehetőség arra, hogy (matrilocális házasság esetében) a férfit felesége nemzetségi temetőjében temessék el és megfordítva (patrilocális házasság esetében) az asszonyt férje nemzetségi temetőjében, ezért lehetségesnek tartják, hogy a férfiakkal egy sírba s velük egyidőben eltemetett asszonyokban rabszolgánokat s túszoikat, nem pedig a nemzetség szabad tagjait lássák s úgy tekintsék az adott társadalmat, mint amely a matriarchátusból a patriarchátusba való átmenet fázisában van.¹³ Ami a különböző idejű

¹⁰ SZARIANIDI, V. I. *Késő eneolit-kori emlékek Délkelet-Türkmeniában*. SAI, B 3—8. köt. IV. rész. Moszkva, 1965. 46.

¹¹ Uo.

¹² SZOROKIN, V. S. *A Tasztü-Burtak I. bronzkori temető Nyugat-Kazahsztánban*. MIA, 120. köt. Moszkva—Leningrad, 1962. 101—122.; GRJAZNOV, M. P. *Kazahsztán és Dél-Szibéria állattenyésztő törzseinek gazdasági fejlődési korszakai a bronz-korban*. KSZIE, 26. köt. 1957.; CSERNIKOV, Sz. Sz. *Az andronovo-kultúra szerepe Közép-Ázsia és Kazahsztán történetében*. Uo.

¹³ ARTAMONOV, M. I. *Közös temetkezés zsugorított és festett csontvázas kurgánokban*. PIDO, 1934. 7—8. szám.; KISZELEV, S. V. *Dél-Szibéria ókori története*. Moszkva, 1951. 52—53.; TOLSZTOV, S. P. *Közép-Ázsia ókori történetének periodizációja*. KSIIMK 1949. 28. köt. 121.; ITYINA, M. A. *A társadalmi rendszer tükröződése az ősközösségi népek temetkezési szokásaiban*. Sov. Etn. 1954. 3.; BADER, O. N. *A balanovói temető*. Moszkva 1963. 290. és köv. lapok.

páros eltemetésekkel illeti, olyan rítussal állunk szemben, ami részint bizonyítja az eléggé tartós rokoni kapcsolatokat az eltemetettek között (hisz a sírban előre hagytak helyet annak számára, aki később hal meg, legyen férfi vagy asszony),¹⁴ részint ez olyan rítus, ami kizárja az exogámia szigorú betartását. Ebben a vonatkozásban érdeklődésünkre tarthat számot a polinéziai társadalom, ahol a matriarchális nemzetség széthullása egyáltalán nem vezetett az apaáginak a kialakulására s ahol hiányzott a patriarchális nemzetségre annyira jellemző szokás, mint a menyasszony megvásárlása (megváltása) és ahol igen gyakran nagyon erősek voltak a matriarchátus hagyományai, amelyek például a rokonsági nőági nyilvántartását előtérbe helyezték a férfi ági nyilvántartással szemben.¹⁵

Ilyen körülmények között találunk az Új-Zélandi maorik (vagy: hahu?) között olyan törzset (*halu*), ahol nem tartják be teljesen az exogámiát, mivel (mindkét ágon) házasodni lehet harmad-unokatestvérrel. Erre azért került sor, hogy a törzsen belül megőrizték a tulajdont.¹⁶ Az is lényeges, hogy ha kötöttek is olykor házasságot különböző *halu*-k tagjai között, a rokonságot mind apai, mind anyai vonalon nyilvántartották,¹⁷ ami ugyancsak az öröklésjogi kérdések megoldásával van összefüggésben. Az utóbbi esetben már jelen van az első lépés az apaági rokonsági nyilvántartásra.

Így azután olyan társadalom bontakozik ki előttünk, amelyik a fejlődés átmeneti lépcsőfokán áll, amikor a matriarchátus már csak csökevényeiben él, de a patriarchátusra való áttérés befejező lépésére csak nem került sor. Ebből a szempontból igen tanulságos TOLSZTOVnak a türkménekre vonatkozó megfigyelése, náluk a nemzetség nem exogám, a nemzetségen belüli házasság legalább annyira mindennapi volt, mint a nemzetségen kívüli. Ez az egész tehát — a nemzetségi szervezet világosan kivehető jegyeivel együtt — egyesíti magában a patriarchátus vonásait a nagyon mély gyökerű matriarchális hagyományokkal.¹⁸ TOLSZTOV felteszi, hogy a türkmének nem exogám nemzetsége egy olyan szervezeti forma volt, „amely megkövült a matriarchális nemzetségből egy teljesen végül mégsem kialakult patriarchális nemzetségbe való átmenet valamelyik stádiumában”¹⁹

Így az exogámia áthágása a társadalomban a nemzetségi szervezet egyidejű feltétlen megőrzése mellett — olyan jelenség, amely a matriarchátusból a patriarchátusba való átmenettel függ össze. Magától értetődik, hogy

¹⁴ ITYINA, M. A. *A Tazabagjab-kultúrához tartozó Kokcsa 3. sír feltárása*. A horezmi expedíció anyagai 5. köt. Moszkva, 1961. 56. és köv. lapok.

¹⁵ *Ausztrália és Óceánia népei*. Moszkva, 1959. 608.

¹⁶ *Ausztrália és Óceánia népei*. Moszkva, 1959. 697.

¹⁷ Uo.

¹⁸ TOLSZTOV, S. P. *Az ősi Chorezm (Horezm)*. Moszkva, 1948. 328.

¹⁹ Uo.

ez az egész koncepció az útkeresést jelenti, de ezen a téren a néprajzosok és régészek közös erőfeszítései, feltéve az előbbieket nagyobb szerepét, komolyan értékelhető eredményeket kell adjanak.

A népek etnogenezésének, etnohistóriájának a kérdései — ismét egy olyan kutatási terület, ahol nehéz túlbecsülni a két tudomány együttműködésének az értékét.²⁰

A néprajzos számára igen fontos, hogy lehetősége legyen retrospektíve nyomon követni egyik vagy másik jelenséget: hogy megérthesse, jellemző-e ez a jelenség a vizsgált nép kultúrájára, és ha igen, mennyire hagyományos; van-e összefüggése más etnosz kultúrájával, és ha igen, mekkora ennek az etnosznak a szerepe a vizsgált nép etnogenezésében stb. Az etnogenezis korai szakaszainak a vizsgálatában vezető szerep illeti meg a régészetet. Csakhogy még sok nehézség és megoldatlan kérdés tornyosul itt. Az ősközöségi társadalom vonatkozásában a néprajzi jegyek egész sora az életforma sajátosságainak, a háziipar jellegének és az anyagi kultúra olyan lényeges elemeinek, mint a kerámia (a kerámia formájának és ornamentikája jellegének), a díszítményeknek és a temetési szokások sajátosságának a formájában a „régészeti kultúra” egyezményes fogalmának a részét alkotja s ezt az utóbbit gyakran azonosítják az etnosszal. Ám ebben a korban ez nem etnosz, hanem rendszerint törzs vagy rokon törzsek csoportja,²¹ és úgy gondoljuk, ezzel egyet lehet érteni. De a késői bronzkorban, nem beszélve a korai vaskorszakról, amikor nagy népesség-csoportok bonyolult helyválttatására kerül sor s amikor a bennszülöttek keveredése a jövevényekkel gyakran vezet vagy az utóbbiak teljes beolvadására, vagy éppen megfordítva, arra, hogy a jövevények asszimilálják az őslakosság kultúráját, — szóval a kései bronzkorban már a kultúrát meghatározott etnosszal azonosítani nehéz vagy lehetetlen. Hivatkozom egy példára. A bronzkori Tasztü-Butak I. temető Nyugat-Kazahsztánban (i. e. 12. sz.) olyan mellékletekkel szolgált, amelyek lehetővé tették, hogy kétséget kizáróan az andronovo-kultúrához kapcsoljuk, a kraniológiai sorozatok vizsgálata azonban azt mutatta, hogy az itt eltemetett emberek a Földközi-tenger keleti partjának embertani típusához tartoztak, akiket a borona- és nem az andronovo-kultúra hordozóiként jellemzünk.²² Emellett ismeretes, hogy az a terület,

²⁰ Az etnogenetikai kutatásokat természetesen nem csupán régészek és néprajzosok kollektív erőfeszítéseivel kell folytatni és nem is úgy folytatják őket, részt vesznek bennük antropológusok, történészek, nyelvészek, — mi azonban csupán témánk kereteiben vizsgáljuk ennek az együttműködésnek a kérdéseit.

²¹ MONGAJT, A. L. *Régészeti kultúrák és etnikai közösségek*. Ázsia és Afrika népei, 1967. 1. 62.; SZMIRNOV, A. P. *A régészeti kultúra kérdéséhez*. Sov. Akh. 1964. 4. 8. CSEBOKSZAROV, N. N. *Az etnikai közösségek tipologizálásának kérdései a szovjet kutatók munkáiban*. Sov. Etn. 1967. 4. 100—102.

²² SZOROKIN, V. S. i. m., 83—89 és 120—122.

ahol a sírt feltárták, a borona- és az andronovo-kultúrák érintkezési, és mint látjuk, keveredési zónája.

Azok a bonyolult etnikai folyamatok, amelyek Eurázsia területén később, az i. e. I. évezredben s azt követően mentek végbe, már írott emlékekben és nyelvészeti adatokban is rögződtek, de a régészeti (és embertani) adatok továbbra is igen nagy szerephez jutnak.²³ Ekkor a régészeti kultúra jellemzővé válhat egy olyan meghatározott történeti-néprajzi terület vonatkozásában, amelyet esetleg különféle, de közös hagyományos kultúraelemekkel rendelkező, népek laknak (pl. az ókori Fergana, Horezm). A néprajzosok által vizsgált nép egész bonyolult több évszázados történelmét, mindazokat a folyamatokat, amelyek az e népet jellemző kultúrának és életformának a kialakulására vezettek, e nép etnikai történetét a legtermékenyebben úgy követhetjük nyomon, ha e nép megtelepedésének fő területén, vagy egy történeti-néprajzi egység területén komplex régészeti-néprajzi kutatásokat folytatunk.

Ezek során a tartós néprajzi hagyományokat a gazdálkodási formákban, az építkezésben, a települési módokban sikerrel nyomon követhetjük évezredekken át. Emellett a szellemi kultúra területén sok olyan jelenségnek a forrását, amelyek csökevényeikben maradtak fenn, kielégítően értelmezhetjük éppen a régészeti adatok felhasználásával. A szovjet történettudományban ez a módszer széleskörű elterjedtségnek örvend és például a közép-ázsiai népek történetének kutatásában hagyományosnak számít, amire példaként a kirgiz, a dél-türkmén, a horezmi és más expedíciók szolgálhatnak.

Így a horezmi expedíció tudományos terveinek komplex voltában kifejezésre jutott az a törekvés, hogy a néprajzi és a régészeti kutatásokat felhasználják a Horezmi oázist ma benépesítő népek etnikai és kultúrtörténetének a lehető legteljesebb megrajzolására.

A nemzetségi-törzsi összetétel, a történeti néphagyományok és mondák részletekbe menő vizsgálata lehetővé tette, hogy kellő megalapozottsággal első ízben világítsuk meg a karakalpakok, az észak-horezmi üzbégek, valamint az Amu-Darja és a Szir-Darja alsó folyása mentén élő kazahok etnogenezisének sok kérdését. Sikertörténetük néhány korszakának közös vonásait feltárni s kimutatni etnogenetikai kapcsolataikat az ókorban és a középkorban az Aral-tó partvidékén élő sztyeppe-i törzsekkel. Történeti-néprajzi aspektusban történt a gazdasági típusok kérdéseinek, a társadalmi rendszer, az anyagi és szellemi kultúra, a családi élet történetének vizsgálata.

²³ Ld. pl. ALEKSZEJEV, V. P.—BROMLEJ, JU. V. *A népek áttelepülésének és új etnikai közösségek formálódásának szerepe*. Szov. Etn. 1968. 2.

Első ízben került sor egy deltavidéki félnomád lakosság komplex földművelő-, állattenyésztő-, halászgazdálkodásának a sajátosságaira kiterjedő vizsgálatra, s e gazdálkodási forma olyan világosan nyomon követhető a régészeti anyagon.

A sztyeppéken és a hegyek lábainál elterülő száraz pusztákban kialakult motigás földművelésnek korábban meghatározott gazdasági-kulturális típusát régészetileg az úgynevezett „festett kerámiák kultúrája” képviselte. Emellett megfelelő hangsúlyt kapott, hogy bizonyos földrajzi feltételek között jelentős fejlődést ért el az öntözéses földművelés, amelynek gazdasági alapján kifejlődtek a legrégebb osztálytársadalmak és államok. Másrészt viszont a sztyepei táj feltételei között elsődleges fejlődést nyert az állattenyésztés, és az eurázsiai sztyeppék sztyepei bronz-kultúráit, beleértve a horezmi tazabagjab-kultúrát is, a főként állattenyésztők közé sorolták.²⁴ Az utóbbi évek régészeti feltárásai bebizonyították, hogy a sztyepei táj feltételei között, kedvező éghajlati viszonyok mellett a deltavidékeken is valamivel később, nem a neolitban, hanem a korai bronzkorban alakul ki az öntözéses földművelés. Ezt tárták fel az Amu-Darja régi deltájában²⁵ és Zeravsanban,²⁶ ahol a tazabagjab-kultúra terjedt el, nem pedig a „festett kerámia kultúrája”. Egyebek között ez a körülmény teszi lehetővé, hogy kielégítő módon magyarázzuk azt a tényt, amely szerint Közép-Ázsia sztyeppes körzeteiben, éspedig az Amu-Darja alsó folyásának mentén, az ókori Horezmben olyan korán kialakul az államiság, alig valamivel később, mint Közép-Ázsia délibb, ősidőktől fogva földművelő körzeteiben. Ezek szerint az Amu-Darja alsó folyásának vidékén már az i. e. 2. évezredben komplex földművelő-állattenyésztő gazdálkodás mutatható ki, amelynek alapját az öntözéses földművelés és a pásztor- (rideg-) állattenyésztés alkotja. A félig megtelepedett gazdálkodásnak ugyanez a típusa, ami a deltavidékek változékony vízhozamával függ össze, jellemezte a Szir-Darja alsó folyásának a vidékét is az i. e. 1. évezredben.²⁷ Az utóbbi körülmény szintén nagyon lényeges, mivel e sorok szerzőjének véleménye szerint gyakran túl tág értelmében fogjuk fel a „nomádok” fogalmat. Így az alsó Szir-Darja mentén feltárt erődített szák városok és települések, amelyeknek lakossága öntözéses földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, a maga egészében megdönti a korábban kialakult elképzelést, amely szerint az eurázsiai sztyep-

²⁴ LEVIN, M. G.—CSEBOKSZAROV, N. N. i. m., 9.

²⁵ ITYINA, M. A. *Az ősi Horezm földművelői*. Közép-Ázsia története, régészete és néprajza c. tanulmánykötet. Moszkva 1968. 75—86.; ANDRIANOV, B. V. *Az Aral-tó vidékének ókori öntöző rendszerei*. Moszkva, 1969. 94—113.

²⁶ GULJAMOV, JA. G.—ISZLAMOV, U.—ASZKAROV, A. *Az ősközösségi kultúra és az öntözéses földművelés kialakulása Zeravsanban*. Taskent 1966. 16—17.

²⁷ ANDRIANOV, B. V. i. m., 187—200.

pék állattenyésztői az i. e. 1. évezredben összességükben nomádok lettek volna. A félig megtelepedett életforma tradícióit és a — bár nem is annyira fejlett, mint az Amu-Darja alsó vidékén — öntözéses földművelés hagyományait (amikor is az alacsonyabb fejlettségi fok nyilvánvalóan a kevésbé kedvező éghajlati viszonyokkal áll összefüggésben) még a közelmúltban is megfigyelhettük a Szir-Darja alsó folyásának vidékén élő karakalpakoknál és kazahoknál.²⁸ Sőt továbbmenve, még nem is olyan régen hagyományosan földművesekre és nomádokra oszlott, és a harmadik néprajzi komponensnek — a félig megtelepedett lakosságnak — a meglétét egyáltalán nem vették figyelembe. Ugyanakkor Közép-Ázsia területén a 19. században és a 20. század elején meghatározott tizenhárom természeti-gazdasági zónából négyet a félig megtelepedett földművesek és állattenyésztők gazdálkodási-kulturális típusa adott. Ez tette ki a türkmének, karakalpakok, aral-üzbégek többségét s ide tartozott a Szir-Darja mentén élő kazahok egy része. Az oázisok környékén és a nagyobb folyók alsó vidékén vagy deltáiban telepedtek meg, rendszertelen árasztásos, és úgynevezett kairói öntözéses földműveléssel foglalkoztak, amit összekapcsoltak pusztai legeltető állattenyésztéssel és gyakran halászattal.²⁹

Így a régészeti adatok bevonása a kutatásba megmutatta, hogy e törzsek megtelepedési területén a komplex földművelő-állattenyésztő gazdálkodás a a legrégibb időktől fogva már létezett. Természetes, hogy a gazdálkodásnak ilyen hagyományos volta nem tudott nem hatni a társadalomszervezet jellegére, a szellemi kultúrára s e törzsek etnikai történetének egész arculatára. Rendkívül tanulságosak azok az adatok, amelyeket Közép-Ázsia népeinek mai építkezésében és építési technikájában továbbélő mély gyökerek vonatkozásában a lakóház komplex régészeti-néprajzi vizsgálata nyújt. Ez egyaránt vonatkozik mind az építési technikára — a vályog-tégla és a *pahszü* (vert-fal) alkalmazására, és a fából és nádból szerelt vázas épületekre, amelyeknek vázát agyaggal tapasztják, mind pedig a lakóházak alaprajzára. Az említett építési anyagok és technikák ezen a vidéken a neolit kortól fogva ismeretesek, ami pedig a lakóházak alaprajzát illeti, két igen elterjedt típust a 7—8. századtól napjainkig végig kimutathatunk a falusi házak anyagában.³⁰ Az a tény, hogy a falusi lakóházak alaprajzukban ennyire időtállóak, ragyogó lehetőségeket tár fel a néprajzosok és a régészek előtt, hogy a társadalmi szervezet formáinak evolúcióját, ezen belül a nagy-

²⁸ GULJAMOV, JA. G. *Horezm öntözéses gazdálkodásának története a legrégibb időktől napjainkig*. Taskent, 1957. 61.

²⁹ ZDANKO, T. A. *A félig megtelepedett népesség kérdése Közép-Ázsia és Kazahsztán történetében*. Szov. Etn. 1961. 2. 55—58.

³⁰ NYERAZIK, E. E. *Az afrikai Horezm falusi települései*. Moszkva 1966. 80—85. a kérdés irodalmával.

család-közösségeket kutassák, s az üzbégek, türkmének és a karakalpakok falusi lakóházainak a hasonlósága még egy bizonyíték arra, hogy etnogenézisük bonyolult, egymásba fonódó utakon járt.

Külön kutatási sorozatokat szenteltek a preiszlamikus hiedelmek, régi családi szokások és gyökereikkel messze múltba visszanyúló szertartások fennmaradt reliktumai kutatására.³¹ Sok esetben sikerült felfedezni a zoroasztrizmusnak a nyilvánvaló maradványait, azét a vallását, amelynek elterjedtségét már pontosan kimutatták régészetileg Horezm területén az i. e. 1. évezred első felére vonatkoztatva a temetési szertartásokban.³² Az utóbbi időben sikerült kutatásokat folytatni Horezm ókori zenei kultúrájára vonatkozóan részint az ásatások során előkerült ikonográfiai anyag, részint a mai közép-ázsiai hangszerek és hangszeres együttesek alapján.³³ Tanulságos kutatási terület ez, amely lehetővé teszi, hogy ilyen szokatlan anyagon bonyolult egymásra hatásukban tárjuk fel a helyi hagyományokat és a kívülről behozott jegyeket.

Végül a régészek és néprajzosok (és természetesen a geomorfológusok) kapcsolata meggyőzően igazolta magát az Amu-Darja és a Szir-Darja alsó folyása vidékén az ókori öntözött földek vizsgálatában. Hatalmas földterület ez, amit különböző történelmi korszakokban kisebb vagy nagyobb mértékben öntözéses földművelés alá vontak.³⁴ A horezmi expedíció munkálatai megmutatták, hogy az öntöző-rendszerek történelmi dinamikáját mindenekelőtt társadalmi, nem pedig természeti tényezők határozzák meg, hogy a mesterséges öntözés hanyatlása és a virágzó oázisok elsivatagosodása társadalmi és politikai okok következménye, olyanoké, mint a pusztító háborúk, a feudális széttagolódás fokozódása, feudális belviszályok. Amikor a társadalom válságot élt át, a természeti tényezők (eróziós kimosások és áradások, amelyek elmosták a gátakat és csatornákat, a sivatagi homok térhódítása, a művelt területek elszikesedése stb.) súlyosbították a művelt területek pusztává alakulásának a folyamatát és a mezőgazdasági lakosság áttelepülésére vezettek.³⁵ Mindezeket a folyamatokat nemcsak régészetileg, hanem régészeti-néprajzi kutatások révén is sikerült rögzíteni a Szarükamüs-tó³⁶ melletti késő-középkori (türkmén) öntözőrendszerek, a

³¹ SZNYESARJEV, A *muzulmanizmust megelőző hiedelmek és szokások maradványai a horezmi üzbégeknél*. Moszkva 1969.

³² RAPAPORT, JU. A. *A zoroasztrikus temetési szertartások kialakulásának néhány kérdése*. A szovjet küldöttség előadásai a XXV. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson. Moszkva, 1960.; Uő: *A horzemi osztadánok*. Szov. Etn. 1962. 4.

³³ SZADOKOV, R. L. *Az ókori Horzem zenei kultúrája*. Moszkva 1970.

³⁴ TOLSZTOV, SZ. P. *Az ősi Horezm*. Moszkva 1948.; uő: *Az Okszus és a Jakszartesz régi deltavidékén*. Moszkva 1962.; ANDRIANOV, B. V. *Az Aral-tó vidékének régi öntözéses rendszerei*. Moszkva 1969.

³⁵ TOLSZTOV, SZ. P. *Az Okszus és a Jakszartesz deltavidékén*. 316.

³⁶ TOLSZTOV, SZ. P. *Az Okusz és a Jakszartesz régi deltavidékén*, 264—265.

Darjalüka-i elhagyott 19. századi türkmén települések és a Szir-Darja alsó folyása mentén levő elhagyott karakalpak települések³⁷ vizsgálatával. E munkálatok eredményeképpen sikerült új földtartalékokat felderíteni, amelyek öntözésre alkalmasak, és amelyeket az új szocialista viszonyok között ismét felhasználhatók öntözéses gazdálkodásra.

Az a tény, hogy az utóbbi két és fél évezredben harmadszor kerül sor e földek tartós gazdálkodás alá vonására, ad alapot arra, hogy a mai technikai feltételek között reálisan teljesíthető feladatnak tartsuk e földek újra művelésbe vételét annál is inkább, mert ez a folyamat már most is sikeresen halad előre.

Új, azelőtt öntözött földek felderítése, birtokba vétele a mai lakosság által, amely évezredes tapasztalatokkal rendelkezik az öntözéses földművelés terén, soknemzetiségű kolhozok létesítése ezeken az új földeken, amelyekben üzbégek, türkmének, karakalpakok és kazahok dolgoznak, olyan népek fiai, kik között régtől fogva szoros történelmi és kulturális kapcsolatok alakultak ki, az új elemek vizsgálata e népek kultúrájában és életformájában — ez az a terület, ahol régészek és néprajzosok tudományosan együttműködhetnek a szovjet történettudomány előrehaladása, a népgazdaság fejlődése érdekében.

HOZZÁSZÓLÁS

B. KUTZIÁN IDA

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának megtisztelő felkérésére az etnográfia és az archeológia kapcsolatának problémájához elsősorban szűkebb szakmám, az őstörténet szempontjából szeretnék hozzászólni.

Miután a szimpozion fő témája a rokon tudományok eredményes és a jövőben még eredményesebbnek ígérkező együttműködése, az előadások az együttműködésben már résztvevő tudományágak kutatási területének és legjellemzőbb módszereinek vizsgálata, továbbá számos olyan fogalom meghatározása köré csoportosultak, amelyek a közös kutatásokban máris kiemelkedő szerepet játszanak. És hogy a különböző tudományágak határázójában kialakulóban levő új érintkezések és összefonódások körvonalazása és a fogalmak meghatározása még napjaink viharos gyorsaságú tudományos fejlődésének idején sem felesleges, különösen nem a különféle tudománysszakok együttműködési területein, azt szembevetően bizonyítják azok a félreértések is, amelyek nemcsak ilyen tágabb relációban, hanem egyazon tudományágon, sőt egyazon téma keretén belül is napirendben vannak.¹

Jóllehet tisztában vagyok a meghatározások kérész életével, a következőkben magam is ilyen problémákkal foglalkozom: az őstörténet fogalmával, forrásaival, kutatási módszereivel. Érintem továbbá a kultúra, az etnikum és az etnogenezis fogalmát, közelebbről ezen fogalmak és tartalmuk viszonyát más tudománysszakok eredményeihez és módszereihez, e helyen elsősorban az etnográfiaiéihoz.

Az őskor kutatása különbözik minden következő korszak régészetétől azáltal, hogy

³⁷ Uo. 300—314.

¹ BROMLEJ, JU. V., *Etnosz és etnoszociális szervezet*. 3.

kívül esik a szó szoros értelmében vett történelemtudomány vizsgálati területén. Tartalmazza az emberiség történelmének eddig leghosszabb korszakára vonatkozó ismereteket, feltárja az ismeretek alapját képező forrásokat és vizsgálati anyaggal látja el más tudományágak azon kutatásait, amelyek a korszak teljesebb megismerését célozzák. Számos általános jellegű módszere mellett (mint pl. az összehasonlító vizsgálatok) jellemzőivé váltak azok, amelyeken a geológiával osztozik (ásatás, stratigráfia, relatív kronológia).

Miután, a határesetnek minősülő periódusoktól eltekintve, írott forrásokkal nem rendelkezik, feladata betölteni a későbbi korokra vonatkozó történelmi kutatások szerepét, miközben egyrészt folyamatosan gyarapítja forrásainak mennyiségét (ásatásokkal), másrészt szélesíti azok kiaknázásának lehetőségeit más, rokon és nem rokon tudományzakokkal létesülő együttműködés révén (közös kutatásokkal, ezen tudományágak számos eredményének felhasználása és számos módszerének alkalmazása segítségével).

Következésképpen vitatható az őskort történelem előttinek nevezni, ahogy ez az indoeurópai nyelvekben általános szokás (prehistoria, prehistory, préhistoire, Vorgeschichte). Ez a kifejezés nem létező korszakot, történelmet megelőző kort, történelem nélküli embercsoportokat jelöl. Az olasz paleoetnológia ugyan élesen jelzi a kort, de hogy az őstörténet és az őskori etnológia közé nem célszerű egyenlőséget tenni, azt itt nem szükséges fejtegetnem. Az amerikai Sociology and Anthropology a tudományszak rendkívül jellemző, de csak két komponensére utal és pontosságának ára a tényleges tartalom leszűkítése. A magyar tudományos nyelvben nem is gyökerezett meg, csak idegenes átvételként fordul elő a prehistória; ősrégészet, őskorkutatás és őstörténet elnevezések használatosak. Az „ősrégészet”, mint fentebb utaltam rá, nem fedi a fogalmat, az „őstörténet” (protohistoria) azonban kifejezi a fogalom tartalmát, hasonlóan indoeurópai megfelelőjéhez: Urgeschichte. (Utóbbi a német tudományos nyelvben már ki is szorította a Vorgeschichte-t.) Miután protohistoriának nevezik az írott forrásokból ismert népek történelmének korai periódusait is, az „őstörténelmet” célszerű kiegészíteni a vizsgált etnosz vagy régió megjelölésével, hogy a fogalom ne legyen félreérthető és eleget tegyen a megkívánható pontossági kritériumoknak is.

Írott források megjelenésétől szokás egy korszak, egy kultúra, egy etnosz vagy egy régió történelméről beszélni, amelynek realisabb megismeréséhez gyakran — a forráskritikai vizsgálat egyik fő próbája gyanánt —, részletesebb feltárásához szinte mindig, értékesen járulnak hozzá a régészeti kutatások. Julius Caesar ugyan felbecsülhetetlen forrása a keltákról szereshető ismereteknek, a galliai kelták feudális jellegű társadalmi viszonyainak a felismeréséhez mégis szükségesek voltak a régészeti eredmények.

Nincs szándékomban elmélyedni itt azokban a különbségekben, amelyek a történet-tudományi kutatások számára az írott források jellegében rejlenek, azaz hogy a források a vizsgált népesség termékei-e, vagy kívülálló írástudók véleményét fejezik ki az általuk autopsziából, vagy hallomásból ismert népességről, eseményről, illetve annak következményéről.

Az őskor alsó határát az írás megjelenése szabja meg, regionálisan; a Kárpát-medencében és általában Közép- és Nyugat-Európában a római hódításig tart. Ez a kritérium azonban nem egyértelmű, amint azt szemléletesen tükrözi a Kárpát-medence példája is, amelyből az írás alkalmazása csak Pannoniára vonatkozik, míg a limesen túli barbaricumról — amely a régió mintegy kétharmad részét képviseli — csak a görög és római írástudóktól értesülhetünk. De magából a barbaricumból alig ismeretes egy-két szórványos emlék. A korszak azonban nem minősül őskornak, míg a megelőző La Tène periódus még őskor, annak ellenére, hogy a keltákkal számos auktor foglalkozik, igaz, hogy nem speciálisan a magyarországiakkal.

Sokkal egyszerűbbnek tűnik korszakunk kezdetének meghatározása, de csak elméletben: az emberré válás nyitja meg. Az emberiség történelmének ezen legmegragadóbb korszaka helyett mégis hozzánk közelebb eső korokat választunk az őstörténelem és az etnográfia együttműködésének, közös témáinak, eredményeinek és egymásra gyakorolt hatásának vizsgálata céljából. Nem mintha az emberré válás korának kutatása, a történelem hajnala, nem a legjellemzőbb példáit szolgáltatná a különböző tudományágak közös erőfeszítésének az emberi elme számára egyik legizgalmasabb titok megfejtése érdekében, hanem mindenek előtt azért, mert a későbbi korokról rendelkezésre álló információk viszonylagosan nagyobb aránya az ismeretlenekhez képest, több és megbízhatóbb eredményt ígér a vizsgálatok számára.

Az őstörténetkutatás információit szolgáltató források fő jellemzője objektivitásuk. Ez előnyük az írott forrásokkal szemben. Hátrányos tulajdonságuk viszont, hogy nehezen szolgáltathatók meg, interpretálásuk ugyanakkor a bizonyított értelmezéstől a különböző megalapozottságú hipotéziseken keresztül a spekulatív megoldásokig terjed. A forrás feltárását követő forráskritikai rostálás befejezésének pillanatától, a természettudományok számos ágának közreműködésén kívül a humán tudományok, elsősorban az etnológia ismeretanyaga nyújtja a leglényegesebb segítséget, feltárva nemcsak az értelmezés lehetőségeit, hanem annak korlátait is. Megfelelő egykorú ábrázolások vagy épp leletek híján az etnológia segítségével rekonstruálhatók a szerkesztő alkotó részeit veszített tárgyak, funkciójuk és az előállításukhoz szükséges munkafolyamatok. Az etnológia segítségével következtethetünk a tárgyak, a szokások cirkulációjának okaira, a folyamat módjaira. Segítséget nyújt az építmények rekonstruálásához és értelmezéséhez, hozzájárulhat kultikus jellegű tárgyak köré csoportosuló hiedelmek és szertartások megközelítéséhez, stb. A gyümölcsöző együttműködést ígérő lehetőségek részletezése helyett — amelyek a magyar régészetben inkább perspektivikusak, mint megvalósultak, csak a legfontosabbak egyikét emelem ki azon hatások közül, amelyeket etnológiai ismereteik gyakorolnak a régészekre: hozzásegítik ahhoz, hogy a ma emberének ösztönösen modern szemléletmódjától távolodva, a vizsgált korszak emberének szemléletmódjához közeledjék és igyekezzen megérteni azokat az összefüggéseket, amelyek az ember és a környező világ között a különböző korokban fennálltak. Etnológiai ismeretek segítségével a kutató könnyebben elkerülheti a túlértékelő és leértékelő interpretációkat.

A szimpozion keretében is történt már utalás arra a kétségekívül fennálló veszélyre, amely abban rejlik, ha a jelen vagy közelmúlt etnológiai megfigyeléseit egyszerűen átvettjük hasonló fokon állónak tűnő őskori viszonyokra.² A veszély csökkenése az őstörténet kutatóinak óvatos és körültekintő eljárásától várható, másrészt azoktól az eredményektől, amelyeket az alacsonyabb fokon álló népcsoportokat a fejlettebb környezetből ért befolyás és következményeinek meghatározásában az etnológia ér el.

Az etnológiai eredmények felhasználásában rejlő veszélynek azonban nemcsak árnyoldala van, hanem értékes tanulsággal is szolgál: miután az őskor populációi sem éltek egymással azonos szinten egy-egy vizsgált időhorizontban — az előrefutások és a lemaradások számos példáját ismerjük —, a hatás és a kölcsönhatás tényét és következményeit ebben a viszonylatban is szigorúan szem előtt kell tartanunk, különösen az őskor utolsó 5–6 évezredében.

Az őskori források közvetlen adatokat tartalmaznak az egykorú gazdaságra, eseményekre, folyamatokra, vallásra, stb. vonatkozóan. De még a közvetlen források esetében sem nélkülözhető a rekonstrukció és a következtetés. Nézzük pl. a gazdasággal kapcsolatos adatokat. A tárgyak és építmények maradványai rekonstruálásuk által válhatnak rendeltetésük meghatározásának alapjává. Erre és funkciójuk ismeretére épülhetnek a gazdasági szerkezetet érintő következtetések. Így az élelmentárolás, vagy az állattartás céljait szolgáló építmények éppen olyan hű tükröi az egykorú gazdálkodásnak, mint a termesztett magvak maradványai, az állatesontok, a vadászat, az állattartás és a földművelés eszközei, a talajművelés régészeti vagy kémiai vizsgálatok által nyert bizonyítékai.

Amikor az interdiszciplináris kutatások nálunk egyelőre gyér példái alapján a feladat teljesítése érdekében kifejtendő erőfeszítéseket szeretnénk szorgalmazni, legyen szabad egy eredményekben gazdag példára is hivatkoznom: az őstörténelmi és zoológiai kutatások összehangolásából született eredményekre.

Az embernek természetei környezetéhez való viszonyában egyik legjelentősebb szerep a környező állatvilággal való kapcsolatának jut. A kapcsolat két fő, gazdasági vonatkozású megnyilvánulása a zsákmányolás (pákászat, halászat, vadászat) és a tenyésztés. A magyar kutatás különösen az utóbbi gazdálkodási ágazat megismerésének útján elért eredményekkel dicsekedhet. A történelmi zoológia három egymást követő fokozatot dolgozott ki³, amelyek összhangban állnak a legfontosabbaknak tűnő,

² ITYINA, M. A., *Néprajz és régészet*, 4. c.

³ BÖKÖNYI, S., *The development and history of domestic animals in Hungary*, Am. Anthr. (sajtó alatt). — Uő, *Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns*, Acta Arch. Hung. 11, 1959, 39–102.

a szó tágabb értelmében vett kulturális változásokkal, amelyek a Kárpát-medence népességének életében az őskor folyamán bekövetkeztek:

1. *Állattartás.* Jellemző már a neolitikum kezdetétől, nagy szerepet játszik benne a helyi domesztikáció hosszú folyamata. Különösen jól kidolgozott ez a probléma az őstulok háziasítására vonatkozóan.⁴ A folyamat a későneolitikumban éri el csúcspontját és a periódus végével megszűnik mint az állattartás fő jellemzője. Egybeesik tehát azzal a horizonttal, amelyet mindenek előtt a kelet-magyarországi tellszerű telepek elhagyása, a telepen történő rendszeres temetkezés megszűnése és az edényfestés több évezredes divatjának elmúlása rajzol ki. A korszak egyik fő jellemzője az első új anyag, a kerámia előállítás módjának felfedezése (kémiai eljárással) és elterjedése.

2. *Kifejlett állattartás.* Minőségi változást jelent kialakulása ezen gazdálkodási ágazaton belül. A húshaszon mellett más hasznosítási formák is uralkodóvá válnak (tej, gyapjú, igavonás). Egybeesik a fémkorok kezdetével; a telepek rövidebb életével a temetők elválásával a telepektől, a nők és férfiak éles megkülönböztetésével a temetéskor, a korábbiánál nagyobb embercsoportot összefogó szervezettel, a nagyobb régiót behálózó kommunikációs feltételek megvalósulásával, a kis lélekszámú populációk közötti ellenségeskedések és elzárkózások csökkenésével. Tehát az őstörténelem hagyományos terminológiája szerinti rézkori és bronzkori gazdálkodást jellemzi az ilyen jellegű állattartás. Az ebben a vonatkozásban sommásan összekapcsolható két korszak mindegyikében feltűnik, majd elterjed egy-egy új találmány, kémiai eljárással előállított új anyag, a korábbiiban a réz, a későbbiben a bronz.

3. *Tudatos állattenyésztés.* Keleti lovasnomádok, preszkiták és szkíták állattenyésztésének hatására indul el a korai vaskorban. További kutatást igényel még egyrészt kárpát-medencei fellépése időpontjának pontosabb tisztázása a vaskor korai periódusán belül, másrészt annak a felderítése, hogy a minőségi változás az állattenyésztésen belül csak ezen etnoszok gazdaságát jellemzi-e, vagy átalakító hatása a bennszülött lakosság gazdálkodását is átformálta-e. A korszakot a vas elterjedése jellemzi a régióban.

Számos fontos meghatározással gazdagították a zoológiai vizsgálatok az őstörténelmi ismereteket a zsákmányoló ágazatok terén is. Így azzal a nézettel, hogy a vadászat az őskor folyamán csökkenő tendenciát mutat, a folyamat azonban nem egyenletes, nem mentes zökkenőktől.

A zoológiai eredmények vázolásával kívántam rámutatni az egyes tudományágak közötti összefonódottságra és arra, hogy a közös kutatások eredményei az involvált ágazatok mindegyike számára egyaránt hasznosak lehetnek. A fent hivatkozott eredmények nemcsak a magyarországi őstörténet ismereteit gyarapítják, hanem a történeti zoológiát, sőt a domesztikációs folyamatok hatására az állategyedekben, majd fajokban bekövetkezett változások megismerése következtében a zoobiológiát is. Nem szólva arról a nyereségről, amelyre az etnológia tesz szert ugyanakkor, amikor más nézőpontból ő maga az adó fél, azon információk közlése által, amelyek az állattenyésztés formáinak rekonstruálásához vezethetnek és élénk tár számos olyan kulturális megnyilvánulást, amelyek adott esetekben ezen gazdálkodási ágazathoz kötődnek.

A történelmi zoológia forrása a régészeti lelet, ez szabja meg eredményeinek mélységi és szélességi dimenzióit. A sírokból származó állatcsontokból azonban, hasonlóan azok nem zoológiai leleteihez — beleértve a ritust is — és eltérően azok antropológiai leleteitől, nem minden vonatkozásban vonhatók le egyenes következtetések az egykorú állattenyésztésről, amint erre már a hazai történeti zoológiai kutatások megindulásának idején rámutattam.⁵ A Tiszapolgár-basatanyai temetőben a korai rézkori sírokat követő középső rézkori sírokból ugrásszerűen csökken a vadállat csontok aránya a háziállatokéihoz képest.⁶ Mégsem következik belőle az állattenyésztés ugrásszerű növe-

⁴ BÖKÖNYI, S., *Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes*, Acta Arch. Hung. 14, 1962, 175—214.

⁵ KUTZIÁN, I., *Die Ausgrabungen in Tiszapolgár-Basatanya*, Conférence Archéologique, Bp. 1955, 76.

⁶ BOGNÁR—KUTZIÁN, I., *Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit, L'Europe à l'âge de la pierre*, Prága, 1961, 227. — Uő, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Bp. 1963, 378.

kedése a korszak második periódusának beköszöntésével, mert nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tradíciókat őrző rituális szabályok szívósságát, erejét. Óvatosságra int az a változás is, amely a második periódusban a sírokban talált állatesontok gyakoriságának szembetűnő csökkenésében nyilvánul meg, bizonyára rítusmódosulás következtében.⁷ Itt ismét etnológiai ismeretei tarthatják vissza a régészt elszettett következtetésektől. A probléma megoldása egykorú telepek teljes feltárásától várható. Ugyanezek a leletek közvetlen választ is adnak néhány kérdésre. Így arra, hogy mely fajok tenyésztésével foglalkozott a népesség és melyeknek domesztikálása az ő érdeme. Ilyen közvetlen adatokként értékelhetők az őszentiváni (VIII. lelőhely) 3. sír szarvasmarhából, borjúból, növendék sertésből és növendék juhból származó csontjai, amelyek a toron feláldozott állatok faji összetételét mutatják, sőt némi fényt vetnek a populáció anyagi helyzetére is.

De megválaszolatlan maradt az arányok kérdése, nemcsak a vad és háziállatok, hanem az utóbbiak és a másik fő termelési ágazat, a földművelés viszonylatában is. Hogy ebben a vonatkozásban a kutatás még kevés eredményt ért el, az nem utolsósorban a forrásanyag természetében rejlik: a megőrzött termények ritkábbak, könnyebben elpusztulnak, feldolgozott alakjukban szabad szemmel nem ismerhetők fel, vegyvizsgálatot igényelnek. A termelésben, a feldolgozásban és a tárolásban használatos maradandó eszközök, tárgyak funkciója pedig gyakran nem állapítható meg egyértelműen (pl. a gyakran kapának, sőt ekének tekintett szarvasagancs tárgy ugyanolyan elhelyezési a sírokban, mint a kőfokos, és olyan körülmények között kerülnek elő, amelyek egymás jelenlétét kizárják egy síron belül;⁸ az őrlőkövek és tároló edények sem árulják el magukban, hogy termelt vagy gyűjtött készletek őrlésére, illetve tárolására szolgáltak-e).

A fő gazdálkodási ágazatok részesedési arányának, a domesztikáció helyi kialakulásának, átvételének, illetve a meghonosított domesztikált állomány felfrissítésének kérdései nemcsak teljességre törekvő feltárásokat, hanem az egykorú természeti környezetet behatóbb megismerését is megkívánják. Ugyanezek a feltételei a gazdaság másik jelentős ága, a kereskedelem problémái jobb megközelítésének is.

Még nehezebb feladat elé állítják a régészeti kutatást a társadalmi szerkezet, az etnikum és az etnogenézis problémái. Forrásainak természetéből következően, különösen súlyos ez az őskorra vonatkozóan. Magam is hajlamos vagyok osztani az etnológusok szkepszisében,⁹ az eltérhető eredmények realitása tekintetében. Ami természetesen nem jelentheti azt, hogy ne lenne szükség az erőfeszítések fokozására a bizonyítékok feltárása érdekében. Minél kevesebb a közvetlen régészeti adatunk és ennek következtében minél nagyobb szerephez jutnak a feltevésekre épített következtetések, annál fontosabb, hogy a közlések egyrészt hozzáférhetővé tegyék a bizonyítékokat, másrészt félreérthetetlenül elválasszák a tényeket a feltevésekből és a belőlük levont következtetésektől. A kellően nem bizonyítható következtetések és a következtetésre épülő további következtetések csak akkor segíthetik elő a tudomány további haladását, ha hangsúlyozottan ilyen jellegűekként kerülnek közlésre, nehogy az olvasó tényként fogadjon el feltevéseket a számára hozzáférhetetlen teljes adatanyag ismerete híján. Fontos ez az egyes tudományterületekben is, de jelentősége fokozódik interdiszciplináris kutatások esetén.

A gazdálkodás jellege az, amit a leletek elárulnak. Legjobb esetben — nagy területre kiterjedő kutatás eredményeként — a gazdaság struktúrájára vonatkozó következtetéseket is lehetővé tesznek, de a társadalmi szerkezet megközelítéséhez ezeken a következtetéseken keresztül vezet az út, további következtetések segítségével. Hasonló áttételek közbeiktatásával közelíthetők meg azok a tényezők, amelyek a kultusztárgyakon és rítusokon át a vallási hiedelmek felé vezetnek és rajtuk keresztül hatnak a társadalom alakulására.

Magára a gazdaságra, korai fejlődésének két főtenyezője, a létfenntartás és a természeti környezet (azaz a cél és elérését segítő és gátló feltételek) mellett számos egyéb, még ismeretlen tényező is kifejti hatását. A kumulatív oksági viszonyok törvénye, azaz hogy ugyanazon tényező egyrészt eredője bizonyos folyamatoknak, más-

⁷ I. m. 1963, 278.

⁸ I. m. 314—315.

⁹ ITYINA, i. m. 6.

részt elindítója új folyamatoknak, érvényes mind a gazdasági, mind a társadalmi szerkezet fejlődésére, sőt érvényes a két struktúra kölcsönhatásának folyamatára is. A tényezők töredékének ismeretében érthető, hogy szerényeknek kell maradnunk következtetéseinkben. Hiszen még megismerésüknek is a kezdetén vagyunk, holott azok ismeretében sem lehetne egyértelműen következtetni a társadalmi szerkezetre, a gazdasági és társadalmi szerkezet kölcsönhatása miatt.

Azok a kutatások, amelyeket éveken keresztül a rézkor területén folytattam, alig adtak okot optimizmusra a fenti vonatkozásban, még kevésbé a szociális és egy a családi szerkezetet érintő problémák terén. Még viszonylag bőséges forrásanyag esetén sem mindig vezetnek egyértelmű eredményre a vizsgálatok, legalábbis jelenlegi lehetőségeink között.

A neolitikus csoportos temetkezések után, a rézkor kezdetén lép fel a soros temetkezés és ugyanakkor válnak el a temetők a telepektől topográfiaiilag. Mindez olyan körülmények között megy végbe, amelyek a lakosság helybenmaradását tanúsítják az adott régió belüli. A rézkoriak kultúrája számos megnyilvánulásában őrzi a késő-neolitikus hagyományt, többek között magukban a temetkezési szokásokban is, de csak a sírokat érintik, a temetőket nem.¹⁰ Mit mondanak az adatok a népesség társadalmi szerkezetéről? Törzsi-nemzetségi szervezet volt? De ez lehetett már a neolitikumban is, eltérő (csoportos, telepen belüli, nemi megkülönböztetést nem alkalmazó) temetkezéssel. Az a négy halott, akinek gazdagsága — az akkori viszonyok között feltehető értékrend szerint¹¹ — ha nem is élesen, mégis kiválik a többi halotté közül, talán a temetőt használó kis lélekszámú populáció vezetője lehetett. Elhelyezésük a sírsorokon belül nem mond ellent olyan feltevésnek, amely szerint ezek az egyedek egymást követték. De vajon a feltett gazdagság valóban ezt jelenti-e? És ha igen, akkor milyen alapon választották ki a személyeket? Testi, illetve szellemi tulajdonságaik, szerzett érdemeik, vagy éppen születésük alapján? A válasz közelebb vihetne a társadalmi szerkezet problémáihoz, de az adatok nem válaszolnak.

Az ugyanebben a temetőben feltárt kettős (illetve hármas) sírok férfi és nő csontvázát éppen úgy tartalmazták, mint nőét és gyermekét, vagy férfiét és gyermekét.¹² Számuk az egyes sírokhoz viszonyítva (7 : 155 ebből nő és férfi közös sírja 2) semmiképpen sem haladta meg azt az arányt, amelynél az egyszerre bekövetkezett halál esete erőszakos cselekmény nélkül is feltehetőnek látszik. Nincs tehát okunk a nő és a férfi egymáshoz viszonyított társadalmi értékelésében különbségekre következtetni. Hozzátehetem még azt is, hogy mindegyik esetben egyszerre történt a temetés, de az egyszerre temetés mégsem fokmérője a családi kapcsolat közelségének. Arra is van ugyanis példa ebben a temetőben, hogy a szoros családi kapcsolat másként, vagy másként is kifejezésre juthatott a temetkezési szokásokban, azaz utólagos rátemetkezés formájában. Ez itt négy sír esetében volt megfigyelhető, feltevéseim szerint — amelyet az egyedek közötti 12, illetve 15 év élet korkülönbségre, a halálesetek gyakoriságának az egész temetőre számított átlagára és az azonos korcsoporton belüli házasság hipotézisére építettem — pontosan tudták a sírok helyét és mélységét, így a közeli hozzátartozót egy évtized múltán is rátemethették korábban meghalt rokonára, megfigyelésem szerint anélkül, hogy a korábbi sírt megbolygatták volna. Mindkét rátemetkezés esetében férfi volt a korábbi és nő a későbbi halott.¹³

55–60 éves korában halt meg a 27. sírba temetett nő. Halotti melléklete az átlagosnál valamivel gazdagabb volt — jöllehet nem a leggazdagabb a temetőben —, annak ellenére, hogy járás- és munkaképtelen léteire támogatásra szoruló tagja volt a közösségnek. A felvetődött kérdésre legalább négy egyenértékű válasz adható: a) születése biztosította kiváltságos helyzetét; b) előnyös, vagy hátrányos szellemi tulajdonságai révén vívott ki ilyen mértékű megbecsülést; c) túlvilági erők hatalmától, bosszújától való félelem kényszerített ki számára ilyen bánásmódot; d) a populáció termelése viszonylagosan olyan fejlett volt, hogy a szükségletek kielégítésén túl még tehetetlen emberek gondozását is vállalni tudta.¹⁴

¹⁰ BOGNÁR—KUTZIÁN, i. m. 1963, 431—432.

¹¹ I. m. 386—392.

¹² I. m. 369—373.

¹³ I. m. 351—352, 519.

¹⁴ I. m. 73—75, 392—393.

Ugyanez a populáció annyira tisztában lehetett gazdasága eltartó képességével, hogy feltehetően élt a népszaporulat szabályozásának egyik eszközével, valószínűleg a gyermekitevéssel.¹⁵ Feltevésemet a következő adatokra alapítom. Az eltemetett felnőtteknek csak kevesebb, mint fele nő (11 : 25). A születések közötti ilyen aránytalanság nem tehető fel. Az is ellentmondana a biológiai törvényeknek, ha a leánygyermek nagyobb halandóságára következtetnénk. A gyermeksirok száma (kb. 1 : 3) nem elég ahhoz, hogy helyreállítsa a szokásos egyensúlyt, mégkevésbé az, ha feltesszük, hogy a fiúgyermekeket a férfiak, a leánygyermekeket a nők rítusa szerint fektették sírjukba (1 : 2). Aligha magyarázható a jelenség ilyen egyenlőtlen eredményekkel járó patrilocális exogámiával, vagy matrilocális polyandriával. Nyitva marad két lehetőség: az egyik a populációba került olyan nők külön temetője, akik nem álltak vérségi kapcsolatban a populációval, ilyen temetőt nem találtunk, legalábbis egyelőre. A másik, amelyet valószínűbbnek tartok, a leánygyermek egy részét érintő gyermekitevés hipotézise. Megerősítését vagy cáfolatát csak további, hasonló jellegű feltárásoktól várhatjuk.

Az etnikum és az etnogenezis problémái köré tömörül az a súlyos kérdéses csoport, amelynek a megközelítéséhez szükséges erőfeszítésekben az őskorkutatásnak is ki kell vennie a részét. Éppen ezen kérdések vizsgálata a tudományág legfontosabb feladatai közé tartozik annak ellenére, hogy — túl azokon a nem csekély nehézségeken, amelyekkel más tudományágak emberközpontú kutatásai az etnosz és származásának kérdéseiben teoretikus és konkrét vonatkozásban egyaránt küzdenek — az őskorkutatásban a szűkös források következtében a nehézségek még kumulálódnak. Másrészt azért is foglalkoznia kell ezekkel a problémákkal, mert közreműködését más tudományágak sem nélkülözhetik.

Ha az etnikai sajátosságok főhordozója a kultúra (a fogalom tágabb értelmében), akkor az etnosz hat megkülönböztető kritériuma.¹⁶ közül csak kettőt használhat fel az őskorkutatás direkt módon, az eszközöket és a díszítőművészetet, sőt ezeket is csak az időtálló anyagokra korlátozottan. További kettőnek, a szokásoknak és a szertartásoknak, csak töredékéről szerezhet információkat és azokat is csak feltevések szintjén. Kettőt pedig, a nyelvet és a népköltészetet, lényegében nélkülözni kénytelen, legalábbis saját módszereivel megközelíthetetlenek számára. Mégis az etnosznak az a sajátossága, hogy fennmarad több gazdasági-társadalmi formáción keresztül, megnyitja az utat az etnogenetikai kutatás számára az őskor felé.

Ebben a problémakörben felesleges lenne hangsúlyozni az interdiszciplináris kutatás fontosságát, hiszen más út nem is kínálkozik, akár a jelen vagy a közelmúlt népei, akár a régmúlt írott emlékei villantják fel előttünk az elindulás lehetőségét.

A Kárpát-medence különösen nehéz terepnek mutatkozik az őskorba vezető etnogenetikai kutatások számára. A nyilvánvaló populációs kontinuitás ellenére a régió földrajzi helyzete következtében a gyakori és többirányú népmozgások szintereként bonyolult etnikai átrétegződéseket és keveredéseket élt át.

Összegezve az elmondottakat, az őstörténelmi kutatásokat számos vonatkozásban gazdagíthatják, kiegészíthetik és elmélyíthetik az etnológia ismeretanyaga és módszerei. Az etnológia nyújtotta sokrétű segítségből kiemelkedő értékű az a szemléletmód, amellyel ez a tudományág fegyverzi fel a kutatót az adott őskori populáció szintjének és körülményeinek leértékelésével, vagy éppen túlértékelésével szemben.

A két tudományág számos vonatkozásban szoros rokonsága ellenére sem azonos: egy adott populáció őstörténetének csak része paleoetnológiája és megfordítva¹⁷. Az őstörténelem kutatás célkitűzései jellemzően, módszerei pedig túlnyomóan tör-

¹⁵ I. m. 395 ff.

¹⁶ BROMLEJ, i. m. 3.

¹⁷ HILLEBRAND J., a komplex kutatások egyik korai szorgalmazója a közös kutatásokban szereplő tudományágak egymásrataltságát és nem egymással való helyettesíthetőségüket hangsúlyozza 1930-ban: „Modern régész etnológiai ismeretek nélkül felfogásunk szerint olyan, mint egy paleontológus zoológiai ismeretek nélkül. Mindkettőnek munkássága okvetlenül egyoldalú és sokszor meddő is lesz.”... „Etnológiai ismeretek nélkül a régészethűvár legérdekesebb eredménye is holt anyag marad, amelybe csak a helyes etnológiai meglátás visz életet.” (Arch. Ért. U. f. XLIV, 1930, 213.).

ténnettudományos jellegűek. Ez a szemléletmód uralkodik a források feltárásánál, a forráskritikánál, és abban is, hogy a kutatások központjában az időtényező áll. A folyamatok időközponthú kutatása az egyidejű és az egymást követő jelenségek összefüggő vizsgálatát kívánja meg. Elsősorban történelmi diszciplína, de problémáit interdiszciplináris kutatások, eredmények és módszerek segítségével is meg kell közelítenie.

Utaltam arra veszélyre, amelyet régészek és etnológusok egyaránt gyakran hangoztatnak és amely az etnológiai megfigyeléseknek hasonló fokon állónak tűnő őskori viszonyokra való direkt átültetésében, az etnológia eredményeinek túlzott általánosításában rejlik. Ilyen veszélyek azonban nemcsak ezen két tudományág viszonyára vonatkoznak, hanem a tudománysszakok közötti együttműködésre általában. (Így pl. nem kevésbé veszélyes a statisztikai módszer alkalmazása olyan kis részletükben kiasott őskori lelőhelyekre, amelyeknél nincs mód a jelenségek reprezentatív jellegének megállapítására.)

Az őstörténelem kutatójának szigorúan szem előtt kell tartania, hogy hasonló, de nem azonos jelenségekkel áll szemben, ha az etnológiához fordul segítségért. Tisztában kell lennie azzal, hogy nem várhatja problémáinak megoldását a másik tudományágtól, hanem olyan eszközök birtokába jut, amelyek segítik a problémák megközelítésében. Mindez vonatkozik természetesen más tudományágakhoz kapcsolódó kutatásokra is, hiszen nem várhatjuk, hogy valamely tudományág éppen olyan aspektusban közelíti meg a keresett igazságot, amilyen formában nekünk más természetű kutatásainkhoz arra szükségünk van.

A veszély tehát csökkenthető és lényegesen kisebb annál a veszéllyel, amit az rejt magában, ha elzárkózva az interdiszciplináris kutatás nyújtotta lehetőségektől, megmaradnánk a régi, szűkebb keretek között.

IRODALOM

- Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н.
1970 *Этнография и антропология*.
- Аверкиева, Ю. П.
1967 *Естественное и общественное разделение труда и проблема периферизации первобытного общества (От Альски до Огненной Земли)*. Москва.
- 1970 *Соотношение понятий «культурная антропология» и «социальная антропология» в странах Запада (Гроздова, И. Н. Венгеро-советский симпозиум)* Сов. Этн. № 2. 166—171.
- BANNER, J.
1937 *Die Ethnologie der Körös-kultur*. Dolgozatok 13. 32—49. Szeged.
- 1941 *Kőkori élet Békés vármegyében*. Gyulai Dolgozatok 4. Gyula.
- Бромлей, Ю. В.
1969 *Этнос и эндогамия*. Сов. Этн. № 6. 84—91.
- Дебеч, Г. Ф.
1964 *Типологисты против популяционистов (UNESCO stenogram)* Párizs.
- EPSTEIN, A. L.
1967 *The Craft of Social Anthropology*. Suffolk.
- GALVAO, E.
1967 *Guia das exposicoes de antropologia*. (Museu Goeldi), Belém—Pará—Brasil.
- Гинзбург, В. В.
1968 *Некоторые проблемы изучения взаимосвязи расогенеза и этногенеза*. Сов. Этн. № 4. 43—51.
- KUTZIÁN I.
1944 *The Körös-Culture*. Dissertationes Pannonicae II. 23. Bp.
- 1955 *Dies Ausgrabungen in Tiszapolgár—Basatanya*. Conférence Archeologique 76. Bp.
- 1963 *The copper age cemetery of Tiszapolgár—Basatanya*. Arch. Hung. 42. IV. fejezet.
- Обсуждение
1970 *Обсуждение статьи Ю. В. Бромлей «Этнос и эндогамия»*. Сов. Этн. № 3. 86—103.
- Ошанин, Л. В.
1957 *Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов*. I. Ереван.
- Рогинский,
1966 *Методологические основы антропологии*. Биологические науки 3. 8—18.
- Рогинский, — Левин, М. Г.
1955 *Основы антропологии* Москва.

MÓRA Ferenc író, a Szegedi Múzeum egykori igazgatója, aki többek között igen sok kora középkori temető feltárását is becsülettel elvégezte az 1920-as években, így írt e két tudományág kapcsolatáról: „A régészet: megkövesedett néprajz és a néprajz: élő régészet. Nem mondom, hogy nem tudnak egymás nélkül elbicegni, de — járni csak együtt tudnak.”¹

Ezt a két mélyértelmű gondolatot érdemes megnézni közel negyven esztendő távlatából. Már maga MÓRA Ferenc is egész sor értékes megállapítást tett a néprajz és a régészet igen szoros kapcsolata, mondhatjuk úgy is, egymásrautaltsága alapján. A temetőket hátrahagyott populációk társadalmi rendjének rekonstrukciója, de még az egyes, néha rejtélyesnek tűnő sírformák magyarázata sem képzelhető el élő, pontosabban hasonló életformában élő társadalmak vizsgálatából leszűrt eredmények nélkül. Egyes sírokban lelt eszközök funkciójának megállapítása a legtöbb esetben még használatban levő, azonos funkciójú eszközök alapján lehetséges. Így fejtette meg többek között, a szintén szegedi Cs. SEBESTYÉN Károly az eladdig „rejtélyesnek” tartott csontlemezek rendeltetését, amelyeket gyakran találtak és találnak ma is nomád sírokban, néprajzi anyaggal is bizonyítva, hogy azok íj merevítésére szolgáló szarulemezek voltak. A sírokban talált állatesontok, a rituális húsétel maradékainak értelmezése sem képzelhető el néprajzi megfigyelések bevonása nélkül, csak így elemezhetjük a többi lelettel való összefüggésben, hogy kinek mi is járt ki a másvilági életre, másszóval milyen volt a családban elfoglalt helye.

Röviden szólva, az életmód rekonstrukciója a sírokból, vagy újabban a településekről származó leletek alapján a korai középkor nomádjai tekintetében sem képzelhető el néprajzi párhuzamok bevonása nélkül. A régi társadalmak és életmódjuk képeinek felvázolása a régészet központi feladata, ami pusztán a leletek mechanikus feldolgozásával nem érhető el.

Ahhoz, hogy jobban érezzük a két tudományág egymásrautaltságát, jónak látjuk röviden a köztük való különbségek bemutatását is. MÓRA Ferenc a régészetet „megkövesedett néprajz”-nak nevezte. Az etnográfus, szemben az ásató régésszel, élő, beszélő emberekkel találkozik, közvetlenül tőlük, vagy az általuk nemrégiben készített gyártmányokból gyűjti fel anyagát. Ezzel szemben a régész tárgyakba zárt információkkal, temetkezési rítusok képével, települések sziluettszerű lenyomataival találja magát szemben, és azok objektív „szavaiból” rendezi sorokká a történeti mondanivalót. A feltárás során a régész nagyfokú objektivitására van szükség, vagyis maximális szakmai felkészültséggel kell rendelkeznie az ásatás tekintetében is, mivel a vizsgált objektum a munka során egyszer s mindenkorra jórészt megsemmisül. A néprajzi gyűjtés során nemcsak az etnográfus objektivitása lényeges, hasonló tényező az adatközlő részéről is igen nagy szerepet játszik. Ugyanakkor a társadalom, az életforma, a rítusok stb. még minden oldalról megközelíthető, ám az élet kusza szövevényéből kell kihámozni a történelmit, a jellegzetest, a törvényszerűt. A régészeti leletanyagból, ezzel szemben, az idő már sok lényeges vonást kioldott. A közvetlen kapcsolat a letűnt társadalmak népeivel lehetetlen, ami pedig a közvetett kapcsolat egyik formáját, az ásatást illeti, megismételhetetlen, szemben a néprajzi kutatás lehetőségeivel.

A néprajz iránti érdeklődés, a néprajzi kutatások társadalmi szükségessége tekintetében napjainkban nincs kétség. A néprajz feladataiból fakadóan létrehozott akadémiai kutatócsoport, amelynek most vendégei vagyunk, szintén ezt bizonyítja. A magyar paraszttársadalom fejlődésének feltárása, mai képeinek bemutatása, kultúrájának elemzése történeti és szerkezeti tekintetben, a Néprajzi Atlasz munkálatai és még sok más feladat, amelynek felsorolása nem az én feladatomban, világosan utalnak a néprajz iránti igényre hazánkban is. A régészet funkciója nálunk nem kevésbé sokrétű. A nagy tempóval folyó építkezések, az intenzív földművelés nyomán szükséges régészeti mentőtevékenység a magyar régészet erőinek nagyrésztét teljesen leköti, ugyanakkor történeti szintézist is várnak tőle, a készülő Régészeti Kézikönyvön, vagy köz-

¹ MÓRA Ferenc *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlaskori és korai magyar leletekben*. Etn. 63. 1932.

² Cs. SEBESTYÉN Károly, *Rejtélyes csontok népvándorlaskori sírokban*. Dolgozatok. Szeged, 1930, 178—220.

vetve ugyan, a tízkötetes Magyar Történet első részének alapjain keresztül, várják tőle a Régészeti Topográfia közel hetvenkötetes felmérésének elkészülését is. Ezeknek a munkálatoknak a során lépten-nyomon találkozunk egymással a két tudományág.

Számomra úgy tűnik, hogy a Szovjetunióban a Nagy Októberi Forradalom győzelme után a két tudományág egységét szilárdra sikerült összekovácsolni, feltétlenül szorosabbra, mint nálunk. A szovjet régészet és néprajztudomány szerves egységét az évente együtt megrendezett tudományos ülésszak ténye is szépen igazolja. Emellett megfigyelhető, hogy néprajzi intézetek egész sorában dolgoznak régészek és megfordítva. Természetes, sőt törvényszerű jelenség az, hogy közös, komplex expedíciókban együtt dolgoznak. Ez utóbbinak szép példája akár a tuvai, akár pedig a horezmi, melynek éppen ITYINA, M. A. is régi tagja.

A továbbiakban nézzük meg röviden, hogy milyen kísérleteket tettek a magyar régészek a néprajzzal való együttműködés, annak segítségével alkalmazása terén. Már említettük MÓRA Ferenc és Cs. SEBESTYÉN Károly munkásságát, most csupán a negyvenes évektől kezdve szeretnénk még néhány mozzanatra utalni, a teljesség igénye nélkül. Több magyar régész többször is sikeresen alkalmazta munkája közben a régészeti emléktárgy értelmezése céljából a néprajzi párhuzamokat, így például CSALOG József ősrégész, a Szentesi Múzeum volt igazgatója, aki a hazai neolitikus és rézkori fonási technikákat, tjas meghajtású tűzfűröt stb. rekonstruált és egyben egyes agyagedényformák és tökedények genetikai formai kapcsolatára is rámutatott. A rézkori ornamentika rekonstrukciós célú kutatását fia, a régész és etnográfus CSALOG Zsolt is folytatta.³

FERTICH Nándor régész, aki többek között a regösénekekről írott dolgozatában rámutatott azok avarkori meglétének lehetőségére. Nincs kizárva, hogy ezeket az avar énekeket kettős sípokon játszott zenével kísérték, amelyekből már többet is megtaláltak avar kori sírokban, és azok hangsorát is sikerült rekonstruálni.⁴

Talán a legtöbbször és a legmélyebben fordult néprajzi megfigyelések felé LÁSZLÓ Gyula egyetemi tanár, hogy segítségül hívja azokat régészeti források értelmezéséhez. Elsőnek kísérte meg ásatási temetőterképek, valamint részletes feltárási dokumentáció alapján a temetőket hátrahagyott közösségek szerkezetének rekonstrukcióját. Módszerét és a honfoglaló magyarság társadalomszerkezetének rekonstrukciós kísérlete teljes bemutatását, több kisebb tanulmány megjelentetése után, egyik nagyobb népszerűsítő könyvében összegezte,⁵ majd a felszabadulás után az avar társadalomra is alkalmazta.⁶ Eljárását sok tanítványa átvette. Szélesebb körű feltárások híján az avar és honfoglalás kori települések területén, még ma is a temetők tanúvallomásaira vagyunk jobbra utalva, bár tudjuk, hogy az ott megfigyelt kép, a temetkezési szokások természete miatt, sok esetben hamis, pontosabban archaikusabb társadalmat tükröz, mint saját korának arculata. A temetőterképek elemzéséhez teljes feltárás, pontos és részletes ásatási dokumentáció szükséges, ami sajnos a legtöbb esetben nem áll rendelkezésünkre. A temetőterképek alapján, statisztikai grafikus stb. eljárások segítségével, végül néprajzi párhuzamok bevonásával a hasonló életformában élő népek köréből, végezhető el a rekonstrukció. LÁSZLÓ Gyula érdeme, hogy honfoglalás kori temetkezések tanúbizonysága alapján rámutatott a patriarchális nagycsalád meglétére az őseinknél.⁷ Családszervezeti kérdések elemzése során, egyes honfoglalás kori, illetve 10. századi temetőkben a matriarchátus nyomait is felfedezni vélte. Tanulságos, hogy TOLSZTOV talán éppen hasonló vonásokra mutatott rá (ezekről a néprajzi kutatásokról akkor még LÁSZLÓ Gyula nem tudott) a turkmén család törté-

³ CSALOG Zsolt, *A bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának fonott edényeket utánzó ornamentikája*. Arch. Ért. 1962. 172—180.

⁴ FERTICH Nándor, *A regösénekekről*. Ethn. 69. 1958. 352—375 (német és orosz-nyelvű kivonattal).

⁵ LÁSZLÓ Gyula *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944.

⁶ LÁSZLÓ, Gyula *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Arch. Hung. 34. 1955.

⁷ LÁSZLÓ Gyula, *Honfoglalás kori régészetünk és a magyar nagycsalád*. Arch. Ért. 1950. 137—142. — Erdélyi István *A honfoglaló magyarság régészeti emléktárgyai kelet-európai kapcsolatai néhány kérdéséről*. Arch. Ért. 1960. 169—176. (orosz nyelvű kivonattal).

netének a vizsgálatakor,⁸ felfigyelve nálunk a matrilineáris házasság survival jelenségeire. — Kétségtelen, hogy egyes ősmagyar temetőkhöz a nők megkülönböztetett helyet foglalnak el. LÁSZLÓ Gyula egyik tanítványa, MESTERHÁZY Károly debreceni régész, határozottan kiválaszthatni véli a matrilineáris nagycsaládokat a magyar temetőkben⁹ és ezeket a nagycsaládokat tartja ugor eredetűeknek, szemben a szerinte patrilineáris nagycsaládokban élt törökös, kabar eredetű nezetiségekkel.¹⁰

Végül, bár a történeti időrend úgy kívánja, hogy előbb kellett volna szót ejteni róla, szeretnék még megemlékezni az őstársadalom kutatásában régészeti és néprajzi eredmények együttes felhasználásával megvizsgált problémákról. ENGELS halála óta felhalmozódott régészeti és néprajzi ismeretanyag értékelésében nagy érdemei vannak a szovjet kutatásnak, mind a társadalomtörténeti, mindpedig a vele szoros kapcsolatban levő periodizációs kérdések kutatása terén. Erre, bár megkésve ugyan, a magyar régészet is felfigyelt és elsősorban TOLSZTOV Sz. P. nevével fémjelzett cikkekkel ismerkedett meg. Az őstársadalommal kapcsolatos vita nálunk is megindult az ötvenes évek elején és ez az elméleti-módszertani vita főleg VÉRTES László tanulmányai köré fonódott.¹¹ A vitába a magyar etnográfusok is bekapcsolódtak.¹² Sajnos 1957 után az elméleti vita ezen a téren abbamaradt. Ősrégészeti problémák megoldása céljából már a II. világháború előtt etnológiai példákhoz nyúlt BANNER János szegedi, majd budapesti tanszékvezető professzor.¹³ Felvázolva egy teljes régészeti kultúra „etnológiai” képét, kitért a folyóvízhálózat és az őskori települések szoros kapcsolatára, társadalmi kérdésekre, az ékszerek és testfestés jelentőségére, munkafolyamatok-technikák vizsgálatára, a gyermekjátékokra, sőt az egész neolitikus Körös-kultúra népének főfoglalkozására is, melyet állattenyésztésben és csak részben halászatban és vadászatban határozott meg. Később, a többi nagyalföldi neolitikus és rézkori kultúrákat is áttekintette hasonló célkitűzéssel.¹⁴ Szemben a tipológiai iskolával, az ilyen jellegű értékelő módszer határozottan progresszív jelenség volt a magyar ősrégészetben. Egyik tanítványa, B. KUTZIÁN Ida, aki monografiát írt a Körös-kultúráról,¹⁵ új értékelést adott ennek a kultúrának a gazdálkodásáról, aláhúzza benne a földművelés szerepét, a vadászat és a még kisebb jelentőségű állattenyésztés mellett. Ugyancsak ő, a rézkor kérdéseit vizsgálva a Tiszapolgár-Basatanya temetőről írott monografiájában¹⁶ részletesen foglalkozott a temetkezési rítusokkal is az etnológiai következtetések fényében, így pl. a kettős temetkezésekkel, a törött tárgyak sírbatételével, a gazdag emberek sírjai kiválasztásának a problémájával stb. Már előbb, egyik előadásában figyelmeztetett egy igen fontos mozzanatra, miszerint a temetkezési rítusokból nagy óvatossággal kell levonni következtetéseket a korabeli társadalmak gazdálkodására vonatkozólag, a rítusok archaizáló jellege miatt.¹⁷

Számomra különösen figyelemreméltó IYVINA M. A. előadásának az a része, talán mivel magam is erősen érdeklődöm a nomád kultúra iránt, ahol a félig letelepült (nem félnomád!) lakosság kérdését tárgyalja. Ez az életforma szorosan összefügg egyrészt a nomád állattenyésztés genezisévei, amely nem vadász-kultúrákból és nem is földművelőktől veszi eredetét, hanem éppen ebből az életformából fejlődik ki, kialakulási idejét tekintve a bronzkorban, az ázsiai sztyepp-zóna területén. A félig letelepült

⁸ TOLSZTOV, Sz. P. *Drevnij Khorezm*. Moszkva 1948.

⁹ MESTERHÁZY K., *Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez*. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966—1967. Debrecen, 1968. 153. (angol nyelvű kivonattal).

¹⁰ Uo. 166.

¹¹ VÉRTES László, *Az őskor társadalmának néhány kérdéséről*. Arch. Ért. 1953. 89—103. (német nyelvű kivonattal).

¹² BODROGI Tibor, *Megjegyzések*. Ethn. 1954. 259—273.

¹³ BANNER János, *Die Ethnologie der Körös-kultur*. Dolgozatok 13. Szeged, 1937. 32—49.

¹⁴ BANNER János, *Kőkori élet Békés vármegyében*. Gyulai Dolgozatok 4. Gyula, 1941.

¹⁵ KUTZIÁN Ida, *The Körös-Culture*. Dissertationes Pannonicae II. 23. Bp. 1944.

¹⁶ B. KUTZIÁN Ida, *The copper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Arch. Hung. 42. 1963. IV. fejezet.

¹⁷ KUTZIÁN Ida, *Die Ausgrabungen in Tiszapolgár-Basatanya*. Conférence Archéologique. Bp. 1955. 76.

életforma vizsgálata másrészt az avar kori régészeti emlékek tükrében az egész Kárpát-medence területén még sok új eredménnyel kecsegtet.

Befejezésül nézzük meg még röviden a régészet és a néprajz mai ideológiai funkciójának a kérdését is, a két tudományág közötti összevetésben. Megállapíthatjuk, hogy mindkettőnek óriási szerepe van a szocialista tudat fejlesztésében, nemcsak az egyes etnikumok közötti eltérések, hanem a közös eredők, az azonos, vagy közelálló kultúrvonások bemutatásával, a szocialista kultúra fejlesztéséhez járulnak hozzá, feltárva például a nyelviileg különböző népek egymásrautaltságát, valós és lehetséges együttélésének módjait az adott életformán belül. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei értelmében, ahol a valóság megváltoztatásának a kérdéseiről van szó, tudománysszakjaink az elavult, káros történeti ideáktól terhes társadalmi tudatot vannak hivatva megváltoztatni, a múlt és részben a jelen társadalmi, kulturális, életformabeli stb. törvényszerűségeinek modern bemutatásán is igazolásán keresztül.

Messzire vezetne, ha most végezetül azzal foglalkoznánk, hogy mi is maga a régészet és mi is a néprajz, és így próbálnánk összehasonlítani tenni a kettő között. Talán ezzel kellett volna kezdenem. Ez azonban túlmént volna egyetlen hozzászólás keretein. Meggyőződésem, hogy a társadalomtudományok széles körén belül, mind a régészet, mindpedig a néprajz a történelemtudomány szerves részét képezi, és mindkettő csak akkor éri el kutatásainak a célját, ha történeti értékű eredményeket ér el, társadalmi törvényszerűségek feltárását végzi, mégpedig a lehetőségek maximális kihasználása mellett, együttesen.

VINCZE ISTVÁN

A referátum elvi kiindulópontja, hogy a néprajz történettudomány, a történettudománynak épp oly szakága, mint a régészet. A két tudományt összekapcsoló vonás, hogy mindkettő történeti fejlődésben vizsgálja a néptörzsek, népcsoportok kultúráját. Különbségek csak a forrásokban, kutatási módszerekben, a kutatások kronológiai határai tekintetében vannak.

A régészet és a néprajz a társadalom története különböző korszakainak értelmezésében nem egyforma szerepet játszik. Az előadás is, az elhangzó korreferátumok is sokoldalúan elemzik a néprajz és a régészet lehetséges együttműködési területeit, kezdve az ősközösségi társadalomtörténete rekonstruálásától, a különböző történeti korszakokon keresztül, egészen a késő középkorig. A magunk részéről a felvetett kérdésekhez elsősorban a tekintetben teszünk megjegyzéseket, hogy mennyire válhat gyümölcsözővé a régészet és a néprajz együttműködése a letűnő európai parasztkultúrák rekonstruálására, fejlődéstörténete megismerésében, vagy még inkább mennyire jelentenek a parasztkultúrákban megőrzött jelenségek, eszközök, technikák történeti forrást az európai és egyetemes művelődéstörténet, agrártörténet, néptörténet stb. számára. Az egyre szélesedő anyaggyűjtés és összehasonlító kutatás a néprajz részéről e tekintetben egyre nagyobb lehetőségeket kínál. A termelési viszonyok történetének a vizsgálata mellett a termelő erőket, termelési technikákat előtérbe állító új szempontú néprajzi kutatások jelentős előre lépést jelentenek e tekintetben és szilárd alapokat teremtenek a régészettel való együttműködésben is.

Ha kompetenciát a fenti kérdésekhez csak szűkebb kutatási területünkön érzünk is, mondandónknak általánosabb az érvénye és nem csupán a közép- és kelet-európai térség szőlő- és borkultúrájának a történeti kérdéseit érinti, de támpontul szolgál a gazdasági kulturális típusok és a nagyon változó történeti etnográfiai területek körülhatárolásához is Délkelet-Európa térségében.

A kultúra számos szférájában nagymúltú az európai néprajz és a régészet együttműködése általában és különösen újabban a település- és építkezés kutatásokban, a gazdálkodás egyes ágaiban. A szőlő- és borkultúra történeti-néprajzi vizsgálata az utóbbi másfél évtizedben kezdett felzárkózni ezekhez a kutatási területekhez. Bár ezek a kutatások elsőrendűen a szőlőkultúrának a mai népeletben játszó szerepe megismerését tűzték célul, mégis szükségszerűen vezettek el az eredet, a történeti kiala-

kulás kérdéseikhez. Jelentős új forrásanyagot kapcsoltak be az eddigi vizsgálatok körébe a népi használatú tárgyi emlékekkel, eszközkészlettel, és nem utolsósorban eddig nem értékelt régészeti emlékeket vontak be a borkultúra történeti alakulásának értelmezésébe. A széles területeket és nagy időhatárokat átfogó kutatások, Kelet-Közép-Európától a Transzkaukázusig az antikvitástól napjainkig, nemcsak a népi kultúra kialakult formáinak, mozgástörvényeinek korszakokonként jellemző jobb megismeréséhez járultak hozzá, de átfogó művelődéstörténeti következtetésekhez nyújtottak lehetőséget. Példaként említjük, hogy az európai kutatások az európai szőlő- és borkultúra eredetét, kialakulását egyoldalúan a görög-római kultúrában keresték. Aminek oka többek között a klasszika-archeológia más régészeti korszakok vizsgálatához képest fejlett volta és így orientáló szerepe, másrészt az antik szerzők gazdálkodásra vonatkozó írásainak széles körű elterjedése, reneszánsz az újkor eleji mezőgazdaság gyakorlatára Európa-szerte. A fejlett korai keleti kultúrák továbbélése és az európaiba közvetítésének kérdése kevésbé volt vizsgált téma. Ma már a kelet-európai borkultúra kialakulásában az iráni és török eredetű népek közvetítő szerepe aligha vitatható. Az ismert nyelvtörténeti tények mellett a legfrisebb néprajzi kutatások a gallorómán előzményekre visszavezethető európai szőlőkultúra mellett mind határozottabban karakterizálnak egy ettől termelési technológiában, eszközkészletben eltérő szőlőkultúrát a Kárpátoktól a Kaukázusig terjedően. Az elmúlt másfél évtized néprajzi összehasonlító vizsgálatokat, illetve annak eredményeit, következtetéseit a gazdasági kultúrák történetét célzó rendszeres szovjet régészeti feltárások, közlések szilárd történeti alapra helyezték. Itt az észak-fekete-tengeri antik városok maradványainak tanulmányozására gondolunk, ahol ezek gazdasági fejlődése GAJDUKEVICS, BLAVACKIJ, SCHULTZ, WEINMARN stb. munkássága nyomán sokoldalú megvilágításra került. Éppen a bor feldolgozása és tárolása történeti alakulásának számos problémája nyert megvilágítást a recens néprajzi anyag és az említett régészeti emlékek összevetése során. Különös jelentősége a középkori krími ásatásoknak volt e tekintetben, amelyek fontos összekötő láncszemet jelentenek az antik és az újkori szőlőkultúra közötti hiátus kitöltésében. A krími városok gazdaságában, mint erről a régészeti feltárások tanúskodnak, kiemelkedő szerepet játszott a szőlészet és borászat az i. e. 3. század óta. Számos bizonyíték szolgál arra is, hogy a mai Dél-Ukrajnában a szőlőművelés az első században nemcsak az antik városokban, de a Délnyugati Krím előhegyeinek területein a késői szkitáknál is virágzott. Ezt a kultúrát a 4. század végén, az 5. század közepén a hun betörések és az azt követő különböző népvándorlási hullámok elpusztították. Az 5. századtól a félszigetnek belsőbb területei hegyi-völgyeiben meghúzódó népcsoportok folytattak letelepült életmódot és a 11–13. századig bizonyítottan virágzó szőlőműveléssel rendelkeztek. A kiterjedt szőlőkultúrának bizonyítékai a nagy számban található sziklába vájt szőlőtaposók a *davlin, tarapán*. Ezeknek a tárgyi emlékeknek a morfológiai elemzése, összevetése a Balkán régészeti anyagával és a Kárpátokig elterülő borvidékek néprajzi anyagával nemcsak a szőlőkultúra történeti alakulása, de jelentős néptörténeti tényekre is rávilágítanak.

Ezeknek a vizsgálatoknak tanulsága, hogy a termelő eszközök kezdetleges formái és a hozzájuk kapcsolódó eljárásmodok széleskörben folyó néprajzi archeológiai összehasonlító vizsgálata a termelő kultúrák történeti rendszerezésének szilárd bázisát jelentik és a gazdasági-kulturális típusok, valamint történeti-etnográfiai területek körülhatárolásának elsőrendű történeti forrásai, amelynek értelmezésében a néprajz és az archeológia egyformán jelentős és egymás mellé rendelt szerepet játszik.

VITA

A régészet és a néprajztudomány kapcsolatának vitája főként arra a kérdéskörre összpontosult, hogy meghatározható-e a régészeti kultúrák etnikai jellege. Elsőként BARTHA Antal (a történettudományok doktora, MTA Történettudományi Intézet) fejtette ki álláspontját, aki nagyra becsülte „azt az elvi, tudományos óvatosságot, amiről KUTYÁN Ida professzornő tanúbizonyságot tett azzal kapcsolatban, hogy a régészeti anyagok alapján meghatározzuk az etnikai jelleget”. Úgy látta, hogy az együvé tartozás kérdése az őskorban is a tudati szférába tartozik, és elsősorban a

nyelvben jut kifejezésre; a nyelv az etnikai hagyományok fő hordozója. Az etnikai közösség kialakulásának legfontosabb mozzanata azonban a hagyomány, fűzte tovább gondolatait BARTHA. A nép a szó ösközösségi értelmében komplex jelenség. Például a magyar őstörténetet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a magyar nép magvát a finnugorság alkotja. Nyelvünk finnugor nyelv, ugyanakkor rengeteg bolgár-török, iráni, osszét stb. szót találunk benne. Ezek tükrözik azt a sokféle kulturális hatást, amely vándorlásaik közben érte a magyarságot. Ezt a nyelvíleg, kulturálisan még nem egybe-ötöződött népeiséget nevezték 9. századi arab utazók magyarnak, vagyis valami egységnek, ami nyilvánvalóan tükrözi azt, hogy maga ez a népesség is valami egységnek tartotta magát, mert megvolt benne az együvé tartozás hagyománya, — ez pedig BARTHA feltételezése szerint — egy valamilyen mitikus közös őstől való származás tudata. A hagyomány kutatásában a történettudomány elsősorban a nyelvészet, a történeti és összehasonlító nyelvtudomány, illetve a néprajz és folklorisztika eredményeit tudja felhasználni.

BARTHA Antalhoz hasonlóan óvatos volt TOKARJEV, Sz. A. (professzor, SZUTA, Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet) a régészeti kultúrák etnikumhoz kötése kérdésében. Régészet és néprajzi kapcsolatában homályosnak látta azt a kérdést, hogy a régészeti kultúrák milyen viszonyban állnak az etnikai közösségekkel. A néprajzi kutatások ugyanis bebizonyították, hogy ellentétben a korábbi feltevessel, az esetek túlnyomó többségében a kulturális közösség nem esik egybe az etnikai közösséggel. Véleményének az alátámasztására következő példákat említi meg: a szovjet Baltikumban három nép él, litvánok, lettek, észtek. A litván és lett nyelv az indoeurópai nyelvek, míg az észtek a finnugor nyelvek balti ágához tartozik. A kulturális határ azonban nem párhuzamos ezzel a nyelvi-etnikai határral, hanem keresztezi azt, így amíg az egyik kulturális csoportot Nyugat-Litvánia, Nyugat-Lettország és Nyugat-Esztország alkotja, addig a másik csoporthoz ezeknek az országoknak keleti része tartozik. Másik példáját Szovjet Közép-Ázsiából veszi. Ott a megtelepedett törzslakosság két teljesen különböző nemzetiséghez tartozik, az üzbégekhez és a tadzsikokhoz. Az üzbégek az altaji nyelvek török, a tadzsikok pedig az indoeurópai nyelvek iráni ágához tartoznak. A kultúrájuk viszont azonos. Harmadik példa az Amur alsó folyásának vidéke és Szahalin szigete. A vidéknek egy meghatározott kultúrája van. Hordozói azonban teljesen különböző eredetű és nyelvű csoportokhoz tartozó népek: nanajok, ulcsák, udehek, oroszok, amelyek az altaji nyelvek mandzsú-tungúz ágához tartoznak, valamint a nivhek (giljakok), amelyek a paleoázsiai nyelvcsaládba és a paleoszibériai népek közé tartoznak. Ezenkívül TOKAREV olyan példát is bemutatott, amikor egyazon etnoszhoz tartozó nép különböző részei kulturálisan más-más csoporthoz tartoznak. Ilyenek a megtelepült és nomád csukcsok, korjácok. Jelenleg azt tartja a fő nehézségnek, hogy a néprajzosok nem tisztázták: mi is az etnikai közösség, és milyen mértékben határozza meg azt a kulturális közösség.

GUNDA Béla (a tudományok doktora, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) felvetette azt a gondolatot, hogy minél jobban visszamegyünk a múltba, annál inkább érvényesül a kulturális, nyelvi és embertani sajátosságok egybeesése. Így pl. valószínű, hogy a *Sinanthropus pekinensis* nyelve, kultúrája és embertani sajátosságai egybeestek, és egyetlen bázisban gyökereztek.

CSEBOKSZAROV, N. egyetértett TOKARJEVvel, hogy a kulturális közösség közvetlen identifikálása az etnikai közösséggel nem állja meg a helyét, de igazat adott GUNDA professzornak is abban, hogy minél mélyebben hatolunk időben, annál inkább megfigyelhető a kultúrák és meghatározott etnoszok egybeesése. Természetesen ez csak bizonyos határig érvényes. Általában megfogalmazhatjuk azt a tézist — így CSEBOKSZAROV —, hogy a történeti fejlődés különböző szakaszaiban más és más az etnikai közösségek és a régészeti kultúrák közt a kapcsolat. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a régészeti kultúrák sosem adnak képet a kultúra egészéről, még az anyagi kultúrára vonatkozó adatok sem teljesek, a szellemi kultúrára vonatkozó következtetések pedig mindig hipotetikus jellegűek. Ami a Baltikumot illeti, megállapíthatók hasonlóságok az ott élő népek anyagi kultúrájában, ezek száma nagyobb a nyugati lettek és litvánok, valamint a keleti lettek és litvánok kultúrájában, mint a két nép és az észtek vonatkozásában. A hasonlóságok mellett különbségek is mutatkoznak, amelyek mértéke a szellemi kultúra és a nyelv figyelembevételével nő. Ezért beszélünk észtek, lett, litván kultúráról és ezeknek megfelelő etnikai közösségekről. A letelepedett üzbég és tadzsik nép kultúrájában is sok közös vonás van, főleg a gazdasági

élet és az anyagi kultúra terén, de CSEBOKSZAROV úgy vélekedett, hogy a mai tadzsikok kultúráját mégsem lehet a mai üzbégek kultúrájával teljes mértékben azonosítani.

TAKÁCS Lajos (kandidátus, Néprajzi Múzeum) a két tudomány együttműködését más összefüggésben, a néprajzi kérdések történeti kiszélesítése és elmélyítése szempontjából vetette fel. Példája a vágóeszközök egyik fontos csoportja, a nádvágók, amelyek Magyarország területén két alapvető csoportra oszlanak. Határvonal a Duna, ettől nyugatra az erősebben ívelt, rövid, kasza-szerű vágók terjedtek el, amíg keletre a hosszabb, nyitottabb ívű, ferdén vágott orrú szerszámokat használják. Mivel ezek a különböző eszközök lényegileg ugyanazt a célt szolgálják, így köztük különbséget tenni csak akkor tudunk, ha ezek történeti összefüggését vizsgáljuk. A nyugati területen a római kortól kezdve nagy számban fordulnak elő mind leletben, (pl. a Balaton nyugati részén), mind ábrázolásban, (pl. egy fenékpusztai bronz kazettán) sarlók, melyek a mai nádvágóknak tökéletesen megfelelnek. A másik, keleti csoport közvetlenebb párhuzamait főleg az Ukrajnából előkerült leletekben találjuk meg. Ezen a vidéken már a szkíta korból több hasonló szerszámot találtak. Ukrajnától északra, mindenesetre Kelet-Európában számos megfelelés található. Más kérdéseket vetnek fel, amelyekkel itt nem kíván foglalkozni, a korai kelta, közel-keleti és előázsiai leletek. Az a lényeges, hogy ezeket a jelenségeket egyáltalán nem tudnánk értelmezni a történeti háttér alaposabb ismerete nélkül, amely hozzásegít ahhoz, hogy ezeknek a szerszámoknak ne csak az eredetét magyarázzuk, hanem az egyes típusok kialakulását is datálni tudjuk. A két tudomány szoros együttműködése komoly európai hagyományokra tekint vissza. Időnként ez a kapcsolat egy személyben összpontosul, pl. a dán STEENBERG professzorban, akinek a vágó- és irtóeszközökkel végzett kísérletei mind a néprajzot, mind a régészetet gazdagították.

A kulturális egység és etnikai közösség egybeesésének illetve különbözőségének a vitájához kapcsolódva BARABÁS Jenő (kandidátus, ELTE) megjegyezte, hogy rögzíteni kell a nézőpontokat, ha korrekten akarunk eljárni. Előtte mint európai kutató előtt az ész, lett, litván, tehát az egész balti kultúra teljesen egységes, de ha szetukéz kutató lenne, bizonyára látná a milliányi apró eltérést, ami össz-európai szemléletből jelentéktelen.

Ugyanezt a kérdéskört közelítette meg VOIGT Vilmos (tanársegéd, ELTE) a különféle összehasonlító módszerek szemszögéből. Felhívta a figyelmet néhány a szovjet kulturológiában és az azzal kapcsolatos tudományos területen kidolgozott koncepcióra. Ilyen a tipologikus és genetikai egyezések megkülönböztetése, aminek jelentőségét igazolták a „balti-tengeri komplex kutatások” és a Pejpusz tó környéki vizsgálatok. Ennél is fontosabbnak tartja általánosíthatóbb jellege miatt a derivációs, illetve integrációs egységek megkülönböztetésének a kidolgozását, ami elsősorban MARKARJANNnak és KONRAD professzornak a műveiben található meg. Ezek a felismerések egyértelműen igazolták: különbséget kell tennünk, „hogy bizonyos egyezések különböző kultúrák között abból származnak-e, hogy valamely korábbi, közös kulturális egységben alakultak ki — vagy . . . oly módon jöttek létre, hogy különböző kultúrák integráció során kapcsolódtak össze, egyesültek vagy rokonultak”. Az integrációs elgondolás a marxizmus társadalomelméletének kidolgozásával került igazán előtérbe. A szovjet tudományosságban az októberi forradalom után megerősödtek az integrációs tudományelméleti nézetek, de a marxizmus elleni támadások diszqualifikálták ezt az elgondolást. Véleménye szerint a marxizmusban kárhoztatandó a stadialitás merev felfogása, de ez nem jelenti az integrációs (az első szempont szerint: tipologikus egyezéseket kereső) kutatások általában vett csődjét. Napjaink egyik legnagyobb tudományos feladata, amikor már világméretű anvag áll rendelkezésünkre, hogy „sokoldalúan és egész gazdagságukban feltárjuk a tipologikus egyezéseket és integrációs tényezőket, ezzel egyszerre minden eddiginél gazdagabban bemutassuk a genetikai és derivációs egyezéseket is”. Az első lépések már megtörténtek, amit CLARK, G. vagy CHILDE, G. munkássága bizonyít. Ehhez a munkához újra át kell tekinteni a marxizmus klasszikusainak az életművét, aminek nem pontos, vagy nem egészében felfogott interpretálása sok elméleti tisztázatlansággal egvűtt útját állta a szaktudományokban is a korszerű, helytálló komparatistikának. Éppen ezért ezek a kérdések nem vehetők le a napirendről, sok vitára és főként művekre van szükség, „hogy tudományunk összehasonlító módszertanát és gyakorlatát biztató szinten megformálhassuk”.

BODROGI Tibor (kandidátus, MTA, Néprajzi Kutató Csoport) a régészet és néprajz

viszonyát általánosságban vetve fel megállapította, hogy ennek a kapcsolatnak két oldala van, „az egyiket etnológia és régészet, a másikat régészet és etnológia címmel foglalhatnánk össze”. Az első kérdéskör világosabb. Néprajzi adatokra épített kultúrtörténeti rekonstrukciók mindaddig feltevések, amíg régészeti anyag nem támasztja alá őket. Pl. a polinéziai betelepüléstörténetet a radiokarbon datálás új perspektívákba helyezte, s vagy megerősítette a korábbi feltevéseket, vagy megcáfolta azokat. A második kérdéskörnél „... lényegében arról van szó, hogy a régészeti kultúrák kereteit a megfelelően értelmezett etnológiai adatok alapján töltjük meg élettél”. Itt az a fő nehézség, hogy az etnológiai kutatások nem tisztázták kielégítően, mit jelent pl. a kultúrának neolitikus vagy bronzkori szintje. Ilyen kutatások hiányában sokszor úgy tűnik, hogy őstörténeti általánosítások esetében „nem annyira tényekkel, mint inkább babonákkal van dolgunk”, mint pl. a matriarchátus versus patriarchátus kérdése esetében. Ezért úgy látja, hogy a VOIGT Vilmos által felvetett összehasonlító kutatáshoz még hiányoznak az etnológiai alapok.

ITYINA, M. A. (a tudományok doktora, SZUTA Régészeti Intézet) reflektálva előadásának visszhangjára megállapította, hogy még az őstörténetben is fontos a néprajzosok, régészek és folkloristák együttműködése. Nem értett egyet a hozzászólók kételkedésével az ősrégészet lehetőségeit illetően. Bizonyos, hogy ha rekonstruálni akarjuk az emberiség történetének legrégebbi korszakát, egyedüli forrásként az ősrégészetre támaszkodhatunk. Az is bizonyos, hogy az ősrégészeknek sokféle nehézséget kell legyőzniük, gyakran mégis jelentős adatok birtokában vonhatják le következtetéseiket.

NÉPRAJZ ÉS FÖLDRAJZ

A néprajz és a földrajz kapcsolatainak évszázados alakulását két fő korszakra oszthatjuk: arra a korszakra, amikor a néprajztudomány lényegében az összefoglaló néven „földrajz”-nak nevezett tudományos ismeretek körének részét alkotta, és arra a korszakra, amikor a néprajztudomány a társadalmi-történeti tudományok rendszerébe illeszkedett be. Az első korszaknak a kezdete a régmúltba nyúlik vissza, az első nagy civilizációk fennállásának korába, amikor e civilizációk egyre bővülő érintkezése egymás között és a környező országokkal és népekkel kiváltotta a természetről és emberekről kapott információk rendszerezésének és legalábbis részleges értelmezésének szükségességét. Az antik Görögországban azt a tudományos területet, ami ezen az alapon létrejött, „geográfia”-nak nevezték el. S bár az ide vonatkozó tudományos művek egy részét tartalmuk szerint inkább lehetett volna etnográfiai, mint geográfiai munkának nevezni, a „geo” előtag prioritása teljesen érthető. Az antik ember nem különítette el magát a természettől, sőt, teljesen elismerte annak felette álló voltát. A régi görög mitológia szerint éppen a föld istennője, Gea szülte az isteneket, titánokat és magukat az embereket is.

Ez a helyzet hosszú időn át fennállt, lényegében egészen a 20. századig. Emellett az etnográfiai és geográfiai tematika egymásba olvadását nemcsak tudományos ismereteknek ebben a korszakban érezhető általánosan alacsonyfokú differenciálódásával magyarázhatjuk, hanem azzal is, hogy a faktikus földrajzi és etnográfiai anyag egyazon forrásból érkezett — közeli és távoli, ismeretlen országokban járó utazók jegyzeteiből; a középkorra vonatkoztatva eléggé beszédes példát jelentenek ezen a téren az arab utazók (IBN-FADLAN, MAKDIZI és mások) munkái, Marco POLO útleírásai stb.; a következő évszázadok vonatkozásában (James COOK, LAPERUSA és mások) tengeri utazásainak és (LIVINGSTONE, HUMBOLDT és mások) szárazföldi expedícióinak a beszámolóit. A gyarmatosítások során nem csak a földrajzi objektumokat regisztrálták, hanem a gyarmatosított népeket is, amelyek-

nek néprajzi kutatása megkönnyíthette a gyarmati országok politikai igazgatásának és kizsákmányolásának a munkáját.

Az ilyen ország- és népisme munkák többségében továbbra is fennmaradt a „geográfia” hierarchikus vezetőszerke. Ezt a helyzetet elsősorban azzal lehet magyarázni, hogy a természettudományok fejlődése általában megelőzte a társadalomról szóló tudományok fejlődését, az utóbbiak megbízható metodológiai alapot csak annak révén kaptak, hogy MARX és ENGELS kimunkálta a történelmi materializmus alapjait. Abban az időben, amikor a tudósok a Földet vizsgálva már fontos földrajzi törvényszerűségeket állapítottak meg, a népek vizsgálatában a kutatómunka rendszerint beérte a tényanyagra korlátozódó leírásokkal. Annak igénye, hogy itt is okozati összefüggéseket állapítsanak meg, olyan kísérleteket vont mag után, hogy a társadalmi jelenségeket földrajzi tényezők hatásával igyekeztek magyarázni. Ebben a vonatkozásban igen ékes példa MONTESQUIEU kísérlete, hogy a népek életmódjában és erkölceiben, de akár kormányzási rendszerükben is mutatkozó sajátosságokat főleg lakóhelyük klimatikus sajátosságaival magyarázza.¹ A földrajzi determinizmus koncepciója később az úgynevezett emberföldrajz (antropogeográfia) kereteiben bontakozott ki (RATZEL német tudós és mások munkái). Azt is meg kell jegyeznünk, hogy lényegében egészen a 20. századig össze olvadt a néptudomány a fajtudománnyal (antropológiával), ami ugyancsak alapot adott, hogy az etnográfiát a természettudományok közé sorozzák.

A földrajz és néprajz elnyújtott fejlődése így egymásba fonódva abban jutott kifejezésre, hogy a nagyobb földrajzi társaságok keretében osztályok alakultak ki, amelyek speciálisan néprajzzal foglalkoztak. Így az 1845-ben megalapított Orosz Földrajzi Társaság keretében az igen erőteljes és sok éven át igen eredményesen dolgozó Néprajzi Osztály; nagyszámú néprajzi munka elvégzésére került sor a Természettudomány, Antropológia és Néprajz Kedvelőinek Moszkvai Társasága keretében. Sok kiemelkedő tudós egyaránt dolgozott földrajzi és néprajzi témakörben; az oroszok közül MIKLUHO-MAKLAJ, N. N., ANUCSIN, D. N., BERG, L. Sz. nevét és másokat említhetünk itt.

A néprajz és a földrajztudomány egymástól két külön tudományként való elhatárolódása lényegében a 19. század második felében kezdődött és a 20. században (az egyes országokban különböző mértékben) teljesedett be. Kutatási szférájuk behatárolását a Szovjetunióban a tudományos intézetek rendszerének szervezeti felépítése is tükrözi; mint ismeretes, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájában a Néprajzi Intézet a Társadalomtudományok

¹ MONTESQUIEU, CH. *A törvények szelleméről*. „Válogatott művek”, Moszkva, 1955.

Szekciójához (a Történettudományi Osztályhoz) tartozik, a Földrajzi Intézet pedig a Földről szóló tudományok Szekciójához. Néprajztudományon mi a népek eredetével és letelepedésével, anyagi és szellemi kultúrájuk közös és megkülönböztető elemeivel, életmódjukkal és szokásaikkal, az ezekben és egy sor más jellemzőben bekövetkezett változásokkal foglalkozó tudományt értjük, amely a népek történelmi fejlődésének folyamatában és egymásra hatásuk eredményei aspektusában kutatja a problémát. Ami a földrajztudományt illeti, az lényegében önálló két komplexumra oszlott, amelyeket KALESZNYIK, Sz. V. akadémikus úgy határozott meg, mint a természet-földrajzi tudományok komplexuma és a társadalmi-földrajztudományok komplexuma.² Az előbbiekben a központi helyet a földfelszínt, a természeti jelenségeket és folyamatokat kutató fizikai földrajz, az utóbbiban a termelés területi elhelyezkedését és a körzetek közti gazdasági kapcsolatokat vizsgáló gazdasági földrajz foglalja el.

Le kell szögeznünk, hogy az etnográfia és a geográfia elhatárolódásának bizonyos negatív következményei is voltak. Sok néprajzkutató mintegy fél a földrajzi determinizmus eszméitől és messze kerüli a földrajzi tényezőknek a népek életében ilyen vagy amolyan téren gyakorolt hatását; a földrajztudomány viszont a maga részéről, BARANSZKIJ, N. N. kiváló gazdaság-földrajz-kutató kifejezése szerint, „embertelenné” vált. A néprajz- és földrajztudomány kapcsolatai e két tudomány további fejlődésének mértékében, a határterületi diszciplínák megjelenésével és a komplex kutatások lényegesen tökéletesebb metodológiájának a kidolgozásával kezdtek újjászülni és megerősödni.³

A továbbiakban fő figyelmünket főleg a néprajz és a földrajz kölcsönös viszonyának néhány még kellően meg nem világított metodológiai kérdésére összpontosítjuk.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a néprajz és földrajz elhatárolódásának egyáltalán nem kell visszanyúlnia HETTNER német földrajztudós neokantiánus koncepciójához, aki szembeállította egymással az úgynevezett chorológiai tudományokat (azaz azokat a tudományokat, amelyek térbeli összefüggéseket vizsgálnak, beleértve a földrajztudományt is) és a kronológiai tudományokat, azaz azokat a tudományokat, amelyek az időben változó jelenségeket kutatják (történettudomány és mások). A marxista ismeretelmélet a kötelező genetikai-történeti megközelítést írja elő a „tér-

² KALESZNYIK, S. V. *A földrajztudományok osztályozásáról*. „XIX. Nemzetközi Földrajztudományi Kongresszus Stockholmban”, Moszkva, 1961.

³ E kapcsolatok metodológiai alapjainak a megrajzolására lényegében az első komoly kísérletet KABO, R. M. tette *A természet és az ember az ő kölcsönös kapcsolataikban, mint a társadalmi-kultúrgeográfia tárgya* c. cikkében, *A földrajztudomány kérdései*, 5. köt. Moszkva, 1947.

beli” tudományokban éppúgy, mint ahogy a történeti kutatásokban a térbeli viszonyok elemzésének szükségességét. Ez törvényszerűen vezet a különböző tudásterületekhez tartozó tudományos szoros együttműködésére, sőt gyakran az „átfedési területek” megjelenésére is. Ebben a vonatkozásban igen sokatmondóak a néprajz és földrajz általunk most vizsgált kapcsolatai. Napjainkban a gazdasági földrajzból külön ágként kisarjadt a népességföldrajz, amely a lakosság területi elhelyezkedését és összetételét kutatja;⁴ másrészt az etnográfiaiból is kiágazik az etnikai földrajz, amely az etnikai közösségek vagy népek (valamint vallási, néprajzi és más csoportok elhelyezkedését kutatja;⁵ a népességföldrajz és az etnikai geográfia között jelentékeny méretű átfedési terület van, a kutatások sajátosságait e területen az határozza meg, hogy a gazdaság-földrajzosok számára az ember rendszerint elsősorban mint a termelés legfontosabb alanya jelenik meg, az etnográfusok számára pedig mint bizonyos etnikai (nyelvi, kulturális és más) sajátosságok hordozója.

Ennek az átfedési területnek nagyon lényeges része az etnikai kartográfia, amely az etnogeográfia keretein belül indult fejlődésnek, de minduntalan azokkal a módszerekkel él, amelyeket elsősorban a geográfusok dolgoztak ki.⁶ A Szovjetunióban az utóbbi időben nagy sikereket ért el az etnikai kartográfia,⁷ amikor is a világ különféle országaiban levő lakosság etnikai összetételének kartografálása rendszerint összekapcsolódik olyan sajátosságok kutatásával a népek településében (népsűrűség, urbanizációs színvonal stb.), amelyek főként a tulajdonképpeni népességföldrajz kutatási szférájának részét alkotják. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy napjainkban a Szovjetunióban éppen az etnogeográfusok dolgoznak „A világ lakossága” nagyméretű komplex atlasz összeállításán.⁸

Az etnográfia és a földrajztudomány kölcsönös kapcsolatai nem korlátozódnak az etnikai földrajz és a népességföldrajz átfedési területeire, e két tudomány sok egyéb részterületén is megfigyelhetők. Az együttműködés szempontjából felvetődő problémák metodológiai és összefüggenek azzal, mennyire helyesen értékelik a földrajztudósok az etnográfiai tényezők földrajzi szerepét s a néprajztudósok a földrajzi tényezők néprajzi szerepét.

⁴ Vö. POKSISEVSKIJ, V. V. *A népességföldrajz tartalma és fő feladatai*. Népességföldrajz a Szovjetunióban. Fő kérdések. Moszkva, 1964.

⁵ A kérdésre vonatkozóan ld. BRUK, SZ. I.—KOZLOV, V. I.—LEVIN, M. G. *Az etnogeográfia tárgya és feladatai*. Sov. Etn. 1963. 1. sz.; SZ. I. BRUK: Az etnika földrajz fő problémái. Moszkva, 1964.

⁶ BRUK, SZ. I.—KOZLOV, V. I. *Az etnika kartográfia fő problémái*. Sov. Etn. 1961. 5.

⁷ Vö. *A világ népeinek atlasza*, Moszkva 1965. és más munkák.

⁸ Ld. BRUK, SZ. I. *A világ lakosságának atlasza* (a demográfiai-etnográfiai kartografálás fő kérdései). Sov. Etn. 1970. 1.

Az első kérdéskör főleg a földrajzosok érdeklődését érinti s ezért rövidre fogva tekintjük át; ez a fizikai földrajz területén elsősorban a „kultúrtáj” etnikai aspektusainak, az embereknek a természeti jelenségekre és folyamatokra gyakorolt hatásának az elemzésére irányul, a gazdasági földrajz területén a magának a legszélesebb történelmi értelemben felfogott emberi gazdasági tevékenységnek etnikai szempontú vizsgálatában, valamint az etnikai tényezőknek a gazdasági-területi kapcsolatok formálódásában és a településformák kialakulásában betöltött szerepének elemzésében fejeződik ki.

Az etnikai elemeknek a környezet komponenseire gyakorolt hatása, amelyet a különféle szakmájú földrajzkutatók vizsgálnak, mindig az anyagi termelésen keresztül valósul meg s ebben a marxista szociológia mindenfajta társadalom létének alapját látja. Az etnoszban történelmileg felhalmozódott munkafogások, az etnosz keretei között kialakult termelési hagyományok és a gazdasági élet hagyományai rányomják bélyegüket a társadalom és természet kölcsönös egymáshatására. Képet alkotni a kultúr-tájról (s a modern földrajztudománynak szinte sohasem kell foglalkoznia szűzi tájakkal, amelyeket teljesen érintetlenül hagyott az emberi tevékenység) lehetetlen anélkül, hogy megértenénk az emberi települések sajátosságait, a földművelés és állattenyésztés hagyományos formáit, a növényi takaró, a földfelszín, a hidrográfia alakváltozásait stb. S az emberi tevékenységnek minden olyan fajtája, ami ezeket a földrajzi vonásokat meghatározza, bizonyos etnoszok keretein belül létezik s ilyen vagy amolyan földrajzi körzet lakosságának etnikai tulajdonságaitól való bizonyos függést mutat. Néhány burzsoá kutatónak az a kísérlete a múltban, hogy az etnosznak a kultúr-tájra vagy valamilyen más földrajzi komplexumra gyakorolt hatásának a közbülső — termelési — láncszemét mellőzi, nem járt meggyőző eredménnyel. Így MEITZEN német tudós törekvése, hogy a településformákat („kelta”, „germán”, „szláv” falutípusok) az azokat szerinte meghatározó „néplelek”-ből⁹ vezesse le, idealistának és tarthatatlannak bizonyult; s csupán akkor, amikor ez a szerző véleménye megformálásánál figyelembe vette a történelmileg meghatározott agrárviszonyokat (a faluközösség és a falusi lakosság társadalmi szervezetének más formái) azoknak gazdasági földhasználati formáival együtt, csak akkor nyertek gondolatai bizonyos fokú realista vonásokat.

Beérve az egyes példákkal, megjegyezzük, hogy egyik vagy másik etnosz anyagi kultúrájának sajátosságait, különösen a társadalom fejlődésének

⁹ MEITZEN, A. *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven*. 3 Bde. Berlin, 1896.

korai szakaszaiban, sok tekintetben meghatározták a természetből nyert anyagok és munkaeszközök; az anyagi kultúra részét alkotó szerszámkészlet s vele együtt a munkatevékenység fogásai meghatározták azt a lehetséges utat és mértéket, ahogy az ember a természeti tájakat megbonthatja, a lakóház és település hagyományos formája pedig, ideszámítva a többi mesterséges építményt (pl. öntözőrendszereket) is — a kultúrtáj jellegét határozta meg. Az ipari-technikai forradalom kibontakozásával megkezdődött az anyagi termelés globális jellegű egyesülése, a korábbi különbségek kiegyenlítődése a munkaeszközökben, közlekedési eszközökben, lakóházakban és az anyagi kultúra más szféráiban; de földünk sok területén e vonatkozásban az etnikai sajátosságok elég világosan ütköznek ki.

Jóval bonyolultabb a helyzet az olyan etnikai tényezők földrajzi szerepének a kimutatásával, amelyeket rendszerint az etnosz életének társadalmi, szellemi és nyelvi síkjára vonatkoztatnak, de ennek a kérdésnek egy-két aspektusáról teljes határozottsággal véleményt tudunk mondani. Tökéletesen belátható például az összefüggés a földhasználat jellege (s ennek révén a kultúrtáj néhány vonatkozása) és az öröklődési formák között, szemmel látható a családi-törzsi szervezet formáinak a településtípusokra, a lakóház sajátosságaira stb. gyakorolt hatása is. A nyelvi hasonlóság vagy különbség befolyással van a gazdasági és más kapcsolatok kialakulására az egyes gazdasági körzetek között, és sok tekintetben meghatározza a soknemzetiségű környezetben élő lakosság migrációs mozgékonyágát és magának a migrációnak az útjait. A vallásos előírások, az etnikai értékek rendszere hatással lehet a gazdasági tevékenység egyik vagy másik formájának kiválasztására s a fogyasztható termékek körének meghatározására; beszédes példa ebben a vonatkozásban a mohamedánok negatív viszonya a sertés-tenyésztéshez és részben a borászathoz, a hinduistáknak a marhahús élelmiszerként való fogyasztásához, a keresztényeknek a lóhúshoz (nem véletlen, hogy a lótenyésztő nomád népek körében a kereszténység szinte egyáltalán nem tudott elterjedni). Végül szólnunk kell a táj egyes elemeinek etnikai és vallási értékeléséről is, mint különlegesen tisztelt, vagy védett helyekéről.

A földrajzi tájra, a természeti jelenségekre és folyamatokra gyakorolt emberi hatás foka nem csupán a gazdasági tevékenység és néhány fentebb felsorolt más tényező típusától, jellegétől függ, hanem a népsűrűségtől, az egyik vagy másik földrajzi körzetben élő etnosz és annak egyes csoportjai abszolút lélekszámától is. Ugyanakkor azonban a lakosság újratermelődésének üzemelése, ami meghatározza a természetes szaporulatot, de még inkább a születések számának alakulása az érvényes házassági szokásoktól, a házasságon kívüliséghez, a gyermektelenséghez és a sokgyermekességhez való

hagyományos viszonytól és sok más olyan tényezőtől függ, amelyek az etnikai sajátosságokból erednek.¹⁰

Áttérve immár a bennünket érdeklő kérdésre, a földrajzi tényezőknek és jelenségeknek egyik vagy másik, a néprajztudományban kutatott, objektumra vagy folyamatra gyakorolt hatására, megjegyezzük, hogy az ilyen hatás elismerése természetesen nem jelent valamiféle visszatérést RATZEL korának emberföldrajzi koncepcióihoz és tudományos szintjéhez. A szovjet néprajztudósok, mint egyébként a földrajztudósok is, határozottan elvetnek mindenfajta kísérletet, ami a földrajzi tényezőknek a társadalom és etnikai alcsoportjai fejlődésében meghatározó szerepet igyekszik tulajdonítani. Különben ezt az egyhangú elítélést az utóbbi években GUMILEV bizonyos mértékig megzavarta azzal, hogy néhány tanulmányában újra felvetette és igyekezett megalapozni az etnosz és etnohistoria földrajz-pszichológiai koncepcióját. E szerint a koncepció szerint, amely közvetlenül kapcsolódik előadásunk témájához, az etnosz olyan biológiai egység, ami taxonómiaiilag a *Homo sapiens* faj alatt áll, az emberiség etnikai felosztása pedig az emberek meghatározott földrajzi tájakhoz — „biochorokhoz” — való adaptációjának a módja. Mivel az etnoszok meghatározott földrajzi tájakkal vannak kölcsönösségi viszonyban, úgymond éppen olyan kölcsönösségi viszonyban, mint bármely másik biológiai fajta lakóhelyének természeti környezetével, így GUMILEV koncepciója szerint az etnoszok keletkezése és fejlődése csupán a világ néhány földrajzi körzetéhez kapcsolódott.¹¹

Egy ilyen koncepció metodológiai fogyatékságai már abból az okból is eléggé szembeötlők, mert az etnosz nem biológiai, hanem társadalmi-történelmi kategória s így geneziséét és fejlődését nem a természet biológiai törvényei, hanem a társadalom fejlődésének speciális törvényei határozzák meg. A történelmi materializmus álláspontja szerint a földrajzi környezet, a természeti feltételek nem határozzák meg a társadalom fejlődését, habár hatással is vannak rá, rányomva egyebek között a népek kultúrájára (különösen anyagi kultúrájára) és életformájára, letelepedésének sajátosságaira stb. a bélyegüket. Az ember átformálja a természetet, felhasználja céljai érdekében, ugyanakkor a földrajzi feltételek befolyással vannak az emberre munkaeszközei és munkamódszerei megválasztásában, munkafogásainak, gazdasági életének sajátosságaira hatást gyakorolnak. Az etnogenezis nem lokalizálódott valamiféle kisszámú sajátos tájra, hanem valójában átfogta az oekumenia minden területét. A természeti környezet kedvező vagy kedvezőtlen hatással volt a termelés fejlődésére, a lakosság lélekszámának ala-

¹⁰ KOZLOV, V. I. *A népek lélekszámának dinamikája*. Moszkva, 1969. (2. fejezet.)

¹¹ GUMILEV, L. N. ezt a koncepciót a legteljesebben *Etnogenezis és etnoszféra* c. cikkében fejtette ki. A természet, 1970. 1 és 2.

kulására, befolyásolta az etnikai folyamatok kifejlődését, azonban sohasem határozta meg sem ezeknek a folyamatoknak a lényegét, sem a társadalmi képződmények, az etnikai közösségek formáját.

Az etnoszok és a földrajzi környezet kölcsönös viszonyának a lényegét megragadó helyes értelmezésében nem kis jelentősége van a szovjet néprajztudományban kidolgozott gazdasági-kulturális típusfogalomnak, amin a gazdálkodásnak és a kultúrának a társadalmi-gazdasági fejlődés körülbelül azonos színvonalán, hasonló természeti-földrajzi feltételek között élő népekre jellemző, történelmileg kialakult sajátosságait értjük (pl. „tengeri emlősökre vadászó arktikus vadászok” típusa, „a száraz sztyeppek és fél-sivatagok állattenyésztőinek” típusa stb.).¹² A történelem előrehaladásával, a termelőerők fejlődési szintjének megváltozásával változik a természeti-földrajzi környezetnek a népek gazdálkodására és kultúrájára gyakorolt hatása, jellege is. Ezek a változások olyan mélyrehatóak lehetnek, hogy ugyanazoknál a népeknél és ugyanabban a földrajzi környezetben az egyik gazdasági-kulturális típus helyén egy teljesen más típus alakul és fejlődik ki. Az ipari-technikai forradalom kibontakozásával, ami történelmileg egybeesik a kapitalizmus kialakulásával, a megelőző korszakok gazdasági-kulturális típusai bomlani kezdenek s helyükön új, gazdasági, kulturális és életmód-jellegű zonális komplexumok alakulnak ki, amelyeket, sajnos, még nem eléggé kutattak az etnográfusok.

Kissé részletesebben kitérve néhány földrajzi tényező konkrét szerepére, megjegyezzük, hogy közülük legfontosabb, úgy látszik, az éghajlat, amely sok vonatkozásban meghatározza az egyéb természeti jelenségeket és lényeges hatással van az emberek gazdasági tevékenységére és életük számos vonatkozására. Egyebek között kiemelhetjük az éghajlat hatását a viselet sajátosságaira (hőszigetelő tulajdonságaira, szabásmódjára stb.), a lakóházra (anyagára, konstrukciójára, fűtésére stb.), a megművelt mezőgazdasági kultúrák együttesére és a mezőgazdasági munkák éves ciklusára, a különböző évszakokban használt közlekedési eszközökre stb. Megállapítottunk tekinthetjük azt a tényt, hogy az éghajlati tényezők hatással vannak a földgömb különböző vidékén lakó emberek antropológiai sajátosságainak kialakulására, ilyen pl. néhány negroid vonás (a bőr sötét pigmentációja, tág orrlyukak stb.) és a forró éghajlat összefüggése; ezt a körülményt nem csupán azért említjük meg, mert szoros kapcsolatok vannak az etnográfia és az antropológia között (ami a közérjük ékelt tudományág, az etnikai antropológia kialakulásában is kifejezésre jut), hanem azért is, mert az emberek

¹² Ld. LEVIN, M. G.—CSEBOKSZAROV, N. N. *Gazdasági-kulturális típusok és történeti-néprajzi területek*. Sov. Etn. 1955. 4.

antropológiai különbségei bizonyos fokig rányomják bélyegüket a fajilag különböző etnoszok kölcsönös viszonyára és az etnikai folyamatokra.¹³

A talaj, a földfelszín, a hidrográfia hat a munkatevékenység jellegére, különösen a mezőgazdasági szférában, a falusi településtípusokra stb., elég ebben a vonatkozásban összehasonlítani egymással a hegyi ault és a sztyeppei sztanyicát. Néhány természetes határ, mint például a hegygerincek, amelyek megnehezítették az emberek területi érintkezését különösen a társadalom fejlődésének korai szakaszaiban, etnikai határok szerepét töltötte be;¹⁴ sokatmondó példa ebben a vonatkozásban a Keleti Kaukázus a maga rendkívüli etnikai tarkaságával. Etnoszválasztó szerepet játszhatnak a nagyobb folyók, sivatagok, sőt az erdőterületek is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a természetes határok szerepe történelmileg korlátozott és összefügg a gazdálkodás típusával és fejlettségi színvonalával. Így például a nagyobb folyók a hajózás kifejlődésével a partjaikat lakó emberek érintkezését kezdik elősegíteni, de még a sivatagi területek is, a nomád állattenyésztés kifejlődésével, az interetnikus kapcsolatok színterévé válnak.

A növénytakaró, pontosabban a flóra összetétele, meghatározta az építőanyagokat és az épületek formáit (gerendaházak az erdős övezetben, nádkunyhók a szavannákban stb.) s a fauna sajátosságaival együtt determinálta a hagyományos ételféleségeket, sőt az egyes népek társadalmi és gazdasági fejlődését is. Így pl. a ló hiánya az amerikai kontinensek faunájában jelentékeny mértékben visszatartotta az indián népek gazdasági evolúcióját.

Még a talaj ásványi összetétele is közismert hatással volt az adott területen élő népek jellegzetes anyagi kultúrájának kialakulására (valamilyen építő- vagy feldolgozásra alkalmas anyag megléte stb.). Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy a népek történelmi fejlődésének egyes fokaira a múltban használt olyan „ismérvek”, mint „a fazekasság megjelenése”, „a bronz megmunkálása” („bronzkorszak”) és a „vas feldolgozása”, éppen annak következtében bizonyultak elégteleneknek, hogy sok nép (például Óceániában) elérte az osztálytársadalom fokát, elkerülve mindezeket a „kötelezőknek” vélt fejlődési fokokat.

A földrajzi környezet elemei nemcsak az anyagi kultúrára vannak lényeges hatással, hanem a népek szellemi kultúrájának egyes jelenségeire is. Így például a mérsékelt égöv alatt az időjárás meghatározta ciklusok a mezőgazdasági munkában a trópusi országok népei körében teljesen ismeretlen szokásokkal, szertartásokkal és megfelelő ünnepekkel járnak együtt. Már az ókori tudósok felfigyeltek bizonyos összefüggésre az egyes népek körében

¹³ Vö. KOZLOV, V. I. i. m. 50. és 312.

¹⁴ Vö. KUSNYER P. I. (KNISEV), *Etnikai területek és etnikai határok*, Moszkva 1951.

uralkodó temperamentum-típusok és az éghajlati sajátosságok között; napjainkban vizsgálódások tárgya az éghajlati tényezőknek az egyes etnoszokba tartozó emberek sajátos pszichikai alkatát formáló pszichomotorikus reakciókra és más elemekre gyakorolt hatása. Az etnikum lakta területek tájai kora gyermekkortól fogva bevésszük az ott élő emberek tudatába, a népmondák, dalok és más folklór-műfajok elhagyhatatlan háttérévé válnak és végső soron a „szülőföldről” alkotott képzetek formájában alakulnak ki, amelyek oly nagy szerepet játszanak az etnikai (nemzeti) öntudatban. A táj némelyik eleme akár vizuális kép formájában (mint az oroszoknál a nyírfa, az ukránoknál a topolya, a japánoknál a szakura stb.), akár toponimikai kapcsolatban (mint az oroszoknál a Volga, a japánoknál a Fudzsi-jama, stb.) az etnikai hovatartozás sajátos jelképévé válhat.

A különböző néprajzi objektumokra és jelenségekre igen lényeges hatással vannak a gazdaság-földrajzi tényezők is, azonban azzal a lényeges különbséggel, hogy a fizikai-földrajzi környezet elemei természetüknél fogva természetes külső erőkként állnak szemben az emberrel, a gazdaság-földrajzi elemek ugyanakkor, lévén maguknak az embereknek alkotásai, egy olyan metamorfózis eredményeként állnak szemben az emberrel, amely a filozófiai irodalomban az „elidegenedés” nevet kapta. Az ilyen elemek közé kell sorolnunk mindenek előtt a gazdasági ágak területi elhelyezkedését és a gazdaság koncentrációját, amelyek befolyással vannak a településformákra, a lakott helyek nagyságára és ezeken keresztül a társadalmi élet néhány vonására is, például a kontaktusok intenzitására mind az etnoszon belül, mind pedig különböző etnoszok képviselői között. Rendkívül nagy ebben a vonatkozásban a meglevő közlekedési hálózat jelentősége, ami meg tudja könnyíteni a lakosság migrációját s ennek révén befolyásolni az asszimiláció alakulását stb.

A néprajz és a földrajz kölcsönös viszonyának néhány fő szempontját tekintettük át. Mint azt már megjegyeztük, a társadalom és a tudományos gondolkodás fejlődésének különböző korszakaiban különbözőképpen alakultak ezek a kapcsolatok, különböző gyakorlati elvárások és más-más gnoszológiai koncepciók hatása alatt álltak.

A néprajztudomány és a földrajztudományok sora fejlődésének mai szakaszában a kölcsönös kapcsolatok termékenysége mindkét „tudományos partner” reálisan létező igényein nyugszik.

Mind a néprajztudomány, mind a földrajztudományok számára egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a strukturális, szisztematikus kutatások. A komplex kutatások számára ezek az új lehetőségek horizontját tárják fel.

Fel kell hívnunk a figyelmet a földrajztudományokban bekövetkezett

észrevehető eltolódást a tudomány „szociologizálása” felé. A gazdaság-földrajzosok mind gyakrabban térnek el egyetlen termelési ág szűken területi elhelyezkedés-szemléletű kutatásától és mind gyakrabban fordulnak afelé, hogy valamennyi társadalmi összefüggés tág körét az élet társadalmi újratermelésének menetében kutassák. Az így előtérbe nyomuló népességföldrajz nem egyszerűen szociologizálódik, hanem „demografizálódik” is. Ennek a tendenciának mintegy elébe megy az etnográfiaiban bekövetkező erőteljes demografizálódás; mindezeket erősítik a két tudományban teret hódító mennyiségi kutatási módszerek. Ami a fizikai-földrajzi diszciplínát illeti, az a törekvés figyelhető meg, hogy a földrajzi környezet vizsgálata e földrajzi környezetnek az ember szükségletei és igényei kielégítésére való jobb kihasználása céljából történjék. Igen jellemző néhány fizikai-földrajztudósnak az a javaslata, hogy önálló komponensként különítsék ki a Föld földrajzi burkából az „antroposzférát” (vagy „technoszférát”, vagy éppen „nooszférát”).¹⁵ S mindaddig, amíg különböző népek léteznek a földgolyón, ennek az antroposzférának ilyen vagy másfajta etnikai vonásai lesznek.

HOZZÁSZÓLÁS

GUNDA BÉLA

A szovjet kollégák előadása tanulságosan világít rá a földrajz és a néprajz közötti sokoldalú kapcsolatra. Érzékelteti az előadás a két tudományág feladatait és szétválását. Hasznos szempontokat kapunk a néprajzi kartográfia elveinek megismeréséhez. Helyesen és világosan hangsúlyozzák az előadók, hogy az „etnosznak” a környezet komponenseire gyakorolt hatása mindig az anyagi termelésen keresztül valósul meg. Kiemelem az előadásból azt a gondolatot, hogy az „etnosz” anyagi kultúrájának sajátosságait, — különösen a társadalom fejlődésének korai szakaszaiban — sokoldalúan befolyásolják a természetből nyert anyagok és munkaeszközök, viszont a szerszámkészlet és vele együtt a munkatevékenység fogásai meghatározzák azt a lehetséges utat és mértéket, ahogyan az ember a természeti tájat megbonthatja, réseket üthet benne. Több szemléletes példával utalnak a szerzők a földrajzi tényezők és a kulturális jelenségek közötti kapcsolatokra.

Nem lenne helyes az előadás koncepcióját és megállapításait újrakisírnivalóan. Az elmondottakat inkább néhány gondolattal egészítem ki.

1. Az ókori földrajzi-néprajzi irodalomban — amely szovjet kollégáink szerint sem válik el egymástól — sok olyan vonás van, amely már a modern néprajzi gondolkodás csíráit hordozza magába. Gondolok elsősorban POSZEIDONIOSZ (i. e. 51–135) tanításaira. Ez a szíriai származású görög tudós a szokásokon, a viseleten keresztül az embert akarja megismerni. Nem más népekkel hasonlít össze, mint azt pl. HÉRODOTOSZ teszi, aki meglehetősen hellenocentrikusan látja a világot. HÉRODOTOSZ szembeállítja a komplikált görög kultúrát a barbárok egyszerűségével. POSZEIDONIOSZ minden nép saját népi jellemvonását szándékozik megismerni. Ő alkalmazza először a „természeti nép” kifejezést, mégpedig a civilizált mediterrán népektől északra lakó népekre. Ez a kétezer évvel ezelőtt élt görög rámutat arra, hogy ugyanúgy, mint az állatok és a nő-

¹⁵ A „noo-szféra” kifejezést (görög *noo* 'értelem') VERNADSKIJ, V. J. kiváló geokémikus ajánlotta.

vények — a népek is tenyésznek eredőhelyükön, de ha az északi népek délre vonulnak, akkor elvesztik eredeti tulajdonságukat, átalakul a vadságuk. Nemcsak civilizációjuk külső ismertetőjegyei alakulnak át, — az átalakulás kiterjed a népek pszichikai alkataira is. POSZEIDONOSznak ezek a gondolatai az akkulturációs vizsgálatokkal foglalkozó etnográfia területét is érintik. Ne értelmezzük azonban mereven POSZEIDONOSZ felfogását. Az ember nemcsak a természeti környezethez alkalmazkodik, hanem az emberek, a különböző felépítésű közösségek alkalmazkodnak az őket körülvevő társadalomhoz is. Nemcsak az ember és munkája alakítja a társadalmat, hanem a társadalom alkalmazkodásra készíti az embereket, a kisebb-nagyobb közösségeket, etnikumokat.

2. Az ókori és a középkori utazók, geográfusok gyakran mitologikus anyagot is „teremtettek” a néprajz, a folklór számára. Gondoljunk csak arra, hogy az Indiát ábrázoló középkori térképeken láthatjuk az egy lábúakat, akiknek egyetlen talpa akkora volt, hogy esős időben esernyőként a fejükre borították. Többször említik az amazonokat, akiket még Kolumbus is vélni látott a nyugat-indiai szigeteken. A középkorban általánosan el volt terjedve az a felfogás, hogy minek kutatni, hiszen a Bibliában minden benne van, amit az embernek tudnia kell. Ezen a felfogáson nagy rést ütöttek — anélkül, hogy COSMAS INDICOPLEUSTES, PLANO CARPINI, RUYSBROEK és mások jelentőségét tagadnám — az arab geográfusok, utazók, akik általános és elvi problémákat is észrevesznek. Itt csak IBN CHALDUN-ra hivatkozzam. IBN CHALDUN (1322—1404) tangeri arab az észak-afrikai nomadizmussal foglalkozik. Az ottani nomadizmust összeveti a kurdok, a törökök, a turkménok nomád életformájával. Rámutat arra, hogy a nomádok tipikus hódítók. Erős náluk a törzsi összetartás. Egészen más magatartást tanúsít az oázisok és a tengerpart letelepült népessége. Az oázisok lakosságát nem hatja át semmiféle harci szellem s ezért a nomádok könnyen leigázhadják őket. Ilyen módon kezdetleges államok keletkeznek. A nomádok elvesztik eredeti tulajdonságaikat elvárosiasodnak s elkeverednek a leigázottakkal. Az ilyen államok és népek azután újabb nomád törzsek zsákmányai lesznek s az egész átalakulási folyamat előlről kezdődik. IBN CHALDUN tehát észreveszi a társadalmi és kulturális fejlődés ciklikus lefolyását. Ez a teória a nomád életformák kutatásánál később is érvényesült.

3. A földrajzi determinizmus — hangsúlyozzák szovjet kollégáink — elsősorban RATZEL, FR. tevékenységével bontakozik ki, noha a gondolat már a francia MONTESQUIEU-nél megjelenik. Ennél a problémánál a néprajz története szempontjából igen lényeges a párizsi Néprajzi Társaság (Société d’Ethnologie de Paris) megalakulása 1839-ben. A társaság az ember természettudományos megismerését is célul tűzi ki. Programjában szerepel az egyéni és családi élet, a viselet, a technika, a művészkedés, az idegen népekhez való viszony tanulmányozása. A társaság azonban hangsúlyozza azt, hogy tanulmányozni kell az emberekn, a kultúrának a talajhoz, a klímához való viszonyát. A párizsi Néprajzi Társaság megalakulása után néhány évvel később, 1845-ben alakult meg az Orosz Földrajzi Társaság, amelynek történetét és működését BERG, L. S. monográfiájából jól ismerjük. Az Orosz Földrajzi Társaság keretében hosszú időn át igen jelentős néprajzi tevékenység is folyt. Ezt szovjet kollégáink előadása nyomán csak azért ismételtem meg, mert hasonló volt a helyzet nálunk, Magyarországon is.

A Magyar Földrajzi Társaság 1872-ben alakult meg és célkitűzései között szintén ott szerepel a néprajz művelése. Folyóiratában, a Földrajzi Közleményekben számtalan etnográfiai, sőt folklór tanulmány is megjelent. A Földrajzi Közleményeket hosszú időn át etnográfus (BÁTKY Zsigmond) szerkesztette. Magyar Földrajzi Társaság keretében indult meg JANKÓ János kalotaszegi kutatása. JANKÓ János *Kalotaszeg magyar népe* c. monográfiáját 1892-ben mint a Magyar Földrajzi Társaság titkára publikálta. A Magyar Földrajzi Társaság tette lehetővé, hogy JANKÓ János — a Társaság széleskörű tudományos programján belül — megírhasa Torda, Torockó és a Balaton melélik néprajzát bemutató monográfikus munkáit is, amelyeket a Magyar Földrajzi Társaság adott ki (az utóbbit német nyelven is). Már a múlt század második felében a magyar geográfia legjelesebb művelőinek (LÓCZY Lajos, HUNFALVY János, a méltatlanul elfelejtett HANUSZ István, CZIRBUSZ Géza) munkáiban nélkülözhetetlen értékű néprajzi anyagot találunk. A Földrajzi Közlemények hasábjain érlelődött ki BORBÁS Vince európai szintű etnobotanikai munkássága. A magyar néprajzi ismeretlen történetéhez tartozik, hogy a magyar geográfusok már a múlt század második felében az

egyetemeneken néprajzi előadásokat is tartottak. HUNFALVY János egyetemes néprajzi előadásai jegyzet formájában is megjelentek. Ez az első magyar egyetemi néprajzi jegyzet.

Nálunk a néprajz és a földrajz közötti kapcsolatok csak a II. világháború után lazultak meg. Sajnos, ma ott tartunk, hogy az egyetemeken a földrajz szakos hallgatók számára nem is tartanak néprajzi előadásokat. Ez nyilvánvalóan negatív következményekkel jár, miként KOZLOV, V. I. és POKSISEVSKIJ, V. V. is hangsúlyozza, hogy az etnográfia és a geográfia elhatárolódásának bizonyos negatív következményei is voltak.

A szovjet kollégák nyomán szeretném elmondani: nálunk is megfigyelhető, hogy a földrajztudomány „embertelenné” vált. Újabb gazdaságföldrajzi munkáink (MARKOS György, *Magyarország gazdaságföldrajza*, 1962) lényegében statisztikai jellegűek és hiányzik belőlük a történeti fejlődés bemutatásának igénye, tehát a chorologiai elveket érvényesítik. Ugyanakkor a fizikai földrajzi munkában a történeti fejlődést lényegesen kidomborítják (pl. a domborzati viszonyok kialakulásának a vizsgálatát a legrégibb geológiai korokkal kezdik). A települések genetikus kutatását a geográfusoktól mindinkább az etnográfusok veszik át.

4. Szovjet kollégáink az előadásukban több példával mutatják be a földrajz-néprajz kapcsolatának néhány újabb ágát (népességföldrajz, etnikai földrajz, etnikai kartográfia). Engedjék meg, hogy elmondjam: mi itt Magyarországon rendkívül nagyra értékeljük azt a munkát, amit ezen a téren BRUK, SZ. I. irányításával a szovjet kollégák végeznek. Az etnikai kartográfia mellett mindennemű néprajzi kartografikus ábrázolás, a házformák, építőanyagok, viseletformák, gazdasági eszközök, stb. elterjedésének bemutatása tk.-en a földfelszín egy darabját, a „tájat” is jellemzi, és ezért feltétlenül tekintetbe kell azokat venni az antropogeográfiának is. Az etnográfusok néprajzi térképei és atlaszai kimeríthetetlen tárházai a „kultúrgeográfiának”, mert a tájban élő ember munkáját, gazdasági és kulturális életét tükrözik. Minél komplexebb jelenséget ábrázol egy néprajzi térkép annál közelebb áll a geográfiához. A szán különböző típusainak elterjedését a geográfusok talán kevésbé veszik tekintetbe, de ha a rénszarvastartás típusainak térbeli elterjedését ábrázolja egy térkép, akkor az már Szibéria gazdaságföldrajzi bemutatásához is feltétlenül hozzátartozik. A rénszarvastartás típusait ábrázoló térkép már magába foglalja a szánformákat, az állat befogásának módját, a nyergelés szokását, a rénnyaják mellett használatos kutyák alkalmazását vagy hiányát, a rén fejését stb. Különösen szoros az együttműködés a földrajz és a néprajz között a települések kutatásánál. A településnek azonban nemcsak a f o r m á j á t, hanem az é l e t é t is vizsgálni kell. Minden település a gazdálkodó embert és társadalmat tükrözi. A települések tanulmányozásánál nagy fontosságot kell tulajdonítanunk az udvarformáknak. Az udvarformákból épül fel a település. Az udvarok beosztása és egymáshoz való viszonya sok tekintetben meghatározza a település formáját, életét. Az udvarformák tanulmányozása, a házformák vizsgálata mellett eléggé elhanyagolt területe az európai néprajznak. Az udvarformák is a legszorosabb kapcsolatban vannak a gazdasági élettel, amit talán a legjobban az a folyamat igazol, ahogyan a telkek a kollektív gazdálkodásra való áttéréssel épületeikkel, beosztásukkal, funkciójukkal együtt átalakulnak.

5. Az előadók említést tesznek arról, hogy a családi-törzsi szervezet hatással van a településtípusokra, a lakóházakra. Ezzel is hangsúlyozzák az etnikai tényezők földrajzi szerepének jelentőségét. Ezen a téren a Kárpátok területén és a Balkán-félszigeten végzett kutatások tanulságosan dokumentálják ezt a problémát is. A román *cătunok* (Erdélyi Érchegeység) 4–5, esetleg több házból álló hegyi településcsoportok. A *cătun* lakói állattenyésztést, szénagazdálkodást folytatnak, faedények készítésével foglalkoznak. Mindenegyik *cătun* eredetileg egy-egy nemzetség, nagycsalád települése volt. Szerb és horvát népterületen a parasztdudvarok a patriarchális *zadruga*-rendszert tükrözik vissza: a *zadruga*-rendszer következménye az udvarokon található több hálókamara, a vendégek számára épült házak, sőt az ún. *djevojačka kućarica* is (Skopje vidéke), amelyek a trágyadombba vajt épületek, ahol tél idején az eladó leányok fognak és hímeznek. Végső soron a társadalmi szervezetre vezethetők vissza a nyírségi bokortanyák, az alsóőrési szerek, a göcseji szegek, a gyetvai lázok, a morva-vlach kopanyicik. Mindezek a települési sajátosságok földrajzi-néprajzi szempontból is jellemzői Középkelet-Európának.

6. Az előadásban szó volt a szovjet néprajztudományban kidolgozott gazdasági-

kulturális típusokról. Így a szovjet etnográfusok (LEVIN, M. G., CSEBOKSZAROV, N. N.) beszélnek „tengeri emlősökre vadászó arktikus vadászokról”, „a száraz sztyeppék és félsivatagok állattenyésztőinek” típusairól stb. Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy hasonló típus-kategóriák felállításával sokat foglalkoztak korábban is az etnográfusok. Ennek a gondolatnak és módszernek az egyik előfutára KRAUSE, Fritz, akinek a munkássága rendkívül pozitív értékelést érdemelne. *Das Wirtschaftsleben der Völker* c. könyvében (1924) a gazdálkodási formákat tekintti a népek megismerésének alapjául. Részletesebben foglalkozik ezzel a kérdéssel THURNWALD, R., aki a gyűjtögető életmódot folytató népek között is erős különbségeket lát. Figyelmet érdemelnek azok a típuskategóriák, amelyeket GAVAZZI, M. Délkelet-Európa kultúrájával kapcsolatban megállapított. GAVAZZI, M. kifejti, hogy a különböző kulturális területek között nincsenek vonalhatárok, hanem csakis határvonalakról beszélhetünk. GAVAZZI, M. a kulturális területeknek geográfiai elnevezést ad (kelet-dunai, kelet-alpesi, rhodopei, dinári stb. terület), a kulturális provinciákat azonban elsősorban a gazdasági-társadalmi jelenségek alapján jellemzi. Így pl. a Rhodope-terület jellemzője a nagycsalád rendszer előtérbelisége, a közlekedésszerek (a szekér) hiánya s a lónak, szárnak, öszvérek, mint teherhordó állatnak az alkalmazása, stb. Természetesen a kulturális területek, éppenúgy, mint az etnikai tulajdonságok nem állandók, hanem elsősorban a gazdasági-társadalmi alakulásnak megfelelően változnak. A Nevada-sivatag indiánjait még a múlt század második felében a gyűjtögetés-vadászat jellemezte. Ma az ott élő maroknyi paiute indián törzs főleg sivatagi öntöző földművelést folytat, olyan ekékkel, amelyeket az első fehér telepesek hozottak meg. Természetesen a kulturális területek megőrizhetik különböző korok kultúrkomplexumait. A kulturális területeken mélységi vizsgálatokat is kell végeznünk s meg kell állapítanunk a különböző kultúrételeket. Tanulságos példája az ilyen kutatásnak NOVAK, V. tanulmánya a szlovén népi műveltségről (Zf. f. Ethnologie, 77, 227—237.)

7. A szerzők előadásuk végén foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a földrajzban és a néprajzban teret hódítanak a mennyiségi kutatási módszerek. A néprajzban nagy szükség lenne arra, hogy a mennyiség elve minél jobban érvényesüljön és alkalmazzuk a statisztika eredményeit is. A múlt század végén KELETI Károly — a magyar statisztika egyik úttörője — a népi táplálkozás számtalan jelenségét statisztikailag is feldolgozta és térképeken ábrázolta. BÁTNY Zsigmond több tanulmányában dolgozta fel néprajzi szempontból az építőanyagokra, a kender és len termesztésre, egyes gabonafélékre vonatkozó statisztikai adatokat. Újabbban a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézetben próbálkozott meg egyik munkatársam, DÁM László a sárréti népi építkezés tanulmányozása terén statisztikai jellegű megfigyelésekkel és ezeket a megfigyeléseket grafikusán is ábrázolta. A törekvések úttörő jelentségűek, amelyeket tovább kell fejleszteni.

8. Ezeket a gondolatokat és kiegészítéseket szerettem volna hozzáfűzni a szovjet kollégák előadásához. Befejezésül még egy motívumot ragadok ki előadásukból. Amit a motívumhoz hozzáfűzők már nem is annyira a néprajz és a földrajz területére, hanem inkább az irodalom mezejére tartozik. Említik azt, hogy a táj némelyik eleme gyakran vizuális kép formájában az etnikai hovatartozás sajátos szimbólumává válhat. Ilyen az oroszoknál a nyírfa. Ehhez hozzátehetem azt, hogy a nyírfának ezt a sajátos szimbólumát talán legjobban a nagy orosz költő, JESZENYIN, Sz. A. versei fejezik ki. Az ő megénekelt nyírfás tájaiból visszatükröződik az orosz lélek, éppenúgy mint nálunk Petőfi Sándor tájverseiben is benne van a magyar nép gondolkodása és lelkesége. (Szovjet kollégáinkat talán érdekelheti, hogy az Urál menti, a szibériai tájaknak volt egy magyar költője is: BÁNYAI Kornél.) Ezzel pedig csak azt akarom hangsúlyozni, hogy az etnikum, az etnosz megismeréséhez (amelyekről annyi szó esik ezen a baráti eszmecsere) nemcsak a szokások, a balladák, a mesék, a munkaeszközök, a népművészet, a színes viselet vezet el bennünket, hanem íróink alkotásai is. Szovjet kollégáink gondoljanak csak GOGOLRA vagy MAXIM GORKIJRA, mi magyarok pedig ARANY Jánosra vagy TAMÁSI Áronra. Ezek az írók nemcsak írók voltak, hanem tágabb értelemben etnográfusok is, az „ember és közössége” legjobb ismerői.

Az utóbbi évtizedekben minden ország néprajzi kutatói tucatnyi számban jelentettek meg olyan cikkeket, amelyekben a néprajz és valamelyik társtudománya, szomszédos tudományág közti viszonyt elemezték. Ezek a dolgozatok sok értékes gondolatot vetettek fel ugyan, de paradox módon egyrészt megunttá tették a kérdést, ugyanakkor lezártaságról mégsem beszélhetünk. E viták menetében, vagy talán még inkább a kutatás gyakorlatában a kialakultabb kutatók, kutatói együttesek a kérdésről kiforáltak maguknak valamilyen álláspontot, bizonyos irányba elhatárolták magukat, s ezzel az ügyet lezártnak tekintették.

Ebben a sokoldalúan vitatott kérdésben — amely mostani megbeszélésünknek is központi problémája — nem egyszerűen arról van csak szó, hogy az egymással érintkező szakkutatási ágak közötti munkamegosztást egészségesen formáljuk ki, hanem ennél sokkal többről. Az egybevetésből új szempontokat, módszereket is fel kívánunk tární, remélve azt, hogy ami bevált egy közeli területen, az az etnográfiaiban is hasznos lehet. Hasznot hozhat az ilyen mérlegelés ebben a tekintetben, hogy a társtudomány milyen összefüggésekre hívhatja fel a figyelmünket, amelyek kutatási problémáink megoldásában segítséget jelenthetnek. Nem utolsó sorban ezekben az elemzésekben az a remény is megcsillan, hogy szaktudományunk tárgyának oly problematikus körülhatárolásában — amire CSISZTOV előadása is utal — előbbre jutunk. Igaz, hogy ez a kérdés többé-kevésbé minden társadalomtudományban tisztázatlan, a kutatók mégsem, vagy éppen ezért nem mondanak le a feladat megoldásáról. Ilyen elemzések során tisztázódhatnak a központi feladatok, azok, amelyek kimunkálása egyik szomszéd tudományterület körébe sem esik, olyan új ismeretek napvilágra hozásának lehetőségai, amellyel máshol nem foglalkoznak. Az aztán már kézenfekvő, hogy az erőket ilyen területekre kell összpontosítani.

A néprajz társtudományai közül különös figyelmet érdemel a történettudomány és a szociológia. Csakhogy ezek legalább úgy küzdenek feladataik körülhatárolásával, mint az etnográfia. A nemrég lezajlott két világkongresszus programja is erről tanúskodik. A 13. történetzkongresszust Moszkvában a történeti tudományok kongresszusának nevezték, ugyanakkor azonban még a gazdaságtörténészek is külön üléseztek, e kongresszustól különválasztva. A szomszéd tudományok közül legfeljebb a szociológia képviselte magát. Más képet nyújtott a 7. szociológiai világkongresszus Várnában. Ez viszont mintha magához vonzana egy sor tudományágat. Külön szekció foglalkozott a hadsereggel, családdal, joggal, nemzeti fejlődéssel, pszichiátriával, nyelvvel, vallással, sporttal, társadalmi rétegződéssel, faluval, várossal, nemzetiségi kérdéssel, stb. Vajon a befelefordulásnak és kitárulkozásnak ebben a sodrában hogyan lehet a néprajzi kapcsolatokat tisztázni?

Szerencsére a földrajz és néprajz viszonya áttekinthetőbb, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. A két tudományág érintkezése történetileg igen nagymúltú, a kapcsolódás különösen a múlt században igen erőteljes. Nemcsak az orosz MIKLUHO-MAKLAJ, ANUCSIN, BERG, hanem a magyar JANKÓ és Györffy is geográfusként indul pályáján. A Földrajzi Társaságok adnak teret és keretet kezdetben az etnográfusoknak, amikor azok önálló intézményei még nem alakulnak ki. Századunkban — úgy látszik — távolodóban van a két tudomány egymástól, a szálak lazulnak s kivételes az olyan helyzet, mint Franciaországban, ahol az etnográfia egyes vizsgálati körei a geográfia vonzásában maradnak.

Bár a két tudományág elkülönülése a kutatás intenzívitása növekedésének következménye és szükségszerű egy oldalról, viszont metodológiai tekintetben nem indokolható, sőt mint KOZLOV—POKSISEVSKIJ referátuma helyesen mutat rá, negatív következményei is vannak mindkét kutatási ágban. Ezért keresnünk kell azokat a szálakat, amelyek a kapcsolatokat szorosabbra fűzik, hogy az egészséges kölcsönhatás, a szemlélet gazdagodása és sokoldalúbbá válása erősödjék.

Itt mindenekelőtt két gátló körülményről kell említést tenni, amely lényegében szemléleti kérdés, egyik a geográfusoknál, másik az etnográfusoknál jelentkezik.

KOZLOV—POKSISEVSKIJ tanulmánya, — amellyel koncepcionálisan csak egyet lehet érteni, — hangsúlyozza: „A marxista ismeretelmélet a kötelező genetikai-történeti megközelítést írja elő a térbeli tudományokban”, tehát a geotudományokban. Csak most már az a kérdés, vajon a geográfia következetesen levont-e ennek az elvnek a reális következményeit, s hogy kutatási módszereiben a részletvizsgálatokra is

lebontva eléggé érvényre juttatta-e ezt a szemléletet? Úgy gondoljuk, ezt a kérdést elsősorban nem az etnográfusok körében kell megvitatni, az elemzésbe itt nem is kívánunk belemenni, csupán két aggasztó mozzanatra kívánjuk felhívni a figyelmet. Azokban a geográfiai munkákban, amelyekben látjuk a törekvést erre a genetikai-történeti megközelítésre, a változásra utaló példák gyakran inkább illusztratív-formális elemként szerepelnek a következtetésekben, mintsem a gondolatmenet szerves elemeiként.

A másik aggodalomra okot adó körülmény a történeti-földrajzi kutatások visszaszorulása, vagy nem kielégítő mértékű fejlődése. Az etnográfia mellett talán éppen a történeti-földrajzi vizsgálat az, amely közbülső helyzete következtében nagyon jól szolgálná a földrajzban a genetikai, történeti szemléletet. A történeti földrajz jellegzetesen interdiszciplináris tudományág, amelyet hol történészek, hol nyelvészek, hol etnográfusok, hol geográfusok végeznek, de egy kicsit mostohagyermek mindegyiknél. Ennek egyik ágazata, a toponímia vizsgálata és értékelése, nagyon elszigetelődik a földrajzi vizsgálatoktól, néha még az etnográfiai kutatásoktól is. A történeti-földrajzi vizsgálat tudja legpregnansabban elénk állítani azt az emberi tevékenységet, amely a természeti környezet átalakításában, felhasználásában évszázadok, sőt évezredek folyamán megnyilvánul. Az ember és táj viszonyának markáns elénk állításával látjuk világosan az ember földrajzi meghatározottságának mértékét s tudjuk értékelni teljesítményeit nemcsak századunkban, hanem jóval korábban is. Az embernek mint a termelés legfontosabb alanyának tevékenységét a földrajzi környezet a múltban is befolyásolta, de nem ugyanúgy, mint ma. A változás két irányú, egyrészt a társadalom alakult át, másrészt a természeti környezet is változott. Ezért a történeti-földrajzi kutatásnak tisztáznia kell a múltban is változó földrajzi meghatározókat.

Ezzel elérkezünk a földrajzi determinizmus kérdéséig, amely viszont az etnográfiaiban zavarja a földrajzi kutatások eredményeinek fokozottabb figyelembe vételét. Annak a marxista tételnek az értelmezése, etnográfiai alkalmazása, hogy a társadalom fejlődésének fő meghatározója nem a természeti környezetben keresendő, részleteiben kellően nem kidolgozott, sőt gyakran vulgárisan értelmezett. Néha magunkra vonatkoztatjuk a hegeli megállapítást: „A szükségszerűség csak annyiban vak, amennyiben nem értik meg.”

Vajon úgy kell-e értelmezni a földrajzi tényezők nem alapvetően determináns voltát hangsúlyozó helyes tételt, hogy ez minden konkrét helyzetre, konkrét társadalomra érvényes? Azt hiszem, hogy nem. Egy általános tétel érvénye akkor is fennáll, ha nem minden részfejlődés szól is mellette. A tétel helyes lehet az egész társadalom fejlődésére, de nem kell érvénnyel bírnia egy meghatározott időben, egy meghatározott társadalomra. Csak az evolucionisták képzeltek ilyen egysíkúnak a társadalomfejlődést. Az ausztráliai sivatagi gyűjtőgetők életkörülményeit igenis alapvetően az a természeti környezeti határozza meg, amelyben élnek. Az ember formálja a természeti adottságokat, de nem mindig és minden körülmények között tud azokon úrrá lenni. A természet ember általi legyőzése a könnyebb ellenállás vonalán haladt, itt és ekkor ezt a törvényszerűséget leste el, ott és máskor egy másikat, amire képes volt, termelőerőinek szintjétől függően. Ezek iaz ismeretek összegeződtek — helyenként és időnként különböző mértékben — és generálisan igazolják a természeti környezet nem döntően meghatározó voltát. Pontosan talán így lehetne megfogalmazni: adott termelési módon belül a földrajzi környezet viszonylag alapvető lehet, mivel erőteljesen a differenciálódás irányába hat. Lehet-e tagadni Kuvait utolsó 20 éve fejlődésében a természeti környezet alapvető szerepét? A földrajzi determinizmusról tehát akkor beszélhetünk, ha csak a földrajzi tényezőket nézi valaki, vagy ezeket függetlenül a társadalmi tényezőktől, s akkor viszont nem, ha ezeket társadalmi összefüggésükben szemlélve viszonylagosan alapvetőnek tartja.

Az árnyaltabb fogalomkezelés hiánya következtében, a földrajzi determinizmustól való félelemben az etnográfus gyakran nem számol eléggé a földrajzi tényezőkkel s úgy véli, ezért mellőzheti a földrajzi kutatás eredményeit. Így aztán értetlenül áll bizonyos differenciáltság előtt, vagy azt egyenesen helytelenül magyarázza. Holott Európában, ahol a társadalmi fejlődés egy évezrede nagy vonalakban azonos alapokon fejlődik, a differenciáltságban a földrajzi tényezőknek igen jelentős szerepe van. A Lüneburgi puszta Németországban, a Baragan Romániában, a Pireneusok, Alpok, Kárpátok, Dinári-hegység, a Kaukázus egyes zónái nyilván földrajzi okok következtében reliktum területek.

A földrajzi környezet befolyásának helytelen értelmezésében van egy olyan hibacsoport, amely bár határozottan nem jut el a földrajzi determinizmusig, csupán a természeti környezet befolyásának érvényre jutását függetlenül nézi a társadalomfejlődéstől. Megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy ha bizonyos jelenségek azonos táji körülmények között jelennek meg, ez már elegendő ok arra, hogy létrejöttükben a földrajzi adottságoknak tulajdonítsanak alapvető jelentőséget. Erre legjobb példák a településvizsgálatok körébe alálhatók. VUIA, Romulus az erdélyi településeket vizsgálva a 600—1300 méter tengerszint feletti hegyi zónákban döntően szórványtelepüléseket talál. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy a szórványtelepülések keletkezésének okai a felszíni, domborzati viszonyokban keresendők. Nem vette figyelembe, hogy ezek a szórványok aránylag később keletkeztek, akkor, amikor az alacsonyabb és termékenyebb folyóvölgyek már benépesültek s a népfölösleg folyamatosan, az erdőket kiirtva feljebb és feljebb húzódott. Előmozdította ezt a felfele húzódást az is, hogy az irtványgazdaságoknál alacsonyabb volt a terményjáradék, szinte minimális a munkajáradék, tehát a kizsákmányolás mértéke alacsonyabb s így bizonyos mértékben ez menekülés volt a feudális rend elől. Mivel ez a migráció nem szervezetten, hanem egyénileg zajlott le, érthető, hogy nem falvak, hanem szórványtelepülések keletkeztek. Hasonló okok következtében keletkeztek más táji adottságok közepette Észak-Oroszország európai részének szórványtelepei. Helyesen mutatott rá TYERENTYJEVA a baltikumi szórványok keletkezésében a társadalmi-gazdasági tényezőkre. Hasonló településformációk jöttek létre tehát a sík vidéken, is, ha a társadalmi okok megfelelőek voltak. A földrajzi tényezők szerepe tehát itt egyáltalán nem jelentkezik.

Hasonló tanulságot mutat a magas ház keletkezésének a vizsgálata. Ez a tetőforma elég jellegzetes volt nyugat-ukrán s főleg észak-romániai területen. Egyes magyar és román kutatók létrejöttét a sok csapadéokban, főleg a téli hóban keresték, amely e meredek tetőről valóban könnyebben lecsúszik. Mivel inkább a magasabban fekvő falvakban, ahol több hó esik, mint a völgyi falvakban találták meg, s így a csapadékkal való összefüggés kézenfekvőnek látszott. Csak azt nem vették figyelembe, hogy a hegyvidékek egy régibb technika őrzői, relikumterületek s ezért található itt ez a régibb technikai megoldás, mint a fejlettebb völgyi falukban. Svájce havas vidékein egészen lapos tetők uralkodnak. Tehát fejlődési szintkülönbségről s nem földrajzi befolyásról van szó.

A példák tanulsága az, hogy az azonos természeti környezetben felbukkanó egyezéseket történetileg is meg kell vizsgálni, mielőtt a földrajzi magyarázattal előállnánk, mert nagyon könnyen lehet, hogy társadalomfejlődési okokkal magyarázható a lát-szólagos és csak felszínesen nézve földrajzi befolyás. A földrajzi tényezők mindig csak a társadalmi fejlődésbe ágyazottan elemezhetők, mert nyilvánvaló, hogy azonos földrajzi környezet 500 évvel ezelőtt egészen másként hatott, mint napjainkban. Magnyitogorszk környéke még 100 évvel ezelőtt sem csábította az embert, ma annál kedvezőbb lehetőségeket kínál. Minél fejlettebb a társadalmi szint, annál sokoldalúbb alkalmazkodásra képes az ember. Tehát a földrajzi tényezők mindenkor az adott társadalmi fejlődéssel korrelációban értékelendők.

Teljesen egyet lehet érteni KOZLOV—POKSISEVSKIJ referátumában az etnikai kartográfiával kapcsolatban mondottakkal. Ez is jellegzetesen interdiszciplináris terület, s csak gyakorlati kérdés, hogy melyik kutatási ágazathoz kötődik. Nem kétséges, hogy az etnográfia rendkívül érdekli az etnikai tagozódás, ennek ismerete szinte előfeltétele a kutatásnak. Azok az igen jelentős etnogeográfiai vizsgálatok, amelyek az utóbbi 10 évben a Szovjetunióban folytak, nemcsak szűkebb, hanem szélesebb társadalmi igényt is kielégítettek s így a tudományos kutatás fontosságát is igazolták. S hogy hol, milyen körben folytatnak bizonyos kutatásokat, annak gyakran tudományszervezeti okai vannak, mint ahogy pl. nálunk is az etnográfusok végeznek el egy sor olyan kifejezetten gazdaságtörténeti kutatást, még anyagfeltárást is, amelyre szükségünk van, de történetírásunk kellő intenzitással nem művel. Bizonyos, hogy csak az etnikai tagoltság igen beható ismerete alapján lehet hozzákezdeni annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy az etnikumnak milyen szerepe van a kultúra alakulásában.

Az előkészületek másik ága a néprajzi kartográfia, amelynek tudományrendszerei helye nem azonos az etnikai kartográfiával, s közöttük a formális hasonlóság az erős. A néprajzi kartográfia sokkal inkább történeti aspektusú irányzat, döntően történeti folyamatok feltáráására irányul, végső soron ez a fő törekvése, de nem nélkülözheti az etnikai térképeket. Annak ellenére, hogy a kultúra térbeli elterjedését rögzíti s látszó-

lag chorológiai szempontú, valójában sokkal inkább a kronológia tisztázására törekszik, önmagában is cáfolva HERTNER szembeállítását. A „hol” „mi” van csak az első lépés a „miért” és „mióta” megválaszolásához. Ezért helyesebb az újabb terminus a néprajzi atlaszokkal kapcsolatban: kartográfiai eljárás és nem földrajzi módszer.

Külön is kell talán szólni a néprajz és a gazdaságföldrajz kapcsolatáról. Mindegyik vizsgálatának tárgya az emberi alkotás. A gazdaságföldrajz szelektív elve ebből a tér, a táji megoszlás. Az etnográfia viszont nem vizsgálja az egész kultúrát, csupán annak tradicionális, azaz a primitív kommunikációs rendszerre fölépülő részét. Miután a ma meglevő kultúrának ez csak egy töredék része, egyre csökkenőn, apad a tárgyi egyezés. Ezt némileg kiegyensúlyozza a kétféle anyag szoros kapcsolódása, az értelmezéshez kíváncsi ismeret. Az etnográfiai anyag a történeti előzmények megismerése szempontjából lényeges a gazdaságföldrajzhoz. Az etnográfus viszont a gazdaságföldrajzi anyag segítségével tud értelmezni, vagy felfedni innovációs folyamatokat, amelyeket a modern néprajzi kutatás napjainkban annyira előtérbe állít. Sajnos nem mondhatjuk, hogy ez a termékeny együttműködési lehetőség a két kutatási ág között kiaknázott.

Egy korreferátum nyilván nem törekedhet egy ilyen sokoldalú problematika teljes kibontására, csupán néhány gondolat felvetésére. Néhány további gondolatot ezért csak utalásszerűen említünk. Az etnográfia és a földrajz egyaránt szükségszerűen térben gondolkodik s ebből következően az egyenlőtlen fejlődés ezernyi példáját látja s ezzel helyes irányba tudja befolyásolni a források korlátai miatt sematizáltabb látású más társadalomtudományokat. A geográfus különösen jól észleli ennek az egyenlőtlen fejlődésnek a földrajzi meghatározóit, az etnográfus inkább a társadalmi meghatározókra ügyel, valójában azonban egyik sem mellőzheti a másik szempontját. A kultúra nem minden eleme kötődik egyformán a tájhoz. Érdemes volna a kötődés mértékét közelebből is szemügyre venni és elemezni. Az építő anyag talán az, ami legstabilabb a társadalmi fejlődés alig vagy igen lassan módosítja. A munkaeszközök dinamikája már erőteljesebb, de a részletekben a táji adottságok érvényre jutnak. A közlekedés mindent befolyásol, ha nem is egyformán, ez csak az átvitel lehetőségét teremti meg, az átvétel már összetettebb folyamat eredménye, e kettőt nem szabad összekeverni. GUMILEV érvelése sem teszi elfogadhatóvá, hogy a földrajzi tényezőknek az etnikai egységek létrejöttében különösebb jelentőséget tulajdonítsunk. Amiről itt maximálisan szó lehet, az nem több, mint csekély árnyalást létrehozó befolyás, többszörös áttételen keresztül. Ez azonban számos más társadalmi-történeti kategóriára is érvényes. A földrajzi tényezőknek éppen ez a sok áttételen keresztül történő érvényre juttatása az, ami ezt a kérdést nagyon bonyolulttá, s tegyük hozzá, éppen ezért nagyon érdekessé és tanulságossá teszi.

VITA

KOZLOV, V. I. (kandidátus, SZUTA Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézete) megköszönte a hozzászólásokat, amelyeket igen értékesnek talált, bár számára úgy tűnt, hogy BARABÁS Jenő koncepciójában némi engedményt tesz a földrajzi determinizmusnak.

FOLKLORISZTIKA ÉS ETNOGRÁFIA

1. Attól az időtől fogva, hogy THOMS, W. G. 1846-ban behozta a tudományos forgalomba a „folklor” szót, az orosz és az egyetemes tudomány különböző fejlődési szakaszaiban annyira különbözőképpen értelmezték a „folklorisztika” és az „etnográfia” fogalmát, hogy az értelmezések evolúciójának áttekintése éppúgy, mint e tudományágak tárgyának különböző meghatározása s a határok meghúzása közöttük csak tudománytörténeti érdeklődésre tarthat számot.¹

Ismeretes, hogy egymáshoz közelálló, vagy határos tudományágak egymás közti határainak és egymáshoz való viszonyának elméleti meghatározása mindenekelőtt tárgyuknak értelmezésétől függ. Ugyanakkor mind a mai napig nem létezik a folklorisztika és az etnográfia tárgyának nemzetközi, általánosan elfogadott meghatározása. Ezért, hogy a vitát ne bonyolítsuk és mert a magyar kollégák jól ismerik a szovjet etnográfia és folklorisztika gyakorlatát, előadásunkban az etnográfia tárgyának nálunk gyakorlatát, előadásunkban az etnográfia tárgyának nálunk gyakorlatilag elfogadott értelmezéséből indulunk ki (etnogenezis, etnohistória és a népek közötti etnikai kapcsolatok, a népek kultúrája és életmódja), hasonlóképpen a folklorisztika esetében is (szóbeli népköltészet).

3. Ami a folklorisztika és etnográfia kölcsönös viszonyának az értelmezését illeti, rendszerint három nézettel találkozunk:

a) Az első nézet hívei a folklorisztikát filológiai tudománynak tekintik. Ez a hagyomány a legintenzívebben a német folklorisztikában mutatkozott meg, azt kezdetektől fogva a germanisztika részének tekintették. A szovjet tudományban ez a nézet meglehetősen széles körökben elterjedt AZADOVSZKIJ, M. K. és SZOKOLOV, JU. M. iskolájának a hatására.

b) A második nézet hívei a folklorisztikát etnográfiai tudománynak tartják. Hasonló irányzat az angol és a francia etnográfiában volt különösen erős. A Szovjetunióban a 20-as, 30-as években kaptak hangot hasonló nézetek.

c) A harmadik nézet hívei a folklorisztikát teljesen önálló tudománynak tekintik. Ezt a nézetet a legszemléletesebben a közelmúltban fogalmazta meg GUSZEV, V. E. *A folklór esztétikája* c. könyvében (Moszkva—Leningrád, 1967.).

4. A felsorakoztatott nézetek nem is annyira összehétközthetetlenek. A „filológiai” nézet hívei rendszerint elismerik, hogy a folklórnak „etnográfiai” gyökerei vannak, az „etnográfiai” nézet hívei pedig viszonylag ritkán vonják kétségbe a folklorisztika filológiai eredményeit. El kell ismerni, hogy a felsorolt nézetek mindegyikének negatív következményei rendszerint csak a legkevésbé erős művelőinek a munkáiban mutatkoznak.

A közelmúltban már volt alkalmunk megfogalmazni álláspontunkat ebben a kérdésben (vö. *Folklór és etnográfia* c. közleményünket; Sov. Etn. 1968, 5). Anélkül, hogy önmagunkat ismételnénk, csupán azt jegyezzük meg, hogy nézetünk szerint éppen abban rejlik a folklorisztika sajátossága, hogy egyidejűleg művészettörténeti (pontosabban, irodalomtörténeti, mivel a folklór mindenekelőtt a szóval, szóbeliséggel áll kapcsolatban) és etnográfiai jellegű tudomány. Ezt a sajátosságát nem elméletileg okoskodtuk ki. A folklór természetéből egyenesen következik — minden folklór-jelenség egyidejűleg népművészeti jelenség is és a népi életmódnak is jelensége. Ezért, vallva, hogy a folklorisztika önálló tudomány a maga teljesen meghatározott és nagy terjedelmű tárgyával (a folklór elmélete és története keletkezésétől napjainkig) annak veszélye nélkül, hogy ellentmondásba keverednénk, joggal állítjuk ugyanakkor, hogy a folklorisztikát mind az etnográfia egyik szerves részének, mind pedig az irodalomtudomány egyik részének tekinthetjük.

Valóban: lehet-e a népi kultúrát mint valóságos rendszert tanulmányozni, ha mesterségesen eltávolítjuk belőle a folklórt, valamennyi nép szellemi kultúrájának egyik legfontosabb elemét? Ugyanakkor a folklór mind az irodalomelméleti, mind az irodalomtörténeti összefoglalásokban, mint a szóbeli művészet kiinduló, kezdeti stádiuma és mint a néptömegek költői alkotása igen lényeges helyet foglalt és foglal el.

A folklorisztika kettős (irodalomtudományi és etnográfiai) természete nem egyedülálló jelenség. A népi díszítőművészetet tökéletesen ugyanígy vizsgálja egyidejűleg az etnográfia és a művészettörténet, a népi építkezést az etnográfia és az építészettörténet, a népi jogszokásokat az etnográfia és a jogtörténet, a hagyományos mezőgazdasági eszközöket az etnográfia és a technikátörténet stb. És általában a mai humán (egyébként egyáltalán nemcsak a humán) tudományok rendszerint nem mint zárt, egymáshoz szorosan simuló négyzetek helyezkednek el a tudományok rendszerében, hanem mint egymást kölcsönösen át- meg átmetsző, közös szegmenseket

alkotó, görbékbe zárt területek, ahol ezek a közös szegmensek egyenlő mértékben részei akár egyik, akár másik tudományterületnek.

Folklór és etnográfia című fentebb említett tanulmányunkban igyekeztünk megmutatni, milyen tévedésekre tudja vezetni és néha vezette is a kutatót a folklór egyoldalú „filológiai” vagy „etnográfiai” vizsgálata. Fejtegetéseink során abból a gondolatból indultunk ki, hogy a folklór vizsgálatának minden esetben folklorisztikainak, azaz komplexnek, egyidejűleg irodalomtörténetinek és néprajzinak, kell lennie. A folklorisztikai módszer lényege, ha szabad azt röviden megfogalmazni, abban van, hogy a tipikus művészi struktúrát hagyományos mindennapi (az életben való) funkcionálásában vizsgálja.

5. Amikor GUSZEV, V. E. már említett könyvében, *A folklór esztétikájában* kiáll a mellett a nézet mellett, hogy a folklorisztika „független” mind az irodalomtudománytól, mind az etnográfiától (bár egyidejűleg, természetesen, elismeri kapcsolataikat), egyben emlékeztet arra, hogy a folklór nem pusztán szóbeli, hanem különleges, sokelemű művészet. A folklórban a szóbeli elemek szerves ötvözetet alkotnak a zenei, mimikai, koreográfiai, stb. elemekkel. Éppen ezért, mondja GUSZEV, V. E. a folklorisztikának komplex tudománynak kell lennie, ki kell dolgoznia olyan komplex módszert, ami összhangban áll a folklór sokelemű természetével.

Ezeket a gondolatokat nem lehet megalapozatlanoknak tekinteni, egy lényeges helyesbítést mégis hozzájuk kellene fűzni. Arról van szó, hogy ez a sokeleműség nem egyenlő mértékű a különböző műfajokban. Ismeretesek az olyan műfajok, ahol a szó nem kapcsolódik dallamhoz, — ilyen például a folklór próza egész hatalmas területe (mesék, hagyományok, legendák, igaz történetek, memorátumok); a kései folklór műfajok többségének vajmi kevés kapcsolata van a koreográfiával stb. Másrészt viszont a szó képzőművészeti elemekkel párosulhat (maszk, lubok, tematikus üvegfestmények stb.), amelyekről GUSZEV, V. E. sokkal ritkábban tesz említést. Éppen ezért véleményünk szerint válaszüton állunk: folklórnak nevezzük-e a népművészet teljes hatalmas területét, beleértve a hangszeres zenét, a népi díszítő művészetet, a táncot stb., vagy pedig használjuk a „folklór” kifejezést sokkal szűkebb és az orosz tudományban sokkal megszokottabb értelemben. Az utóbbi esetben a népművészet határtalanul nagy területéből ki kell határolni azokat a népművészeti ágakat, amelyek nem kapcsolódnak a szóhoz, magától értetődően a folklorikus szóhoz, azaz a hangzó, a kiejtett szóhoz, amely elkerülhetetlen, változatos és eleven kapcsolatba lép intonációs elemekkel (egészen a dallamig) és mimikai elemekkel (egészen a koreográfiáig).

A kutatási feladat nem a felcímkezésben, nem a kifejezések kiválogatásá-

ban rejlik, hanem végső soron annak az elismerésében vagy el nem ismerésében, hogy a népművészet különféle nyelvi kötődésű formái egy olyan sajátos területet alkotnak, amelyet egy sajátos tudományág eszközeivel kell vizsgálni (népköltészet, *narodnaja poezija*, *Volksdichtung*, *tradition oral*). Így azután ismételten arra a következtetésre jutottunk, hogy a folklorisztika egyidejűleg filológiai (irodalomtudományi) és etnográfiai tudomány. S éppen az irodalomtudománnyal és az etnográfiával, szemben a dialektológiával, zenetudománnyal, színháztudománnyal, koreográfiával — lép nem egyszerűen időleges, szükség szerinti harci szövetségre, hanem szerves rokonságban áll velük. Tovább fejlesztve ezt a hasonlatot, bátran mondhatnánk, hogy a folklorisztika édes lánya az etnográfiának és a folklorisztikának (sic! — feltehetően irodalomtudományról, vagy filológiáról van szó — K. Z.). Miután felnőtt és önállóvá vált, sem szűnhet meg lányuk maradni és nem törekedhet még nagyobb önállóságra azon az áron, hogy elveszíti rokoni kapcsolatait szüleivel.

6. A folklorisztika és etnográfia kölcsönös viszonyának korszerű értelmezése nem annyira a tudomány történeti tapasztalatán (aminek viszonylagos értékeiről már szoltunk), és nem a terminus technicusokkal folytatott játékban kifejeződő elvont logikai okoskodásokban fejeződhet ki, hanem a folklórnak a népi életmód rendszerében betöltött szerepe és helye határozott megértésében.

Az ilyen megközelítési mód nehéz volta abban mutatkozik, hogy a különböző történelmi korszakokban távolról sem azonos szerepet töltött be a folklór a nép életében, és ezért nem lehet olyan formulát konstruálni, ami fedné ezt a kölcsönös viszonyt a népi kultúra valamennyi fejlődési fokán.

7. A folklórnak hosszú és bonyolult a története. A különböző népeknél különbözők voltak a sajátosságai, megvolt a maga fejlődési üteme, az esztétikai és esztétikain kívüli funkciók saját viszonya, a műfaji formák, szüzsetika saját variánsai, külön sajátosságai az előadás művészetében stb. Éppen ezért az egyes népeknél a folklór megközelítően azonos fejlődési fokán is szerepe a népeletben lényegesen különbözhetett. Mi azonban a folklorisztika és etnográfia viszonyának a kérdésében elhanyagolhatjuk ezeket a sajátosságokat. A fejlődésnek csupán néhány nagy fontosságú vonalát emeljük ki, amelyek kutatási feladatunk vonatkozásában jelentősek.

8. Közismert, hogy általában a szellemi kultúra és közelebbről a folklór elképzelhető legrégibb állapotát az úgynevezett archaikus szinkretizmus jellemzi. A szóbeli költői alkotás, a zene, a koreográfia, a díszítő művészet, a vallás, a tudomány, a hétköznapi élettel kapcsolatos szokások a maguk csíráiban differenciálatlan állapotban voltak egymáshoz képest, a szellemi kultúra egységes és szervesen szinkretikus komplexumát alkották.

Ennek a szinkretizmusnak az alapját a szellemi termelés szférájában később kifejlődött társadalmi munkamegosztás hiánya alkotta.

Az egész archaikus szellemi kultúra az élethez kapcsolódó, lég-jellegű volt, azaz a törzs, nemzetség, közösség keretein belül „termelődött” és „fogyasztódott”, nap mint nap termelte és fogyasztotta az egész közösség minden tagja (pontosabban: meghatározott naptári törvényszerűségek szerinti ritmusban).

Ezen a fejlődési fokon folklórnak tekinthetjük a szellemi kultúra nyelvhez kapcsolódó valamennyi formáját. Hangsúlyozzuk, hogy szellemi kultúráról beszélünk, azaz olyan jelenségekről, amelyek szemben a hétköznapi beszéd gyakorlatával, a hagyományban termelődtek újra. A folklórnak ezen a fejlődési fokon integráló szerepe volt, a társadalmi-etnikai közösség világnézetének és tudatának fő kifejezési formája volt.

Az archaikus fejlődési fokot a folklór-jelenségek „belső” szinkretizmusa is jellemzi, azaz a műfajoknak funkcionális és strukturális vonatkozásban differenciálatlan volta, a leginkább aktív formák sokeleműsége.

Így a társadalom korai fejlődési fokainak a vizsgálata során a folklorisztika és az etnográfia nemcsak hogy elválaszthatatlanok egymástól, hanem még elméletileg sem differenciálhatók, mivel az eme fejlődési fokot megélt népek egész szellemi kultúrája szervesen egybeötvozódott szinkretikus egységet alkotott.

9. A szellemi kultúra egész további fejlődése bonyolult és hosszú, egyenlőtlen és ellentmondásos folyamat volt s ennek lényegét röviden az alábbi vonásokkal jellemezhetjük: (Csupán azokat a vonásokat emeljük ki, amelyek nézőpontunkból különösen fontosaknak tűnnek fő problémánk, a folklorisztika és az etnográfia kölcsönös viszonyának meghatározásában.)

a) A társadalom társadalmi-gazdasági struktúrájának a fejlődésével a szellemi kultúra formáinak fokozatos differenciálódása megy végbe — funkcionális, társadalmi, strukturális, műfaji stb. téren.

b) A munkamegosztás fejlődése a szellemi termelés terén végső soron a szellemi kultúra kettéhasadására vezet — feltételeesen fogalmazva — a szellemi kultúra hivatásos és köznapi formáira.

c) A szellemi kultúra hivatásos formái önálló tagként válnak ki a hétköznapi életből. Csupán a későbbi korszakban (a kapitalizmus és a szocializmus időszakában) az írni-olvasni tudás növekedésével és a tömegkommunikáció korszerű eszközeinek a fejlődésével találunk újra „fogyasztóra” a népeletben, kezdetben a hagyományos köznapi folklór-formákkal egyenlő, később annál is intenzívebb mértékben.

d) A szellemi kultúra formáinak differenciálódását a folklór esztétikai funkcióinak fejlődése kíséri.

A feudális-kori folklórban az esztétikai tényező elsőrendű szerepet játszik (műfajképző, szüzséképző, stílusképző stb. szerepet), de csupán a műfajok viszonylag kis számában (mese, eposz, később lírai dal), amelyek mellesleg fokozatosan előtérbe kerülnek. Bennük azonban az esztétikai funkció valamilyen esztétikain kívüli funkciókkal együtt jelenik meg. Így például a mesében didaktikus funkciókkal, a hőseposzban ismeretadó, történeti és publicisztikai funkciókkal stb. Ugyanakkor azonban a folklór továbbra is megmarad polifunkcionális jelenségnek. Tovább léteznek és fejlődnek azok a folklór-műfajok, amelyekben meghatározó szerepet játszanak esztétikain kívüli és egyidejűleg köznapi funkciók; a ráolvasások és rontó igék, a családi és a naptári ünnepekhez kapcsolódó szokásköltészet műfajai, a folklórpróza nem mesei műfajai stb.

Csak a feudalizmust követő korszakban kezdenek fokozatosan szűkülni a folklór funkciói. Az európai népek mai életében a folklór mind fokozódó mértékben elsősorban esztétikai szerepet tölt be (a népdal, szóbeli elbeszélés, anekdota, közmondás, szólásmondás), vagy olyan funkciókat teljesít, amelyeket valamilyen oknál fogva nem helyettesítettek professzionalista formákkal. Ennek során a másodlagos nem-esztétikai (etikai, publicisztikai, megismerési, stb.) funkciók rendszerint minden kötődésüket elveszítik a szokásokhoz.

Így azután a feudális korszak tanulmányozása alkalmával a folklorisztika funkciói és kölcsönös viszonya az etnográfiával a legnagyobb mértékben világosakká válnak, mivel a voltaképpeni folklór-formák a legnagyobb határozottsággal körvonalazódnak és ugyanakkor osztatlanul uralkodnak a néptömegek életében az egész korszak folyamán. Éppen a feudális korszak folklórjának tanulmányozása során realizálódnak a legnagyobb mértékben azok a folklorisztikát és etnográfiát egymáshoz kapcsoló jegyek, amelyekről fentebb már szó volt.

A feudalizmust követő korszakban, mint említettük, lényegesen bonyolultabb helyzet alakul ki. A folklorisztika és etnográfia kölcsönös viszonyának értelmezése ennek a korszaknak a vizsgálatára alkalmazva mindenekelőtt a tudományágak szerepének és feladatainak általános értékelésétől függ, értve ezen az egész feudalizmus utáni korszakot, benne korunkat is. Mi az alábbi nézetet valljuk: hogy ha egy olyan társadalom vonatkozásában, ahol a társadalmi munkamegosztás hiányával együttjáró differenciálatlan kultúraformák vannak jelen, az etnográfiai kutatás tárgya az egész kultúra, amit a vizsgált etnosz hozott létre, mivel valamennyi kultúraforma köznapiaként keletkezik és létezik, akkor a fejlett és differenciált formákat hordozó társadalomban is a kultúra köznapi formái maradnak az etnográfia (és ennek megfelelően a folklorisztikának is) kutatási

tárgyai, azaz azok a kultúraformák, amelyek az életben, mindenekelőtt a népeletben funkcionálnak.

Véleményeltérésünk az ellentétes nézeteket vallókkal szemben egyaránt megvannak az etnográfiaiban is és a folklorisztikáiban is. Mellőzve a részleteket és az árnyalatokat, azt mondhatjuk, hogy végső soron ez a véleménykülönbség így fogalmazható meg: mindkét tudománynak csupán az eredetüket tekintve köznapi és ebben az értelemben hagyományos formákat kell-e vizsgálnia, vagy pedig a kultúra mindenféle formáját és jelenségeit, amelyek a népeletben funkcionálnak?

Hasonlóan ahhoz, hogy az anyagi kultúra szakemberei a feudalizmust követő korszak kutatása során a napjainkhoz való közeledés mértékében egyre kevésbé kényszerülnek törődni a tárgyak előállításának a technológiájával (lakóház építkezés, belső berendezés, viselet, táplálkozás stb.), azaz a népi használatban forgó tárgyak létrehozásának a technológiájával, mivel ezzel sajátos tudományágak vagy technikai területek foglalkoznak, — és figyelmüket az anyagi kultúra kutatái arra összpontosítják, hogy a folyamatot, ahogyan az ember elsajátítja e technológiákat, s a mechanizmust, ahogyan a nép életében funkcionálnak, kutassák, — éppen úgy a folklorisztikában is, amely a mai szóbeli művészi kultúrát a köznapi élet szintjén kutatja, az irodalomtudományi problémák részarányának csökkennie, a szociológiai, szociál-pszichológiai és kultúr-pszichológiai kutatási feladatok részarányának növekednie kell.

Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, akkor a folklorisztika feladatait a feudalizmust követő időszak (beleértve korunkat is) kutatására vonatkoztatva a következő módon fogalmazhatjuk meg:

a) a hagyományos köznapi formák sorsának kutatása, produktivitásuknak vagy kihatásuknak a vizsgálata konkrét társadalmi-gazdasági és etnokulturális szituációkban; az új formációk kutatása, amelyek néhány népnél vagy sajátos körülmények között (lásd pl. a második világháború éveit) tovább keletkeznek a folklór hagyományok talaján.

b) annak kutatása, hogyan funkcionálnak a nép életében a professzionista formák, folklorizációjuk mechanizmusának (azaz a köznapi életbe és a köznapi hagyományba való behatolásuknak), valamint a hagyományos köznapi formákkal való kölcsönös egymásra hatásuknak a vizsgálata.

c) annak elemzése, milyen helyet foglal el és milyen szerepet tölt be a folklór hagyomány és annak elemei az etnosz szellemi kultúrájának rendszerében (a mai nemzet, nép, etnikai csoport stb. méretében).

Ily módon a későbbi stádium vonatkozásában is a korábbiakhoz hasonló általános vonásaiban egybeesnek az etnográfia és a folklorisztika feladatai, és a folklorisztika megmarad, miközben megőrzi sajátos tárgyát és a rá

jellemző komplex irodalomtudományi-etnográfiai módszerrel folytatja a kutatásokat, — tehát megmarad önálló tudománynak és ugyanakkor az etnográfia (valamint az irodalomtudomány) egyik résztudományának.

10. Végül az utolsó kérdés, amiről ebben az előadásban szólni akarunk.

Közismert, hogy a néprajztudomány nem csupán a népi kultúra történetének a tudományos kérdéseit mint olyanokat, kutatja (hangsúlyozzuk még egyszer — az életben való funkcionálásuk szintjén!). A mostani szimpóziumon elhangzott előadásokban már hangsúlyt kapott az etnikai aspektus jelentősége, már szóltak az etnogenetikai, etnohistóriai problémákról, az etnikai kapcsolatok kérdéseiről (azaz lényegében funkcionálási szinten az etnikai tudat és az etnikai kapcsolatok kérdéseiről). Ebben a vonatkozásban is az etnográfia nagy érdeklődésére tarthat számot a folklórkutatás.

A szellemi kultúrát, szemben az anyagi kultúra elemeinek a többségével, nem olyan szigorúan és nem olyan közvetlenül determinálják a társadalmi-gazdasági tényezők. Éppen ezért az etnikai lényeg, az etnikai sajátosság, az etnikai hagyományok világosabban és határozottabban jelennek itt meg, tágabb teret kapnak kibontakozásukra.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy Európában a 18. század második felében és a 19. század első felében, Ázsiában és Afrikában a 20. században kibontakozott nemzeti romantikus mozgalmak olyan szenvedéllyel fordultak saját népük folklórja felé, e mozgalmak résztvevői gyűjtötték, tanulmányozták és a felnövekvő nemzeti művészet és irodalom valamennyi műfajában és formájában felhasználták ezt a nemzeti folklórt.

Tudományos kérdésünk mégsem ennyire egyszerű. A folklórban éppúgy, mint a népi kultúra más szféráiban a sajátos etnikai hagyományok általánosabb, egyetemesen emberi törvényszerűségekkel párosulva jelennek meg, olyan törvényszerűségekkel, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődés meghatározott szakaszára jellemzőek, a konkrét gazdasági-kulturális típusra, a tipikus etnokulturális szituációra, a regionális törvényszerűségekre stb.

Mindez alig kibogozható bonyolultságot teremt.

Emlékeztetnek egy igen ékes történelmi paradoxonra. A GRIMM testvérek híres német mesegyűjteménye, a *Gyermek- és házi mesék*, mint ismeretes, vezető szerepet töltött be az egyetemes folklorisztika történetében. Összeállítóinak elgondolása szerint elsősorban a német folklór-hagyományokat, azok értékét és sajátosságait kellett demonstrálnia úgy, mint az ősgermán világnézet kifejeződését. Napjainkban viszont a GRIMM testvérek gyűjteménye minden folklorista és etnográfus tudatában elválaszthatatlanul összenőtt BOLTE—POLIVKA ötkötetes kommentárjával (*Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, I—V. Leipzig, 1913—

1931.). Ezek a kommentárok elsősorban nemzetközi párhuzamok gyűjteménye a GRIMM-gyűjteményben található mese-szüzsékhez. Kiderült, hogy a GRIMM-mesék túlnyomó többségének közeli analogjai vannak más európai népek, sőt gyakran a földgömb más részein élő népek mese-hagyományában.

Általában, bármily különösnek tűnhet is ez a romantikusok szemében, a nemzetközi folklorisztika ma lényegesen jobban fel van fegyverezve olyan eszközökkel, amelyek nem a nemzeti, hanem nemzetközi jellegű, vagy valamilyen régió (övezet, történeti-etnográfiai terület) határain belül elterjedt folklórelemek (motívumok) vagy elem-komplexumok (szüzsék) számbavételét segítik elő. Példának említhetjük a folkloristák által publikált nagyszámú mesei típus-mutatót (beleértve a magyart és az orosz is). Közöttük a fontosabbak össze vannak vonva az AARNE-rendszerű egységes nemzetközi mesei típusmutatóba (katalógusba), amely az AARNE—THOMPSON-típusmutatóként vált ismertté (*The Types of the Folktale*, Helsinki, 2. kiadás, 1964.). Minden szüzsé kapott egy számot, amit ismernek és megértenek az egész világ folkloristái. Napjainkban folyik a munka a népi prózai hagyományok és legendák (bár egyelőre csak európai) típusmutatójának az elkészítésére. Ez a tény nem kevésbé kelt csodálkozást. Az egyik vagy másik etnikai környezetben élő szóbeli hagyományok többsége nagyon konkrétan kötődik történelmileg, vagy lokálisföldrajzilag; közülük sok közismert történelmi személyek tevékenységéhez kapcsolódik. És mégis, szüzséik meglepő analógiákat mutatnak más, gyakran egyáltalán nem szomszédos, nem rokon és egymással nem érintkező népek folklórában. Még ugyan nem állították össze típusmutatókba, de lényegében fel mérték és felderítették azokat a szüzséket, amelyek az énekes jellegű elbeszélő műfajokban — az epikus hősénekekben, történeti énekekben és balladákban — nemzetközi jellegűek. Ezekhez kapcsolódik a műfajokhoz nem kapcsolódó nemzetközi motívum-katalógus (*Thompson, S. Motif-Index of Folk-Literature.*).

Azt jelenti-e vajon mindez, hogy a folklórban minden nemzetközi és a folklór-hagyományban semmiféle etnikai sajátosság nem létezik? Egyáltalán nem. Ezt állítani épp olyan kockázatos és egyoldalú volna, mint a homlokegyenest ellenkezőjét.

A folklorisztika története létezésének első évtizedei óta az irányzatok változásának és ugyanakkor egymás mellett létezésének folyamata, egyesek ezek közül az irányzatok közül különböző etnikai környezetekben igyekeztek feltárni a hasonló jelenségek kialakulásának törvényszerűségeit és mechanizmusát, mások a saját népi történelem, kultúra és pszichológia kapcsolatában értelmezni egyik vagy másik nép folklór-hagyományát.

Ezek az irányzatok rendszerint harcban, gyakran nagyon éles és kibékíthetetlen harcban álltak egymással. Mindegyikük meghatározott történelmi, társadalmi, politikai vagy más okból jött létre s mindegyiküknek megvolt a maga érdeme és hibája. Ezeket elemezni nem feladata előadásunknak. Számunkra csupán annak kiemelése volt fontos, hogy ezeknek az irányzatoknak a többsége lényegében együttműködhetett volna a bonyolult történelmi folyamat dialektikus talaján, amely minden alapot megad mind az etnikai, mind pedig a nemzetközi aspektusra.

A korszerű folklorisztika nem kételkedik benne, hogy a társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődés megközelítően egyező szakaszaiban a különböző etnikai közegekben megközelítően azonos jelenségek alakulhatnak ki. A korszerű folklorisztika ugyanakkor nem tagadja a népek közötti kulturális csere realitását sem. Ez a kulturális csere szintén meghatározott feltételek között bontakozik ki és megvannak a maga történelmi indítékai. Az idegen elem befogadására akkor kerül sor, amikor létrehozható lenne a hasonló saját is. Ezt mondva, semmi újat nem fedezek fel. Ugyanakkor létezik egy előítélet, amit a folklorisztikában is, az etnográfiában is le kell küzdeni. Ez az előítélet zavarja az etnikaira és interetnikaira, a népek kultúrájának általános és különös elemei viszonyára vonatkozó általános elmélet további fejlődését. Ennek az előítéletnek az alapját a népek kultúrájában megnyilvánuló etnikai sajátosságok hibás értékelése alkotja, olyan jelenséggént, amelynek csupán unikális, abszolút megismételhetetlen, sőt más népeknél elképzelhetetlen elemekből vagy vonásokból kell állnia. Ugyanakkor elméletileg ilyen elemek egyáltalán nem létezhetnek, közülük bármelyik ugyanolyan sikerrel jöhetne létre akár egyik, akár másik etnikai közegben. Az egyes népek szellemi kultúrájának sajátosságait nem az „elem — elemek komplexuma” (vagy a folklorra alkalmazva „motívum — szűzsé”) szintjén lehet feltárni és tanulmányozni, hanem vagy sokkal magasabb, vagy sokkal „alacsonyabb” szinten. Az első esetben az általános sajátosságra gondolunk a vizsgált nép folklórjának a fejlődésében, a műfajok egymáshoz való viszonyára és a köztük húzódó határookra meghatározott történelmi időszakot tekintve, a más népek felé mutató kapcsolatok körére és sajátosságaira, a fő műfajok kialakulási idejére és fejlődési fokára, a lokális és össznemzeti jelenségek arányára és viszonyára, stb. A második esetben a szűzség nemzeti kidolgozására, a megszilárdult kontaminációkra, a szereplő személyek figurájának kidolgozási sajátosságaira, a mesékben, epikus énekekben, balladákban, stb. megrajzolt művészi környezet konkrét vonásaira, valamint azokra a jelenségekre, amelyek a nyelvvel és annak sajátosságaival mutatnak szoros kapcsolatot — a poétika, stilisztika, verselés sajátosságaira, a bedolgozott sztereotíp formulák készletére.

Az utóbbi évtizedek szovjet folklorisztikájában egész sereg olyan munka említhető, amelyek nemzetközi elismerést kaptak és nagyon lényeges szerepet játszottak a tudományos kérdések elméleti tisztázásának a folyamatában. Ide tartoznak mindenekelőtt ZSIRMUNSZKIJ, V. M. akadémikus munkái, ő dolgozta ki a különböző etnikai közegekben hasonló jelenségek kialakulásának a történeti tipológiáját (genetikai, tipológiai, kultúrtörténeti eredetű hasonlóságok); kapcsolódnak hozzájuk PUTYILOV, B. N. munkái az összehasonlító-tipológiai kutatások módszeréről és MELETYINSZKIJ, E. M. munkái a meséről és hőseposzról, amelyekben kimutatja, hogy a különböző etnikai közösségek, vagy azok csoportjai által megélt társadalmi, gazdasági és etnikai folyamatok sajátosságaitól függően hogyan alakulnak ki az általános fejlődési törvényszerűségek megjelenésének a változatai.

Így azután a folklorisztikában az etnikai aspektus legalább annyira fontos, mint a néprajztudomány más területein. Ezen a téren a folklorisztika önállósága nem csupán azokban a tényekben mutatkozott meg, amelyeket vizsgál, hanem a korszerű, a különböző etnikai környezetekben kialakuló hasonló jelenségek keletkezését megmagyarázó, elméletek sokkal átfogóbb kimunkálásában is.

A folklorisztika és néprajztudomány viszonyának csupán néhány kérdését érintettük. A hasonló jellegű tudományos kérdések nemcsak kimeríthetetlenek, de pusztán felsorolni sem lehet azokat egyetlen előadásban. Ezért csupán azt a néhány kérdést kívántuk kiemelni, amelyek mindkét tudomány jelenlegi fejlődési szakaszában a leginkább időszerűnek tűnnek.

HOZZÁSZÓLÁS

ISTVÁNOVITS MÁRTON

A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozatának vezetője azzal tüntetett ki, hogy korreferátumot készítsék CSISZTOV professzor *Folklorisztika és Etnográfia* c. imént elhangzott előadásához.

Korreferátum — mint ismeretes — 'kiegészítő előadás': valamilyen megközelítés módból kiinduló továbbépítést jelent. Már pedig meg kell vallanom, ha efféle igénnyel lépnek föl előadónk gazdag kutatói tapasztalatával, közismert elméleti általánosító készségével szemben, nem csupán a szerénytelenség vádja illelhetne meg joggal, ráadásul azt hiszen nyitott kapukat döngetnék. Mert hiszen, ha az elhangzott előadásban találhatnánk is éppen csak jelzett és nem kimunkált gondolatokat, kétségtelen, hogy másutt, pl. az itt is említett *Folklor és Etnográfia* (Sov. Etn. 1968, No. 5.) c. tanulmányában, vagy konkrét folklorisztikai jelenségeket elemző munkáinak sorában az adott problémával kapcsolatos felfogását sokoldalúan kifejtette; szaktudományunknak ezt az egyik központi kérdéskörét általános folklorisztikai elmélet szintjén metodológiai rendszerbe illesztve általánosította. Tudjuk, hogy CSISZTOV álláspontja napjaink szovjet folklorisztikai kutatásaiban reprezentatív jelentőségű, éppen azért különös örömrökre szolgál, hogy személyesen tőle hallhattuk kifejtését.

Következő hozzászólásunkat tehát legyen szabad helyesen konzultációnak minősíteni és annak szintjén meg is tartani. Az előadásban elhangzott egyes formulázásokat

illető megjegyzéseink mindössze arra irányulnak, hogy mintegy „kihívjuk” Csiszrov professzort gondolatainak pontosabb megfogalmazására.

Tudott, hogy szaktudományunk, resp. a folklorisztika és etnográfia vizsgálati objektumának érvényes definíciójával nem rendelkezünk. Ezért kényszerült arra is, hogy az elméletileg nem kielégítően tudatosított kutatási gyakorlatot, itt nevezetesen a szovjet kutatási gyakorlatot mintegy axiómának fogadván el, lépjen tovább aztán etnográfia és folklorisztika összefüggése természetének analizisében.

Itt rögtön megjegyezhetjük, hogy a magyar néprajzkutatás (értsd: etnográfia — s így a továbbiakban is) vizsgálati gyakorlata (csakúgy, mint a különböző európai népek hazai néprajzi kutatásai is) más képet mutat, mint a szovjet tudomány. Ennélfogva etnográfia és folklorisztika összefüggésének értelmezése is szükségszerűen más természetű, mint ott. Az eltérés elemzése mindenesetre érdekes és hasznos önvizsgálatra is indíthatna bennünket, és minden bizonnyal szovjet kollégáink érdeklődésére is számot tarthatna. Sajnos azonban, a tudománytörténetírás szigorú módszereivel annak föltárása, hogy néprajzi kutatásunk különböző szakaszain milyen elméleti rendezők voltak érvényben és azokat milyen konkrét vizsgálatok követték — egyelőre előttünk levő feladat. Igaz, a szóban forgó probléma megoldása szempontjából a tudománytörténeti áttekintés, ha tanulságok nélküli nem is lenne, túl sokat sem nyújtana: hiszen eleve is bizonyos, hogy valamennyi tudománytörténeti korszak másként és másként értelmezte etnográfia és folklorisztika összefüggésének természetét, sőt, azt hiszem nem túlzás azt sem mondanunk: *quod capita, tot sensus* . . .

Engedelmükkel mégis bemutatunk néhány olyan példát hazai tudományunkból, amelyek nem, vagy csak különféle interpolációkkal helyezhetők el Csiszrov prof. klaszszifikációjában.

A két világháború közötti korszak hazai néprajzának egyik nagy hatású teoretikusa volt MARÓT Károly, akinek munkásságát, jöllehet maga klasszika-filológus volt, kirándulásnak szaktudományunk területére semmiképpen sem tekinthetjük. Elmélete vegyes értékű szakteóriákból, sőt filozófiákból táplálkozik; egy fiatal kollégám szellemes kijelentése szerint „aszinkron szintetikus” elmélet. (VOIGT Vilmos 1965.) Mégis ennek az elméletnek eredeti szándéka szerinti „szintetikus” volta legalább is, kétséges; eklektikus jellege kevésbé, ha nem is emiatt bírálták többen, pl. TÁLASI és GUNDA prof. Általában joggal ítélték el MARÓT extrém ahistorizmusát, amelyben sem elődje, sem követője nem akad szerencsére, mint ahogy „biopszichológiai” szemléleti buktatójából következő látens kozmopolitizmusának sem, amire viszont a kritikusok nem mutattak rá; meglehet, a MARÓT-részéről másutt nagyonis hangsúlyozott „lélektani fajkutatás”-tól megtevesztve.

MARÓT Károlynak azt a kísérletét, hogy — saját szavaival — „ethnologiai ethnographiát” építsen teóriává, tehát nem tarthatjuk sikeresnek. És mégis méltán nagyra becsüljük munkásságát, így vagy úgy lekötelezettjei vagyunk valamennyien, hiszen imponáns szakismereteinek birtokában fejtegette tudományunknak csaknem valamennyi elméleti-metodológiai kategóriáját; és kivált népköltészet-elméleti és mitológiai elemzései változatlanul aktuálisak, ha vitára indítanak is. Sőt aligha túlzok, ha kijelentem, hogy fejtegetései közt egészen friss felismerésekre bukkanhatunk időről időre; pl. rendszer-elméleti megfontolásokra, olyanokra, amelyek még nem is a ma, hanem a holnap problémái lehetnek majd. A magam részéről nem fogadhatom el MARÓT Károlynak etnográfia és folklorisztika, resp. etnográfia és folklor jelenség-világának összefüggéséről vallott nézetét, jöllehet sajátos kapcsolat csillan ebben is meghatározott modern törekvésekkel. MARÓT szerint „helytelennek kell tartanunk egy külön szellemi és tárgyi szemlélet lehetőségét, mert minden (a régi frazeológia szerint »szellemi« és »tárgyi« javak gyanánt különböztetett) népi alkotás a mi kutatásunkban csak egyféle tekintetben és mértékben mint népi szellem hordozója lehet fontos, s egyéb . . . tekintetben nem tartozik területébe”.

Ha nem is egészen világos innen számunkra, hogy gyakorlatilag miként gondolhatta el MARÓT pl. hogy egy település, munkafolyamat, tánc, vagy költői alkotás „egyféle tekintetben és mértékben” vizsgáltassék, annyi bizonyos, hogy elfogadhatatlanul elmosta az emberi tevékenység objektívációinak minőségileg más és más voltát.

Következő példánk a budapesti folklór tanszéken készült és tantervileg elfogadott egyetemi tankönyv (1966). Ez a mű *Népköltészet* címet visel és azt is tárgyal. Fejezetei tanúskodnak arról, mit tekint a szerzőkollektíva „folklórnak”, — itt ugyanis „folklór” és „népköltészet” — szinonimák. Íme a fevett fejezetek: hősepika — ballada — mese —

monda — egyéb epikus műfajok (sic!) — líra — a szokások költészete — népi színjátás — dramatikus szövegek. A fejezetek anyaga lényegében a magyar paraszti, szóbeli költészet; némi kipillantással a szóban forgó műfaj archaikus formáira és az ún. munkásfolklorra. Ami a szerzők tárgyalás módját, szemléletét illeti, nem voltak következetesek sem. A folklor (isztika) teóriáját érintve így definiálnak: „A népköltészet... (folklor) kutatásával külön tudományok, a *folklorisztika* foglalkozik. Tárgyából következően tartozhat a néprajztudomány és az irodalomtudomány keretébe is, nálunk gyakorlati szempontok szabták meg hovatartozását (a néprajztudomány része lett), holott tudományelméletileg az irodalomtudományhoz való tartozása lenne indokoltabb.” Eltekintve a definícióban nyilatkozó nagyfokú elméleti bizonytalanságtól, tudománytörténeti tévedéstől, joggal felmerül a kérdés: hol van itt a „külön tudományok”? Világos, ez a megfogalmazás éppen ellenkezőjét fejezi ki. Ráadásul további zavart okoz, hogy pl. a dallammal együtt élő műfajok tárgyalásánál, helyesen hangsúlyozván ezt az együttélést, általában a szinkretizmus jelenségét — a szerzők mégsem tartották szükségesnek a definícióban felvenni a népi zenét mint a folklor szerves részét, csakúgy, mint a táncot, díszítő művészetet sem.

Sajátos, hogy a tankönyv szerzői közt ott találjuk ORTUTAY prof.-t a tanszék akkori vezetőjét is, s ebből arra kellene következtetnünk, hogy az idézett definíció és szemlélet az ő felfogását is tükrözi — ez az azonban nincs így. ORTUTAY prof. etnográfus és folklorista egyszemélyben (hogy egyébről ne is szóljak!), ha kiterjedt szakirodalmi munkásságát vesszük figyelembe. A folkloort mindazonáltal önálló tudománynak tekinti, s ha nem tévedek, teljesen eredeti módon definiálja: „... a folklor három nagy területe: a mindennapi élet folklorja (a szokások legtágasabban értelmezett területe), a művészeti műfajok (népköltészet, díszítő művészet, tánc — tehát a valóság tükrözésének esztétikai módszerei) — és az ideológiai állásfoglalások (hiedelmek, vallási képzetek és rendszerek, értékhitelek)...” Ha pedig ORTUTAY prof. konkrét kutatásai alapján vizsgálati szemléletét akarjuk röviden megjelölni, nem maradéktalanul persze, mégis talán „művelődéstörténeti” szemléletről beszélhetünk nála. ORTUTAY prof. számára az éppen vizsgált jelenség minél sokoldalúbb interpretációja a fontos; ezért azokat különböző tudományok vizsgálati módjainak „előhívójába” merítve interpretálja, hozzá a tudományos megismerés szintjére. Eklektikusnak ezt az eljárást azért nem tekinthetjük, mert a konkrét vizsgálatokat rendszerint valamilyen szociál-, vagy művelődéspolitikai, emberi önkifejtő szándék integrálja. Ő azok közé a ritka tudósok közé tartozik, akik saját emberi közéleti problémáit képesek kifejezni a folkloort vizsgáló tudós objektivitásával. Világos, hogy az ilyen tudósok számos tudományok metodikáját kell tudnia mesterien kezelni, ugyanakkor művészi kifejező eszközök birtokában lennie.

A bemutatott példák is illusztrálják azt, hogy a magyar néprajztudományban is különféle javaslatok — állásfoglalások hangzottak el vitatémánkat illetően; és másfelől mint már utaltunk erre, ezek a javaslatok csak különféle megszorításokkal lennének besorolhatók azokba az irányzatokba, amelyeket Csicszov meghatározott. Úgy szólván mondanom sem kell, hogy a konkrét kutatási gyakorlat elemzése során még tarkább képet nyernénk. Sarkított általánosítással azt mondhatnám, hogy néprajztudományunk művelői metodológiai szinten nem kifejezett, konvenciókat követően önálló stúdiumnak tekintenek egy olyan etnográfiát, amelynek vizsgálati tárgya a magyar parasztság anyagi, társadalmi és szellemi kultúrája történeti és etnocentrikus aspektusban. Az egységet itt az a szemlélet van hivatva biztosítani, amelyet így fejezhetné ki: parasztságunknak, mint osztálynak kultúrtörténetét kell megrajzolni a néprajznak. Ami pedig az így felfogott szaktudomány vizsgálati eljárásait illeti, valami féle egységről nem beszélhetünk. A paraszti kultúra különböző „szektoraira” specializálódott kutatóink vizsgálati eljárásukban egy legközelebb érzett (nem ritkán eredetileg azt elsajátított) humán diszciplína kutató módjait adoptálják. Így látunk viszont a konkrét vizsgálatokban technikátörténeti, etnológiai építészeti, település-történeti, szociológiai, filológiai, zenetudományi, stb. stb. jellegű fejtegetéseket.

Nem tartoznék szorosan ide, félreértések elkerülése végett azonban legyen szabad megjegyeznem, hogy a részemről itt elmondottak még implicite sem szándékoltak tartalmazni kritikát; logikai, ismeretelméleti, ontológiai szempontból csakugyan felépíthető lenne a vázolt gyakorlati tudományos teória. Legfőbb azon kell sajnálkozunk, hogy a sokszor ragyogó eredményeket hozó gyakorlati kutatásokból teória valóban — nem született.

Az elmondottak, úgy vélem, feljogosítanak arra, hogy — nem tartva igényt az eredetiségre, mégis a tévedés kockázatát is vállalva — a magam álláspontját körvonalazzam, amelyik, legyen szabad előrebocsátanom, nagy mértékben közelít Guszev professzor felfogásához. Ami a köztünk levő eltérést illeti, arra vonatkozóan meg kell mondanom, hogy 1966-ban megjelent tanulmánya után, azt hiszem, álláspontomat legalábbis ismételt kontroll alá kell majd vetnem.

Mint ismeretes, Guszev professzor, teóriájának végső konklúziója szerint a folklorisztika önálló tudomány, jól meghatározott kutatási tárgya van, és még kialakítandó saját teóriájának és metodológiájának kell lennie. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ezzel egyetért a szerző is, hiszen ezt mondta: „A folklór természetéből egyenesen következik — minden folklór-jelenség egyidejűleg népművészeti jelenség is és a népi életmódnak is jelensége. Ezért, vallva, hogy a folklorisztika önálló tudomány a maga teljesen meghatározott és nagy terjedelmű tárgyával (a folklór elmélete és története keletkezésétől napjainkig) annak veszélye nélkül, hogy ellentmondásba keverednénk, joggal állítjuk ugyanakkor, hogy a folklorisztikát mind az etnográfia egyik szerves részének, mind pedig az irodalomtudomány egyik részének tekintjük.” Értelmezhető-e kijelentést úgy is, hogy Csisztoz önálló tudománynak tekinti ugyan a folklorisztikát, de a jelen esetben alkalmazkodván szinposiumunk közös tematikájához, nem vázolja fel annak elméletét, csupán az etnográfiahoz való viszonyát fejtegeti. Ha valóban így gondolta volna, sok tekintetben egyetértéssel követhetnénk fejtegetéseit. (Legfeljebb azt nem érteném: az önálló stúdium mellett miért csak az irodalomtudományi és etnográfiai aspektusokban látja szükségesnek a folklórjelenségek vizsgálatát? De erről később.) Egész további gondolatmenete, lépésenként továbbépítő, tehát nem tautologikus formulázásai, kivált Guszev professzorral szemben kifejtett fenntartása azonban egyaránt másról tesznek tanúságot. Idézem egy másik tételét erre nézve: „nézetünk szerint éppen abban rejlik a folklorisztika specifikuma, hogy egyidejűleg művészettörténeti (pontosabban, irodalomtörténeti, mivel a folklór mindenekelőtt a szóval, szóbeliséggel van kapcsolatban) és etnográfiai jellegű tudomány.”

Arról van tehát szó, hogy nincs mégse önálló folklorisztika, hanem van egy olyan tudomány, amely határozott vizsgálati tárggyal is rendelkezik, de ennek a valóságbeli minőségnek kutatását etnográfiai aspektusból filológiai vizsgálati technikával végzi. Ugyanez Csisztoz szavaival: „Fejtegetéseink során abból a gondolatból indultunk ki, hogy a folklór vizsgálatának minden esetben folklorisztikainak, azaz komplexnek, egyidejűleg irodalomtörténetinek és néprajzinak kell elnnie. A folklorisztikai módszer lényege, ha szabad röviden megfogalmazni, abban van, hogy a tipikus művészi struktúrát hagyományos mindennapi (az életben való) funkcionálásában vizsgálja.”

Legyen szabad a leghatározottabban leszögezmem: hiszem és vallom, hogy nem képzelhető el olyan folklorisztikai feladat — akárhogy értelmezze a kutató tárgyának specifikumát —, amelyik alapos etnográfiai tájékozódás nélkül megoldható lenne. Ami az irodalomtörténetre vonatkozik, senki nem tagadhatja, hogy az irodalomtörténetírásnak a népköltészet jelenségvilága forrása mind poétikai, mind esztétikai, mind pedig „— saját történeti” tekintetben egyaránt. Azt sem tagadható továbbá, hogy a népköltészeti kutatások egy sor konkrét problémájának megoldása filológiai, textológiai, poétikai, irodalomtörténeti elemző eljárások gyakorlatilag alig változtatott adaptálásával történik — éshelyesen, mert a vizsgált objektumnak vannak ilyen vetületei. Égyelőre eltekintve azonban — mint az előadó is tette — a zene-, táncfolklór, díszítőművészet problémájától, azt már nem értjük, miért tekinti a folklórt csak az irodalomtörténet forrásának, analízisét csak irodalomtudományi elemző eljárásokkal elvégzendőnek? Úgy vélem, itt elegendő az utalás is, felesleges a további részletezés: a folklór éppenúgy lehet forrása a nyelvtudománynak, pszichológiának, történetírásnak, jogtudománynak, technikatörténetnek, szociológiának, tudománytörténetnek, régészetnek is, valamint az irodalomtudománynak. És természetesen minden esetben a megfelelő diszciplína kutatási eljárásával fogja megközelíteni a folklórt az a kutató, aki tárgyává választotta. Természetesen mindez ugyanígy érvényes a hivatásos művészetek mindegyikére is. Mindenfajta művészi alkotásnak eredendő „anyag” nem esztétikai, esztétikán kívüli minőségekből szerveződik; olyanokból, amelyek a differenciált tudományos munkamegosztásban más és más diszciplínáknak vizsgálati objektumai. Ebből az aspektusból tehát folklór, — illetve hivatásos művészeti alkotás között principiális különbséget nem konstatálhatunk, a szociológiaiilag jellemzett „nép” és — hivatásos művészet elkülönítése, differenciálása alaptalan lenne.

Másfelől, az etnográfia oldaláról, pontosan abból a nézőpontból, amelyet az előadó eredeti és nagyon szimpatikus módon vázol fel, a hagyományos etnográfiai vizsgálati szemléletet messze kiterjesztve és konkretizálva egyúttal — az „etnikai aspektusra” — gondolkodok itt az „etnikus specifikum” konkretizációjára — evvel kapcsolatban önként felmerül a kérdés: vajon ennek az aspektusnak érvényesítése miért csupán népköltészeti jelenségek értelmezésekor követelendő meg? Ha következtetések vagyunk, ezen az úton egy, a társadalmi élet totalitását felölelő új, etnocentrikus tudomány bontakozik ki előttünk, amelynek az irodalom és festészet, zene és táncművészet, stb. éppen úgy vizsgálati anyagát képezi, valamint az összes tudományok is, amelyek ezeket kutatják, sőt a természettudományok is, hiszen aligha tagadható, hogy etnikailag is jellemző, milyen tudománysszakok fejlődnek ki, melyek maradnak el, milyen típusú problematika áll egy-egy nemzet tudósai érdeklődésének homlokterében, stb. stb.

Akármilyen fantasztikusnak is tűnik ez a gondolatsor, tudjuk, egyáltalán nem idegenek bizonyos tudományos körökben; hasonló szemlélet érvényesítésére voltak és vannak is kísérletek. Előadónk mindenestre elhatárolta magát ezektől, amikor azt mondta: „ha egy olyan társadalom vonatkozásában, ahol a társadalmi munkamegosztás hiányával együttjáró differenciálatlan kultúrformák vannak jelen, az etnográfiai kutatás tárgya az egész kultúra, amit a vizsgált etnosz hozott létre, mivel valamennyi kultúrforma köznapiként keletkezik és létezik, akkor a fejlett és differenciált formákat hordozó társadalomban is a kultúra köznapai formái maradnak az etnográfia (és ennek megfelelően a folklórisztikának is) kutatási tárgyai, azaz azok a kultúraformák, amelyek az életben, mindenekelőtt a népeletben funkcionálnak.”

De vajon teoretikusan elegendő, kielégítő-e ez a distinkció? A „kultúra köznapai formáin túli jelenségek: tudományok, művészetek, technika” vajon, totalitásukban, struktúrájukban és funkcionálásukban etnikusan jellegtelenek, indifferensek lennének? Aligha hihető, sőt tudjuk, hogy nem azok. Úgy vélem, ez az út nem vezet tovább. Merre keressük a kibontakozást?

Mint mondtam már, magam is elismerem, hogy a folklór forrása, kutatási tárgya lehet számos tudománynak; és tisztában vagyok azzal is, hogy akármilyen diszciplína vonatkozó eredményei igen jelentős mértékben gazdagítják magára a folklórra vonatkozó ismereteinket is. Sőt, hogy ezek nélkül az eredmények nélkül végső soron meg sem ismerhetjük a folklórt egész valóságában — bármiképp vélekedjünk is egyébként annak természetét, specifikumát illetően. Mindebből következik, hogy a folklór az etnográfának is vizsgálati objektuma; és már utalhattam arra, milyen nagy jelentőséget tulajdonítok annak a megközelítési módnak, amelyet CSISZTOV professzor dolgozott ki.

Mindez mégis, hitem szerint, nem elegendő. Akárhány tudományfolklórra vonatkozó vizsgálati eredményét összegezzük bár, még mindig visszamarad valami feltáratlan belőle, ami pedig meggyőződéseim szerint éppen lényege, alapvető specifikuma, az tudniillik, hogy a folklór a valóságnak különleges esztétikai objektívációja. Eppen ez az esztétikai minőség a döntő; ahol és amikor megszületik ott kezdődik a folklór, hogy aztán egyre táguló folyamként növekedjék az emberiség története során. És ezen a ponton fogadjuk el GUSZEV felfogását, jóllehet, mint már egyszer kifejtettem vele szemben, magam — éppen az esztétikai minőség döntő jelentőségét posztulálva axiómaként — a nem professzionális művészet mindenféle lehetséges objektívációját folklórnak tekintem — szociológiai, ideológiai stb. korlátozás nélkül. Ennyiben viszont ORTUTAY professzor meghatározásához közeledek nyilvánvalóan, jóllehet — ismét az esztétikai minőség hiánya miatt — a részéről „ideológiai állásfoglalásnak” mondott jelenséget viszont nem tartom idevonhatónak, azokat teljes egészében az etnográfiai vizsgálat tárgyának tekintem. Ugyancsak követnem kell GUSZEVET abban a követelésben, hogy egy így felfogott tudománytárgy valóban saját metodológiát és teóriát igényel szükségképpen. Azt hiszem, megegyezik evvel ORTUTAY professzor már jóval korábban kifejtett követelése is, amikor — konkrét témájának megfelelően csak a népköltészetet említve — azt fejtegeti, hogy „a folklórnak (értsd: folklórisztikának I. M.) ki kell alakítania a maga filológiáját”. Az esztétikát nem tekinthetjük erre alkalmasnak — ha persze lépést se tehetünk nélküle! — hiszen az valamennyi lehetséges művészet teóriája; már pedig a folklór és professzionális művészetek közt nem mennyiségi-fokozati, hanem minőség diktálta határ vonandó.

Ennél tovább a pozitív kifejtés útján sajnos nem léphetek. Korlátoz az idő, de megvallo, a tisztázatlan kérdések légiója is bátortalanít még. Legyen szabad csupán azt a sejtésemet megkockáztatnom, hogy az önálló, par excellence folklorisztikai teória és metodológia felépítésének rendezőit a szemiotika, kommunikáció — és rendszerelmélet birodalmában fogjuk megtalálni, ahonnan érkező igen termékeny ösztönzésekre tudományunk már reagált, néhány pompás, nagy reményekkel kecsgetető munkával. Meglehet, itt legfontosabb elméleti problémánk lesz, egyelőre legalább, a tudománytörténet (folklor) valós „egységeihez” — adekvát-izomorf metodológiai egységek jellemzése: azaz az „alkotás” fogalmának, resp. természetének leírása. Ismét csak utalásra engedvén magunknak teret, úgy véljük, a ma általánosan elfogadottnak tekinthető „műfaj” fogalom (nem is beszélve a konvencionális „típus” „változat” „motivum”, stb. fogalmakról!) azon a szinten, amelyik éppen szóban forog, nem lesz elfogadható, s annak helyébe a szemantikai invariánsok, szemantikai mezők fogalmát kell majd felvennünk.

DÖMÖTÖR TEKLA

CSISZTOV, K. V. igen tisztelt kollégám fejtegetéseivel, amelyeket a fenti referátumban olvashattam, nagy mértékben egyetérték. Olyan kérdésekről ír benne, amelyekről a magyar folkloristák is sokat vitáztak, írtak. Kérem, ne várja azt, hogy vitázzak vele, inkább csak tovább fűzőm azokat a gondolatokat, amelyeket felvetett. Meg kell jeleznem, hogy elmondandóim természetesen a folkloristák és nem az etnográfusok szemszögéből tekintik a kérdést, illetőleg talán érdemes hozzátennem, hogy ebben saját álláspontomat fejttem ki, s lehet, hogy más folklorista kollégáim másképpen látják az egész kérdésesoportot.

Mondanivalóm CSISZTOV referátumához kapcsolódva három kérdés körül csoportosul. Az első kérdés az etnográfia és a folklor vizsgálati módszereinek viszonya és a két tudományág együttműködésének lehetőségei és határai. A második kérdés az, hogy mit nevezünk folklorinak? A harmadik kérdés az, hogy hol keressük az etnikus specifikumot a folklorban.

Nézzük mindjárt az első kérdést, az etnográfiai és folklor kutatás egymáshoz való viszonyát.

Természetesen nincsen olyan marxista irodalomtörténész, művészettörténész, zene- vagy színháztörténész stb., aki azt képzelné, hogy lehetséges bármely irodalmi, vagy művészi jelenséget megnyugtatóan vizsgálni anélkül, hogy előbb alaposan megismerjük azokat a társadalmi viszonyokat, amelyekben az alkotások létrejöttek, továbbá azokat a társadalmi viszonyokat, melyekben az alkotás hat, eljut a közönséghez.

Másrészt azonban senkisé kívánja az irodalomtörténészekről, művészettörténészekről stb., hogy saját maguk tárják fel a vizsgált korok társadalomtörténetét, gazdaságtörténetét, vagy akár politikai történelmét, hanem a tudományok munkamegosztásának megfelelően felhasználják más tudományágak kész eredményeit. Kérdés, hogy miért kell akkor a folkloristáknak az etnográfusokkal oly szorosan együttműködni, ahogy ez például Magyarországon is történik, s miért nem támaszkodhatunk mi etnográfus kollégáink (illetőleg a történészek, gazdaságtörténészek, agrártörténészek stb.) kész eredményeire, s működünk inkább együtt az irodalomtörténészekkel, illetőleg a különböző művészeti ágak kutatóival.

CSISZTOV egy sor indokot sorol fel, amely bizonyítja, hogy a folkloristáknak az etnográfusokkal együtt kell a népi kultúra egészét vizsgálnia. Ezt az indoklást egy példával egészítem ki. A kelet-európai paraszti kultúrákat elemezve igen precíz mikrokulturális vizsgálatra nyílik lehetőség, ha az etnográfusok és folkloristák együttműködnek — s itt nemcsak a feudalizmus viszonylag zárt paraszti kultúrájára, hanem még a mai kelet-európai falvak átmeneti stádiumában levő, tehát semmiképpen sem zárt paraszti kultúrájára is gondolok. Szerencsés esetben pl. meg lehet állapítani egy kis közösségben bármely folklor körébe tartozó jelenség egészen pontos funkcióját, esetleg bizonyos variánsok létrejöttének körülményeit, elterjedését és befogadását, megrajzolhatjuk az alkotó és befogadó teljes portéját, stb. Másrészt az etnográfusok számára is éppoly tanulságos, ha pl. a munkafolyamatok tudati, művészi tükrözését pontosan

nyomon követik a folkloristák, vagy feltárják a településformák, társadalmi- és művészi összetevőit, a táplálkozás esztétikai tényezőit, hiedelem-kapcsolatait és így tovább.

Ilyesfajta konkrét vizsgálat a nem népi irodalom vagy művészet esetében sokkal nehezebb. Az alkotó arcképét és korát ugyan meg lehet rajzolni, de az alkotótól a közönségig vezető út hosszú és bonyolult, a művészi alkotás „üzenete” sok csatornán jut el, hatása differenciált és inkább statisztikai úton mint közvetlenül figyelhető meg. — Szerencsés esetben tehát olyan mikrokulturális elemzésre kerülhet sor az etnográfia és folklór együttműködése nyomán, amelyről helytelen lenne lemondani. Ez az egyik fő oka, hogy például hazánkban is etnográfusok és folkloristák együttműködnek egy-egy falu vagy regionális egység, vagy népcsoport kultúrájának pontos és sokoldalú feltárásában.

Ugyanakkor ennek a vizsgálati módszernek vannak határai is. Az etnográfia részéről nem dhajtom megvonni e határt; a folklórtudománynak azonban vannak olyan esztétikai, formai, pszichológiai és egyéb kérdésfelvetései és módszerei, amelyek közelítik az irodalomtörténetet vagy a különböző művészetek történetét vizsgáló tudományokhoz, a nyelvtudományhoz stb., s ezek a kérdések az etnográfusok számára általában már nem érdekesek.

Ha tehát a folklór a kisebb egységek vizsgálatán túljut s nagyobb műfaji egységek vagy történeti-földrajzi együttesek vizsgálatába kezd, akkor már az etnográfia kész eredményeit veszi csak át, de vizsgálati módszere irodalomtörténeti és művészettörténeti lesz inkább, mint etnográfiai. Ha valamely műfaj történeti fejlődését megrajzoljuk, pl. ebben az etnikus vonások kérdése csak egy lesz a sok közül és nem is a leglényegesebb, és a folklór körébe tartó jelenségeket a történeti-művészeti stílusokkal összevetve kell vizsgálnunk.

Megkérdeshetjük tehát, mi a szerencsésebb? Ha a folklorista az irodalomtörténet (illetőleg művészettörténet vagy esztétika), vagy pedig az etnográfia oldaláról közelíti meg a folklór jelenségeit? A felelet erre az, hogy egyikről sem szabad lemondanunk. Éppen ezért pl. a budapesti egyetemen a néprajz szakos hallgatók egyforma óraszám-ban hallgatnak etnográfiát és folklórt; de azok a hallgatók, akik később folkloristák akarnak lenni, ezen túlmenően alaposan tanulmányozzák a nemzeti irodalmat, sőt a világirodalmat is. E területen némileg maximalisták is vagyunk és elvárjuk a jövő folkloristáitól a folklór mellett az etnográfia és irodalomtörténet módszereinek alapos elsajátítását is. Azonban más módot nem látunk arra, hogy egyaránt felkészítsük őket a hazai népi kultúra mélyreható vizsgálatára és arra is, hogy nagyobb összefüggéseket is tudjanak vizsgálni.

A második kérdés, amit a referátum felvet, az, hogy mi is tartozik a folklór körébe? Erről is sokat vitáztak az utóbbi években itthon is, külföldön is. Jelenleg nálunk az a helyzet, hogy tulajdonképpen a népi kultúra egész felépítmény részét a folklórhoz számítjuk és bár szűkebb értelemben a népköltészetet nevezzük folklórnak, mégis — főként a fiatalabb kollegáink, — új szóösszetételeket képezve már nem népzénéről, népi táncról, népi díszítőművészetről, népköltészetéről beszélnek, hanem folklór-zenéről, folklór-táncról, folklór-díszítőművészetről. stb. Ennek következménye azonban az, hogy az idősebb és a fiatalabb nemzedék műveiben másféle terminológia szerepel, ami az oktatást nem könnyíti meg. Tehát azt látjuk, hogy a folklór szó a régi „népi” jelző helyére lép, s az új szóhasználat szemléletbeli eltérést is takar. Ennek egyik oka nyilván az, hogy a „népi” jelzővel sokan visszaéltek, pontatlanul, különböző értelemben használták, és a tulajdonképpeni folkloristák vagy etnográfusok mást neveztek „népinek”, mint pl. a szűkebb tudományágon kívüli kutatók.

Kevesebb szó esett arról, hogy a népi tudást, történelmi tudatot, népszokásokat, stb. is folklórnak nevezzük-e. Ne felejtsük el, hogy a szó megalkotója elsősorban éppen ezekre a jelenségekre gondolt inkább, mint a tulajdonképpeni népköltészetre, amikor a terminus technikust megalkotta, nem lenne tehát indokolt éppen a népi tudást kihagyni, amikor a folklórt meghatározzuk.

Amit Csiszrov az archaikus folklór szinkretikus jellegéről és a vizsgálathoz szükséges komplex módszerről ír, az természetesen igaz. Hadd jegyezzem csak meg azonban, hogy nemcsak az archaikus folklór vizsgálatához szükséges ilyen komplex módszer, hanem például hasonlóan komplex vizsgálati módszer szükséges napjaink színházi jelenségeinek vizsgálatára is, ahol egy sor művészeti ág együtt jelentkezik, tehát e szinkretizmus nemcsak a folklór kezdeti korszakainak sajátossága. Hasonló komplex

módon vizsgálándók a ma is funkcióban vizsgálható népi dramatikus szokások, gyermekjátékok stb. is.

A harmadik és legnehezebb kérdés, amit CSISZTOV felvet, körülbelül ebben a bekezdésben foglaltatik: „A szellemi kultúrát, szemben az anyagi kultúra elemeinek a többségével, nem olyan szigorúan és nem olyan közvetlenül determinálják a társadalmi-gazdasági tényezők. Éppen ezért az etnikai lényeg, az etnikai sajátosság, az etnikai hagyományok világosabban és határozottabban jelennek itt meg, tágabb teret kapnak kibontakozásukra.”

Nem hiszem, hogy lenne kérdés, amelyről többet vitáztunk volna egymás között is, az etnográfusokkal is, mint az etnikus sajátosság kérdéséről, e megbeszélésen is külön előadás hangzik el. Jól tudjuk, hogy az „etnikus”, a „népi” kifejezésekkel az utolsó évszázadban eléggé visszaéltek. A népi, az etnikus kifejezések a mai napig is más értelmet nyerne, ha szakmán belül, vagy azon kívül használnák őket. Helyesen mutat rá CSISZTOV, hogy a kelet-európai népek a 19. században, az ázsiai-afrikai népek pedig napjainkban is a nemzeti irodalom és művészet kialakításánál a folklórban kerestek és keresnek példát, előképet, s hadd fűzzem még hozzá, ennek az eljárásnak során azonosították a népit a parasztival, az ősivel, a hagyományossal, a nemzetivel, az etnikus sajátossággal, stb.

Természetesen egyetérték CSISZTOVVAL, amikor arra utal, hogy az epikus népköltészet pl. szűzségében és motívumaiban egyaránt nemzetközi, az etnikus jegyeket tehát nem a tartalomban kereshetjük, bár itt is árulkodó lehet bizonyos szűzség és motívumok túlsúlya vagy hiánya, bizonyos szerkezeti egységek megjelenése. Kérdés azonban, hogy itt valóban „etnikus sajátosságról” van-e szó, vagy pedig a történetileg kialakult népi közízlés éppen jelenlevő történeti stádiumáról, amely más népeknél esetleg már eltűnt vagy majd később jelentkezik, s melyben a jelentősebb szerepet nem is a hagyományos elemek jelentik, hanem például az egykorú nemzeti irodalom, nemzeti kultúra hatása. Az etnikusnak tűnő eltérések tehát fázistolódásból vagy más tényezőkből származnak.

Az etnikus jegyeket, mint erre CSISZTOV is utal, leginkább a formában kereshetjük s mindabban, ami közvetlenül a nyelvtől, a ritmustól, dallamtól függ. Azonban kétségtelenül a képalkotásban is találhatók etnikus jegyek.

Például a karácsonyi, újévi, szertartásos köszöntő énekek tanulmányozásánál figyeltem meg, hogy az ukrán és román kolindák sokkal nagyvonalúbb, fenségesebb, de egyben fantasztikusabb és valószínűtlenebb költői képeket használnak a valóság megszépítésére, mint pl. a magyar köszöntő énekek.

Az egyes folklór műfajok statisztikai vizsgálata nyomán is kiderül, hogy egy-egy nép mit részesít előnyben: a vidám, vagy a tragikus történeteket, dalokat, stb. Azonban itt is számolnunk kell a fejlődési stádiummal: lassanként a domináló folklór műfaj Európában mindenütt az anekdota, sőt a vice lesz. Itt azonban még lehetséges etnikus jegyeket feltárni. Például a népmondák rendszerezése nyomán derült ki, hogy a magyarok szívesen mesélnek történeteket rendkívüli erővel felruházott élő emberekről: tudós pásztorokról és molnárokról, a jégesővel szembeszálló táltosokról és garabonciásokról, viszont kevés történetet tudnak az erdőt-mezőt benépesítő tündérekéről, vagy más démoni lényekről. Kérdés, hogy miért van ez így, hiszen a finnugor népek általában sok valékben, erdőkben lakó démoni lényt ismernek, s ezekről számos történetet is mesélnek, tehát ez finnugor örökségnek nem mondható, s a környező népek mind-egyikénél is sokkal több ilyen démoni lény ismeretes. Ezt tehát ma nyugodtan nevezhetem magyar etnikus sajátosságnak, bár bonyolult történelmi, kultúrtörténeti fejlődés eredményeképpen létrejött jelenségről van szó, amit az etnikus jelző talán inkább kódósít, mint magyaráz.

Hasonló a helyzet a népi díszítőművészetnél is. Egy ideig gondosan feljegyeztem, hogy hány kelet-európai nép tartja ugyanazt a díszítő motívumot saját etnikus specifikumának: például a stilizált fát a két oldalán elhelyezett madár-alakkal, melyet magyarok, románok és a különböző szláv népek egyaránt saját ősi mitológiájukból igyekeztek levezetni, „etnikusnak” tartottak. Mások a húsvéti tojások díszítésében kerestek ősvallási és etnikus jegyeket, akkor is, amikor a díszítő technikából adódó jelenségekről van szó. Viszont kétségtelenül létezik minden európai népnél egy sajátos ízlés, szerkesztésmód, mely szelektál a rendelkezésre álló forma- és motívumkincsben, van kedvelt színkompozíció, térkitöltési elv, stb. Valószínűleg itt kereshetjük az etnikus sajátosságot. Jó lenne azonban, ha még egyszer újra megpróbálnánk definiálni,

hogya mit is nevezhetünk így, mert erre a kifejezésre is sok romantikus félremagyarázás tapadt az évek során. Mindent összevetve Csiszrov kollegám fejtegetéseit igen jónak találom, és azt hiszem, helyesen jelöli ki a folklórkutatás helyét a társtudományok rendszerében.

VOIGT VILMOS

1. Azt hiszem, a jelenlevők előtt nem kell bizonygatnom, hogy a magyar folklorisztika milyen érdeklődéssel kísérte és kíséri a szovjet folklorisztika eredményeit. E kérdéssel foglalkozó több összefoglaló tanulmányunk, számos (olykor kisebb tanulmányszámba menő) könyvrecenzióknak beszédesen tanúskodik erről, még beszédesebb azonban az a tény, hogy a szovjet folklorisztika sok eredménye frissen, azon melegebben kerül megvitatásra a magyar folklorisztika különböző fórumain. Mint aki némileg érdeklődtem e téma iránt, azt hiszem, objektíve igazolható tény, hogy a Szovjetunióon kívül ma Magyarországon ismerik legjobban a szovjet folklorisztika kurrens eredményeit, a magyar kutatók ide vágó értékelései pedig nemcsak a hazai és a szovjet folklorisztikában váltottak ki kedvező visszhangot, hanem hovatovább világszerte ismertté válik (ha ugyan a folklorisztika szűkös területén egyáltalán beszélhetünk „világszerte ismert” tényekről!) a magyar folklorisztika ilyen irányú, olykor csúfondárosan egyenesen „szovjetológiai”-nak nevezett figyelme. A szakadatlan figyelem hovatovább négy évtizedes múltra tekint vissza, és büszkéek vagyunk rá, hogy már a második világháború előtt kezdődött, amikor pedig a szovjet tudomány eredményeivel való megismerkedés nemhogy előnyt jelentett volna, éppen ellenkezőleg, a társadalmilag reakciós és tudományosan maradi irányzatok oldaláról nem egyszer rendkívül heves támadást váltott ki. Újabban természetesen egészen más a helyzet, és büszkén említhetem meg, hogy a szovjet folklorisztika legfrisebb eredményeit is népszerűsítendő a legközelebbi jövőben két fordításgyűjtemény készül el magyar nyelven: az egyikben a folklorisztikai szemiotika néhány legalapvetőbb tanulmánya foglal helyet (ez a kötet gyakorlatilag a szovjet szemiotikai kutatásoknak szentelődik), a másik kötetben a modern folklorisztikai műfajelmélet tárgykörébe való tanulmányok találhatók majd (köztük is számos tanulmány szovjet szerzőktől származik). További terveink is vannak arra vonatkozóan, hogyan folytassuk a szovjet folklorisztika aktuális irányzataival való megismerkedés és kétoldalú kapcsolat gyakorlatát.

Ebben az összefüggésben hadd idézzem fel azt is, hogy folklorisztikánk mily nagy érdeklődéssel és nagybecsüléssel figyelte azokat az erőfeszítéseket, amelyek során az utóbbi két évtizedben több ízben is szóba került a szovjet kutatás egyes területeken közelítése az európai folklorisztikai gyakorlat bizonyos módszereihez. Konkrétan Proppnak és másoknak a mesekatalógusok, általában a folklorisztikai szövegek típuskatalógusainak az elkészítésére vonatkozó elméleti és gyakorlati munkásságára, Csiszrovnak a mondarendszerezés és prózai néphagyomány műfaji rendszerére vonatkozó megfontolásaira, a gazdag és sokrétű szovjet textológiai-folklorisztikai vizsgálatokra gondolnák. E téren a szovjet folklorisztika ígéretet tett, hogy felzárkózik az európai folklorisztika mindennapi gyakorlatához. E törekvésekről — bár éppen csak érintőlegesen — Csiszrov bevezető referátuma is említést tesz. Azt pedig felesleges is mondani, hogy milyen fontos más tudományos problémakörökben (legtágabb szóval a tipológiai-összehasonlító és genetikai-összehasonlító kutatások terén, az önálló folklór-esztétika területén stb.) ma a szovjet folklorisztika társtalanul a világ legfejlettebb tudományos diszciplínája, amelynek eredményeit számunkra is követendő példák. Csiszrov érthető és rokonszenves szerénységgel csak éppen utalt e témakörökre, és csakugyan, nem kell részleteznünk ezt, ismerjük a szovjet folklorisztika ilyen eredményeit.

Legyen szabad két további ponton mégis külön hangsúlyoznom a szovjet kutatás eredményeit, mintegy dokumentálva azt, hogy csakugyan észreveszik a magyar folklorisztikák mindazt, ami a szovjet folklorisztikában üde és maradandó.

Rendkívüli mértékben helyeseljük azt a törekvést, hogy a folklorisztika, de általában is az etnográfia bizonyos problémáit az információelmélet, kommunikációelmélet oldaláról közelítik meg. A tavalyi budapesti „szájhagyományozás-szimpozionum” Guszev előadása, jelen megbeszélésünkön Bromlej előadásának ilyen összefüggései

mélységesen megragadták figyelmünket. Tudomásom szerint ugyan nem Magyarország az a szocialista ország, ahol a tömegkommunikáció vagy általában a társadalmi kommunikáció kutatása a leghamarabb kifejlődött (e téren a cseh és lengyel kollégák évtizedes, ma még behozhatatlannak tűnő előnnyel rendelkeznek), mindazonáltal az utóbbi években lényegi változás történt e területen, mára sokoldalúnak nevezhető kommunikációs kutatás bontakozott ki Magyarországon, amelynek szerves része a folklorisztikai-etnográfiai kommunikációelmélet. Még így is nagyra értékelhetjük azonban (vagy talán éppen ezért értékelhetjük igazán nagyra) BROMLEY egészen kulturológiai jellegű kommunikációs megjegyzéseit, GUSZEV kísérletét egy kommunikációelméleti folklorisztikai poétika felvázolására.

A másik lehetőség inkább csak felbukkant a szovjet kontribúciókban: ez az etnográfia és folklorisztika rendszerelméleti megalapozottságának igénye. Amikor BROMLEY kapcsolatok plasztikus hálójáról beszél, horizontális és vertikális kommunikációs lehetőségek arányviszonyait említi, vagy amikor CSISZTOV azt hangsúlyozza, hogy a hagyományos folklorisztika „elemek elterjedése” vizsgálata helyett különböző szinteken („elemek”, „elemek komplexuma”) való összefüggések vizsgálata lenne a kíváncsú — teljes egyértelműséggel a rendszerelmélet kategóriáit alkalmazza. Itt viszont büszkén említhetjük meg, úgy látszik, bizonyos magyar kutatások (a népi táncok, a népzene, a figurális ábrázolás a magyar népművészetben) olyan empirikus-deszkriptív szintet értek el, amelyből bizonyos általánosítások (mi a motívumrendszer, mi a motívumhálózata egy egyedi folklór alkotásnak, mi a stílus a folklór különböző jelenségein belül, stb.) már egyenesen rendszerelméleti szinten levonhatók. Nyár elején szerettem volna megmutatni, hogy mennyire tipikus módon ilyen kategória a „műfaj-hierarchia”, de azt hiszem, más fogalmak esetében is voltaképpen elérkeztünk arra a szintre, hogy a rendszerelmélet megkövetelte tisztázottsággal fogalmazzuk meg a stílus, a repertoár, a motívumok grammatikája és aktuális szintaxisa közti összefüggéseket.

Ha e rövid kitérőt befejezni szeretném, azt mondanám, hogy a kommunikációelméleti módszerű és a rendszerelméleti célkitűzésű vagy felvértézettsgű folklorisztikában mind a szovjet, mind a magyar kutatás nagyot lépett előre, még mindig arra van azonban szükség, hogy egyszer s mindenkorra világosan, metodikailag félreérthetetlenül leszögezzük azt, hogy ez új törekvések miben és mennyiben különböznek a korábbi kutatási módszerektől. Kissé bátortalanok az új irányzatok képviselői. Ahhoz elég merészek, hogy új gondolatokat és módszereket csempésszenek nagymúltú folyóiratok hasábjaira, vagy tudományos monográfiák mélyére, attól azonban időnként még visszariadnak, hogy határozottan le is szögezzék azt: ebben és ebben kifejezetten újító törekvések. Ha például akár a szovjet, akár a magyar folklorisztika megfelelő irányító szervei közzétennének egy folklorisztikai-kommunikációelméleti vagy folklorisztikai-rendszerelméleti tanulmánygyűjteményt, az óvatos félelem egyszerre semmivé válhatna.

Ami a szemiotikai jellegű folklorisztikai kutatásokat illeti, ezek magasra értékelését nem ismételném meg. E téren (leginkább a tartui, úgynevezett „nyári iskolák” működésének köszönhetően) ma már mindenki előtt világos, hogy új, értékes tudományos irányzat bukkant fel, amelyet nyugodt lelkiismerettel nevezhetünk forradalmi jelentőségűnek a tágra vont határú folklorisztika berkeiben.

2. E tudománytörténetinek tekinthető bevezetés első látszatra nem válasz a CSISZTOV által felvetett fő kérdésekre. De ez csak látszat. Amikor ugyanis etnográfia és folklorisztika (valamint folklorisztika és irodalomtudomány, vagy poétika, avagy esztétika) viszonyáról beszélünk, a legfőbb kérdés annak a ténynek mielőbbi tisztázása, hogy milyen folklorisztika milyen etnográfiával (vagy milyen irodalomtudománnyal, stb.) áll kapcsolatban. Tisztázni kell azt, hogy módszertanilag mely etnográfia vagy folklorisztikát nevezzük a folklorisztikának vagy az etnográfának, hiszen ennek a kérdésnek az eldöntése már automatikusan megszabja azt, milyen kapcsolatok épülnek ki az így determinált tudománysszakok között.

Azt hiszem, elégséges egyetlen, futó példára hivatkoznom: a GRIMM-testvérek és AFANASZJEV folklorisztikája meg RICHL vagy TATISZJEV etnográfiája között egészen más a kapcsolat, mint teszem azt SKINNER etnoszemiotikája, SEBEOK zooszemiotikája, LOTMAN szemiotikai kulturológiája BOGATIRJEV szemiotikai viseletkutatása vagy IVANOV és TOPOROV szemiotikai mítosz-kutatása között. A tudományelmélet kiindulópontja a *nosce te ipsum* parancsa: addig nem is beszélhetek például az etnográfia vagy

az irodalomtudomány és a folklorisztika kapcsolatáról, határterületeiről, kölcsönös együttműködéseinek lehetőségeiről, amíg nem tisztázom, mely irodalomelmélet híve vagyok: SZPERANSZKIJ, VESZELOVSKIJ, az orosz formalisták, avagy a „littérature comparée”, avagy netalántán a múlt századi nacionalista-evolucionista-pozitivisták irodalomtudományi módszerek mai leszármazottainak emlőjén nevelkedtem. (A fenti felsorolásban az irodalomtudomány helyébe más tudományok is érthetők. Legalább ugyanekkora a különbség az etnográfia vagy a folklorisztika különböző ágazatai között.) 3. Mindezek alapján a CSISZTOV által felvetett legfőbb problémát illetően csupán egyetlen, a már érintett tudományelméleti aspektusból kívánnék valamit még hozzátenni, egyes pontokon némileg vitatkozni is.

3.1. Másutt, évekkal ezelőtt bővebben kifejtettem, milyen problémákkal jár a folklór a folklorisztika és társadalomtörténetileg olyan tág területen meghatározása, mint ahogy ez CSISZTOV referátumában olvasható. A magam részéről továbbra is úgy gondolom, hogy az osztálytársadalmak előtti társadalmak egész életének tanulmányozására más tudományos munkamegosztást kell alkalmazni, mint az osztálytársadalmak alávettett osztályainak életét tanulmányozó tudományok esetében. A magyar terminológiai hagyományt követve akkor az előbbi formát vizsgálandó etnológia posztulálásakor rögtön úgy kellett ezt definiálnom, hogy az „archaikus szinkretizmus” következtében itt nem is számolhatunk külön „etnográfiai” és ettől elválasztható „folklorisztikai” tudományokkal. Más a helyzet az osztálytársadalmakat vizsgáló kutatásban, itt a folklorisztika kontra etnográfia megkülönböztetés indokoltnak tűnik.

Mindjárt meg is említeném, legalább utalásszerűen, hogy melyek a leginkább lényegi nehézségek a felosztás alkalmazásakor. Legelőször is az osztálytársadalmak előtti társadalmi formációk pontos társadalomtörténete még egyáltalán nem tisztázott, az úgynevezett „ázsiai termelési mód” típusú társadalmában a folklór kontra archaikus szinkretizmusú szellemi kultúra elkülönítés gyakorlati vizsgálatokban igazán nehezen vihető keresztül, stb. Voltaképpen még az antik folklór problémáját is felvethetném: mit is nevezhetünk folklórnak az ókori rabszolgatartó társadalmakban, csak a rabszolgák folklóját, vagy a plebejusok folklóját is, szembehelyezvén ezt vagy ezeket a másik pólusként posztulált patricius-folklórral. De rögtön azt is meg kell mondanunk, hogy hasonló nehézségek bukkannak fel a feudálizmus utáni folklór problémáinak vizsgálatokor is. CSISZTOV előadása az utóbbi problémát érdemben említi is. Mindazáltal, mindameddig a marxista társadalomtörténészek nem adnak új, pontosabb egyetemes társadalomtörténeti világsematizmust, e formációelmélet alapján kell dolgoznunk, így őrizvén meg, fogván fel az osztálytársadalmak folklórájának és ily módon folklorisztikájának is a milyenségét.

3.2 Természetesen e tágan értelmezett társadalomtörténeti meghatározottság az, amely nem csupán a folklórt és az ezzel genetikusan kapcsolatba hozható egyéb jelenségek jellemvonásait mintegy determinálja, hanem a folklorisztika és a vele kapcsolatba hozható egyéb tudományos diszciplínák viszonyait is megszabja, kijelöli. A tudomány, mint a társadalmi tudat egyik formája, maga is társadalmilag determinált, egyes megjelenési formái pedig szüntelenül változnak, fejlődnek. A tudomány mindig fejlődik, furcsa módon még akkor is (jóllehet kerülő utakon), ha a tudományirányító szervek bizonyos irányokban nem segítik elő, vagy éppen gátolják a fejlődést. A legnagyobb tisztességgel és a nagy tudományos teljesítmények iránti tisztelettel említhetném itt az orosz „morfológiai-formalista” folklorisztika esetét. Ha csak a PROPP mesemorfológiája két orosz kiadása között eltelt tudományos eredményeket vesszük számba, pontosan érzékelhetjük, mennyit fejlődött e négy évtized alatt a szovjet folklorisztika még azokon a területeken is, amelyeken pedig a kutatás hosszabb időre lehetetlenné vált. Ma már nyugodtan hivatkozhatunk e példára. A múlt árnyait nemcsak feledteti a jelen szovjet folklorisztikájának dinamizmusa, hanem éppen e területeken ma a világ élenjáró folklorisztikája, folklorisztikai mesteriskolája alakulhatott ki a Szovjetunióban, amelytől minél többet tanulni a jövőben is, akárcsak jelenleg, egyenesen tanítványi hűséggel és elismeréssel szándékozunk.

A tudomány fejlődik, és ezért a tudományok körülhatárolásának a kérdése mindig tudománytörténeti-társadalomtörténeti probléma. Ezért foglalkozott — olyannyira helyes módon — CSISZTOV bevezető referátuma az etnográfia—folklór—filológia—esztétika összekapcsolásának tudománytörténeti analízisével. Értékelése igazán meggyőző, nem is szándékom tovább részletezni e kérdést. Csupán egyetlen összefüggésre

szeretnék még rápillantani, egyszersmind azért is, hogy még egyszer hangsúlyozzam hozzájárulásom legfőbb mondanivalóját.

3.3. Az etnográfia és folklorisztika, másfelől az etnográfia és irodalomtudomány, vagy poétika-esztétika kapcsolatainak a története nemcsak tudománytörténeti érdekességű a számunkra, elsősorban azért van szükségünk ilyen szemlére, hogy megállapíthassuk, mi a teendőnk ma: milyen legyen mai folklorisztikánk.

Ha pedig erre a kérdésre gondolunk, ismét csak megbizonyosodik, milyen hatalmas távlata van a friss, legfrissebb irányzatú folklorisztikának. Gondoljunk csak a szemiotikai ihletettségű folklorisztikára. Ennek a nyelvére lefordítva a most tárgyalt tudományrendszerezéssel problémát, egyszerre mintha fénykéve sugározná be a problémát, egyszerre előttünk áll e régi kérdés modern megoldása. Nem állítom, hogy mindig éppen ebben az összefüggésben szerepelt e kérdéskör. Azt azonban újfent hangsúlyozni szeretném, hogy kötelességünk mai módon is megfogalmazni mind a kérdéseket, mind válaszainkat.

A folklór mint a társadalmi élet terméke, egyszerre tárgyrendszer és metarendszer. Egyszerre közvetlen elsődleges szemiotikai rendszer és közvetett, másodlagos szemiotikai rendszer. E felismerés fényében messzemenően egyszerűsödik az összefüggése etnográfiával, esztétikával, poétikával. A folklór mint elsődleges szemiotikai rendszer voltaképpen az etnográfia bizonyos alfaja. Vizsgálatát itt az etnográfia módszereivel kell folytatni. A folklór mint másodlagos szemiotikai rendszer, önálló jelenség, vizsgálatát a szemiotikailag hasonlóan meghatározott művészettudományok és tudattudományok módszerei szerint kell elvégezni. Guszev és mások törekvése egy önálló folklór-esztétika felé voltaképpen ezt az összefüggést fejezik ki. Magam ugyan némiképp másként gondolkozom, és éppen az úgynevezett „magaskultúra” — „népi kultúra” kapcsolatainak itt is többek által érintett bonyolult összefüggései következtében arra gondolnék, hogy önálló folklór-esztétika helyett (amely nehezen megvalósítható, és inkább csak az általános esztétika bizonyos törvényszerűségeinek limitált érvényesülését illetően hozhat bizonyítékokat) inkább egy önálló folklórszemiotikát kellene kidolgoznunk. Természetesen tudom azt, hogy mind egy folklór-esztétika, mind egy folklór-szemiotika kidolgozása ma még csak terv, számos és kitűnő előtanulmány után is javarészt a jövőben elvégzendő feladat. Azt hiszem azonban, hogy egy folklórszemiotika, ezt megelőzőleg pedig egy taxonómiai-szemiotikai folklór-leírás tulajdonképpen megoldása annak a tudományrendszerezési problémának is, amely eddig esztétika és folklorisztika között minden kísérlet ellenére is eldöntetlen maradt. Nem állítom, hogy az elsődleges és másodlagos szemiotikai rendszerek megkülönböztetése a folklórban, és tudományunk ilyen irányába kiterjesztése egyszerre megoldja a múlt és a jelen folklorisztikájának minden nehéz problémáját. Javaslatom nem gyógyír, csodabalzsam, és különösen visszafelé hatólag, a múlt folklorisztikai kutatásai során felmerült problémák megoldását illetően nem valamely bűvös panácea. Azt azonban teljes meggyőződéssel állíthatom, hogy e távlatok modern feleletet adnak egy régi kérdésre, sőt járható utat is kínálnak. Nekünk, a ma kutatóinak pedig, ha arra a kérdésre kell felelnünk, milyen az etnográfia és a folklorisztika viszonya, nemcsak azt kell rögtön tovább kérdeznünk: milyen etnográfia és milyen folklorisztika viszonyáról van szó, hanem feleletként azt kell megmondanunk a ma milyen folklorisztikáját hasonlítjuk a ma milyen etnográfiájához. Ahogy a költő mondja, csak akkor válunk oszlopaivá a jövőnek, ha mélyen a ma talajába kapaszkodunk.

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI FORRÁSOK JELENTŐSÉGE AZ ETNOGRÁFIAI KUTATÁSOKBAN

Az utóbbi évtizedekben a szovjet etnográfusok mind szélesebben vonják be kutatásuk szférájába a különböző archív-anyagokat. Köztük jelentős helyet foglalnak el az agrártörténeti források. E források közül többet már korábban is felhasználtak a történészek, vagy a gazdaságtörténészek, de az ilyen vagy olyan profilú kutatók viszonylag szűkebb érdeklődési köre következtében egy egész sereg olyan kérdés, amely ezekben a forrásokban foglaltatik, természetszerűleg kívül maradt érdeklődési körükön. Ha az ilyen dokumentumokat ismételten átmézik etnográfusok, az rendszerint igen értékes anyagokkal gyarapítja a kutatómunkát. Néhány agrártörténeti dokumentumot éppen az etnográfusok hoztak be elsőnek a tudományos köztudatba. Pozitív példaként említhetjük, hogy az utóbbi években a történészek is, kutatómunkájuk során, mind közelebb kerülnek azokhoz a problémákhoz, amelyeket etnográfusok dolgoznak ki, vagy amelyek etnográfusok érdeklődéséhez közeliek, s a történészek is e vonatkozásban mind szélesebben használják fel az agrártörténeti forrásokban található adatokat.

Előadásomban az agrártörténeti források jelentőségét kívánom jellemezni a Baltikum népeinek néprajzi kutatásaiban.

A balti szovjet köztársaságok — a Litván, a Lett és az Észt SZSZK — a Szovjetunió olyan körzeteihez tartoznak, ahol igen gazdagok az agrártörténeti források. Ezek a források nagy időtartammal, nagy időhatárok között igen sokféle kérdést ölelnek fel. E források felhasználásának tapasztalata a Baltikum előnyére különbözteti meg a Baltikum szovjet néprajzosainak munkáját elődeik munkájától — a burzsoá időszak kutatóinak munkájától (1920—1930-as évek), akik az esetek túlnyomó többségében a terep-adatok epizodikus gyűjtésével is beérték. A szovjet etnográfusok gyakorlatában széleskörűen elterjedt módszerbeli eljárás: az archív anyagokból merített adatok összekapcsolása a terepmegfigyelések során gyűjtött anyagokkal, — a legmegbízhatóbb eredményeket szolgáltatja, lényegesen meg-

alapozottabb következtetések levonására ad lehetőséget, lehetővé teszi a vizsgált jelenségek kronológiai határainak kiterjesztését és azzal együtt módot ad arra, hogy a jelenségek fejlődését még alaposabban nyomon követhessék. A terepmunkák tárgyát és útirányát ebben a vonatkozásban az archív anyagok megléte határozza meg, és megfordítva, ha az expedíciók során rendkívül értékes objektumokat fedezünk fel, intenzív kutatómunkát kell folytatni olyan archív források felkutatására, amelyek a terepen szerzett információt kibővíthetik, vagy alátámaszthatják.

A Baltikum agrártörténetére vonatkozó források felhasználása során rendszerint sikerül kiinduló forrásként 17. századi adatokat felhasználni, néhány esetben azonban korábbi eredetű anyagok is felfedezhetők. A további anyagok az adott jelenség későbbi fejlődésének a nyomon követését teszik lehetővé, nem ritkán egészen napjainkig.

Előadásomban történeti sorrend szerint folytatom az anyag előadását. Rövid leírást adok a forrásokról, jellemzem a belőlük meríthető adatokat, valamint azokat a következtetéseket, amelyek ezekből az anyagokból adódnak.

*

A Baltikum agrártörténetének legkorábbi forrásai közé tartoznak a 13–15. századi krónikák. Mivel igen széleskörű tudományos népszerűségnek örvendenek, és mivel a történészek igen sok alkalommal használták már fel, előadásunkban elhagyjuk jellemzésüket, utalva a vonatkozó szakirodalomra.¹ A Baltikum késő feudáliskori, agrártörténetére vonatkozóan legértékesebb források: a Svéd Kataszter, „gak”-revíziók, az általános földelosztások és a vagyon-inventáriumok. A 17. századi Svéd Kataszter anyagát Észtország és Észak-Lettország (Widzeme) feudális birtokainak alaprajzaiból összegyűjtött terjedelmes fondok alkotják, azaz arra a területre vonatkozóan, amely akkoriban svéd fennhatóság alatt állott.² E tervrajzokon nemcsak az urasági földek (*myzmye*) vannak feltüntetve, hanem azok a földek is, amelyek paraszti használatban voltak, valamint a paraszti települések. Egy sor esetben a terveket meglehetősen részletes leírás követi a földekről és a parasztudvarokról. A „gak”-revíziók anyagai ugyanarra a területre vonatkoznak, de kronológiai időhatáruk tágabb — a 17–18.

¹ LETT Henrik: *Livonia krónikája*. Bevezetés, fordítás és jegyzetek: Sz. A. ANNINSZKIJ M.—L. 1938; *Livländische Reimchronik*, herausgegeben von L. MEYER. Padeborn. 1876; A. SVABE. *Latviesu Indriķis un viņa hronika*. — Straumes un avoti, II, Riga, 1940; E. DONNERT: *Heinrich von Lettland und die Anfänge der Deutschherrschaft in Livland*, LPSR Zinatnu Akademijas vesture, 1959, N 6.

² DUNSDORF, E. *Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710*. Stockholm, 1950; CGLA LSZSZR, fond 7404.

század. Ezek az anyagok a revízió céljainak megfelelő alapadatok mellett igen értékes információkat tartalmaznak a paraszti élet néhány más vonatkozásában is — pl. a paraszti települések típusaira, elnevezésére, az udvarok népességszámára vonatkozóan, elkülönítve az udvar gazdájának családtagjait az idegenektől, és mindkét kategóriában külön taglalva az udvarhoz tartozó emberek nembeli és korabeli megoszlását. Ez a forrás különösen értékes abban a vonatkozásban, hogy lehetővé teszi a jelenségek dinamikájának a nyomon követését, mivel ezek a revíziók időszakonként periódusosan megismétlődtek.³

A birtokok általános földelosztására vonatkozó anyagok Kelet-Lettország területét (Latgalliát) ölelik fel, időben a 18. század utolsó negyedéből származnak, azaz abból az időből, amikor Lengyelország első felosztására és Lettország e részének az orosz birodalomhoz való csatolására sor került. Eredetileg ez a forrástípus a földbirtokok részletes tervét, alaprajzát és azok leírását is magában foglalták. Sajnos, napjainkra csak a földek leírása maradt fenn, az alaprajzokból csak esetlegesen egy-egy példány. A „föld-leírások” sokrétű anyagot tartalmaznak a földek elhelyezkedéséről, valamennyi lakott hely földrajzi helyéről, a települések udvarszám szerinti típusairól és méreteiről, a lakosok számáról, fő foglalkozásukról, stb.⁴

A birtokösszeírások és -leltárak még szélesebb tartalmú dokumentumok. Időben néhány évszázadot fognak át. Az adott esetben mi ama részükre hívjuk fel figyelmüket, amelyek a 17—19. század első fele közti időszakra vonatkoznak (előadásunkban elhagyva a korábbiakat). A földbirtokok fel-leltározása a paraszti kötelezettségek szabályozásának oly módja volt, amelyet a Lengyel Birodalomban alkalmaztak. A Baltikumban ez így módon Litvánia területét és Kelet-Lettországot (Latgalliát) érintette. Ez a reglamentációs módszer az adott területen az ismert időpontig fennmaradt azután is, hogy a terület a cári Oroszország részévé vált. A lengyel mágnások minden erejükkel törekedtek, hogy Oroszországnak ezen tartományai-ban is megőrizték korábbi agrárrendszerüket.⁵ Ennek eredménye volt az újra meg újra ismétlődő birtokösszeírás egészen a 19. sz. derekáig (1848-ig). Az inventáriumokat 1848-ban orosz nyelven állították össze, szemben a korábbiakkal, ahol lengyel nyelvet használtak. Ez az inventárium a legnagyobb tömegű és igen sokoldalú információkat tartalmaz a paraszti életére vonatkozóan. Részletesen jellemzi a paraszti gazdaságokat, a tele-

³ Régi levelek központi állami levéltára, Moszkva, fond 274.

⁴ BREZSGO, B. *Latgolas inventari un general mereisanas Zemiū aproksti 1695—1784*. Daugavpils 1943. A dokumentumok eredeti példányai a Lett SZSZK Központi állami történelmi levéltárának B. BREZSGO-fondjában található.

⁵ BREZSGO, B. fentebb idézett munkája, uő.: *Latgolas vestures materiali*. Daugavpils 1944.

pülések nevét és méreteit, jegyzékeket közöl a paraszti udvarok lakosságának az összetételéről, feltüntetve, milyen rokon kapcsolatban vannak az udvar gazdájával. Néhány inventáriumban részletes leírást találunk vagy ehhez hasonló adatokat.⁶

Ez az időszak (1840-től 1850-ig) igen jól dokumentált térképanyaggal is. Az állami és magánföldbirtokok nagyszámú igen részletes térképei lehetővé teszik, hogy meghatározzuk a korszakot jellentő földelosztási rendszert, a parasztok földhasználatának formáit és mértékét, a lakott települések típusait, stb. Néhány térkép nyomán nemcsak a települések alaprajzát sikerül megállapítani, hanem a parasztbirtokok beépítési alaprajzait is.⁷

Így valamennyi fentebb említett forrás, amely csupán részét képezi a feudalizmuskori Baltikum agrártörténetére vonatkozó dokumentumoknak, olyan anyagot tartalmaz, amely közvetlenül vonatkozik a néprajztudományban felmerülő tudományos kérdésekre.

A krónikák etnográfiai célokra való felhasználására szolgálhat kiváló például LEINASARE (Riga) néprajzi tanulmánya a 13–14. sz.-i Lettország településtípusairól. LEINASARE alapos elemzésnek vetette alá ezeket a forrásokat és arra a helyes következtetésre jutott, hogy a burzsoá lett történészek nézetei abban a vonatkozásban nem állják meg a helyüket. Olyan nézetekről van szó, amelyek éppen ezeknek a krónikáknak az adataira hivatkozva állítják, hogy a lett parasztok eredeti településformája a tanya volt, s ugyanezen az alapon tagadják, mintha valaha is faluközösségek léteztek volna a lett parasztságnál. LEINASARE alaposan áttanulmányozta eme források latin–német terminológiáját, s meggyőzően alátámasztotta a maga nézetét arra vonatkozóan, hogy a 13–14. századi lett parasztok egyetlen települési típusa a falu volt, a falu, amely közös földtulajdonon és közösségi renden alapult. A tanya mint településtípus, lényegesen később alakult ki, kialakulását nem a lettek nemzeti jellegének a sajátosságai határozzák meg, amint ezt a burzsoá történészek tartották, hanem a *myz-gazdálkodás* kialakulásának a sajátosságai.⁸

A korai középkorra vonatkozó anyagokban rendkívül tanulságos kutatásokat végzett JURGINIS, figyelmét a paraszti településekre és a közösségi szervezetre összpontosítva.⁹

A késő feudalizmus és a kapitalizmus kialakulásának időszakára vonat-

⁶ A Bjelorussz SZSZK Központi állami történeti archívuma, fond 2635.

⁷ Uo., fond 380.

⁸ LEINASARE, I. *A lett településtípusok problémájához a 13–14. században*. Sov. Etn. 1966, 1.

⁹ JURGINIS, Ju.: *A litván faluközösség*. Moszkva, 1964. (Előadás a VII. nemzetközi néprajzi kongresszuson).

kozó agrártörténeti források alapján felvethető kutatáskör és a tudományos kérdések jellege sokkal szélesebb.

A 16—17. századi források felkeltették egy fiatal észt történész, ANNIST figyelmét, aki a közelmúltban kezdte meg Észak-Észtország paraszti településeinek a kutatását.¹⁰

Az észt kataszteri anyagokon, amelyek rendkívül teljesek és nagyon szépen fennmaradtak, már évek óta dolgozik a néprajzkutató SLIGINA (Moszkva) és TROSZKA (Tallinn). Ezeket az anyagokat a szerzők kiindulásnak tekintették az észt falusi települések kutatásában. Kutatási területüket meglehetősen leszűkítették Délkelet-Észtország néhány megyéjére és jóval későbbi forrásokat is bevontak a kutatás szférájába (azokról lásd az alábbiakban) s így e szerzők elsőként követték nyomon a településformák változásának a folyamatát egészen 1930-ig bezárólag, megadva e folyamat magyarázatát is.¹¹

A kataszteri anyagok és a „gak”-revízió adták alapját az észak-lettországi (Windzeme) paraszti településekre vonatkozó azon kutatásoknak, amelyeket LIEPINA történész és TYERENTYEVA etnográfus folytattak. A Lettországra vonatkozó e munkákban, szemben a fentebb jelzett észtországi munkákkal, a kutatás tárgyát az egész terület adja a maga teljességében, az a terület, amelyre az írásos források adatai vonatkoznak, de az anyagot sokkal általánosabb formában, éspedig térképek formájában tartalmazzák. Ezeknek a (még nem publikált) térképeknek a felhasználásával első ízben sikerül rekonstruálni a 17. és 18. századi Windzeme paraszti településeinek a szerkezetét. A térképek emellett forrásul szolgálhatnak a jóval későbbi korú lett települések vizsgálatára is. A térképeket főként a „gak”-revíziók anyagából állították össze. A kataszteri anyagokat a szerzők a revíziók nyomán felderített településtípusok lényegesen részletesebb elemzésére használták fel. Az észak-lettországi nagyobb földbirtokok térkép-alaprajzához hasonlóan az összefoglaló térképek anyagai is egyenes alátámasztásul szolgálnak LEINASARE fentebb idézett következtetéseinek a településtípusokra és a lettországi paraszti földhasználatot illetően, egy korábbi korszak vonatkozásában, és analógiát mutatnak a Dél-, Kelet- és Észak-Észtország anyagaival.

Az általános földelosztási anyagokat etnográfiai célokra első ízben eme előadás szerzője használta. Nagymennyiségű összehasonlító anyag megléte tette lehetővé, annak megfelelő statisztikai feldolgozása után, hogy a kelet-lettországi (Latgallia) paraszti településeinek a szerkezetét, a hely-

¹⁰ ANNIST, Sz.: *A Rjapin-birtok települései a 16—17. században*. (Sajtó alatt.)

¹¹ SLIGINA, N. V.—TROSZKA, G. H. *Észt faluformák*. (Előadás a III. finnugor kongresszuson, Tallin, 1970.)

színen való elhelyezkedésük elveit (folyók partján, tavak mellett, vízvásztók vidékén, stb.) és a települések részarányát méretükhöz viszonyítva, stb. meghatározzuk. Jelen előadás szerzőjének sikerült a Szovjetunió egyik központi archívumában három kéziratos „Geometrikus speciális plánum” birtokalaprajzot találni, 1785 évszámmal datáltak, amelyek a földre vonatkozó olyan alapvető dokumentumnak tekinthetők, amelyeket az általános földelosztások során állítottak össze. Ezek a napjainkra már unikális jellegű dokumentumok tették lehetővé, hogy rekonstruáljuk az adott korszakra jellemző településalaprajzokat és ismeretes mértékig a paraszti földhasználati formákat is.¹²

A 17—19. századi birtokösszeírásokat az etnográfusok mind a településkutatásokban, mind a lakáskutatásokban, a földművelési technikára, a parasztok társadalmi és vagyoni rétegződésére, a családformákra, a birtokok lakóinak etnikai összetételére, stb. vonatkozó kutatásaiban felhasználják. Rövidség kedvéért csupán annak az anyagnak egy részét említjük, ami ezekből a forrásokból meríthető.¹³ Rendkívül érdekesek a társadalmi és etnikai jellegű demográfiai adatok. A 17. századi Latgallia nagybirtokain az adófizető lakosság 3 fő kategóriára oszlott: parasztokra, slachta-nemesekre és polgárookra. A lakosság helybeliekből és jövevényekből állt. Etnikai vonatkozásban letteket, oroszokat és lengyeleket foglalt magában. A tősgyökeres helyi lakosok lett parasztok (latgallok) voltak, egy kis részük orosz (és bjelorusz) paraszt — az etnikai határhozvetből. A jövevények — „jöttmentek” — viszonylag kis létszámú csoportot alkottak és régen vagy nemrég jöttekre oszlottak. Sokan voltak közöttük kézműiparosok, nemzetiségükre többségük orosz. Az összeírások azt is feltűntetik, honnan jöttek: vannak távolról való emberek, Szmolenszk és Moszkva környékéről. Eredetileg a jövevények a szabad emberek (*volni ludzie zahoze*) kategóriájába tartoztak. Az idők folyamán ők is, mint a parasztság fő tömegei, jobbágyi függőségbe kerültek a helybeli földesurak uralma alatt.

Lengyelországból a föld nélküli slachta-nemesség áramlott, amelyik földet kapott. A lengyel földbirtokosok, akik abban az időszakban uralkodó helyzetet foglaltak el a föld birtoklásában, érdekeltek voltak a vidék kolonizálásában.

A polgárok alkotják a birtokok lakosságának legkisebb létszámú csoportját. Nemzetiségi tekintetben túlsúlyban voltak közöttük az oroszok, akik Oroszország szomszédos járásaiból és kormányzóságaiból vándoroltak ide.

Az inventáriumok a lakosság elvándorlását is rögzítik: néhány családnév mellett feltűntették: „element hajóvontatónak”, „szökésben van” stb.

¹² A Szovjetunió állami központi történeti levéltára, fond 380.

¹³ Az anyagot a jelen előadás szerzője dolgozta fel.

Társadalmi vonatkozásban a jobbágyparasztok telkes jobbágyokra, *bobílok*ra és *katniek*ekre, azaz föld nélküli parasztokra, a sarkok lakóira („szöglet-lakók?”) oszlottak, voltak azonkívül udvari emberek (a birtokok cselédnépe) és napszámos munkások.

A latgalliai birtokok lakosainak társadalmi és etnikai összetételére vonatkozó adatok összevetése a megtelepedésükre vonatkozó adatokkal lehetővé tette, hogy felfedezzük e két tényező hatását a lakott helyek kialakulásának jellegére: túlsúlyban volt a társadalmilag nem egynemű és nemzetiségileg is különböző lakosokból álló osztott település a birtokokon. Ez leginkább abban jelentkezett, hogy a slachta-nemesség elkülönült a parasztságtól. A slachta-nemesség vonatkozásában tipikus települési forma az egytelkes (egyudvaros) település: — *wyselka*, *zasztenka*. A parasztok falvakban laktak. A *bobílok* a falvak szélén, vagy a paraszti birtokok hátsó udvaraiban laktak.

Az 1848. évi birtokösszeírás anyagát felhasználva azok az etnográfusok, akik a „mezőgazdasági eszközök és mezőgazdasági technika” témán dolgoztak, pontosabban meg tudták határozni azokat az eszköztípusokat, amelyeket a parasztok ebben az időszakban Latgalliában használtak, s meg tudták állapítani, milyen volt a hagyományos munkaeszközök részaránya a gazdaságokban.

Rendkívüli értékűek, mert igen konkrétak és igen nagy számúak azok az anyagok, amelyek a paraszti településekre és földhasználati formákra vonatkoznak. Sikerült a 19. sz. derekára vonatkozóan a latgalliai települések struktúráját rögzíteni, s ezeknek az adatoknak az általános földelosztás és a 17–18. sz. inventáriumok anyagával való összevetése során nyomon követni a települések alakulásának a folyamatát. A rendelkezésre álló birtoktérképek, miként már fentebb említettük, lényeges kiegészítésül szolgáltak ezekhez az adatokhoz. Latgalliában ezekben az időkben az uralkodó településtípus az utcaelrendezésű falu volt, átlagos mérete 3–5 telek, a földek keresztsávós elhelyezésével, uralkodott a háromnyomásos földművelés és meglehetősen széles elterjedésnek örvendett a közösségi földhasználat (a szénakaszhálókra és a legelőkre).

Az 1848. évi birtokösszeírásokból merített adatok statisztikai feldolgozása a paraszttelkek lakosságösszetételére vonatkozóan fényt derített a telkek lakóinak társadalmi differenciáltságára, a kimutatott társadalmi csoportok pontos számbeli viszonyára s a parasztcsaládok szerkezetére vonatkozóan. A latgalliai paraszttelkek túlnyomó többsége nagy lélekszámú volt. A telkek több mint 50%-án a telkes gazda családján kívül idegen emberek is éltek: adósok (?), *bobílok*, *katniek*ek, ún. neveltek stb. A nem megosztott nagycsaládok részaránya átlagban elérte a 25%-át az összes családok összlétszámának (3 járásban 21–31% ingadozással). E

családtípusban uralkodtak a nős fiútestvérek családjai, nem pedig az apák családja a nős fiakkal. Ezek alkották az együttélő nagycsaládok össz számának 80—88%-át. Sok ilyen családban éltek a még férjhez nem ment lánytestvérek és nőtlen fiútestvérek. A gazdaságoknak mintegy 1/3-ában az (egyik járásban a gazdaságok 43%-ában) éltek távoli rokonok is (nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek), közülük sokan családosak.¹⁴

*

A kapitalizmus kezdete különféle változásokat vont maga után mind a földstruktúrában, mind a településben, gazdasági tevékenységben, mind pedig a parasztság életmódjában. Mindez tükröződik az agrártörténeti forrásokban. E korszak vonatkozásában legterjedelmesebbek a Balti Kormányzóságok kincstári birtokaira vonatkozó adatok. Köztük teljességük és információs sokrétőségük miatt nagy értéket képviselnek az ún. „Szabályozási tervek a livlandi és kurlandi kormányzóságok kincstári birtokaira vonatkozóan”. Ez egy terjedelmes fond, mintegy 250 levéltári egységből, amely szinte teljesen átöleli a két balti kormányzóság valamennyi kincstári birtokát.¹⁵ A szabályozási tervekben az agrárkutatások szempontjából érdekes adatokon kívül a paraszti településekre és a földhasználati formákra vonatkozó¹⁶ anyag is van, amely a lakosság meglehetősen részletes jellemzését tartalmazza: számszerű összetételét nemek, nemzetiség, vallás és társadalmi hovatartozás szerinti megoszlásban; adatokat közölnek a paraszttelkek számáról, megvannak a parasztok jegyzékei földjeik részletes felsorolásával. Valamennyi tervezethez korábban hozzátartoztak a birtok alaprajzát a paraszti földek és települések feltüntetésével. Sajnos, napjainkra az állami archívumokban igen kevés maradt fenn ezekből a tervrajzokból.¹⁷ Terepkutató néprajzi munka során néha sikerül a parasztok magánarchívumában ilyen tervrajzokat találni. Az etnográfusok megtették az intézkedéseket számbavételükre, lemásolásukra, vagy tudományos archívumok részére történő megszerzésükre.¹⁸ Ezek a források az 1860—70-es évekből valók.

¹⁴ Hasonló kutatásokat végzett a litván családformák és struktúrák kérdésében a birtokösszeírások anyaga alapján VISNIAUSKAITÉ, A. litván etnográfus, vö. *A litván parasztcsalád fejlődése* c. tanulmánya, Moszkva, 1964. (Előadás a VII. nemzetközi néprajzi kongresszuson.)

¹⁵ A Lett SZSZK állami központi történeti levéltára, fond 183.

¹⁶ Részletesebben e források jelentőségéről vö. TYERENTYEVA, L. N. cikkét: *A kincstári birtokok szervezési tervei mint a lett paraszti településekkutatáshoz szolgáló források* c. tanulmánya „A Baltikum népeinek története forráskutatási problémái” c. tanulmánykötetben, Riga, 1970.

¹⁷ A Lett SZSZK központi történeti levéltára, fond 183.

¹⁸ Néhány ilyen alaprajzot összegyűjtöttek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézete által kiküldött Balti expedíció tagjai s azok most a SZUTA Népr. Int. archívumában található, a hivatkozott expedíció fondjában.

A magán- és egyházi birtokokra vonatkozó anyagok, a 19. sz. ugyan-ezen évtizedei tekintetében meglehetősen töredékesek és szétszórta. Ezek elsősorban birtokalaprajzok, amelyek alapján rekonstruálni lehet a paraszti települések és földhasználat típusait. Az egyes birtokok alaprajzai, amelyek már a 19. sz. végéről, 20. sz. elejéről származnak, lehetővé teszik, hogy megfigyeljük a települések formálódásának és a paraszti földhasználatban végbement változásoknak a folyamatát.¹⁹ Ezek az anyagok jellegüket tekintve közel állnak a fentebb megnevezett forrásokhoz: a parasztlakos és földbirtokosok között létrejött bérleti szerződésekhez és a parasztlakos váltásleveleihez. Az ilyen típusú dokumentumok nagy számban találhatók mind az állami archívumokban, mind pedig a parasztlakos személyes irattáraiban.²⁰

Az etnográfusok szemében értékes forrást jelentenek a megyei bírósági iratok, amelyek között jelentékeny helyet foglalnak el a parasztlakos földbirtokperei, s ennek kapcsán részletes adatokat tudhatunk meg a parasztlakos gazdaságokról és a parasztlakos életmódról.

Az agrártörténeti források sorába utaljuk a parasztlakos olyan családi szerződéseit is, amelyek az ingatlanvagyon öröklésének a rendjét és jogát érintik. Ezek a parasztlakos családon belüli viszonyainak eddig alig tanulmányozott területére vetítenek fényt. E dokumentumok kiemelt értékét az határozza meg, hogy nagy számban fordulnak elő és különböző korszakokra vonatkoznak, amely a bennük tükrözött jelenséget lokális és korszakosságait teszi lehetővé feltárni. Az állami levéltárak fondjain kívül hasonló jellegű dokumentumokat különösen nagy számban lehet találni a parasztlakos magánirattárában.²¹ A kapitalizmus korabeli falusi lakosságot kutató etnográfus szemében különösen nagyjelentőségűek (ez vonatkozik az imperializmus korszakára is) azok az anyagok, amelyek a földreformok lefolytatásával függnek össze. A balti köztársaságok vonatkozásában e téren mindenekelőtt az eredményét tekintve legnagyobb szabású két földreformot (nem számítva a parasztlakos megváltási tevékenységét, amiről fentebb szó volt) kell megemlítenünk: a Sztolipin végrehajtotta agrárreformot, amely a parasztlakosnak a faluközösségből az osztott földre való kiválását vont maga után, s amely 1906–1914 években Lettország keleti járásait érintette,²² és az 1920–30-as évek burzsoá földreformait, amelyeknek célja a földesúri mamutbirtokok likvidálása és a farmertípusú kapitalista parasztlakos gazda-

¹⁹ Az Észt SZSZK állami központi történeti archívuma, fond 2072.

²⁰ A hasonló dokumentumok eredeti példányai, vagy másolatai a SZUTA Népr. Int. archívumában, a Balti expedíció fondjában találhatók.

²¹ Uo.

²² A Lett SZSZK állami központi történeti archívuma, fond 687, 715, 1609. — Koroń A. *Paraszi tanyák az osztásföldeken*. Spb. 1909. — BREZSGO B. *Latgalas zemnieki pec dzimibusanas atcelšanas 1861—1914*, Riga, 1954.

ság előtt az út megnyitása volt.²³ E dokumentumok fondjai igen terjedelmesek (különösen az 1920—30-as évek agrárreformjára vonatkozó fondok).

Az 1920—30-as évek burzsoá földreformjának végrehajtását kísérte az, hogy a parasztságra a paraszti település és földhasználat tanyarendszerét erőszakolták rá, ami az I. világháború által megszakított sztolipini agrárreform sajátos betetőzését jelentette. Területileg az 1920—30-as évek reformja ez alkalommal már nem csak Kelet-Lettországot érintette, hanem kiterjedt a balti köztársaságok valamennyi megyéjére és járására, amelyekben mindez ideig fennmaradt a korábbi agrárrendszer.

A Baltikumban levő köztársasági levéltárakban összpontosították azokat a nagymennyiségű fondokat, amelyek a földbirtokok részletes alaprajzát és a hozzájuk tartozó leírásokat tartalmazzák, és amelyek jellemzik a paraszti földhasználat állapotát és a paraszti településeket a tanyarendszer kialakítása előtt, ill. annak eredményeképpen.²⁴

Igen sokrétű és rendkívül értékes, mert nagy tömegű agrártörténeti forrás anyagot jelentenek a mezőgazdasági összeírások. A Baltikumban (éppen Lettorszáiban) ilyen összeírásokat két alkalommal végeztek — 1935-ben és 1939-ben. Ezeknek az összeírásoknak az elsődleges kérdőívei rendkívül széles körben tartalmazznak konkrét adatokat. Ezeket felhasználva a kutató nagy pontossággal rekonstruálhatja a falusi lakosság társadalmi struktúráját, meghatározhatja a foglalkozási fajtákat, a paraszti családtagoknak a mezőgazdaságban való részvételi fokát, kiderítheti, milyen mértékben vannak a gazdagok ellátva mezőgazdasági technikával, feltárhatja a mezőgazdasági eszközök fajtáit, az igavonó-ellátottságot, azt, hogyan vannak ellátva közlekedési eszközökkel, kiderítheti a gazdaságok belterjessé válásának fokát és árutermelési szintjét, megállapíthatja a lakott helyek típusát, a birtokokon levő épületek jellegét, a paraszti telkek lakóinak nemi és korbeli összetételét, és más fontos tényeket.²⁵

Ezzel be is fejezhetjük a kapitalizmus és imperializmus korabeli Baltikum agrártörténetére vonatkozó néhány leglényegesebb forrás rövid áttekintését, s befejezésül jellemezzük, éppúgy mint az előadás első részében, milyen fokban használhatják fel ezeket az etnográfusok.

A 19. sz. végi—20. sz. elejei agrárforrásokat széleskörűen használják az etnográfusok a Baltikum népeinek néprajzi atlasza elkészítésére irányuló munkában. Ezek a dokumentumok tükrözik azt a folyamatot, ahogyan a paraszti gazdaságok kapitalista útra tértek: a mezőgazdaság fő irányainak

²³ A Lett SZSZK állami központi történeti archívuma. Az 1920—30. évi agrárreform fondjai.

²⁴ Uo. fond 1679.

²⁵ Uo. fond 1308.

megváltozását (áttérés az árutermelő állattenyésztésre), a parasztok arra irányuló törekvését, hogy a régi, hagyományos mezőgazdasági eszközöket tökéletesítsék, a gépi technika fokozatos elterjedését a paraszti gazdaságban, az áttérést a többnyomásos gazdálkodásra és a vetett takarmánytermesztésre. Ez az anyag lehetővé teszi, hogy az ismeretes mértékben differenciáljuk ezeket a jelenségeket társadalmi metszetben, hogy kimutassuk e kormányszóságok társadalmi és gazdasági fejlődésének földrajzi egyenetlenségeit.²⁶

Különösen értékesek és érdekesek az e korszakból való források a paraszti települések kutatásában. A nagy számú birtokalaprajzok alapján napjainkban készül a 19. századvégi Észtország településtípusainak a részletes térképe.²⁷ E korszaknak Lettországra vonatkozó anyagai szembeszökően mutatják a burzsoá kutatóknak abban mutatkozó tévedését, ahogy a településformákat és földhasználati formákat meghatározták. A dokumentumok a tanyai településformáról és a telkes földhasználat egyeduralmáról kialakított uralkodó véleménnyel ellentétben azt mutatják, hogy jelentékeny túlsúlyban vannak a lakott területek összes számához viszonyítva a soktelkes települések — falvak, vagy telek-bokrok, amelyek kollektíve használják a földeket (szénakaszálókat, legelőket, útmenti legeltetési területeket). A kincstári birtokok Szabályozási tervei ezt a körülményt különösen pontosan rögzítik, és minden egyes alkalommal megjegyzik, hogy a szabályozás során milyen változások mentek végbe a parasztok földhasználatának formáiban. Ebben az időszakban a földrendezési munkák magukban foglalták a *myz*-földek elhatárolását a paraszti földektől, mely utóbbiak megváltási kötelezettség alá estek, a földhasználat kollektív formáinak likvidálását és a paraszti földek sávtagolását. Ezek a folyamatok más-más megyében és járásban más intenzitási földhasználat és település térképét, más esetekben szinte vagy teljesen változatlanul hagyták. A korszak forrásai szerint jól nyomon követhető a társadalmi — birtoknagyság szerinti települési elv és felmérhető, milyen nagy számban vannak föld nélküli vagy törpebirtokos parasztok. Felfedhető a vallási hovatartozás jelentősége abban, ahogy a földnélkülieket az állami földalaphól földhöz juttatták. Nevezetesen ebben is megmutatkozott a cári rendszer eloroszosító politikája. Ilyen politika

²⁶ L. egyebek közt: LEINASARE, I. *Zemkopiba un Zemkopibas darba riki Latvija klanusu saimniecibas sairuma lajka*. Riga, 1962; — DUMPE L. *Razas novaksanas veiktu attistiba Latvija*. Etnografisks apcerejumi. Riga, 1964. L. ezenkívül: G. STROD cikkei ezekről a kérdésekről (A. K. BIRON — V. V. DOROSSENKO: *Lettország szovjet történetírása* c. könyvében, 1970.) A balti népek mezőgazdasági munkaeszközeinek térképeire vonatkozó munkatapasztalatokról vö. GRIGOREVA, R. A. Az Észt SZSZK Állami Néprajzi Múzeumának XI. tudományos konferenciája, Sov. Etn., 1969. 6.

²⁷ A térkép szerzői TROSZKA, G. F. és SLIGINA, N. V.

eredményeként alakult ki néhány új település, amelyek lakói kizárólag pravoszláv, hitű parasztok voltak. A dokumentumok rögzítették azokat a különféle kedvezményeket, amelyeket ezek a parasztok élveztek, hogy gazdaságukat berendezhessék.²⁸

A fentebb említett olyan anyagoknak a kutatása, amelyek az ingatlan vagyon paraszti örökösödésének a feltételeire vonatkoznak, a Baltikumban két örökösödési formát mutattak, amelyet világosan húzódó földrajzi határvonalakkal válnak el egymástól. Az etnográfusok nyomon követhetik mindkét örökösödési formának a települések kialakulására gyakorolt hatása mértékét. Az ingatlan öröklésére vonatkozó dokumentumok adatokkal szolgálnak a családok struktúrájának és a családokon belüli kapcsolatoknak a kutatásához is.²⁹

Az 1920—30-as évek, azaz a Baltikumban a szocialista rendszer megszilárdulását közvetlenül megelőző évek agrártörténeti forrásait az etnográfusok egyelőre még igen jelentéktelen mértékben használják fel. A 20. sz. ezen évtizedeire vonatkozó adatok gyűjtése napjainkban még főleg a tárgyi anyag kutatása révén folyik, olyan anyagok gyűjtése útján, amelyekkel az etnográfus a terepmunka során érintkezésbe kerül. A szocialista átalakulások üteme azonban olyan gyors, a falu élete és kultúrája oly gyorsan alakul át, hogy maga az élet kényszeríti elsőrangú feladatnak tekinteni, hogy ezeket a jelenségeket és folyamatokat a maguk természetében rögzítsük. Nézetünk szerint pozitív mozzanat, hogy az ezekre az évtizedekre vonatkozó agrártörténeti forrásokat az etnográfusok felfedték és számbavették, meghatározták értéküket. Komplex felhasználásukra első és mind ez ideig egyetlen példaként említhetnénk az általunk írt *A lett kolhozparaszság c. monográfiát*.³⁰ De ebben a munkában csupán egyetlen közigazgatási egység — voloszty — anyagát elemezzük. Az utóbbi két esztendőben kezdődött meg a munka az 1920—30-as évek irattári fondjainak a település és lakóház kutatásában való felhasználására. Ezeknek a rendkívül értékes forrásoknak sokkal alaposabb átvizsgálása a közeljövő feladata.

²⁸ E forrásokon a munkát TYERENTYEVA, L. N. végzi.

²⁹ Vö. A balti kolhozparasztok családja és családi élete. A SZUTA Népr. Int. Munkálatai, XXVII. k. Moszkva, 1962.

³⁰ TYERENTYEVA, L. N. *A lett kolhozparaszság*. A SZUTA Népr. Int. munkálatai, IX. k. Moszkva, 1960.

HOZZÁSZÓLÁS

WELLMANN IMRE

TYERENTYEVA előadása véleményem szerint nemcsak a magyar néprajz művelői, hanem a magyar agrártörténészek számára is sok tanulságot rejt magában. Maguk a kutatási eredmények is igen figyelemreméltók, amelyekről röviden számot ad. De nem egy vonatkozásban követendő példaként lehet állítani mindkét tudomány művelői elé azt is, amit a forrásokról, azok felhasználásáról s a kutatómódszerekről mond előadásában.

Meglepő mindjárt azoknak az írásos (levéltári) forrásoknak a sokrétűsége és tartalmi gazdagsága, amelyeket a Baltikummal foglalkozó szovjet etnográfusok kutatómunkájuk körébe vonnak. Ezek a kútfők, krónikáktól kezdve kéziratos térképekig, az agráréletnek széles körű és sokoldalú bemutatását teszik lehetővé a 17. századtól napjainkig. S hadd tegyem mindjárt hozzá: a szovjet etnográfusok bőven élnek is ezekkel a lehetőségekkel. Munkájuk nyomán a paraszti sorsnak újszólván valamennyi összetevője megelevenedik.

A forrás-adottságok bő kiaknázása persze csak azáltal vált lehetségessé, hogy a szovjet etnográfusok, túl a terepmunkán, nem sajnálták a fáradságot az agrártörténeti források földerítésére. Tették pedig ezt nem olyan módon — ami, sajnos, céhbeli agrártörténészeknél sem ritkaság —, hogy egy-egy szűkebb téma kutatója, magát részben a vakszerencsére hagyva, az innen-onnan felbukkanó, rendszertelenül előkerülő adatokra épített volna. A szovjet etnográfusok munkájában — agrártörténészek számára is — épp az a példamutató, hogy nem esetlegesen előtalált történeti adalékokat használtak fel mintegy illusztrációszerűen, hanem igyekeztek az egész számbajövő agrártörténeti forrásanyagot földeríteni és számbavenni. Csak így kerülhet el, hogy a fejlődés rekonstruálása végett olyan adat-elemeket próbáljunk közös fonálra egybefűzni, amelyek esetleg térbeli vagy időbeli különállásuk, távolságuk miatt más-más fejlődéssort vagy -fázist képviselnek valójában. Éppen ezért igen megszívlelendőnek tartom az előadásnak azt a megállapítását, hogy a néprajzi terepmunka tárgyát és irányát attól teszik függővé: rendelkeznek-e odavonatkozó, megfelelő levéltári forrásokkal. Teljes mértékben egyet kell értenünk azzal, hogy az ilyen, körületekintően felkutatott adategyüttes a terepmunkának nemcsak alkalmas háttérrel, a fejlődés menetébe széles időbeli kitekintést biztosít, hanem az eredményeket is sokkal megbízhatóbbá teszi.

Az előadás a feldolgozás módszerét illetően sincs tanulságok híjával. Éppen a széles adatbázis ad lehetőséget a jelenségek tágabb körben való rögzítésére s többek között kartográfiai ábrázolására. Hadd említssem meg itt, hogy a Magyar Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti osztálya is arra alapozza munkáját, hogy elszórt egyes adatok helyett nagy területet azonos szempontok szerint részletesen felölelő adatfelvételek statisztikai és kartográfiai módszerekkel történő feldolgozása révén teremtsen meg új, teljesebb agrártörténeti szintézis lehetőségét. Ugyanakkor felhívnom a figyelmet arra, hogy az ilyen részletes áttekintéseket, különböző korszakokról készíthető keresztmetszeteket — amelyeknek egymással való egybevetése külön rendkívüli tanulsággal jár — hasznos és fontos kiegészíteni egy-egy tipikus kisebb közösség agráréletének tüzetes feldolgozásával. Az előadás meggyőzően mutatott rá, hogy a polgári történetírás állításaival szemben a szovjet kutatók derítették ki: vizsgálódási területük alapvető települési struktúráját nem szórt, hanem falutelepülések alkották. Említést tett arról is, hogy ezekben a falvakban kimutatható a legelő és a rét közös használata — feltehetően a szántóföldi művelésben is felfedezhető közösségi elemek. Nos, ezek a közösségi vonások nyilvánvalóan nem csupán a gazdálkodást jellemezték. Egy-egy faluközösség életének részletes feltárása éppen azért rendkívül jelentős, mert a közösségen mint szerves egységen belül a paraszti élet valamennyi megnyilvánulását a maguk vonatkozásában és kölcsönhatásában eleveníti meg.

Igen tanulságos az előadásnak az a megállapítása, hogy a szovjet agrár-etnográfiai kutatások eredményeinek láttán az ottani történészek is közelebb kerülnek a néprajz által felvetett kérdésekhez, s mind szélesebb körben használják fel az agrártörténeti forrásokat. Ha az agrár-etnográfia művelői valóban ilyen széles agrártörténeti forrásbázis felhasználásával dolgoznak, felvetődik a kérdés — mint ahogy a vita során BROMLEJ akadémikus szövege is tette —: hol a határ az agrár-etnográfia és az agrártörténelem között? Nem térve ki itt az elvi alapokra, úgy gondolom, a különbség még ezek után is megmarad, tárgy, források, módszer tekintetében egyaránt (föltéve hogy

a kutatások fő irányából indulunk ki, s nem az egymás területére való szórványos „kirándulásokat” vesszük alapul). Itt nyilvánvalóan nem szükséges kitérnem arra, ami e vonatkozásban a néprajznak sajátos jellemzője, ami az etnográfia oldalán jelentkezik többletként. Inkább azokra a különbségekre utalok röviden, amelyek az agrártörténelem oldalán mutatkoznak.

Tárgykor, kutatási terület szempontjából az agrártörténész időben gyakran mélyebbre hatol s rendszerint szélesebb ívet fog át; mivel nem a jelenből közeledik a múlt felé, nemcsak a ma élő jelenségek történeti háttérét kutatja, hanem azzal is foglalkozik, ami már csak a múlté, folytatás nélkül; figyelme a népen túl az uralkodó osztályra is kiterjed; s ha helyesen jár el, az agrártörténet jelenségeit, folyamatait szélesebb gazdasági-társadalmi keretbe s tovább az egész nemzeti és egyetemes történeti fejlődésbe ágyazza.

Kevesebb az eltérés források és módszer dolgában, de nyilvánvalóan itt is megmutatkozik az a különbség, ami külön etnográfus- és külön történész-képzést nem tesz fölöslegessé. Ez nem jelenti azt, mintha az etnográfus nem sajátíthatna el különböző történeti módszereket; sőt bizonyos fokig kell is élnie velük. Mint ahogy nem lehet tagadni az olyan igény jogosságát sem, hogy az etnográfus közvetlenül felhasználhasson olyan történeti forrásokat, melyeket még nem dolgoztak fel az agrártörténelem művelői. Nem árt azonban hangsúlyozni, hogy az agrártörténeti források kiaknázását általában alapos forráskritikának kell megelőznie, ez pedig eredendően agrártörténész-feladat (az újabb korokra nézve gyakran adósságnak is mondható).

Ha merev válaszfal nincs is tehát agráretnográfia és agrártörténelem között, van, amiben a két tudomány különbözik egymástól. Ez azonban csak még inkább kiemeli: mennyire fontos, hogy szoros legyen az együttműködés agráretnográfusok és agrártörténészek között. Példát hozott erre nézve az előadás is, amikor megemlítette, hogy TYERENTYEVA elvtársnő és LIEPINA történész együtt folytattak kutatásokat az északlettországi paraszti településekre vonatkozólag. A Baltikum agrármúltjának a feltárását célzó élénk agrártörténeti kutató tevékenység, amely — hogy csak az újabb eredményekre utaljak — DOROSHENKO, EPIK, KAKHK, KONKSYA, LIGI, SILDMYAE, STROD, TARVEL és mások munkáiban régi túlhaladottá tette a polgári történetírás (SCHWABE) egykori megállapításait, e téren nyilvánvalóan bő együttműködésre nvújt lehetőséget. S ilyen közös erőfeszítést, túl a témakör fontosságán — egyszerűen szólva: azon, hogy a múlt vizsgálójának zömében agrárnépességgel van dolga, amelynek életét a mezőgazdasággal való foglalkozás töltötte ki legnagyobbreszt —, a problémák sokrétűsége, komplex volta is szükségessé tesz. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban éppen ezért igyekeztünk (és igyekszünk tovább is) olyan kutatóegyettest létrehozni, amelyben a történetírás és az agrártudomány képviselőin kívül etnográfus, régész, geográfus, közgazda és szociológus is helyet kap, akik folytonos tapasztalatsere, összehangolt feladatok és kutatómódszerek segítségével iparkodnak előbbre vinni a legfontosabb és legsürgősebb agrártörténeti problémák megoldását. Probléma, elvégzendő feladat pedig bőven van még; azért hozzászólásomban — úgy gondolom, összhangban az értékes előadással — nem annak kidomborítására törekedtem, ami e két tudományt elválasztja egymástól, hanem ami erőfeszítésüket, kölcsönös együttműködés révén, hathatósabbá teheti.

HOFFMANN TAMÁS

Az előadás — főként a baltikumi etnográfiai expedíciók tapasztalatait summázva — meggyőzően bizonyította, hogy az etnográfiai és a történeti vizsgálatok módszertani egymásrautaltsága ma már több pusztá felismerésnél. A metodikai kölcsönhatás olyan termékeny az egyes diszciplínák között, ami újabb bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a történeti és az etnográfiai diszciplínák 19. században bekövetkezett eredendő kettéválasztása egyáltalában nem volt szerencsés. Századunkban a két tudomány létjogosultságát már metodológiailag is próbálták indokolni. Egybehangzó vélemények szerint az egyik az élet egykori írásos dokumentumainak értékelésével azonos, míg a másik a szájhagyomány nvújtotta információkat rendszerezi, kiegészítve azokat a kutató közvetlen megfigyeléseivel. Ezt a merev kettéválasztást érdekes módon még a pozitivisták meglehetősen leegyszerűsített metodológiája sem vette komolyan, és paradox módon éppen az anyag végnélküli trezaurálásának igényével igyekeztek

etnográfiai, ill. historiai módszerrel szerzett következtetéseket összeötvözni egymással. A korreferátum tárgyát képező előadás témájába illően elég utalni mondjuk MEITZEN klasszikus művére, a *Siedlung und Agrarwesen* vaskos köteteire, ahol egyszersmind ennek a gyakorlatnak az összes elméleti buktatóit is módunkban áll tanulmányozni, hiszen MEITZEN a különböző módszerekkel összegyűjtött anyagot vélt etnikai premisszákat szerint osztályozta.

Az agrárélet gazdasági szerkezetének ökonómiai és demográfiai jellemzői (amelyek az írásos, többnyire archivális forrásainkban tükröződnek), továbbá az agrár-struktúrák topográfiai helyzetéről készített kéziratos térképek tanulmányozása, kiegészítvén a szerszámok használatára, a munkaszervezetekre és tágabb értelemben véve a szociális kapcsolatokra vonatkozó néprajzi megfigyelésekkel, Európa legtöbb országában az elmúlt évtizedek során kételkedést váltottak ki a 19. század s jelesen MEITZEN teóriáival kapcsolatban, sőt számos alkalommal azt is tapasztalhattuk, hogy a kutatók meg is cáfolták MEITZEN fejtegetéseit. Elég utalni olyan, ma már néhol feledésbe merült publikációkra, mint a francia Marc BLOCH, az angol Gordon EAST, vagy H. C. DARBY írásai és azokra a vizsgálatokra, amelyek a nyomukban kibontakoztak. Másfelől az is letagadhatatlan, hogy az említett öt évtized regisztrálható eredményei ellenére még mindig jelennek meg szép számmal olyan művek az európai könyvpiacon, amelyeknek szerzői valamely viszonylag jól lehatárolt fondra bukkanva valamely levéltárban, vagy valamely archaikusnak tekintett települést fedezve fel, kuriózum vadászként már egyáltalában nem törődnek azzal, hogy zsákmányukon kívül mást is feldolgozzanak, többféle információval dolgozzanak, problémákkal és ne adatokkal foglalkozzanak. Túlságosan egyszerű volna, ha ezeket a kutatókat kizárólag történet-filozófiai, netán ideológiai szempontok szerint marasztalnánk el, hiszen valójában a helyzet úgy fest, hogy különböző ideológiai, történet-filozófiai orientációjú kutatók dolgoznak még ma is Európa legkülönbözőbb országaiban az említett módon.

Jóval nehezebb problémával találjuk magunkat szembe akkor, ha már magunkénak valljuk a komplex kutatás szükségességét és az ilyen módszerekkel felkutatható adatok segítségével tényleges történelmi problémákat akarunk megállapítani, netán ezek között distinkciókat is akarunk tenni. A közkeletű gyakorlat szerint ugyanis általában csak az egyszerű áruterelés és a bővített áruterelés periódusainak agrárproblémáit szokás megközelíteni, miként ezt az előadás is jellemezte, zömmel 16–20. századi forrás-tapasztalatok alapján. A történelem objektív problémái azonban rendszerint jóval korábban jelentkeznek, mint ahogyan erre az egyes társadalmak reagálnak, más szóval ahogyan és amikor ezek a problémák, vagy legalábbis valamely oldaluk, részletük felbukkan a források tükrében. A nehézség tulajdonképpen nem is annyira a különböző jellegű források összevetésében van, ami módszertani kérdés és evidenciája legalábbis a marxisták számára eléggé nyilvánvaló, hanem az, hogy ezekből a töredékes reflexiókból hogyan lehet magukra a tényleges problémákra következtetni, továbbá azokra a forrásoktól kronológiailag eltérő időrendi történelmi tényezőkre, amelyek magukat a problémákat előidézték. Ez utóbbi tekintetben sajnos nagyon kevés objektív és példamutató kísérlettel rendelkezik kontinensünk agrártörténet-írása és agrár-etnográfiaja. Nagyon könnyen lehetséges, hogy a hiányosságok főként ideológiai magyarázatot igényelnek, közelebbről éppen arról van szó, hogy a kutatók meglehetősen bonyolultan és itt korántsem részletezhető módon ható ideológiai okok következtében ritkán ismerik fel az agrárfejlődés történelmi tendenciáit s ezzel egyszersmind a tulajdonviszonyok azon konkrét totalitását, amelyeknek tudományos reprodukciója végső soron valamennyi tudomány feladata kell hogy legyen.

A szóban forgó vizsgálatok túlnyomó többsége olyan agrártársadalmakat mutat be, amelyeknek zöme a feudalizmus többé vagy kevésbé erős kötelékeinek felbomlása során lépett az egyszerű, majd a bővített újratermelés útjára. Ebben a folyamatban az egyes társadalmak konkrétan szükségelt munkamegosztásának megfelelően különböző vagyoni állapotú parasztok, kézművesiparosok és nemesek integrálódtak, azaz a maguk módján valamennyien részesei voltak a társadalom egésze karakterváltozásának. Egyáltalában nem lehetetlen, hogy az összefolyamat értelmezése csak oly módon lehetséges, ha a társadalom karakterét illetően hipotézissel állunk elő és mintegy ebből a hipotézisből dedukáljuk az egyes jelenségek értelmezését. Maga az eljárás egyáltalában nem korlátozódik az általunk művelt stúdiumokra, és éppen a marxisták számára követendő mintapéldái is vannak, leginkább MARX *Tőkéjében*.

Az illusztratív példák számát minden bizonnyal tanácsos volna szaporítani, erre

azonban a jelen korreferátum időbeli határai egyáltalán nem adnak lehetőséget. Arról azonban mégsem mondhatok le, hogy az etnográfia és a história találkozásának legklasszikusabb problematikájáról és e problematika megközelítésének metodikai nehézségeiről a mostani alkalommal ne ejtsék szót. Ez az európai társadalmak kora-középkori agrárstruktúrájának kutatása, mely tudvalevően szinte egész Európában egybeesik a jelenlegi európai etnikumok hozzávetőleges körvonalaival kibontakozásával. A legutóbbi évtizedben talán Lynn WHITE jr. amerikai professzor műve, a *Medieval Technology and Social Change* került a leghevesebb viták középpontjába. WHITE ugyanis — miként ezt kritikusaiknak egy része felhánytorgatta — a maga módján felfedezte a történelmi materializmust, azaz művében, mint ez a jelenlevők előtt valószínűleg nagyon jól ismert, arra tett kísérletet, hogy technológiai vívmányokból vezesse le a társadalmi folyamatok strukturálódását. Részletekbe bocsájtkozni nem akarván, meggyőződésem szerint, ez lényegében véve két okból nem sikerült, egyrészt azért, mert túlságosan komolyan vette a technológia meghatározó szerepét, másrészt azért, mert nem számolt a forrásadottságok kronológiai ellentmondásosságvával, nevezetesen azzal, hogy — a már említett módon — valamely társadalom tényleges problémáit olyik esetben több generációs késéssel ismerik csak fel az emberek, s meglehet, hogy még nagyobb késéssel teszik meg erre írásos reflexióikat (l. pl. a kora-középkori törvénykönyvet). WHITE technokrata szemlélettől átitatott műve mégis minden hibája ellenére, egy nagyon lényeges történelmi tanulságot rejt magában, amennyiben ti. sikerült bebizonyítani olvasóinak, hogy a középkori agrárstruktúrák technológiai bázisát jórészt döntően az antikvitás városi iparának technológiai vívmányai képezték, és hogy éppen ezeknek a találmányoknak a mezőgazdasági üzemekben való működtetésével sikerült a koraközépkor feudális üzemének meghaladni mind az antikvitás mezőgazdasági nagyüzemeinek, mind a barbár parasztfalvaknak a teljesítményeit. Az ipar visszakerülése a mezőgazdaságba, úgy látszik a társadalom munkamegosztásában a legfőbb segítője volt az etnikai konszolidációs folyamatoknak s ezzel végső soron annak, hogy a középkori Európa zömmel falusi lakossága kialakítsa termelésének és üzemszervezetének azokat a formáit, amelyeket az agrárhistorikusok, az agrár-etnográfusok különböző jelenségek kapcsán egészen véve megközelíthetnek.

Másfelől viszont az iparnak a mezőgazdaságból való kiválása, ami talán legfőbb velejárója volt a mezőgazdaság árutermelővé válásának azokban a korszakokban, amelyeket az előadás áttekintett, éppen konkrét kapcsolatrendszerében igényli a historikusok és az etnográfusok elméleti megközelítését és e megközelítés révén okszerű magyarázatát annak, hogy a falusi lakosság életmódjának jellemzői miért alakulhattak az utóbbi fél-évezredben az ipari népségektől oly annyira eltérőekké, miért vált a falu a társadalmi anakronizmus tartós melegágyává, egészen addig, amíg az ipari civilizáció radikálisan fel nem forgatta természetesnek és sokszor a kutatóktól is öröknek hitt rendjét.

VITA

Az agrártörténeti források etnográfiai hasznosítása vitájának középpontjában az agrártörténet és az etnográfia viszonya állt.

Az első felszólaló BROMLEJ, JU. V. (akadémikus, SZUTA Mikulho-Maklaj Néprajzi Intézet igazgatója) HOFFMANN Tamáshoz hasonlóan azon a véleményen volt, hogy a felhasznált források típusa alapján nem lehet határt vonni az agrártörténet és a néprajz között. Saját példájára hivatkozott: a faluközösség kérdéseivel kellett foglalkoznia közelebbről a patronímiával, amit a helybeliek *verh*-nek neveznek. Erre a jelenségre csak a 12. századi orosz *pravda* és néhány 16. századi horvát — dalmát történeti forrás is. Személyesen is végigment azokon a megszégejeleken, amelyeket a dalmát statutumok megemlítenek. Ezt azonban nem tekintette néprajzi módszernek. Mindenfajta jelenség megközelítésére három lehetséges utat lát:

- a) konkrét történeti megközelítési mód, fő figyelmét az eseményekre összpontosítja;
- b) történeti-szociológiai megközelítési mód, amely általános, tipikus jelenségeket vizsgál;
- c) néprajzi megközelítési mód, vizsgálatának tárgya a különösségek viszonya.

Ez megfelel az egyedi, különös, általános dialektikájának. A történettudomány mindhármát átfogja, azonban fontos az egyes kutatási területek pontos körülhatárolása.

ORTUTAY Gyula megjegyezte, hogy minden kutató számára mást jelent egy forrás. Elmondta, hogy megkért egy a középkori agrárviszonyokban jártas néprajzost, hogy a 14—16. századi forrásanyagból emeljen ki számára népmesére vonatkozó adatokat. A forrásanyagot kitűnően ismerő kutató sajnálkozva közölte, hogy egyetlen használható adatot sem talált. Ő aztán IPOLYI száz éves példáján felbuzdulva átnézte az anyagot, és tömegével talált felhasználható adatot. „Tudniillik nemcsak az öreg parasztokat kell vallatni és kérdezni, hanem a forrásokat is a saját kutatási szempontjuk alapján kell vallatni, . . . nem mindenki számára mondják ugyanazt.”

BROMLEJ csatlakozott ORTUTAY álláspontjához, hogy nem a forrás a lényeges, hanem az, hogy a kutató milyen szemszögből vizsgálja, milyen problémákat vet fel. Egyetlen olyan tudományág van, ahol a tudományoskérdések jellegét is a források határozzák meg, ez pedig a régészet.

Más volt a véleménye a források felhasználásáról SZABADFALVI Józsefnek (kandidátus, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen). Ő úgy látta, hogy a néprajzosnak jól kell ismernie az agrártörténeti kutatás eredményeit, de magával a kutatással nem kell foglalkoznia. A néprajztudomány sajátos módszereivel lényegileg horizontális vizsgálatot végez mindig, tehát a 20. század népi kultúrájának bizonyos jelenségét vizsgálja. A korábbi kutatás ebből tévesen történeti jellegű következtetéseket igyekezett levonni, gyakran megtörtént, hogy a 20. századi képet visszavetítették 3—400, sőt 5—600 évvel korábbi időre. A helyes módszer az, ha a magyar parasztság földművelésével foglalkozó kutató a 19. század végi—20. századi, néprajzi módszerekkel feltárható anyag alapos ismeretében az agrártörténeti kutatások eredményei alapján megismerkedik a korábbi századok gazdálkodásmódjának a történetével, mert így reális képet nyerhet az egész gazdálkodás fejlődéséről. Ez pedig a néprajzi módszerekkel megismerhető földművelés mélyebb ismeretét eredményezi. „Tehát az én megítésem szerint nem abban rejlik a történeti szemléletmód, hogy csupán történeti adatokat citálunk, hanem abban, hogy az egyes jelenségeket, amelyeket vizsgálunk, . . . fejlődésében, történeti alakulásában szemléljük.”

TOKARJEV, S. A. teljesen magáévá tette TYERENTYEVÁNAK az agrártörténeti források felhasználására vonatkozó megállapításait. Az írásos források felhasználásának szükségességét a jakutok példájával illusztrálta. A jakutok társadalmi rendszerének fejlődését körülbelül a 17. század közepétől tudjuk írásos források alapján nyomon követni. Úgy tűnik, hogy az oroszok megjelenése előtt a jakutoknál a közös földhasználat volt gyakorlatban, de ez nem zárta ki a társadalmi, az osztálytagozódás létrejöttét. Az orosz kormányzat hatására ezek az agrárviszonyok meglehetősen gyorsan változni kezdtek, és a 18. század hatvanas éveiben már kialakult az ún. osztályföldhasználati rendszer. Ez olyan közösségi szervezet volt, amely kirívó egyenlőtlenségeket szült a föld használatában. Az ezt követő fejlődésről azonban a 19. századi írásos források olyan képet adnak, amelynek alapján mind a történészek, mind a néprajzosok körében ellentétes nézetek alakultak ki a földhasználat jellegét illetően. Az egyik véleményt BASARIN fogalmazta meg: a 19. század első felében az osztálytagozódás a jakutoknál olyan fokra jutott, amikor a lakosság 40%-a föld nélkül élt. Ha ez így van, akkor az agrárfeszültség a jakutok körében sokkal erőteljesebb, mint ugyanebben a korban az oroszoknál. Más kutatók, például GOGOLEV, M. V. ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja. A vita eldöntése kizárólag attól függ, miként értelmezzük a jakutok társadalmi rendszerének azt a formáját, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idejére kialakult. Természetesen nagyon jó, ha az néprajzosnak módjában áll már kész kutatási eredményeket felhasználni, akár az agrártörténet területéről származókat is, de ha csak dokumentumok állnak rendelkezésére, akkor azok segítségével kell munkáját tovább folytatnia.

TOKARJEV felszólalására BROMLEJ válaszként újra megerősítette, hogy a tudományokat mindig csak absztrakt módon lehet egymástól elhatárolni. A valóságban gyakori, hogy egy-egy kutató egyszerre több státusban is szerepel. Jakutia agrártörténetével kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy mind BASARIN, mind GOGOLEV olyan történeti kérdésekkel foglalkoznak, amelyek a néprajzosokat is érdeklik, de hangsúlyozni kell, hogy ők nem néprajzosok, hanem történészek.

VINCZE István (kandidátus, MTA Néprajzi Kutató Csoport igazgatóhelyettese) az agrártörténeti forrásokkal és agrártörténeti kutatásokkal kapcsolatosan kifejtette,

hogy az írott történeti forrásokkal elsősorban a termelési viszonyok alakulása ismerhető meg, és ebből sok esetben következtetni lehet a termelés szintjére. A termelési szint megismerésének azonban más módja is van, éspedig a termelőerők fejlődési szintjének a vizsgálata. Ebből a szempontból utalt az újabb eszköztörténeti kutatások jelentőségére, amelyek a néprajz és régészet eredményeinek az összekapcsolásával a termelési szint meghatározását teszik lehetővé olyan esetekben is, amikor nem rendelkezünk írásos forrásokkal, mint például a krími 13—14. századi szőlőkultúra jelentőségének felmérése.

TYERENTYEVA, L. N. (kandidátus, SZUTA Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet igazgatóhelyettese) hozzászólóinak válaszolva kitért néhány olyan kérdésre, amelyet a korreferátumok vetettek fel. Ilyen a falusi közösségek belső élete, amelynek a vizsgálatát ő is szükségesnek tartja. Sajnos, ehhez a Baltikumra vonatkozó történeti források nem sok segítséget nyújtanak, mivel azok főleg a földtulajdonosok és a földművelők viszonyát tükrözik. Ezenfelül ezen a területen igen korán rendszerré vált az udvaronkénti adózás, aminek következtében a paraszti szervezetek életformájának alig maradt nyoma a dokumentumokban. Háláját fejezte ki HOFFMANN Tamásnak, amiért korreferátumában széles távlatokban értelmezte a különböző forrástípusok összekapcsolásának a jelentőségét. Másként látja a néprajz saját módszerének kérdését, mint BROMLEJ, szerinte van az néprajznak saját módszere, éspedig a közvetlen megfigyelés, és ebből származó saját forrásanyaga. Nem jellemző BROMLEJ példája önmagáról, mint mezsgyéket bejáró történésről, aki a helyszínen figyelt meg bizonyos jelenségeket, mert ő akkor a néprajzos módszerével élt. A közvetlen megfigyelés természetesen módszere még egy sor más tudománynak is, de a néprajzra legjellemzőbb az alkalmazása. A tudományos kérdések természetesen megkövetelik több módszer komplex alkalmazását, és ezelől a néprajzos sem térhet ki.

BROMLEJ: „... milyen alapon teszünk különbséget néprajz és szociológia között, amikor mindkét tudományág a megfigyelés módszerével gyűjti anyagát?”

TYERENTYEVA azzal válaszolt, hogy egyfelől vannak módszerkülönbségek, így például a kérdőíves gyűjtésnek azt a válfaját, amikor előre megadott feleletek közül kell a megfelelőt kiválasztani, a szociológusok ezt alkalmazzák, a néprajzosok nem. Másrészt különbség van a kutatás tárgyában is, mert „a néprajzos nemcsak a társadalmi szervezetek világát, hanem a dolgok, a tárgyak világát is kutatja...”.

Előadása előtt GROZDOVA, N. N. (kandidátus, SZUTA Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet) elmondotta, hogy az itt ismertetésre kerülő kutatási eredmények a Szovjetunió egész területén végrehajtandó kutatásokhoz illeszkednek, amelyek a napjainkban végbemenő etnikai folyamatokat tanulmányozzák. Különös érdeklődésre tarthatnak számot ennél a vizsgálatnál a vegyes etnikumú területek, ezek közé tartozik Kárpátalja, ahol a többséget adó ukrán lakosság mellett több mint huszonöt nemzetiiség él, közülük a magyarok száma a legnagyobb. Vizsgálatukat nem kizárólag a moszkvai intézet etnográfusai, hanem az ungvári Népi Építészeti Múzeum munkatársai is végzik. A kárpátaljai falvakban nagy segítséget nyújt az etnikai folyamatok vizsgálatában egy jellegzetes forráscsoport, a minden faluban vezetett gazdasági könyvek. Ezekben évente egyszer, esetenként háromszor felsorolják a falu valamennyi lakosát, feltüntetve a rokoni kapcsolatokat, a nemzeti viszonyokat és a lakóházak minden átépítését, így ezek a könyvek lehetővé teszik családonként a folyamatok, a változások dinamizmusának nyomon követését.

ETNOKULTURÁLIS FOLYAMATOK NAPJAINKBAN A KÁRPÁTALJAI MAGYAR LAKOSSÁG KÖRÉBEN

Országunk valamennyi népének életében hatalmas társadalmi, gazdasági és kulturális változások következtek be s ezek nemzeti fejlődésükben is jelentős átalakulásokra vezettek. Ezek az átalakulások egyaránt bekövetkeznek mind az egyes népek és nemzetiségek belső fejlődésében, mind pedig az egyes népek kölcsönös viszonyának alakulásában.

A napjainkban lezajló etnikai folyamatok kutatása évről évre fokozottabb érdeklődést vált ki a különböző humán diszciplínák kutatói — történészek, nyelvészek, filozófusok, szociológusok és mások — körében. A szovjet etnográfusok is intenzíven foglalkoznak ezekkel a tudományos kérdésekkel. Egész sereg kiadvány jelent meg a különböző népek körében lezajló modern etnikai folyamatokról, megtörténtek az első kísérletek is, hogy az ilyen konkrét kutatások módszertani alapjait megteremtsék s elméleti következtetésekre jussanak.

A kérdés további elmélyítése és kibontása érdekében sokoldalúan tanulmányozni kell a nemzeti fejlődést a Szovjetunió valamennyi, különféle földrajzi és gazdasági körülmények között élő és a múltban különböző történelmi utat bejárt népénél. Ebben a vonatkozásban fokozott érdeklődésre tarthatnak számot a vegyes nemzetiségi összetételű területeken folyó kutatások, ahol több nép él egymás szomszédságában.

Egyike az ilyen területeknek az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területe, ahol több mint 25 különböző nemzetiség él viszonylag kis területen. Kárpátalja lakosságában körülbelül 75%-át alkotják az ukrán nép különböző etnikai csoportjai, 25%-át a Szovjetunió más népeinek képviselői, valamint az olyan nemzetiségi kisebbségek, amelyeknek fő etnikai területük a Szovjetunió határain túl van — a magyarok, németek, szlovákok, osztrákok, románok.

Kárpátalja néprajzi vonatkozásban igen érdekes terület. A kárpátaljai népek kutatása mindenekelőtt értékes anyagot nyújt a kárpáti történeti-néprajzi közösség néhány problémájának megoldásához, azaz egy olyan probléma megoldásához, amelyen ma több európai ország tudósai dolgoz-

nak. Nagy lehetőségek nyílnak itt a modern etnikai folyamatok kutatására is, különösen a fő etnoszuktól elszakadt és nemzetiségi környezetben élő kis népcsoportok nemzeti fejlődésének vizsgálatára.

A fentebb mondott két probléma körébe vágó anyaggyűjtésre a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézete két expedíciót szervezett (1968-ban és 1969-ben) a Kárpátaljai Területre, olyan vidékre, amelyeket magyarok, németek és szlovákok laknak.

Ebben az előadásban megkíséreljük összefoglalni a kárpátaljai lakosság (az ukrán után) legnagyobb lélekszámú csoportjához, a magyarokhoz szervezett két gyűjtőútnak néhány előzetes adatait.

Egy ilyen rövid előadásban képtelenség a magyarok anyagi és szellemi kultúrájának valamennyi összetevőjét szemügyre venni, ezért az etnosznak csupán legfontosabb jellemzőire térünk ki — a nemzeti nyelvre, a gazdasági élet sajátosságaira és a lakóház fejlődésére mint az anyagi kultúra fő kategóriájára.

A magyarok összes lélekszáma Kárpátalján 1968. január 1-én 164 200 volt (a terület teljes lakosságának 15,6%-a). A magyarok jelentékeny része városokban (Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős, Técső, Rahó, Huszt) és városi típusú településeken (Aknaszlatina, Barkaszó, Kobileckaja poljana) él, de túlnyomó többségük mégis falusi lakos. A magyarok a közigazgatási terület déli és nyugati részének főleg síksági és a hegylábaknál elterülő vidékét lakják. Megtelepedésük központja a beregszászi körzet, ahol kevés kivétellel szinte valamennyi falu nemzetiségi állapotát tekintve színmagyar. Összefüggő sávként húzódnak a magyar falvak az ungvári, munkácsi és nagyszőlősi körzet déli felén. E körzetekben több mint 90 faluban magyarok alkotják a lakosság többségét, sokat közülük csak magyarok laknak. Így a beregszászi körzet Vári községében a lakosság teljes lélekszámának 97%-a magyar, Nagydobrony községben 98%-a, a munkácsi körzethez tartozó Csomonyin és Dercen községekben pedig eléri a 99%-ot.

Kárpátalján vannak vegyes lakosságú falvak is, ahol a magyarok ukránokkal és más népekkel élnek együtt. Ilyen például a munkácsi körzetben Beregrákos falu, a huszti körzet Visk nagyközség, a nagyszőlősi körzetben Tekeháza és sok más falu. De az egyes nemzetiségek a vegyes lakosságú falvakban is tömör csoportokat alkotnak: egyes negyedeket vagy utcákat magyarok laknak, másokat ukránok. Például Visk faluban a Fenes utcában 155 magyar és 9 ukrán ház van, az Orosz utcában viszont 151 ukrán ház és csupán 3 magyar. A település ilyen megoszlása jellemző a városi típusú falvakra, sőt a városokra is.

A magyarok napjainkban is megőrzik nemzeti sajátosságaikat, határozott nemzeti tudat él bennük.

Mint közismert, az etnikai közösség egyik fő jellemzője a nyelv, s a magyarok ápolják nyelvüket ott is, ahol a lakosság kisebbségét alkotják. A tiszta magyar lakosságú falvakban az ukrán vagy az orosz nyelvet ismerők százalékaránya egészen a legutóbbi időkig alacsony volt. A nemzeti nyelv ilyen gondos megőrzését elsősorban a magyar lakosság történelmi múltja magyarázza: e területen a magyarok több évszázadon át uralkodó nemzet voltak valamennyi többi nép felett s ezért nem meglepő, hogy a kétnyelvűség sokkal elterjedtebb volt az ukránok, szlovákok s egyéb népek között, mint a magyaroknál. A nyelv fennmaradását segíti elő a magyar települések összefüggő elhelyezkedése s közelségük a magyarlakta fő etnikai területhez. A nyelv tartós megőrzésében nem kis szerepe van a szovjet állam nemzetiségi politikájának is, amely minden lehetőséget biztosít a magyar nyelv használatára. Azokban a falvakban, ahol a lakosság többségét magyarok alkotják, magyar tanítási nyelvű nyolc- és tízosztályos iskolák vannak, *Kárpátaljai Igazság* címmel magyar nyelvű megyei lap jelenik meg, sok könyvet adnak ki a tudás minden területéről. Mindez hozzájárul a nyelv fenntartásához.

A szovjethatalom létrehozása óta eltelt 25 esztendő még nagyon rövid idő ahhoz, hogy új tendenciák bontakozzanak ki a nyelv fejlődésében. Ennek ellenére már most megfigyelhető bizonyos eltolódás szorosabb nyelvi kontaktusok kialakulása felé az ukrán és a magyar lakosság között. Ez a folyamat különösen a vegyes lakosságú falvakban szembeötlő, mivel itt nagyobb igény tapasztalható a lakosság két külön nyelvű csoportja közti kölcsönös érintkezésre — a közös szövetkezeti munkák, a közösen megült társadalmi ünnepek, közös értekezletek stb. alkalmával. Az ilyen falvakban mind több és több középkorú magyar kezd oroszul (vagy ukránul) beszélni, a fiatalabb korosztály, különösen a tanuló ifjúság körében pedig fokozatosan általános jelenséggé válik a kétnyelvűség. A kétnyelvűség kialakulásának sajátosságai a vegyes magyar—ukrán falvakban e folyamat kétoldalú voltában mutatkoznak meg: sok ukrán tud magyarul (bár többségük csupán beszéli a magyar nyelvet, de sem olvasni, sem írni nem tud magyarul).

A mai etnikai folyamatokban jelentős helyet foglalnak el a nemzetiségi tekintetben vegyes házasságok. Közismert, hogy minél élénkebb kapcsolatok vannak az egyes népek között, minél szorosabbak közöttük a kapcsolatok, annál gyakoribbak a vegyes házasságok. A városokban évről évre nő az ukrán—magyar vegyes házasságok száma. Például a munkácsi anyakönyvi hivatal adatainak elemzése azt mutatta, hogy az utóbbi években az itt élő magyarok körében a nemzetiségi vonatkozásban vegyes házasságkötések száma meghaladta még a nemzetiségen belüli házasságok számát is. A falvakban azonban más a helyzet. Még a nemzetiségi tekintetben ve-

gyes lakosságú településeken sem váltak eddig gyakori jelenséggé a vegyes házasságkötések, az egynemzetiségű falvakban pedig szinte egyáltalán nem fordulnak elő. A magyar falvakra vonatkozó nyilvántartási könyvek átvizsgálása olyan következtetés levonására szolgál alapul, hogy bizonyos eltolódás ebben a vonatkozásban csupán az utóbbi években figyelhető meg. Ennek okát, úgy látszik, részben a két nép teljesen különböző nyelvében, részben pedig a még mindig jelentőséggel bíró vallási különbségekben (az ukránok pravoszlávok, a magyarok pedig vagy protestánsok — kálvinisták —, vagy katolikusok) kell keresnünk. A már említett Visk faluban az egyik magyar utcában az ott élő 172 család közül nemzetiségileg csupán 17 a vegyes, ezek közül 12 házasságot az utolsó öt évben kötöttek, ugyanitt a túlnyomóan ukrán lakosságú utcában 158 családból csupán 4 az ukrán — magyar vegyes család.

A vegyes családokban a gyermekek nemzetiségi hovatartozásának meghatározásában is teljes még a zűrzavar. Azelőtt általában magyaroknak írták be (a magyar falvakban) a vegyes házasságokból született gyermekeket és magyar nevet adtak nekik. Ma gyakran azokban a családokban, ahol az egyik szülő magyar, a másik ukrán, ukránoknak is beírják a gyermekeket. Gyakran az is előfordul, hogy a családban az egyik gyermeket magyarnak, a másikat ukránnak íratják be. Vallásos családokban a vallási hovatartozás is alátámasztja ezt a megosztást: például a fiút magyarnak íratják be és katolikusnak keresztelik, a leánygyermeket pedig ukránnak és a keresztelési szertartást a pravoszláv templomban tartják.

Életformájukban a magyarok egészen a legutóbbi időkig őriznek számos hagyományos vonást, ami jelentékeny mértékben összefüggött Kárpátalja gazdasági elmaradottságával még a közelmúltban is (egészen a 20. század 30-as éveig). Arról, hogy mennyire elmaradott volt a magyar parasztok gazdálkodása még nem is olyan régen, tanúskodik például az a tény, hogy a Liszkovo falubeliek elbeszélés szerint, amikor 1950-ben ide került az első traktor, sok paraszt nagyon bizalmatlanul nézegette és nem akartak azzal szántatni a földjüket, mert félték, hogy tönkreteszik a földet.

Ma már kevés nyoma van az egykori primitív földművelésnek. A magyar falvak lakosságának többsége a legkorszerűbb mezőgazdasági gépekkel ellátott és évről évre erősödő, gazdaságát bővítő nagyméretű kolhozokban dolgozik.

Amikor 1947-ben Beregiben megalakult az első kolhoz, csupán 105 gazdaságból állt össze s mindössze 18 lóval, 30 ökörrel, 18 ekével, 1 csepülőgéppel és gépkocsival rendelkezett. Ma ez a terület egyik legnagyobb kolhoza és többágú gazdálkodást folytat: földművelés, állattenyésztés, szőlészet, dohánytermesztés a fő ágai. A kolhoz nagy gép- és traktor-park felett ren-

delkezik, 36 traktorja, 9 kombájnya, 95 mezőgazdasági gépe, nagy kiterjedésű szántóföldje, legelői, kertjei és nagyszámú háziállata van.

A „Bolszvik” kolhozban (Nagy-Palád község) a nagy gabona- és állattenyésztő gazdaság mellett kolhoz-téglagyár és konzerv üzem van.

A kollektív gazdálkodás magas fokú fejlettsége ellenére az egyéni gazdaságnak mind a mai napig nagy szerepe van minden kolhoz család költségvetésében. A háztáji területek egy részét kertkultúrák foglalják el, de a terület nagyobbik részén gyümölcsösök és szőlők vannak. A gyümölcsösökbe almafákat, körtefákat, kajszibarackot, diófákat ültetnek. Különösen sok szilvafa van, terméséből főleg lekvárt és szilvapálinkát főznek.

Minden háztáji gazdaságban van jószág — tehének, disznók, sok baromfi, különösen kacska és liba.

A magyarok, bár mindegyik faluban van 1—2 bolt, télire minden szükséges élelmiszerral ellátják magukat: szalonnát, húst füstölnek, káposztát, répát savanyítanak, lerakják sóba a zöldséget, gyümölcsöt aszalnak, lekvárt főznek, bort érlelnek, szilvapálinkát készítenek. Sok gazdaasszony még ma sem vásárolja, hanem maga, házilag süti a kenyeret.

Ezért minden gazdaságban nagyszámú különböző gazdasági, háztartási eszköz van, az udvaron egy sereg speciális alkalmatosság és építmény található — a hús elkészítésére, zöldség előkészítésére, tárolásukra. Például kis húsüstölőket építettek, lekvárfőző katlanokat, kukoricagórékat készítettek. Minden udvar elengedhetetlen része a kenyér sütésére szolgáló sajátos kemence (kenyérkemence), agyagból tapasztva, vagy paraszttéglából kupola alakúra rakva. A kemence vagy nyitott tető alatt, vagy külön kis házfélében áll.

Le kell azt is szögeznünk, hogy a hagyományos nemzeti vonások nagyon szilárdan tartják magukat a magyarok táplálkozásában. A szomszéd népek konyhai receptjei közül talán csupán egyedül az ukrán borscs vált a magyar családok étrendjének rendszeres részévé. Ünnepekre, különösen lakodalmokra kizárólag magyar népi ételeket és csemegéket készítenek.

Tanulságos megjegyezni, hogy a kárpátaljai magyarok között napjainkig igen fejlett a szövés. Ezért a háztáji földeken néha helyet hagynak a kendernek, lennek. Régebben az egész ruházat háziszőtt anyagból készült, ma már csupán néhány faluban (például Liszkovoban) viselnek az idősebb asszonyok háziszőtt lenvászont inget, de a munkához kötött kötény — férfi és női kötény egyaránt — ma is mindenütt házi szövésű. Napjainkban horizontális szövészekén kenderfonalból főleg zsákszövetet, matractakarót (szalmazsákokat? — K. Z.), konyharuhákat szőnek. Gyakran készítenek nagyon szép művészi megmunkálású vásznakot, a díszítő céllal készültet színes szőtt mintákkal. Nagyon sok van minden házban a különböző terítőkből (*obrusz*) és törülközőkből (*törülköző*).

De a szövés sem maradt változatlan. Napjainkban mind inkább szőnek vett fonalból s a vásznat nem szőtt mintákkal, hanem hímzéssel díszítik. Még élnek a régi hímzésmódok — a sima hímzés egy különleges módja és az úgynevezett *colótó* színes richelieu. Az ilyen hímzés többnyire egy vagy kétszínű, geometrikus vagy stilizált növényi ornamentikával. Mind jobban terjed azonban a többszínű sima, vagy keresztzemes hímzés — ez új keletű jelenség és szinte semmi önállóság nincs benne.

Jellemző, hogy a szőtt készítmények napjainkig nagy szerepet játszanak a magyar falusi emberek életében. Így a terítőknak, különleges rendeltetésű törülközőknek több fajtája létezik. Temetéskor például az asztalt, amelyre a koporsót teszik, fekete szőtt mintás, vagy fekete hímzésű különleges terítővel terítik le. Egy másik hasonló jellegű terítőt külön a torra tartanak. Egy kisméretű, tömött színes mintájú terítő arra szolgál, hogy beburkolják vele a kalácsot vagy tortát, amikor az asszony a hagyományoknak megfelelően ebédet visz egy falubeli újasszonynak.

Hasonlóképpen sokrétű a háziszóttos törülközők rendeltetése s különösen sokfélélt kell készíteni az olyan házban, ahol lakodalmára készülő menyasszony van. A magyarok között még mindig virágzó szokás szerint lakodalmom alkalmával a menyasszony esetenként 50-re is rúgó törülközőt oszt szét (vagy a lakodalmán jelenlevő legények között, vagy — más falvakban — a lakodalmi asztal előkészítésében segédkező asszonyok között).

A magyarok hétköznapi életében, de még gazdasági életükben is, szilárdan tartja magát mind a mai napig számos hagyományos nemzeti vonás. Ugyanakkor a mezőgazdaság nagy eredményei, a kolhozparaszatok anyagi jólétének gyors növekedése mellett kétségtelenül a városi kapcsolatok erősödésével együtt hatással vannak Kárpátalja valamennyi népének mindennapi életére, annak minden oldalára s fokozatosan megváltoztatják anyagi és szellemi kultúrájuk hagyományos jegyeit. Ezt jól nyomon követhetjük például a falusi település és lakóház fejlődésén. A magyarok lakta falvak túlnyomó többsége nagy lélekszámú. Vannak olyan falvak, ahol a lakosság lélekszáma eléri a 6000 főt (Visk), a 4000-et (Nagydobrony), 2500-at (Bereg). A legkisebbeknek is 300—500 lakosuk van.

Valamennyi falu útmenti település, a falu főutcája az országút vagy egyéb út. A házak vagy az út hosszában állnak, vagy homlokzatukkal fordulnak az utca felé, mindkét oldalon. Erre a fő utcára merőlegesen több mellékutca és köz halad, a nagyobb falvakban pedig van még egy-két, a falu fő útvonalával párhuzamosan kiépült utca. Néhány faluban a főút kissé kiszélesedik a falu közepén, kis teret alkot, rendszerint itt áll a templom, a boltok, a középületek.

Az utóbbi években a magyar falu külső arculata is nagyon megváltozott:

az utcákat aszfaltozták, kiépült a közvilágítás, sok új, modern épület épült, a falutanács és a kolhozelnökség épülete, kultúrház vagy klub, iskola, bolt, vendéglő.

A lakóházak elég szorosan egymáshoz simulnak. A gazdasági épületek, a veteményes- és egyéb kert rendszerint a házon túl van, a telket az út mentén kerítés határolja, rajta nagy kétszárnyú kapuval. Minden ház előtt elmaradhatatlanul ott van a virágoskert, benne sok virággal, zöld növényvel.

Sok falusi magyar ház őrzi még a régi beosztást (alaprajzot), amely lényegében sok más, a magyarok szomszédságában élő népnél is megtalálható. A régi magyar ház hosszában elnyúló háromosztatú építmény, három szobából áll: első szobából (*első szoba, ház*), konyhából (*konyha*) és hátsó szobából (*hátsó szoba*). A ház egyik hosszanti fala mentén feltétlenül keskeny folyosót építenek (*tornác*). A tető egyik síkjához meghosszabbítása adja a folyosó tetejét, amit néhány fából faragott vagy vályogtéglából rakott oszloppal támasztanak alá. A bejárati ajtó a tornácról a konyhába vezet, a konyha két oldalfalán egy-egy ajtó nyílik a két szobába. A hagyományosan épült házakban a konyha ma is még félig sötét helyiség: vagy egyáltalán nincs ablaka, vagy a bejárati ajtó két oldalán vágott tenyérnyi ablakocskán át kap fényt.

A múltban a magyar falvak módosabb lakosainak is hasonlóan hagyományos elrendezésű házuk volt. Így a beregszászi körzet Badaló falujában fennmaradt egy kisnemes lakóháza. Ez a ház méreteit tekintve valamivel tágasabb, mint a falu többi háza, de belső elrendezését tekintve nem különbözik tőlük, konyhájában is megvan a régi nyitott kémény, Tekeháza és Gornije Klimovci falvakban még találhatók nagy kulák-házak. Négyzetes alaprajzúak, egyik oldalukon nagy nyitott verandával, de elvben megőrizték a magyarokra jellemző ház-elrendezést: a verandáról a konyhába nyílik az ajtó, a konyha két oldalán van a két szoba és azokból nyílik a másik két szoba, a hálósobák ajtaja.

A régi házak átépítésének útja főleg a belső elrendezés bizonyos fokig bonyolultabbá válásának útján halad (a volt kamra átalakítása kiegészítő szobává, vagy a hátsó szoba megosztása egy közfallyal két szobává), de gyakrabban a ház homlokzatának tökéletesebbé tételére és díszítésére korlátozódik. Azelőtt valamennyi házat kívülről agyaggal tapasztották, majd kimeszelték. Ma elterjedt a sötét színű enyves festés (bordó, szürke), vagy a krémszínű festés. Azt a falat, amelyikhez a tornác kapcsolódik, vagy hengerrel, vagy sablonnal festik mintásra. A ház homlokzatát gyakran díszítik tapasztott domborművekkel vagy festett díszítéssel. Faragással díszítik a tornác oszlopait és közülük a párkányt. Néhány faluban tégladarabokkal elkevert agyaggal tapasztják a házak homlokzatát.

Hosszú időn át sok hagyományos vonást őrzött meg a helyiségek használati módja és az interieur.

A család egész élete a konyhában összpontosult. Korábban itt állt a *kemence* is, ma ezt szinte mindenütt külön helyiségben, a nyári konyhában találjuk, helyén, a bejárattal szemközti fal mentén tűzhely áll. A konyhában van az ebédlőasztal, fa padok és néha egy-két ágy. A „hátsó szoba” hálósobául szolgál. Sok házban még hagyományos a bútorok elhelyezése: két ágy áll egymással szemben az oldalfalak mentén, köztük, az ablak mellett a pad és az asztal. Az ágyak magasra, szinte a mennyezetig érően, meg vannak vetve sajátos módon elhelyezett dunnákkal, párnákkal. Hogyha a párnák díszesen hímzett huzatban vannak, az egész ágy nyitott, az esetek többségében azonban az egész díszes terítővel van leterítve. Uralkodó a régi és a helyi mesterek keze alól kikerült bútor: a faragott magas támlájú ágyak, a láda-padok, amelyeknek támláját festéssel vagy fűrészelt áttöréssel díszítették. A szoba mennyezete fából készült, a falakat enyves festékkel festették, a vert padlót háziszőttes szőnyegek borítják.

Ilyen a máig sok faluban fennmaradt régi magyar lakóház. De hagyományos ház évről évre kevesebb marad. Az utóbbi években minden faluban intenzív építőmunka folyik. Minél gazdagabb a kolhoz, annál több új ház épül a faluban. Például a szolomonovoi milliomos magyar kolhozban a 356 lakóházból 197 új, 94 pedig átépített ház s mindössze 65 a régi. Nevetlen faluban 253 lakóházból 172-t már a szovjet korszakban építettek. Csak az egészen kis falvakban vannak még többségben a régi építésű lakóházak. Liszkovóban 126 régi és csak 37 új lakóház van.

Az új házakat Ungvárról küldött tervek szerint építik. Rendszerint minden falusi tanácsnál megtalálható egy 15—20 típustervet tartalmazó album, amelyből a kolhoztag ízlése szerint akármelyiket választhatja.

Az utóbbi húsz évben épített házakon könnyű nyomon követni, hogyan távolodnak el fokozatosan a magyar parasztok a népi építészet hagyományos formáitól. Az 50-es években épített házak még nagyon emlékeztetnek megnyúlt formájukkal a régi háromosztatú házakra s ezeknél is elengedhetetlen az egyik oldalfal mentén húzódó tornác, azokon a vidékeken pedig, ahol az el volt terjedve, továbbra is közös tető alatt a sorban egymás után épített gazdasági épületekkel. Az ungvári és a beregi körzetben az 50-es években épített házak gyakran T-alaprajzúak: a nyerges tetővel fedett lakóház oldalfalával fordul az utca felé, a gazdasági épületek, beleértve a nyári konyhát, kamrát, istállót, erre merőlegesen helyezkednek el úgy, hogy a közös tető gerince derékszöget zár be a lakóház tetőgerincével. A háznak hosszú tornáca van, amelynek egy részét néhány háznál üvegezett verandává alakítják át.

Később a faluba küldött típustervek közül a parasztok mind gyakrabban olyan házakat választottak ki, amelyek szerint a gazdasági épületek elválnak a lakóháztól, az alaprajzi megoldás összetettebb, a tornác helyét négyszet alakú üvegezett veranda foglalja el.

Végül az utóbbi időkben mindinkább közkedveltségnek örvendenek a négyszet alaprajzú (10×10 m), városi típusú, cseréppel fedett piramistetejű épületek.

Az építőanyag is mind egységesebbé válik — ez főleg a paraszttégla. Készítésével főleg a cigányok foglalkoznak, akiknek telepei szinte valamennyi falu határában megtalálhatók. A paraszttéglát gyakran kombinálják gyári téglával. Sok újonnan épült, három-négy szobából álló házban fürdőszoba is, vízvezeték is van.

A hagyományos népi vonások tovább őrződnek meg a ház belső berendezésében. Az új házakban is gyakran használják a régi kifejezéseket: a fő lakószobát továbbra is konyhának (*konyha*) nevezik, bár hálószobának használják, a konyha pedig a házhoz kapcsolódó külön melléképültbe került. Továbbra is megmaradt a díszes szoba (*első szoba*), amit a többenél szebben bútoroztak be. Rendszerint egy új módon, „városiasan” elrendezett hálószoba garnitúra áll benne: két egymás mellé tolt széles ágy áll a szoba közepén, fejtámlájával a homlokfalhoz tolva. Lábtámlájához asztalt tesznek, amit házi készítésű horgolt terítővel takarnak le. Az oldalfalak mentén vagy a sarkokban egy-egy ruhásszekrény áll. Az ágyakon magas halomban vannak a dunnák és párnák, széles terítővel letakarva. Nemzeti vonások fedezhetők fel a szobának szőtt és hímzett kézimunkákkal való díszítésében is.

Ily módon a magyarok anyagi kultúrájának csupán néhány jellegzetességét áttekintve, azt is csak futólag, megjegyezhetjük, hogy Kárpátaljának ez a nemzetiségi csoportja még viszonylag szilárdan őrzi etnikai sajátosságait, nemzeti nyelvét. A magyarok e csoportjának bizonyos fokú zárkózottságát, elszigeteltségét mindenekelőtt a történelmi sors, azonkívül a lakosság nagyfokú tömörsége s nyelvének a környező lakosság nyelvétől való gyökeresen elütő volta váltotta ki. Az etnikai sajátosságok megőrzését nem kis mértékben segítette elő az a körülmény is, hogy a kárpátaljai magyarok valamilyen formában kapcsolatot tartanak a magyarság fő tömegével. Csupán az utóbbi években kezd fokozatosan felbomlani a magyarok zárkózottsága s válnak sokkal élénkebbekké kapcsolataik a környező ukrán lakossággal. Ez mindenekelőtt a magyarok között terjedő kétnyelvűségben, a nemzetiségi vonatkozásban vegyes házasságkötések számának emelkedésében tükröződik.

A kárpátaljai magyarok egész életformájában napjainkban végbemenő

viharos átalakulások egy általános folyamat részét alkotják, amely a hazánkat lakó valamennyi népnél lezajlik, s eredményül az évszázadok folyamán kialakult életformájuk fokozatos megváltozását hozó közös, városi kultúra elterjedését adja.

HOZZÁSZÓLÁS

MORVAY JUDIT

A kárpátaljai terület népeinek életéről szóló magyar nyelvű híradások már a múlt század közepétől kezdve jelentkeztek s a század végén meginduló néprajzi szakfolyóiratok első évfolyamaiban is helyet kaptak az e tájra és népeire vonatkozó közlemények. Ezek a különböző műfajokhoz tartozó beszámolók, tudományos tanulmányok, monográfiák, jellegüknek megfelelő keretek között láttak napvilágot, családi lapoktól (mint az Életképek, Regélő, Képes Újság) kezdve egészen a tudományos intézmények kiadványaig. Tartalmilag helyet kapott bennük tudományuk minden jelentősebb ága; folklór szövegek, népi hiedelmek közlésével egyidőben történeti szemlélettel megírt összefoglaló munkák is megjelentek. Elsősorban LEHOCZKY Tivadar gazdag munkásságát kell megemlítenünk, aki a 19. század II. felében e vidéknek szentelte sokrétű tudományos tevékenységét. A századforduló idejéből már több neves szakembert kell felsorolnunk, mint pl. NEMES Mihályt, SZEMÁN Istvánt, SZTRIPSZKY Hiadort. Ez utóbbi nemcsak mint néprajzi szakíró, de mint kitűnő szemű tárgygyűjtő is jeleskedett. Az első világháború után BONKÁLÓ Sándor összefoglaló munkái érdemnek kiemelését. Végezetül említeném meg azokat az egyéni és szervezett kutatásokat, amelyeket a 40-es években elsősorban e terület magyarlakta falvaiban végeztek, de ezekben a vizsgálatokban e sok nemzetiségű táj népeinek együttélése, egymásra gyakorolt kulturális hatása, kiegészítő gazdasági tevékenysége is hangsúlyt kapott. (Sajnos e nagymennyiségű anyag még részleteiben sem publikálódott).

Több évtizedes szünet után csak örömmel üdvözölhetjük a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai Néprajzi Intézetének két expedícióját, amely „a modern etnikai kutatások”-ra szerveződve a vegyes lakosságú Kárpátalján a magyarság jelenlegi gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetét több oldalról megközelítve felmérte. Reméljük, hogy ez a kutatás tovább fog folytatódni.

Az elhangzott előadás az expedíció tapasztalatai közül elsősorban a nyelvről, a gazdasági életéről, valamint a lakóház fejlődéséről informál bennünket. Korreferátumunkban mi is e témához kapcsolódnánk.

A kárpátaljai területek magyar lakossága már a 10. században megjelent e területen, de zömmel a 12–14. század között telepedett jelenlegi lakóhelyére, tervszerű jobbágy-telepítések következtében. Elsősorban a síkságot, a folyóvölgyeket és a hegyek peremterületét ülte meg. Társadalmi képe már a középkorban differenciált volt: jobbágyok, kisnemések, szolgák, speciális termelési ágakat művelő mezővárosi polgárok, kereskedők, iparosok, katonák tarkították. A török pusztításoktól megmaradt, a Rákóczi-szabadságharcban résztvevő protestáns hitre tért lakosságot a 18. században telepítésekkel erősítették. Ugyanekkor megkezdődött a stabilizáció, annak a paraszti életformának a kialakulása, amely ha töredékeiben is, de szinte a II. világháborúig vizsgált területeinken gyakorlatilag is érvényesült, s amelynek nagytáji keretei e területen jóval túlmutatnak.

A kárpátaljai magyar parasztság gazdálkodása feudálisból örökölt keretek között folyt. Általánosítva, e vidékre jellemzőnek mondható az a paraszti kisüzem, amely a hagyományos termelőeszközökkel többféle gazdálkodási ágat művel. Amellett, hogy saját szükségleteinek kielégítésére és cserére megtervezetten termel, terményeinek egy részét piacon értékesítette. A földrajzi adottságok, a vízjárta rétek, a jó minőségű földek, ligetes erdők, meleg szőlősdombok egy arányos, kiegyensúlyozott, egyik termelési ág felé sem eltolódott, extenzív gazdálkodás színterét biztosították, ahol az állattartás, földművelés és szőlőművelés mellett több kiegészítő tevékenység, méhészet, kendertermelés, halászat is hangsúlyt kapott. Eladásra általában nagyobb mennyi-

ségben búzát, tengerit termeltek, marhát neveltek, szénát adtak el. Nem egy falu specializálódott, mint pl. a marhatartásáról híres Salánk, vagy a szinte kivételnek számító Beregrákos, amelynek tengerijét a kassai, disznót is hizlaló mészárosok vásárolták fel évről évre. E specializálódás következtében Beregrákos határának fordulókban történő művelése már a múlt század közepén felbomlott, holott ez a művelési rendszer e területen általánosnak mondható a harmincas évekig. Egy-két község földrajzi környezete következtében kényszerült speciális életformára, mint pl. a Szernye-mocsár menti Dercen.

Külön kategóriát jelent a Beregszász és Nagyszöllös környéki szőlővidék, amely már a középkor óta híres fehér borát termeli. A nagymúltú és jelentős borvidék termelési technikája könnyen elválasztható a házi fogyasztásra szánt, a borsajtót nélkülöző paraszti feldolgozástól. A szőlőművelő városok és falvak (Muzsaly, Bene stb.) társadalmi szerkezete is különbözött a többi falvakétól.

A környező nagy- és középbirtokok konzervatív munkaszervezeti megoldásai és termelőeszközei nem hatottak ösztönzőleg a parasztságra. A paraszti termelésben bekövetkezett változások — egészen a kollektív gazdálkodás megszervezéséig — a hagyományos kereteken belül történtek. Illusztrációként említeném meg pl. hogy a sarlósaratást kb. a századfordulótól kezdve a negyvenes évekig bezárólag lassú folyamatossággal váltotta fel a kasza, a nyomtatás a századfordulóig csak a terület egy részén terjedt el általánosan. A szénaszállítást racionalizáló eszköz a századfordulótól jelenik meg a terület keleti peremvidékén. A munka- és használatként használt ökor és ló szággyali aránya egy-egy településen belül a múlt század végétől a negyvenes évekig stagnált. Munkaeszközeik, akárcsak használati tárgyaik részben házilag, illetve helyi mesteremberekkel, vándor áruval kooperálva készültek. Gyári termékek a két világháború között kerültek gyakorlatilag használatba: elsősorban a gyári vaseke és a cséplőgép, de ezek használata mellett az előző eszközök és munkafolyamatok sem pusztultak ki (cséplés).

A folyamatos évi mezőgazdasági munkáknál elsősorban a család munkaerejére támaszkodtak (nem éltek ún. nagycsaládban), ha ez nem volt elegendő, legénybérest, szolgát tartottak. Csak az idénymunkáknál fogadtak segítséget (feleseket, harmadosokat), aratásnál pl. a hegyekből lejutott ukrán családokat, akik évi búzaszükségletüket így keresték meg. Nagyobb erőfeszítést, több embert igénylő munkákat (pl. szüret, házépítés stb.) rokon-szomszédsági szerveződésben bonyolították le.

A síkság és hegyvidék találkozásánál fekvő nyelvi peremterületen élő falvak többféle jelentős kulturális hatásnak voltak kitéve. Az Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszöllös városfűzér, s több kisebb élénk forgalmú mezőváros, mint Tiszaújlak, Técső virágzó kisipara és kereskedelme közeli piacot és áruellátást biztosított a paraszti gazdaságoknak. A szomszédos ukrán, román, szlovák lakossággal elsősorban cserekereskedelmet folytattak. Pl. a magyarok gyakran szekereztek fel fáért a hegyek közé, bort, gyümölcsöt vittek eladni v. cserélni, borjút vittek hizlalásra, v. nevelőbe. Míg az erdős vidékekről faedényeket, kosarakat hoztak, juhásznak, ácsnak szegődtek. Szlovák, román, magyar fazekasok hozták cserépedényeiket. Az alföldi magyarok a Szernye-mocsár rétjein teleltették lovaikat, marháikat.

Ez a Közép- és Kelet-Európában nagymúltú paraszti életforma egész rendszerében kitapintható még ma is a kárpátaljai magyarságnál. Gazdag folklór és szokás-anyagának vizsgálata külön tanulmányozást igényelne. Hagyományörzésének okát kell keresnünk nyilván abban is, hogy a két világháború között perifériális helyzetbe jutván, egész kulturális fejlődésében megrekedt, s csak a kollektív gazdálkodási mód, a szocialista ideológia hozott számára alapvető változást, amely egész társadalmi és gazdasági rendszerét újjáformálta.

Rövidebben szólnék az építkezésről. Az egyuteás, szalagtelkes falvak hagyományos építkezése (ez ma már csak emlékmagyból rekonstruálható) nem volt egységes e területen. A különálló három vagy kétértatú ház falanyaga lehetett berena, zsilipelt fa, paties, a délebbi területeken vályog is, legújabbán pedig kő. A tetőszerkezet hosszú vagy rövid szarufák, leköntvölt nyeregvetős, de már a fedés anyagában kistáji csoportok szerint előfordulhatott nagy-zsindely („dránica”), kis-zsindely, taposott búzaszalma, simán v. lépcsősen fedett zsupszalma. Hogy a múlt század végén e vidéken német építőmesterek is dolgoztak, azt az ez időben divatba jött „félsvábos tűzfal”, „svábützfal”, „kibli” elnevezésű homlokzati megoldások tanúsítják. A pitvar (konyha) szabadkéményes volt, s míg le nem padlósolták (ez kb. a harmincas években lett álta-

lános) lakóterként nem használhatták. Az első szobában folyt a család élete, hol különböző formájú kandalló vagy kandallóval kombinált szögletes kemence volt a tüzelő-hely és főző. A kenyérsütő kis kerek kemence vagy a pitvarban a kémény alatt, vagy a kertben állott, a pitvarban a kemence mellett is állhatott még egy kandalló csak főzés céljára. Az északkeleti területeken korán megjelent a pitvarbeli szögletes kemence is. A különböző formájú és elhelyezkedésű kandallók és kemencék, ezek kombinációi, valamint a házak formái függetlenül a nyelvi határoktól, jóval túlnyúlnak vizsgált területünkön. Ez a kistáji tagozódás nemcsak az építkezésnél szembeötlő. Pl. az Ungvár alatti magyar falvak kultúrája, tárgyi anyaga már a zempléni—abaúji magyar és szlovák falvakéval hasonló, míg a Fekete-Tisza mellett fekvő máramarosi Visk a Szilágysággal, a belső szatmári szörvány magyar falvakkal mutat rokonságot.

Az előadás is említette, hogy a beregszászi járás kivételével a magyarok ukrán falvak szomszédságában, vagy különböző arányú vegyes nyelvű közösségekben élnek. E közösségek egy részénél — függetlenül a nemzetiségi hovatartozástól — az azonos gazdasági szint és földrajzi milió éppen a gazdálkodás és építkezés területén azonos vagy hasonló formákat, megoldásokat, hoz létre. Más a helyzet a szellemi néprajz területén, a hitvilág, a mondakincs és a jeles napokhoz fűződő szokások kutatói már etnikusnak mondható anyagot találhatnak.

A nyelvi megmaradás, a nemzeti tudat megőrzése minden nemzetiségi kisebbség fennmaradásának feltétele. Az előadó részletesen taglalta a magyarság helyzetét a kárpátaljai területen, felvázolva azokat a tendenciákat is, amelyek a város lakó és falusi magyar közösségeknél egyaránt kialakulóban vannak. Egy évvel ezelőtt egyhónapos szovjet tanulmányutam alatt három hetet tölthettem az Ukrán Népköztársaság kárpátaljai területének magyar lakta falvaiban, városaiban. E tanulmányút alatt módomban volt a szovjet nemzetiségi politika gyakorlati alkalmazásának tanulmányozása is. Erről szeretnék még röviden szólni.

A magyar lakta és vegyes lakosságú falvakban magyar nyelvű általános iskolai oktatás folyik, a városokban ugyancsak magyar nyelvű középiskolák vannak. A tanterület a helyi anyanyelvű lakosság szakképzett tagjaiból kerül ki. A magyar nyelv és irodalom tanárai az Ungvári Egyetemen kapnak kiképzést, ahol módomban volt rendkívül igényes és korszerű tantervükbe betekinteni. A magyar szakos egyetemi hallgatóknak első év utáni nyári gyakorlata folklór szöveggyűjtés a magyar nyelvű falvakban. A kiadott szakdolgozatok egy része is néprajzi jellegű témákat dolgoz fel. A magyar nyelv- és irodalom tanszék kapcsolatban áll a magyar tudományos élettel, időlegesen magyarországi szakembereket is foglalkoztat.

A kárpátaljai magyar írók és költők neve egyre ismertebb lesz Magyarországon is, az ungvári kiadó termékeit nálunk is árusítják. Tudjuk, hogy az ungvári rádió és televízió rendszeresen sugároz magyar műsorokat. Ezek közismert dolgok, de talán nem hat ismétlésnek, ha elmondom, hogy a magyar sajtó összes napi termékét, hetilapjait, tudományos folyóiratait kapni lehet bármelyik nagyobb kárpátaljai város újságos pavilonjában. A legkisebb faluban is, ahol nagyobb számú, magyar nyelvű lakosság él, a helyi magyar nyelvű kiadó könyvei mellett a magyar kiadók minden rendű és rangú könyve megtalálható; a kisgyerekek kifestő könyvétől a modern szépirodalmon keresztül egészen a filozófiai munkáig. A lakosság a magyar rádió és televízió műsoraiból állandóan tájékozott a magyarországi napi eseményekről, a műsorokat aktív figyelemmel kísérik.

A magyar nyelv használata a hétköznapi és a hivatalos életben teljesen spontán. A magyar nyelvterületen dolgozó ukránok és oroszok közül nem egy éppen munkája érdekében törekszik a magyar nyelv elsajátítására. A magyar fiatalságnál, elsősorban a férfiaknál viszont — akik lassan a kétnyelvűség állapotába kerülnek — konfliktusmentesen zajlik le ez a folyamat.

A kárpátaljai magyarok olyan soknemzetiségű, kommunista ország állampolgárai, amely nem akarja történeti létjogosultságát nemzeti szinten bizonyítani, hanem megbecsüli és ápolja a kis nemzetiségek nyelvét és kultúráját.

GUNDA Béla hozzászólásában a kulturális kapcsolatok vizsgálatára hívta fel a figyelmet. A kárpátaljai magyar kultúra számtalan szállal kötődik az északi hegyvédek és a szatmári magyarság kultúrájához. Néprajzi jelenségek tekintetében a politikai határ nem választóvonal, nem volt a múltban, a hagyományos kultúrában, és nem az ma sem, ahol a határ mindkét oldalán a szocializmust építik. Tanulságosak azok a kulturális kapcsolatok is, amelyek a beregi magyarságot fűzik össze a kárpátaljai ukrán kultúrával, közelebbről a ruszin v o j k etnikai csoporttal. A vojkok lakóterületére, a beregi hegyekbe, a 15–17. századtól kezdve jártak síksági magyar pásztorok legeltetni, és rengeteg kulturális kincsét közvetítették kölcsönösen. Feltűnően sok a Mátyás királyról szóló közös népmonda ukrán és magyar lakosság körében, amivel ORTUTAY Gyula foglalkozott behatóan. Ezek a példák is azt mutatják, hogy érdemes továbbhaladni a megkezdett úton, amelyet mindkét fél részéről kitapostak és az eredmények valamennyiünk közös és szép eredményei lesznek.

TÁLASI István (kandidátus, professzor, ELTE) ugyancsak két olyan tényre utalt, amelyek további kutatásokat érdemelnének meg. Az egyik, hogy Kárpátukrajnát ugyan nem érintette a török hódoltság, viszont a lakosság még őrzi tatár betörések emlékét. Kipcsakok, krími és nogaji tatárok 1717-ben például a Tiszáig törtek be, 1738-ban is volt még egy kísérletük, amikor átlépték a határt. Ezeknek emlékét a történeti mondaiban lehetne kinyomozni. A másik, hogy több település megtartotta egykori orsós utcájú, *Angerdorf* típusú jellegét. Valószínű, hogy ezek a falvak 13. századi szász (német) hospesek betelepítésével jöttek létre. 1940-ben e típus még világosan felismerhető volt Korhulányban és még más községekben is. Minthogy ezek a falvak középkori archaizmust őriznek, haszonnal járna, ha a településkutatásokat ezekre is kiterjesztenék.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (MTA Néprajzi Kutató Csoport) azt a kérdést vetette fel, hogy mi magyarázhatja a magyarok erős nemzeti öntudatát ma Kárpátalján. Valószínűnek tartja, hogy ennek nem az az egyedüli oka, hogy egykor államalkotó nemzet voltak ezen a területen. Ezért a kutatást el kellene mélyíteni gazdasági és népieségtörténeti irányban. Előmunkálatok is folytak már ezen a területen, PALÁDI-KOVÁCS megemlítette SZABÓ István és BÉLAI Vilmos településtörténeti munkáit Ugocsa, illetőleg Máramaros megyéről. Érdemesnek tartaná, ha hasonló etnikai folyamat vizsgálatokat végeznénk Magyarországon is, hiszen száz évvel ezelőtt mintegy 50–60 ukrán faluról beszélhetünk a mai Magyarország területén és 1910–20-ra már csak 2–3 faluban voltak ukránok.

ORTUTAY Gyula a FINCICKY Mihály gyűjtötte kárpátukrán mesék magyar megjelenésének hírével lepte meg a Kárpátukrajna területén dolgozó kutatókat. A gyűjtemény érdekességeként elmondta, hogy a múlt századi gyűjtés ukrán nyelvű változata elveszett, ami azt jelenti, hogy az ukrán kutató is a magyar változatból ismerhetik meg ezt az anyagot. Hangsúlyozta, hogy milyen nagy jelentősége volna, ha mind Kárpátukrajnában, mind magyar területeken ukrán és magyar kutatók közösen dolgozhatnának ki az interetnikus kapcsolatok kérdéseit, amelyek lehetőségét több témában, így a Mátyás-epikumok esetében is felvetették már előtte szólók.

A hozzászólásokra adott válaszában először is megköszönte a buzdításokat GROZDOVA. A folklórra kitéve, ő is úgy látta, hogy e tekintetben Kárpátalja valóságos kincsesbánya. Elmondotta, hogy legutóbbi expedíciójukon nem volt folklorista, de gyűjtöttek folklóranyagot és egy későbbi időpontban talán erről is alkalma lesz beszámolni.

ETNOSZ ÉS ETNOSZOCIÁLIS SZERVEZET

A tudományos irodalomban az „etnosz” szó használata hosszú ideig főleg a belőle képzett két terminusra, az „etnográfia” és az „etnológia” használatára korlátozódott¹ s ezek voltaképpen a tudásnak ugyanazt a területét jelentik.² Az utóbbi időben az ógörög szóval mind gyakrabban és gyakrabban jelölik az etnográfiai és etnológiai vizsgálódásnak magát a tárgyát is összességében. Egy ilyen terminológiai „innováció” teljesen igazoltnak tűnik e tárgynak az európai nyelvek többségén többértelmű szóval való jelölése következtében (orosz *narod*, német *das Volk*, angol *people*, francia *peuple*).³ Ezenkívül maga az a tény, hogy a különböző országok tudósai az adott értelemben közös kifejezést használnak, kétségtelenül újabb lehetőséget nyit az etnográfiai-etnológiai kutatások terén az alapvető nomenklátúra nemzetközi egységesítése előtt.

Az ilyen egységesítés felé vezető úton azonban igen jelentős akadályok bukkannak fel. Arról van szó, hogy magát az „etnosz” kifejezést néha egyáltalán nem azonos értelemben használják. Ez különösen kitűnt az egyes kutatók közötti észrevehető nézeteltérésekben, amikor az etnosz fő ismérveit igyekeztek meghatározni.⁴ Az ilyen véleménykülönbségek egyik

¹ Ezek a szakkifejezések széles körben elterjedtek már a 19. század sereikén.

² Egyébként a nyugat-európai irodalomban néha az etnográfianak egy leíró diszciplína szerepét, az etnológiának pedig egy elméleti diszciplína szerepét tulajdonítják. Egy ilyen szembeállítás azonban meglehetősen viszonylagos. A Szovjetunióban, ahol az „etnológia” kifejezés nem terjedt el, az etnográfia egyesíti magában a világ népeinek mind leíró, mind elméleti színvonalú kutatását.

³ Eközben gyakran elvesztik etnikai értelmüket; pl. az orosz nyelvben a *narod* szó jelenthet „dolgozó tömegek”-et vagy egyszerűen az emberek egy csoportját; a *das Volk* szót a német is használja nemcsak „nép”, „nemzet” értelemben, hanem „aljanép”, „tömeg” értelemben is; hasonlóképpen áll a dolog az angol *people* és a francia *peuple* stb. szavakkal is.

⁴ Így az orosz nyelvű irodalomban egyes szerzők az idevágó fő ismérvek között említik a nyelvet és a kultúrát (KUSNYER, P. I.); mások kiegészítik ezt a területtel és az etnikai tudattal (ČSEBOKSZAROV, N. N.); a kutatók harmadik csoportja ezenkívül megemlíti a pszichikai alkat sajátosságait (KOZLOV, V. I.); a negyedik csoport az etnikai jegyek körében említi az eredetben és az állami hovatartozásban mutatkozó azonosságot (TOKAREV, SZ. A.—SELEPOV, G. V.) stb.

fő oka abban rejlik, hogy az „etnosz” kifejezést egyaránt használják mind szűkebb, mind tágabb értelemben. Eközben az előbbi esetben az etnosznak leglényegesebb sajátosságaira gondolnak. De ezek a sajátosságok rendszerint másodlagos ismervekkel összekapcsolva egységes egész rendszerben integrálódnak, ami pontos elhatárolásukat rendkívüli módon megnehezíti.

A természettudományokban hasonló esetekben rendszerint speciális kísérleteket folytatnak, amelyeknek során a vizsgált rendszert szokatlan körülmények közé helyezik s ennek következtében sikerül behatolni a lényegébe. A társadalomtudományok összességében, mint közismert, a tömeges kísérletek lefolytatásának lehetőségei meglehetősen korlátozottak s e tudományok közül egyesek, például a történettudomány, általában szinte teljesen meg vannak fosztva az ilyen lehetőségektől. Náluk a kísérletet az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlata helyettesíti. Úgy látszik, az előttünk álló feladat megoldása érdekében is a társadalmi-történelmi gyakorlathoz kell fordulni, hogy „kísérletei” közül kiválogassuk azokat, amelyek az etnosz fő és másodlagos ismerveinek a különválását maguk után vonták. Ez akkor történt, amikor az etnikai rendszerek a normától lényegesen elütő feltételek között találták magukat. Nézetünk szerint ilyen jellegű „kísérletet” az emberiség igen nagy számban végzett, amióta létezik. Ilyen „kísérlet” például a migráció minden fajtája: mind egész népek elvándorlása (a „nagy népvándorlás korának” migráció-típusai), mind egyes etnikai csoportok helyváltztatása (vagy akár egyes személyeké), amely a modern viszonyok között uralkodó jellegű.

Hiszen valójában közismert, hogy ha emberek egy csoportja új helyre költözik, nemcsak ők maguk, hanem utódaik is bizonyos mértékig megőrzik korábbi megkülönböztető, azaz etnikai tulajdonságaikat. E tulajdonságok, amelyek különleges állékonysággal tűnnek ki, nézetünk szerint az etnikai közösség — a szorosabb értelemben felfogott etnosz — elidegeníthetetlen lényegét alkotják. Következésképpen az etnikai közösségnek olyan tulajdonságai és elemei, amelyeket az áttelepülés következtében elveszít, a nem szükségképpen valók kategóriájába tartoznak: azok mintegy külső burkát alkotják az etnosz lényegének. Ebből következően, ennek a buroknak a „lefejtése” a migrációra vonatkozó adatok alapján szükséges előfeltétel ahhoz, hogy felfedhessük az etnosz lényegét.

Ennek során azonban szem előtt kell tartanunk, hogy az etnoszra a legintenzívebb „szétforgácsoló” hatással a mikromigrációk, azaz az etnosz viszonylag kis lélekszámú csoportjainak más etnikai területek határain belülre való áttelepülései vannak. Míg a makrocsoportos migrációk az (egyidejű tömeges áttelepülések) következményeképpen az etnikai csoport

vagy közösség csupán geográfiai környezetét és a kultúrtájat veszíti el, addig a mikromigrációk az etnikai rendszer jóval „mélyebb” feldarabolódásával járnak. Ez utóbbiak rendszerint lehántják a tárgyiasult kultúra elemeinek a nagyobbik részét is, a gazdasági kapcsolatok teljes megváltozását, sőt gyakran jelentékeny társadalmi változásokat is maguk után vonnak.

Az etnikai közösségek speciális vizsgálata a mikromigrációk⁵ prizmáján át levonhatóvá teszi azt a következtetést, hogy az etnikai sajátosságok fő hordozója a kultúra e szó tágabb értelmében, azaz a csak az emberekre jellemző (nem biológiai) tevékenységi módoknak és azok eredményeinek összessége.⁶ A kultúrában ennek során nem csupán a társadalom munkája foglaltatik benne, hanem a társadalom minden vívmánya az erkölcsiség terén, az „érzések kultúrája”, a művészeti élet, a tudomány, a filozófia vívmányai, sőt az olyan specifikus jelenségek is, mint a gondolkodás és a nyelv.⁷

Az így értelmezett kultúra szférájában van rendszerint együtt az etnikai egységek valamennyi fő megkülönböztető jegye.⁸ Nem véletlen, hogy ilyen megkülönböztető sajátosságokként említik rendszerint a kultúra olyan nagy életképességű összetevőit, mint a nyelv, a népi díszítőművészet, a népköltészet, a szokások és szertartások, az erkölcsök stb. Jellemző, hogy éppen a kultúra ilyen jellegű összetevőinek (valamilyen fokú) újratermelése biztosítja, hogy az áttelepülők megőrizték hagyományos etnikai arculatukat.⁹

Sajátos, egyszersmind rendkívül lényeges etnikai sajátosságot jelent az etnikai tudat — az etnosz tagjainak hovatartozási érzése. E sajátosság jelentőségét az etnosz számára bizonyítja egyebek között az a tény, hogy az áttelepülők rendszerint több nemzedéken át megőrzik etnikai tudatukat.

Már régen felfigyeltek arra, hogy külön-külön az etnosznak egyik eleme sem (pl. sem a nyelv, sem a szokások, sem a vallás, stb.) tud feltétlen megkülönböztető etnikai jegyként funkcionálni. Ez a tény néha alapul szolgál, hogy ezek közül az elemek közül némelyeket ne vegyenek figyelembe, mint az etnosz lényegének a kifejezőiként. Pedig az ilyen esetekben nyilvánvalóan nem veszik számításba, hogy az etnosz nem „ismérvek” egyszerű összege, hanem történelmileg kialakult oszthatatlan együttes, amely azon-

⁵ Erről részletesebben I. BROMLEJ, JU. V. *Az etnosz lényegének kérdéséhez*. A természet, 1970. 2. sz. 51—55.

⁶ Vö. MARKARJAN, E. SZ. *Kultúrelméleti tanulmányok*. Jerevan, 1969. 61. és köv.

⁷ Vö. FRANCEV, G. *Kultúra*. Filozófiai enciklopédia, 3. köt. Moszkva, 1964. 118—119.

⁸ Az etnoszok külső különbségei az etnoszoknak igen lényeges ismérveik, mivel az emberi közösségek minden ilyen kategóriájáról alkotott képzeteknek végső soron a „mi” és „ők” antitézisének nyugszanak.

⁹ Ezt nem kis mértékben elősegíti az, hogy a kultúra etnikai összetevőinek többsége nem hordoz termelési megterhelést.

kívül még tudatában is van oszthatatlan voltának. S ha, tegyük fel, a nyelv és az etnosz, a nyelvi és az etnikai tagolás mindig egybeesne, akkor belátható, hogy e fogalmak megkülönböztetése értelmét veszítené.

Így a szó szűkebb értelmében használt etnosz legáltalánosabb formában úgy határozható meg, mint olyan emberek történelmileg kialakult együttese, akik közös, viszonylag stabil, kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló együttesektől való különbözőségüknek.¹⁰

Ugyanakkor azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy az etnosz egyáltalán nem izolált jelenség. Mindenekelőtt szem előtt kell tartani, hogy az etnosz mint sajátos kulturális jegyek rendszere, szerves kapcsolatban áll a megfelelő emberközösség egész egyéb kultúrájával. Végeredményképpen az etnoszt (a szó szűkebb értelmében) mint a kultúra sajátosságosan etnikai, és mint interetnikai¹¹ (beleértve az egyetemesen emberi) összetevőinek az összességét is jellemzik. A kultúra e két oldalának kölcsönös viszonya az etnoszon belül kifejezi a különös és általános dialektikus viszonyát és úgy is tekinthető, mint a forma (beleértve a „nemzeti formát” is) és tartalom viszonya.¹²

Minden etnosz egy meghatározott kultúrközösséget alkot, szoros kapcsolatban van a maga közegével, amely azokból a részből társadalmi, részint természeti tényezőkből áll, amelyek keletkezésének és létezésének nélkülözhetetlen feltételeiként jelennek meg.

E tényezők szerepe az etnosz kialakulásában különleges és igen bonyolult kérdés, egész sor önálló aspektussal, amelyek között a leglényegesebbeknek a földrajzi, gazdasági és állami-politikai aspektusok tűnnek. Ezek mindegyike külön kutatás témája lehet. Ezért az adott relációban mi beérjük, hogy a hasonló esetekben aránylag tipikusnak mondható hibáktól óvjunk: nevezetesen az etnosz keletkezési feltételeinek összekeverésétől fő komponenseivel. Arról van szó, hogy valamilyen jelenség kialakulásának körülményeiben fontos szerepet betöltő tényezők a későbbiekben csupán a jelenleg mellékes formáinak jelentőségét tartják meg.¹³

¹⁰ A modern orosz nyelvben az „etnosz” kifejezés ilyen értelméhez bizonyos párhuzamot ad a *nacionalnoszty* „nemzetiség” szó.

¹¹ Ugyanakkor gyakran a kultúra egyik vagy másik összetevője amely közös az etnoszok egy meghatározott csoportjának vonatkozásában, azaz interetnikus, egyidejűleg megkülönböztetheti e csoport egyes etnoszeit a bele nem tartozó etnoszoktól, azaz közvetlenül betölthet etno-differenciáló szerepet.

¹² Mint arról már szó volt, etno-differenciáló szerepet csak a kultúrának olyan vonásai játszhatnak, amelyek kívülről eléggé észrevehetően jelentkeznek, azaz a kultúra formájához tartoznak.

¹³ GULIGA, A. V. *Fogalom és kép a történettudományban*. A történettudomány kérdései, 1965. 9. sz. 7.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szó szorosabb értelmében vett etnosz nem egyszerűen egyoldalú kapcsolatban van köze-gével, hanem kölcsönösen hatnak egymásra. Eközben az etnosz és a közeg, szoros együtt hatásuk következtében, lényegében egy sajátos, egységes képződményt alkotnak. Ebben a képződményben viszont (a tulajdonképpeni etnosz mellett) eléggé megkülönböztethetően jelenik meg két szféra. Az elsőt, amit feltételesen „belső”-nek nevezhetünk, az etnosszal összekapcsolódó „nem etnikus” társadalmi jelenségek összessége alkotja. Sajátos „külső burok”-ként tekinthetjük a természeti környezetet.

Mivel a szó szoros értelmében vett etnosz a társadalmi jelenségek egyik fajtája, különösen szoros kapcsolatban áll a maga „belső burkával”, amely-lyel kölcsönösen át- meg átszövik egymást és amely végeredményben fel-tétele az etnosz létének.

Általában nem szabad elfelejteni, hogy bár mind a hétköznapi köztudat-ban, mind pedig az elméleti fejtegetésekben a tulajdonképpeni etnikai sajátosságok elválnak az egyéb társadalmi jelenségektől, az objektív való-ságban az etnosz nem létezik a legkülönbözőbb szintű (családtól egészen az államig) társadalmi intézményeken kívül vagy azok nélkül.

Emellett a voltaképpeni etnikai sajátosságok és (a szó szűkebb értelmé-ben vett)¹⁴ társadalmi jegyek összekapcsolódásának jellege az ismert mér-tékben függ az etnosz kiterjedésbeli paramétereitől. Arról van szó, hogy mivel nem feltétlenül kötelező az etnosz területi egysége, az etnikai tulaj-donságok hordozóinak térbeli elhelyezkedése nem csupán homogén (kom-pakt) formájú, hanem heterogén (diszperz) formájú is. A mai homogén etnikai képződményekre példaként szolgálhatnak, kis kivétellel, az orszá-gunkban élő nemzetek (természetesen, a megfelelő köztársaságokon belül); heterogéneknek tekinthetjük a nem kompakt módon elhelyezkedő csoport-ot képviselőit olyan köztársaságokban, ahol nem ők alkotják az őslakos-ságot. Más szóval, ugyanaz az etnosz lehet homogén és heterogén állapot-ban. Ugyanakkor szinte valamennyi etnikai képződményben (legalábbis a maiakban) rendszerint mindig jelen vannak kisebb vagy nagyobb idegen etnikai elemek. Sőt továbbmenve, vannak példák a — hogy úgy mondjuk — homogén-heterogén etnikai képződményekre, amikor egy területi egységen belül egyidőben, váltakozva élnek két vagy több etnosz képviselői. Ilyesmi nemcsak a falusi település típusú kisebb területi egységeken belül fordulhat elő, hanem nagy kiterjedésű területi-politikai egységeken belül is. (Ilyen például az oroszok és kazahok megtelepedése a Kazah SZSZK-ban.)

A homogén etnikai képződmények között kétségtelenül különleges helyet

¹⁴ Azaz mindenekelőtt a termelési, az osztály és szakmai szférába tartozó.

foglalnak el azok, amelyek úgynevezett szociális szervezetekkel nőttek össze, amikor is e szervezeteken egyes társadalmakat, a társadalmi fejlődés önálló egységeit értjük (pl. a törzsi-nemzetségi szervezetek az ősközösségi társadalomban; a társadalmi-politikai szervezetek az osztálytársadalomban).¹⁵

Az etnosz és a társadalmi organizmus kölcsönös egymásba fonódásának eredményeképpen kialakult különleges képződmények sok esetben viszonylagos önállósággal rendelkeznek, ami különösen kedvező feltételeket teremt az etnikai újratermelődésre.¹⁶ Ezek a „szintetikus” képződmények, az etnosz létezésének egyik legfontosabb és igen elterjedt formája, nézetünk szerint úgy határozhatók meg, mint etnoszociális organizmusok.¹⁷

Az ilyen jellegű szervezeteknél az etnikai (kultúrközösség) mellett rendszerint megvan a területi, gazdasági, társadalmi és politikai közösség is (ez, hogy úgy mondjuk, a maximális változat). De az etnoszociális organizmus fő összetevői kétségtől részint az etnikai, részint a társadalmi és gazdasági tényezők. A társadalmi és gazdasági tényezők, amelyek közismerten minden társadalmi jelenségnek, beleértve az etnikaiakat is, a bázisát adják, lényegesen mozgékonyabbak, mint az utóbbiak. Az etnikai sajátosságoknak ez a viszonylagos konzervativizmusa, valamint bizonyos önállósága biztosítja a fő paramétereit tekintve azonos etnosz fennmaradásának lehetőségeit néhány társadalmi-gazdasági formáción át. Például az ukrán etnosz egyaránt létezik a feudalizmusban is, a kapitalizmusban is és a szocializmusban is.

Másként áll a dolog az etnoszociális szervezettel. Az a körülmény, hogy milyen formációhoz tartozik, elkerülhetetlenül sajátos jelleget kölcsönöz neki. Lényegében ez a tény szolgál alapul ahhoz, hogy nálunk az utóbbi évek irodalmában rendszerint megkülönböztetik az etnikai közösségek olyan típusait, mint a törzs, nemzetség, a burzsoá és a szocialista nemzet. Egyébként ez a tipológia, mint azt könnyű észrevenni, nem végig következetes, mivel egyetlen típusba (nemzetség) egyesíti két formáció, a rabszolgatartó

¹⁵ L. SZEMENOV, JU. I., *A „társadalmi organizmus” kategóriája, s annak jelentősége a történettudomány számára. A történettudomány kérdései*, 1966. 8. sz.

¹⁶ Igaz, az önújratermelés képességével még a legkisebb lélekszámú, egyes „leg-egyszerűbb” társadalmi intézmények formájában (pl. családok csoportja) létező etnikai csoportok is rendelkeznek. Az ilyen újratermelődés azonban viszonylag rövid-életű, két-három nemzedékre korlátozódó. Tekintettel kell arra is lenni, hogy a társadalom szervezetének keretében az etnosz rendszerint sokkal továbbá marad fenn, mint ezeken a kereteken kívül. Az adott vonatkozásban kielégítő bizonyyságnak tűnnek az olyan etnikai csoportok aránylag gyors asszimilációjára utaló tények, amelyek kívül vannak „saját” nemzetségi, vagy társadalmi-politikai közösségükön.

¹⁷ Az osztálytársadalmakban azok az etnoszok, amelyek saját államisággal nem rendelkeznek, rendszerint igyekeznek azt megszerezni. S ebben, az általános alapján ítélve, számukra nem utolsó szerepet játszik az a perspektíva, hogy ily módon optimális feltételeket teremtenek az önújratermelődésre.

és a feudális rend etnoszociális szervezeteit. Miként már irodalmunkban helyesen megjegyezték, ezek „az etnikai közösségeknek teljesen különböző típusai”.¹⁸ Egyebek között az osztály- és társadalmi, valamint az etnikai összetevők arányaiban is elütnek egymástól. Így a rabszolgatartó társadalom etnoszociális szervezete főleg e társadalom szabad lakosságát fogja össze s e társadalom közvetlen termelőinek, a raboknak, jelentékeny részét, mivel azok más etnoszhoz tartoznak, keretein kívül hagyja. Az etnoszociális szervezet a feudalizmusban elsősorban a dolgozó lakosságot fogja át és gyakran kirekeszti az uralkodó feudális osztályt.¹⁹ Ebben a vonatkozásban a rabszolgatartó formáció etnikai közösségeinek (a mi terminológiánk szerint etnoszociális szervezeteinek) jelölésére a „demosz” elnevezést javasolták, mivel az ilyen közösségek főleg a szabad lakosságot fogták össze.²⁰ Természetesen, lehet elfogadni vagy el nem fogadni ezt az elnevezést (nevezhetjük, mondjuk, „rabszolgatartó nemzetség”-nek, népnek, megkülönböztetve a feudális formáció népétől). De magának az etnoszociális szervezet különleges típusának léte a rabszolgatartó társadalomban kétségtelennek tűnik.

Az etnoszociális organizmus szociális összetevőinek a formációs sajátosságai rendszerint bizonyos hatással vannak a szervezet etnikai sajátosságai-
nak a struktúrájára is, elsősorban azok egyneműségét befolyásolják. Például az ősközösségi társadalom etnoszociális szervezetei, a törzsek, mivel társadalmilag egyneműek, nagymértékű etnikai egyneműség is jellemzőjük. Az antagonisztikus formációk etnoszociális szervezeteiben a társadalmi tagolódást, ha az nem is vezet az ilyen szervezetek etnikai egységének teljes felbomlására, mégis rendszerint szervezeten belüli csoport-etnikai sajátosságok (osztály-, rendi, kasztjegyek) megjelenése kíséri. Az adott relációban nem lehetséges, hogy ne jusson eszünkbe a lenini megjegyzés arról, hogy a kapitalizmus időszakában „két nemzet van” minden nemzetben.²¹ A rabszolgatartó, s méginkább a feudális rendszerben a rendi, az utóbbi rendszerben pedig gyakran a kaszt-tagolódás is legalább ennyire alapul szolgál, hogy minden etnoszociális szervezetben két, sőt esetleg több etnikai közösséget különítsünk el.

Az antagonisztikus osztályok felszámolása s szocialista társadalomban a szovjet tapasztalat szerint rendkívül intenzívekké teszi az úgynevezett etnikai konszolidációs folyamatokat, azaz a nemzet etnikai egyneműségének gyors kibontakozását.

Miután történeti-stadiális síkon áttekintettük az etnoszociális organiz-

¹⁸ TOKAREV, Sz. A., i. m., 52.

¹⁹ Uo. 53.

²⁰ Uo. 58.

²¹ LENIN, V. I., *Összegyűjtött művei*, 24. köt. 129. (oroszul).

musok tipológiai kérdéseit, ki kell térnünk arra, hogy ismereteseek bennük átmeneti állapotok is. Az ilyen átmeneti állapotot mind a társadalmi és gazdasági, mind pedig az etnikai szférában lezajló folyamatok kiválthatják. Az előbbi esetben a társadalom átmeneti korszakaival van dolgunk. Országunkban például ilyen átmeneti korszakban, az októberi forradalomtól a szocializmus alapjainak lerakásáig tartó időszakban, a korábbi burzsoá nemzeteknek szocialista nemzetekké alakulása folyamata ment végbe folyamatosan. A mai körülmények között, a fejlődő országokra vonatkoztatva, úgy látszik, szintén beszélhetünk olyan etnoszociális organizmusokról, amelyek átmeneti állapotban vannak (néha ezeket „fejlődő népek”-nek nevezik).

Ami az etnoszociális organizmusoknak azt az átmeneti állapotát illeti, amely azok etnikai sajátosságainak átalakulásával van összefüggésben, ebben a vonatkozásban úgy tűnik, legjellemzőbbek az olyan esetek, amikor ezeket a változásokat az etnikai tudat változása tetőzi be. Példaként az olyan etnoszociális szervezetekre, amelyek viszonylag nemrég még ilyen átmeneti állapotban voltak, hivatkozhatunk talán a francia kanadaiakra, vagy az ausztráliai angolokra, hozzátéve, hogy az utóbbiak esetében, mint az igen gyakran megtörténik, az etnosz minőségi változásában nem kis szerepet játszottak a beszüremlett idegen etnikai elemek (németek, olaszok stb.).

A szó szűkebb értelmében vett etnosz és az etnoszociális szervezet kölcsönös egymásba fonódásának, közös metszéspontjaik kialakulásának történeti-stadiális aspektusa mellett térbeli kihatása is van. Arra gondolunk, hogy az osztálytársadalom feltételei között meglehetősen gyakran megfigyelhetjük, hogy az etnosz és az állami, politikai alakulatként megjelenő szociális organizmus térbelileg nem esik egybe. Emellett viszonyuk jellegetől függően az etnoszociális organizmusok változatát különböztethetjük meg.

E változatok közül az elsőt az etnosz és a társadalmi szervezet olyan egybeesése (sic!) adja, amikor az adott etnosz a közös területük határain túl valamennyire is teljes társadalmi és gazdasági önállóság nélkül vagy heterogén formában, vagy apró homogén csoportok formájában él. Illusztrációként erre a változatra a mai etnikai közösségek között szolgálhat, mondjuk, az olasz nemzet, amennyiben Olaszország határain túl az olasz etnosz csupán diszperz állapotban létezik. Másik példa az első változatra a szlovákok, akiknek többsége a Csehszlovák Szocialista Köztársaság szlovák nemzetét alkotja (vagy a szlovák etnoszociális szervezetet — a Szlovák Szocialista Köztársaságot) s csak egy jelentéktelen részük él a határokon túl részben heterogén állapotban, részben apró homogén csoportok formájában

(például szlovák telepek a Szovjetunióban, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában).

Az etnoszociális szervezet kialakulásában a fő komponensek összefüggéseinek második változatát azok az esetek alkotják, amikor egy etnoszból a szociális szervezetek kiválasztanak, kiiktatnak néhány etnoszociális képződményt.

Az adott vonatkozásban legszemléletesebb példa az arab etnosz, amelyből a mai társadalmi-politikai közösségek, az államok, kiiktattak néhány etnoszociális szervezetet, az egyiptomit, a szíriait, az irakit stb., s ezek mindegyikének amelletts bizonyos dialektusbeli és kulturális eltéréseik is vannak. A közismert értelemben hasonló képet mutat a spanyol-amerikai etnosz is, csupán azzal a különbséggel, hogy az egyes társadalmi-politikai egységek határain belül őmaga még nem teljesen egynemű. Egy etnosznak több etnoszociális szervezetre való szétagolódására jó példa a mai két német állam: az NDK és az NSZK. Esetükben egyidejűleg, egy etnosz keretein belül az etnoszociális szervezetek két különböző történelmi típusát, különböző formációkat találunk.

Végül a vizsgált kapcsolatok harmadik változataként azokat az eseteket említhetjük, amikor egy társadalmi-politikai közösség (állam) keretein belül egyidejűleg több homogén és aránylag önálló etnosz létezik. Az ennek során kialakult etnoszociális szervezeteket azonban, úgy látszik, úgy kell tekintenünk, mint amelyeknek nincs teljesen befejezett struktúrájuk, mivel hiányzik a saját politikai felépítményük. Erre a változatra klasszikus példával szolgálnak a forradalom előtti Oroszország olyan nemzetei, mint mondjuk az ukrán, litván, grúz, örmény stb., amelyek csupán az októberi forradalom után tettek szert saját államiségra.

Tehát az etnoszociális szervezetek különféle változatainak áttekintése történelmi-stadiális és térbeli szempontból meggyőzően tanúskodik az etnosz létezési formáinak igen nagyfokú változatosságáról. Ám az etnoszociális szervezetek felsorolt típusaival és változataival ezt a sokrétűséget egyáltalán nem merítettük ki.

A világ etnikai térképét például igen nagy mértékben bonyolulttá teszi az etnikai jelenségek hierarchikus volta. És pedig nemcsak az etnoszociális szervezetek fölé magasodó képződmények léteznek (például az ún. etnolingvisztikai közösségek), hanem az etnoszociális szervezetekbe néprajzi csoportokként illeszkedő közösségek is.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a nagyszámú apró és még apróbb etnikai képződmények (etnosz-„töredékek”) létét, legyenek azok akár homogén, akár heterogén jellegűek. Ezek az egyes etnoszociális szervezetekbe (leginkább nemzetiségi kisebbségek formájában) elhelyezkedő kép-

zódmények gyakran elütnek egymástól fő struktúra-képző összetevőik összetételében, és ezt a körülményt, természetesen, igazságtalan dolog volna teljesen számításon kívül hagyni az etnikai közösségek részletes, aprólékos tipologizálása alkalmával. Végül arra is tekintettel kell lenni, hogy a szó szűkebb értelmében vett etnosz nemcsak a társadalmi, hanem a természeti környezettel is meghatározott rendszert alkot. Ezek az úgynevezett „etnoszférák”.

Egyszóval, az etnosz mintegy polivalens, s éppen ez a tény váltja ki létezési formáinak gazdagságát s ennek megfelelően az etnikai közösségek típusainak és változatainak a bőségét. Ugyanakkor ennek az egész tipológiai sokféleségnek a jelölésére a szimbólumoknak (kifejezéseknek) igen korlátozott tárát alkalmazzák. Emellett a különböző kutatók gyakran ugyanazt a kifejezést használják tipológiailag különböző jelenségek megnevezésére. Egyebek között éppen ez váltja ki azokat a véleménykülönbségeket, amelyek mind az etnikai közösségek egészének, mind azok egy típusainak jellegéről lefolytatott vitákban olyan jól kivehetően hangot kaptak.²²

Különösen akkor gyakoriak a félreértések, amikor az egyik tudós az „etnosz” kifejezést szűkebb értelmében, a másik tágabb értelmében használja, az etnoszociális szervezetet jelölve vele. Eközben az előbbi a maga módján helyesen állítja például, hogy az etnoszra nem jellemző a gazdasági közösség, az utóbbi pedig, mivel etnoszon etnoszociális szervezetet ért, nem kisebb megalapozottsággal tart ki a maga módján az ellenkezője mellett.

Így azután teljesen belátható, mennyire sürgetően szükséges, hogy a már meglevő szakkifejezések szemantikáját sokkal pontosabban körülhatároljuk. Éspedig lehetséges, hogy az „etnosz” kifejezés használatában, akár a szó szűkebb, akár tágabb értelmében mégis be kellene értnünk a fő etnikai képződmények (kontinuitásukban: nemzetség — nemzet) szintjével, míg az „etnikai közösség” fogalmát az etnikai hierarchia valamennyi láncszemének jelölésére kellene fenntartanunk. (Egyébként valószínűleg e két nagy általánosító jellegű kifejezésnek a közismert többértelműsége következtében nem sikerül teljesen leküzdenünk az akadályokat.) Kétségkívül új szakkifejezésekre van szükség. Igaz, azokat, úgy tűnik, fokozatosan kell bevezetni. Ezért ez alkalommal kielégítő az az egy kifejezés, amelyik általános formában tükrözi az etnikai és a társadalmi-gazdasági jelenségek szintézisének fő formáját: vagyis az „etnoszociális szervezet” kifejezés.

²² Különösen érzékletes példa az adott vonatkozásban az 1966—1968-ban A történettudomány kérdései hasábjain a „nemzet” fogalmáról folytatott vita.

HOZZÁSZOLÁS

GUNDA BÉLA

BROMLEJ, JU. V. professzor előadása és ez a szovjet—magyar tudományos eszmecsere annak a bizonyítéka, hogy a néprajz keresi a maga útját, viaskodik tárgykörével, módszerével, igyekszik a határait hol kijjebb tolni, hol pedig összebb vonni. Ez azonban nemcsak a néprajzra jellemző, hanem korunk minden tudományára, amely rendet akar teremteni az ismeretek összehalmozódásában, új kutatási módszereket tesz magáévá és figyelembe veszi a társadalom fejlődését, igényét.

BROMLEJ, JU. V. professzor előadásának centrumában az *etn* o s z fogalma áll. Tulajdonképpen ennek a fogalomnak az értelmét kellene először tisztáznunk. Úgy látom, hogy mindenféle meghatározás csak megközelítheti ennek a fogalomnak a lényegét, mert azok a tényezők, amelyeket belemagyarázunk az *etn* o s z fogalmába, sem térben, sem időben nem állandóak és az „értékük” is igen változó. A legtöbb néprajzi lexikon és elméleti kézikönyv nem is foglalkozik az *etn* o s z magyarázatával, vagy különböző módon közelítik meg a kérdést. HIRSCHBERG, W. *Wörterbuch der Völkerkunde* (Wien, 1965) így határozza meg az *etn* o s z fogalmát: ugyanolyan származással és tradíciókkal rendelkező családok csoportja (S. 108). MONTANDON, G. szerint az *ethnie* jellemzői a szomatikus, nyelvi és kulturális jellemvonások.¹ A számtalan meghatározás közül feltétlenül tekintetbe kell vennünk SHIROKOGOROFF, S. M. véleményét, aki az *etn* o s zt olyan c s o p o r t n a k, egységnek tartja, amelyik több vagy kevesebb hasonló kulturális komplexummal, ugyanazzal a nyelvvel rendelkezik és csoportöntudata van. A csoportnak saját eredetéről vallott felfogása hasonló. A felfogás természetesen lehet mondai és történetileg bizonyított. Ezenkívül a csoportban endogám praxis uralkodik. A csoport lehet nagy létszámú vagy csak néhány száz egyén, — a számnak nincsen nagy jelentősége. A kulturális jelenségek variációinak folyamata ezekben az egységekben, csoportokban megy végbe, éppen úgy, mint a biológiai jelenségek folyamata. A tények megfigyeléséből az ember arra az állásponttra jut, hogy az *etn* o s z létezését egyensúlyi rendszer feltételezi és szabályozza. Az *etn* o s z belső egyensúlyát lakosságának a száma, valamint az adaptáció mértéke határozza meg, amely kultúrájában, fizikai adaptációjában és az általa elfoglalt területben jut kifejezésre. Ha szimbólummal fejezzük ki a problémát, akkor $\omega = q/Ts$, ahol a ω az etnikai egyensúly konstansa, q a népesség létszáma (korra és nemre való korrelációval), S a biológiai adaptáció a kultúra és a funkcionális hatévékenység formájában (az eredeti szövegben *functional power*), T a terület (a hasznosságra, földrajzi szélességre, tengerszint feletti magasságra, éghajlatra stb. vonatkozó korrelációkkal).²

Ezek az ismertetőjelek minden *etn* o s z nál (etnikumnál, népi csoportnál) igen jól vizsgálhatók. Természetesen tudatában kell lennünk annak, hogy az ismertetőjelek állandóan változnak. Az *etn* o s z kultúrájának vannak centrális és marginális részei s az átmeneti zónák más *etn* o s zok felé a kultúrkomplexumok más-más egységeivel kapcsolódnak.³ Aránylag csak a nyelv stabil, de a kultúra jellemzői nemcsak időben változnak, hanem ugyanabban az időperiódusban a különböző társadalmi rétegeknél más-más formában jelentkeznek. Alá szeretném húzni az endogám praxis gyakorlatát, amely a legutóbbi évtizedekig jellemző volt a magyarországi etnikai csoportoknál, Ezt KODOLÁNYI János az Ormánságban részletesen vizsgálta.⁴ A kultúrának az *etn*

¹ MONTANDON, G., *L'ologénese culturelle. Traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique*. Paris, 1934.

² SHIROKOGOROFF, S. M. *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altai Hypothesis*. Tsing Hua Journal, Vol. 6. Peiping, China, 1931, 11, 16. 1. Több más munkájában hasonlóan fejti ki elméletét SHIROKOGOROFF, S. M.

³ Írjad ezekről a kérdésekről két tanulmányomat: *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása*. M. és H. 5, 1963. 3—12.; *A magyar néprajztudomány időszéri kérdései*. I. Oszt. Közl. 20. 1963, 115—124, 130—131.

⁴ KODOLÁNYI János, *Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában*. NÉ. 40. 1958, 5—18. Vö. ehhez ZENTAI János, *Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához*. JPMÉ. 1966. 77—128.

noszt, az etnikumot meghatározó szerepével BARABÁS Jenő és PALÁDI-KOVÁCS Attila foglalkozott.⁵ Erre itt nem térek ki. Kíváncsinos lenne, ha szovjet kollégáink számára ők maguk mondanák el eredményeiket. Az etnoszkutatás szempontjából módszertani szempontból is jelentős a palóc kutatások eddig megjelent anyaga, amelynek nemzetközi visszhangja is van. A BAKÓ Ferenc szerkesztette kötetben BARABÁS Jenő, ANDRÁSFALVY Bertalan, VARGYAS Lajos, MORVAY Judit, PALÁDI-KOVÁCS Attila, HOFER Tamás, LAJOS Árpád és mások elvi-módszertani közlései a magyar néprajz szinte minden alapvető kérdését felszínre vetették, s nem a néprajztól *ki-* és *elvezető* álláspontokat képviselnek.⁶

Az etnosz meghatározása a feudális társadalmi körülmények között élő parasztságnál kevésbé okoz nehézséget. A régi paraszti közösségek aránylag zárt egységek voltak. A közösség minden tagja között összeműködés volt, és az individuumok alkalmazkodtak a csoport belső társadalmi szabályaihoz és normáihoz. A paraszti közösségeket azonban a kapitalizálódás, a technikai civilizáció erősen megbontotta. Nagy átalakuláson mentek át a paraszti közösségek Közép- és Kelet-Európában a szocializmus építése során. A parasztesládokban divergáló folyamatok játszódnak le. A családtagok egyrésze még közel áll a földhöz, a család másik része azonban üzemekben, gyárakban dolgozik. Igen nagy a munkásvándorlás és olyan munkásrétegünk (sőt parasztrétegünk van), amely az internacionalizmus eszméit is magáévá teszi. Mindez az etnosz meghatározását nehezíti és árnyalja. Azt kell észrevennünk, hogy a kis etnoszok, etnikai közösségek mindinkább feloldódnak a nagyobb közösségekben. Ez nemcsak azt jelenti, hogy egy-egy csoport elhagyja a viseletét, dalait, különböző szokásait, hanem megváltozik a közösségek egész magatartása. A matyó etnikai csoportnál még ezelőtt 15–20 évvel is lényegében endogámia uralkodott. Ma jelentős exogám törekvésekkel találkozunk. Ez a törekvés kétirányú: 1. a földműves családok leányai a falun belül lehetőleg nem földműves legényekhez akarnak férjhez menni, hanem traktoroshoz, különböző szakmunkáshoz, iparoshoz, 2. legszívesebben azonban (elsősorban a faluból elszármazó) a közeli városokban lakó — főleg gyári munkás — legényekhez vonzódnak. Az exogám törekvésekkel is bekapcsolódik a falu a városi életformába, és ezzel a mai 18–30 éves generáció maga mögött hagyja a falut, még akkor is, ha lokálisan a faluhoz kötődik. Mindez a hagyományos etnosz felbomlásához vezet.

Ez a néhány példa is bizonyítja, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés különböző szakaszán az etnosz meghatározásának szűkségszerűen eltérőek a lehetőségei. A jövőben Kelet- és Közép-Európában az etnosz jellemzője elsősorban az lesz, hogy annak tagjai miképpen teszik magukévá a nemzeti művelődés nagy eredményeit, s a tagok miképpen, milyen formában vesznek részt a szocializmus építésében. A matyó etnikumot még 1935-ben jellemezte a nagybirtokokon való időszakos munkavállalás, a népviselet, az endogámia stb. Ma ezekkel az ismertetőjelekkel már nem lehet jellemezni a matyók etnikai modelljét. A mai modellhez hozzátartozik az a belső akkultúráció, amellyel a matyó falvak népe a szocialista életforma felé közeledik, és az a folyamat, igény, amellyel átveszi nemzeti művelődésünk nagy eredményeit. Ez ma jelentkezik Jókai és Mikszáth regényeinek olvasásával vagy a zenei ízlés átalakulásával.

Hasonló gondolataim támadtak akkor is, amikor GROZDOVA, I. N. előadásának kéziratát elolvastam. Természetesen nekünk azt is fel kell tárnunk, hogy az etnosz milyen kapcsolatban van múltjával és azokkal a más etnoszokkal, amelyekkel történetileg a múltban összetartozott s nyelvileg ma is összetartozik. Tudomásul kell venni, hogy nemcsak nyelvében, hanem kultúrájában is él az etnosz.

⁵ BARABÁS Jenő, *Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez*. NÉ. 40. 1958. 19–27.; PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A barkó etnikai csoport*. MésH. 10, 1968, 175–218.

⁶ BAKÓ Ferenc, (Szerk.). *Palóckutatás*. Módszertani Közlemények, I. Módszerek és feladatok. Eger, 1968. — Elismerően hivatkozik a kötetre MADAY B. az *East European Quarterly*-ben (IV., Boulder, Colorado, 1970. 240.). Az etnikum-kutatás egyik úttörő tanulmányát FÉL Edit írta, amelyről ezen a szimpóziumon feltétlenül meg kell emlékeznünk (*Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében*, Délvidéki Szemle, Szeged, 1943).

Mint ismeretes, tudományunk megjelölésére az *etnographia-ethnologia* kifejezéseket először a 19. század első évtizedeiben kezdték szélesebb körökben alkalmazni. Így a kívülálló számára meglehetősen különösnek tűnhet, hogy mintegy másfél évszázaddal e terminusok megjelenése után az összetételek első tagja, az *etnosz* szó jelentéstartalma még mindig problematikus lehet. Nézetem szerint azonban az időről időre történő újradefiniálás — éppen az alapvető fogalmak tekintetében — a tudomány természetes és szükségszerűen elvégzendő feladata, hiszen ezek a definíciók általánosították legmagasabb szinten azokat az eredményeket, amelyeket a tudomány tárgyának megismerése terén elért. Így a kultúra, a társadalom, vagy pedig az *etnosz* terminusok újradefiniálása korántsem jelent terminológiai zűrzavart; éppen ellenkezőleg: a tudomány fejlődésének mutatója.

Az *etnosz*, *etnikum*, *etnikai* specifikum stb. problematikájával — elsősorban tudományunk szűkebb tárgyának kijelölése során — a magyar néprajztudomány (néhány részletkérdést taglaló tanulmánytól eltekintve)¹ legutóbb 1955-ben foglalkozott.² Már ekkor felvetődött annak a szükségessége, hogy „a magyar néprajztudomány a közeljövőben ezzel a fogalomkörrel, illetve az idetartozó kategóriák tartalmi és formai meghatározóival elvi síkon behatóbban foglalkozzék”.³ E fogalmi körülhatárolás, a részletkérdések tisztázása vonatkozásában így számunkra különösen jelentős BROMLEY akadémikus előadása, amely a problémakör alapfogalmával, az *etnosz*szal és — újabb terminus bevezetésével — az *etnosz*ociális szervezettel foglalkozik.

Bármennyire is tanulságos lenne az *etnosz*ról kialakított elképzeléseket kezdettől fogva behatóan nyomon követni és taglalni, erre e hozzászólás keretei között nem vállalkozhatunk. Mint ismeretes, a fogalom teoretikus tisztázására a régebbi etnográfiaiban nem történt kísérlet, s főleg a 19. századi szerzők a *nép* kifejezést különösebb teoretikus megalapozottság nélkül, a legelterjedtebb etnikai együttesekre vonatkozóan használták. A modern polgári vizsgálat előfutárának SUMNERt tekinthetjük,⁴ aki a *folkways*-nek és ennek magasabb szintjének, a *mores*-nek elemzése során *intern* (mi) és *extern* (ők) csoportok között különböztet. A „mi-csoport” morálisan izolált, független élet-, érdek- és akcióközösség, amely *etnocentrikus*, amennyiben minden értéket a magáéihoz viszonyítva szemlél s minden „ők-csoportot” *potenciális*, az „ők-lényegből” fakadóan ellenségnek tart. SUMNER követői közül GIDDINGSET említhetjük meg, aki az emberi társulás alaptípusait vizsgálva olyan fejlődési sort állít fel, amelyben az emberré válás *zoogén* társulását az *antropogén* társulás követi, két főfokozattal, az *etnogén* társulással (nemzetiség, törzs, nép), továbbá a *demogén* társulással (szervezett nemzeti államok és birodalmak).⁵

A problémát módszeresen, egy rendszer keretébe foglalva a Kínában működő SHIROKOGOROFF kísérlete meg megoldani.⁶ Teóriáját alapvetően a kultúra jellegéről kialakított koncepciója határozza meg. Eszerint „a kulturális jelenség nem egyéb, mint új és különleges formája a biológiai alkalmazkodás jelenségének”. A kulturális alkalmazkodás azonban nem történik anélkül, hogy a fizikai tulajdonságok meg ne változnának, a változás fizikai folyamatait tehát a kulturális változással vannak összekötve. E változások (azaz kulturális és fizikai változások) olyan egységekben történnek, amelyek „a kulturális komplexusok különbözősége miatt különböznek, mely jelenleg az emberi alkalmazkodás legfőbb módja”. Ezt az egységet nevezzük *etnosz*-nak; ennek leglényegesebb jellemvonása pedig az, hogy emberek biológiai egysége, „egyéneknek olyan csoportja, amelyet a közös nyelv, eredet egyesít, vagy inkább: akik ugyanabban a közös eredetben hisznek, akiknek olyan műveltségi komplexusuk

¹ Például ifj. KODOLÁNYI János: *Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában*. NÉ. 1958.

² Lásd A *néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége* c. vitát (VAJDA László, BODROGI Tibor, VARGYAS Lajos) az *Ethn.* 1954/65.

³ *Ethn.* 1954/65, 591.

⁴ SUMNER, W. G. *Folkways*. New York, 1906.

⁵ GIDDINGS, F. H., *The Principles of Sociology*. London (több kiadás).

⁶ SHIROKOGOROFF, S. M., *Psychomental Complex of the Tungus*. London 1935.

van, ami megkülönbözteti őket más hasonló csoportoktól, akik lehetőleg egymás között házasodnak, azaz endogámiában élnek”.

A Kínában publikáló és így meglehetősen ismeretlen SHIROKOGOROFF etnoszteóriájának MÜHLMANN biztosított nagyobb publicitást, amennyiben 1937-ben az Archiv für Anthropologie-ban közreadta a *Psychomental Complex of the Tunguz* bevezetésének egyik lényeges részét, majd a problémakört a maga munkáiban⁷ SHIROKOGOROFFra támaszkodva fejtette ki. Mind SHIROKOGOROFF, mind MÜHLMANN szerint az etnológia „az etnikai és etnográfiai egységek és változatok” tudománya s mivel ezek az egységek alapjukban biológiaiak, ezért tudományunk is a biológia és a történelem metszőpontján helyezkedik el. Az etnoszról adott definíciója is lényegében SHIROKOGOROFFét követi, amennyiben szerinte az etnosz csoport, „többé-kevésbé hasonló kulturális komplexussal, azonos nyelvvel, a közös leszármazásba vetett azonos hittel, csoporttudattal és endogám praxissal”. Harminc évvel később⁸ MÜHLMANN definícióját kibővíti, ill. módosítja, amennyiben a politikai szervezethez kritériumát is felveszi. Így szerinte „az etnosz mindig politikai folyamat”, s a „népiség sohasem természetből adott tény, hanem mindig politikai teljesítmény, tehát akarati alkotás; ez már a nemzetségre is vonatkozik, méginkább az etnikai egységek fejlettebb szakaszaira”.

Nincs értelme annak, hogy akár SHIROKOGOROFF, akár MÜHLMANN teóriájának vagy definíciójának részletes cáfolatát adjuk. Bár kétségtelen, hogy embercsoportok mind biológiailag, mind pedig kulturálisan alkalmazkodnak az őket körülvevő miliőhöz, nyilvánvaló az alkalmazkodás két módjának minőségileg alapvető különbözősége. Mivel pedig a kultúra nem egyfajta biológiai alkalmazkodás, magától értetődő az is, hogy az etnosz meghatározásába a biológiai egység kritériumát nem vehetjük be: a kultúra hordozója nem a biológiai, hanem a társadalmi értelemben vett ember.

Nézzük most, hogyan állunk a többi meghatározó tényezővel. Ha a kultúrát fogadjuk el fő ismérvnek, akkor a nyelv mint egyetemesen érvényes tényező szükség-szerűen kiesik (konkrét esetekben ugyanakkor jellemző lehet!), mivel számos esetről tudunk, amikor egymástól eltérő nyelvű csoportok azonos kulturális vonásokkal rendelkeznek. (Közismert például a kínai kultúrára jellemző nagyfokú egységesség, ugyanakkor, amikor a mandarint vagy a kantoni kínai nyelvet, ill. dialektust beszélők nem értik meg egymást.) Az endogám praxis mellőzése hasonlóan nyilvánvaló: elfogadása esetén az exogám gyakorlatot folytató csoportokat vagy kulturálisan különböző csoportokat ki kellene rekesztenünk az etnosz fogalomköréből, csak azért, mert összeházasodnak vagy összeházasodhatnak, tehát endogám házassági kört alkotnak, etnoszként kellene meghatároznunk. Hasonló ellenvetések merülnek fel a közös leszármazásba vetett hittel kapcsolatban is, mivel ez a legkülönbözőbb nagyságú és jellegű csoportokra vonatkozhat, amelyeknek viszont vagy vannak közös kulturális sajátosságaik, vagy ilyenekkel nem rendelkeznek. Nem ennyire egyszerű a helyzet MÜHLMANN újabb definíciójával. Nyilvánvaló ugyan, hogy az etnosz nem politikai szervezet — ebben az esetben egy sor kétségtelenül etnoszjellegű csoportot kívül kellene hagyni e kategórián —, bizonyos ugyanakkor azonban az is, hogy az etnosz létének fenntartásához valamilyen fajta politikai szervezet is szükséges; politikai organizáció nélkül, amely kifelé irányuló, de belül is összetartó szervezett erőként biztosítja a fennmaradást, az etnosz sem létre nem jöhet, sem kontinuitása tartósan nem biztosítható. A kérdést hozzászólásunk második részében, az etnoszociális szervezettel kapcsolatban érintjük.

E néhány polgári nézet igen vázlatos ismerettése, pontosabban szólva az ezekre való emlékeztetés, valamint futólagos kritikájuk után azt hiszem világosabban kibontakozik előttünk azoknak a fejtegetéseknek a dialektikája, amelyek során BROMLEY akadémikus a maga etnosz-definíciójához eljut. Különösen fontos ebben a vonatkozásban az a megállapítása, hogy „az etnikai sajátosságok fő hordozója a kultúra e szó tágabb értelmében”, valamint az etnosznak „történelmileg kialakult együttesként” való felfogása; mindkettő olyan általános és döntő kritérium, amelyet az etnosz lényegének megragadásánál nem nélkülözhetünk. Ugyancsak egyetértünk azzal a módszerével is, hogy megadva az etnosz legáltalánosabb definícióját, nem zárja ki, hogy konkrét

⁷ MÜHLMANN, W., *Methodik der Völkerkunde*. Stuttgart 1938, és PREUSS, K. TH. *Lehrbuch der Völkerkunde*. Stuttgart 1937, teoretikus fejezet.

⁸ MÜHLMANN, W., *Geschichte der Anthropologia*. Frankfurt a. Main—Bonn, 1968.

esetekben egyéb elemek (mint a nyelv, szokások, vallás stb.) ne funkcionálhatnának megkülönböztethető etnikai jegyként, sőt olyan jegyként — ezt már mi tesszük hozzá —, amely összehasonlító vizsgálatok alkalmával finomabb megkülönböztetéseket és elkülönítéseket tehet lehetővé.

Problematiszabb már számomra az a szintetikus képződmény, amelyet BROMLEY akadémikus etnoszociális organizmusnak nevez és amely „az etnosz és a társadalmi organizmus kölcsönös egymásbefonódásának az eredménye”. Fölösleges lenne ezzel kapcsolatban arról vitázni, hogy a kettő közül melyik az elsődleges; bármiféle kultúra csak társadalmi szervezetekben élő emberek csoportjaiban realizálódhat, s így mindig kell lenni valamilyen társadalmi szervezetnek, amely etnikus karaktert is hordoz. Különösen így van ez a homogén etnikai képződményekben, ahol a társadalmi organizáció minden egyes szintje, minden egysége közös kulturális vonásokat hordozó emberekből tevődik össze, de így van ez a heterogén etnikai elemekből álló társadalomszervezetekben is, ahol azonban az etnikus jelleg nem minden társadalmi szervezeti szinten van jelen. Ennek ellenére tévednénk, ha az etnoszt, ahogyan azt legtágabban definiáltuk és az etnoszociális szervezetet, tehát az etnikus jellegű hordozó társadalomszervezeti formációt, automatikusan azonosítanánk egymással.

Világítsuk meg álláspontunkat egyetlen konkrét példával. Szűkebb vizsgálati területemnél maradv, hogyan lehetséges például az észak- és az északkelet-új-guineai parti sáv lakosságának tarka konglomerátumában eligazodni, valamilyen fajta rendet teremteni, az elengedhetetlenül szükséges etnikai rendszert kialakítani. Kézenfekvő, hogy első osztályozásunkat a nyelvre, mint a legegyszerűbb megkülönböztető kritériumra alapozzuk. Ha a nyelvi csoportokat a továbbiakban az etnosz ismérvei alapján vizsgálóra vesszük, akkor kitűnik, hogy területünkön egy-egy azonos nyelvet beszélő csoport emberek történetileg kialakult együttesét jelenti, olyan embereket, akik tudatában vannak egységüknek, valamint más együttesektől való különbözőségüknek. Vegyük szemügyre most a kulturális képet. Az első tájékozódás azt mutatja, hogy több, változó számú, az előbbieken jellemzett együttes közös, viszonylag stabil kulturális vonásokkal rendelkezik, tehát kulturális területet, vagy ha úgy tetszik, kulturális csoportot alkot.⁹ Azt jelentené-e az, hogy meg kell fosztanunk ezeket az elsődlegesen nyelvi ismérvek alapján kialakított csoportokat az etnosz rangjától? Nézetem szerint korántsem. Ennek alátámasztására több érvt is említhetek. Így mindennek előtt azt, hogy az etnoszról adott definíció nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy több együttesnek közös kulturális vonásai legyenek és ugyanakkor külön-külön is etnoszt alkossanak. Továbbmenően felvetődik az a kérdés, hogy vajon a több csoportra jellemző közös kulturális vonásokon belül vagy mellettük nincsenek-e olyanok, amelyek csak egy-egy csoportra jellemzőek. A választ mindenesetre problematikusvá teszi az a körülmény, hogy ez ideig tisztázatlan és a kutató egyéni megítélésére bízott annak eldöntése; meddig beszélhetünk egy-egy kulturális vonás közösségéről, hogy tehát az absztrakciónak milyen szintjei vannak. A közelebbi vizsgálódás két, az elkülönítésre alkalmas kulturális kritériumot is nyújt. Az egyik valamely szóban forgó csoport egyes nemzetségeinek nemzetségi mitológiája és kultusza; ez ha lényegében nem is, de formájában, részleteiben stb. különbözik más csoportok hasonló nemzetségi mitológiáitól és kultuszaitól (különbözik a saját etnikum más nemzetségeitől is, ezekkel azonban a közös leszármazást és a nemzetségi különállást magyarázó azonos teremtésmítosz összefűzi).¹⁰ A másik pedig az a tény, hogy a kulturális és kultikus élet megnyilvánulásainak alkalmi bizonyos lényeges esetekben a szóban forgó csoport egészére terjednek ki.

Szükségyszerűen elnagyolt fejtegetésünkbl tehát — úgy hiszem — nyilvánvaló, hogy az adott nyelvi csoportokat, mivel minden egyéb ismérvtel is rendelkeznek,

- ⁹ A probléma kidolgozását lásd TIESLER, F. *Die intertribalen Beziehungen an der Nordküste Neuuguineas im Gebiet der Kleinen Schouten Inseln (I)*. Abh. u. Ber. des Staatl. Mus. f. Völkerkunde Dresden, Bd. 30. 1969.

¹⁰ Csak példaként idézzük HÖLTKER G. megállapítását a nubia-awarokról: „Jede Gruppe und Plattform hat auch ihren eigenen Schutzgeist, ihre eigenen Merkmale und Symbole, ihre eigenen Meidungsverbote, ihre eigenen Masken und Maskentänze usw.” (*Die Nubia-Awar an der Hansa-Bucht in Nordost-Heuguinea*. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig, Bd. XX. 1964.

etnoszoknak nevezhetjük, s jellemzésükben az etnosz legáltalánosabb definíciójának kritériumai mellett a közös nyelvet, a közös leszármazás tudatát, ill. mitológiai rögzítést is megemlíthetjük.

Mi a viszonya azonban az így jellemzett etnosznak a társadalomszervezethez? Nézzük meg mindenekelőtt, milyen szervezeti formákat találunk egy-egy etnosz területén. Első megállapításunk az, hogy nincsen olyan szervezet, amely az adott területen élő népesség egészét valamilyen fajta organizációs egységbe tömörítené, cselekvéseit szabályozná vagy meghatározná. A falvak lényegében települési egységek, amelyek lakói ugyan időnként egyes célok elérése végett (pl. hajtóvadászat, erdőirtás) egyesítik erőiket, faluszervezetről azonban nem beszélhetünk. Vannak továbbá akciócsoportok, mint például halász- és csónakközösségek, vagy olyanok, amelyek bizonyos kultikus célok érdekében a lakosság meghatározott kort elérő férfitagjait fogják össze s vannak monogám vagy poligám kis és nagycsaládszervezetek a maguk ismert funkcióival stb. Mindezeknek az említett társadalmi egységeknek vagy szervezeteknek egyike sem képes azonban arra, hogy az előbbiekből etnoszként jellemzett népesség kohézióját és fennmaradását biztosítsa. Ezt területünkön lényegében egyetlen organizáció érheti el, a nemzetség. A nemzetség ezeknél a csoportoknál szegmmentált, azaz nem alkot települési, gazdasági vagy munkaközösséget (a nemzetségi szellemház építésének eseteit kivéve, a szellemház egyébként a nemzetség egységének látható jele), házasságot és leszármazást szabályozó funkciója van, egysége a közös leszármazás tudata, nemzetségi mitológiai és kultusz mellett politikai funkcióiban is megmutatkozik, vérbosszú és szükség esetén harci, fejedelmek expedíciót vezető csoport stb. Az a tény ugyanakkor, hogy szétszórtságánál fogva a nemzetségek különböző arányban elméletileg minden faluban, minden településen tagjaik révén jelen vannak, lehetővé teszi, hogy az egyébként átfogó politikai szervezetet nélkülöző etnosz összetartozása, etnikai léte, közös kulturális vonásainak stabilitása és ezzel fennmaradása biztosítva legyen. Így a szóban forgó etnoszok legfontosabb etnoszociális szervezeti egységei az egymással kapcsolatban álló, együttműködésükkel az etnikai folytonosságot is biztosító nemzetségek.

Hosszabb és behatóbb vizsgálódást igényelne, ha nyomon követnénk, hogyan alakul magasabb fejlődési szinteken a BROMLEJ akadémikus által definiált etnosz és a társadalomszervezet, ill. az etnoszociális szervezet viszonya. Ezt a viszonyt minden esetben természetesen a konkrét adottságok határozzák meg és döntenek el, hogy a társadalomszervezetek sorából melyik az, amelyik az etnikus lét szempontjából döntő jelentőségű és ezért etnoszociális szervezetnek nevezhető. A magam részéről ezért e kategóriák külön-külön terminussal való jelzését javaslom. Mint példának mutatta; más az adott esetben az etnosz, megint más a társadalom kisebb csoportjainak létét biztosító különféle társadalmi szervezetek sora (ezek a maguk részéről ugyancsak hozzájárulnak az etnikai létfenntartásához, de csak másodlagosan) és ismét más az az esetenként változó társadalomszervezeti egység, amely egyéb funkcióival együtt, illetve azok mellett az egész etnosz kontinuitásának fenntartásában is szerepet játszik.

TÁLASI ISTVÁN

Amikor a téma kitűzéséről értesültem, s amikor a kollégáknak az elaborátumát kézhez vettem, önkénytelenül is visszagondoltam azokra az időkre, amikor SHIROKOGOROFF-nak az etnikai egyenletek fogalmát, és MÜHLMANN nézeteit próbáltam tanulmányozni. Őket nem fogom azonban érinteni előadásomban. Ugyancsak nem fogom érinteni a magyar előzményeket sem, amelyek azonban számottevőek. Ha visszagondolunk CSAFLOVICS Jánosra és korára, kortársaira, akik megpróbálták a nemzeti karakter fogalmát meghatározni, az 1822–25 körüli években, voltaképpen az akkor kibontakozó néprajztudomány alapkérdései között igyekeztek ezeket a fogalmakat elhelyezni; CSAFLOVICS kortársai közé tartozott pl. DOHOVICS Bazil, a kiváló kárpátukrán filozófus és etnográfus, aki filozófiailag is megkísérelte ezt a kérdést meghatározni (tudomásom szerint a kijevei Akadémia ma is tisztelettel nézi az egykori munkásságát). Amikor HUNFALVY Pálnak megjelenik 1876-ban *Etnographiája*, a nemzet fogalmán ő is ezeket a kérdéseket érinti és boncolja voltaképpen. Azonban ezeket a teóriákat sem

fogom taglalni, itt általában nem az elmélet, hanem a gyakorlat szemszögéből szándékozom a kérdést továbbvinni. Általában véve figyelembe veszem, hogy az elmélet próbája a gyakorlat, ennek igazolására törekszem én is előadásomban.

Kiindulásom az, hogy BROMLEJ elvtárs néhány tételének az előrebocsátása után voltaképpen igyekszem ezeket a tételeket egy magyarországi alapproblémán keresztül bemutatni, s ahol erre szükség van, esetleg a módosítást is jelezni. Induljunk ki abból a meghatározásból, amit ő használ munkájának egyik tételeként, hogy az etnózis a szó szűkebb értelmében, legáltalánosabb formában, az emberek történelmileg kialakult olyan együttese, akik közös stabil kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló egységektől való különbözőségüknek és minden etnosz egy meghatározott kulturális közösséget alkot. Ugyancsak folytathatnám BROMLEJ elvtárs egy további nézetével, amely így hangzik: ha az emberek egy csoportja új helyre költözik is, nemcsak ők maguk, hanem utódai is bizonyos mértékig megőrzik korábbi megkülönböztető, azaz etnikus tulajdonságaikat. E tulajdonságok, melyek különleges állékonyságukkal tűnnek ki, nézetünk szerint az etnikus közösség, a szorosabb értelemben felfogott etnosz, elidegeníthetetlen lényegét alkotják. És végül az utolsó tétel, amelyet az ő tanulmányából idézek, így hangzik: az etnoszra a legintenzívebben szétforgácsoló hatással a mikromigráció, azaz az etnosz viszonylag kis lélekszámú csoportjainak áttelepülései vannak más etnikus területek határain belülre. Míg a makrocsoportos migráció az egyidejű tömeges áttelepülések következményeként az etnikus csoport vagy közösség csupán geográfiai környezetét veszíti el, addig a mikromigráció az etnikus rendszer jóval mélyebb feldarabolásával jár együtt. Ehhez hozzáfűzném azt, hogy ezt igazolni is fogom, de ugyancsak hozzáfűzöm, hogy a makromigrációknál is, amennyiben a csoportok elhelyezése később diszperzív, szétszórta válik, akkor bekövetkezik ez. Előadásomban tehát mind a két tényre példát fogok hozni.

A magyarországi kunokkal kapcsolatban az etnosz megszűnését akarom most konkrét példán át érzékeltetni; olyan folyamat ez, amely ezer esztendővel ezelőtt indul el. Magyarországon hétszáz év óta tart, de még ma is van nyoma az egykori kun etnosznak, s azt szeretném megmutatni, hogy milyen tényezők bontják meg például egy makromigrációs etnosznak a jellegét. A példa, amit bemutatok, a kumánok, kunok, polovecek népe, akik bizonyos időkben nagy szerepet játszottak mind az orosz, mind a magyar népek a történetében, és akik közül a Szovjetunióban ma a kipesakos nyelvű török népekben még a felszívódott nyomaik megtalálhatók, például a krími, nogaji, kazáni tatárokból, a baskirságban megvannak maradványaik, felszívódva a román és a bolgár népben, és megvan bizonyos mértékben a magyar népben is. Ha a volt hallgatóim itt ezeket a dolgokat hallják, számukra ez nem lesz már ismeretlen, de példaként erre gondoltam, mikor arról van szó, hogy konkrétan kövessük nyomon egy etnosznak a történetét és felszívódását.

Mielőtt a magyarországi helyzetre rátérnénk, bizonyos előzményeket kell érintenünk. Tudjuk, hogy a kunok török eredetűek voltak, akik Belső-Ázsiának a keleti részéről a késő népvándorlások útján szakadtak Európába és így Magyarországra is. Ez a mozgás, amit a népvándorlás során megtettek, nagyon gyorsan ment végbe időbelileg. A legutóbbi meghatározásokból ismerjük, hogy elődeik 986 táján még Pekingtől északra levő térségben éltek mint a török népek legkeletebbre sodródott törzsszövetsége. Ez a törzsszövetség két részből állott, a két nép közül az egyiket kunnak, a másikat sarinak vagy szárinak nevezték. Ez a két nép egy törzsszövetséget képezve a kitajok támadása következtében elhagyja eredeti szálláshelyét, és igen hamar Nyugat-Szibériában találjuk őket mint az ott már kialakult kipesak törzsszövetség tagjait. Ha ezt elképzeljük, hogy a Hoangho vidékéről Nyugat-Szibériába érnek, 1012-ben már a kipesak szövetség tagjai, fogalmat képezhetünk a megtett útról. Meg kell említenünk, hogy a törzsszövetség egy része a sari vagy szari nép nem más, mint a sari uigur, a török népek egy igen művelt ága, amely ismerte a nesztoriánus kereszténységet, amelőtt a buddhizmus rendszerében élt és volt írása (az a bizonyos uigur mongol írás, amely 1940-es évekig tartó írásreformig a mongol népeknek is írása volt, ez a magyarországi történeti epizódok során is említődött). Amikor a kipesak törzsszövetség tagjai Nyugat-Szibériában további népvándorlás mozgatóivá válnak, 1048-ban a besenyőket kiszorítják az előző szálláshelyükről, tehát így a délorosz sztyeppékről is. 1054-ben már a Volga partján állnak és harcolnak az orosz fejedelmek ellen, és kb. 1070 körül már a Volgától az Aldunáig hatalmukban tartják a sztyeppét. Nyugtala-

nítják a magyar határokat is, úgyhogy a magyar határvédelmet is a székelységgel kapcsolatban részben ellenük kellett átszervezni. Erre az időre esik a sok néphagyományban megtalálható „Szent László párviadala a kúnna”, a templomi képek tömege a középkorban művészileg ábrázolja ezt a legendát. Ebben az időben megindul már szórványos kun betelepülés kisebb csoportokban, tehát a mikromigráció már adva van a 11. század végétől kezdve. Ez nagyobb mértékben növekszik meg a 12. században II. István királynak az uralkodása idején, s talán ezeknek a maradékai a szűkebb csoportra korlátozható palócok, akik magyar nevükben is viselik a polovec megnevezést, akik azonban nyelviileg a tatárjárás után teljesen fölszívódtak, csak a népnyelv (a palóc csoportnév) tartotta meg az egykori etnikus különbség emlékét. Ez tehát a második mikromigrációs csoport. Tehát sajátos az, hogy 12. század közepe tájáról van egy polovec csoportunk, amely fölszívódik a 13. sz. végéig, de a neve mindmáig fenn van a turkomán használatban a 19. sz. elején, sőt kiteljesedett. A kipesák, kumán, polovec birodalom a mongolok térhódításával fenyegetett helyzetbe kerül, mindnyájan tudjuk. Az 1223-ban lezajlott Kalkha folyó menti csatában vereséget szenvednek a kumánok és több részre szakadnak. Egy részük a Krimbe húzódik, és tőlük származnak a 14. század eleji kumán nyelvműlékek. A többi részük pedig fölszívódik a különféle oroszországi török népekbe. A kunoknak egy jelentős csoportja a Dnyepertől keletre a Moldva térségébe vonul el és szorongatott helyzetében felveszi a magyar királlyal a kapcsolatot. A király a már korábban is Moldvában lakó kunok részére alapítja az ún. milkói püspökséget Moldvában a Kárpáton túl, s úgy magyarázzák a történészek, hogy ez az egri püspöknek a fennhatósága alá tartozott igazgatásilag, tehát nem volt egészen önálló. Az is lehetséges, hogy az egri püspökség területén laktak még a 12. században beérkezett polovecek, tehát az egri püspöknek voltak olyan papjai, akik a térítést kumán nyelven tudták végezni.

Attérve a magyarországi viszonyoknak az ismertetésére, 1239-ben a moldvai csoport bebecsátást kért a mongolok nyomása következtében a jász töredékekkel együtt Magyarországra. Ez a hat kun és egy jász törzs, amely a későbbiekben azután irányadó elhelyezkedésben is, létszámban jelentősek voltak, mert 40 ezer családról számolnak be a korabeli írások, ez kifejezetten makromigrációs csoport volt, önálló politikai és nemzeti szervezettel, amelynek a nyomait még száz év, sőt kétszáz év múlva is tudjuk nyomon követni. A kunságnak természetesen bizonyos töredékei Moldvában maradtak kint a Kárpátoknak keleti oldalán továbbra is, és részben beolvadtak azután a román népbe.

A kunok beköltözése nagy ellenhatást váltott ki a magyarságnál mind az előkelőségénél, mind a köznépnél. Teljesen eltérő életmódjuk volt elsősorban a nomadizmus következtében. Emellett gyanúsították is őket azzal, hogy a tatárokkal konspirálnak. Úgyhogy fellázadt a pesti nép a kun fejedelem ellen, erre a kun nép nagyobb részben kivonult a Balkánra, és megvárta, míg a mongol invázió véget ér és 1243-ban tért vissza IV. Béla királynak a kérésére. A visszatelepedésük után folytatódott az összeütközések a magyarság és a kunok között. Ez nagyon erős formában évtizedekig tartott. Hírlik az, hogy még a pápának is szándékában volt kereszteshadjáratot indítani a kunok megfékezésére, annyira elfajult a helyzet. Persze a háttérben nem jelentéktelen súlyú a magyar oligarchák, a főuraknak az áskálódása a király ellen, s ezt is számításba kell venni. Mielőtt továbbmennénk, meg kell említeni, 1473-ban Mátyás király állítólag behívott egyes csoportokat a Bug és a Dnyeszter vidékén élő kun töredékekből, akiket Buda közelségében, Csepel sziget tájékán telepített le. Ez volna a betelepülésnek és a mikromigrációnak az utolsó hulláma. A tény azonban nem lényegtelen számunkra, mert a 17. században még fogunk találkozni ezzel a nyelvi csoporttal.

Meg kell vizsgálnunk ezek után azt a kérdést is, hogy a kunok elleni állandó panaszok miben állnak, miért szorgalmazzák a térítést és miért követelik másfél-száz éven át a hazaiak, a külföldiek és a pápa, hogy a kunok *more christiano*, tehát keresztény módon éljenek. A kérdésnek az egyik lényege az, hogy nagy különbség volt bázis szempontjából a magyar és a kun viszonylatban. Más termelési viszonyok között éltek, más eltérő termelési módjuk és teljes etnikus műveltségük okozza ezt az eltérést. Ha pusztán csak azt a 350 évet vennénk különbségnek, ami a kunok bejövésétől a magyarok honfoglalásától elválasztja, az magában is nagy idő. De a magyarok már a honfoglaláskor sem kizárólag olyan környezetből érkeztek, mint korábban a kunok. A magyarok a honfoglalást megelőzőleg már iráni népek, földművelő ismeretű bolgár — kazár népeknek a közösségében formálódtak ki. A kunok viszont nagyon hirtelen

kerültek Belső-Kelet-Ázsiából át Európába, majd hazánkba, és ezt a bizonyos extrém nomád életet folytatták még Magyarországon is. A magyarok már egy kibontakozó feudalizmus rendszerében éltek, és a 13. sz. végére kibontakozott a jogilag egységes magyar jobbság. Ha visszakövetkeztetünk, akkor általában véve a legextrémebb nomád társadalomnak nemzetségi rendszerét tudjuk körülbelül elképzelni a kunok akkori társadalmi szervezetének. Erre nemsokára még újra vissza fogunk térni. A magyarok már kereszténynek állapotában éltek mintegy 300 esztendővel beköltözésük után származású kunoknál volt ugyan egy nesztoriánus kereszténység, de annak abszolút semmi hagyománya nem mutatkozik a továbbiakban. 1043-ban felveszik felületesen a mohamedanizmust a kipesak szövetségben. Ez se volt jelentős, de azért a 17. században följegyzett magyar anyagban találkozunk mohamedán köszöntésekkel. Valószínűleg a nagyobb részüket samanizáló volt és ennek áttételes formáját ismerjük a moldvai románok 17. században följegyzett hagyományaiból. Az az írásbeli anyag, amelyiken jól tudjuk rekonstruálni, hogy a kunok 40 esztendővel beköltözésük után még milyen nemzetségi társadalomban, milyen kultúrában éltek és hogy kísérelték meg őket életformájában átalakítani, az adva van a magyar okmányirodalomban. Ezt röviden talán néhány vonásban azért ismertetem, mert a legpregnansabbban bemutatja a 13. sz. végén levő állapotokat. 1279. augusztus 10-én kelt egy szerződés a pápai legátus, a király és a kunok vezetői között. Megpróbálja szabályozni az együttélés formáit és kialakítani a jövőre nézve az országban való helyzetüket. A társadalmi szervezetükre nézve a latin szöveg szól a dominusokról, a nobilisekről és az universalisról, tehát a nemzetségi főnökökről, ill. fejedelmi személyekről a nemzetségi előkelőségről és a köznépről. Az első föltétel, amit be kell tartani, hogy áttérjenek, tehát 40 esztendővel a beköltözés után még mindig kérdés, hogy mindnyájan áttérnek; ez a föltétel beszél az idolookról, bálványokról is, amiket nem tudunk egyelőre elhelyezni vallástörténetileg. A „more christiano”, a keresztényi életnek az egyik feltétele volt az állandó település. Itt a latin szöveg szépen kifejezi a *tabernaculumot* és a nemezsátrakat, szükségesnek véelve, hogy hagyjanak fel velük és csak földhöz rögzített házakban lakjanak. Mivel azonban ez már elég sok volt, kérték maguknak, hogy tekintsenek el viszont a szakálluk és hajuk levágásától és nemzeti ruházatuktól, azokat kéri megtartani, tehát azokról nem mondanak le. Egyébként a kunoknak a ruházati viselete nagy divatot jelentett a korabeli magyarságnál, nemegyszer történtek utalások arra, hogy kun ruhába öltöznek magyarok is. Nem közömbös a következő kérdés sem, amely a települési helyükre vonatkozik. Tudniillik a szerződés kijelöli azokat a helyeket, amelyek korábban már nagyjából rendelkezésükre állottak, Temes, Körös, Maros és a Duna–Tisza közötti helyeket állandó lakhelynek, megmondván, hogy itt lakjanak és nem másutt, nyilván az elnomadizálódásra gondolva, és a szerződés értelmében itt törzsek, nemzetségek, alnemzetségek, ágak szerint kell felosztani közöttük ezt a bizonyos területet. Itt kell azt a kérdést fölvetni, ami a makromigrációnak bizonyos ellentmondásának látszik, tudniillik itt a település olyan helyre történt, amelynek egy része elpusztult a tatárjárás alatt és így mint üres faluk a kunoknak rendelkezésükre állott. Ez tehát azt jelenti, hogy ott kevert lakosság között éltek a továbbiakban és így nem véletlen, hogy mintegy 300 év alatt kultúrájuk és nyelvük felbomlott. Sajátos azonban, hogy ez a földrajzi térség, amelyet ez a szerződés kijelöl, azonos még az 1970-ben is bizonyos mértékben Kunság és Jászság által meghatározott területtel. A szerződés befejezőleg foglalkozik az igazgatási rendszerrel, ami belső kérdés, ami csak a kunokra vonatkozik, kizárólag csak az ő bíróságuk és nemzetségi szervezetük elé utalja a király. Ebben a nemzetségi előkelőség még kb. 200 évig szerepet is játszik. Ami vegyes, magyar és kun között történő eset, azt a vegyesbíróság elé utalja, amelynek elnöke a nádor, a királynak a helyettese. Ismerjük az egyes törzseknek a szálláshelyeit is, ezeken történt meg az elhelyezkedés, bizonyos mértékig nem állandó településnek a fogalmával, tudjuk azt, hogy még a 14. század során is vannak olyan megjelölések oklevelekben, amikor csak valaminek a körzetében, közelségében tudnak földrajzi pontot mondani, ha egy kun szállást említenek. Ezeken a szállásokon, amelyek hovatovább megszilárdulnak, mindenütt a nemzetségi előkelőség viszi voltaképpen a vezetés szerepét, a falu irányítását, ezeket *capitaneus*nak nevezik a magyar források. Természetesen Magyarországon az előrehaladó feudalizmus őket is érintette, a nemzetségi előkelőséget, és igyekeztek dominiummá, földbirtokká alakítani a maguk nemzetségi előkelőségi helyzetét. Másrészt a kunokat, akik azelőtt személyileg voltak kötelezve a katonáskodásra, a királyi vagy királynői területek lakosai lévén jobbagyo-

sította az uralkodó. Hogy elkerülje a köznép a teljes jobbágyságba való süllyedést, mozgalmat indított önkormányzat irányában és ez sikerült is. Széttörték a régi nemzetségi társadalom kereteit, de területét nem. S egy olyan szervezetet alakítottak ki, ahol nemzetségi előkelőségnek csak egy tagja játszott vezető szerepet, a többi vezető szerepet az ún. szék, latinul *sedes* esküdtjei, mindenütt a köznép töltötte be. Természetesen a széki szervezettől eltekintve életformájuk is átalakult. A kultúrájuk, amely a 13., 14. századból történt ásatások alapján még egy nomád népnek az öltözetét és anyagi kultúráját ábrázolja, lassanként a 15. században már a magyar köznépnek a kultúráját mutatja. A 14. század végén még tudunk nemez sátrakban lakókat említő oklevelekről, a 15. században abban a közép-európai típusú parasztházban laktak, mint a magyar parasztság is az Alföldön. Azt hozzá kell még fűznünk, hogy a termelésük nemcsak állattenyésztés, hanem szemtermelés irányában is előrehaladt és ezt a beszolgáltatási kötelezettség is tanúsítja. Lényegében tehát a magyar paraszti formára térnek át a 15., 16. század fordulóján. Akkor, amikor a török hódoltság eléri a területüket, jobbágyi életformában élnek, a továbbiakban adóznak a töröknek, adóznak a magyar hatóságoknak is a várfenntartások szempontjából, tehát nem földesúrnak, és a 16. század végéig még a nemzetségi előkelőségeknek is, utoljára. A 16. század végén nyírik el a területi elhelyezkedésüknek utolsó formáját, amely majdnem napjainkig fennállott, a kerületi formát, a *districtus* formáját. Ez a kerületi forma 1876-ig fennállt önkormányzatilag. Nem érdektelen arra gondolnunk, hogy 1239-ben bejön ide egy kelet-ázsiai származású nép és 1876-ban még itt kerületi formában önkormányzatban él szórványos maradványa. Ez az időszak, amikor az anyagi kultúrájuk átalakul, együtt jár egy bizonyos nyelvi fölszámolódásukkal is. A 16. század végére az egykori török nyelvüket fölcserélik a magyarra. Azok a nyelvmélekek, amelyek a *Codex Cumanicus* fogalma alatt ismertek, nem a magyarországi kunoktól származtak. A magyar nyelvmélekek részint személynévek, helynévek és Miatyánk töredékek. A Miatyánk töredékek nem korabeliek, hanem már a nyelv nem tudása után emlékből való lejegyzések, azonban jelentések abból a szempontból, hogy még a protestantizmus fölvételét tanúsítják. A Miatyánk szövegei tudniillik általában véve a Máté evangélium szöveget tartalmazzák, „mert Tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség” befejezéssel, ill. ennek szabad fordításával. Ebből következik az, hogy a protestantizmust még megérték nyelvileg és azután múlt el a kun nyelvhasználatuk. Azt is tudjuk egy török utazótól — a 16. században, Buda elfoglalása után jelzi —, hogy Buda környékén számos faluban törökökkel találkozott, ezek vagy kunok voltak, vagy 1473-ban Mátyás által betelepített késői törökök. A töredékes Miatyánk lejegyzések a kunok történetében később még szerepet játszanak. A hódoltság alatt — mint már említettük — egy átlagos jobbágyéletformában élnek. A lakosság nagy része cserélődik, más országrészekből is költöznek be kunsági területekre, ők is elfutnak időnként a török elől. Van olyan helység, amely megmaradt ugyan, de 70%-ában más vidéki lakossággal pótolódott fel, s ez a kérdés azért lényeges számunkra, mert majd, mint látni fogjuk, később szükség volt bizonyos „műhagyományok”-nak az érvényesítésére. Most röviden csak annyit, hogy ez a jobbágy állapotuk azzal súlyosbodott, hogy 1692-ben a török alóli felszabadulás után a király eladta az *Ordo Theutonicus*-nak, azaz a német lovagrendnek az egész jászkun területet. A csendes megokolásban jelentkezett az a bizonyos fenntartás is, hogy ők nem azonosak a régi kunokkal, mert a lakosságnak jelentékeny része kicserélődött, tehát ilyen szempontból érvényesítheti a királyi udvar akaratát. 1745-ben megváltották magukat, kifizették az eladási árat teljes egészében a Jász-kunság lakói és ez volt az ő szabad parasztságuknak voltaképpen az alapja, aki befizetett ebbe a bizonyos megváltakozásba, teljes jogú lakossá lett. Azonban, miután szükség volt arra, hogy igazolják a folyamatosságot, hogy utódai a régi kunoknak, egyszersmind jogi helyzetüket lélektanilag alátámaszták, mesterséges hagyományokat hoztak létre. Az egész Jász-kunság területén az iskolákban kötelező volt a kunság történetének a tanulása. Mondtuk már, hogy 1876-ban szűnnek meg a régi kerületek, én 1943-ban, akkori Magyarország legöregebb bírójával — 85 éves parasztember volt Fülöpszálláson — beszéltem, aki még a kerületi időkben tanulta a kun történetét az iskolában. Tanították ugyancsak a Miatyánkot is, s ezért volt az, hogy amikor az 1930-as években a *Népünk és nyelvünk* című nyelvészeti folyóirat főlhívást intézett, hogy küldjenek be adatokat, hol ismerik, kiderült, rengeteg helyen ismerték még, mert mindenütt fennmaradt még az öregapák emlékezetében, amit az iskolában tanultak. Egy újraalakult etnikus közösségnél ezek a

műhagyományok teremtették meg a légkört mesterségesen, s hatott addig, míg a vármegyékbe be nem olvastották őket.

Befejezésül csak azt szeretném említeni, hogy mi az, ami 1239 és 1970 között fennmaradt még ebből az egykori kultúrából egyáltalán törmelékeiben, a műhagyományokkal együtt: néhány nyelvjárási szó, mint pl. árkány, (az a bizonyos lasszó vagy pányva,) és még talán négyet lehet felsorolni, nem többet. Föl lehet említeni még a Miatyánkot mint műhagyományt, amivel kapcsolatban befejezésül hadd mondjam el azt, hogy miként hangzik egy följegyzés az eredeti 18. századi lejegyzésben és hogy lesz ebből pohárköszöntő, tehát borivás melletti, ún. borköszöntő, 1970-ben ismerik még. Azt mondja a 18. századi Miatyánk kezdete: *Bezén attamaz kenze kikte, szénlészen, szénáden dösön szenküklön* Most a pohárköszöntő (Kunszentmiklós), amit borivásnál mondanak; hogy a hangszint érezzük: *Csészum kalamász kezdé küze, szellárum dellárum* . . . Mind a kettőben benne van a végén a *tengere*, ill. a *tengeri* (isten') szó, de azért 986-tól 1970-ig több nem maradt a kun etnusból, legalábbis Magyarországon.

VITA

A vita megkezdése előtt BROMLEJ JU. V. a korreferátumok után, az azokban felvetett kérdések megvilágítására újfent összegezte álláspontját. Az etnoszok megkülönböztetése alapjának a kultúrák szembeállítását tekintette a kultúrát nagyon széles értelemben mint az emberi tevékenység valamennyi nem biológiai formáját fogva fel. A kultúra egységes egészét alkotó rendszer, nem részek összessége, bár komponensei vannak, és ezek egyike-másika meghatározó lehet. Ez az egységet alkotó kultúra integráló szerepet tölt be az emberi viselkedésben. Az etnosz vonatkozásában ez azt jelenti, hogy az etnoszon belül az integráló, más etnoszok viszonyában az eltávolító, differenciáló erő, amely megkülönböztet. A megkülönböztetésben azonban hol ez, hol az a kulturális komponens játszik nagyobb szerepet. Leggyakrabban a nyelv, de például a szerbek és a horvátok esetében a vallás. Ezek a megkülönböztető jegyek az etnoszon belül tömegesen kell jelen legyenek és szilárdnak, tartósnak kell lenniök. Ez a szembeállítás objektív oldala. Azonban nem minden lokális kultúra etnosz. Ahhoz, hogy etnosszá legyen, szükség van a közös eredet, a történelmi sorsközösség tudatára, még ha az esetleg illuzorikus is. Ebből nem következik, hogy ez lenne az etnosz magja, de tény, hogy eltűnésével megváltozik az etnosz is. „Így tehát azt mondanám, hogy az etnosz olyan meghatározott rendszer, amelynek objektív alapja a kultúra meghatározott közössége, és rendelkezik azzal a tudattal, amely a maga egységét és más etnoszoktól való különbségét tartalmazza.” Az etnikai tudat igen bonyolult probléma jellegéből következően többjelentésű fogalom, ami az etnosz geneziséből, a politikai szervezettel való összefüggésből ered.

Ami az etnosz és az endogámia összefüggését illeti, elmondta BROMLEJ, hogy a sokmillió etnoszoknak is kimutatható jellemvonása az endogámia, amire korábban természeti tényezők, majd a fejlődéssel politikai és etnikai tényezők készítették az embert. Mindenesetre az endogámiának jelentősége van a kultúra stabilizálódása szempontjából. Azonban az a lényeges, hogy az endogámia következtében a kulturális határok genetikai határokká is válnak, így az etnosz egybefonódik a populációval, ami lehetővé teszi, hogy embertani anyagokat használjunk fel etnikai kérdések kutatásában.

Az etnoszociális szervezet fogalmával kapcsolatos fenntartások abból származhatnak, hogy túlságosan rövid volt a kifejtés — vélte BROMLEJ. Az etnosz és az etnoszociális szervezet nem azonos létezési formák, utóbbi az etnosz társadalomszervezeti létezési formája. Pl. az Ukrajnában élő ukránok etnoszociális, etno-politikai szervezetet alkotnak. Élnek azonban ukránok Ukrajnán kívül is. Ezek részei a szélesebb egységnek, az ukrán etnosznak.

Tudományunk nevében benne van tárgya. Olyan tudomány, amely az etnoszt vizsgálja, tehát a kultúrát, annak is tömegkultúra részét, ezen belül a figyelem a leghagyományosabb elemekre irányul. Azonban nem általánosan vizsgáljuk a tömegkultúrát, hanem az etnosz szemszögéből, figyelmünk a kultúra etnikus sajátosságaira irányul. Eközben nem feledkezhetünk meg az általános oldalról sem, ezért fonódott az etnográfia oly szorosan össze egy sor más tudománnyal.

Csisztov, K. V. (a tudományok doktora, SZUTA Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet) ellentmondást látott BROMLEJ fejtegetéseiben. A néprajzosok az etnoszt vizsgálják, az etnosz pedig a kultúrában jut kifejezésre, ennek alapján tehát az etnográfia a kultúrát tanulmányozza. Van még egy harmadik állítás is, és pedig, hogy nem a kultúra egésze a vizsgálat tárgya, hanem annak tömegformái. Ezzel kapcsolatban BROMLEJ még egy korlátozott megjegyzést tett. A kultúra tömegformáinak csupán differenciáló mozzanatait kell tanulmányozni. BROMLEJ azt is mondja, hogy a tömegformáiban létező anyagi kultúra története nem maga az etnográfia, holott általában ezt nevezik etnográfiának.

Csisztovnak következőképpen válaszolt BROMLEJ: „Egész etnografiánk minden honyoltsága abban fejeződik ki, hogy az egész kultúrát kell tanulmányozzunk, de figyelembe kell vegyünk egy másik tény is, hogy van egy másik aspektus is, a kultúra funkcionális aspektusa, amit speciális tudományágak kutatnak.” Ezért van létjogosultsága önálló, a szellemi kultúrát tanulmányozó tudományágnak. Hozzáfűzte, hogy ugyanúgy jogosultsága van önálló anyagi kultúra tudománynak is, amint hogy volt is önálló intézete a Szovjetunióban.

A néprajz, mint a kultúra tudománya szemszögéből közelítette meg az etnográfia tárgyát CSEBOKSZAROV, N., amikor felvetette, hogy ha az anyagi kultúra történetét kiszakítjuk, ki fogja akkor kutatni a gazdasági-kulturális típusokat?

BROMLEJ szerint ezek vizsgálata a kulturális antropológia tárgya, ami nem egészen azonos az etnografiával. A szovjet tudomány rendszerében nincs ilyen tudomány, de ez nem előny, hanem hátrány, ezért kell a néprajzosoknak ilyen feladatokat is ellátniuk.

TYERENTYEVA, L. N. másként látta a kultúra fogalmának és a néprajz feladatának a kérdését, mint BROMLEJ. A kultúrát szűkebben értelmezi, nem foglalja bele a nyelvet és a tudatot. A néprajz feladatait illetően csatlakozik BROMLEJ gondolatmenetéhez ott, hogy az etnográfiának már az elnevezése meghatározza azt amivel foglalkoznia kell — az etnikai közösségekkel. TYERENTYEVA szerint az etnosz háromféle módon vizsgálható:

- a) belső fejlődési folyamatok kutatása, pl. belső integrációs folyamataik vizsgálata,
- b) etnoszok egymásrahatásának kutatása s kölcsönhatásaik következményei,
- c) az etnosz változásának a vizsgálata a társadalmi-gazdasági körülmények változásának a hatására.

Nem egyezett véleménye BROMLEJével abban, hogy a néprajzosoknak csak a kulturális jelenségek etnikai sajátosságát kell kutatniuk. Azon az állásponton volt, hogy az adott etnosz kultúráját a maga teljességében kell vizsgálni, bár elismeri egy, az anyagi kultúra történetének a kutatásával foglalkozó diszciplína létjogosultságát. Úgy vélte, minél alacsonyabb a társadalomfejlődés szintje, annál szélesebb azoknak a kérdéseknek a köre, amelyeket a néprajzosok kutatnak. Természetesen tanulmányozni kell az adott nép etnikai sajátosságait is az anyagi kultúra vonatkozásában, de azt is, hogy az adott nép anyagi kultúrája specifikus-e az adott etnoszra nézve. Ezenfelül tanulmányozni kell az etnosz struktúráját, hogy milyen osztályokból, rétegekből, csoportokból tevődik össze, így elkerülhető, hogy egyik összetevőjéről, az európai népek többségénél a parasztságról, általánosítsunk egész népekre.

BROMLEJ, JU. V. a korreferátumokra és a felszólalásokra válaszolva, először TYERENTYEVA, L. N. nézeteivel foglalkozott. A kultúra fogalmával kapcsolatban az volt a véleménye, hogy TYERENTYEVA a hagyományos nézeteket ismételte el, amelyek tartathatatlanságát véleménye szerint meggyőzően igazolták a szovjet filozófusok vitái. Ezt azonban az adott pillanatban mellékes kérdésnek tekintette. A fő kérdésekben, az etnosz értelmezésében, a néprajz tárgyában egyetértettek. Azt hangsúlyozta, hogy a jelenkor felé közeledve egyre szűkül az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának a jelentősége, sőt napjainkban semmivé válik. Ez azonban nem teszi a néprajzot feleslegessé. Az etnosz specifikus jegyei ugyanis áttevődnek más szférába, a szellemi jelenségek területére, elsősorban a nemzeti öntudat szférájába, ami tág teret nyit az etnopszichológiai kutatásoknak. Így a tudomány nem kényszerül szűkíteni tárgyát, sőt egyre tágulnak horizontjai újabb és korszerűbb kutatási módszerek alkalmazásával. Csatlakozott ahhoz, amit TYERENTYEVA a társadalmi csoportok és az etnosz viszonyáról elmondott, hozzáfűzve, hogy további veszélyt rejt magában az a nézet, amely szerint a csoportokra oszlás következtében nem is beszélhetünk az etnosz közös kultúrájáról.

Opponenseinek értékes munkáját méltatva kitért arra a kérdésre, amit BODROGI Tibor vetett fel, hogy milyen nagy nehézséget okoz az etnoszok elhatárolása a társadalomfejlődés kezdeti szintjein. Véleménye szerint ez egyáltalán nem feltűnő jelenség, sőt természetes, hiszen nem volt mindig etnosz és a jövőben számolhatunk eltűnésével. Nem látja megalapozottnak azt a nézetet, amely GUNDA Béla korreferátumában hangzott el, hogy a nemzetség is szerepelhet etnoszként. A nemzetség mindig szoros kapcsolatban áll más nemzetséggel, minimálisan is duális szervezet, ezért nem lehet a kulturális közösség alapja. Az alapegység az inkább a törzs, a nemzetséget legfeljebb kulturális alapsejtnak tekinthetjük. Az etnosz kérdéskörben kialakult vitát nagyon hasznosnak és gazdagnak minősítő ORTUTAY Gyula az etnosz meghatározásával kapcsolatban azt a megjegyzést tette, hogy nem annyira az eredettudat a lényeges, hanem az összetartozás tudata. A néprajztudomány tárgyára vonatkozóan kifejtette, „hogy egy tudomány-elméletben, egy tudomány-rendszertanban... az általános és a különös viszonyában azt kell világosan látni, hogy a mi tudományunkban mi a központi kérdés, mi a mi ismerettárgyunk”. Ennek figyelembevételével lényegében egyetértett BROMLEJ-jel. Úgy gondolta, hogy a tudománynak központi problémái az etnosz és annak különböző fokozatai. Ebből a szempontból mellékes, hogy az etnográfia és a folklór más-más anyagon, más-más módszerekkel dolgozik, a közös központi kérdés egységbe fogja mindezeket. Amikor azonban megszűnik az etnosz, akkor nem szabad ráerőszakolnunk magunkat a világra, a korábban felhalmozott anyagot kell alaposabban feldolgoznunk. Ma még korántsem ez a helyzet, jelenleg 800–850 millió analfabéta él a világon, különböző társadalmi formációk találhatók egymás mellett, és a legkülönbözőbb akkulturációs folyamatok zajlanak le, amelyeket az etnográfus vizsgálhat első jogon.

Zárószavaiban ORTUTAY Gyula a találkozót hasznosnak ítélte, és azt a reményét fejezte ki, hogy a szovjet kollegák is így érzik. Úgy látta, hogy a közös értekezletek, mind a moszkvai, mind a budapesti alapvető irányvonalakat adtak a munkához. Ezért úgy látta, hogy ezeknek a kétoldalú találkozóknak jövője van, és jöllehet a szervezeti keretek változhatnak, nem szabad abbahagyni a megkezdett véleménycserét.

A szovjet küldöttség nevében BROMLEJ, JU. V. válaszolt a zárszavakra. A vitát ő is igen termékenynek találta, bár mint mondotta, ebben már előzetesen sem kételkedett. A találkozások folytatását a szervezeti keretek módosításával biztosítotttnak látta. Végezetül köszönetet mondott a szervezőknek a kellemes körülményekért, a figyelmességért és a baráti légkör megteremtéséért.

Über zwei Symposien

Die Ethnographische Sektion der Sowjetisch—Ungarischen Gemischten Historiker-Kommission ist innerhalb von zwei Jahren (1969 und 1970) zuerst in *Moskau*, danach in *Budapest* auf gemeinsam organisierten Symposien zusammengetreten. Die Vorträge und zum Teil auch die Hauptmomente der Diskussionen auf den Beratungen veröffentlichen wir im vorliegenden Jahrbuch des Instituts. In der Geschichte jedes Wissenschaftszweiges wiederholt sich periodisch die Überprüfung der prinzipiell-methodischen Grundlagen, der Versuch zur Verallgemeinerung neuer Theorien, und somit auch die Ausbildung einer kritischen Betrachtung der früher erzielten Ergebnisse. Beide Diskussionssitzungen unserer Symposien steuerten zur Überprüfung unserer methodischen Prinzipien auf dem Gebiete der Ethnographie und der Folklore, sowie zur Überprüfung der theoretischen Grundlagen unserer Arbeit zur Durchsetzung der wirksamen, modernen Betrachtungsmethoden bei.

Über den Themenkreis *Geschichtlichkeit in der Ethnographie* wurden sechzehn Vorträge gehalten. Ju. W. BROMLEJ und O. I. SCHKARATAN beleuchteten das Verhältnis der Ethnographie, der Geschichtswissenschaft und der Soziologie, J. W. ARUTJUNJAN die Fragen der experimentellen ethno-soziologischen Forschung, S. I. BRUK untersuchte die Hauptfragen der Demographie und der ethnographisch-kartographischen Arbeit in Verbindung mit dem Atlas der Weltbevölkerung, K. W. TSCHISTOW beleuchtete das Spezifikum der Folklore im Licht der Informationstheorie, O. A. GANSKAJA und TEREŤEWA die ethnischen Prozesse und die Fragen der Familie, J. P. PETROWA-AWERKIJEWA analysierte die Ansichten der westlichen Wissenschaft über das Verhältnis der »kulturellen« und »sozialen« Anthropologie, S. A. TOKAREW zeigte die heutige Stellung der Ethnographie in Frankreich auf, Gyula ORTUTAY befasste sich mit der Frage der Tradition, Wandlung und Volkskultur, Béla GUNDA mit der Rolle der Geschichtlichkeit und dem Funktionalismus, István TÁLASI zeichnete die während hundert Jahre vor sich gegangenen Wandlungen der Erntegeräte und ihre späteren Folgen in Ungarn, Tamás HOFFMANN sprach zur Frage der Agrarrevolution im Frühmittelalter und des Historismus der Agrarethnographie, István VINCZE beleuchtete die Methoden und der Forschungsergebnisse der auf dem Gebiete der Weinkultur in Osteuropa durchgeführten historisch-ethnographischen vergleichenden Untersuchungen, János MANGA die historischen Lehren der Stilanalyse in der Volksornamentik, Iván BALASSA die Frage der Beziehungen des Wortschatzes zur Forschung der materiellen Kultur, Jenő BARABÁS die Rolle von Raum und Zeit in der Ethnographie und Vilmos DIÓSZEGI die historischen Lehren des Schamanismus aufgrund der geschichtlichen Schichten der alten ungarischen Glaubenswelt.

Zwei Vorträge befassten sich mit der Ethnosforschung und zu jedem Vortrag knüpften sich ein schriftliches Korreferat und mehrere Diskussionsbeiträge. S. A. ARUTJUNOW und N. N. TSCHEBOKSAROW behandelten die Frage der Ethnographie und Anthropologie mit den Korreferaten von Pál LIPTÁK untersuchte das Thema Ethnographie und Archäologie, das Korreferat hielten Ida KUTZIÁN, István ERDÉLYI und István VINCZE. W. I. KOSLOW und POKSCHIEWSKIJ beleuchteten die Frage Ethnographie und Geographie, die zwei Korreferenten waren Béla GUNDA und Jenő BARABÁS. Der Vortrag von K. W. TSCHISTOW behandelte die Folkloristik und Ethnographie, die Korreferate hielten Márton ISTVÁNOVITS, Tekla DÖMÖTÖR und Vilmos VOIGT. L. N. TEREŤEWA analysierte die Rolle der agrarhistorischen Quellen in den ethnographischen Forschungen; Korreferenten waren Imre WELLMANN und Tamás HOFFMANN. I. N. GROSDOWA sprach von den ethnokulturellen Prozessen, die in unseren Tagen bei der ungarischen Bevölkerung in der Karpatoukraine vor sich gehen. Korreferent war Judit MORVAY. J. W. BROMLEJ hielt einen Vortrag über Ethnos und die ethno-soziale Organisation, die drei Korreferenten waren Béla GUNDA, Tibor BODROGI, und István TÁLASI.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szigyártó Györgyné — Műszaki szerkesztő: Merkly László
AK 1440 k 7174 — Terjedelem: 43,4 (A/5) ív
71.71697 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Megjelent
az Akadémiai Kiadó gondozásában

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM

A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának
évkönyve

Főszerkesztő: Ortutay Gyula

Szerkesztő: Diószegi Vilmos

I. kötet: 1968 · 287 oldal · 24 fény-
kép · 6 ábra · 3 térkép · 1 melléklet
Kötve 58,— Ft

II—III. kötet: 1969 · 326 oldal
67 ábra · 2 térkép · Kötve 58,— Ft

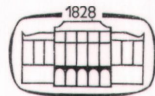
IV. kötet: 1970 · 389 oldal
65 ábra · 2 táblázat · 5 térkép
Kötve 67,— Ft

A MAGYAR
NÉPRAJZTUDOMÁNY
BIBLIOGRÁFIÁJA

Szerkesztette: Sándor István

I. kötet: 1945—1954.
1965 · 463 oldal · Kötve 80,— Ft

Előszó: 1955—1960.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

